

әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің құрылғанына
90 жыл толуына орай және гуманитарлық ғылымдар академигі
Алтай Сәрсенұлы Аманжоловтың 90 жылдығына арналған
«ТҮРКІ ӘЛЕМІ: ТІЛ, ТАРИХ ЖӘНЕ МӘДЕНИЕТ» атты
XXVII Халықаралық «Аханов оқулары»
КОНФЕРЕНЦИЯ МАТЕРИАЛДАРЫ ЖИНАҒЫ

Международные Ахановские чтения – XXVII
«ТЮРКСКИЙ МИР: ЯЗЫК, ИСТОРИЯ И КУЛЬТУРА»,
посвященные 90-летию со дня основания
Казахского национального университета им. аль-Фараби
и 90-летию академика гуманитарных наук
Алтая Сарсеновича Аманжолова
СБОРНИК МАТЕРИАЛОВ КОНФЕРЕНЦИИ

International Akhanov Readings – 27
«TURKIC WORLD: LANGUAGE, HISTORY AND CULTURE»,
dedicated to the 90th anniversary of the founding
of Al-Farabi Kazakh National University
and the 90th anniversary
of Academician of Humanities Altai Sarsenovich Amanzholov
COLLECTION OF CONFERENCE MATERIALS

31 мамыр-01 маусым
2024 жыл

эл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің құрылғанына
90 жыл толуына орай және гуманитарлық ғылымдар академиясі
Алтай Сәрсенұлы Аманжоловтың 90 жылдығына арналған
«ТҮРКІ ӘЛЕМІ: ТІЛ, ТАРИХ ЖӘНЕ МӘДЕНИЕТ» атты
XXVII Халықаралық «Аханов оқулары»

31 мамыр-01 маусым, 2024 ж.

Конференция материалдары жинағы

Международные Ахановские чтения – XXVII
«ТЮРКСКИЙ МИР: ЯЗЫК, ИСТОРИЯ И КУЛЬТУРА»,
посвященные 90-летию со дня основания
Казахского национального университета им. аль-Фараби
и 90-летию академика гуманитарных наук Алтая Сарсеновича Аманжолова

31 мая-01 июня 2024 г.

Сборник материалов конференции

International Akhanov Readings – 27
"TURKIC WORLD: LANGUAGE, HISTORY AND CULTURE",
dedicated to the 90th anniversary of the founding
of Al-Farabi Kazakh National University
and the 90th anniversary
of Academician of Humanities Altai Sarsenovich Amanzholov

May 31–June 01, 2024

Collection of conference materials

Алматы, 2024

ӘОЖ 80/81
КБЖ 81.2
Т 87

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің құрылғанына 90 жыл толуына орай және гуманитарлық ғылымдар академигі Алтай Сәрсенұлы Аманжоловтың 90 жылдығына арналған «**ТҮРКІ ӘЛЕМІ: ТІЛ, ТАРИХ ЖӘНЕ МӘДЕНИЕТ**» атты XXVII Халықаралық «*Аханов оқулары*» конференция материалдары жинағы. – Алматы: Қазақ университеті, 2024. – 362 с.

ISBN 978-601-04-6665-4

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің құрылғанына 90 жыл толуына және академик А.С. Аманжоловтың туғанына 90 жыл толуына арналған «Түркі әлемі: тіл, тарих және мәдениет» XXVII *Аханов оқулары* халықаралық конференциясы материалдар жинағында түркология дәстүрлер мен көзқарастар, тіл және семиотика, тіл және жазу, тіл мен мәдениет, салыстыру мәдениеттерді түсінудің маңызды факторы, ана және шет тілдерін оқыту әдістемесі мен цифрлық технологиялар, жасанды интеллектті дамыту, нейролингводидактика сияқты салалардағы әртүрлі мәселелер талқыланады. Барлық мақалалар авторлық басылымда берілген.

Сборник материалов Международной конференции *Ахановские чтения – XXVII* «Тюркский мир: язык, история и культура» посвящен 90-летию со дня основания Казахского национального университета им. аль-Фараби и 90-летию со дня рождения академика А.С. Аманжолова. В материалах конференции поднимаются различные вопросы по таким направлениям, как традиции и перспективы тюркологии, язык и семиотика, язык и письмо, язык и культура, сопоставление как важный фактор понимания культур, методика преподавания родного и иностранных языков и цифровые технологии, нейролингводидактика в условиях развития искусственного интеллекта. Все статьи даны в авторской редакции.

Collection of materials of the International Conference *Akhanov Readings – XXVII* “Turkic World: Language, History and Culture” is dedicated to the 90th anniversary of the founding of the al-Farabi Kazakh National University and the 90th anniversary of the birth of academician A.S. Amanzholov. The conference materials raise and discuss various issues in such areas as traditions and perspectives of the Turkology, language and semiotics, language and writing, language and culture, comparison as an important factor in understanding cultures, methods of teaching native and foreign languages and digital technologies, neurolinguodidactics in conditions for the development of artificial intelligence. All articles are given in the author's edition.

ISBN 978-601-04-6665-4

© Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ, 2024

ҰЙЫМДАСТЫРУ КОМИТЕТІНІҢ ҚҰРАМЫ

Ұйымдастыру комитетінің тең төрағалары

Түймебаев Жансейіт Қансейітұлы, Басқарма төрағасы – "әл-Фараби атындағы ҚазҰУ" ҰАҚ ректоры, филология ғылымдарының докторы, профессор (Алматы, Қазақстан) – ұйымдастыру комитетінің төрағасы

Соколова Наталия Леонидовна, Патрис Лумумба атындағы Ресей Халықтар достығы университеті, шет тілдер институтының директоры, филология ғылымдарының кандидаты, профессор, Халықаралық педагогикалық білім беру ғылымдары академиясының академигі (толық мүшесі) (Мәскеу, Ресей) – ұйымдастыру комитетінің тең төрағасы

Өлмес Мехмет, Ыстанбұл университеті қазіргі түркі тілдері мен әдебиеттері кафедрасының меңгерушісі, PhD докторы, профессор (Ыстанбұл, Түркия) – ұйымдастыру комитетінің тең төрағасы

Саурықов Ерболат Байұзақұлы, Қазақстан Республикасы Парламенті Мәжілісінің депутаты, Шерхан Мұртаза атындағы Халықаралық Тараз инновациялық институтының президенті, филология ғылымдарының докторы, профессор, Ұлттық Ғылым академиясының құрметті мүшесі (Тараз, Қазақстан) – ұйымдастыру комитетінің тең төрағасы

Ахатов Акмал Рустамович, Шароф Рашидов атындағы Самарқанд мемлекеттік университетінің халықаралық ынтымақтастық жөніндегі проректоры, техника ғылымдарының докторы, профессор (Самарқанд, Өзбекстан) – ұйымдастыру комитетінің тең төрағасы

Хафян Уанес, Карфаген университеті Тунис жоғары тілдер институты LR19ES19 «Тіл және мәдениет формалары» зерттеу зертханасының директоры, профессор, хабилизацияланған ғылым докторы (Тунис, Тунис) – ұйымдастыру комитетінің тең төрағасы

Бутрова Елена Владиславовна, С.Д. Эрзи атындағы Халықаралық өнер қорының вице-президенті (Мәскеу, Ресей) – ұйымдастыру комитетінің тең төрағасы

Ұйымдастыру комитетінің мүшелері

Авакова Раушангүл Амирдинқызы, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті түркология және тіл теориясы кафедрасының меңгерушісі, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті жанындағы Республикалық оқу-әдістемелік кеңесі Оқу-әдістемелік бірлестігінің «Тіл білімі» бөлімшесінің тең төрағасы, филология ғылымдарының докторы, профессор (Алматы, Қазақстан) – ұйымдастыру комитетінің мүшесі

Мәдиева Гүлмира Баянжанқызы, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті түркітану және тіл теориясы кафедрасының профессоры, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті жанындағы Республикалық оқу-әдістемелік кеңесі Оқу-әдістемелік бірлестігінің «Тіл білімі» бөлімшесінің тең төрағасы, филология ғылымдарының докторы (Алматы, Қазақстан) – ұйымдастыру комитетінің мүшесі

Безрукова Наталья Яковлевна, Патрис Лумумба атындағы Ресей Халықтар достығы университеті шет тілдер институты директорының халықаралық қатынастар жөніндегі орынбасары (Мәскеу, Ресей) – ұйымдастыру комитетінің мүшесі

Құрбанова Мухаббат Матякубовна, Мирзо Улугбек атындағы Өзбекстан Ұлттық университетінің өзбек тіл білімі кафедрасының меңгерушісі, филология ғылымдарының докторы, профессор (Ташкент, Өзбекстан) – ұйымдастыру комитетінің мүшесі

Риверс П. Уильям, Американдық кеңес зерттеу орталығының аға ғылыми қызметкері, PhD докторы (Вашингтон, АҚШ) – ұйымдастыру комитетінің мүшесі

Сапашев Ораз Сапашұлы, Ыстанбұл университеті әдебиет факультеті қазіргі түркі тілдері және әдебиеттері кафедрасының лекторы, филология ғылымдарының кандидаты (Ыстанбұл, Түркия) – ұйымдастыру комитетінің мүшесі

Тамабаева Қаракөз Өмірзаққызы, Шерхан Мұртаза атындағы Халықаралық Тараз инновациялық институтының ғылыми хатшысы, филология ғылымдарының кандидаты, доцент (Тараз, Қазақстан) – ұйымдастыру комитетінің мүшесі

Қондыбаева Раушан Жұмакерімқызы, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті түркология және тіл теориясы кафедрасының доценті міндетін атқарушы, PhD докторы (Алматы, Қазақстан) – ұйымдастыру комитетінің жауапты хатшысы

Мырзабек Бибіхан Мейрамбекқызы, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті түркітану және тіл теориясы кафедрасының докторанты (Алматы, Қазақстан) – ұйымдастыру комитетінің хатшысы

ҒЫЛЫМИ КОМИТЕТІНІҢ ҚҰРАМЫ

Жолдасбекова Баян Өмірбекқызы, ҚР ҰҒА корреспондент-мүшесі, филология ғылымдарының докторы, профессор, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті филология факультетінің деканы, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті негізіндегі Республикалық оқу-әдістемелік кеңесі Оқу-әдістемелік бірлестігінің 023 «Тілдер және әдебиет» кадрлар даярлау бағыты бойынша секция төрағасы (Алматы, Қазақстан) – ғылыми комитеттің төрағасы

Мәдиева Гүлмира Баянжанқызы, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті түркітану және тіл теориясы кафедрасының профессоры, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті жанындағы Республикалық оқу-әдістемелік кеңесі Оқу-әдістемелік бірлестігінің «Тіл білімі» бөлімшесінің тең төрағасы, филология ғылымдарының докторы (Алматы, Қазақстан) – ғылыми комитеттің тең төрағасы

Соколова Наталия Леонидовна, Патрис Лумумба атындағы Ресей Халықтар достығы университеті шет тілдер институтының директоры, филология ғылымдарының кандидаты, профессор, Халықаралық педагогикалық білім беру ғылымдары академиясының академигі (толық мүшесі) (Мәскеу, Ресей) – ғылыми комитеттің мүшесі

Аблукадир Емексиз, Ыстанбұл университеті қазіргі түрік тілі кафедрасының профессоры, ғылым докторы (Ыстанбұл, Түркия) – ғылыми комитеттің мүшесі

Оба Эмин, Шерхан Мұртаза атындағы Тараз инновациялық институтының оқытушысы, Ыстанбұл университеті, ғылым докторы (Тараз, Қазақстан; Ыстанбұл, Түркия) – ғылыми комитеттің мүшесі

Абдурахмонова Нилуфар Зайнобиддин кизи, филология ғылымдарының докторы, профессор, Мирзо Улугбек атындағы Өзбекстан ұлттық университетінің Есептеуіш лингвистика және қолданбалы лингвистика кафедрасының меңгерушісі (Ташкент, Өзбекстан) – ғылыми комиссия мүшесі

Жақупова Айгүл Досжановна, Басқарма мүшесі – «Ш.Уәлиханов атындағы Көкшетау университеті» ХАҚ ғылыми жұмыс және аймақтармен өзара байланыс жөніндегі проректоры, филология ғылымдарының докторы, профессор (Көкшетау, Қазақстан) – ғылыми комитеттің мүшесі

Хафян Уанес, Карфаген университеті Тунис Жоғары Тілдер Институты LR19ES19 «Тіл және мәдениет формалары» зерттеу зертханасының директоры, профессор, реабилитацияланған ғылым докторы (Тунис, Тунис) – ғылыми комитеттің мүшесі

Волкова Яна Александровна, Патрис Лумумба атындағы Ресей халықтар достығы университеті шет тілдер институты шет тілдерінің теориясы мен практикасы кафедрасының профессоры, Дүниежүзілік білім тарихшылары қауымдастығының мүшесі, Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті жанындағы Республикалық оқу-әдістемелік кеңесінің мүшесі, филология ғылымдарының докторы, доцент (Мәскеу, Ресей) – ғылыми комитеттің мүшесі

Гаргеш Равиндер, Шароф Рашидов атындағы Самарқанд мемлекеттік университеті ағылшын тілдері кафедрасының меңгерушісі, ағылшын тілі оқытушыларының Азиялық

қауымдастығының (AsiaTEFL) президенті, PhD докторы, профессор (Самарқанд, Өзбекстан) – ғылыми комитеттің мүшесі

Эшмуродова Зарифа Рахмонбердиевна, Шароф Рашидов атындағы Самарқанд мемлекеттік университеті халықаралық білім беру ынтымақтастығы кафедрасының меңгерушісі, роман-герман тілдері кафедрасының доценті, PhD докторы (Самарқанд, Өзбекстан) – ғылыми комитеттің мүшесі

Петрова Марина Георгиевна, Патрис Лумумба атындағы Ресей халықтар достығы университеті шетел тілдері институты шет тілдерінің теориясы мен практикасы кафедрасының доценті, «Жазу орталықтарының ұлттық консорциумы» академиялық жазу бойынша сарапшылар қауымдастығының мүшесі, Халықаралық журналистер федерациясының мүшесі, педагогика ғылымдарының кандидаты (Мәскеу, Ресей) – ғылыми комитеттің мүшесі

Жүнісова Жаңыл Нығызбаевна, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті теориялық және қолданбалы лингвистика кафедрасының профессоры, филология ғылымдарының докторы (Астана, Қазақстан) – ғылыми комитеттің мүшесі

Құттымұратова Ырысты Әбдірахманқызы, Ажинияз атындағы Нүкіс мемлекеттік педагогикалық институты қазақ тілі мен әдебиеті кафедрасының меңгерушісі, PhD докторы, доцент (Нүкіс, Өзбекстан) – ғылыми комитеттің мүшесі

Досанова Альбина Маратханқызы, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті филология факультеті түркітану және тіл теориясы кафедрасының ғылыми-инновациялық жұмыс және халықаралық байланыстар бойынша меңгерушісінің орынбасары, PhD докторы (Алматы, Қазақстан) – ғылыми комитеттің мүшесі

Қайбулдаева Ақсәуле Зауытбекқызы, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің түркология және тіл теориясы кафедрасының аға оқытушысы (Алматы, Қазақстан) – ғылыми комитеттің жауапты хатшысы

СОСТАВ ОРГАНИЗАЦИОННОГО КОМИТЕТА

Сопредседатели Оргкомитета

Жансейт Кансейтулы Туймебаев, председатель правления – ректор НАО «Казахский национальный университет им. аль-Фараби», доктор филологических наук, профессор, (Алматы, Казахстан) – председатель оргкомитета

Соколова Наталия Леонидовна, кандидат филологических наук, профессор, академик (действительный член) Международной академии наук педагогического образования, директор института иностранных языков Российского университета дружбы народов им. Патриса Лумумбы (Москва, Россия) – сопредседатель оргкомитета

Ольмез Мехмет, доктор PhD, профессор, заведующий кафедрой современных тюркских языков и литератур Стамбульского университета (Стамбул, Турция) – сопредседатель оргкомитета

Саурыков Ерболат Байузакович, доктор филологических наук, профессор, Депутат Мажилиса Парламента Республики Казахстан, президент Международного Таразского инновационного института имени Шерхана Муртазы, Почетный член Национальной академии наук (Астана, Казахстан) – сопредседатель оргкомитета

Ахатов Акмал Рустамович, доктор технических наук, профессор, проректор по международному сотрудничеству Самаркандского государственного университета имени Шарофа Рашидова (Самарканд, Узбекистан) – сопредседатель оргкомитета;

Хафян Уанес, хабилитированный доктор наук, профессор, директор исследовательской лаборатории LR19ES19 «Язык и формы культуры» Высшего института языков Туниса Университета Карфагена (Тунис, Тунис) – сопредседатель оргкомитета

Бутрова Елена Владиславовна, вице-президент Международного культурного фонда имени С.Д. Эрьзи (Москва, Россия) – сопредседатель оргкомитета

Члены организационного комитета

Авакова Раушангуль Амирдиновна, доктор филологических наук, профессор, заведующая кафедрой тюркологии и теории языка Казахского национального университета им. аль-Фараби, сопредседатель подсекции «Лингвистика» Учебно-методического объединения Республиканского учебно-методического совета на базе Казахского национального университета им. аль-Фараби (Алматы, Казахстан) – член оргкомитета

Мадиева Гульмира Баянжановна, доктор филологических наук, профессор кафедры тюркологии и теории языка Казахского национального университета им. аль-Фараби, сопредседатель подсекции «Лингвистика» Учебно-методического объединения Республиканского учебно-методического совета на базе Казахского национального университета им. аль-Фараби (Алматы, Казахстан) – член оргкомитета

Безрукова Наталья Яковлевна, заместитель директора института иностранных языков Российского университета дружбы народов им. Патриса Лумумбы по международной деятельности Москва, Россия) – член оргкомитета

Курбанова Мухаббат Матякубовна, доктор филологических наук, профессор, заведующая кафедрой узбекского языкознания Национального университета Узбекистана имени Мирзо Улугбека (Ташкент, Узбекистан) – член оргкомитета

Риверс Уильям Патрик, доктор PhD, старший научный сотрудник Исследовательского центра Американского совета (Вашингтон, США) – член оргкомитета

Сапашев Ораз Сапашевич, кандидат филологических наук, лектор кафедры современных тюркских языков и литератур факультета литературы Стамбульского университета (Стамбул, Турция) – член оргкомитета

Тамабаева Каракоз Умирзаковна, кандидат филологических наук, доцент, ученый секретарь Международного Таразского инновационного института имени Шерхана Муртазы (Тараз, Казахстан) – член оргкомитета

Кондыбаева Раушан Жумакеримовна, доктор PhD, и.о. доцента кафедры тюркологии и теории языка Казахского национального университета им. аль-Фараби (Алматы, Казахстан) – ответственный секретарь оргкомитета

Мырзабек Бибихан Мейрамбеккызы, докторант кафедры тюркологии и теории языка Казахского национального университета им. аль-Фараби (Алматы, Казахстан) – секретарь оргкомитета

СОСТАВ НАУЧНОГО КОМИТЕТА

Джолдасбекова Баян Умирбековна, член-корреспондент НАН РК, доктор филологических наук, профессор, декан филологического факультета Казахского национального университета им. аль-Фараби, Председатель секции по направлению подготовки кадров 023 «Языки и литература» Учебно-методического объединения Республиканского учебно-методического совета на базе Казахского национального университета им. аль-Фараби (Алматы, Казахстан) – председатель научного комитета

Мадиева Гульмира Баянжановна, доктор филологических наук, профессор кафедры тюркологии и теории языка Казахского национального университета им. аль-Фараби, Казахстан, сопредседатель подсекции «Лингвистика» Учебно-методического объединения Республиканского учебно-методического совета на базе Казахского национального университета им. аль-Фараби (Алматы, Казахстан) – сопредседатель научного комитета

Соколова Наталия Леонидовна, академик (действительный член) Международной академии наук педагогического образования, кандидат филологических наук, профессор,

директор института иностранных языков Российского университета дружбы народов им. Патриса Лумумбы (Москва, Россия) – член научного комитета

Аблукадир Емексиз, доктор наук, профессор кафедры современного турецкого языка Стамбульского (Стамбул, Турция) – член научного комитета

Оба Эмин, доктор наук, профессор Международного Таразского инновационного института имени Шерхана Муртазы (Тараз, Казахстан, Стамбульский университет, Турция) – член научного комитета

Абдурахмонова Нилуфар Зайнобиддин кизи, доктор филологических наук, профессор, заведующая кафедрой компьютерной лингвистики и прикладной лингвистики Национального университета Узбекистана имени Мирзо Улугбека (Ташкент, Узбекистан) – член научного комитета

Жакупова Айгуль Досжановна, доктор филологических наук, профессор, член Правления-проректор по научной работе и взаимодействию с регионами НАО «Кокшетауский университет им. Ш.Уалиханова» (Кокшетау, Казахстан) – член научного комитета

Хафян Уанес, хабилитированный доктор наук, профессор, директор исследовательской лаборатории LR19ES19 «Язык и формы культуры» Высшего института языков Туниса Университета Карфагена (Тунис, Тунис) – член научного комитета

Волкова Яна Александровна, доктор филологических наук, доцент, член Всемирной международной ассоциации историков образования, член Учебно-методического объединения Республиканского учебно-методического совета на базе Казахского национального университета им. аль-Фараби, профессор кафедры теории и практики иностранных языков института иностранных языков Российского университета дружбы народов им. Патриса Лумумбы (Москва, Россия) – член научного комитета

Гаргеш Равиндер, доктор PhD, профессор, Immediate Past-President Азиатской Ассоциации преподавателей английского языка (AsiaTEFL), заведующий кафедрой романо-германских языков Самаркандского государственного университета имени Шарофа Рашидова (Самарканд, Узбекистан) – член научного комитета

Эшмуродова Зарифа Рахмонбердиевна, доктор PhD, доцент кафедры романо-германских языков, главный специалист Управления международного сотрудничества Самаркандского государственного университета имени Шарофа Рашидова (Самарканд, Узбекистан) – член научного комитета

Петрова Марина Георгиевна, кандидат педагогических наук, член Ассоциации экспертов по академическому письму «Национальный консорциум центров письма», член Международной федерации журналистов, доцент кафедры теории и практики иностранных языков института иностранных языков Российского университета дружбы народов им. Патриса Лумумбы (Москва, Россия) – член научного комитета

Жунусова Жаныл Ныгизбаевна, доктор филологических наук профессор кафедры теоретической и прикладной лингвистики Евразийского национального университета им. Л.Н. Гумилева (Астана, Казахстан) – член научного комитета

Куттымуратова Ырысты Абдирахмановна, доктор PhD, доцент, заведующая кафедрой казахского языка и литературы Нукусского государственного педагогического института имени Ажинияза (Нукус, Узбекистан) – член научного комитета

Досанова Альбина Маратхановна, доктор PhD, заместитель заведующего кафедрой по научно-инновационной работе и международным связям кафедры тюркологии и теории языка Казахского национального университета им. аль-Фараби (Алматы, Казахстан) – член научного комитета

Кайбулдаева Аксауле Зауытбековна, старший преподаватель кафедры тюркологии и теории языка Казахского национального университета им. аль-Фараби (Алматы, Казахстан) – ответственный секретарь научного комитета

"Наличие у древних тюрков древнегреческого алфавита, характерного для середины I тысячелетия до н. э., и тюркского рунического алфавита, возникшего, судя по всему, не позже середины I тысячелетия до н.э., недвусмысленно указывает на поразительное совпадение исторических судеб этих близкородственных алфавитов в долине Или и свидетельствует о древнейшей письменной традиции тюркоязычных племен.

<...> Ранние типы письма (пиктография, идеография), засвидетельствованные на территории Казахстана, отражают этапы развития прототюркской цивилизации при неперенной организующей роли языка и письменности. <...> Палеографический анализ древнетюркских рун в свою очередь приводит к выводу о весьма ранней дате сложения тюркского рунического алфавита в Южной Сибири и Семиречье – не позже середины I тысячелетия до н.э. Этот алфавит обнаруживает близкую генетическую связь, во-первых, с ранними типами древнегреческого алфавита (особенно с малоазийскими и италийскими) и, во-вторых, с северносемитско-финикийским (в том числе с ранним арамейским) и южносемитскими алфавитами. Вместе с тем тюркский рунический алфавит выступает как очень богатая и вполне самостоятельно сложившаяся графическая система. Тесная генетическая связь тюркских рунических знаков с ранними семитскими, древнегреческими, италийскими и малоазийскими буквами объясняется тем, что тюркский рунический алфавит прошел долгий путь развития и, по-видимому, восходит к древнейшему общему источнику алфавитных письменностей".

Алтай Аманжолов

**Құрметті халықаралық ғылыми конференцияның қатысушылары,
қадірлі зиялы қауым, құрметті көпшілік!**

Бәріңізді әлемдік ғылыми жүйенің біртұтас бөлігінен орын алып, өзіндік даму жолына түскен түркітану ғылымының аясындағы айтулы іс-шара «ТҮРКІ ӘЛЕМІ: ТІЛ, ТАРИХ ЖӘНЕ МӘДЕНИЕТ» атты XXVII Халықаралық «Аханов оқулары» конференцияның ашылуымен құттықтаймын!

Бүгінде түркі әлемінде аты аңызға айналған қазақ ұлтының біртуар аяулы азаматы, асыл перзенті, көрнекті түркітанушы, рунолог, полиглот ғалым Алтай Сәрсенұлы Аманжоловтың ғұмырлы ғылымында өшпестей із қалдырған терең ойлы зерттеу негіздемелері, айтулы да сүбелі пікір-болжамдары ғылыми-танымдық жағынан қуатталып, тұғыры нық, тамыры тереңге тартып бара жатқандығына куәгерміз. Сонымен қатар ғылым жолында тынымсыз еңбек етудің арқасында жалпы көне түркі жазба мұраларына, әлемдік жазу мәдениетіне, қазақ жазуының тарихына қосқан қазыналы құнды еңбектерімен келешек кемел ұрпағымызға танылып, таразы басында әділ де шынайы бағаланып келеді.

Көне түркі руникалық жазба ескерткіштері жайлы алғашқы мәлімет XIII ғасырдың II-жартысында (шығыс зерттеушісі Ата Мәлік Жувейни) мәлім болғанымен, зерттеу нысаны ретінде XIX-ғасырдың үлесіне тигені белгілі.

Қасиетті Ұлы дала жерінде ата-бабаларымыздан мирас болып қалған көне жазба мұраларымыз тарих бедерінен айшықталып, бүгінгі таңда жаңаша бір көзқараста оң бағасын алып, әлемге танылып жатқандығына шүкіршілік етеміз. Асылында, еліміз тәуелсіздік алғаннан бері таным-өрісіміз бен кеңістігімізді кеңейтіп, мәдениетімізді, тарихымызды, салт-дәстүрімізді, тілімізді өз ұлтымыздың асыл перзенттері ғылыми тұрғыдан зерттеп, зерделеп, жоғалтқанын тауып, ұмыт қалғанын жаңғыртып, барын қастерлеп жатқанына мақтан етеміз.

Академик Алтай Сәрсенұлы – жалпы жазудың 4 (*пиктографиялық, идеографиялық, силлабикалық, дыбыстық-әріптік*) түрін де толық зерттеген, зерделеп, құпия сырын ашып, түсінік сипаттамасын жасаған, көне, ескі және қазіргі түркі, көне қыпшақ, қытай, тибет, шумер, француз, венгр, араб, монғол, көне ұйғыр, шағатай т.б. тілдеріндегі материалдарды, жазуларды оқып меңгерген және қазақ, ағылшын, орыс, неміс, түрік тілдерінде ғылыми еңбектерін жаза білген, жариялаған алғашқы қазақтың дарынды ғұлама ғалымы. Сонымен бірге мектеп, колледж, жоғары оқу орындарына арналған бағдарламалар, оқулықтар мен оқу құралдарын шығарған ұстаз-ғалым.

Аты аңызға айналған ғұлама ғалым Алтай Сәрсенұлының ғылымдағы биік шыңға көтерілуіне біріншіден, әкесінің ғылымға бейімдеуінің, тәрбиелеуінің және әкесінің қоршаған ортасының әсері болғанын білеміз. Әкесі Сәрсен Аманжоловтың қазақ жазу мәдениетіне, тіл тарихына қосқан үлесі ересен зор және қазақ халқының ру-тайпа таңбалары мен шежіресін, фольклорын, диалектісін зерттеген қайраткер ғалым. Оны өзінің «Әке тәлімі», «Мен әкемді пір тұтамын» атты естеліктерінде жазып, «Кейін менің өміріме де Әлкей аға көп әсер етті» деген пікірімен ғылымды таңдау себептерін түсіндіреді. Сонымен бірге С. Аманжолов айтулы алаштың арыстарымен, ұстаздарымен, ғылым жолындағы әріптестерімен достық қарым-қатынаста болды. Атап айтсақ: С. Торайғыров, Ж. Аймауытов, Ә. Марғұлан, М. Әуезов, С. Сейфуллин, С. Мұқанов, Е. Ысмайылов, В. Бартольд, С. Малов т.б.

Екіншіден, өзінің ғылыми ғұламалар ортасы мен ғылыми жетекшісі әрі досы әсер етсе, үшіншіден өзінің еңбекқорлығы, ізденімпаздығы, алғырлығы, дарындылығы мен парасаттылығы деп білеміз. Ғұмыры аңызға айналған ғұлама ғалым – Алтай Сәрсенұлының келешек ұрпаққа жазып қалдырған ғылыми-танымдық еңбектері түркі әлемінде, қазақ ұлтының тілі мен жазу тарихында әлі талай қырларынан танылып, жемістерін беретіндігіне ешбір күмәніміз жоқ және қазақ ғылымында есімі алтын әріппен жазылып, жиі айтылатындығына, мәңгіге қалатындығына тарих куәландырады.

Түймебаев Жансейіт Қансейітұлы
Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті
Басқарма Төрағасы – Ректоры

ДОРОГИЕ ДРУЗЬЯ, УВАЖАЕМЫЕ КОЛЛЕГИ, ГОСТИ!

Для меня особая честь приветствовать вас на нашем общем научном форуме в год знаменательного события – 90-летия со дня основания Казахского национального университета имени аль-Фараби, который неоднократно подтверждал и подтверждает свой высокий научно-исследовательский и образовательный потенциал и статус лидера, выпустив уже более тысячи высокопрофессиональных специалистов, которые вносят значительный интеллектуальный вклад в государственное управление, развитие науки, образования, культуры, формирование современного бизнеса и инновационной экономики Казахстана. Ваш вуз является лидером национальных рейтингов, как институциональных, так и образовательных программ. Вхождение университета в мировые рейтинги QS WUR и THE WUR способствовало его динамичному продвижению на международном уровне. В этом смысле различные научные мероприятия, среди которых стоит особо отметить Ахановские чтения, сыграли немаловажную роль.

История Ахановских чтений уникальна – она насчитывает не одно десятилетие. И не случайно, что 27-й форум, который проходит под девизом «ТЮРКСКИЙ МИР: ЯЗЫК, ИСТОРИЯ И КУЛЬТУРА», посвящен 90-летию со дня рождения выдающегося языковеда-тюрколога и ученого-этнографа, доктора филологических наук, академика Алтая Сарсеновича Аманжолова, внесшего неоценимый вклад в развитие мировой тюркологии, в частности, древнетюркской письменности. Под его руководством подготовлена целая плеяда блестящих филологов, лингвистов, тюркологов.

Институт иностранных языков РУДН им. Патриса Лумумбы не один год находится в числе не только активных участников, но и соорганизаторов знакового для всего научного мира конгрессного события. Для нас чрезвычайно почетно и ответственно работать с коллегами – учениками академика Аманжолова в составе Оргкомитета и Научного комитета Международных Ахановских чтений.

Исследовательская повестка Ахановских чтений ежегодно вызывает беспрецедентный интерес мирового сообщества.

Сегодня конгрессное мероприятие превратилось в масштабную площадку, где обмен мнениями, результатами научных исследований в области гуманитарных знаний в различных сферах доступен не только маститым ученым, изучающим вопросы языкознания, межкультурной коммуникации, методики преподавания иностранных языков, но и, что очень важно – молодежи. Несомненно, это способствует интеграции молодых исследователей в мировое академическое сообщество и профессиональные ассоциации.

Ведь именно молодым людям предстоит формировать будущее науки, разрабатывать ее актуальные проблемы, расширить вклад в решение не только насущных проблем образования, культуры, бизнеса, промышленного производства, но и будущего всего человечества.

Профессия ученого становится престижной в обществе. Осознавая этот факт, молодые ученые, студенты магистратуры, аспирантуры и докторантуры института иностранных языков РУДН регулярно участвуют в Ахановских чтениях, апробируют результаты своих исследований в гуманитарной сфере и демонстрируют их влияние на другие стороны жизни.

Современные информационные технологии смещают границы возможного, превращая вчерашние фантазии в сегодняшнюю реальность, включая достижения в лингвистике, педагогике, психологии.

Желаю сегодняшнему событию успеха, а единомышленникам и соратникам – интересных исследований и достижений.

Пусть наука продолжает быть надежной платформой для наших побед, а также совместной работы в рамках межвузовского сотрудничества в области образования.

Желаю всем удачи, здоровья и благополучия, и надеюсь, что наши встречи будут столь же результативными и вдохновляющими, как и сегодняшняя!

С уважением, профессор Н.Л. Соколова,
директор института иностранных языков
Российского университета дружбы народов им. Патриса Лумумбы,
Почетный работник высшего профессионального образования РФ,
академик (действительный член) Международной академии наук
педагогического образования

УВАЖАЕМЫЕ КОЛЛЕГИ!

Исследовательская лаборатория «Язык и форма культуры» Высшего института языков Туниса Университета Карфагена имеет честь быть соорганизатором очередных 27 Международных Ахановских чтений. В этом году научный форум посвящен 90-летию со дня основания Казахского национального университета имени аль-Фараби и 90-летию академика Алтая Аманжолова. Свой юбилей вуз встретил целым рядом инновационных достижений в приоритетных сферах науки и технологий. Вуз – один из лидеров международного академического университетского сообщества. КазНУ имени аль-Фараби вносит большой вклад в продвижение имиджа страны на высоком международном уровне. Об этом свидетельствует его статус в стратегических национальных программах, международных академических рейтингах, участии в программах ООН.

В университете работали и продолжают работать выдающиеся ученые. Их достижения в области языкознания, тюркологии, в целом филологии, составили честь не только ВУЗу. Это – неотъемлемая часть наследия мировой академической науки.

Нынешний форум – это и дань уважения памяти выдающего казахского тюрколога, академика Алтая Аманжолова, открывшего новый путь в лингвистическом источниковедении не только Казахстана, но и всего мира.

У каждого ученого есть последователи – его ученики. Чрезвычайно приятно осознавать, что Международные Ахановские чтения – международный проект, в числе создателей которого ученики академика Алтая Сарсеновича Аманжолова – выдающиеся ученые, общественные и политические деятели.

На нашем форуме будем обсуждать самый широкий спектр вопросов от различных проблем современной лингвистики и методики преподавания языков до влияния цифровых технологий и искусственного интеллекта в тюркологии, лингвистике и образовании.

Уверен, что результаты представленных исследований в рамках Международных Ахановских чтений станут весомым вкладом в фундаментальную науку.

Желаю всем членам нашего академического сообщества, ученым и тем молодым людям, кто выбрал науку, новых достижений и содружества на этом благородном пути!

Хафян Уанес
директор исследовательской лаборатории
LR19ES19 «Язык и формы культуры»
Высшего института языков
Туниса Университета Карфагена, Тунис

ДОБРЫЙ ДЕНЬ, УВАЖАЕМЫЕ ДРУЗЬЯ И КОЛЛЕГИ!

Позвольте мне от имени Международного фонда искусств им. С.Д. Эрзи поприветствовать организаторов и участников Международных Ахановских чтений-XXVII «ТЮРКСКИЙ МИР: ЯЗЫК, ИСТОРИЯ И КУЛЬТУРА», посвященных 90-летию со дня основания Казахского национального университета им. аль-Фараби и 90-летию академика гуманитарных наук Алтай Сарсеновича Аманжолова.

Проведение Ахановских чтений уже стало доброй традицией между вузами и организациями многих стран – наших партнеров. Отрадно отметить, что в современное – такое непростое время контакты и плодотворная работа международного научного сообщества продолжаются, несмотря ни на что.

Более того, в любом обществе сейчас, как никогда, важно развивать языкознание, его актуальные проблемы, ведь именно успешное преподавание языка в школах и вузах – как родных, так и иностранных – является важной предпосылкой для развития и улучшения связи и взаимопонимания между людьми разных национальностей и разных религиозных конфессий.

Я желаю нашей очередной – 27-й международной встрече ученых и преподавателей такого большого количества стран, которое собралось в эти дни в Казахстане, успешной работы и творческого взаимодействия во благо не только наших народов, но и всего прогрессивного человечества!

Михаил Константинович Журавлёв

Президент Международного фонда искусств им. С.Д. Эрзи

ҚҰРМЕТТІ ЖАНСЕЙІТ ҚАНСЕЙІТҰЛЫ!

Сізді және Сіз басқарып отырған ұжымды «әл Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің құрылғанына 90 жыл толуына орай және гуманитарлық ғылымдар академигі Алтай Сәрсенұлы Аманжоловтың 90 жылдығы мерейтойларымен құттықтаймыз!

Әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университеті осы уақыт ішінде Республикамыздағы заман талабына сай дамып, бүгінде халқымызға дәйекті білім беріп, тәрбиелеп, сара жолға салған, өзіндік брэнді қалыптасқан білім мен ғылымның қара шаңырағына айналды. Осы 90 жыл ішінде жаңа оқу ғимараттары бой көтеріп, материалдық-техникалық базасы күн санап дамыған білім ордасы, оқу үдерісін де жаңа технологияларға сай ұйымдастырып, студенттерге сапалы білім беру ісін жүргізіп отыр. 90 жыл мерзім ішінде жоғары білім беру ісінде қызмет көрсетіп келе жатқан университеттен мыңдаған студенттер білім алып, түлектеріңіз тек қана Қазақстан Республикасының аймақтарында ғана емес, сонымен қатар таяу және алыс шетелдерде қызмет атқарып жүргенін және жоғары біліктілік, жауапкершілік, білімдарлық көрсетіп, ерекшеленетіндерін үлкен мақтанышпен атап өту керек.

Белгілі ғалым, түркітанушы, Қазақстан Қоғамдық Ғылым академиясының толық мүшесі Алтай Сәрсенұлы Аманжолов қазақ тіл білімі ғылымында өзінің өшпестей ізін қалдыра білген дара тұлға. Ғалымның түркі өркениеті жайлы жазған келелі еңбектері мен тіл білімі саласының мамандарын дайындаудағы сан жылғы еңбегі мемлекет тарапынан жоғары бағаланды.

Осыған орай, бүгінгі Әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университетінің және Алтай Сәрсенұлы Аманжоловтың 90 жылдығы мерейтойларының салтанатты сәтінде барша ұстаздар қауымына үлкен шығармашылық өрлеу, еңбектеріңізге табыс, зор денсаулық, отбасыларыңызға бақ-береке тілейміз. Ізденістерге толы ізгі еңбектеріңіз арқылы әрқашан абырой биігінен көрініп, игі мұраттарға жете беріңіздер!

Игі тілекпен,

Марат Қадірұлы Сырлыбаев

Ш. Уәлиханов атындағы Көкшетау университетінің ректоры

АЛТАЙ АМАНЖОЛОВ: ӨМІРІ МЕН ҒЫЛЫМИ ІЗДЕНІСТЕР ЖИЗНЬ И НАУЧНЫЕ ИЗЫСКАНИЯ

«То, что А.С. Аманжолов заостряет внимание и обобщает материал, включая археологию и лингвистику, ново и, как будто, верно. ...Будучи опубликованной, статья, наверняка, вызовет дискуссию, но даже если не все соображения А.С. Аманжолова подтвердятся, все равно для науки откроется новый путь обобщений».

Лев Николаевич Гумилев

НЕЗАБЫВАЕМЫЕ СТРАНИЦЫ ЖИЗНИ¹

Я, Аманжолов Алтай Сарсенович, родился в городе Алматы в год Собаки, утром 2 июня 1934 года. Родители – уроженцы Рудного Алтая, из трудовых семей. Незабвенные родители, душевные и скромные люди, являли собой пример высокой порядочности и принципиальности, отзывчивости и самоотверженности. Отец, Аманжолов Сарсен Аманжолович (1903-1958), был выдающимся казахским языковедом-тюркологом, доктором филологических наук, профессором. Мне суждено было родиться в семье преподавателя КазПИ и КазГУ (по совместительству), одновременно первого директора Казахского научно-исследовательского института национальной культуры, из секторов которого впоследствии выросло несколько академических институтов. Мать, Аманжолова-Кузелева Евгения Степановна (1914-1990), русская, кандидат химических наук, доцент, за сорок лет научно-педагогической деятельности в КазГУ скрупулезно разработала основы коллоидной химии. Она, несомненно, могла защитить докторскую диссертацию, стать профессором, если бы не постоянные семейные хлопоты, заботы о моем отце, заботы о многочисленной казахской родне (кстати, мать хорошо говорила по-казахски соблюдала казахские обычаи), заботы о детях. Я был первенцем, после меня родились София, Урал, Алтын, Алия. Самая младшая – Алия (1953 г.р.), кандидат химических наук, доцент, пошла по стопам матери.

Семья: Сарсен Аманжолов с супругой
Евгенией и дети: Алтай, Урал, Алтын. 1952 г.

В раннем детстве я впервые увидел и навсегда полюбил отчий край – Рудный Алтай, неукротимое течение Иртыша, причудливые скалы с древними петроглифами и разноцветным лишайником, целебные озера и родники, казахские белые юрты на зеленом лугу, ощутил неповторимый аромат арчи и степных трав. Каждый раз, возвращаясь в эти священные места, получаю от духов предков новый заряд жизненной энергии и вдохновения.

Когда началась Великая Отечественная война, мне только-только исполнилось 7 лет. Хорошо помню этот день – 22 июня. Родители, моя трехлетняя сестренка София и я отдыхали на даче в Малоалматинском ущелье, близ небольшой ГЭС. Здесь стремительно несется вниз к городу горная речка Малая Алматинка, несущая воды тающих ледников и прозрачных родников. Ее окружают огромные валуны, принесенные когда-то бушующим потоком. Трогательно хрупки березки, выросшие среди гранитных нагромождений. С детства и на всю жизнь мне дороги эти окрестности Алматы, яблоневые сады и манящие взор вершины Заилийского Алатау. Мои родители, педагоги

¹ Печатается по: А.С. Аманжолов. Опыт изучения тюркских языков. – Алматы, 2012.

алматинских вузов, в начале июня сняли дачу – небольшой домик в яблоневом саду. Рядом была дорога на Медео, вымощенная булыжником. Напротив, через дорогу – березовая роща и несмолкающий шум горной речки. В этой роще было много грибов, ягод: ежевики, малины, земляники, смородины. По соседству жили местные ребята, мои ровесники. Подружившись, мы стали в этой роще безраздельными хозяевами, играли в свои веселые игры, часто забывая о том, что рядом существует большой, сложный мир взрослых.

Яблоки, хотя и не совсем зрелые, конечно, не оставались вне нашего ребячьего внимания. Ребята бегали в саду, ловили жуков, кузнечиков, стрекоз и необыкновенно красивых, разноцветных бабочек. Зеленые яблоки набивали оскомину, но мы их грызли беспрерывно. Хозяева домика (они были русскими) разрешали брать упавшие яблоки, но ругали, если кто-нибудь начинал яблоню трясти.

Помнится, тогда со мной произошел довольно печальный случай. Это связано, может быть, с извечным стремлением человека к познанию. Я забрался на высокую яблоню, набрал за пазуху яблок, откусил одно и тотчас же бросил – кислятина. Ребята, стоявшие внизу (среди них была озорная девчонка с веснушками), стали просить – потряси, мол, спелые упадут. Как это получилось, не знаю. Я забрался слишком высоко, ветка обломилась, и я, как следует, шмякнулся о землю и потерял сознание. Очнулся – вокруг меня испуганные люди. Кто-то льет на меня воду. Родители куда-то уходили, пришли поздно. Потом хозяева отвели меня в дом, уложили в постель. «Еще хорошо отделался, – говорят, – кости целы». Ни тогда, ни после не сердились они на меня. Наоборот, всегда шутили: «Ну, герой, в следующий раз, если будешь падать, заранее подстели побольше сена». Дня три после этого сильно болела голова, но чистый горный воздух, теплые лучи солнца, великолепие неповторимой по красоте природы, забота окружающих меня людей – все это помогло мне быстро поправиться, как будто я и не падал!

После этого случая между отцом и сыном состоялся откровенный разговор. «Видишь, какой здесь выращен прекрасный сад! Скоро созреют лучшие в мире яблоки, и это будет наградой людям за их большой труд. Ты, оказывается, не уважаешь труд людей, иначе не стал бы стряхивать яблоки. Но каждое недоброе дело неминуемо повлечет за собой наказание. В этом ты и сам убедился. Понимаешь ли ты свою вину?» – «Да, я виноват!» – «Тогда еще раз запомни, сынок, все начинается с малого и от тебя самого зависит, каким ты станешь!»

Отец мой любил играть в шахматы, в казахскую национальную игру «Тогуз-кумалак». Позже я узнал, что еще в 1936 году в Алматы была издана на казахском и русском языках его брошюра «Тогуз-кумалак» (там впервые подробно описаны правила игры). В этой брошюре он писал: «Игра сама по себе довольно сложная, процесс состязания (игры) показывает, что она исключительно предназначена для развития умственной культуры, математических способностей и быстрой ориентации. Стране строящегося коммунистического общества, готовящей всесторонне развитых бойцов, такое наследие, как «Тогуз-кумалак», полезная вещь. Можно без всякого преувеличения сказать, что «Тогуз-кумалак» не менее занимателен и интересен, чем шахматы...»

В то лето на даче отец научил меня правилам игры в шахматы. Сначала он назвал все фигуры (ферзь, король, конь, слон, ладья, пешка), а затем показал мне простейшие комбинации шахматной игры. Игра мне очень понравилась. Каждый день (и утром, и вечером) мы устраивались в беседке, под яблонями, и играли по три-четыре партии сразу. Постепенно я начинал входить во вкус – проигрывать не хотелось, и я старался оттянуть поражение. Случалась, одна партия затягивалась на полчаса. Наконец, наступало время, когда отец предлагал ничью. Я не соглашался и играл до последней фигуры. Отец, наверное, уже и сам был не рад, что связался с таким партнером. По несколько раз подходила мать и настойчиво говорила: «Сеня, Алик, пойдемте кушать!» (Мать называла нас так ласкательно, а отец ее обычно называл Жека, меня – Алташ). Часто приходилось откладывать партию на следующий день. Кажется, иногда я выигрывал, хотя бы одну партию. Тогда уже радости не было предела. Однако это происходило, возможно, от того, что отцу хотелось поскорее закончить игру. Во всяком случае, он надолго привил мне интерес к этой волевой и благородной игре. Это была

школа мужества, школа самоотверженной борьбы. Именно упорство в достижении цели, мужество борца, помогало отцу преодолевать многочисленные трудности и выходить победителем во многие периоды его жизни.

Игре «Тогуз-кумалак» я научился намного позже – только в 15 лет. Научил меня этой интересной игре опять-таки отец, но это было уже после войны. К счастью, отец вернулся с войны живым и невредимым, если не считать контузии от фашистского снаряда. В тот воскресный день 22 июня 1941 года пришла грозная весть – война. Мы погрузили свои вещи в телегу и часа через два вернулись в город. Проезжая по улицам, слышали, как по радио снова и снова передавали заявление Советского правительства. На площадях и в парках Алматы проходили митинги. Весь народ выражал твердую решимость разгромить лютого врага, напавшего на нашу Родину. В этот день, можно сказать, кончилось наше счастливое детство. Теперь моих сверстников стали называть детьми военного времени.

Детство мое закончилось в военные годы, навсегда запомнилось проводами на фронт стрелковых дивизий под звуки духового оркестра, часто с песней «Белоруссия родная, Украина золотая». Мы, мальчишки, сопровождали наших бойцов от центра города до самого вокзала и еще не знали, что многим из них не суждено было вернуться. Нельзя позабыть утомительные длинные очереди за хлебом по карточкам, подсобные огороды, спасительную кукурузу и американскую тушенку, робкое исполнение песен перед ранеными бойцами в госпиталях (многие школьные здания Алматы были отданы под военные госпитали), волнующие сообщения с фронта, всеобщее ликование в День Победы над фашистской нечистью.

В 1942 году отец ушел на фронт, а я пошел в первый класс алматинской русской школы №40. Моей первой учительницей была Мария Ивановна Гуданец. Молодая и строгая, она приехала с Украины, несколько раз попадала под бомбежку. Мария Ивановна учила нас выразительному чтению, чистописанию и арифметике, учила очаровательным украинским песням. Между прочим, моя бабушка,

Семья Аманжоловых. 1969 г.

которая жила в Усть-Каменогорске и иногда приезжала к нам, была украинкой, а мать тоже хорошо пела украинские песни. После второго урока наступал особо приятный момент – учительница возвращалась из буфета с полной сумкой горячих пончиков или пирожков и раздавала всем по два (в трудное время страна не забывала подкормить своих ребятишек).

Помню, в 1945 году начинающий бандит Котька Чернов, исключенный за хулиганство из школы и впоследствии осужденный за убийство, запустил камнем из рогатки в Марию Ивановну, но промахнулся и попал мне в висок (хорошо, что не в глаз).

Вообще-то всякого хулиганья в городе было предостаточно, и мне нередко доставалось от русской шпаны только за то, что я по отцу казах и не примыкал к дурной компании.

Тетя Кабыш (старшая сестра отца) жила с нами и, наравне с матерью мужественно переносила тяготы военного времени.

Она учила меня, сестренку Софию и братишку Урала казахскому языку, рассказывала нам казахские сказки, пела казахские песни. Должно быть ее усердные молитвы были услышаны Всевышним, и наш отец вернулся с победой. Она лечила травами, заклинаниями и ласковым словом *құлыным* «жеребенок мой», осуждала негодяев-шовинистов, когда я приходил домой избитым. А в 1947 году она впервые взяла меня с собой на молитву в мечеть.

В 1947 году после операции скончалась дорогая сестренка София (ей исполнилось всего 9 лет, сказалось безотрадное военное детство). Тяжело переживал. Позже в отчий дом дважды пришла радость – в 1949 году родилась сестренка Алтын, а в 1953 году – сестренка Алия. Забот у старших братьев и родителей прибавилось, зато мои родители были вполне счастливы, глядя на подрастающих детей, горячо любимых дочерей.

Из школьных предметов в мужской средней школе №33 имени М.В. Ломоносова, где я учился начиная с пятого класса, предпочитал английский язык, русскую литературу, черчение и тригонометрию. В 1950 году, когда в стране развернулась лингвистическая дискуссия, и отец подвергся тенденциозной критике, у меня возник неослабевающий интерес к проблемам языкознания.

Школа была копией царившего тоталитарного режима – преследовались свободомыслие, демократическая критика и джазовая музыка, практиковались доносы, рукоприкладство, и мучительные допросы в кабинете директора (все это мы называли «бибиковщиной», по фамилии директора-самодура). Осенью 1950 года директор неожиданно уволил нашего замечательного учителя математики Ивана Ивановича Грохотова. Незадолго до этого мне исполнилось 16, я получил советский паспорт и был преисполнен особой гордости. Мы, ученики девятых классов, заступились за любимого учителя, пошли с петицией в городской отдел образования. Шли тремя колоннами (150 человек) с пением «Интернационала» и других революционных песен по улицам Алматы.

Избрали четырех учеников-отличников, в том числе и меня, делегатами восставших. Наше искреннее возмущение несправедливостью было расценено начальством как «антисоветское» выступление, петиция была разорвана, нам велели немедленно вернуться в классы (мол, сопляки еще что-нибудь требовать). Началось методичное выявление «зачинщиков», и делегаты, если бы не поддержка учительского коллектива, запросто могли вылететь из школы. В 1952 году я окончил с серебряной медалью русскую среднюю школу №33 в городе Алматы (золотую медаль не дали, занизив первоначально отличную оценку по сочинению). В том же году я прошел на отлично собеседования и поступил учиться в Московский государственный университет.

Московский университет... Наставники и друзья... Напряженная учеба, воспитание в себе человека, поиски истины, жаркие споры, ненависть и любовь, горечь утрат и радость первых побед. Все это оживает в памяти, когда думаю о Москве и университете на Моховой, у входа в который стоят памятники Герцену и Огареву. В этом старом здании вплоть до переезда на Ленинские горы размещался филологический факультет МГУ.

В 1952 году мне посчастливилось поступить на восточное отделение филологического факультета Московского университета. Было мне тогда 18. Стремительно пролетели пять студенческих лет. Три года работы в Академии наук нашей республики – и снова я в родном университете, теперь уже аспирант Института восточных языков при МГУ. Три года учебы в аспирантуре, завершившиеся защитой кандидатской диссертации в декабре 1963 года в старом здании университета. Московский университет имени М.В. Ломоносова дал мне знания, а главное – светлую веру в торжество человеческого разума, в идеалы добра и справедливости.

Лекции по «Введению в языкознание» с исключительным блеском читал профессор Р.А. Будагов. В Коммунистической аудитории его заворожено слушал весь курс филологического факультета – 320 студентов. В той же Коммунистической аудитории

Встреча с близким другом, профессором
Московского университета
Д.М. Насиловым. Алматы, 2007 г.

состоялась встреча студентов восточного отделения («восточников») с выдающимся турецким поэтом Назымом Хикметом. Он с большим чувством прочитал несколько своих стихотворений, пожелал нам успехов в учебе. В то время мы с большим интересом читали не только его стихи, но и философскую повесть «А был ли Иван Иванович?», по несколько раз ходили в театр имени В.В. Маяковского на спектакль «Легенда о любви», поставленный по пьесе Назыма Хикмета.

Никогда не забыть той отеческой заботы, которую проявляли по отношению к студентам-восточникам член-корреспондент АН СССР профессор Н.К. Дмитриев, профессор Б.М. Гранде, профессор В.М. Насилов и другие наши наставники. Благодаря научному руководству Владимира Михайловича Насилова я смог своевременно завершить и успешно защитить кандидатскую диссертацию на тему «Глагольное управление в языке памятников древнетюркской письменности». Профессор В.М. Насилов, заведующий кафедрой тюркской филологии Института восточных языков при МГУ, стал моим мудрым учителем и добрым другом на многие годы. Наставник мечтал дожить до того дня, когда его ученик станет доктором филологических наук. Незабвенный учитель скончался в 1970 году (в возрасте 77 лет), а через пять лет его ученик защитил докторскую диссертацию.

После скоропостижной кончины моего отца (28 января 1958 года) я получил в наследство влиятельных недоброжелателей-завистников, которые всячески отравляли нашу жизнь. Один из них – администратор от науки, директор академического института препятствовал моему поступлению в московскую аспирантуру, пытался сорвать защиту моей кандидатской и, позднее, докторской диссертации, писал лживые репортажи в московские инстанции. Еще в 1968 году он предпринял попытку подставить главного редактора газеты «Қазақ әдебиеті» и меня за публикацию научно-познавательной статьи о чагатайском языке, оказавшем значительное влияние на казахский литературный язык. Вместо честной дискуссии наш академик побежал к секретарю ЦК Компартии Казахстана и клеветнически заявил, что статья «идеологически порочна, пропагандирует феодальную чагатайскую литературу», однако за нас вступились принципиальные московские тюркологи и не отдали на растерзание. Позднее в декабре 1986 года тот же академик обращался к кровавому временщику Г.В. Колбину с клеветой на свободолюбивую казахскую молодежь.

В июне 1988 года я опять прикоснулся к нашей Академии наук (ныне Указом Президента фактически расформированной), когда участвовал в конкурсе на должность заведующего отделом тюркологии и истории казахского языка. Поскольку я потревожил осиное гнездо, злопыхатели, судя по анонимному письму, упрекали меня в «незнании казахского языка» и грозили кузькиной матерью (в подлиннике набор сочных казахских фразеологизмов). Завершилась моя затея острым сердечным приступом и реанимационным отделением больницы. Хотя и прошел по конкурсу (10 голосов «за», 8 – «против»), все-таки из университета я не ушел и свою кафедру не бросил. Глубоко переживая критическую ситуацию, все еще находясь в больнице, я испытал необычайное вдохновение и сочинил на казахском языке два стихотворения (опубликованы в газете «Шалқар» на арабской графике). Общий стаж моей научно-педагогической деятельности составляет ныне 55 лет, из них 46 лет проработал в высших учебных заведениях. В 1957-1960 годах, а также с 1964 года работал младшим научным сотрудником в АН Казахской ССР. В июне 1966 года был направлен Министерством высшего и среднего образования Казахской ССР в Казахский государственный женский педагогический институт на кафедру казахского языка, где работал старшим преподавателем, доцентом, профессором, заведующим кафедрой до сентября 1979 года. В декабре 1975 года защитил докторскую диссертацию на тему «Материалы и исследования по истории древнетюркской письменности».

С 1979 года работаю (на протяжении около 33 лет) в Казахском национальном университете имени аль-Фараби, в 1979-1995 годах заведовал кафедрой общего языкознания, а с апреля 1995 года по настоящее время работаю в должности профессора кафедры общего языкознания. В университете разработал и читаю ряд теоретических курсов – «Введение в тюркскую филологию», «Древнетюркский язык», «Сравнительная грамматика тюркских

языков», «Общее языкознание», «Графическая лингвистика», опубликовал программы (10) и учебные пособия (3) для казахских отделений филологических факультетов.

Имею более двухсот опубликованных работ по тюркской филологии и языкознанию, в том числе 7 монографий на русском и казахском языках, несколько зарубежных публикаций на английском и турецком языках. Основные работы: Глагольное управление в языке древнетюркских памятников. Москва: Наука, 1969, 104 с.; Тюркская руническая графика. Алматы: КазГУ, 1980 (ч. I, 56 с.), 1981 (ч. II, 56 с.), 1985 (ч. III, 48 с.); Бабалар сөзі. Пекин: Ұлттар баспасы, 1988, 70 с. (на казахском языке, на арабской графике); Ortak asil miras – Ортақ асыл мирас. Трабзон, 1994, 38 с. (на турецком и казахском языках); Түркі филологиясы және жазу тарихы. Алматы: Санат, 1996, 128 с. (турецкий перевод: Turk filolojisi ve yazı tarihi. Istanbul: Ötüken, 2006, 155 s.); Қазақша-орысша лингвистикалық терминология сөздігі. – Казахско-русский словарь лингвистической терминологии. Алматы: Қазақ университеті, 1997, 86 с. (2-ое издание, исправленное и дополненное – 1999, 75 с.); История и теория древнетюркского письма. Алматы: Мектеп, 2003, 368 с. (2-ое издание, исправленное и дополненное – 2010, 368 с.).

В 1980 году окончил ФПК при Ленинградском государственном университете по специальности «Общее языкознание». Проходил научную стажировку в КНР при Пекинском университете (сентябрь 1986 года – март 1987 года). В 1993-1994 учебном году находился в Турции, читал лекции по современному казахскому языку и сравнительной грамматике тюркских языков в Черноморском техническом университете (Трабзон).

Выступал с докладами на международных научных конференциях, подготовил 18 кандидатов и трех докторов филологических наук, (не считая шести докторов – «перебежчиков»). С 1978 года профессор, с 1990 года почетный член Казахского общества охраны памятников истории и культуры, с 1995 года действительный член (академик) Академии гуманитарных наук Казахстана, с 2007 года академик Академии художеств Республики Казахстан, с 2009 года заслуженный деятель Казахстана. Награжден медалью «Ветеран труда» (1988 г.), орденом «Құрмет» (1999 г.), международной премией и Золотой медалью Организации Экономического Сотрудничества (2000 г.), нагрудным знаком «За заслуги в развитии науки Республики Казахстан» (2004 г.).

Женат, имею четверых детей (сын Сакен, дочь Зульфия, сын Ерен, сын Есен). Все с высшим образованием (экономист, юрист, политолог, филолог соответственно), Сакен – кандидат экономических наук.

Вспоминая прожитое, испытываю гордость за наш героический народ и независимый Казахстан, успешно проводящий демократические преобразования. Я служил своей стране, поэтому считаю себя счастливым человеком. Мысленно пролетая над страной с юга на север, восхищаясь видом на белоснежные вершины Тянь-Шаня и Алтая (Хан-Тенгри, Талгар и двуглавая Белуха – Акмузтау), невольно думаю о высших духовных ценностях, о сияющих и зияющих вершинах науки.

Алтай Аманжолов

МОЙ СТАРШИЙ БРАТ

Наши родители Сарсен Аманжолов и Евгения Кузелева уроженцы Восточного Казахстана. Отец, закончив учебу в САГУ (Ташкент) в 1933 году, хотел продолжить учебу там же в аспирантуре. Однако по решению руководства республики начал преподавательскую деятельность в КазПИ. Евгения – студентка химфака Томского университета, после романтического знакомства с Сарсеном на пароходе, по Иртышу, продолжила учебу в Алма-Ате.

В 1934 году у них родился первенец Алтай. Жили они в преподавательском доме на улице Красина (Чокана Валиханова). Через дорогу от дома учебные корпуса КазПИ им. Абая

и КазГУ им. С.М. Кирова. До революции 1917 года в этих зданиях находились женская и мужская гимназии.

В первый класс Алтай пошел в 1941 году, когда уже началась война с гитлеровскими фашистами. Сарсен Аманжолов всю войну был в действующей армии и с победой дошел до Берлина. Мама преподавала на химфаке КазГУ. За свой научный труд в оказании помощи фронту она была награждена медалью «За доблестный труд в Великой Отечественной войне 1941–1945 гг.». Майор Главполитупр РККА Аманжолов смог вернуться домой, демобилизовавшись только через три года после победы. Все эти годы Алтай был помощником маме в домашних делах. Готовил дрова, топил печку, стоял в очередях за хлебом, помогал в уходе за сестренкой и братишкой. Мама и Алтай рассказывали, как вся семья переживала, когда у Алтая украли в очереди месячную продовольственную карточку. Все-таки выжили. Помогало выживать огородное хозяйство, на котором в основном выращивали кукурузу. В апреле 1943 года на кукурузном поле в поселке Кошмамбет родился я – их младший сын Урал. Очереди за хлебом, мукой и молоком были огромные, даже я помню их, сам выстаивал часами.

Вернувшись в Алма-Ату, отец продолжил научно-преподавательскую деятельность. Сарсен защитил докторскую диссертацию в Москве, стал профессором, а мама стала кандидатом химических наук, доцентом КазГУ. Материальное положение семьи значительно улучшилось. Помню, как Алтай радовался, когда родители ему купили фотоаппарат ФЭД. Он много фотографировал и часами возился с проявкой фотоплёнок и печатью снимков. Я как замороженный наблюдал за его священнодействиями при красном свете. Не понимал, как появляются эти фигурки на бумаге. Конечно, я часто приставал к нему, прося взять с собой на его встречи с друзьями, но разница в девять лет между нами была слишком велика, и он как мог, отбивался от меня. Помню, как Алтай мне рассказывал про всякие замечательные природные явления. Про какие-то циклоны, которые надвигаются на наш город, я воспринимал их как циклопов... Мы, вместе коптели стеклышки, готовясь наблюдать за солнечным затмением. Это было, наверное, в 1948 году. Зрелище еще то я вам скажу! После того случая вроде не было у нас такого грозного явления. Весь наш огромный двор в квадрате улиц Советская (Казыбек Би), Красина, Комсомольская (Толе Би) и Карла Маркса (Кунаева) заполнили его жильцы и студенты из общежитий с закопченными стеклышками. Некоторые люди предрекали всякие потрясения, но ничего не произошло. Солнце вновь засияло, как и прежде!

Еще, будучи школьником, Алтай несколько раз съездил с отцом в языковедческие экспедиции по Казахстану. Уже тогда он проявил интерес к научным исследованиям. Очень пригодилось в научной работе его умение фотографировать. Тогда не было фотоаппаратов, которыми можно снимать с далекого расстояния. Поэтому для фотографирования наскальных изображений нужны были навыки скалолазания, которые были приобретены им в частых походах по нашим горам. Алтай с группой туристов ходил на Иссык-Куль пешком через горы и был основным фотографом группы.

Наша большая семья: папа, мама, Алтай, Урал, сестра Алтынай, старшая сестра папы и ее дочка Куляш, теснилась в той квартире на Красина. Кроме того, у нас постоянно жили несколько студентов – племянники и племянницы отца. Наверное, поэтому Сарсен решил построить большой дом. Пример ему в этом показал Мухтар Ауэзов, порекомендовав архитектора Георгия Герасимова, который проектировал его дом. Дом Правительства тех лет и Главпочтамт также работа Г. Герасимова. Город выделил участок 10 соток на ул. Вишневой. Это был довольно большой сад. Началась стройка, которая продолжалась два года. Все свободное время от учебы Алтай и вся семья проводили в работе над домом. В этом доме появилась на свет наша самая младшая сестренка Алия. Дом удался на славу и стал украшением района, который в простонародье звался «Компот». Здесь были улицы Грушевая, Вишневая, Яблочная, Винодельческая, Садовая, Дачная... Словом рай на земле!

Окончив в 1952 году школу с серебряной медалью, Алтай поступает в МГУ им. М. Ломоносова на факультет восточных языков и с отличием заканчивает его. Вернувшись в

Алма-Ату, три года работает младшим научным сотрудником в Академии наук КазССР. Женился, еще учась в МГУ, на студентке исторического факультета Бибиайше Калилаевне Казакбаевой, и в 1957 году родился у него первенец, мой племянник Сакен.

После смерти отца Алтай, твердо решив продолжить его дело, поступает в аспирантуру МГУ и окончил ее, защитив кандидатскую диссертацию. Несмотря на предложения профессоров МГУ остаться, он возвращается в Алма-Ату. Успешно продолжает и развивает выбранное научное направление. Защищает докторскую диссертацию. Пишет статьи, книги, ездит в экспедиции, осуществляет научное руководство аспирантами и докторантами по тюркологии и казахскому языкознанию. Большое значение для него имела преподавательская работа. До конца жизни он работал в КазНУ им. аль-Фараби.

У Алтая четверо детей: Сакен, Зульфия, Есен и Ерен. Внуки: Алпар, Надир, Тамила, Малика, Данеля, Аян и Улан.

Достижения Алтая Аманжолова в науке Казахстана значительны и оценены по достоинству. Наша семья по праву гордится им!

Урал Аманжолов

АЛТАЙ АМАНЖОЛОВ: ЧЕЛОВЕК, ГРАЖДАНИН И УЧЕНЫЙ

Человек и гражданин. Мой отец, профессор Алтай Сарсенович Аманжолов, был настоящим патриотом. Он не только прекрасно знал историю тюркских народов и казахов, тюркского мира и Казахстана, но и чутко относился ко всем тем событиям, которые происходили на его глазах – будь то в науке, культуре, образовании, политике или идеологии, в экономике и даже... в сельском хозяйстве Казахстана. Очень остро реагировал на проблемы в сфере национальных и межнациональных отношений. И, конечно же, всю свою сознательную жизнь краеугольным камнем своих интересов он считал вопросы истории, современного состояния и перспектив дальнейшего развития казахского языка и письма (особенно, в связи с предстоящим повторным переводом казахского языка на латинскую графику). Без громких слов, А.С. Аманжолов являл собой яркий пример беззаветного и самоотверженного служения своей Родине, своему народу.

Как гражданин своей страны, Алтай Сарсенович не мог оставаться в стороне от тех событий и процессов, которые происходили в стране и в мире. Он старался внести свою лепту в судьбоносные решения, принимавшиеся в Казахстане. Например, в начале 1992 г. он участвовал в конкурсе по разработке государственного флага Республики Казахстан, в котором рассматривалось около 600 проектов. Его проект представлял красное колесо с 8-ю спицами и набалдашниками на концах – круг, символизирующий бесконечность, всеобщий круговорот, вечное движение, вечность. Такой знак, относящийся к древнейшим временам, встречается на всей территории Казахстана и идентичен по геральдическому значению с древнеиндийской свастикой, китайским знаком «Инь-Ян» и христианским крестом. Можно сказать, что смысл символики государственного флага Республики Казахстан – «вечность, мэнгілік», предложенная Алтаем Сарсеновичем, в чем-то предвосхитила саму идею «мэнгілік ел», актуализированную в последнее время.

Другой пример высокой гражданской позиции А.С.Аманжолова – желание способствовать улучшению международного имиджа Казахстана, проявился в бытность мою

советником председателя Национального Банка Казахстана. В ноябре 2006 г. он не без моего содействия принял участие в общереспубликанском конкурсе на создание символа национальной валюты – тенге, объявленном Нацбанком, в котором было представлено 30 тысяч эскизов рисунков. Как и в первом случае, за основу своего проекта символа тенге он взял древние петроглифы (тамги или рунические знаки), встречающиеся на Алтае, в Семиречье и других местах. Символ тенге, представленный отцом на конкурс, был, на мой взгляд, очень удачным (из этических соображений я не был членом жюри конкурса). Однако победил в конкурсе совсем другой проект. После публикации результатов конкурса разразился международный скандал, так как выяснилось, что новый символ тенге ничем не отличается от символа почтовой службы Японии, использующегося уже более 130 лет... Поэтому мы его и не видим в повседневной жизни, как, например, символическое изображение доллара США – \$.

О политических воззрениях отца. Рожденный и выросший в эпоху сталинизма, при котором его отцу, а моему деду, профессору Сарсену Аманжолову чудом удалось избежать политических репрессий; переживший короткую хрущевскую «оттепель» и долгие годы брежневского «расцвета и застоя» социализма; горбачевскую «перестройку» и смутные годы развала СССР и, наконец, заставший период обретения суверенитета и независимости Казахстана, Алтай Сарсенович объективно не мог не пройти нескольких стадий трансформации внутреннего политического самосознания. Но при этом всякий раз он оставался, как и подобает истинному ученому, на позициях критического осмысления происходящих политических пертурбаций, будучи верным своим собственным представлениям о правде, справедливости и справедливом политическом устройстве общества. Однако, в конечном счете, как мне представляется, он являлся сторонником социал-демократических и левоцентристских политико-идеологических взглядов и принципов.

Человек и ученый. Я не буду перечислять все научные заслуги, опубликованные научные труды, оглашать список подготовленных отцом докторов и кандидатов наук – это всем хорошо известно. Опускаю также сведения из его учебно-педагогической и общественной деятельности. Остановлюсь лишь на некоторых моментах, отражающих особенности творческой лаборатории А.С. Аманжолова.

Кабинетный ученый, в молодые годы с риском для жизни карабкавшийся по отвесным скалам в поисках древнетюркских рунических надписей и петроглифов – так можно кратко охарактеризовать отца как человека науки.

Неистребимый дух исследователя, извечное научное любопытство сопровождало его всю жизнь с младых ногтей и до последних дней жизни. Это относится не только к его научному призванию – истории, теории древнетюркского письма и сравнительно-историческому изучению тюркских языков, но и ко всему многообразию окружавшего его мира, будь то история, этнография, политика, экономика, культура (изобразительное искусство, поэзия, музыка), философия, мироздание, природа и география.

Вспоминаю, как в 1966 году отец взял меня, 8-летнего мальчишку, в двухдневную экспедицию совместно с известным исследователем петроглифов А.Н. Марьяшевым в урочище Тамгалы-Тас. Меня тогда поразило причудливое напластование различных культур, сосредоточенных в одном месте, где доисторические первобытные рисунки древних охотников и пастухов соседствовали с изображениями Будды, тенгрианскими и зороастрийскими символами, манихейскими и несторианскими крестами и более поздними мусульманскими мотивами. Но больше всего запомнилось то, как отец, движимый внутренним зовом и азартом первооткрывателя, смело взбирался на 5-6-метровую высоту на скалы, что-то там фотографировал, срисовывал на блокнот и совершал другие таинственные для меня ритуальные (для ученого) действия. И я ему помогал... То же самое происходило и в 1969 г., когда мы с отцом ездили на Енисей в Тыву и Хакассию, а потом в Восточный Казахстан. И в более зрелом возрасте, будучи профессором, ученым с мировым именем, Алтай Сарсенович охотно отправлялся в научные экспедиции, «в поле». В последний раз, насколько я помню, в 2006 г. в возрасте 72 лет он возглавил эпиграфическую экспедицию с целью изучения вместе с учениками древних наскальных надписей и рисунков в Жамбылской

области. Но наиболее примечательной для отца была экспедиция, в которой он принял участие – это поездка в Монголию в 1997 г. в составе казахстанской делегации, которую возглавлял вице-премьер И. Тасмагамбетов. Тогда сбылась мечта всей его жизни – увидеть «живьем», прочитать в подлиннике, потрогать руками орхоно-енисейские рунические надписи, эпитафии в честь кагана Кюльтегина. Как известно, потом был отснят и показан документальный фильм с эпизодом, где Алтай Сарсенович «с листа», точнее – «с камня», читает древнетюркский текст. И этот эпизод увидел весь мир! Когда в 2007 г. я был на международной конференции центральных банков в г. Цахкадзор, Армения, один московский татарин из Центрального Банка России спросил меня относительно этого эпизода (поскольку мы заговорили об единых с ним тюркских корнях) – «это ваш однофамилец?». Я ему ответил, что отец. Он был в восторге от того, что есть на свете люди, тюрки, умеющие свободно читать древнетюркские рунические письма. Я был горд за своего отца и свою страну, родившую человека, продемонстрировавшего всему тюркскому миру наглядную связь времен от древнетюркских каганатов до современности...

Вице-министр Республики Казахстан И.Н. Тасмагамбетов и профессор А.С. Аманжолов во время научной экспедиции в Монголии, 1997.

Профессор А.С. Аманжолов был глубоким теоретиком с энциклопедическими знаниями. Он не ограничивался лишь исследованиями в области исторической и сравнительной лингвистики, тюркологии и казахского языкознания, но был признанным знатоком общего языкознания. В последние годы он очень сильно интересовался когнитивной лингвистикой, в целом общефилософскими проблемами связи языка и мышления, экзистенциональными связями языка и культуры, социума. Одним словом, он вплотную подошел к философскому осмыслению проблемы языка и письма, что является вершиной научного познания в любой области науки. В этом смысле его научное творчество можно сравнить, на мой взгляд, с лучшими позитивными сторонами научной деятельности Н.Я. Марра.

Вместе с тем до последних дней отец оставался верным своему незыблемому принципу в науке – быть предельно точным в доказательствах и аргументации, дотошным в изучении фактов, исследовать источниковедческий и эмпирический материал до последней мелочи. Отцу было свойственно стойкое неприятие дилетантизма и конъюктуры в науке. Возможно, именно поэтому у отца в Казахстане было не так много друзей-единомышленников, тем более в сфере казахстанской тюркологии и лингвистике. Другими отцом были ныне покойный синолог и тюрколог Ю. Зувев, здравствующие уйгуровед Т. Талипов, философ М. Дюсенов, археолог К. Байпаков, архитектор Ш. Валиханов и другие...

Гораздо больше соратников, так же, как и отец, одержимых изучением истории и взаимосвязи тюркских языков, вопросов древнетюркской письменности, были у А.С. Аманжолова за рубежом – Д.М. Насилов и Г.Ф. Благова в Москве, Д. Щербак в Санкт-Петербурге, Д. Монгуш в Республике Тыва, А. фон Габен в Германии, покойный И. Конур Мандоки в Венгрии и многие другие.

Отец был очень скрупулезен, педантичен и аккуратен при написании своих научных трудов. Не семь, а десять раз он досконально перепроверял каждую написанную им строчку как на предмет научной достоверности, так и по части стилистики, формы изложения, прежде чем решиться опубликовать результаты своего исследования. В этом отношении он был чрезвычайно требовательным к самому себе, был «научным чистоплюем». Он первым из ученых-филологов (по крайней мере, в Казахстане) выдвинул гипотезу о шумерско-древнетюркских лингвистических и палеографических (эпиграфических) взаимосвязях.

Помню, как в конце 60-х годов прошлого столетия в один из зимних дней к нам домой пришел О. Сулейменов, и отец в течение нескольких часов подробно и увлеченно рассказывал ему о своей научной гипотезе. Потом гость надолго исчез, а отец продолжал работать над шумерской темой до получения неопровержимых доказательств истинности гипотезы, не решаясь на публикацию хотя бы предварительных результатов исследований... А через несколько лет, в 1975 г., вышла знаменитая книга «Азия» с разделом «Шумер-наме». После этого, посчитав, что сама идея шумерско-древнетюркских связей была несколько деактуализирована как сугубо научная тема и приобрела более эмоциональный научно-популистский характер, отец надолго оставил изучение данной проблемы и вернулся к ней лишь спустя некоторое время, когда улеглись страсти, поднятые в казахстанской общественности этой книгой. В этом факте из биографии отца проявилась еще одна черта его характера – научная принципиальность и беспристрастность...

Алтай Сарсенович Аманжолов часто выступал на различных международных научных конференциях, подготовил 4 докторов и 18 кандидатов филологических наук, опубликовал более 200 работ по тюркской филологии и языкознанию. На мой взгляд неспециалиста, квинтэссенция его научного творчества содержится в трех монографиях, одна из которых вышла в свет на казахском языке сразу же после его кончины – «История и теория древнетюркского письма» (2003), «Опыт изучения тюркских языков» (2012) и «Түркі филологиясының негіздері» (2012). Нет сомнения в том, что специалистам-филологам и биографам предстоит большая работа по изучению, обобщению и популяризации жизни и творчества ученого.

Последние годы жизни А.С. Аманжолов посвятил огромной кропотливой работе над научным наследием своего отца и моего деда профессора Сарсена Аманжолова, приложив много сил, энергии и здоровья для опубликования его трудов, оставшихся в рукописном варианте. Стараниями Алтая Сарсеновича вышли в свет 5 книг Сарсена Аманжолова:

- 1) С. Аманжолов, А. Аманжолов, Г. Қосымова. Қазақ тілі, 8-ші сынып. – Алматы, 2000;
- 2) С. Аманжолов. Қазақ тілі теориясының негіздері. – Алматы, 2004;
- 3) Сәрсен Аманжолов және қазақ фольклоры. – Алматы, 2004;
- 4) С. Аманжолов. Тіл және жазу. Язык и письмо. – Усть-Каменогорск, 2005;
- 5) С. Аманжолов. Опыт политико-воспитательной работы в действующей армии. – Усть-Каменогорск, 2010.

В заключение хотел бы процитировать слова из последней прижизненно изданной книги профессора Алтая Аманжолова «Опыт изучения тюркских языков», в которой он в концентрированной, лапидарной и даже поэтической форме сформулировал весь смысл и цель своей жизни: «Я служил своей стране, поэтому считаю себя счастливым человеком. Мысленно пролетая над страной с юга на север, восхищаясь видом на белоснежные вершины Тянь-Шаня и Алтая (Хан-Тенгри, Талгар и двуглавая Белуха – Акмузтау), невольно думаю о высших духовных ценностях, о сияющих и зияющих вершинах науки».

Сакен Аманжолов
Алматы, 05.06.2014

АЛТАЙ СӘРСЕНҰЛЫ АМАНЖОЛОВ: ҰСТАЗ ЖОЛЫ – ҰЛЫ ЖОЛ

Ұстаз жолы – ұлы жол. Өйткені, халықтың көкірек көзіне нұр сәулесін құятын, бақыттың бастауы білімде екенін ұрпақ санасына сіңіретін бірден-бір жан – ол ұстаз. Мәселен, атақты Ескендір Зұлқарнайынның өзі: «Мен ұстазыма әкемнен кем қарыздар емеспін. Әкемнен өмірді алсам, Аристотельден сол өмірге керектінің бәрін алдым» деп есіне алған екен.

Сондықтан да, ұстазға құрмет – адамзатқа міндет. Ұстаз – ұлы есім. Өмірге келіп, тіршілік нәрін бойыңа сіңірген сәттен бастап, анадай ақылшы, болашаққа жол сілтейтін

бастаушың да – ұстаз екені ақиқат. Ұстаздың үлкені, кішісі болмайды. Мектептегі ұстаздар әріп танытып, сауатыңды ашып, көкірегіңе нұр құйса, жоғары оқу орнындағы ұстаздарың ғылымның қатпарлы қойнауларына жетелеп, терең ізденуді, мұқияттылықты, жауапкершілікті талап етіп, яғни, тұлға ретінде қалыптасуыңа жағдай жасайды. Дегенмен, ұстаздардың ішінде жанына жақын, өмірден өз орныңды табуыңа ерекше ықпал еткен, өмірлік пірің ретінде қабылдайтыны болады. Менің де ғылым жолында өзіндік жетістіктерге жетіп, ғалым болып қалыптасуыма ықпал жасаған, ізгілігі мен жақсылығын аямаған ұлы ұстазым – Алтай Сәрсенұлы Аманжолов болатын.

Түркітанудың жеке ғылым саласы ретінде дамуына сүбелі үлесін қосқан бір шоғыр талантты ғалымдардың бірі А.С. Аманжоловтың ғалымдығымен қатар, ұстаздық тағылымы терең. Ұстаз баулыған шәкірттер – бүгінде түркітану ғылымының көрнекті ғалымдары, іргелі зерттеулердің авторы. Ғылым деген қиындығы көп, жауапкершілігі мол салаға бет алғаннан бастап, Алтайдай ағаның шәкірті болғанымды өмірлік сәттілігім, тағдырдың сыйы деп бағалаймын.

Қойнауы терең түркітану ғылымының өзекті мәселелерін зерттеуді тапсырған сәттен бастап, бойымда ұстазыма деген ыстық сезім қалыптасты. Өйткені, Алтай Сәрсенұлының өне бойы тұнған өнеге, тәлім-тәрбие мектебі еді. Қарапайымдылығымен қатар, парасаттылығы мен мұңдалап тұратын ұлы ұстазбен кезекті әңгіме-дәрістен кейінгі әсерлерімді сөзбен айтып жеткізу қиын.

Алтай Сәрсенұлы – кең құлашты, өрелі ғалым, алымды да іскер зерттеуші. Аты әлемге белгілі маман-түркітанушының қалам тебірентіп, ой жүгірткен салалары – көне түркі тілінің қалыптасу, даму тарихын, ежелгі түркі графикасын зерттеуде кеңінен көрінді. Ол, ең алдымен, жалпы түркологияның ірі жанашыр өкілі ретінде маңызды мәселелерді жан-жақты тексерді, ұқыпты зерттеді.

Өз зерттеу еңбектерінде ұлтымыздың жазба мәдениетіне қатысты тарихи қазынасы мол, тамыры терең, ғылыми танымға толы құнды мағлұматтарды көптеп береді. Жаһандану тұрғысынан алып қарағанда, ғалым көне түркі дәуірінде түркі қағанаты мен жазба мұраларының ортақтылығын, қазіргі таңда айтылып жүрген Ұлы дала жері туыстас түркі халықтарының атамекені болғандығын тілге тиек ете отырып, түбі бір түркі елдерінің татулығы мен бірлігін нығайтуды көздегендігін анық байқауымызға болады. «Түркі филологиясы және жазу тарихы» атты еңбегі бүгінгі түркітану саласы бойынша жетекші оқулық, барлық жоғары оқу орындарының оқу үдерісінде аса қажеттілікпен қолданылуда. Осы еңбектегі ғалымның: «Алтай-Саян тау қойнауы және Ертістің жоғарғы сағасын көктей өтіп, Сарыарқа мен Жетісу өңіріне созыла жатқан кең аймақ көне түркі этногенезінің аялы алтын бесігі екендігіне ешбір күмән жоқ, оны дәлелдерлік бұлтарпас деректер де жеткілікті-ақ, тек көрер көз, ізгі жүрек болса игі» деп, арман-өсиетімен бірге қазіргі түркі этностарының атажұрт қонысы ортақ екендігіне назар аудартуы, бүгінгі таңда мемлекетіміздің өте маңызды мәселелерінің біріне айналып отырғандығын жақсы білеміз. Халқымыздың қалыптасу тарихына, жазба мұраларына қатысты ғылыми зерттеу негіздер жеткілікті, соның ішінде Алтай Сәрсенұлының бұдан ширек ғасыр бұрын айтқан ғылыми тұжырымдары бүгінгі таңда жан-жақты дәлелденіп, ұлттық дамуымыздың негізгі бастауына айналды.

Рухани жаңғыруға бет алған тәуелсіз Қазақстан үшін түркітану саласын жан-жақты зерделеудің маңыздылығы осындай ұлы ұстаз-ғалым шығармашылығы негізінде айқын таныла түседі.

Аға буын тілші-ғалымдардың жолымен Алтай аға да өз зерттеулерінде тілді ежелгі адамзат тарихында өзіндік орны қалған бірегей көне түркі мәдениетінің басты ерекшелігі ретінде қарастырады.

Адам болмысы – өте күрделі. Адамның адамшылығы – оның еңбегімен бағаланады деген қанатты сөз бар. Осы тұрғыдан келгенде, тынымсыз еңбек пен мұқият ізденісті қажет ететін түркітануды таңдап алып, руханиятымыздың ежелгі бастауларының тарихын, филологиялық мәселелерімен шұғылдануы – ағаның ешбір бейнет-мехнаттан қашпайтындығын, мол жігері мен тынымсыз әрекеттің адамы екеніне дәлел. Осылармен қатар,

мындаған шәкірттің жүрегіне терең нұр құйып, жүздеген ассистенттің ғылым жолындағы қадамына бағдаршам болды. Бүгінде ағайдың еңбегі мен жалынды жігері арқасында әрбір шәкірт пен аспирант өз кәсібінің үздік маманы болумен қатар, ел дамуында түрліше қызметтерді атқаруда.

Ұстаз деген ұлы ұғымға лайық әрекетті адал атқаруға әрбір адамның ерік-күші жетісе бермейді. Ұстаздық ұғымды тек біліммен, тәрбиемен ғана емес, адамдық болмыспен астастырып бағалау екінің бірінің қолынан келе бермейтін сауапты іс. Мен мақтанышпен айтып, мақтана басымды иетін Алтай ағаның ғалымдық жолы жалғасуда. Ұстазына деген ұлы құрметпен бүгінгі шараның, торқалы мерейтойдың әрбір қалада жалғасатындығын ерекше айтқым келеді.

Бүгінгі түркітану отыздан астам ұлт, дәлірек айтқанда жетпіс миллионнан аса адам құрайтын империялық кеңістіктің мәдениеті мен тарихын, тілі мен рухани бастауларын кешенді зерделеп қана қоймай, бүкіләлемге таныту мақсатын ұстануда. Тарихы тым ертеден бастау алатын күрделі мәдени-тарихи кеңістік ретінде түркілік әлемді зерттеудің жаңаша арналары пайда болуда.

Өз тарихын терең ұғынып, шын бағалай білетін халықтың ғана болашағы мәңгі болмақ. Бүгінгі алпауыт жаһандану дәуірінде ұлттың ұлттығын сақтап қалатын дүниелер – ұлттың төл тарихы, мәдениеті мен тілі екені анық.

Тәуелсіз елімізде ұмытыла бастаған ескерткіштерімізге, құнды мұраларымызға зерттеу жүргізіліп, барынша танымды әрі терең тағылымын ашуға күш жұмсалуда. Түркі халықтарының дүниежүзі мәдениетіне, адамзат өркениетіне қосқан үлесі ұшан-теңіз және бүкіл әлем ғалымдарының қызығушылықтарын туғызуда. Осы жолда қыруар еңбек атқарған Алтай Сәрсенұлы Аманжолов секілді ұлы ұстаздың ғалымдық, ұстаздың өнегесі келелі зерттеулерді қажет етеді.

Осы тұрғыдан алғанда, ғұмыры аңызға айналған ғұлама ғалым Алтай Сәрсенұлының келешек ұрпаққа жазып қалдырған ғылыми-танымдық еңбектерінің ғылыми маңыздылығы уақыт өткен сайын күрделеніп, жаңа қырларына тереңдеп, зерделеу түркі әлемінде өзекті мәселелердің нақты ғылыми пайымдалуына негіз болатыны анық. Және, оны болашақ жастардың еншісінде деп санаймын.

Саурықов Ерболат Байұзақұлы
ҚР Парламентінің депутаты,
филология ғылымдарының
докторы, профессор

ӘОЖ 811.512

ҰЛЫ ҒАЛЫМ – АЛТАЙ СӘРСЕНҰЛЫ АМАНЖОЛОВ

Молгаждаров Қ.К.

Ш.Уәлихан атындағы Көкшетау университеті

Көкшетау, Қазақстан

kasiet_k@list.ru

Түйіндеме. Мақалада ғылым жолында бар ғұмырын көне түркі руника жазуына арнаған, елеулі еңбек етіп, ұлтының біртуар асыл да аяулы перзенті бола білгентрунолог, түркітанушы, полиглот ғалым Алтай Сәрсенұлы Аманжоловтың ғылыми еңбектеріндегі көнекөз тарихи жәдігерлеріміз жайлы айтқан мағлұматтары беріледі. Сонымен бірге сырын ішіне бүккен, құпиялы Орхон, Енесей, Талас жазба ескерткіштері мен әртүрлі заттардағы көне түркі руника жазуының кілтін тауып оқып, ғылым әлеміне айналдырған қазақ ұлтының алғашқы рунолог ғалымы екендігі сөз етіледі. Ғалымның ғылыми негіздерін, айтқан пікірлерін, келтірген мысалдарын қуаттайтын айтулы тарихшы, әдебиетші, тілші ғалымдарымыздың ғылыми еңбектерінен деректемелер келтіріледі. Кеңес дәуірі кезінде жалпы түркітанушы ғалымдардың арасынан әлемдік кеңістікте алғаш болып шумер тілі мен

көне түркі тілінің сабақтастығы жайлы сөз қозғағанын және бүгінде шумертанушы ғалымдарымыздың еңбектерінен есімі мен зерттеу негіздемесі орын алып, жаңа деректемелермен толықтырылып жатқандығы мәлімделеді.

Кілт сөздер: *рунолог, түркітанушы, көне түркі, руника, сақ дәуірі, күміс тостаған, жазу*

ВЕЛИКИЙ УЧЕНЫЙ – АМАНЖОЛОВ АЛТАЙ САРСЕНОВИЧ

Молгаждаров К.К.

Кокшетауский университет имени Ш.Уалиханова

Кокшетау, Казахстан

kasiet_k@list.ru

Аннотация. В статье даны сведения познавательного характера об истоках и основах древних исторических памятников, изложенных в научных трудах выдающегося рунолога, тюрколога, полиглота Алтай Сарсеновича Аманжолова, посветившего всю свою жизнь исследованию древнетюркской рунической письменности. Вместе с тем, о нем говорится как о первом казахском ученом – рунологе, нашедшего ключ к чтению письменных памятников Орхона, Енисея, Таласа и древнетюркского рунического письма, который был введен им в научный оборот. Приводятся также фактологический материал из научных трудов известных историков, литературоведов, ученых-языковедов, подтверждающих значимость научных изысканий ученого-рунолога. Отмечается, что в Советскую эпоху он был первым ученым-тюркологом, начавший говорить в мировом пространстве о преемственности шумерского и древнетюркского языков, что легло в основу дальнейших исследований ученых-шумероведов, которые продолжают дополнять их новыми данными. В заключении анализируется весомое место ученого в науке, причины и факторы его выдающихся достижений.

Ключевые слова: *рунолог, тюрколог, древнетюркский язык, руника, сакская эпоха, серебряная чаша, письмо*

THE GREAT SCIENTIST – AMANZHOLOV ALTAI SARSENOVICH

Molgazhdarov K.K.

Kokshetau University named after SH. Ualikhanov

Kokshetau, Kazakhstan

kasiet_k@list.ru

Abstract. The article highlights the basics, main sources and researches related to the origins and roots in the scientific works of one of the most prominent people of our nation, runologist, Turkologist, polyglot scientist Altai Sarsenovich Amanzholov who devoted all his life to the ancient Turkic runic writing. It is also said that he is the first runologist of the Kazakh nation, who discovered the secret of the ancient Turkic runic inscriptions, including the mysterious Orkhon, Enissey, Talas monuments and different objects. It provides details on scientific works of outstanding historians, literary critics and linguists, who support the scientist's scientific foundations, his views and examples. It was claimed that during the Soviet era, he was the first among the turkologists in the world who was talking about the continuity of the Sumerian and ancient Turkic languages. Nowadays, his name and scientific basis take a special place among the scientists of Sumerian language and his works are being supplemented with new details. In general, the final summary summarizes the factors and causes of the author's achievement and exceptional position in science.

Key words: *runologist, turkologist, ancient Turk, runic, Sachs epoch, silver cup, writing*

Бүгінде түркі әлемінде аты аңызға айналған қазақ ұлтының біртуар аяулы азаматы, асыл перзенті, көрнекті түркітанушы, рунолог, полиглот ғалым Алтай Сәрсенұлы

Аманжоловтың ғұмырлы ғылымында өшпестей із қалдырған терең ойлы зерттеу негіздемелері, айтулы да сүбелі пікір-болжамдары ғылыми-танымдық жағынан қуатталып, тұғыры нық, тамыры тереңге тартып бара жатқандығына куәгерміз. Сонымен қатар ғылым жолында тынымсыз еңбек студің арқасында жалпы көне түркі жазба мұраларына, әлемдік жазу мәдениетіне, қазақ жазуының тарихына қосқан қазыналы құнды еңбектерімен келешек кемел ұрпағымызға танылып, таразы басында әділ де шынайы бағаланып келеді.

Көне түркі руникалық жазба ескерткіштері жайлы алғашқы мәлімет XIII ғасырдың II-жартысында (шығыс зерттеушісі Ата Мәлік Жувейни) мәлім болғанымен, зерттеу нысаны ретінде XIX-ғасырдың үлесіне тигені белгілі. Қасиетті Ұлы дала жерінде ата-бабаларымыздан мирас болып қалған көне жазба мұраларымыз тарих бедерінен айшықталып, бүгінгі таңда жаңаша бір көзқараста оң бағасын алып, әлемге танылып жатқандығына шүкіршілік етеміз. Асылында, еліміз тәуелсіздік алғаннан бері таным-өрісіміз бен кеңістігімізді кеңейтіп, мәдениетімізді, тарихымызды, салт-дәстүрімізді, тілімізді өз ұлтымыздың асыл перзенттері ғылыми тұрғыдан зерттеп, зерделеп, жоғалтқанын тауып, ұмыт қалғанын жаңғыртып, барын қастерлеп жатқанына мақтан етеміз.

Қазақ тілінің қалыптасуы мен даму тарихы аса күрделі де терең екендігі лингвист ғалымдарға мәлім. Ана тіліміздің түпкі тамыры, қайнар көзі архидеректеме, этногенез тұрғысынан *сақ, үйсін, қаңлы, ғұн* тайпаларынан бастау алып, көне түркі дәуірінде Түркі-Қыпшақ қағанатының ұйысқан ортақ тілі болып, XIV-XV-ғасырлар кезеңінде «Қазақ» атауын енші еткен халықтың дербес тілі ретінде даму жолын бастап, бүгінгі тәуелсіз күнде жалғасын тауып отырған Қазақ ұлтының, Қазақ елінің мемлекеттік тілі екендігін келешек ұрпаққа түсіндіріп, аманат етіп келеміз. Қасиетті де киелі Ана тіліміз, жазба мұраларымыз небір замандарда тауқымет шегіп, тағдырлы өткел жолдардан, тартысы көп дау-дамайдан, еңсесін түсірген езгіден аман-есен өтіп, халқымен бірге жасасып, өсіп-өніп, дамып, жетіліп келеді. Егеменді Ұлы даламыздың ғұлама перзенттерінің археологиялық, тарихи-лингвистикалық зерттеулерінің нәтижесінде ұлтымыздың, тіліміздің, мәдениетіміздің тарихына қатысты қатқабат тұстары ашылып, көлеңке тұстары айшықталып, көне жазба деректердің негізінде қазақ ғылымы жаңғырып, тамыры тереңге бойлап, жаңа белестерге қол жеткізіп жатқандығы қуантады. Осындай айтулы белестерге қол жеткізген, ғылымның көкжиегін ерте бағып, халқының жазба мұраларын мұрат еткен, түркі әлемінің нар жүгін арқалап, келешек ұрпаққа өсиет етіп қалдырған, ұлтының мақтанышына айналған ғалымдарымыздың бірегейі деп Алтай Сәрсенұлы Аманжоловты айтсақ артық айтқандық болмас.

Алтай Сәрсенұлының 1996 жылы жарық көрген «Түркі филологиясы және жазу тарихы» атты бір ғана ғылыми еңбегінде ұлтымыздың жазба мәдениетіне қатысты тарихи қазынасы мол, тамыры терең, ғылыми танымға толы құнды мағлұматтар көптеп берілген. Жаһандану тұрғысынан алып қарағанда, автор көне түркі дәуірінде түркі қағанаты мен жазба мұраларының ортақтылығын, қазіргі таңда айтылып жүрген Ұлы дала жері туыстас түркі халықтарының атамекені болғандығын тілге тиек ете отырып, түбі бір түркі елдерінің татулығы мен бірлігін нығайтуды көздегендігін анық байқауымызға болады. Ғалымның: *«Алтай-Саян тау қойнауы және Ертістің жоғарғы сағасын көктей өтіп, Сарыарқа мен Жетісу өңіріне созыла жатқан кең аймақ көне түркі этногенезінің аялы алтын бесігі екендігіне ешбір күмән жоқ, оны дәлелдерлік бұлтартпас деректер де жеткілікті-ақ, тек көрер көз, ізгі жүрек болса игі»* деп, арман-өсиетімен бірге қазіргі түркі этностарының атажұрт қонысы ортақ екендігіне назар аудартуы, бүгінгі таңда мемлекетіміздің өте маңызды мәселелерінің біріне айналып отырғандығын жақсы білеміз [1, 20]. Халқымыздың қалыптасу тарихына, жазба мұраларына қатысты ғылыми зерттеу негіздер жеткілікті, соның ішінде Алтай Сәрсенұлының жоғарыда айтылған пікір-ойын қоштайтын мәліметтер де жоқ емес. Мәселен, тарихшы ғалымдарымыз қытай деректеріне сүйене отырып, қазақ мемлекеттілігінің тірек негіздері *«сақтар, ғұндар, үйсіндер, қаңлылар»* дей келе *«түркілер ғұндардың бір тармағы, арғы аталары ғұндардың солтүстігіндегі Сақ елінен шықты. Күнбез пішінді кигіз үйде тұрады»* деген деректерді жиі алға тартады. Ғалым Б.Тоекина: *«Көшпелі өмір салтымен отырықшылықты, яғни қос мәдениетті сонау ықылым заманнан, біздің жыл санауымызға*

дейінгі дәуірлерде қалыптасты деуге негіз де, дәлел де бар. ...Алматыдан 50 шақырым жердегі Есік өзені бойындағы көне қорымнан алтын киімді сақ жауынгері мен жазуы бар күміс тостағанның табылғаны белгілі. Бұдыстағы 26 таңбадан тұратын екі жол жазу түркі жазбасының тамыры тым тереңде екенін нақты айғақтап берді. Демек, сақтардың төл жазуы б.д.д. V-IV ғасырларда-ақ қалыптасып үлгерген» деп кесіп айтады [2, 3-6]. Бұл негізді қуаттай түсетін, дәлелдей алатын жазу тарихында да деректер баршылық. Осы тұста да Алтай Сәрсенұлының зерттеуіне жүгінуге тура келеді. 1970 жылы аты әлемге әйгілі Алматы облысына қарасты Іле өңірінің тау бөктеріндегі Есік қаласы іргесіндегі Сақ заманынан қалған үлкен қорымнан алтынға бөленген (Алтын адам) жауынгер мәйіті және оның түрлі заттары, соның ішінде жұмбақ жазуы бар күміс тостағанша (*С:Қаржаубай «күміс ожау» деп таниды 11, 16 бетте*) табылғаны баршамызға белгілі. Мұнда алтын адамнан да қымбат жәдігер күміс тостаған түбіндегі 2 жолға жазылған 26 таңбадан тұратын көне түркі жазу еді. Бұл жазуды А.Аманжолов, Ә.Әбіласан, Т.Сүлейменов, Ә.Хасенов т.б. сынды ғалымдарымыз оқыды. Алайда, осылардың ішінде рунолог Алтай Сәрсенұлының *«Аға, саңа ошұқ! Без, чөк! Буқун ічре (р?) азуқ» – Аға, саған (бұл) ошақ! Бөтен (жат ел адамы), тізеңді бүк! Халықта азық-түлік (мол болғай!)»* деп оқыған және түсінік аудармасы көңілге қонымды болып, көпшіліктің қолдауына ие болды [1, 43]. Зерттеу барысында археологтар Есік қорымынан табылған мұраны сақ дәуіріне, біздің жыл санауымызға дейінгі V-IV-ғасырға тиесілі екендігін анықтады. Яғни, біздің ата-бабаларымыздың жыл санауымызға дейінгі V-ғасырда-ақ көне түркі жазуы қалыптасқандығын және пайдаланғанын айғақтайды және өте жоғары дәрежеде қол өнер, тұрмыстық салт-дәстүр мәдениеті болғандығын дәлелдейді. Сонымен бірге Сақ дәуіріне жатқызылып жүрген бұдан да басқа жазба мұраларды атап өтсе болады. Мысалы: Алматы облысы Кеген ауданындағы Қарқора өзенінің солтүстік шығысында (3км) жәрменке болған жерден табылған мүсін тастың сол жақ бүйіріндегі біздің заманымыздан V ғасыр бұрын *«Қаған алты түрік Алаша өрті»* деп көне түркі әліпбиімен жазылған мәдени ескерткіштерді атаса болады [3, 79]. Ғалым келесі бір орыс тілінде жазылған ғылыми еңбегіндегі *«Древняя алфавитная письменность тюркского мира»* деп аталатын тақырыбында былай дейді: *«Свои тысячелетние и безчисленнодневные (вечные) письма и знаки я там велел врезать на полоском камне. Может быть, это и есть указание на очень давнюю, письменную традицию тюркского языкового мира. Так или иначе, существование алфавитной письменности у раннекочевых племен Южной Сибири и Казахстана документально подтверждается в настоящее время двумя прототюркскими руническими надписями из захоронений V-IV вв до н.э.»* [4, 7]. Осы деректерге және көне түркі этногенезін зерттеу негіздеріне сүйене отырып, Алтай Сәрсенұлы көне түркі руника жазуының алғашқы бастауларын, яғни бұған дейінгі көрсетілген мерзімнен 1000 жыл артқа шегеріп, әріптік жазудың қалыптасу мерзімін біздің дәуірімізге дейінгі V ғасырға жатқызады. Яғни, ертедегі Қазақстан жерін мекендеген сақ тайпаларының тілі көне түркі тілі екендігін және осыдан 2500 жыл бұрын түркі тектес тайпалардың әліпбилік жазуы болғандығын ғылыми тұрғыдан дәлелдейді. Сонымен қасиетті ана тіліміз қаншама ғасырларды, небір қиындықтарды басынан өткеріп, дамуын тоқтатпай, толығып, жаңарып, жаңғырып, әдебиленіп классикалық тіл деңгейіне жетіп отыр деп айтуымызға болады.

М.Мағауинның: *«...Егер арғы тамырымыз Орталық Азияны мекендеген көне тайпалар шежіресінен сөз қозғасақ, онда төрт мың, бес мың тереңге кетер едік»* деген болжамын Алтай Сәрсенұлы шындыққа ұластырады (*Шумеро-тюркские соответствия и изобразительные логограммы. // Sprache, Geschichte und Kultur der Altaischen Völker. Berlin, 1974. –S 65-71*) [5, 6]. Ғалым Орталық Азияның түркі тектес халықтары (тайпалары) ежелден алтай тілдері шеңберінде ғана емес, үндіевропа тілдерімен де қарым-қатынаста болғандығын тілге тиек етеді және ата-бабаларымыздың түп тамырын тереңдетуде Сақ, Ғұн дәуірлерімен шектеліп қана қойған жоқ. Көне түркі жазу генезисін ежелгі Египет, Шумер, Үнді, Грек, Финикий, Арамей т.б. жазуларымен салыстыра отырып, сабақтастырып, көңілге қонымды, деректері дәлелді, терең ойлы зерттеулерін ұсынады. Мысалы, Шумер тілі мен көне түркі тілін салыстырып, олардың ұқсас-ерекшеліктерін көрсете отырып, түркі тілінің сол дәуірде

жасағандығына назар аудартады. Сонымен қатар түркі тілі жөніндегі ең алғашқы мәлімет Месопотамияның оңтүстігінен (шумерден) табылған б.д.д. ІҮ-ІІІ мыңжылдықтарды меңзейтін идеографиялық жазба ескерткіштерінен байқалатындығын, көне түркі тілімен біршама лексикалық сәйкестіктері барын және шумер тілінің алтай тілдерімен (түркі, монғол, тұңғыс-манжур) туыстығы жөнінде К.В.Керам, Ф.Хоммель, С.П.Толстовтардың ғылыми негізді пікірлерін сөз етеді. Осыған қатысты шумертанушы қазақ ғалымы Г.Қосымова былай дейді: *«Мен шумерлер тілі мен көне түркі тілінің, яғни біздің ата-бабамыздың тілінің туыс тілдер қатарына жататынына және алтай тілдер тобына кіретін түркі тілдерінің шумерлер дәуірінен бұрын да болғанына ғалымдар зерттеулері арқылы көз жеткіздім. Сына жазуымен жазылған шумер кестелері, ойлап қарасақ түркі тілінің ең көне жазба ескерткіші болып шықты. Ғылыми негіздемелер мен зерттеулер нәтижесі қазақ тілінің жасын түркі тілдерімен бірге ұзартып, шумер дәуірімен байланыстырады. Мен ғалым, шумертанушы түрік ғалымы Осман Тунаның пікірін көпшілікке ұсына отырып, түркі тілдерінің бір тармағы – қазақ тілінің сан гасырлық тарихы бар екенін және шумер тілімен сабақтаса дамығанын айрықша мақтанышпен айтқым келеді. Сондықтан сына жазуларындағы тіл, сөз ұқсастықтарына қарай, сөзге шешендігі, зеректігі мен дарындылығына қарай отырып, шумерлер қазақтардың ежелгі ата-бабасы деген болжамды айтсақ, қателеспейміз ғой деп білеміз. Шумерлер тілі көне түркі тіліне ұқсас деп К.В.Керам, Ф.Хоммель кесіп айтады. Қазақстан ғалымдары арасында осындай пікірді түркітанушы ғалым А.Аманжолов 1969 жылы Германияда өткен конференцияда жасаған баяндамасында айтқан. Кейінгі зерттеулер А.С.Аманжоловтың келтірген деректерінің дәлдігі мен ақиқатын айқындай түсуде»* деп мәлімдейді [6, 28-30]. Шыны керек, кеңес заманында мұндай батыл пікірді шетел түгіл өз еліміздің мінбесінде тұрып айту қауіпті болатын. Алайда көреген ұстазымыздың кезінде айтқан болжамы, бүгінде ғылыми тұрғыдан шындыққа ұласып, оң нәтиже беріп жатқандығы қуантарлық жағдай.

Академик Алтай Сәрсенұлы – жалпы жазудың 4 (*пиктографиялық, идеографиялық, силлабикалық, дыбыстық-әріптік*) түрін де толық зерттеген, зерделеп, құпия сырын ашып, түсінік сипаттамасын жасаған, көне, ескі және қазіргі түркі, көне қыпшақ, қытай, тибет, шумер, француз, венгр, араб, монғол, көне ұйғыр, шағатай т.б. тілдеріндегі материалдарды, жазуларды оқып меңгерген және қазақ, ағылшын, орыс, неміс, түрік тілдерінде ғылыми еңбектерін жаза білген, жариялаған алғашқы қазақтың дарынды ғұлама ғалымы. Сонымен бірге мектеп, колледж, жоғары оқу орындарына арналған бағдарламалар, оқулықтар мен оқу құралдарын шығарған ұстаз-ғалым.

А.Аманжолов көне ескерткіштер табылған аймақтарға арнайы барып, көне мұраларды өз көзімен көріп, суретке түсіріп, жан-жақты талдап зерттеумен айналысқан. Мәселен, Павлодар облысынан табылған түйреуіштің сыртындағы жазуды *«Ақ сықын (суқын) – Ақ марал»* деп оқыды. Елек өзені бойынан табылған қола айна сыртындағы жазуды және Ертіс өңірінен табылған мұраларды да оқуы күдік туғызбайды [1, 42-43, 90-96 беттер]. Көне түркі рунамен жазылған Орхон, Енисей, Талас, Лена, Байқал, Онгин, Селенгі, Сыр. Ертіс, Іле, Жайық, Шу т.б. өзендері мен қойнауларынан табылған жазба ескерткіштерді тілдің салалық (фонетика, лексика, грамматика) тұрғысынан кешенді түрде зерттеп, ұқсас-ерекшеліктерін ажыратып берген. Негізінен көне түркі руника жазуы оңнан солға қарай жазылғандығы түркітанушы ғалымдарға мәлім, алайда кейбір Талас және Енисей жазба ескерткіштерінің солдан оңға қарай жазылғандығын біле бермейміз. Мұны да алғаш байқағандардың бірі – Алтай Сәрсенұлы еді [7, 238]. Сонымен қатар көне түркі жазба ескерткіштерінің диалектілік ерекшеліктері барын анықтап береді және бүгінгі күнге дейінгі ғалымдарымыздың туыстас түркі тілдерін жіктеген кезде түркі тілдерінің диалектілері мен нақты даму тарихын ескермегендігін де орынды сынайды. Мұның бәрі өн бойындағы ғылымға деген тазалықтың, алғырлықтың, біліктіліктің, жауапкершіліктің, жанашырлықтың, мәдениеттіліктің нышаны екендігін байқатады.

Шұбартау бауырынан табылған қой тастар бетіндегі петроглифтерді зерттей келіп, ғалым былай дейді: *«Бұл тастардағы суреттердің мазмұн желісі – адамдардың жабайы*

аңдарды жаңа үйрете бастаған кезін бейнелеген. Демек, бұл кезеңді археологтардың топшылауына сүйенсек, жаңа тас дәуірі немесе неолит кезі деп білуіміз керек. Былайша айтқанда, осыдан 7-5 мың жыл бұрын болған дәуір. Қалба тауының қойнауынан табылған сондай бір петроглифті ғалым “абам” деп оқыған. Қазақша мағынасы – атам, үлкен ағаш» [1, 103]. Яғни, Ұлы дала атанған қазақ жерінде пиктограммалармен қатар петроглифтер де кездесетінін және қазақ ру-тайпаларының таңбалары мен нумизматикалық таңбаларды да осы топқа жатқызуға болатындығын айғақтайды. Ертіс бойынан табылған идеографиялық жазудың үлгілері мен басқа да жазу түрлері барын білеміз. Осыған ұқсас көріністер Жетісу бойында, таңбалы сайда да сақталған. Ғалым мұны идеограммалардың сол заман адамдардың түсінік қабілетіне сәйкес болғандықтан, олар бұл жазуларды ажырата білген және жазудың бұл түрі Орталық Азия, Қазақстан жерінде ұзақ сақталып, оның символдық нұсқалары келе-келе көне түркі және қазақтың ен-таңбаларына да айналған сынайлы деген жорамалын жасайды. Қалай дегенмен де, көне түркі әліпбиі түркі халықтарының (ру-тайпалары, ұлыстары) төл таңбаларынан қалыптасқандығына ешбір күмән жоқ. Түркітану ғылымында соңғы кездері «көне түркі жазуы өз этносының туындысы» деген пікір белең алып, басым түсуде. Мұндай пікірдің қалыптасуына да ғалым-ұстазымыздың зерттеулерінің ықпалы зор демекпіз.

Алтай Сәрсенұлы көне түркі руникалық жазба материалдары негізінде ономастика мәселесіне де аса көңіл аудартып, тың пікірлер ұсынып, келешектің талқысына қалдырып отырады. Мысалы: түркі, кеңерес, қырғыз, тоғыз оғыз, сегіз оғыз, кеңгер, үйсін, қаңлы, түргеш, қыпшақ, қазақ т.б. Осылардың ішінен екі-үшеуіне қысқаша тоқтала кетелік. Автор Сарыарқадағы Кеңгір өзенінің атауы Кеңгер (Шумер) жерінің атауымен үндес келуіне (*Шумердің өз аты аккад-семит тілінде бұрмаланып айтылғандығын, шын аты Кеңгер немесе Кеңер болғандығын атақты шумеролог А.Фалькенштейн дәлелдеген*), Моғойн Шинэ-ус ескерткішінде кездесетін «кубчақ-қыпшақ» атауына, Енесей ескерткіштеріне жататын Ұйық-Тұран тасындағы жазуда бедерленген «қазғақ-қазақ» атауына байланысты өз көзқарасын білдірген. Мысалы: *«Үч йетмиш йашымқа адырылдым. Егук Қатун йерімке адырылдым. Теңрі елімке қазғақым оғлым не уз оғлым алты биң йунтым (бөкмедім). Аудармасы: Алтыс үш жасымда айырылдым. Егук-Қатун жерімнен айырылдым. Тәңірі еліме олжалаушы ұлым, неткен шебер ұлым, алты мың жылқым (бөгіп тойынбадым)»* деп оқып, *қазғақым оғлым* «олжалаушы ұлым» тіркесіндегі қазғақ сөзі қазға(н) «олжалау, тауып алу» етістігінен жасалып, «олжалаушы» мағынасына ие болғаны, қазақ этнонимімен тәркіндес екендігі байқалады (қазғақ-қазақ)» деп қазақ атауына қатысты пікір-болжамын білдіреді [8, 120]. Өтейбойдақ Тілеуқабылұлының ХҮ-ғасырда жазып қалдырған «Шипагерлік баян» атты ескі қазақ шежіресінде *«Қазғақ күнби қазақ халқының арғы атасы»* деп көрсетілген. Мысалы: *«Қазғақ төр иесі аға атанып, орнаулы тағына отырды. Халық бақытқа кенеліп, шаттық мерейінде қуана биге басты. Сан-санақсыз жиналған адам Қазғақ елі атанып, «Қазғақ» атану содан басталады (Тілеуқабылұлы Ө. Шипагерлік баян. Алматы, 1996.-405-б).* Аталмыш еңбекте *«Ел Қазғаққа ілесті, Қазғаққа күнбилік қондырды, Қазғақ халқы, Қазғақ күнби, Қазғақ атанған»* т.б. тәрізді қазғақ атауы көптеп кездеседі [8, 114-117]. А.Аманжолов С.Е.Маловтың бұл сөзді «қызғақым оғлым – моих дочерей» деп оқып аударғанын біледі [9, 19]. Алайда, автор көне түркі руника жазуының оқылу теориясына сүйене отырып және одан кейінгі жазба мұраларда жиі кездесетін «Қазғақ» атауын топшылай келе *«қазғақым оғлым»* деп оқығанды дұрыс деп тапқан. Қыпшақ этнониміне қатысты пікірін Қаржаубай Сартқожаұлының зерттеу негіздемесімен сабақтастырып бергенді жөн көрдік. Ғалымның зерттеу еңбегінде көңілге қонымды мынадай тұжырымдар жасалынған: «Үшінші түркі қағанатын орнатушы Ел-етміш Біліге Тур-айын қағанның 3-ескерткішінде (МШУ): *Түрк қбчқл гйы(он)л олрмс – Түрук қыбчақ еліг он йыл олурмыс*». Ғалымның зерттеуі бойынша «Біріккен түркі қағанаты 744-жылы түркі қағанатын құлатып, тарих аренасына шықты. Бұған дейінгі билік жүргізушілер түркі-қыпшақтар. Олай болса, 744-жылға дейінгі 500 жыл осы түркі-қыпшақтар билігінде болған екен. ...Ендеше байырғы түркі қағанатының тарапынан түркі тілінде жазылған Орхон ескерткіштері Қыпшақ тайпасының тілінде жазылғандығына куә боламыз. Өтсе, YII-XIYғғ

аралығындағы «Түркі тілі» деп аталған жазба әдеби тілдің іргетасын қалаушы, ол тілді алып жүруші (носитель) қыпшақ тайпасы болмақ [10, 72-74]. Қыпшақ сөзін Г.Рамстедт, С.Кляшторныйлар дұрыс оқып жазады, бірақ елу мен жыл деген сөздің ортасындағы «он» деген сөздің назарларынан тыс қалғандығын (когда тюрки-кипчаки властвовали (над нами) пятьдесят лет) Қ.Сартқожаұлы ғылыми зерттеу еңбегінде жан-жақты талдап, деректермен дәлелдеп береді [11, 68-69].

Алтай Сәрсенұлы Орхон-Енесей, Талас жазба мұраларының дұрыс оқылуына байланысты заңдылықтарын, жүйесін, орын тәртібін, диалектісін, дауыссыздардың жуан-жіңішкелігін т.б. ерекшеліктерін ескере отырып, мәтіндік ұғымдағы мазмұнына және сол кезеңдегі адамдардың дүниетанымдық психологиясына сәйкес біршама қате таңбаланған, қате жазылған сөздерді дұрыс белгілеп, түсініктемелерін жасап отырған. Бұл өте үлкен ауқымдағы мәселе, сондықтан оған арнайы кейін жеке тақырыпта сөз ететін боламыз.

Сонымен аты аңызға айналған ғұлама ғалым Алтай Сәрсенұлының ғылымдағы биік шыңға көтерілуіне біріншіден, әкесінің ғылымға бейімдеуінің, тәрбиелеуінің және әкесінің қоршаған ортасының әсері болғанын білеміз. Әкесі Сәрсен Аманжоловтың қазақ жазу мәдениетіне, тіл тарихына қосқан үлесі ересен зор және қазақ халқының ру-тайпа таңбалары мен шежіресін, фольклорын, диалектісін зерттеген қайраткер ғалым. Оны өзінің «Әке тәлімі», «Мен әкемді пір тұтамын» атты естеліктерінде жазып, «Кейін менің өміріме де Әлкей аға көп әсер етті» деген пікірімен ғылымды таңдау себептерін түсіндіреді. Сонымен бірге С.Аманжолов айтулы алаштың арыстарымен, ұстаздарымен, ғылым жолындағы әріптестерімен достық қарым-қатынаста болды. Атап айтсақ: С. Торайғыров, Ж. Аймауытов, Ә. Марғұлан, М. Әуезов, С. Сейфуллин, С. Мұқанов, Е. Ысмайылов, В. Бартольд, С. Малов т.б. Екіншіден, өзінің ғылыми ғұламалар ортасы мен ғылыми жетекшісі әрі досы әсер етсе, үшіншіден өзінің еңбекқорлығы, ізденімпаздығы, алғырлығы, дарындылығы мен парасаттылығы деп білеміз. Алтай Сәрсенұлының келешек ұрпаққа жазып қалдырған түркі әлеміне, қазақ ұлтының тілі мен жазу тарихына қатысты ғылыми-танымдық еңбектері әлі талай қырларынан танылып, жемістерін беретіндігіне ешбір күмәніміз жоқ және қазақ ғылымында есімі алтын әріппен жазылып, жиі айтылатындығына, мәңгіге қалатындығына тарих куәландырады.

Әдебиеттер

1. Аманжолов А. Түркі филологиясы және жазу тарихы. – Алматы, 1996. – 128 б.
2. Әбілов М. Күміс тостағандағы жазу. – Тараз, 2017. – 53 бет.
3. Қазақ тарихынан. Құрастырушы Е.Аққошқаров. – Алматы, 1997. – 544 б.
4. Аманжолов А. История и теория древнетюркского письма. – Алматы, 2003. – 368 с.
5. Мағауин М. Қазақ тарихының әліппесі. – Алматы, 1994. – 238 б.
6. Түркітануға кіріспе және салыстырмалы грамматикасы (оқу құралы). Құрастырушы Молгаждаров Қ.К. – Алматы, 2018. – 255 б.
7. Орхонские надписи. Кюль-тегин. Бильге-каган. Тоньюкук. – Семей, 2001. – 256 с.
8. Аманжолов А. Өнегелі өмір. – Алматы, 2014. – 364 б.
9. Малов С.Е. Енисейская письменность тюрков. Изд-во АН СССР. – М.-Л.: 1952. – 116 с.
10. Сартқожаұлы Қ. Орхон мұралары. 1 кітап. – Астана: Күлтегін баспасы, 2003. – 392 б.
11. Сартқожаұлы Қ. Байырғы түрік жазуының генезисі. – Астана: Арыс, 2007. – 304 б.

**ҒАЛЫМ А.С. АМАНЖОЛОВТЫҢ
ҚАЗАҚ ТІЛ БІЛІМІНЕ ҚОСҚАН ҮЛЕСІ**

Имамбаева Г.Е.

Инновациялық Еуразия университеті

Павлодар, Қазақстан

lady.gaysha@mail.ru

Түйіндеме. Ұсынылып отырған мақалада белгілі тілші-ғалым А.С. Аманжоловтың қазақ тіл білімінің дамуына өзінің ізденістері арқылы ашқан ғылыми жаңалықтарға толы ғылыми тұжырымдамаларымен, баға жетпес құнарлы мәліметтерімен қазақ тіл теориясына қосқан үлесі деп білеміз. Ғалымның 1996 жылы шыққан «Түркі филологиясы және жазу тарихы» атты оқу құралы жалпы түркітану мәселелеріне арналып, түркі халықтарының, көне жазуының тарихына, көне түркі ескерткіштер жазбаларын оқу тәсілдеріне, сөздердің мән-мағынасын ашуға арналған. А.С. Аманжоловтың бұл еңбегі нақты тарихи деректерге сүйеніп жазылғандықтан, қазіргі қазақ тіл білімінің өзекті мәселелерін шешуге жол ашатындығы сөзсіз.

Кілт сөздер: *түркі филологиясы, көне жазбалар, қазақ тіл білімі, филология мәселелері, тарихи деректер*

**ВКЛАД УЧЕНОГО А.С. АМАНЖОЛОВА
В РАЗВИТИЕ КАЗАХСКОГО ЯЗЫКОЗНАНИЯ**

Имамбаева Г.Э.

Инновационный Евразийский университет

Павлодар, Казахстан

lady.gaysha@mail.ru

Аннотация. Данная статья посвящена рассмотрению вклада видного ученого языковеда А.С. Аманжолова в развитие казахской филологии. Его научная концепция полна бесценными открытиями в области развития казахского языкознания. Учебное пособие 1996 года «Тюркская филология и история письма» посвящено проблемам тюркологии, истории тюркских народов, древней письменности, способам чтения древнетюркских памятников и раскрытию этимологического значения слов. Поскольку эта работа А.С. Аманжолова написана на основе реальных исторических данных, она, несомненно, открывает путь к решению актуальных проблем казахского языкознания.

Ключевые слова: *тюркская филология, древние надписи, казахское языкознание, проблемы филологии, исторические данные*

**SCIENTIST A.S. AMANZHOLOV
CONTRIBUTION TO THE EDUCATION OF THE KAZAKH LANGUAGE**

Imambaeva G.E.

Innovative University of Eurasia

Pavlodar, Kazakhstan

lady.gaysha@mail.ru

Abstract. This article is devoted to the contribution of Kazakh philology development of the prominent scholar of linguistics A.S. Amanzholov whose scientific concept is full of invaluable discoveries in the field of development of Kazakh linguistics. The textbook from 1996 “Turkic

Philology and the history of writing” by name is devoted to the problems of turkology, the history of the Turkic peoples, ancient writing, ways of reading ancient Turkic monuments and revealing the etymological meaning of words. As this work by A. S. Amanzholov is written on the basis of real historical data, it will undoubtedly open the way to solve urgent problems of Kazakh linguistics.

Keywords: *Turkic philology, ancient inscriptions, Kazakh linguistics, problems of philology, historical data*

«Түркі филологиясы және жазу тарихы» атты профессор Алтай Сәрсенұлы Аманжоловтың оқу құралы ауқымды алты бөлімнен тұрады. Бірінші бөлімде түркі филологиясының өзекті мәселелері сөз етіліп, бұл жерде дәстүрлі жазба мен әдеби тілдің өзіндік байланысы ашылады, сонымен қатар, Қазақстандағы эпиграфикасының пайда болу тарихы келтіріледі.

Тарихи еңбекте тіл мен этносқа қатысты мәселелер қозғалып, әр сөз атауының пайда болуында алуан сыры бар екендігін келтірілген мәліметтермен дәлелденеді. Көне түркі тілінің диалектілік жіктелуі беріліп, төркіні бар тіл жайлы, тілдік туыстастық және осындай қоршау ішіндегі түркі тілдерінің орны да жұмыс бетінде айтылады. Келесі бір айтып кететін жайт-көне түркі жазуы тарихының даму кезеңдері көне түркі руникалық жазу ескерткіштерінен басталып, Талас, Енисей, Орхон, руникасының үлгілері сөз етілді. Аталып кеткен үлгілердің жазба көріністеріне сүйене отырып, еңбек бетінде әріп пен таңба арасындағы айырмашылықтарды анықтай келе, тастарға қашалған грек алфавитінің, Манихей және ұйғыр жазуындағы көне түркі ескерткіштер үлгілерін атап кетуге болады. Ғалым А.С.Аманжолов өз еңбегінде араб жазуындағы орта ғасыр түркі ескерткіштері жайлы сөз етіліп, ескі жазба тіліміз де орын алғанын байқауға болады. «Тарихсыз- болашақ жоқ» -дегендей, бұл тарихи еңбекте көне түркі ескерткіштерін зерттеу жолындағы көне таңбалар сырларын ашуға бетбұрыс етілген.

Білге Қаған ескерткішінің текстологиясы да жұмыс бетінде берілген. Есеней ескерткішінің де кейбір зерттеулері ғалымның еңбегінде орын алды. Сонымен қатар, кең байтақ еліміздің батыс пен шығыс өңірлерінде табылған көне заттардың жазбалары жайлы мәліметтерімен танысуға мүмкіндік туды. А.С. Аманжоловтың бұл зерттеу еңбегінің арқасында петроглифтер әлеміне саяхат жасадық. Ғалымның тынбай еңбек етудің нәтижесі оның Қалба бейнелерден бастап, Буырлыбұлақ қазынасы, Жармадағы таңбалы тастар мен Шыңғыстау петроглифтерін зерттеуіне дейін жеткен. Аталып кеткен бұл деректер қазіргі қазақ тілінің барлық саласының, әсіресе, фонетика мен морфология, лексикология мен синтаксис, мәтін лингвистикасы мен текстология түрлерін қазіргі жағдайдағы қалыпқа келтіріп, әрі қарай дамуына қосар үлесі мол. Ғалым А.С. Аманжолов өзінің тарихи еңбегінің «Жазба дәстүр және әдеби тіл» атты бөлімінде тарихи деректердің қазіргі қазақ тілінің әрі қарай қарқынды дамуына мынадай ықпал етеді деп айтады:» Жазба ескерткіштерін ғылыми зерттеу қоғамның рухани мәдениетінің тарихын, тілін терең танып, байыпты білуге жол ашады» [1, 4].

А.С. Аманжолов өз еңбегінде; «Ескі жазба дәстүр әр түрлі даму кезеңдерін бастан кешіріп, өзінің жалғасын тауып, халқымыздың тарихын танып, білуде үлкен рөл атқарды.»-, деп. тарихи жазбалардың қазіргі тіліміздің қалыптасуына үлкен үлес қосқандығы туралы айтады [1, 5].

Сөйтіп, А.С. Аманжолов өз еңбегінің бетінде: “Қазақ халқының әдеби тілі және оның қалыптасу тарихы өте күрделі мәселе» екендігін нақтылай келе, бұл жөнінде әр түрлі көзқарастар да және бір-біріне қарама-қарсы пікірлер де аз емес»- деп, қазіргі тіл жанашырларына бағыт береді [1, 5] Тілші-ғалым Алтай Сәрсенұлы ағамыздың бұл тарихи еңбектегі бізге берген әр кеңесі қазіргі таңда барша ғалымдар қауымымен қолдау тауып, білім үрдісіне нақты орныққанын байқатады. Сондай кеңестің бірі: «... әдеби тіл-халық немесе ұлт тілдерінің тарихи қалыптасқан, өңделген түрі екенін мойындасақ, оның қызметі жанрлық өресі және тілдік нормасы мен нығаюы, таралуы көптеген факторларға байланысты екенін ұмытпаған жөн»- [1, 6].

Тарихи еңбек бетінде орын алған сөз Қазақстан эпиграфикасы жайында болды. Бұл жерде еңбек авторының айтуынша, «Әуелде, түркі филологиясында ерекше орын алып, дамып келе жатқан және болашағы зор салалары – түркі эпиграфикасы мен түркі палеографиясы. Олар көне таңбаларының эволюциясын, яғни графиканың даму тарихын зерттеуді өзінің еншесіне айналдырған» [1, 7] Сөйтіп, ғалым А.С. Аманжоловтың «Түркі филологиясы және жазу тарихы» атты ғылыми еңбегінен тіліміздің тарихына қатысты көптеген мәліметтер алдық, бұл баға жетпес мәліметтер әлі де болса, сырға толы тіліміздің тарихын ашып, қазіргі тіл білімін әрі қарай дамуына бағыт береді.

Қазақ тілі – ғасырларды жалғастырған ұлттық тұтастықты сақтаған, халықтың рухани қазынасы, ұлттық рухани ұясы, ұлттың қайнар көзі.

Қазіргі таңда ұлттық экономикада орын алған нарықтық бағыттағы бетбұрыстардың қоғамдық өмірде түбегейлі өзгерістер тудырғаны белгілі. Бұлардың қатарына – мемлекеттік тілді жақсы меңгеріп алған білікті мамандар даярлау қызметі ерекше орын алады. Ұлттық және жалпы адамзаттық құндылықтар, ғылым мен тәжірибе жетістіктері негізінде жеке адамды қалыптастыруға, дамытуға және кәсіби шыңдауға бағытталған білім алу үшін қажетті жағдайлар жасау – білім беру жүйесінің басты міндеті болып саналатындығы баршамызға аян. Осыған байланысты болашақ жас мамандарға білім беру барысы, ең алдымен, қазақ халқының тарихы мен тіл тарихына қатысты көптеген мәселелерді зерттеп шешу тіл білімінің салыстырмалы-тарихи әдісінің деректері мен жетістіктеріне негізделуді, соларды таяныш етуді талап етеді.

Әрбір халықтың рухани байлығы – ғасырлар бойы даму тарихында жасалған, ұрпақтан ұрпаққа ауысып отыратын мирас. Басқа халықтар сияқты, қазақ халқының да өзіне тән тарихи бастан кешкен кезеңдері, өрлеу сатылары, әрбір дәуірге лайық мәдени мұрасы, асыл өнері бар. Біздің заманымызға дейін дамып, кейін басқа елдерге ықпалын тигізген көне халықтар жасаған мәдениет ежелгі кезден басталады. Бұл тұрғыда өшпес мұра, ескіrmес өнердің бірі – халық шығармашылығы. Қазіргі қазақ халқының арғы төркіні көне түркі ұлыстары тайпасынан шығатыны, олардың бір кезде бірлесе мәдени жасаған ел болғаны қазір ешкімге жаңалық емес.

Жоғарыдағы айтылған мәліметтерді ескере отырып, ғылыми еңбектің аталмыш тақырыбы етістің табиғатын ашуға бағыт алғандықтан, бізше, оның ашу жолын көне ескерткіш тілдерінен іздестіру дұрыс деп білеміз.

Қорыта айтқанда, қазіргі таңда тіліміздің дамуы мен үлкен мәртебе сатысына көтерілуі – тарихтағы деректермен тығыз байланысты екені сөзсіз. Халқымыз айтқандай: «Тарихсыз болашақ жоқ». Тіліміздің болашағы да осыған тіреледі. Қазіргі заманның ғалымы, түркі тілдерін зерттеген өкілдерінің бірі – А.С. Аманжоловтың тілдің тарихына байланысты көптеген еңбектері барлығымызды әлі де ашылмай жатқан тіл сырларын ашуға, білуге, «бал бұлақтың» қасынан нәр алғандай, көмек ететіні аян. Сондықтан, бұл еңбектің бөлімінде тек қана тақырып ретінде етіс табиғатына қатысты мәліметтер айтылса, толып жатқан дариялы тіл тарихына бетбұрыс жасауымыз – барлық тілшілердің парызы деп ұғуымыз керек.

Әдебиеттер

1. Аманжолов А.С. Түркі филологиясы және жазу тарихы. Оқу құралы. – Алматы, «Санат», 1996. – 128 б.
2. Аманжолов А.С. Глагольное управление в языке древнетюркских памятников. – Москва: «Наука», 1969. – 100 с.
3. Қалиев Ғ. Тіл білімі терминдерінің сөздігі. – Алматы: «Фирма «Орнак» ЖШС, 2012. – 388 б.
4. Қалыбаева (Хасенова) А.К. Қазақ тіліндегі етіс категориясы. – Алматы, 1951.
5. Аманжолов С. Қазақ тілі теориясының негіздері. – Алматы: Ғылым, 2002. – 368 б.
6. Баскаков Н.А. Историко-типологическая морфология тюркских языков. – М., 1979. – 340 с.

**РЕПРЕЗЕНТАЦИЯ МЕТАЯЗЫКА ЛИНГВИСТИКИ
В СЛОВАРЕ А.С. АМАНЖОЛОВА**

Жунусова Ж.Н.

Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева
Астана, Казахстан
zhanyl08@mail.ru

Аннотация. Лексикографизация языка научно-профессиональной сферы деятельности разных отраслей науки является одной из актуально развивающихся областей научной деятельности. В статье рассматривается развитие и создание первых словарей узкоспециальной терминологии в казахской лингвистической науке. Отмечены факторы, повлиявшие на развитие казахской лингвистической терминологической системы, рассмотрены основные этапы ее роста и становления, проанализирован один из первых казахско-русских словарей лингвистической терминологии.

Ключевые слова: *терминосистема, лексикографизация, казахские лингвистические термины, переводный словарь*

**А.С. АМАНЖОЛОВТЫҢ СӨЗДІГІНДЕГІ
ЛИНГВИСТИКА МЕТАТІЛІНІҢ РЕПРЕЗЕНТАЦИЯСЫ**

Жүнісова Ж.Н.

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті
Астана, Қазақстан
zhanyl08@mail.ru

Түйіндеме. Өртүрлі ғылым салаларының ғылыми-кәсіби қызметінің тілін лексикографиялау қазіргі уақытта дамып келе жатқан ғылыми қызмет бағыттарының бірі болып табылады. Мақалада қазақ тіл білімі ғылымындағы салалық терминологияның алғашқы сөздіктерінің жасалуы мен жасалу жолдары, қазақ лингвистикалық терминдер жүйесі қалыптасуының негізгі кезеңдері көрсетіліп, оның дамуына әсер еткен факторлар қарастырылады. Қазақ тілінің мәртебесінің артуына және қолданылу аясының кеңеюіне байланысты, тіл ғылымын тереңдетіп меңгеру қажеттілігіне сәйкес лингвотерминология саласында құрастырылған алғашқы қазақша-орысша сөздікке талдау жасалған.

Кілт сөздер: *терминология жүйесі, лексикографиялау, қазақ тіл білімінің терминдері, аударма сөздігі*

**REPRESENTATION OF THE METALANGUAGE OF LINGUISTICS IN
THE AMANZHOLOV'S A.S. DICTIONARY**

Zhunosova Zh.N.

Eurasian National University named after L.N. Gumilyov
Astana, Kazakhstan
zhanyl08@mail.ru

Abstract. Lexicographization of the scientific and professional sphere language of various branches activity of science is one of the currently developing areas of scientific activity. The article discusses the development and creation of the first dictionaries of highly specialized terminology in Kazakh linguistic science. The factors that influenced the development of the Kazakh linguistic

terminological system are noted, and the main stages of its growth and formation are considered. One of the first kazakh-russian dictionaries of linguistic terminology was analyzed.

Key words: *terminology system, lexicographization, kazakh linguistic terms, transliterated dictionary*

С обретением суверенитета изменились ситуация и научные приоритеты в казахстанском обществе: активизировалась работа по разработке национальной терминологии «как важной составляющей языковой политики» [1, 1]. Проводятся исследования по казахскому языку, так как ее собственно лексикологическая система стала претерпевать изменения, что связано с приобретением статуса государственного языка, «расширением общественных функций», разработкой новых направлений в лингвистической науке, внедрением инновационных методик исследования.

Безусловно, эти факторы повлияли, в первую очередь, на разработку терминологической системы в связи с вхождением новых понятий и заимствованием терминов, которые отражают современные реалии казахстанского общества.

По данным республиканского координационно-методического центра языков им. Ш. Шаяхметова утверждено более сорока тысяч казахских терминов по всем отраслям науки, которые в хронологическом и тематическом порядке размещены на сайте Termincom.kz.

Несмотря на определенные трудности такие, как отсутствие необходимых терминов по многим отраслям знаний, разработка казахской терминологической системы оказалась одной из быстро развивающейся с определенными этапами роста и становления. Вопрос развития национальной терминосистемы и терминографии – один из самых важных, так как слова «определенной тематической общности» как, например, метаязык лингвистики и определения в нем сущности каждого термина, передающего специальные знания, необходимы в деятельности лингвиста [2, 196].

Терминосистема выступает как особый инструмент профессиональной деятельности, важная для описания теории и методологии отдельной профессиональной отрасли, ведь только «через лексику можно представить жизнь народа, а в развитии общества увидеть развитие языка» [3, 5].

Исследование и лексикографизация языка научно-профессиональной сферы деятельности разных отраслей науки является одной из актуально развивающихся областей науки, потому что «термины как лексика способствуют развитию науки».

Проследивая развитие казахской теоретической и практической лексикографии как самостоятельной научной дисциплины, находим, что у истоков научного исследования казахской терминологии и терминографии стояли великие казахские ученые: основатель казахской лингвометодической терминологии Ахмет Байтурсинов, созданием терминов по другим направлениям занимались Е. Омарулы, Х. Досмухамедулы, К. Жубанов, М. Дулатулы, Ж. Аймаутов, М. Жумабайулы, К. Кеменгерулы и др.

Значительный вклад в развитие теории и практики отраслевой лексикографии внесли ведущие казахстанские лингвисты, составители общих и билингвальных словарей – Н.Т. Сауранбаев, Г.Г. Мусабаев, М.М. Копыленко, А. Кайдар, Ш.Ш. Сарыбаев, В.А. Исенгалиева, А.С. Аманжолов, О.А. Султаньяев. По мнению ученых, «составление словарей – сложный и трудоемкий процесс, а если речь идет о многоязычных словарях, то трудности возрастают многократно» [4, 177-180].

Исходя из потребностей общества, «наиболее актуальными являются теоретические и прикладные аспекты казахской терминологии». С каждым годом увеличивается научный интерес к этой отрасли лингвистической науки, наблюдаем пополнение лексикографического фонда одно- и двуязычными словарями, в том числе и терминологическими.

В казахстанской лексикографии «тенденцией последних лет стал выход отраслевых словарей» как на материале казахского языка (Г.К. Калиев), так и на материале казахского и русского языков (А.С. Аманжолов)» [5, 215]. Постоянный «устойчивый интерес лингвистов к

собственной терминосистеме и проблемам создания и функционирования отраслевых терминологий» продолжается [6, 27].

Известно, что добротные лингвистические словари составляются по практической необходимости самими филологами (С.И. Ожегов, В.П. Берков, С. и А. Аманжоловы, Н.Ю. Шведова, А.Н. Тихонов, В.М. Мокиенко, М.М. Копыленко, Э.Д. Сулейменова и др.). В процессе преподавания лингвистических дисциплин они понимали, что для обучающихся важны справочные пособия в виде терминологических словарей и глоссариев, способствующих овладению языком специальности.

В библиографическом указателе М.Ш. Мусатаевой представлен перечень из десяти казахско-русских терминологических словарей и справочников, в который вошли словари по разным отраслям научной сферы: IT технология, сельское хозяйство, экономика, биология, юриспруденция, медицина отдельно представлены пять наименований лингвистических словарей [7, 22-24].

Как отмечает казахстанский ученый А.М. Суюнбаева, за последние десятилетия изданы словари по следующим отраслям науки: метрология, стандартизация и управление (1993); юриспруденция (1995); информатика (1998); экономика (1998, 2009); архитектура, строительство; машиностроение; военное дело (2000); медицина (2009); общественные науки (2010); нефть и газ (2012); телекоммуникация (2013) и указан только один словарь по лингвистике (2012) [8, 30-31]. В основном они все толковые двуязычные словари. Казахско-русский словарь по лингвистическим терминам профессора А.С. Аманжолова здесь не указан, хотя он был издан в 1997, переиздан с дополнениями в 1999 гг. и относится к категории двуязычных переводных словарей [9].

Каждый словарь имеет определенное назначение и авторские намерения, так и изданный словарь как справочное издание *особо стоит в числе терминологических словарей по лингвистике*. Двуязычные словари лингвистической терминологии «содействуют внедрению и расширению унифицированной терминологии; предупреждают от употребления профессионально неверных терминов; повышают квалификацию специалистов; помогают в переводческой деятельности; способствуют упорядочению терминологии национальных языков» [10, 94].

Данный словарь является уникальным, единственным в своем роде, современным переводным казахско-русским словарем лингвистических терминов, активно пользующийся лингвистами в научной и практической деятельности для профессиональной подготовки будущих специалистов-филологов.

Профессор А.С. Аманжолов понимал, что «формирование языка науки – традиционная тема терминоведения», а отсутствие казахского-русского словаря лингвистических терминов требовало его разработки с систематизацией и унификацией на первых порах казахских лингвистических терминов [10, 94].

Так впервые был создан и издан переводной «Казахско-русский словарь лингвистических терминов» по метаязыку лингвистики, который стал «важным этапом в исследовательской и преподавательской деятельности» профессора А.С. Аманжолова [11, 130].

Выход словаря ознаменовал большой прорыв в казахской двуязычной лексикографии, вызвал профессиональный интерес у лингвистов. Здесь можно было почерпнуть ценную информацию по всем разделам языковой системы. Солидный лексикографический труд профессора А.С. Аманжолова явился первым казахско-русским словарем лингвистической терминологии, созданный в нашей республике, очень востребованный для становления современного казахского языкознания. Сам ученый отмечает, что опыт составления подобных изданий «пока не велик» и приводит изданные в Китае «Китайско-казахский словарь по лингвистике» (1984) и «Китайско-казахский краткий сравнительный словарь лингвистических терминов» (1985), которые «учитывают новые термины» [9, 4].

Отличительная особенность словаря А.С. Аманжолова заключается в том, что он одновременно представляет собой теоретическое пособие и терминологический словарь, в нем размещены небольшие теоретические разделы на казахском и русском языках.

В одном из разделов словаря «Основы казахской лингвистической терминологии» представлен «прошедший сложный путь становления» казахской терминологии, начиная с А. Байтурсынова и появления вузовских учебников и учебных пособий по казахскому языку С. Аманжолова, К. Жубанова и др. В развитии казахской лингвистической терминологии велика роль казахско-русского и русско-казахского двуязычия, процесса интернационализации терминов, интенсивного сопоставительно-типологического исследования языков, которые способствовали постоянному развитию, «поскольку расширяются сферы его функциональных возможностей» [9, 8]. Во втором небольшом разделе говорится об основных лингвистических понятиях вводного вузовского курса «Введение в языкознание», разработанного автором и утвержденного для филологических факультетов всех вузов республики [12].

Так, чтение вузовских теоретических курсов для казахского отделения «Введение в языкознание», «Теория языка», «Сравнительная грамматика тюркских языков», «Введение в тюркскую филологию», «Проблемы графической лингвистики», «Турецкий язык» и др. позволили А.С. Аманжолову провести выборку лингвистических терминов, а также составить словник для словаря «по казахским источникам, что является первой практикой в истории лингвистики» [13, 19].

В лексикографической практике один из основных вопросов – отбор словника, который должен соответствовать определенным критериям и интенциям автора словаря. В словник данного словаря вошли терминологические единицы казахской лингвистики с учетом следующих позиций: частотность функционирования, ценность, актуальность, уместность и т.д., которые были упорядочены и систематизированы.

Словарь охватывает довольно большой пласт лингвистической терминологии и включает до двух тысяч словарных статей профессиональной *казахской терминосистемы, которые* отражали современный уровень развития лингвистической науки.

Научная терминосистема любого языка начинается с зарождения однокомпонентных, однословных терминов, выражающих простые понятия. Далее, по мере развития терминологии как науки, имеющиеся термины конкретизируются, уточняются, образуя сложные терминосочетания.

Как принято в лексикографической практике при составлении большинства словарей термины в этом словаре располагаются в алфавитном порядке: однословные понятия (*алтаистика, дыбыс, екпін, жазу,*), а также терминосочетания по первому слову (*дыбыстау мүшелері, еркін сөз тіркесі, семантиқалық байланыс, фразеологиялық бірлік, цифрлы код*). В словарных статьях встречаются многочисленные терминологические дубликаты и абсолютные синонимы (*ата тіл – негіз тіл, тілдік құрылым – тілдік система, лингвистикалық психология – тіл психология, структура – құрылым*). В отдельных словарных статьях автор фиксирует при интернациональном термине казахский вариант (*суффикс (жұрнақ), реконструкция (қалпына келтіру), прономинализация (есімдікке айналу), коммуникация (хабарлау)*). В словник введены новые лингвистические термины (*диалектография, криптография, палеография, лингводидактика*), но нет таких образований, как *ономография, терминография, фразеография*. Также наблюдаем использование дуплетов казахских терминов (*табу сөз (киелі сөз), билингвизм (қәс тілділік), субстантив (зат есім), сөйлеу тілі (ауызекі тіл)* и т.д.

Важное место в словаре занимают словарные статьи с терминами, посвященные методам исследования, разным уровням языковой системы (фонетика, грамматика, синтаксис и т.д.).

Автору словаря очень важно определить адресатом, поэтому А.С. Аманжолов в предисловии указывает адресат словаря – это носители данного языка, так и пользователи других языков, так как словарь предназначен для обучающихся «казахских и русских отделений филологических факультетов, а также для языковедов».

Подобные лексикографические издания повышают уровень профессиональной компетенции в лингвистическом образовании, а материал словаря дает представление о развитии отечественной лингвистической науки во всем многообразии системы понятий и терминов и является объектом научных исследований.

А.С. Аманжолов делится своим видением и пониманием теоретических проблем при создании двуязычных (казахско-русских) словарей лингвистической терминологии, показав профессионально-ориентированную лексику как самобытную терминологическую систему.

В казахской лексикографии до сегодняшнего дня преобладает практика над теорией создания словарей, наблюдается отсутствие обобщающих работ по исследованию накопленного опыта отдельных ученых-лексикографов, составителей отраслевых (лингвистических) словарей.

Практический опыт составления переводных словарей недостаточно изучен, нет четкого теоретического обоснования. Накопленный практический опыт составления словарей требует должного теоретического осмысления, начиная с небольших переводных словарей Ч. Валиханова и до наших дней с учетом последних изменений в лексикографии и лингвистике на стыке смежных наук.

В связи с постоянной потребностью необходимо систематизировать опыт по теории и практике терминологической (отраслевой) лексикографии, создавать отечественную научную школу с учетом антропоцентрического подхода, т.к. казахстанская лингвистика не стоит на месте. Как и любая отрасль научного знания она активно развивается и пополняется новыми понятиями и терминами, обновляется метаязыковая база.

Обзор научных источников по казахской терминологии показал, что исследовательских работ в этой области языкознания недостаточно, терминосистема, в целом, еще не стала объектом глубокого и подробного исследования. Имеются единичные диссертационные исследования (Е. Абдрасилов и др.), но до сих пор нет обобщающих научных трудов. Возможно, это объясняется тем, что *терминоведение* и *терминография* – это новые отрасли лингвистической науки. Как динамичная и перспективная номинативная система данные направления казахской лингвистики пополняются новыми лексикографическими изданиями с разработкой терминообразований по разным сферам деятельности.

Формирование национального терминологического фонда имеет большое теоретическое и практическое значение и может стать важным инструментом для проведения будущих научных исследований.

Литература

1. Концепция государственной терминологической работы в Республике Казахстан. Введение, 2011.
2. Шимчук Э.Г. Русская лексикография. – М.: Академия, 2009. – 336 с.
3. Айтбайұлы Ө. Основы казахской терминологии. – Алматы: Издательство «Абзал-Ай», 2014. – 384 с.
4. Абрамова Н.Н. и др. Многоязычный электронный словарь по внешней политике [Текст] // Материалы 6-й междунар. конф. Информационное общество. Интеллектуальная обработка информации. Информационные технологии. – М.: ВИНТИ, 2002. – С. 177-180.
5. Жумабекова А.К. Структура современного языкознания. – Алматы: Улагат, 2015. – 240 с.
6. Сулейменова Э.Д. Актуальные проблемы казахстанской лингвистики: 1991-2001. – Алматы: Арыс, 2001. – 84 с.
7. Мусатаева М.Ш. Русско-казахские и Казахско-русские словари. Библиографический указатель. – Алматы: АГУ, 1999. – 28 с.
8. Суюнбаева А.М. Двуязычные и многоязычные терминологические словари в Республике Казахстан. // Челябинский гуманитарий. – Челябинск, 2018, № 3(44). – С. 30-34.
9. Аманжолов А.С. Қазақша-орысша лингвистикалық терминология сөздігі. Казахско-русский словарь лингвистической терминологии. – Алматы: Қазақ университеті, 1999. – 75 с.
10. Ахмеджанова Ф.Р., Кудрявцева В.А. Слово в системе словарей русского и казахского языков. – Усть-Каменогорск: ВКГУ, 1996. – 126 с.
11. Абуов Ж.А., Шаймерденова Н.Ж. Профессор А.С. Аманжолов – ученый с мировым именем. // Вестник Казахского гуманитарно-юридического университета, Серия филологическая, Астана, 2008, № 3. – С.128-132.
12. Аманжолов А.С. Программа общелингвистических дисциплин (для казахского отделения филологических факультетов. – Алматы: КазГУ, 1983.
13. Библиографический указатель. А.С. Аманжолов. – Алматы: Қазақ университеті, 2004. – 54 с.

ПЛЕНАРЛЫҚ ОТЫРЫСТЫҢ МАТЕРИАЛДАРЫ МАТЕРИАЛЫ ПЛЕНАРНОГО ЗАСЕДАНИЯ

МРНТИ 16.21.29

МЕЖКУЛЬТУРНЫЕ АСПЕКТЫ ЭМОТИВНОЙ СЕМАНТИКИ: ОПРЕДЕЛЕНИЕ ЦЕННОСТНОГО СОДЕРЖАНИЯ ЭМОЦИЙ С ПОМОЩЬЮ ПСИХОЛИНГВИСТИЧЕСКИХ МЕТОДОВ

Волкова Я.А.

Российский университет дружбы народов имени Патриса Лумумбы
Москва, Россия
y.a.v@list.ru

Аннотация. Рассматриваются межкультурные аспекты эмотивной семантики и определение ценностного содержания эмоций с использованием методов ассоциативного эксперимента и семантического шкалирования. Подчеркивается важность изучения ценностей и их оценки в современном контексте глобальных трансформаций, где эмоции играют ключевую роль в изменении ценностных установок общества. Обосновывается выделение нового раздела лингвистической теории эмоций – лингвоаксиологии эмоций – как направления, изучающего связь вербализованных эмоций с общечеловеческими и культурными нормами и ценностями. В рамках данного подхода предлагается исследовать влияние языкового выражения эмоций на формирование лингвокультурных ценностей в различных общностях. Рассматривая эмоции как объект и ключевой компонент оценки, лингвоаксиология эмоций открывает новые перспективы для понимания взаимосвязи между языком, эмоциями и культурой.

Ключевые слова: *межкультурные аспекты, эмотивная семантика, ценностное содержание эмоций, психолингвистические методы*

ЭМОТИВТІК СЕМАНТИКАНЫҢ МӘДЕНИЕТАРАЛЫҚ АСПЕКТІЛЕРІ: ПСИХОЛИНГВИСТИКАЛЫҚ ӘДІСТЕР АРҚЫЛЫ ЭМОЦИЯЛАРДЫҢ ҚҰНДЫ МАЗМҰНЫН АНЫҚТАУ

Волкова Ю.А.

Патрис Лумумба атындағы Ресей халықтар достығы университеті
Мәскеу, Ресей
y.a.v@list.ru

Түйіндеме. Эмоциялық семантиканың мәдени аспектілері және эмоциялардың маңызды мазмұнды белгілеу үшін ассоциациялық эксперимент және семантикалық шкаланың өзекті әдістерін пайдалану кезінде көру. Ғасырлық әлемнің құрылымында эмоциялардың маңызды ролінде жеке мақсатты және өзгерістердің ерекшелігінде бой құрайтын маңыздылығын марказлау. Эмоциялардың сөздер арқылы маңызды мақсаттарымен және күндізгі адамдық және мәдени ұқсас нормалары мен маңыздылықтарымен байланыстығын зерттеп алуға арналған жағдайда лингвоаксиологиялық эмоциялардың жаңа бөлігін анықтау ұсынылады. Бұл әдіс керек тілдік эмоциялардың жанашырынды түрде өлшемін жасауын ұсынады. Бұл жағдайда тілдік эмоциялардың шығарылымының артықшылықтарын белгілеуге тәуекелдер жасауды ұсынады. Тілдік эмоцияларды ойлаушылардың тілдегі белгілі нормалары мен маңыздылықтарының жасалуына қатысуы арқылы, лингвоаксиологиялық эмоциялардың көру арқылы жаңа кеңейтімдерге ашулар.

Кілт сөздер: *эмотивтік семантика, мәдениетаралық аспектілері, психолінгвистикалық әдістер, эмоция, эмоциялардың құнды мазмұны*

INTERCULTURAL ASPECTS OF EMOTIVE SEMANTICS: DEFINING VALUE CONTENT OF EMOTIONS USING PSYCHOLINGUISTIC METHODS

Yana A. Volkova

Peoples' Friendship University of Russia named after Patrice Lumumba
Moscow, Russia
y.a.v@list.ru

Abstract. The paper examines the intercultural aspects of emotive semantics and the determination of the value content of emotions using methods of associative experiments and semantic scaling. It emphasizes the importance of studying values and their evaluation in the modern context of global transformations, where emotions play a key role in changing societal value orientations. The paper argues for the establishment of a new branch of linguistic theory of emotions—linguo-axiology of emotions—as a field that explores the connection between verbalized emotions and universal human and cultural norms and values. Within this framework, it proposes to investigate the impact of linguistic expression of emotions on the formation of linguo-cultural values across different communities. By viewing emotions as both an object and a critical component of evaluation, the linguo-axiology of emotions opens new perspectives for understanding the interplay between language, emotions, and culture.

Key words: *intercultural aspects, emotive semantics, value content of emotions, psycholinguistic methods*

В истории лингвистики долгое время наблюдалась определенная настороженность относительно исследования эмоций. Эмоции рассматривались как субъективный и недостаточно научный объект анализа, что приводило к их недооценке в лингвистических работах. Анализируя историю лингвистики эмоций, В.И. Шаховский писал, что лингвисты, по сути дела, занимали диаметрально противоположные позиции по вопросу о значении эмоций в языке. «Часть из них считала, что доминантой в языке является когнитивная функция, и потому они исключали изучение эмоционального компонента из исследований о языке (К. Бюлер, Э. Сепир, Г. Гийом). Другая группа ученых (Ш. Балли, ван Гиннекен, М. Бреаль) выражение эмоций считали центральной функцией языка» [10]. Кроме того, в рамках формальной лингвистики, ориентированной на анализ языковых структур и правил, эмоции казались второстепенными и необъективными аспектами коммуникации.

Однако с развитием психолингвистики и когнитивной лингвистики в последние десятилетия интерес к эмоциям в языке значительно возрос. Исследователи пришли к пониманию того, что эмоции играют важную роль в языковой деятельности, влияя на процессы коммуникации, понимания и интерпретации.

Эмоциональный опыт социально обусловлен [9]. В языке одновременно присутствуют эмоциональные и рациональные компоненты, но то, как именно человек выражает свои мысли, определяется не только его рациональным намерением, но и эмоциональным состоянием. Однако интерпретация эмоций говорящего на основе используемых им слов зачастую субъективна и зависит как от внешнего, так и внутреннего контекста коммуникации. Очевидно, что способы выражения эмоций могут меняться в зависимости от возраста, социального статуса и культурного контекста, но в основе их идентификации и интерпретации лежат культурно-обусловленные нормы и модели эмоционального поведения, в свою очередь связанные с понятиями ценности и оценки.

Оценка и ценность – это два взаимосвязанных, но, тем не менее, существенно различающихся понятия. Оценка – это процесс, в ходе которого мы формируем суждения о том, что нам нравится или не нравится, что для нас важно или не важно, исходя из

определенных критериев или стандартов. Известно, что оценка может быть основана на рациональных соображениях, наблюдениях, личном опыте или даже интуиции. В психологии считается, что оценка может быть как субъективной, основанной на личных предпочтениях и чувствах, так и объективной, основанной на объективных фактах и данных.

В отличие от оценки, ценность представляет собой субъективное представление о важности, значимости или желательности чего-либо. Ценности – это глубоко укоренившиеся убеждения или установки, влияющие на наше поведение, выборы и приоритеты. Ценности могут быть как индивидуальными, отражающими личные предпочтения и убеждения, так и коллективными, отражающими ценности культуры и общества. Таким образом, разницу между оценкой и ценностью можно кратко описать следующим образом:

Оценка – это процесс формирования суждений или мнений о чем-то, в то время как ценность – это само субъективное представление о важности или желательности этого "чего-то". Оценка сконцентрирована на конкретных характеристиках объекта или ситуации, в то время как ценность выражает общее представление о его значимости. Оценка может быть изменчивой и зависит от контекста коммуникации или личного опыта, в то время как ценности, как правило, более стабильны и устойчивы во времени.

Представляется очевидной необходимость учитывать роль эмоций в обоих процессах, ибо эмоции оказывают влияние как на оценку, так и на формирование ценностей. Общеизвестно, что эмоциональное состояние индивида может искажать его/её суждения и влиять на то, как данный индивид оценивает ситуации или объекты. Однако на наш взгляд, гораздо важнее тот факт, что эмоции связаны с ценностями, оказывая влияние на то, что мы считаем важным или желательным.

О необходимости рассматривать эмоции как ценность, писал советский психолог Б.И. Додонов. В своей фундаментальной работе «В мире эмоций» [3] он подчеркивал тот факт, что эмоциональные переживания не только оценивают объекты и события, но и сами по себе являются ценностями. Эмоции выступают как мотиваторы деятельности, индивидуально дифференцированные потребности, связанные с конкретной деятельностью.

Б.И. Додонов обращал особое внимание на то, что эмоциональное насыщение становится неотъемлемой частью человеческой жизни, играя ключевую роль в организации и мотивации поведения. Он подчеркивал, что эмоции, действуя как ценности и мотивы, помогают человеку не только ориентироваться в мире, но и достигать своих целей, обеспечивая его нормальное психологическое развитие и благополучие [3, 48-52].

Интерпретируя положения его теории, мы можем выделить два подхода к пониманию ценности эмоций. Первый, описанный как "опосредованная убеждениями человека моральная ценность" [3, 48], указывает на то, что некоторые эмоции могут быть ценными для нас из-за того, как мы их оцениваем с моральной точки зрения. Например, мы можем считать эмоцию сострадания важной, потому что она соответствует нашим моральным и/или религиозным убеждениям о сочувствии и поддержке ближнего.

Второй тип ценности, называемый ученым "непосредственной ценностью, уходящей своими корнями в природную потребность организма в эмоциональном насыщении" [Ibid.], указывает на то, что некоторые эмоции ценны для нас просто потому, что они приносят удовлетворение или удовольствие.

Таким образом, эмоции могут представлять ценность как из-за их соответствия нашим моральным убеждениям, так и из-за их способности удовлетворять наши естественные эмоциональные потребности.

Эмоции непосредственно связаны с ценностями культуры, что подтверждается многочисленными исследованиями в области лингвистической аксиологии [4; 6; 7, и др.], однако лингвокультурная ценность самих эмоций не подвергалась до настоящего времени систематическому изучению.

Мы полагаем, что ценностное содержание эмоций может быть выявлено и описано с помощью психолингвистических методик ассоциативного эксперимента и семантического шкалирования. Напомним, что семантическое шкалирование – это методология,

разработанная Чарльзом Осгудом в середине 20-го века для измерения восприятия субъектами многомерных концептов (к которым можно отнести и эмоции) через семантические дифференциалы. Основная идея метода заключается в том, чтобы оценить субъективные представления людей о различных концептах, представленных в виде пар противоположных атрибутов или характеристик. Участникам предлагается оценивать объекты или явления по нескольким критериям, таким как приятность/неприятность, активность/пассивность и другие, используя шкалы с противоположными по значению парами слов [14].

Рассмотрим данный подход на примере эмоции «злость». На первом этапе испытуемым предлагается описать эмоцию, обозначенную конкретным идентификатором, используя пять первых пришедших в голову прилагательных / причастий (направленный ассоциативный эксперимент). Важно правильно подобрать идентификатор или номинант эмоции, т.к. уже на этом этапе необходимо учитывать культурную специфику. Так, например, работая с русскоязычными респондентами по выявлению ценностного содержания деструктивных эмоций, важно различать два идентификатора эмоции, обозначенной в трудах П. Экмана и К. Изарда как «гнев». В русском языке основным идентификатором, отражающим семантику данного эмоционального состояния, будет «злость», ибо именно данный номинант эмоции чаще всего используется для непосредственной оценки ситуации [5]. В отличие от злости, гнев статусно и ситуативно ориентирован – например, отец может гневаться на сына, царь может гневаться на своих подданных, но не наоборот; испытать гнев по отношению к плохой колбасе или даже к ее производителям тоже невозможно. После выбора идентификатора на первом этапе эксперимента были опрошены 20 студентов Института иностранных языков РУДН, которых попросили охарактеризовать чувство злости. Полученные ответы распределились следующим образом в порядке уменьшения частотности:

Злость – яростная; гневная, красная, сильная, негативная/ отрицательная/ плохая, непримиримая, черная, импульсивная, резкая, агрессивная, прямолинейная, бездумная/ необдуманная; неистовая, бешеная, рьяная, беспощадная, громкая, вспыльчивая, волнующая, сдержанная, большая, лютая, грубая, разрушительная, опустошающая, защитная, искренняя, бесконтрольная, беспристрастная, коварная, мстительная, яркая, экспрессивная, эксплицитная, пугающая, ужасная, хмурая, угрюмая, всепоглощающая, поглощающая, ослепляющая, неосознанная; поражающая, ранящая, критикующая, стремительная, бурлящая, алчная, эгоистичная [2].

Для проведения второго этапа необходимо составить шкалы оценивания, для чего с помощью словарей синонимов русского языка синонимы группируются в близкие по значению характеристики с соответствующими номинациями, к которым затем с помощью словарей антонимов подбираются подходящие антонимы [1; 8]. В результате создаются кастомизированные шкалы оценивания, которые могут частично совпадать с классическими шкалами оценивания, предложенными Ч. Осгудом [14]. В нашем эксперименте было создано 19 шкал оценивания, которые затем были проверены с помощью предварительного тестирования на 20 студентах. Основная шкала "тревожный – спокойный" была создана на основе ответов большинства респондентов. Изначально шкала была создана с качеством "яростный", а в словарях его антонимом было указано качество "спокойный" [8]. Однако шкала "яростный – спокойный" не встречалась в подобных исследованиях ранее, поэтому мы решили заменить ее более распространенной шкалой "тревожный – спокойный". Использование общепринятых шкал имеет определенное преимущество, так как позволяет сравнивать результаты различных исследований, проведенных в разное время и на разном материале, и исключает использование уникальных шкал. Поэтому при выборе основной номинации качества мы также руководствовались этим критерием – общепринятостью.

Второй этап эксперимента состоял в оценивании эмоции «злость» русскоязычными респондентами по предложенным 19 шкалам. Всего было опрошено 75 человек; полученные данные затем были обработаны и проанализированы в [2]. Полученные в результате интерпретации данных эксперимента характеристики эмоции «злость» позволяют выявить ее ценностное содержание в сознании представителей русской культуры. Чаще всего «злость»

оценивается как тревожная, разрушительная и быстрая [Ibid.]. Интересно, что средняя оценка по шкале «плохой – хороший» составила -1, что говорит о том, что в сознании носителей русской лингвокультуры злость не является однозначно отрицательным чувством, что подтверждается средней оценкой по шкале «ужасный – прекрасный» в -1.35.

Цифровые характеристики исследуемой эмоции могут быть упорядочены в порядке увеличения или уменьшения, чтобы получить наглядное представление о том, какие аспекты этой эмоции преобладают или, наоборот, менее выражены в русской лингвокультуре. Этот подход открывает широкие возможности для сравнительного анализа ценностного содержания эмоций в различных лингвокультурах, поскольку он позволяет не только определить характеристики эмоции, но и оценить степень их выраженности, что создает основу для сравнения.

Данные методики в применении к исследованию терминов эмоций имеют определенные ограничения. В частности, речь идет о поисках слов-идентификаторов эмоций в различных языках. Мы в своих изысканиях опираемся на теорию универсальных базовых человеческих эмоций, которая в значительной степени обязана своим существованием американскому психологу Полу Экману. Данная теория предполагает, что некоторые эмоции (такие как гнев, страх, удивление, счастье, грусть и отвращение) являются универсальными и встречаются у всех людей независимо от культуры. П. Экман и его коллеги пришли к выводу, что эти эмоциональные выражения врожденные и одинаковы в разных культурах по всему миру, что подтверждается исследованиями распознавания лицевых выражений различными культурными группами [13]. В последнее время теория универсальных человеческих эмоций встретила определенное сопротивление в научных кругах. Возражая П. Экману, психолог Лиза Фельдман Барретт пишет, что эмоции зависят от социокультурного контекста, в котором человек вырос: эмоциональные выражения могут быть интерпретированы различными способами в разных культурах, и культурный контекст может формировать то, как эмоции испытываются и выражаются [12]. Подобного мнения придерживаются Дж.Аверилл [11], Р. Шведер [15] и др. однако для лингвистов особый интерес представляет позиция Анна Вежбицкой, которая критикует «англоцентричные» подходы к определению эмоций, подчеркивая, что эмоции включают не только физиологический и когнитивный, но и чувственный компоненты. А. Вежбицкая настаивает на необходимости учета чувственного аспекта для полного понимания эмоций и жестко критикует подходы, которые называют эмоции независимыми от языка и культуры явлениями, указывая на то, что эмоции, как и слова для их описания, формируются в рамках конкретных языковых и культурных контекстов [16].

Очевидно, что если безоговорочно принять релятивистский подход А. Вежбицкой, то определение ценностного содержания эмоций в межкультурном аспекте станет невыполнимой задачей. Поэтому мы исходим из того, что существует определенное сходство в содержании лексических единиц, номинирующих универсальные биологические эмоциональные состояния / чувства. Таким образом, применение методов ассоциативного эксперимента и семантического шкалирования позволяет выявить общие тенденции и различия в оценке эмоций в разных культурных контекстах, что способствует более глубокому пониманию роли эмоций в различных лингвокультурах и создает основу для дальнейших сопоставительных исследований в новой области эмотиологии – лингвоаксиологии эмоций. В рамках данного подхода предлагается исследовать влияние языкового выражения эмоций на формирование лингвокультурных ценностей в различных общностях. Рассматривая эмоции как объект и ключевой компонент оценки, лингвоаксиология эмоций открывает новые перспективы для понимания взаимосвязи между языком, эмоциями и культурой.

Литература

1. Александрова З.Е. Словарь синонимов русского языка. – М: Рус. яз., 2001. – 564 с.
2. Волкова Я.А., Вашунина И.В. Лингвоаксиология эмоций: лингвокультурная ценность злости в русском языковом сознании // Вопросы психолингвистики. – 2024. – № 1(59). – С. 10-21. – DOI 10.30982/2077-5911-2024-59-1-10-21.
3. Додонов Б.И. В мире эмоций. – Киев: Политиздат Украины, 1987. – 140 с.
4. Карасик В.И. Лингвокультурные ценности в дискурсе // Иностранные языки в высшей школе. – 2015. – № 1(32). – С. 25–35.
5. Крылов Ю.В. Статус слов «Гнев»/«Злость» в семантическом поле эмоций // Сибирский филологический журнал. – 2006. – №4. – URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/status-slov-gnev-zlost-v-semanticheskom-pole-emotsiy>. Дата обращения: 26.04.2024.
6. Лингвокультурные ценности в полиэтничном обществе: коллектив. моногр. / [отв. ред. В.И. Карасик, Е.А. Журавлева]; Евраз. нац. ун-т им. Л.Н. Гумилева, Астана, Респ. Казахстан; Волгогр. гос.соц.-пед. ун-т. – Волгоград: Парадигма, 2015. – 388 с.
7. Лингвокультурные ценности в сопоставительном аспекте: коллектив. моногр. / [научн. ред. В.И. Карасик, Н.А. Красавский]. – Волгоград: ПринТерра-Дизайн, 2018. – 186 с.
8. Михайлова О.А. Словарь антонимов русского языка. – М.: Эксмо, 2005. – 475 с.
9. Шаховский В.И. Категоризация эмоций в лексико-семантической системе языка. – Воронеж: Воронеж. гос. ун-т, 1987. – 192 с.
10. Шаховский В.И. Лингвистическая теория эмоций: монография. – М.: Гнозис, 2008. – 416 с.
11. Averill, J.R., Sundararajan L. Passion and qing: Intellectual histories of emotion, West and East // Psychological Concepts. – Psychology Press, 2020. – P. 101-139
12. Barrett, L.F. How emotions are made: The secret life of the brain. –Houghton Mifflin Harcourt, 2017. – 425 p.
13. Ekman P. Expression and the Nature of Emotion // Approaches to Emotion. K. Scherer and P. Ekman (Eds.). – New York, 1984. – P. 319-340.
14. Osgood C., Tannenbaum P., Suci G. The measurement of meaning. – Urbana., 1957. – 342 p.
15. Shweder, R. A., Haidt, J., Horton, R., & Joseph, C. The cultural psychology of the emotions: Ancient and renewed // Handbook of emotions. M. Lewis, J. M. Haviland-Jones, & L.F. Barrett (Eds.). – The Guilford Press, 2008. – P. 409-427.
16. Wierzbicka, A. On Emotions and on Definitions: A Response to Izard // Emotion Review. – 2(4). – P. 379-380

МРНТИ 13.09

К ВОПРОСУ О «СТРОИТЕЛЬНОЙ ЖЕРТВЕ» В ТРАДИЦИОННОЙ КУЛЬТУРЕ ГАГАУЗОВ

Сорочяну Е.С.

Институт культурного наследия
Кишинев, Республика Молдова
sevdokia@mail.ru

Аннотация. В статье «К вопросу о «строительной жертве» в традиционной культуре гагаузов» раскрываются представления гагаузов о необходимости принесения «строительной жертвы» для обеспечения прочности постройки. Согласно народным представлениям, в результате совершения обряда жертвоприношения возводимый дом получает собственного духа-хранителя дома (*tilisim*). В качестве жертвы и сегодня выступают зерно, мука, хлеб, монеты, курица / петух, барашек. Воспоминаний о замуровывании гагаузами живых людей или животных в основании дома не зафиксировано, но до середины прошлого века в гагаузских селах совершался обряд измерения строителями тени человека (*boy ölçmäk*), известный в Карпато-Балканском регионе как обряд «бегства тени» или «кражи тени».

Ключевые слова: гагаузы, традиционная культура, строительная обрядность, жертвоприношение, строительная жертва

«ҚҰРЫЛЫС ҚҰРБАНДЫҒЫ» ТУРАЛЫ СҰРАҚ ТУРАЛЫ ДӘСТҮРЛІ ГАГАУЗ МӘДЕНИЕТІНДЕ

Сорочяну Е.С.

Мәдени мұра институты
Кишинев, Молдова Республикасы
sevdokia@mail.ru

Түйіндеме. «Гагауздардың дәстүрлі мәдениетіндегі «құрылыс құрбаны» мәселесі туралы» атты мақала ғимараттың беріктігін қамтамасыз ету үшін «құрылыс құрбандығын» жасау қажеттігі туралы гагауздық идеяларды ашады. Халықтың наным-сеніміне сәйкес, құрбандық шалу рәсімінің нәтижесінде салынып жатқан үй үйдің өзіндік қамқоршы рухын алады (тілісім). Бүгінгі құрбандыққа астық, ұн, нан, тиындар, тауық/этеш және қой еті кіреді. Гагауздардың тірі адамдарды немесе жануарларды үйдің іргетасына қағатыны туралы ешбір естеліктер жоқ, бірақ өткен ғасырдың ортасына дейін Гагауз ауылдарында құрылысшылар адамның көлеңкесін өлшеу рәсімі (бала өлшем) орындалған, Карпат-Балқан аймағында «көлеңкенің ұшуы» немесе «көлеңкенің ұрлануы» салты ретінде белгілі.

Кілт сөздер: *гагауздар, дәстүрлі мәдениет, құрылыс ғұрыптары, құрбандық шалу, құрылыс құрбандығы*

ON THE QUESTION ABOUT THE “CONSTRUCTION SACRIFICE” IN THE TRADITIONAL GAGAUZ CULTURE

Sorocheanu E.S.

Madeni Mura institutes
Chisinau, Moldova Republics
sevdokia@mail.ru

Abstract. In the article by Sorocheanu E.S. “On the issue of “construction sacrifice” in the traditional culture of the Gagauz” reveals the Gagauz ideas about the need to make a “construction sacrifice” to ensure the strength of the building. According to popular beliefs, as a result of the ritual of sacrifice, the house being built receives its own guardian spirit of the house (*tlisim*). The sacrifices today include grain, flour, bread, coins, chicken/rooster, and lamb. There are no recorded memories of the Gagauz walling up living people or animals in the foundations of a house, but until the middle of the last century in Gagauz villages, the ritual of measuring the shadow of a person (*boy ölçmāk*) by builders was performed, known in the Carpatho-Balkan region as the ritual of "shadow fleeing" or "shadow stealing".

Key words: *Gagauz, traditional culture, construction rituals, sacrifice, construction sacrifice*

При строительстве дома у гагаузов, как и у других народов, был распространен ритуал принесения «строительной жертвы», призванной, с одной стороны, умиловить высшие силы, а с другой – усмирить духов подземного царства, и таким образом, защитить его.

На различных этапах строительства были различные виды жертв и предназначались они различным силам. Так, подаваемые в самом начале строительства дома хлеб и соль служили бескровной жертвой духам земли, платой за взятую у этих духов территорию, кроме того, соль закрепляла право на освоение данного пространства новой семьей, так называемое «право соли» или «право договора на эту территорию». И сегодня в некоторых селах при закладке фундамента дома перед предполагаемым входом в дом ставят стол, на котором только хлеб и соль. Раньше, если участок для застройки дома покупался или выделялся близкими родственниками, будущий хозяин приходил к ним с хлебом-солью, чтобы закрепить

свое право на владение данным участком земли и продемонстрировать продавцу свое почтение и благодарность. В данном случае хлеб-соль являлся символом договора.

В гагаузской традиции начало каждого этапа строительства дома отмечалось ритуальным жертвоприношением, в основе которого лежали различные народные представления и верования. В фольклорных источниках находим различные формы жертвоприношений. В одних случаях жертва (человеческая) приносилась для обеспечения прочности постройки, целью которой было приобретение духа-хранителя этой постройки (*tilisim*). В других случаях приносили в жертву домашних животных (барашка, петуха/курицу), чтобы защитить дом и его обитателей от всяких бед и несчастий и от влияния злых духов. В третьих, совершали магические действия, призванные обеспечить будущее богатство и благополучие новой семьи. Эти действия совершались в сакральных, по народным представлениям, местах. Таким местом являлся передний восточный угол. Именно в восточный угол фундамента закапывали зерно, свечи, монеты, отчеканенные в нечетные годы. С восточного угла начиналось и воздвижение стен, установка стропил. В некоторых селах монеты замуровывают по всем четырем углам фундамента (ср. у других народов, например, у чувашей [8, 46-47]). Зерно, монеты и свечи, на наш взгляд, представляют собой магическое действие, направленное на обеспечение счастливой жизни в новом доме, чтобы в нем не переводились ни хлеб, ни богатство, а свечи символизируют святость семейного очага. Четность / нечетность также имеет свое символическое значение. Четыре угла фундамента у гагаузов связываются со временем человеческой жизни, а нечетность лет на монетах – с высшими небесными силами.

После закладки фундамента, перед началом поднятия стен, на месте предполагаемого порога дома совершался очередной обряд жертвоприношения – резали петуха или барашка. Из мяса жертвенного животного готовили отдельное ритуальное блюдо (*kurban*) или добавляли его в *булгур* – блюдо из дробленой пшеницы, готовившиеся в большом количестве для угощения всех, кто пришел помогать воздвигать стены. Когда стены уже подняты, перед началом работы на крыше, в четырех углах дома кому-либо из гостей-помощников дарили четырех живых кур. Использование петуха (курицы) в качестве жертвы была обусловлена, вероятно, мифологическими представлениями гагаузов о петухе – птице, которая стоит на страже дома, считается, что к ней не подступает нечистая сила. Для усиления магической силы петуха на фронтоне дома устанавливали его декоративное изображение. Петух в качестве жертвы известен многим народам, По утверждению русского собирателя фольклора А.Н. Афанасьева, петух, служивший символом огня, был посвящен богу домашнего очага и считался лучшей для него жертвой [3, 36].

Установление стропил дома, по народным представлениям, означает «достижение небесной сферы», поэтому для подтверждения данного факта сооружается «мировое деревце» и подается хлеб-соль. Хозяин каждому из присутствующих на крыше строителей и их помощников раздает специально испеченный для этого ритуала хлеб (калач), разломив его на кусочки и обмакнув в соль. Здесь соль выступает символом договора между небом и человеком и является магическим средством защиты дома, хлеб же символизирует *долю* новой семьи, а его раздача всем участникам ритуала – перераспределение новой доли счастья и благополучия между всеми односельчанами.

По окончании строительства дома, воспринимаемого как результат, нуждающийся как в обряде жертвоприношения (*kurban*), так и в освящении, устраивается торжество – *ev kurbanı* ('курбан дома'). В этот день «курбан», вернее продукты, необходимые для приготовления жертвенного блюда «bulgur» (петух, пшеничная крупа, подсолнечное масло, лук) освящаются в церкви. В этот же день проводится и освящение нового дома священником (*svințiră*). Для освящения дома хозяин во дворе устанавливает стол, на который ставят тарелку с мукой и горящими свечами, бутылку подсолнечного масла, ведро воды с веточкой базилика, горящую лампаду. Мука и масло символизируют созидание нового жилища, а свечи и освящение дома священником делают его сакральным, и таким образом, частью существующего миропорядка. Основным блюдом праздничной трапезы является *bulgur* – каша из пшеничной крупы и

жертвенного барашка или петуха, предварительно освященных в церкви. «Булгуром», являющимся умиловительной жертвой, угощают многочисленных гостей, приглашенных на новоселье. Кроме этого, в некоторых селах в этот день готовят так называемую «коливу» (сердце и печень животного нарезают на кусочки, варят и выкладывают в отдельную тарелку. Каждый гость, приходящий на торжество, вначале угощается данным блюдом. Отметим, что в подавляющем большинстве сел, сердце и печень животного входили в состав жертвенного блюда «булгур», который, собственно, в этом виде и являлся «курбаном».

По народным верованиям, первый вошедший в новый дом является жертвой, отданной во спасение жизни и здоровья других членов семьи, поэтому, чтобы обмануть злые силы, хозяева звали соседей, которые с хлебом и солью переступали порог нового дома [11, 422]. В некоторых селах первыми в дом пускали кошку или петуха – заместителей человеческой жертвы.

Строительство дома, по утверждению известного румынского историка религий М. Элиаде, повторяет космогонический акт Сотворения Мира, и все обряды, совершающиеся при его строительстве, включая и ритуал жертвоприношения, символизируют на земном уровне повторяющийся акт Сотворения. «Чтобы сооружение (дом, храм, техническая постройка и т. п.) сохранилось надолго, – уверяет он, – оно должно быть одухотворено, т. е. должно получить одновременно и жизнь, и душу. Ничто не может длиться, если оно не «одушевлено», если с помощью жертвоприношения оно не наделено «душой» [15, 30; 14, 36]. М. Элиаде убежден, что «перемещение души возможно лишь при принесении кровавой жертвы» [15, 278]. Следуя такому ритуалу, в центре фундамента дома, который приравнивался к корням мирового древа, закладывалась строительная жертва. Существует большое количество исследований ученых различных стран мира о принесении человеческой жертвы, которая позже была заменена различными животными (см. об этом литературу в работе Д. Зеленина [6, 145-175]).

У гагаузов существовал ритуал строительного жертвоприношения в виде обряда «бегства тени» или «кражи тени», следы которого сохранялись на Балканах еще в прошлом веке. Этот обряд был известен многим народам, в чьих представлениях тень человека (или любого животного) воспринимается как его мифическая замена и может быть замурована вместо самого хозяина [13, 209]. Подобные представления известны грекам, болгарам, македонцам, сербам, румынам, албанцам и др. Так, например, у греков (а также у албанцев и арумын) существует поверье: кто первым пройдет мимо строящегося здания в момент, когда строители кладут первый камень, тот умрет в ближайшем году. Во избежание этой печальной перспективы, каменщики убивают на закладном камне ягненка или черного петуха [3, 28; 14, 206; 1, 300]. По болгарским преданиям, строители часто замуровывали тень проходящего мимо человека, совершая акт «недобровольного» превращения человека в духа-хранителя постройки через «кражу» его тени. Старые люди рассказывают, что строители дома незаметно снимали с тени человека мерку и замуровывали ее в основании дома, чтобы дом «стоял», не разрушился, при этом человек, с тени которого была снята мерка, через некоторое время (обычно указывался период в 40 дней) умирал, и его душа становилась *таласъмом* – хранителем этого дома, поэтому многие избегали проходить поблизости строящихся сооружений [5, 172]. Такие же поверья существуют и в Сербии, где матери не разрешают детям проходить мимо строящегося здания, чтобы они не превратились в *таласон* [1, 259-260; 1, 273; 1, 326-327]. По сведениям известного румынского фольклориста Артура Горовея, в Буковине верят, что строители, возводящие большую стену, измеряют с помощью веревки тень каждого проходящего мимо строительства и замуровывают ее в стену, после чего человек, чья тень была использована, долго не живет [16, 336]. И в болгарском варианте женщина, чью тень замуровали в фундамент моста, чувствует озноб, лихорадку, заболевает и умирает (см., например, легенду о Дьявольском мосте) [14, 185; 14, 191; 2, 682]. Для современной греческой традиции, по наблюдениям К.А. Климовой, характерно превращение души человека в духа-хранителя постройки в результате различных действий строителей, в том числе и неумышленных: например, если во время строительства тень человека случайно упала на стену, т.е. несчастному «застроили» тень [10, 51]. Предания о строительном жертвоприно-

шении в виде обряда «измерения тени» были известны и жителям Бессарабии – молдаванам, болгарам, гагаузам, а также части местных украинцев.

У гагаузов обряд «кражи» тени (*boy ölçmää* – букв. измерять рост) был распространен вплоть до 60-х годов XX века. Чтобы защитить строение, строители измеряли длину тени жертвы (избранной ими девочки-подростка или молодой девушки) бечевкой и закладывали ее (*boy ipi* – букв. нитка длины роста) под один из углов фундамента строящегося здания. Считалось, что через 40 дней человек умрет и превратится в домового, который будет охранять дом, или в оборотня, который будет вредить семье или селу (*tılsım*). Места новостроек все избегали, проходили окружным путем, так как верили, что строители могут замуровать тень, и тогда данный человек умрет. В народном представлении тень была видимым признаком не только живого человека, но и всего под солнцем, а ее отсутствие означало отсутствие жизни. Воспоминания об этом обычае – «недобровольного» превращения человека в духа-хранителя постройки через «кражу» его тени сохраняются в памяти старожилов по сегодняшний день. Следует отметить, что гагаузам были известны и «добровольные» приношения себя в жертву, касалось это успешного завершения важного для социума сооружения. Нами записан рассказ жительницы с. Димитровка Одесской области, где она рассказывает о том, что, когда в 60-е годы прошлого века в селе реставрировали церковь, старики вспоминали следующую историю: «При строительстве церкви рабочие как ни старались, ее стены все время обваливались. Тогда одна из девушек села (старая дева), жившая напротив строящейся церкви, добровольно объявила себя “строительной жертвой”. Она должна была заболеть и через 40 дней умереть. По рассказу односельчан, так и произошло, а церковь стоит и поныне». Некогда «рост измеряли» и покойнику. В с. Чок-Майдан нам удалось записать рассказ пожилой женщины о том, что в их селе некогда красной нитью измеряли рост покойника-хозяина (*boyunu ölçeerlär*), складывали нить (*boy ipi* – букв. нитка длиной в рост) в несколько раз и замуровывали ее в какую-нибудь щель в стене дома. Верили, что покойный хозяин станет духом-покровителем дома и будет оберегать его жителей от злых сил в течение следующих поколений, а также обеспечит долговечность самой постройке. Считается, что каждый дом должен иметь своего *тылсыма* (домового). По народным представлениям, домовый стоит на страже у ворот в преисподнюю, об этом говорит зеркальное (вниз – вверх) изображение декоративного «балаура» или «куклы» на коньке крыши дома.

У гагаузов сохранились предания и о человеческой строительной жертве. Они идентичны балканским, повествующим об обряде замуровывания людей (молодой жены мастера) живыми в стены или в фундаменты монастырей, мостов, церквей (греческие и румынские баллады о *Мастере Маноле*, болгарские песни и легенды о *замурованной невесте* и др.). О происхождении и распространении этих баллад существует объемный корпус исследований (см. литературу в работах В.В. Иванова [7, 422-436]). В гагаузском фольклоре также известны песни-баллады с подобным сюжетом («Манол мәстур», «Хе, Маноли, Маноли», «Üç kardaş» [12, 310-314; 4, 51-54; 9, 511-512]. По своей структуре они во многом схожи с вариантами балканских баллад о мастере Маноле. В гагаузском фольклоре сохранился и один рассказ-легенда «О человеческой жертве, зарытой при постройке моста», записанный известным этнографом В.А. Мошковым в конце XIX – начале XX века [12, 167-168]. Подобный сюжет баллад и сказаний необычайно широко распространен в Балканском регионе. Он известен в новогреческих, болгарских, македонских и сербских, арумынских, албанских и даже в турецких вариантах, записанных в европейской части Турции. В них часто сообщаются конкретные названия мест, где было начато строительство моста (Артский мост, Кадин мост на реке Струма, Дьявольский мост на реке Арда, Павлекюпрюси на реке Еркене / Кюприя на Ерген-дере и др.).

Как показало исследование, начало каждого этапа строительства гагаузского дома отмечается жертвоприношением. В качестве жертвы выступают зерно, мука, хлеб, монеты, курица/петух, барашек. Из жертвенного животного гагаузы готовят обрядовое блюдо, которым угощают строителей и участников обряда, либо их дарят живыми. В народной памяти сохранились воспоминания об обычае измерения строителями тени человека (*boy ölçmək*) –

обряде «недобровольного» превращения живого человека в духа-хранителя постройки (tîlsim) через «кражу» его тени. Воспоминаний о замуровывании живых людей или животных в основании дома не зафиксировано, сохранилась традиция первыми в новопостроенный дом впускать петуха или кошку.

Литература

1. Арнаудов М. Вградена невеста // Студии върху българските обреди и легенди, ч. IV, СБНУ, кн. 34. – София: БАН, 1920. – С. 247-510. <http://digilib.nalis.bg/xmlui/handle/nls/26536>.
2. Арнаудов М. Очерци по българския фолклор. Т. 2. – София: Български писател, 1969. – С. 721.
3. Афанасьев А.Н. Поэтические воззрения славян на природу. Опыт сравнительного изучения славянских преданий и верований в связи с мифическими сказаниями других родственных народов. В трех томах. Т. 2. – М.: Современный писатель, 1995. – С. 267. <http://bibleoteka.narod.ru/afanasjev2.pdf>
4. Балада тюркүлери. Сёлпет топлуму. Хазырлайан Дурбайло М.А. – Кишинев: Штиинца, 1991. – С. 192.
5. Георгиева И. Българска народна митология. – София: Наука и изкуство, 1983. – С. 210.
6. Зеленин Д.К. Избранные труды. Статьи по духовной культуре 1934-1954. М.: Индрик, 2004. – С. 145-175.
7. Иванов В.В. Происхождение и трансформации фабулы о мастере Маноле // Славянское и балканское языкознание. Человек в пространстве Балкан. Поведенческие сценарии и культурные роли. – М.: Индрик, 2003. – С. 422-436. <https://inslav.ru/images/stories/pdf/SBJa-2003.pdf>.
8. Ильина Г.Г. Мотив принесения «строительной жертвы» в фольклоре чувашей // Альманах современной науки и образования, 2015. № 2 (92). – С. 45-47. https://www.gramota.net/articles/issn_1993-5552_2015_2_11.pdf.
9. Квилинкова Е.Н. Традиционная духовная культура гагаузов: этнорегиональные особенности. – Кишинев: Buziness-Elita, 2007. – С. 840.
10. Климова К.А. Новогреческая мифологическая лексика в сопоставлении с балканославянской: Дис.... канд. филол. наук. – М., 2009. https://inslav.ru/images/stories/other/autoref_klimova.pdf; <https://www.dissercat.com/content/novogrecheskaya-mifologicheskaya-leksika-v-sopostavlenii-s-balkanoslavyanskoj>
11. Маруневич М.В. Поселения, жилище и усадьба гагаузов южной Бессарабии XIX – начале XX в. Под ред. В.С. Зеленчука // Мария Маруневич: ученый, педагог, общественный деятель. Том I. – Гагаузия: НИЦ им. М.В. Маруневич, 2018. – С. 247-488.
12. Мошков В.А. Наречия бессарабских гагаузов. Сказки, рассказы и легенды религиозного и мифического содержания. Песни // Образцы народной литературы тюркских племен, изд. В. Радловым. Часть X. Тексты собраны и переведены В. Мошковым (с двумя прибавлениями). – Санкт-Петербург: Типография Императорской академии наук, 1904. – С. 1-190, 285-320.
13. Плотникова А.А. Южные славяне в балканском и общеславянском контексте: Этнолингвистические очерки. – М.: ИСЛ РАН, 2013. – С. 384.
14. https://inslav.ru/images/stories/pdf/2013_Plotnikova.pdf.
15. Стоилов А.П. Зазиждане на живи човеци в основите на нови градежи // Периодическо списание на Българското книжовно дружество в София. Кн. 43. 1902. – С. 179-213. https://www.rodopskistarini.com/2012/02/1901_24.html.
16. Элиаде М. Избранные сочинения: Миф о вечном возвращении; Образы и символы; Священное и мирское. Перев. с фр. – М.: Ладомир, 2000. – С. 414.
17. Gorovei A. Credinți și superstiții ale poporului Român. – București, 1915. – С. 471.

ПЕРСПЕКТИВЫ ВЗАИМОДЕЙСТВИЯ НЕЙРОЛИНГВИСТИКИ И ОБУЧЕНИЯ ИНОСТРАННЫМ ЯЗЫКАМ В УСЛОВИЯХ РАЗВИТИЯ ИИ

Петрова М.Г.

Российский университет дружбы народов имени Патриса Лумумбы

Москва, Россия

petrova-mg@rudn.ru

Аннотация. В статье рассматривается ключевая роль нейролингвистики в оптимизации процесса обучения иностранным языкам с применением современных технологий ИИ. Автор анализирует адаптивные образовательные платформы, использующие данные из исследований нейролингвистики для создания персонализированных программ обучения; описывает как с помощью алгоритмов машинного обучения и глубокого обучения, системы NLP можно анализировать тексты на иностранных языках, предоставлять обратную связь студентам и создавать персонализированные упражнения для развития навыков чтения, письма и говорения; предлагает ряд нейролингводидактических приемов при обучении иностранному языку с использованием технологий ИИ в виде виртуальных ассистентов, голосовых переводчиков, лингвотренажеров, ChatGPT-4 для улучшения эффективности образовательного процесса, персонализации обучения и разработки инновационных методик, способствующих более глубокому и качественному усвоению иностранного языка.

Ключевые слова: обучение иностранным языкам (FLT), искусственный интеллект (ИИ), нейролингвистические, адаптивные образовательные платформы, ChatGPT

PROSPECTS FOR THE INTERACTION OF NEURO-LINGUISTICS AND FOREIGN LANGUAGE TEACHING IN THE CONTEXT OF AI DEVELOPMENT

Petrova M.G.

Peoples' Friendship University of Russia named after Patrice Lumumba

Moscow, Russia

petrova-mg@rudn.ru

Abstract. The article examines the key role of neuro-linguistics in optimizing the process of FLT using modern AI technologies. The author analyzes adaptive educational platforms using data from neurolinguistics research to create personalized learning programs; describes how using machine learning and deep learning algorithms, NLP systems can analyze texts in foreign languages, provide feedback to students and create personalized exercises to develop reading, writing and speaking skills; offers the neuro-linguistic didactic techniques for FLT using AI technologies in the form of virtual assistants, voice translators, language trainers, ChatGPT-4 to improve the effectiveness of the educational process, personalize learning and develop innovative techniques that contribute to deeper and better learning of a foreign language.

Keywords: foreign language teaching (FLT), artificial intelligence (AI), neuro-linguistics, adaptive educational platforms, ChatGPT

Тема взаимодействия нейролингвистики и обучения иностранным языкам в условиях развития искусственного интеллекта приобретает особую актуальность, поскольку современные технологии открывают новые горизонты в понимании процессов обучения.

Нейролингвистика, изучающая механизмы освоения языка мозгом, может в значительной степени воспользоваться данными и алгоритмами ИИ для более глубокого анализа языковых процессов. ИИ способен адаптировать образовательный процесс под индивидуальные особенности каждого учащегося, что согласуется с принципами

нейролингвистики о различиях в языковом приобретении у разных людей. Кроме того, использование ИИ в языковом обучении может значительно повысить его эффективность, предоставляя учащимся инструменты для практики и обратной связи, которые ранее были недоступны.

С точки зрения нейробиологии, процесс обучения заключается в формировании сетей нейронов в коре головного мозга. Каждый новорожденный уже обладает около 100 миллиардами нейронов, которые изначально соединены лишь слабыми связями. В процессе развития и обучения ребенка эти изначально разрозненные нейроны начинают формировать структурированные нейронные сети.

Тема нейролингвистики всегда волновала умы ученых и экспериментаторов. Лингвистические истоки нейролингвистики обнаруживаются в работах ученых школ И.А. Бодуэна де Куртенэ: Льва Владимировича Щербы, Романа Осиповича Якобсона. Психологические истоки нейролингвистики восходят к концепциям Льва Семеновича Выготского и Александра Романовича Лурия.

В настоящее время нейролингводидактика всё больше сближается с психолингвистикой и когнитивной наукой, особенно в традиции Петербургской школы под руководством Т.В. Черниговской [3]. Нейролингводидактика находится на стыке четырех наук: нейропсихологии и нейробиологии, исследующих мозг, лингвистики, исследующей механизмы, с помощью которых мозг обрабатывает и производит язык, изучает его устройство и функционирование, и дидактики, раздела педагогики и теории образования, изучающего проблемы обучения.

Раннее детство представляет собой критический период для языкового обучения. Обучение нескольким языкам в этом возрасте облегчает их последующее освоение. С точки зрения нейробиологии, учащиеся, которые испытывают трудности в обучении, обычно характеризуются ограниченным количеством активных нейронных сетей и связей. У таких учеников процесс фильтрации информации по критериям её важности и значимости занимает значительное время. Они часто не осознают грамматические структуры и испытывают трудности в различении нехарактерных для их родного языка фонем. Типичные упражнения, такие как простая подстановка или выбор ответа из нескольких вариантов, могут быть для них непонятны. Эти учащиеся нуждаются в дополнительной поддержке со стороны преподавателя и постепенном введении в самостоятельную учебную деятельность.

До достижения уровня А2 или В1 процесс усвоения новых слов осуществляется на основе словарного запаса родного языка. Лимбическая система оценивает релевантность новой лексической единицы и определяет, как она может быть интегрирована в существующие нейронные сети. Поэтому полное исключение или даже запрет на использование родного языка на занятиях не имеют нейробиологического обоснования и могут быть вредны для начинающих изучать иностранный язык.

Обучая иностранному языку, преподаватель должен работать с учетом принципов безопасности, гибкости и микрообучения. К примеру, стресс блокирует либо разрушает умственную деятельность ребенка и взрослого. В этом случае необходимо достичь уровня безопасности, когда происходит приятный выброс эндорфина, что означает «положительный настрой, создание позитивного самовосприятия, понимание со стороны учителя уникальности каждого ученика, стиля его познавательной деятельности, интеллектуального потенциала. Необходимо обеспечить возможность сотрудничества и групповой работы, и то и другое повышает осведомленность и снижает напряженность» [1, 65].

Принцип гибкости предполагает совместный выбор содержания, форм, методов, источников и средств обучения, чтобы учащиеся испытывали чувство сопричастности к планированию и осуществлению учебного процесса.

Доктор филологических наук, профессор центра нейролингвистических исследований когнитивного потенциала МГИМО МИД РФ Позднякова Елена Михайловна особое внимание уделяет нейронной пластичности мозга, при которой «корковые области активируются и/или привлекаются к выполнению функций для нового языка по сравнению с тем, как эти области

функционируют при обработке первого языка. Лингвистические элементы, такие как орфография и тональность / атональность языка влияют на неврологическую основу овладения языком посредством нейронной специализации» [2, 14].

Ученый старается разобраться, закладывает ли основы нашего языкового развития природа, или на это влияет общество. С точки зрения природы, нейробиологические процессы управляют процессом освоения языка как у детей, так и у взрослых, обеспечивают способность к его беспрепятственному и легкому использованию, а также определяют его угасание в результате нейродегенеративных заболеваний. Но, влияние социума на человека, воспитание могут принести свои коррективы. Так, например, жизненный опыт человека может влиять на определенные аспекты мозговой активности, по крайней мере, до некоторой степени. Как было выявлено, такие факторы, как работа/профессиональный опыт (например, у переводчиков или учителей), место проживания в национальных регионах с двумя-тремя государственными языками, и другие деятельности, стимулирующие когнитивное развитие, «напрямую модулируют размер мозолистого тела и плотность и эффективность как серого, так и белого вещества в определенных областях мозга обоих полушарий» [4; 5; 6].

Нейролингвисты, занимающиеся изучением иностранного языка на протяжении почти двух десятилетий, сталкиваются с изменчивостью мозга учащихся, и, хотя учет дополнительных факторов (пол, возраст, уровень владения языком, праворукость – леворукость) усложняет интерпретацию данных, это не мешает формированию выводов, способствующих вкладу нейролингвистики в обучение иностранным языкам.

Современные взгляды предполагают, что взрослый мозг частично (не полностью) адаптивный, то есть способен реагировать анатомическими и функциональными изменениями в ходе обучения «в связи с существующим потенциалом пластичности основных элементов в структуре мозга, необходимых для формирования этих способностей» [7, 60]. Несмотря на то, что с 55 лет начинаются процессы возрастных изменений в головном мозге, а именно — отмирание нейронов, этот естественный процесс можно замедлить и частично остановить, если поддерживать мозг в активном состоянии, чему способствует изучение иностранных языков, которое стимулирует так называемый вторичный (взрослый) нейрогенез — образование новых нейронных связей.

Стремительное развитие искусственного интеллекта подарило преподавателям «волшебное» средство обучения иностранному языку - адаптивные образовательные платформы, использующие данные из исследований нейролингвистики. Будучи передовыми системами обучения, адаптивные образовательные платформы настраиваются под индивидуальные когнитивные особенности и потребности каждого учащегося, чтобы с помощью алгоритмов машинного обучения и искусственного интеллекта создать для него персонализированную учебную траекторию в реальном времени. Примерами таких платформ считаются Duolingo, Rosetta Stone, Babbel, Knowable и другие системы. Остановимся на их ключевых особенностях:

1. Платформа анализирует уровень знаний учащегося, его скорость обучения и предпочтения, чтобы создать индивидуальный учебный план, который наилучшим образом соответствует его потребностям.

2. Контент курса может адаптироваться в зависимости от прогресса учащегося, предоставляя более сложные или упрощенные материалы в соответствии с его текущими способностями.

3. Платформа предоставляет мгновенную обратную связь в реальном времени, что позволяет учащимся быстро корректировать ошибки и улучшать свои навыки.

4. Платформа предлагает пользователю комплекс интерактивных упражнений и игр, стимулирующих различные языковые области мозга и способствующих глубокому усвоению материала.

5. Платформа постоянно проводит сбор и анализ данных о взаимодействии учащихся с материалом для отслеживания их прогресса и своевременной корректировки учебного плана.

6. В соответствии с нейролингвистическими принципами, происходит интеграция мультимедийных ресурсов (аудио, видео, текстов, инфографики, интерактивных элементов) для обеспечения мультисенсорного иноязычного обучения.

7. Платформа имитирующей естественные языковые контексты, тем самым создавая виртуальную среду и моделируя языковое погружение для улучшения понимания и активного использования языка.

8. Пользователь может сам регулировать свое обучение в виде того, что платформа предоставляет инструменты для самостоятельного управления процессом обучения, включая планирование учебного времени, выбор тем и заданий.

Для персонализации учебного процесса и оптимизации образовательного контента адаптивные образовательные платформы используют различные алгоритмы машинного обучения. Системы рекомендаций (Recommender Systems) анализируют предпочтения и поведение пользователя для предложения наиболее подходящего учебного материала. Они могут использовать методы коллаборативной фильтрации, контентной фильтрации или гибридные модели. Алгоритмы классификации (Classification) классифицируют пользователей по различным категориям на основе их учебного поведения и результатов. Кластеризация (Clustering) используется для группировки студентов с похожими учебными потребностями или стилями обучения без предварительно определенных категорий. Нейронные сети (Neural Networks), включая глубокое обучение и сверточные нейронные сети, могут обрабатывать большие объемы данных и выявлять сложные закономерности для предсказания оптимальных учебных путей. Регрессионный анализ (Regression Analysis): Используется для прогнозирования учебных результатов на основе различных переменных, таких как время, затраченное на изучение, количество выполненных заданий и тестовые оценки. Алгоритмы NLP (обработка естественного языка) используются для анализа текстовых ответов студентов, автоматической оценки и предоставления обратной связи. Секвенционные модели (Sequential Models) предсказывают последовательность действий студентов и могут использоваться для создания адаптивных учебных планов. Алгоритмы оптимизации (Optimization Algorithms) используются для оптимизации параметров обучения моделей машинного обучения, чтобы максимизировать эффективность обучения. Эти алгоритмы и методы машинного обучения позволяют адаптивным образовательным платформам создавать динамичные и персонализированные обучающие среды, которые постоянно обновляются в соответствии с потребностями и прогрессом каждого учащегося.

Алгоритмы машинного обучения и глубокого обучения, в сочетании с NLP, предоставляют эффективные инструменты для анализа текстов на иностранных языках. Первый вариант – это токенизация и морфологический анализ, когда текст преобразуется в список токенов (слов, фраз) и происходит анализ их морфологических характеристик (части речи, время, число).

Синтаксический анализ представляет использование парсеров для определения синтаксической структуры предложений, что помогает понять грамматические отношения между словами.

Семантический анализ происходит с помощью определение значений слов и фраз в контексте, что важно для понимания смысла текста и для обучения навыкам чтения.

Также, алгоритмы машинного обучения и глубокого обучения предоставляют обратную связь в виде автоматического исправления ошибок и предложения правильных вариантов. Программы могут анализировать стиль написания и уровень сложности текста, предоставляя советы по улучшению ясности и доступности текста. Системы NLP могут давать обратную связь, учитывая контекст использования языка, что особенно полезно для развития навыков говорения и письма.

И, наконец, алгоритмы машинного обучения и глубокого обучения вместе с NLP могут создавать персонализированные упражнения. Например, адаптивные упражнения на чтение, когда система, анализируя уровень владения языком студента, подбирает тексты соответствующей сложности и тематики для чтения.

Основываясь на интересах студента и его предыдущих ошибках, система может создавать задания для письма, оттачивая навыки написания. Кроме того, система предлагает интерактивные диалоги с помощью чат-ботов, виртуальных ассистентов, генеративной модели ChatGPT. Симулируя разговор, ИИ позволяет студентам практиковать навыки говорения в контролируемой среде. Применение алгоритмов глубокого обучения для распознавания и оценки устной речи студентов позволяет предоставлять им обратную связь по произношению и интонации.

Нейролингводидактические приемы при обучении иностранному языку с использованием технологий ИИ включают в себя различные методы и подходы, которые опираются на понимание работы мозга в процессе языкового приобретения. Виртуальные ассистенты, голосовые переводчики, лингвотренажеры и системы, подобные ChatGPT-4, могут быть использованы для персонализированного обучения, создания интерактивных диалогов в режиме реального времени, мгновенного перевода и обратной связи, геймификации, иммерсивного обучения с использованием виртуальной реальности и аудиовизуальных средств, анализа речи, коррекции письма, разработки контента на основе интересов, поддержки самостоятельного обучения, сбора и анализа данных. Все эти приемы преподаватель может использовать для создания погружающего языкового опыта, стимулирующего различные области мозга и улучшающего усвоение языка.

В заключении, подведем некоторые итоги. В процессе изучения иностранного языка центральную роль играет нейропластичность, так как она позволяет мозгу адаптироваться и развиваться в ответ на новые языковые стимулы. Нейропластичность не только позволяет мозгу адаптироваться к новым языковым требованиям, но и способствует улучшению общих когнитивных функций, что делает изучение иностранного языка полезным упражнением для мозга в целом.

При обучении иностранному языку формируются новые синаптические связи, так как изучение нового языка требует от обучающегося запоминания и понимания новой лексики, грамматики и фонетики. Это стимулирует мозг к формированию новых нейронных связей, что улучшает память и способность к обучению. Частая практика и повторение языкового материала укрепляют существующие нейронные пути, делая их более эффективными для быстрого и автоматического доступа к языковым ресурсам.

Исследования показывают, что интенсивное изучение языка может привести к увеличению размера определенных областей мозга, включая гиппокамп и области, связанные с вербальной памятью и языковыми функциями. При изучении иностранного языка улучшается когнитивная гибкость, что позволяет легче переключаться между разными задачами и языковыми системами.

Использование алгоритмов машинного обучения и глубокого обучения в сочетании с системами NLP с учетом нейролингвистических принципов позволяет создавать динамичные образовательные платформы, которые могут значительно улучшить процесс обучения иностранным языкам, делая его более персонализированным и эффективным.

Остается еще много нерешенных вопросов в области нейролингвистики и методах обучения иностранному языку с помощью элементов искусственного интеллекта, но понятно одно, что сотрудничество между нейролингвистикой и ИИ может привести к появлению новых междисциплинарных исследовательских направлений и методик обучения.

Литература

1. Ермолаева Ж. Е., Герасимова И. Н. К вопросу о нейроандрагогике в языковом обучении и консультировании взрослых // Культура и безопасность. – М.: МПГУ, 2022. № 4. – С. 63-70.
2. Позднякова Е.М. Нейролингвистика в преподавании и изучении иностранных языков. – М.: МГИМО, 2023. – 20 с.
3. Черниговская Т.В. Чеширская улыбка кота Шрёдингера: язык и сознание. – М.: Языки славянской культуры, 2013. – 448 с. – (Разумное поведение и язык. Language and Reasoning)
4. Draganski, B. and May, A. 'Training-induced structural changes in the adult human brain', Behavioural Brain Research, 2008. – №192. – Pp.137-142.

5. Mechelli, A., Crinion, J., Noppeney, U., O'Doherty, J., Ashburner, J. and Frackowiak, R. 'Structural plasticity in the bilingual brain: Proficiency in a second language and age of acquisition affect grey matter density', Nature, 2004. – 757 pp.

6. Stein, M., Federspiel, A., Koenig, T., Wirth, M., Lehmann, C., Strik, W., Wiest, R., Brandeis, D. And Dierks, T. 'Structural plasticity in the language system related to increased second language proficiency', Cortex, 2012. – №48. – Pp. 458-465.

7. Uylings, H. 'Development of the human cortex and the concepts of "critical" or "sensitive" periods', in M. Gullberg and P. Indefrey (eds.), The Cognitive Neuroscience of Second Language Acquisition, Oxford: Blackwell, 2006. – Pp. 59-90.

МРНТИ 16.41.21

СОПОСТАВИТЕЛЬНЫЙ АНАЛИЗ АССОЦИАТИВНЫХ ПОЛЕЙ ИМЕНИ ЦЕННОСТИ СЕМЬЯ В РУССКОЙ И КАЗАХСКОЙ ЛИНГВОКУЛЬТУРАХ

Казаченко О. В.

Московский городской педагогический университет
Финансовый университет при Правительстве Российской Федерации
Москва, Россия
kazachenko_07@mail.ru

ОРЫС ЖӘНЕ ҚАЗАҚ ТІЛ МӘДЕНИЕТІНДЕГІ ЖАНҰЯ ҚҰНДЫЛЫҚ АТАУЫНЫҢ АССОЦИАТИВТІК ӨРІСТЕРДІҢ САЛЫСТЫРМАЛЫ ТАЛДАУЫ

Казаченко О.В.

Мәскеу қалалық педагогикалық университеті
Ресей Федерациясы Үкіметі жанындағы Қаржы университеті
Мәскеу, Ресей
kazachenko_07@mail.ru

Түйіндеме. Мақала орыс және қазақ тілдерінің ассоциативтік сөздіктерінде берілген ассоциативтік өрістерді қарастыру мен салыстыруға арналған. Кез келген тілдің аксиологиялық аясын құрайтын құндылықтар атаулары мәдениет үшін маңызды ұғымдар немесе жағдайларды қамтиды. Бұл элементтердің барлығы адам әлемінің бейнесінде этномәдени нұсқалар түрінде көрініп, бірнеше ұрпақ шеңберінде жоғары тұрақтылыққа ие. Бұл зерттеудің мақсаты – орыс және қазақ екі түрлі құрылымдық тілдеріндегі *жанұя* құндылық атауындағы ұқсастықтар мен айырмашылықтарды анықтау. Салыстырмалы-контраст әдісінің нәтижесінде орыс және қазақ мәдениеттеріндегі *жанұя* құндылық атауын түсінуде айырмашылықтардан гөрі ұқсастықтардың басым екені дәлелденді.

Кілт сөздер: *құндылық атауы, дүние бейнесі, салыстырмалы-контраст әдісі, ассоциативті өріс, отбасы құндылығы*

COMPARATIVE ANALYSIS OF ASSOCIATIVE FIELDS NAMED VALUES FAMILY IN RUSSIAN AND KAZAKH LINGUOCULTURES

Kazachenko O.V.

Moscow City Pedagogical University
Financial University under the Government of the Russian Federation
Moscow, Russia
kazachenko_07@mail.ru

Abstract. The article is devoted to the consideration and comparison of associative fields recorded in the associative dictionaries of the Russian and Kazakh languages. The nomination of

values that make up the axiological sphere of any language emphasizes concepts or situations that are significant for culture. These elements have a high degree of stability within several generations and exist in the form of ethnocultural variants in the image of the human world. The purpose of this study is to identify similarities and differences of the nomination of value *family* in two different structural languages: Russian and Kazakh. As a result of the comparative-contrastive method, it was proved that there are more similarities than differences in the understanding of the name of the value of family in Russian and Kazakh culture.

Keywords: *nomination of value, image of the world, comparative-contrastive method, associative field, value family*

Наличие связи языка и культуры давно стало аксиомой. Имена ценностей, репрезентируемые в языке и связанные с понятиями, которые номинируют, также связаны с культурой определенного этноса. Таким образом, через имена ценности – слова, обозначающие ценности в языке, возможно изучать аксиологическую составляющую культуры того или иного этноса.

Онтологическими предпосылками теории аксиологического сознания выступают положения о том, что ценности любой культуры выступают в форме этнокультурных вариантов; их содержание формируется при помощи социальных институтов, а достоянием индивидуального сознания они становятся в форме ценностных ориентаций после интериоризации; ценности складываются в социуме как результат соотнесения целей и идеального в деятельности; стабильность ценностей основывается на устойчивости культуры этноса; аксиологическое сознание базируется на взаимосвязанных формах, объективированных в научном дискурсе и дискурсе обыденного общения [1, 26-27].

Сама система ценностей, как связанных между собой когнитивных, нравственных, эстетических, религиозных форм сознания, представляет собой упорядоченный образ мира (термин А. Н. Леонтьева) и выступает как один из самых значимых элементов культуры. А поскольку эти формы сознания можно исследовать только посредством «овнешнителей» - знаков языковой и неязыковой природы, то имена ценностей таким образом можно исследовать как часть языкового сознания определенного этноса через языковую картину мира.

Целью данного исследования является выявление сходств и различий имени ценности *семья* в двух разноструктурных языках: русском и казахском. Для реализации поставленной цели предполагалось решение следующих задач:

- определение объема, состава и границ ассоциативного поля *семья* в русском и казахском языках, описание общей структуры названного поля по данным ассоциативных словарей;
- сравнение словарных статей стимула *семья* в ассоциативных словарях русского и казахского языков.

Основным методом при анализе найденного материала служил сопоставительно-контрастивный метод, применяемый для описания соотношения между языковыми явлениями сопоставляемых языков. В качестве гипотезы исследования мы полагаем, что существует больше сходств, чем различий в понимании имени ценности *семья* в русской и казахской культуре.

Материалом исследования послужил словарь «Базовые ценности носителей русской культуры» (далее БЦ) под редакцией Е. Ф. Тарасова как словарь ценностей русской культуры, а также «Казахский ассоциативный словарь» (Далее КАС), составленный группой авторов, возглавляемой видным психолингвистом Н. В. Дмитриюк.

Обозначим главные сходства и различия этих словарей. Оба словаря содержат словарные статьи, посвящённые имени ценности *семья*. Словарь БЦ содержит 402 неединичные реакции на стимул *семья*, а словарь КАС – 973 неединичные реакции. Словарь КАС учитывает гендерный признак, поскольку в словарной статье отдельно приведены отдельные данные по ответам мужчин и женщин, в БЦ данный параметр не выделен. Следует также отметить, что в БЦ помимо ассоциативного поля приведены еще дополнительные

данные: по семантическому составу имени ценности семья в энциклопедических, лексикографических источниках и паремиологическом фонде русского языка, выделены обобщённые компоненты содержания ассоциативного поля, и приведено фото, иллюстрирующее типичную российскую семью. Отдельный интерес представляет собой составленная дендрограмма имени ценности семья.

В вводной статье БЦ дается энциклопедическое определение ценности. Это «Основанное на браке или кровнородственных отношениях объединение людей, связанное хозяйственно-бытовой общностью и взаимной ответственностью; первичная институционализируемая социальная форма совместной жизни людей» [2, 208], ее основная функция, заключающаяся в обеспечении личного счастья и благополучия человека, а также ее универсальный характер, поскольку семья существует во всех человеческих обществах. Кроме того, в словаре БЦ выделены семантические компоненты содержания ценности *семья* в энциклопедических словарях (социальный институт с определенными социальными нормами, механизм регуляции отношений между родственниками, малая группа, основанная на кровном родстве или браке, малая группа, характеризующаяся общностью быта и взаимной ответственностью, объединенная общей деятельностью группа людей, объединение людей, сплоченных общими интересами [2, 208-209]) и семантические компоненты содержания ценности *семья* в лексикографических словарях (группа родственников, объединенная общей деятельностью группа людей, группа животных, группа родственных языков, объединение людей, сплоченных общими интересами [2, 209-210]). При сопоставлении приведенных семантических компонентов выяснилось, что сходными оказались лишь три из них: малая группа, основанная на кровном родстве или браке, объединенная общей деятельностью группа людей, объединение людей, сплоченных общими интересами.

В словаре БЦ были выделены следующие составляющие ассоциативного поля *семья*: *любовь* 57; *родители* 26; *дети*, *дом* 25; *мама* 19; *поддержка* 16; *папа*, *счастье* 15; *тепло* 13; *брат*, *жизнь*, *сестра* 10; *очаг* 9; *доверие*, *покой* 8; *понимание* 7; *забота*, *помощь*, *радость*, *родные*, *уют* 6; *дедушка*, *жена*, *отношение*, *родственники* 5; *бабушка*, *близкие*, *взаимопонимание*, *дружба*, *защита*, *ответственность*, *ребёнок*, *уважение* 4; *верность*, *детство*, *доброта*, *любимые*, *муж*, *отдых*, *Родина*, *собака* 3; *братья*, *вместе*, *воспитание*, *гармония*, *главное*, *гордость*, *дедушка* и *бабушка*, *друзья*, *душа*, *единство*, *кошки*, *любимая*, *любимый*, *мать*, *мои родные*, *настроение*, *ностальгия*, *опора*, *отец*, *праздник*, *преданность*, *родная*, *самое главное*, *свадьба*, *свет*, *свобода*, *сестрёнка*, *сестры*, *сложность*, *смысл*, *смысл жизни*, *создание*, *соотечественники*, *супруги*, *тыл*, *ужин*, *усилие*, *ценность*, *эгоизм*, *я* 2 [2, 211].

Анализ ассоциатов позволил выделить обобщённые компоненты поля, такие как ***чувства и эмоции, переживаемые в семье, члены семьи, сплочённость семьи, значимость семьи, функции семьи*** и проч. Следует также подчеркнуть, что было выделена сема ***Родины как «большой» семьи***, что, безусловно, связывает анализируемое имя ценности с патриотизмом и любовью к своей малой и большой родине.

Дендрограмма имени ценности *семья*, включающая группы (***уважение к родителям, семья со значением «почтительного отношения»***), миникластер (***семья, уважение к родителям*** *любовь с общим значением «привязанности и почтительного отношения»*) и весь кластер начинается ценностью *власть* и заканчивается *стабильностью*.

Ассоциативное поле имени ценности *отбасы (семья)* в КАС представлена следующими составляющими: *жанұя (семья)* 111, *ата-ана (родители)* 108, *ұлкен (большая)* 54, *бақыт (счастье)* 47, *бақытты (счастливая)* 37, *үй (дом)* 30, *менің (моя)* 27, *ұрпақ (верхний круг юрты, перен. семья, потомство)* 27, *бауыр (брат)*, *Отан (Родина)* 24, *бірлік (единство)* 17, *қуаныш (радость)*, *От басы ошақ қасы (домашний очаг, семья, семейство)* 15, *тату (дружная)* 13, *бала-шаға (детвора)* 12, *адам (человек)*, *жақын адамдар (близкие люди)*, *құру (создать)* 11, *қорғаныш (защита)*, *шағын мемлекет (малое государство)* 10, *береке (достаток)*, *мама, Отан отбасынан басталады (родина начинается с семьи)* 9, *ана (мать)*, *әке (отец)*, *жұбай (супруг, супруга)*, *кішкентай мемлекет (маленькое государство)*,

кішкентай Отае (маленькая Родина), қасиетті (святая, священная), отбасымен (с семьей) 8, ең жакын (самый близкий), жандарым (мои любимые), отагасы (досл. «хозяин огня» в знач. «хозяин семьи»), туысқан (родственник), үйлену (жениться) 7, балалар (дети), берік (дружная), бір мемлекет (одно государство), ең жакын адамдар (самые близкие люди), ерлі-зайыпты (супруги), қамқорлы (заботливая) 6, ыстық (горячая) 6, атам-әкем (мои дед-отец), байлық (богатство), бақытты жандар (счастливые люди), жылулық (теплота), құрмет (уважение), от (огонь), сүйемін (я люблю) 5, ардақты жан (уважаемый человек), барлық адамдар (все люди), жақсы (хорошая), керемет орта (прекрасная среда, окружение), көңілді (веселая), күйеге шығу (выйти замуж), қолдау (поддержка), қорған (опора), қымбат (дорогая), маңызды (значимая), мемлекет (государство), отбасы бақыты (счастье жизни), рахат (удовольствие), туыс (родные), ұрпақ (наследник), ұрпақ жалғасы (продолжение рода) 4, адам бойындағы қуаныш (человеческая радость), амандық (быть здоровым). Ана бақыты (материнское счастье), ананы ойлау керек (надо думать о матери), ананың махаббаты (материнская любовь), асыл әжем (моя дорогая бабушка), бәрі (все), бесік (колыбель), болу (быть), достық (дружба), ең асыл адам (самый дорогой человек), жақсылық (добро), жан анам (милая мама), жетерлік (достаточно), көп бауырлар (много братьев), қара шанырақ (хранитель традиций предков; уважаемый, почитаемый дом), құрметтеу (уважать), мәңгілік (вечная), менің әйелім (моя жена), отбасынды сақта (береги семью), өмірлік жар (супруга жизни), перзент (дитя, сын), сүйіктім (любимая), туған үйін (твой родной дом) 3, аға (старший брат), адал жар (верный супруг), адамдар құрамы (состав людей), апа (обращение к женщине), барлығына керек (всем нужна), біз отбасымызда көппіз (нас много в семье), дружная, ең керемет сөз – отбасы (семья – самое чудесное слово), керек (нужна), керемет (прекрасная), күйеу (муж), кішігірім мемлекет (маленькое государство), кадрі қасиет (уважение), қарыз (долг), Құдай қаласа (дай Бог), қызықты (интересная), любимая, любимая девушка, мейірімді (добрая), менің тірегім (моя опора), мүше (член), негізгі (главное), өзімнің (моя), өмір жалғасы (продолжение жизни), папа, туған аға (родной старший брат), түгел (полностью), ұя, ұяшық (гнездышко), үйдегі адамдар (домашние, домочадцы) 2 [3, 233-235].

При сравнении ассоциативных полей имени ценности семья в русском и казахском языке можно констатировать множественные совпадения и незначительные расхождения в следующих обобщённых компонентах ассоциативных полей:

члены семьи: (в русской культуре) родители, дети, мама, папа, брат, родные, бабушка, жена, родственники, бабушка, близкие, ребёнок; (в казахской культуре) ата-ана (родители), бауыр (брат), бала-шаға (детвора), жақын адамдар (близкие люди), мама, ана (мать), әке (отец), жұбай (супруг, супруга), туысқан (родственник), балалар (дети), папа, туған аға (родной старший брат). Обратим внимание на то, что в русской культуре значимыми оказываются домашние животные, что не проявилось в реакциях казахов.

чувства и эмоции: (в русской культуре) любовь, поддержка, счастье, тепло, доверие, покой, понимание; (в казахской культуре) бақыт (счастье), бақытты (счастливая), бірлік (единство), қуаныш (радость). Ассоциаты в данной категории наиболее близки., также, как и в категориях *сплоченность семьи* и *значимость семьи*. Немногочленные, но в то же время, идентичные составляющие сформировали обобщённый компонент **создание семьи:** (в русской культуре) свадьба, создание; (в казахской культуре) құру (создать), үйлену (жениться).

Так же, как и в русской культуре особое место занимает обобщённый компонент ассоциативных полей, названный **Родиной:** (в русской культуре) Родина, соотечественники; (в казахской культуре) Отан (Родина), шағын мемлекет (малое государство), Отан отбасынан басталды (родина начинается с семьи), кішкентай мемлекет (маленькое государство), кішкентай Отан (маленькая Родина), бір мемлекет (одно государство). Как видно из приведенных примеров, в понятие родины как семьи в казахской культуре прослеживается важный ассоциат *государство*, который отсутствует в русском ассоциативном поле.

Выделим еще один компонент, который в казахском ассоциативном поле представлен многочисленными составляющими. Этот компонент назовем **дом**. Несмотря на то, что в слова БЗ *дом*, *очаг* и *тыл* приписаны к речевым синонимам, нам представляется необходимым выделить этот обобщенный компонент в качестве отдельного, поскольку в казахском именно этот компонент наполнен многочисленными ассоциатами: *үй (дом)*, *ұрпақ (верхний круг юрты, перен. семья, потомство)*, *От басы ошақ қасы (домашний очаг, семья, семейство)*, *отағасы (досл. «хозяин огня» в знач. «хозяин семьи» қара шанырақ (хранитель традиций предков; уважаемый, почитаемый дом)*, *туған үйін (твой родной дом)*, *ұяшық (гнездышко)*. Это свидетельствует об особой роли дома в представлении современных казахов и неразрывной связи семьи с местом ее обитания.

Литература

1. Казакова Н.Ю. Общечеловеческие ценности Родина/Дом/Семья - Heimat/Haus/Familie в языковом сознании: на материале русского и немецкого языков: диссертация ... кандидата филологических наук: 10.02.19 / Казакова Наталья Юрьевна; [Место защиты: Ин-т языкознания РАН]. – М., 2013. – 205 с.
2. Базовые ценности носителей русской культуры / Отв. Ред.: Е.Ф. Тарасов. Авторы словарных статей: И.В. Вашунина, В.В. Дронов, В.А. Ильина, Д.В. Маховиков, А.А. Нистратов, С.Л. Нистратова, Е.К. Ощепкова, Е.Ф. Тарасов. – М.: 2019. – 550 с.
3. Дмитриук Н.В. Казахско-русский ассоциативный словарь / Н.В. Дмитриук; РАН. Ин-т языкознания, Ун-т «Мирас». – Шымкент; М., 1998. – 245 с.

References

1. Kazakova N.Yu. Obshhechelovecheskie cennosti Rodina/Dom/Sem`ya - Heimat/Haus/Familie v yazy`kovom soznanii: na materiale russkogo i nemeczkogo yazy`kov: dissertaciya ... kandidata filologicheskix nauk: 10.02.19 / Kazakova Natal`ya Yur`evna; [Mesto zashhity: In-t yazy`koznaniya RAN]. – M., 2013. – 205 s.
2. Bazovy`e cennosti nositelej russkoj kul`tury` / Otv. Red.: E.F. Tarasov. Avtory` slovarny`x statej: I.V. Vashunina V.V. Dronov, V.A. Il`ina, D.V. Maxovikov, A.A. Nistratov, S. L. Nistratova, E.K. Oshhepkova, E.F. Tarasov. – M.: 2019. – 550 s.
3. Dmitryuk N.V. Kazaxsko-russkij associativny`j slovar` / N.V. Dmitryuk; RAN. In-t yazy`koznaniya, Un-t "Miras". – Shy`mkent; M., 1998. – 245 s.

КОНФЕРЕНЦИЯ БАЯНДАМАЛАРЫ МЕН ХАБАРЛАМАЛАРЫ ДОКЛАДЫ И СООБЩЕНИЯ КОНФЕРЕНЦИИ

1-СЕКЦИЯ

ТҮРКОЛОГИЯ: ДӘСТҮРЛЕР МЕН БОЛАШАҒЫ ТЮРКОЛОГИЯ: ТРАДИЦИИ И ПЕРСПЕКТИВЫ

МРНТИ 16.31.02, 16.21.07

САНДЫҚ ГУМАНИТАРЛЫҚ ҒЫЛЫМДАР МЕН ТҮРКОЛОГИЯНЫҢ БАЙЛАНЫСЫ

Гөргеч Джелаль

Манавгат халыққа білім беру орталығы

Анталья, Түркия

celalgorgec07@gmail.com

Түйіндеме. Сандық гуманитарлық ғылымдар дәстүрлі гуманитарлық пәндерді сандық технологиялармен біріктіретін және адам мәдениеті мен мінез-құлқы туралы деректерді талдау үшін компьютерлік әдістерді қолданатын саланы білдіреді. Бұл саладағы технологиялық дамулар түркология пәнімен де араласады және әртүрлі тәсілдермен байланысты болуы мүмкін. Бұл қатынасты келесі тақырыптар бойынша талдауға болады: «I. Сандық мұрағаттар мен деректер қоры, II. Сандық тілді зерттеу, III. Географиялық ақпараттық жүйелер (ГАЗ) және карта жасау, IV. Сандық білім беру және оқыту құралдары, V. Мәтінді өңдеу және тілді автоматты өңдеу».. Зерттеуімізде әдебиеттерді шолу әдісі қолданылды. Біздің зерттеуіміз сандық гуманитарлық ғылымдар арқылы түркология саласына жаңа көзқарастар ұсынуды мақсат етеді.

Кілт сөздер: *Сандық гуманитарлық ғылымдар, түркология, географиялық ақпараттық жүйелер, тілді автоматты өңдеу*

СВЯЗЬ МЕЖДУ ЦИФРОВЫМИ ГУМАНИТАРНЫМИ НАУКАМИ И ТЮРКОЛОГИЕЙ

Гөргеч Джелал

Манавгатский центр народного образования

Анталья, Турция

celalgorgec07@gmail.com

Аннотация. Цифровые гуманитарные науки – это область, объединяющая традиционные гуманитарные дисциплины с цифровыми технологиями и использующая компьютерные методы для анализа данных о человеческой культуре и поведении. Технологические разработки в этой области также взаимодействуют с тюркологией и могут быть связаны различными способами. Можно проанализировать эти отношения по следующим направлениям: I) цифровые архивы и базы данных, II) цифровые исследования языка, III) географические информационные системы (ГИС) и картография, IV) цифровое образование и средства обучения, V) текстовый майнинг и автоматическая обработка языка. В нашем исследовании использовался метод обзора литературы. Цель нашего исследования – предложить новые перспективы тюркологии через цифровые гуманитарные науки.

Ключевые слова: цифровые гуманитарные науки, тюркология, географические информационные системы, автоматическая обработка языка.

THE RELATIONSHIP BETWEEN DIGITAL HUMANITIES AND TURKOLOGY

Gorgech Celal

Manavgat Center for Public Education

Antalya, Türkiye

celalgorgec07@gmail.com

Abstract. Digital humanities refers to a field that combines traditional humanities disciplines with digital technologies and uses computer-based methods to analyse data on human culture and behaviour. Technological developments in this field also interact with the discipline of Turkology and can be related in various ways. It is possible to analyse this relationship under the following headings: I) digital archives and databases, II) digital language research, III) Geographic Information Systems (GIS) and mapping, IV) digital education and learning tools, V) text mining and automatic language processing. Literature review method was used in our study. Our study aims to offer new perspectives to the field of Turkology through digital humanities.

Keywords: *Digital humanities, Turkology, geographical information systems, automatic language processing.*

КІРІСПЕ

Сандық технология мен гуманитарлық ғылымдардың тоғысуы деп аталатын сандық гуманитарлық ғылымдар әлі де анықтамасы жағынан даулы сала болып табылады. Бұл жаңа салаға қандай мамандану перспективасынан зерттеушілер тартылады «Сандық гуманитарлық ғылымдар дегеніміз не?» деген сұраққа жауапты өзгертеді. Кеңістікті талдаумен айналысатын қала тарихшысы, әлеуметтік желіні талдауға назар аударатын саясаттанушы немесе мәтіндік талдауға қызығушылық танытатын лингвист үшін бұл анықтама олар қолданатын сандық әдістің ауқымына қарай өзгертіледі. Дегенмен, негізгі мәлімдеме ретінде сандық гуманитарлық ғылымдар – бұл технология жай ғана техникалық қолдау ғана емес, гуманитарлық ғылымдардағы жаңа зерттеу сұрақтары мен білім өндіруге мүмкіндік беретін және ұсынылған әдістердің арқасында көп деңгейлі және күрделі деректерді оңай талдауға болатын академиялық пән. технологиясы бойынша. Түркиядағы ілкімді жобалардың бірі – Осман және Түркітану тұрғысынан сандық гуманитарлық ғылымдарға үлес қосатын «Digital Ottoman Studies» [1, 774; 2]. Американдық шығыстанушылар қоғамы басып шығаратын The Digital Orientalist (ISSN: 2772-8374) журналы Африка және Азия зерттеулерінде зерттеу үшін Сандық құралдарды пайдаланудың не істеу керек және не істеуге болмайтыны туралы практикалық мысалдар мен теориялық ойлар саласында жұмыс істейді [3].

Зерттеуімізде әдебиеттерді шолу әдісі қолданылды. Біздің зерттеуіміз сандық гуманитарлық ғылымдар арқылы тюркология саласына жаңа көзқарастар ұсынуды мақсат етеді. Біздің зерттеуіміз осы екі ғылым саласымен шектеледі. Сандық гуманитарлық ғылымдар мен тюркологияның байланысын келесі тақырыптар бойынша талдауға болады: «I. Сандық мұрағаттар мен деректер қоры, II. Сандық тілді зерттеу, III. Географиялық ақпараттық жүйелер (ГАЗ) және карта жасау, IV. Сандық білім беру және оқыту құралдары, V. Мәтінді өңдеу және тілді автоматты өңдеу».

I. Сандық мұрағаттар мен деректер қоры

Сандық гуманитарлық ғылымдар тарих, әдебиет, тіл және мәдениет сияқты салалардағы деректердің айтарлықтай көлемін цифрландыру және қолжетімді ету үшін әртүрлі мұрағаттар мен дерекқорларды жасайды [4]. Тюркология саласында ескі мәтіндерді цифрландыру, тілдік қорларды сандық мұрағаттарда сақтау және бұл деректерге

қолжетімділікті жеңілдету маңызды рөл атқарады. Түркология мен сандық деректер базасының байланысы Түркі мәдениетінің, тіл білімі мен тарихының сандық ортадағы құжаттамасы мен қолжетімділігімен байланысты. Сандық мұрағаттар мен мәліметтер базасы түрколог зерттеушілерге ресурстардың кең ауқымына қол жеткізуге мүмкіндік беріп, олардың жан-жақты және тереңірек зерттеулер жүргізуіне мүмкіндік береді.

а. Қолжазбалар мен тарихи құжаттар: Сандық мұрағаттарда түркі әдебиеті, тарихы мен мәдениетінің мәтіндік құжаттары мен қолжазбалары бар. Бұл құжаттар тарихи әдеби шығармалардан бастап халық ертегілеріне дейін, хаттардан ресми құжаттарға дейін болуы мүмкін. Түркі тарихына қатысты мұрағаттық құжаттар мен жазбаларды цифрландыру зерттеушілерге тарихи оқиғалар мен процестерді жақсырақ түсінуге мүмкіндік береді. Мемлекеттік мұрағаттардағы, мұражайлардағы және кітапханалардағы тарихи құжаттар сандық мұрағаттарда қолжетімді болып, зерттеушілерге қолжетімді болады. Цифрланған мәтіндер зерттеушілерге оңай қол жетімді және түпнұсқа құжаттарға зақым келтірместен оларды зерттеуге мүмкіндік береді.

б. Сөздіктер: Түркі тілдерінің сөздіктері мен грамматикалық қорларын сандық мұрағаттардан да табуға болады. Бұл қорлар түркі тілдерінің сөздік қорын, грамматикасы мен тарихи өзгерістерін талдағысы келетін зерттеушілер үшін маңызды анықтамалық дереккөздер болып табылады.

в. Өнер туындылары мен фотосуреттер: Түркі өнерінің өнер туындылары мен фотосуреттері Түркі өнерінің тарихи және мәдени дамуын түсінгісі келетін және көрнекі материалдармен қамтамасыз етілген зерттеулер жүргізгісі келетін зерттеушілер үшін маңызды.

II. Сандық тіл зерттеулері

Сандық технологиялар лингвистерге түркі тілдерін зерттеп, талдауға көмектесе алады. Үлкен деректерді талдау, тілдің өзгеруі және тіл эволюциясы сияқты мәселелерді шешу үшін Сандық ортада тілдік деректерді өңдеу және талдау әдеттегі тәжірибе болып табылады [5]. Түркі тілдерін Сандық құжаттау және талдау лингвистерге тіл семьялары арасындағы қарым-қатынастарды жақсырақ түсінуге мүмкіндік береді. Үлкен деректерді талдау және грамматикалық үлгілерді түркі тілдерінің эволюциясын, дыбыстық өзгерістерін және лингвистикалық географиясын зерттеу үшін пайдалануға болады.

а. Лингвистикалық мәліметтер базасы: Түркі тілдері бойынша лингвистикалық зерттеулерді қолдау үшін Сандық тіл деректер базасы құрылды. Бұл дерекқорларды сөздік, тілдік құрылымдар, тіл отбасылары арасындағы қарым-қатынас сияқты лингвистикалық тақырыптарды зерттеу үшін пайдалануға болады. Мысалы, Türk Dil Kurumuның «Türkçe Sözlük» базасы тіл білімі зерттеушілері үшін маңызды дереккөз болып табылады.

б. Сандық мәтіндерді талдау: Түркология саласында сандық мәтіндерді талдау бойынша зерттеулердің маңызы артып келеді. Сандық мәтіндердің үлкен көлемін автоматты түрде талдау және нәтижелерді түсіну үшін мәтінді іздеу, мәтінді жіктеу, сезімді талдау, тіл құрылымын талдау сияқты әдістерді қолдануға болады.

в. Сандық тіл атластары: Түркі тілдерінің географиялық таралуы мен тілдік әртүрлілігі бойынша зерттеулерді қолдау үшін сандық тіл атластары жасалуы мүмкін. бұл атластарды тілдің географиялық таралуын, диалектілік ерекшеліктерді, тіл ерекшеліктерін және басқа да тілдік деректерді бейнелеу үшін пайдалануға болады.

г. Машиналық аударма және тілді өңдеу: Түркология саласында машиналық аударма және тілді өңдеу бойынша зерттеулер маңызды. Сандық тілді зерттеу машиналық аударма жүйелерін дамытуға, тілдік модельдерді оқытуға және табиғи тілді өңдеу қосымшаларын дамытуға ықпал етеді.

ғ. Сандық тілді үйрену құралдары: Түркі тілдерін үйренушілер үшін сандық тіл үйрену құралдары дайындауға болады. Бұл құралдарды грамматиканы оқыту, сөздік қорын дамыту, тыңдау және сөйлеу дағдыларын дамыту сияқты салаларда қолдануға болады.

III. Географиялық ақпараттық жүйелер (ГАЗ) және картаға түсіру

ГАЗ және басқа да географиялық ақпараттық технологияларды түркологиялық зерттеулерде де пайдалануға болады. Мысалы, ГАЗ құралдарын тарихи жер атауларын картаға түсіру, көші-қон қозғалысын қадағалау немесе этнографиялық деректерді географиялық түрде бейнелеу үшін пайдалануға болады. Географиялық ақпараттық жүйелер (ГАЗ) – географиялық деректерді жинау, сақтау, талдау және визуализациялау үшін қолданылатын технологиялар мен әдістердің жиынтығы. ГАЗ түркология саласында әртүрлі тәсілдермен қолданылуы мүмкін және зерттеулерге елеулі үлес қоса алады:

а. Тарихи қоныстарды картаға түсіру: Түркологиялық зерттеулерде тарихи қоныстардың географиялық орнын анықтаудың маңызы зор. ГАЗ тарихи карталар, археологиялық олжалар және жазба дереккөздер сияқты деректерді талдау арқылы тарихи елді мекендерді картаға түсіруге және визуализациялауға мүмкіндік береді. Бұл Түркі тарихы мен мәдениетіне қатысты зерттеулерді тереңдетеді.

б. Тіл географиясын зерттеу: ГАЗ түркі тілдерінің географиялық таралуы мен тілдердің әртүрлілігін зерттеуде қолданылуы мүмкін. Тіл мамандары әртүрлі диалектілердің географиялық таралуын картаға түсіріп, тілдің географиялық факторлармен байланысын зерттей алады.

в. Этникалық топтардың таралуы және көші-қон қозғалыстары: Түркологиялық зерттеулер Түркі және түркі тілдес этникалық топтардың географиялық таралуы мен тарихи көші-қон қозғалыстарын зерттеуді қамтиды. ГАЗ этникалық топтардың географиялық таралуын картаға түсіре алады, көші-қон жолдарын талдай алады және этносаралық өзара әрекеттестіктерді бейнелей алады.

г. Топонимика зерттеулері: ГАЗ жер атауларының географиялық орнын анықтау және талдау үшін қолданылуы мүмкін. Түркология ғылымында топонимикаға жер-су атауларының шығу тегі, мағынасы, таралуы туралы зерттеулер жатады. ГАЗ осы зерттеулерге географиялық өлшемді қосу арқылы жан-жақты талдауды қамтамасыз етеді.

ғ. Географиялық тақырыптық мәдениеттану: ГАЗ Түркі мәдениеті мен тарихын зерттеуде географиялық тақырыптық зерттеулерге мүмкіндік береді. Мысалы, Түркі мифологиясы мен географиялық орындар арасындағы байланысты қарастыруға немесе Түркі халық мәдениеті мен дәстүрлерінің географиялық таралуына талдау жасай аламыз.

IV. Сандық білім беру және оқу құралдары

Сандық гуманитарлық ғылымдармен студенттер тіл үйренуге, мәдени мазмұнды зерттеуге немесе зерттеу дағдыларын дамытуға арналған әртүрлі сандық құралдармен қамтамасыз етілуі мүмкін [5]. Түркі тілдері, әдебиеттері, мәдениеті мен тарихы бойынша зерттеулердің білім беру мен оқу үдерісіне интеграциялануын қамтамасыз ету үшін сандық технологияларды пайдалану үлкен қолайлылық туғызады. Бұл құралдар студенттер мен зерттеушілерге түркология саласында неғұрлым тиімді және интерактивті оқу тәжірибесін ұсынуға бағытталған.

А. Электрондық кітаптар және сандық курс материалдары: Түркология курстарында пайдалану үшін дайындалған электронды кітаптар, сандық курс материалдары және онлайн ресурстар студенттерге икемді оқу ортасын ұсынады.

б. Тіл үйренуге арналған қолданбалар: Түркі тілін үйренушілерге арналған әртүрлі тіл үйрену қосымшалары бар. Бұл қолданбалар сөздік қорын дамыту, грамматикалық жаттығулар, тыңдау тәжірибесі және сөйлеу тәжірибесі сияқты әрекеттерді ұсынады.

в. Кибермузейлер мен турлар: Түркі мәдениеті мен тарихы бойынша зерттеулерді қолдау үшін жасалған виртуалды мұражайлар мен турлар студенттерге интерактивті оқу тәжірибесін ұсынады.

V. Мәтінді өңдеу және тілді автоматты өңдеу

Мәтінді өңдеу және тілді автоматты өңдеу әдістерін мәтіндердің үлкен жиынтығын талдау және олардағы ақпаратты алу үшін пайдалануға болады [4]. Бұл әдістер түркология

саласында көне мәтіндерді немесе қазіргі жазбаларды талдау және түсіндіру үшін де пайдалы болуы мүмкін.

а. Мәтіндік деректерді терең талдау: Түркологиялық зерттеушілер, тіл білімін, әдебиетті, тарих пен мәдениетті зерттеу үшін үлкен көлемдегі мәтіндік деректерге мұқтаж. Мәтінді өңдеу және тілді автоматты өңдеу әдістері оларға осы мәтіндік деректерді терең талдауға және маңызды үлгілерді, тенденцияларды және қатынастарды табуға көмектеседі.

б. Сөз жиілігі мен таралу талдауы: Мәтінді анықтау әдістерін түркі тілдеріне қатысты мәтіндердегі сөз жиілігі мен таралуын талдау үшін пайдалануға болады. Бұл талдаулар белгілі бір сөздердің жиілігін, қолданылу мәнмәтіндерін және мағыналық байланыстарын ашып, лингвистикалық зерттеулерге ықпал етеді.

в. Грамматикалық таңбалау және талдау: Түркі мәтіндерінің грамматикалық элементтерін белгілеу және талдау үшін тілді автоматты өңдеу әдістерін қолдануға болады. Мысалы, лингвистикалық зерттеулерде сөйлемді талдау, сөз түбірлесу, синтаксистік талдау және семантикалық талдау сияқты әдістерді қолдануға болады. Сонымен қатар, түркі тіліндегі мәтіндердегі эмоционалды интонациялар мен тақырыптық элементтерді талдау үшін мәтінді анықтау әдістерін қолдануға болады.

НӘТИЖЕЛЕР

Сандық гуманитарлық ғылымдар – дәстүрлі гуманитарлық ғылымдарды сандық технологиялармен біріктіру арқылы пайда болған пән. Бұл сала тарих, тіл білімі, әдебиет, өнер тарихы және мәдениеттану сияқты гуманитарлық ғылымдардың әртүрлі салаларында сандық әдістер мен құралдарды пайдалана отырып зерттеулер жүргізуді қамтиды. Түркология мен сандық гуманитарлық ғылымдар арасындағы байланыс Түркі мәдениетін, тілдерін және тарихын тереңірек түсіну және зерттеу үшін сандық технологияларды қолданумен байланысты.

Түркология мен сандық тілтану арасындағы байланыс түркі тілдеріне қатысты зерттеулердің жан-жақты, тереңірек және нәтижелі болуына мүмкіндік береді. Сандық технологиялар лингвистикалық деректерді жинау, талдау және интерпретациялау процестерін жылдамдатады және жеңілдетеді. Бұл түркі тілдерінің құрылымын, эволюциясын, қолданылуын тереңірек түсінуге және тиімді тіл саясатын жасауға мүмкіндік береді. Сандық гуманитарлық ғылымдарды түркология саласына кіріктіру түркі мәдениетін, тіл білімі мен тарихын тереңірек зерттеуге мүмкіндік береді. Сандық құралдар мен әдістер түркологиялық зерттеушілерге жан-жақты, тиімді және жаңашыл зерттеулер жүргізуге мүмкіндік береді. Бұл бізге Түркі мәдениеті мен тарихына кеңірек көзқараспен қарауға және оны жан-жақты түсінуге көмектеседі.

Әдебиеттер

1. Aladağ F. Dijital beşeri bilimler ve Türkiye araştırmaları: Bir literatür değerlendirmesi// Türkiye araştırmaları literatür dergisi, 2020, 18(36), 773-796.
2. Aladağ F. Dijital beşeri bilimler yol haritası. DOS.
<https://www.digitalottomanstudies.com/post/dijital-beşeri-bilimler-yol-haritası-1?lang=tr> (Қол жеткізу күні: 27 сәуір 2024 ж.)
3. American Oriental Society (n.d.). The digital orientalist. <https://digitalorientalist.com/> (Қол жеткізу күні: 27 сәуір 2024 ж.)
4. Drucke J. The digital humanities coursebook an introduction to digital methods for research and scholarship. Routledge, 2021.
5. Schriebman S., Siemens R. & J. Unsworth (n.d.) A companion to digital humanities. https://companions.digitalhumanities.org/DH/?chapter=content/9781405103213_chapter_1.html (Қол жеткізу күні: 27 сәуір 2024 ж.)

ТҮРКІ ОЙШЫЛДАРЫ ШЫҒАРМАШЫЛЫҒЫНДАҒЫ ФИЛОСОФИЯЛЫҚ МӘСЕЛЕЛЕР ЖӘНЕ ТАРИХИ-МӘДЕНИ САБАҚТАСТЫҒЫ

Мырзабеков Ж.Е., Тамабаева Қ.Ө.

Шерхан Мұртаза атындағы Халықаралық Тараз инновациялық институты
Тараз, Қазақстан
karakoz14@mail.ru

Түйіндеме. Бұл мақалада түркі ойшылдары шығармашылығындағы философиялық мәселелерді зерттеудің маңыздылығы қарастырыла келе, өзіндік ерекшеліктері мен мәдени-тарихи сабақтастығы көрсетіледі. Бұл пікірлер ойшыл М.Х.Дулатидің «Тарихи-и Рашиди» еңбегіндегі мәтіндер мен отандық және шет елдік философтардың пікірлер арқылы дәйектелді.

Кілт сөздер: *М.Х. Дулати, философия, «Тарихи-и Рашиди» еңбегі, дүниетаным, мораль, тарихи-мәдени сабақтастық т.б.*

ФИЛОСОФСКИЕ ПРОБЛЕМЫ И ИСТОРИКО-КУЛЬТУРНАЯ ПРЕЕМСТВЕННОСТЬ В ТВОРЧЕСТВЕ ТЮРКСКИХ МЫСЛИТЕЛЕЙ

Мырзабеков Ж.Е., Тамабаева К.У.

Международный Таразский инновационный институт им. Ш. Муртазы
Тараз, Казахстан
karakoz14@mail.ru

Аннотация. В данной статье рассматривается важность изучения философских проблем в творчестве тюркских мыслителей, отражаются их специфические особенности и культурно-историческая преемственность. Эти мнения были подкреплены на основе труды мыслителя М. Х. Дулати «Тарихи Рашиди» и мнениями отечественных и зарубежных философов.

Ключевые слова: *М.Х. Дулати, философия, «Тарихи Рашиди», мировоззрение, мораль, историко-культурная преемственность*

PHILOSOPHICAL PROBLEMS AND HISTORICAL AND CULTURAL CONTINUITY IN THE WORKS OF TURKIC THINKERS

Myrzabekov J.E., Tamabayeva K.U.

International Taraz Innovation Institute named after Sh. Murtaza
Taraz, Kazakhstan
karakoz14@mail.ru

Abstract. This article examines the importance of studying philosophical problems in the work of Turkic thinkers, reflects their specific features and cultural and historical continuity. These opinions were supported on the basis of the works of the thinker M. H. Dulati "Tarihi Rashidi" and the opinions of domestic and foreign philosophers.

Keywords: *M.H. Dulati, philosophy, "Tarikh Rashidi", worldview, morality, historical and cultural continuity.*

Жаңа Қазақстан қоғамында болашақ ұрпақты ұлттық тәрбиелеумен қаруландыру, адамгершілік негізде тәрбиелеудің жаңаша сипаты қалыптасуда. Мемлекеттік саясаттың негізіне Қазақстанды бәсекеге қабілетті адамдық капиталы бар мемлекетке айналдыру саналып отыр.

Қазақстан Республикасының әлемдік білім кеңістігіне ену барысындағы басты мақсаты ұлттық болмыспен бару және қазақ халқының ұрпақ тәрбиесінде өзіндік орнын анықтап беру, бұған қоса адамзат ұрпағын өмір мектебіне баулудағы адами қасиеттерді қалыптастырудың озық дәстүрлерін ұсынуда мүмкіндігінше көшбасшылар қатарына ену болып отырғаны белгілі. Осы бағытта ғаламдық және ұлттық тәрбие талаптарының ықпалдастық бірлігі негізінде ұйымдастырылуы – заман талабы. Ал, оның іргесін ең алдымен ата-бабалар салып кеткен тәлім-тәрбиелік сара жолдарын зерделеп, жаңғыртудан бастау керек.

Мемлекет басшысы Қ.Тоқаев өзінің ұлттық Құрылтайда сөйлеген сөзінде: «Жаңа Қазақстан дегеніміз – ең алдымен, құндылықтардың жаңаруы. Сондай-ақ, қоғамдағы қарым-қатынас мәдениетінің өзгеруі» [1], – келіп, өткенге әділ баға берілмей тұрып, жарқын болашақты қалыптастыру мүмкін еместігін терең түсінуімізді ашық айтқан болатын.

Осыған орай, 1991 жылдардан бастап, қолға алынған қазақ философиясы тарихын зерттеуде әлемдік және түркілік ойшылдардың идеялары мен философиялық көзқарастарының мәдени-тарихи сабақтастығын жан-жақты қарастыру маңыздылығы артуда.

Түркі халықтарының орта ғасырлардағы руханиятының өркендеуіне игі ықпал еткен араб-мұсылмандық ренессанс Орта Азия аймағында көптеген ойшылдар қауымын туғызған еді: әл-Фараби, А. Яссауи, А. Иүгінеки т.б. Себебі, араб-мұсылмандық ренессанс дәуірінде, әсіресе, ғылым дамуы әлемдік деңгейге танылды және кейінгі ғылымның өркендеуіне айтарлықтай септігін тигізді. Бұл аймақтағы ғылым дамуының мынадай өзіндік ерекшеліктерін қысқаша түрде былайша тиянақтап көрсетуімізге болады.

Біріншіден, ғылым мен мұсылман дінінің өзара үйлесімділігі биік белестерге қарай көтерілді. Ибн-Рушдттың қос ақиқат теориясы бұл үндестіктің теориялық негіздемесі десе де болады. Сондықтан, ғылым дамуына діннің ешқандай кері әсері болмаған. Мәселен, орта ғасыр мен Қайта өрлеу дәуіріндегі батыс Еуропадағы дін мен ғылымның қайшылығы ғылыми танымдарына барынша шектеу қоюға тырысты: схоластика, инквизиция т.б. Исламдық теологиялық сипаттағы араб-мұсылмандық ренессанс кезеңінде ғалымдар да дінді жоққа шығармай, керісінше, оған барынша қолдау білдіріп отырды. Олардың көпшілігі өз еңбектерін Алланың атымен бастады немесе кірістіріп отырды. Бұндай мәнер кейіннен де ғалымдарымыздың еңбектерінен көрініс тапты.

Екіншіден, тек қоғамдық қана емес, жаратылыстану ғылымдарының дамуы қатар қанат жайды. Астрономияда, физикада, медицинада әлем ғалымдарын елең еткізген жаңалықтар ашылды. Ел билеушілері бұндай ғалымдарға ерекше қолдаулар да көрсетті. Сонымен қатар, тарих, философия, әдебиет т.б. ғылым салалары да өркендей түсіп, өздерінің терең пайымдауларымен дүниежүзіне әйгіленді.

Үшіншіден, бұл дәуірдегі көптеген ғалымдардың жан-жақтылығы біліктілігі, яғни, энциклопедизм жиі кездесті. Себебі, олар руханиятты түбірлестік ретінде түйсіне білді. Ғылым салалаларын жеке дара қарастырмай, ілім мен білімді игерген адам жан-жақты болуы тиіс деген қағида ұстанған сыңайлы. Әрине, ол дәуірде ғылыми ақпараттар қазіргіге қарағанда аз болған шығар. Әйтсе де, ғалымның жан-жақтылығы ғылым дамуындағы табиғи талант.

Осы дәуірлерде, түркі-қазақ даласындағы ілім мен білімді игеруді мақсат еткен ғалымдар аз болмаған. Тек бір өкініштісі, олардың кейбірінің мұралары бізге жетпеген, тіпті қайсібірінің есімдері де белгісіз болып ұмытылып қалған, олар туралы ақпараттар жойылған немесе әлі де табылмай жатыр. Мәселен, орта ғасырларда Отырар, яғни, Фараб қаласынан шыққан Фараби есімді тұлғалардың саны бірнешеуі (20-30 шамасында делінеді), ал бізге белгілісі, әлемге танымалы – Әбу Насыр Мұхаммед ибн Мұхаммед ибн Тархан ибн Узлағ әл Фараби ат-Түркі. Оның еңбектерін зерттеу біздің елімізде 1970 жылдардан бастап-ақ, қолға алына бастады. Осындай ізденістер бүгінгі күнге дейін мұралары жеткен отандық ойшылдарымыздың еңбектерін зерделеп, оны келер ұрпаққа жеткізіп, одан соң әлемге танытумен жалғасын табуы тиіс.

Олай болса, философиялық тұрғыдан толыққанды және жан-жақты зерттелмеген түркі және қазақ жұртының белгілі тұлғасы – Мұхаммед Хайдар Дулатидің де мұрасының дүниетанымдық астарларын ашып беру заман талабынан туындаған ізденістердің бірі болмақ.

Жоғарыда айтылғандай орта ғасырдағы руханият пен ғылымның дамуындағы ерекшеліктер кейіннен М.Х. Дулати шығармашылығынан да анық көрініс табады. Әлемдік деңгейдегі ұлы ғұлама Мұхаммед Хайдар Дулати – XVI ғасырдың әйгілі ойшылы, тарихшы, ақыны, әрі, философ. Оның бізге белгілі екі шығармасы бар: «Тарих-и Рашиди» еңбегі [2] мен «Жаһаннамэ» поэмасы (мүмкін бізге жетпеген басқа да шығармалары болған шығар).

Ғалымның бұл еңбектері бүгінгі күнге дейін, тарихи, әдеби, тілдік тұрғыдан зерттеліп келеді. Ал біз, бұл тұста, оның философиялық пікірлерін, оның ішінде, этикалық көзқарастарын саралап өтетін боламыз.

Бұл екі еңбек те кең ауқымды философиялық мәселелерді толғайды және өзінің жанрлық жазылу мәнерлерімен ерекшеленеді. Біріншіден, ол, алдымен, тарихи оқиғаларды саралайды, екіншіден, поэтикалық сарындармен қамтамасыз етілген, үшіншіден, онда даналық сөздер мен мағыналы идеялар қамтылып, сайып келгенде, философиялық қырларын күшейте түседі.

«Дегенмен, түркі ойшылдарының басымдылық танытатын философиялық ойының бастапқы бағдары халықтың тарихи діліндегі этикалық негіздерге арқа сүйейді деген пікірді шешімді түрде айта аламыз», - деп тұжырымдалған пікірлер де осының айғағы [3, 83].

Ал Б. Қалыбекова бұл тұста, өз ойын былайша түйіндейді: «Мұхаммед Хайдар Дулати арнайы этикалық негізде еңбек жазған жоқ. Соған қарамастан, этикалық ой-толғамдарды оның шығармашылығынан көптеп кездестіреміз. Оның еңбектері де қазіргі кезеңде де құндылығын жоғалтқан жоқ. Ойшыл мұрасы әлеуметтік, экономикалық мәселелердің күрделеніп тұрған біздің кезеңімізде де, әр адамға қоғам алдындағы өз борышы мен жауапкершілігін саналы түрде түсінуге жәрдемдесетін құрал» [4, 106].

Ендеше, біз, ойшылдың философиялық көзқарастарының өзіндік ерекшеліктері мен төлтумалылығын былайша жинақтап көрсетуімізге болады.

Біріншіден, оның көзқарастары көп жағдайда діни мұсылмандық этикадан тамыр тартады немесе астасып келеді. Ол өзінің адамгершілік ұстанымдарын діни қағидаттармен бекітіп, дәйектеп отырды. Себебі, VII ғасырларда Арабия жерлерінде пайда болған ислам діні кейіннен, басқа да халықтарға, оның ішінде, Орта Азия жерлеріне кең тарап, түркілік руханияттық кеңістік осы мұсылмандықты қабылдап, өздерінің идеялары мен ойларын, дүниетанымын байыптауда, қайта зерделеуде бұл діннің негізгі қағидаларын мойындаған еді. Осы үрдіс М.Х. Дулати өмір сүріп тұрған кезеңде де оның өмір сүріп тұрған өлкесінде да маңызын жоғалтпай, одан әрі өрістей түскен еді. Әрине, оны қазіргі кезеңде белең алып отырған діни фанаттықпен, іргелі радикалды фундаментализммен шатастыруға бөмлейді. Сондықтан, ол өз заманына сай түркі халықтарына оңтайлы діни этиканың кейбір ұтқыр тұстарын паш ете білді. Жалпы алғанда, оның адамгершілік туралы пайымдауларының негізі – исламдық ұстанымдармен астасып жатты. Ол түркілік мораль мен діни моральді ажыратпады, керісінше, олардың кіріге алатын тұстарын жетік пайымдады.

Зерттеушілеріміз де әл-Фараби өзінің философиялық ойларын ғылыми тілде жазса, Баласағұн – көркем тілмен жеткізе білгендігін, Иассауи, Баласағұн, Мұхаммед Хайдар Дулати еңбектеріндегі даналық ойларын Құран, Хадистерден өрбіткендігін, Алланың атымен бастап, Пайғамбарларға сәлемін сұрай отырып, Алланы мадақтаудан бастайтындығын атап өтеді [5, 111].

Ойшылдың теологиялық этикасының орталық түсініктерінің бірі – имандылық. Ж. Молдабеков М.Х. Дулати шығармаларында мұсылмандық, имандылық, сауаптылық, тәубешілдік, рақымдылық және т.б. құндылықтар жайлы көбірек айтылатындығына тоқталып өтеді [6, 3-7].

Сөздіктерде бұл ұғымға мынадай анықтама беріледі: «Имандылық – адамның қоғамдағы, күнделікті өмірдегі іс-әрекеттерін белгілі-бір қалыпқа түсіретін ішкі рухани реттеуіш қадыр-қасиет, адам бойындағы адамгершілік, ізгілік, кісілік белгісі. Мұсылмандық дүниетаным бойынша иман иманнан пайда болады. Ал иман – жүректегі нұр, нұрдың сыртқы болмысы, яғни, имандылық – Алла тағалаға иман еткен адамға бітетін көркем мінез» [7, 210].

«Тарихи-и-Рашиди» туындысындағы мына бір оқиғамен бейнеленген көрініс иманның шынайы мәнін ашып береді: «Бұл кіріспенің айтайын дегені – Тоғлық Темір ханның исламды қабылдау себебі, былай болған. Шейх Жамалиддинді оның жанына алып келеді. Ол келгенде хан иттерге шошқа етін беріп жатыр екен. Хан: «Ей тәжік, сен жақсысын ба, әлде мына ит пе?», -деп айтты. Шейх: «Егер иман менде болса, мен жақсымын, иман менде болмаса, мына ит артық», -деп бұйырды» [2, 22].

Бұл сауалдардан біз, мынадай нақты және ұтқыр логикалық ойлау жүйесін байқай аламыз. Яғни, бұл жердегі «жақсы» түсінігі адамгершілік сапалармен тікелей байланысты болып отыр. Иманы бар адамның адамдық сапалары бар, ал жоқ адам ол жақсы адам бола алмайды. Тіпті, имандылық параметрі тек адам баласына ғана емес, хайуанаттармен де салыстырылып барып айтылады. Иманы жоқ адам хайуаннан да төмен, өйткені, хайуанаттарға иманды болу бұйырмаған, ал адамзат баласына ол тумысынан тағайындалған, сондықтан иманды болу – парыз. Яғни, адам болудың адамдық болмысы осы иманға тікелей байланысты деген тұжырым жатқандығын аңғарамыз. Кейіннен, қазақ қоғамында иманды болу ұғымы өзінің арнасын кеңейтіп, жалпы адамгершілік деген сияқты түсінікке қарай ойысқан еді.

Шошқа етін жеу иттер үшін харам емес, сондықтан да, оларда жақсы және жаман деген дихотомиялар жоқ. Ал адам өзінің иманы арқылы өзге адамдармен және иамансыздылығы арқылы хайуанаттармен, тіпті кез-келген жануарлармен салыстырғанғанда ғана жақсы болып шығады.

Бұл еңбектің келесі бір бөлімінде бұл ахуал мен дүниетаным былайша нақтылана түседі: «Ханның шетте жалғыз тұрғанын көрді, оның түрін мұң басқаны байқалады. Шейх қасына жақындағанда одан: «Адамды иттен артық ететін бұл не нәрсе?», -деп сұрайды. Шейх: «Иман», -деп жауап береді» [2, 25]. Бұл жерде ит арнайы жеке ит емес, жалпы хайуанаттардың образдық жиынтық бейнесі, сондықтан айуаннан адамды ажырататын басты белгі осы иман болмақ.

Демек, «Иман» қазіргі қазақ халқының этикалық шешімдерінде де орнықты категория блотқандықтан, біз оны былайша қысқаша түсіндіріп бере аламыз: «Иман – ділімізде тарихи қалыптасқан, жалпы адамгершілік қағидаттарының концептуалды атауы ретінде сақталып келе жатқан ислам дінімен сабақтасқан императив». Қазірде халқымызда, ұлттық моральға қатысты «Иманды», «Иман жүзді», «Имани гүл» т.б. жағымды ұғымдар бар.

Екіншіден, ойшылда этика тарихы емес, оның теориялық мәселелері қарастырылды және ол эстетикалық құндылықтарға қатысты түрде баяндалды. Әсіресе, адамдағы ішкі жан дүние сұлулығы мен ерлік туралы пайымдаулар жиі кездеседі.

М.Х. Дулати еңбектері туралы Б.Қалыбекова да: «Дүниетанымның бір бөлігі, негізі халық мәдениеті болса, одан ойшылдың көзқарасы, ар-ождан мұраты, саяси мақсаты осыдан нәр алды, ал Шығыс мәдениеті оның дүниетанымын адамның өзін-өзі танып-білуімен, айналадағы ортаға эстетикалық көзқараспен толықтырылды. Өйткені, Шығыс мәдениетінде философиялық адамгершілікке, ізгілікке айрықша мән берілді», - деп тұжырымдаған болатын [4, 19].

«Зафар-Намадан» үзінді Саһибқыранның әмірлермен мәжілісі және оның Жейһундария жағалауынан оралуы, сондай-ақ, Тоғлық Темір әмірлерімен кездесуі жайлы» бөлімінде ол батырлық пен ерлікті поэтикалық тілмен былайша баяндайды: «Түйсік батырлықтан озат тұр, Түйсік алда, Батырлық екінші тұр, Адам осы екеуін бірге ұстар болса, Жете алады биік белестерге қаласа» [2, 28]. Батырлық қашанда ақылмен, парасатпен, айлакерлікпен, ептілікпен, қимылдық тактикамен ұштасып жатуы тиіс. Автордың «түйсік» деп жинақтап беріп отырғандығы да осы қасиеттер, ал батырлық пен қуат сөзсіз қажетті сапа. Ойшыл, түйсікті бірінші орынға шығарады. Мәселен, Аристотель өзінің «Алтын аралық» ұстанымында игіліктілік қашанда екі шеттің аралығында болуы тиіс деп санайды: мырзалық – ысырапшылдық пен сараңдықтың аралығы, батырлық – қорқақтық пен көзсіздіктің аралығы т.б. [8].

Одан соң автор түйсік пен батырлықтың, жалпыласақ, рух пен тәннің эстетикалық үйлесімділігін қалайды. Мәселен, шығыстық жекпе-жек өнерінде де осы тән мен рухтың

бірлігі басты орынға шығарылады [9, 15-17]. Дегенмен, бұл тұста ойшыл ақыл басты орынға шығарылуы тиіс екендігі туралы өз ойын әрі қарай былайша сабақтайды: «Семсерменен бірді-жүзді сиретер, Ақылмен бір қосынды күйретер» [2, 29]. Бұл мотив қазіргі таңда: «Білекті бірді жығады, білімді мыңды жығады» деген қазақ мақалымен ұғымдық жуықталған формада өрнектеледі.

Бұл қазақ дүниетанамындағы сабақтастық пен руханияттың уақыт пен кеңістік бойынша құрылған тұтастығының дәлелі бола алады. Сонымен қатар, сол дәуірдегі ұрыс өнерінің жалпы жобасын білдіретін ұстаным деуімізге де болады. Түркі халықтарындағы соғыс техникасы тек физикалық күшпен, әскер санының көптігімен ғана емес, тамаша стратегиялық жоспарлармен жүйелі түрде де жүзеге асқандығын дәйектейтін пікірлерді де айғақтай түседі.

Ақын келесі жолы бұл ойын былайша өрбітеді: «Дұрыс ақылмен шара қолданған кезде, Шағыл теңіздей жүз қосыннан ерекше». Автордың этикасы мен ерлік, батырлық эстетикасы, келесі кезекте, қайтадан ақылға қарай ойысады. Бұл жердегі идея, әрине, өзінен бұрынғы және кейін де кездесетін соғыс техникасы туралы болып отыр.

Немесе, «Саһибқыранның көрген түсі және ондағы жақсылық нышаны және оның Ілияс Қожаханмен шайқасуға ниеті туралы әңгіме» деп аталатын бөліміндегі «Оның нұрлы ішкі айнасын жарқын жеңіс сәулесі және зерделеу нұрымен нұрландырады, сонымен, ғарыштың ғайыптағы құпиясы көріне бастап, перденің сыртында жасырынып қалған істер оның санасының назарында оқиғаның пайда болуынан бұрын қателік пердесін аша алады. Сондай-ақ, ғайып әлемінің терезесінен адам рухы келешектің ахуалын болмай жатып көре алады» деген идеяларын саралап қарасақ [2, 36], көріп отырғанымыздай, бұндай бір-ақ сөйлемдегі эстетика мен этикалық мағынаға толы еш жерде кездесе бермейтін поэтикалық мәнердегі сөздер аудармашыға байланысты болғанмен, түпнұсқаға барынша жақындатылғандығы күмәнсіз: «нұрлы ішкі айнасы», «жарқын жеңіс сәулесі», «зерделеу нұры», «нұрландыру», «ғарыштың ғайыптағы құпиясы», «перденің сыртында жасырыну», «санасының назары», «қателік пердесі», «ғайып әлемінің терезесі», «адам рухы» т.б.

Үшіншіден, ойшылдың өзіндік бір шығыстық, оның ішінде, түркілік моральдік категориялар жүйесі қалыптасты деп айтуымызға болады. Ал Б.Қалыбекова оның туындыларындағы адам мәселесін зерттей келе, барлық философиялық өзіндік төлтума ұғымдар жүйесін жинақтап көрсетеді. Атап айтқанда, оның ішінен этикалық категориялар жүйесін былайша бөліп алуымызға болады: «...Нұрлы ақыл, иман, адами қасиет, адамның ішкі жан дүниесі, жомарттық, қайырымдылық, ұят пердесі, тәуба, парыз, шындық, әділеттілік, абырой, адалдық пен арамдық, адамгершілік, ақкөңілділік, мінез-құлық, әдет, әдеп, залым, зорлық, кек, кеңпейілдік, кішпейілділік, кісі күту, кісілік, қайырымдылық, махаббат, мейірім, намыс, опасыз, өнеге, өтірік, даналық, данышпан, рақымшылдық, тәртіп, шыдамдылық, ізгілік, ілтипат т.б.» [4, 148].

Мәселен, намыс категориясы орыс және басқа тілдерде кездеспейтін қастерлі этикалық, ерлікке қатысты алғанда эстетикалық төлтума ұғымдаымыздың бірі деп айта аламыз.

Әрине, бұл жерде түркі сөздерінің грамматикалық өзгерістерге ұшырауы немесе қазіргі аудармашылардың тілдік шеберлігіне қатысты берілуі өз алдына бөлек мәселе. Дегенмен, жалпы дүниетанымдық бағдар мен ойшылдың айтайын деген ойының негіздері түсінікті.

Төртіншіден, оның көзқарастары өзінен бұрынғы түркі ойшылдары, әсіресе, А. Яссауи, Ж.Баласағұн, А.Иүгінеки сынды орта ғасырларда өмір сүрген түркі даласындағы тұлғалардың этикалық көзқарастырымен сабақтасып жатады. Ойшыл ұсынған этикалық көзқарастар мен ұғымдар жүйесі олармен үйлесімді болып келеді.

«Ахмед Иүгінекидің замандасы болған Жүсіп Баласағұнның «Құтты білік» поэмасында тұжырымдалған өмір онтологиясына назар аударатын болсақ, онда тағы да экзистенциалдық түсініктердің ортағасырлық ойшылдың шығармашылығында негізгі рөл атқарғанын байқаймыз. Мәселен, Баласағұн әлемнің тылсым мән-мағынасын Әділдік, Ақыл, Бақыт және Даналық сияқты ұғымдардың көмегімен сипаттауға, тұжырымдауға тырысады [10, 48-58].

Ал, енді «Ахмед Иүгінекидің дүниетанымына тірек болған, өзіндік өзек болған философиялық ұғымдар мен түсініктердің ретіне келетін болсақ, онда Білім, Даналық, Әділеттілік, Тіл мен Сөз қадірі сияқты құбылыстардың дүниеге көзқараста негізінен қолданылатынын аңғарамыз», - деп пайымдалған С.Б. Аймұратовтың ұстанымдарына сүйенсек [11, 21], жоғарыда айтылғандай, этикалық дүниетаным арасындағы сабақтастықты аңдай аламыз. Аса мән берілген этикалық категориялардың ғасырлар бойы жалғасқан үндестігін көреміз.

Қашанда, халқымызда, ақылды құрмет тұту көне тарихи жадыдан сақталып келе жатқан игілікті құбылыс. Қазақ хандығы тұсындағы тапқырлық пен шешендік өнер осының айғағы. Бүгінгі таңдағы тәуелсіз Қазақстандағы рухани-мәдени даму стратегиясындағы «Интеллектуалды ұлт қалыптастыру» саясаты да білім мен ақылға басымдылық беруге арналған. Әрине, көне жаугершілік замандарда физикалық қуат пен ақылдың дуализмі басты құндылық ретінде бағаланды. Бұл құндылықтар кейде бір тұлғаның бойынан да табылып отырды. Мәселен, Жиренше шешен, Жиёмбет жырау, Сырым батыр т.б. әрі ақыл иесі, әрі күш-қуат иесі болғандығы баршамызға белгілі.

Бесіншіден, оның этикалық сарындары тек қара сөздер түрінде емес, поэтикалық формада да, афоризмдер түрінде де көрініс тапқан болатын. Шындығында, бұндай баяндау мәнері де көне түркілік дәуірден бүгінгі күнге дейін жалғасын тауып келе жатқан өнегелілік туралы толғамдар жүйесі. Мәселен, қазіргі заманда да қолданылып жүрген поэтизмнің түрлері, оның ішіндегі, терме жанры осының айғағы. Себебі, Батыс дүниетанымында көп жағдайда этиканы философиялық деңгейде ғылыми кәсібилендіру негізге алынса, түркілік өмірмәнділік таным-түсінікте поэтикалық түрде ұсыну басым болып келеді. Оның біздіңше, негізгі мәні – өлең жолдарының эмоционалды-экспрессивті санаға ақпал ету күшіне байланысты болса керек.

Алтыншыдан, оның этикасы тек схоластикалық ұстанымда емес немесе өзінің құр теоретиктігі ғана емес, ол барлық идеялары мен ойларын өмірлік тәжірибеден алған. Өйткені, ол өмірдің қиын тұстары мен игілікті жақтарын қатар көріп өскен жан еді. Егер оның деректер бойынша жазылған өмірбаянына жүгінсек, әкесі Шаш қаласының билеушісі болғанмен, бала кезінде ол Шайбан шахтың ықпалымен өлтірілуі, одан соң Ұлы Моғолдар империясының басшысы Бабырдың қолында бес жыл тәрбиеленуі, кейіннен, бірнеше соғыстарға қатысуы, мемлекет қайраткері, бас қолбасшы дәрежесіне дейін көтерілуі т.б. оның дүниетанымын, идеяларын өмірлік белестермен байланыстыра түсті. Ол өзгелер сияқты «Кеңсе ғұламасы» емес, әр түрлі саяси істерге, тіпті соғыстарға да араласқан, өмірдің шынайы келбетін қатар көрген практик-философ деп айта аламыз. Бұны халқымыздағы қысқаша тұжырым: «Көпті білгеннен сұрама, көпті көргеннен сұра» деп пайымдайды. Немесе, Асан Қайғы бабамыз айтқандай: «Ой түбінде жатқан сөз, Шер толқытса шығады». Демек, М.Х. Дулатиді толқытқан шер оны өмірлік философияға қарай жетелеген тәрізді.

Жетіншіден, ол, әсіресе, «Тарихи-и Рашиди» атты туындысында, сол кездегі Орта Азия халықтарының шынайы тарихын, болған оқиғаларды егжей-тегжейлі баяндай отыра, өзінің этнографиялық, психологиялық, философиялық, этикалық көзқарастарын қоса мәтінге кіріктіріп ұсынып отырады және бұл идеялары үнемі ізгілікке қарай бағдарланады.

Мәселен, «Билеушісі жоқ жаһан, басы жоқ тән дерсің,

Басы жоқ тән, жолдағы құмнан да құнсыз дерсің», – деп өзінің философиялық ойларын мына тарихи оқиғамен келіп сабақтастырады және екеуін шарттастырады: «Сондықтан Әмір Үсейін мен әзірет Саһибқыран бір-бірімен кеңесіп, Шағатай ұрпақтарының бірін хан тағына отырғызуды жөн деп тапты. Осы шешімге қол қою үшін олар 765 (1365-1364) жылы барлық нояндар мен әмірлерді жиып құрылтай шақырды» [2, 40].

Бұл біз кейінірек тоқталатын этиканы тарих философиясынан туындатудың өзіндік бір үлгісін бере алады. Тарихтағы қасіреттер мен әділетсіздіктердің шынайы бейнесін қайта таразылау оны қайталамауды қашанда сұранып тұрады. Шындығында, бұл түркі-қазақ халқының тарихындағы олқылықтарды қайталамауға және қайта қалпына келтіруге идеялық тұрғыдан септесе алатын терең пайымдаулардың нәтижесін бере алады.

Ойшыл тек тарихи оқиғаларды айғақтармен, қолжазбалармен, өмір шындығымен реалистік тұрғыдан сипаттауды басшылыққа ала отырып, ғылым рационалдылықты қалағанмен, эмоционализм арқылы, ол келер ұрпақтың бойына үлгі-өнегелілікті сіңіруді, этикалық құндылықтарды қалыптастыруды да мақсат еткен сыңайлы. Оның «Тарихи-и-Рашиди» атты сол дәуірдің келбетін сипаттайтын еңбегінде отаншылдық рухтары жатыр. Ол тарихтағы әділеттіліктер мен әділетсіздіктердің шынайы мәнін ашуға ұмтылды. Себебі, тарих әділеттілік таразысынан өмір шындығын өткізетін өлшемдер іспеттес. Сондықтан, тарихшы ғалым тарихты жазу арқылы бүгінгі ұрпаққа өткен мен болашақтағы ұлттың өмір сүруінің өзіндік форматтарын жасап берді деп айта аламыз.

Ол әрбір оқиғадағы сәттерге психологиялық-этикалық тұрғыдан баға бере отырып, оларға ерекше көңіл аударып, келер ұрпақтарға әділеттілік таразысын түйсіне білу туралы балама идеялар тастайды. Бұның еңбегінің мазмұнында ұлттық шовинизм, түркі орталықтық пікірлер де кездесе бермейді. Дегенмен, ойшыл өз халқының жаршысы екендігі туралы сезімдерін де назардан тыс қалдырмайды.

Сегізіншіден, ойшылдың этикалық көзқарастарындағы ұғымдар әрі түркі-қазақтық төлтумалықты тудырады, әрі әлемдік этикадағы категориялармен де сәйкес келеді. Сонымен қатар, оның қозғап отырған моральдік ахуалдары заманауи рухани құндылықтармен келіп үндесіп отырады.

Қорыта айтқанда, М.Х. Дулати шығармашылығы негізінде түркі ойшылдарына ортақ философиялық көзқарастары мен олардың тарихи-мәдени сабақтастығына қысқаша тоқталдық. Бұл мәселенің өте маңызды, терең, әлі де ашылмаған қырлары бар екендігіне байланысты әлемдік философтардың пайымдауларымен де салыстырып қарағандығымыз жөн. Сонымен қатар, ойшылдың идеяларының бүгінгі пәлсапа ғылымының даму бағыттарын айқындауда қажеттілігін айта отырып, қазақ ғұламаларымен қалай орайласқандығын, оның тәжірибелерін қаншалықты, қандай деңгейде қолданғандығын және ұрпақтар үшінгі қазіргі заманғы маңызын толықтай саралау келесі кезектегі зерттеу аймағымыздың перспективасы болып табылады деп айта аламыз.

Еліміз ұстанып отырған «Мәңгілік Ел» стратегиясы, шындап келгенде, «Ұлы Даланың жеті қыры» идеясында өрілген тарихи шындықты ашып беруге ықпалдасатын тарихи идеялық тамыр. Бұл тұста, өткеніміздің, оның ішінде, руханиятымыз арқылы өмір шындығын ашып бере алатын барлық түркі ойшылдарының еңбектері біз үшін аса құнды ақпараттар бере алады.

Әдебиеттер

1. Мемлекет басшысы Қ.К.Тоқаев Ұлттық құрылтайдағы сөйлеген сөзінен // <https://www.akorda.kz>
2. Мұхаммед Хайдар Дулат.-Құрастырушы. – М. Қойгелдиев. – Алматы: ҚазАқпарат, 2015. – 494 б.
3. Нұрмұратов С. Түркілік дүниені түсінудегі руханилық мәселесі// Қазіргі заманғы руханилық мәселесі. – Алматы: СаГа, 2007. – 560 с.
4. Қалыбекова Б. Мұхаммед Хайдар Дулати шығармаларындағы адам мәселесі. – Алматы, 2014б. – 132 б.
5. Арынғазина Б. Қазақ философиясындағы адам мәселесінің қалыптасу үрдістері // Ізденіс. – 2004. - № 3. – 111-112 бб.
6. Молдабеков Ж.Ж. Историческое и гуманистическое мировоззрение М.Х. Дулати // Мысль. – 2000. - №1. – 3-7 бб.
7. Философиялық энциклопедиялық сөздік. – Алматы: Кітап палатасы, 2013. – 480 б.
8. Золотая середина//<https://ru.m.wikipedia.org/wiki> [Электронный ресурс] (Қаралған уақыты 14.07.2019)
9. Носова Т.Е. Философско-педагогические аспекты боевых искусств Востока.- Автореф.дисс.канд.филос.наук. – Архангельск, 2006. – 19 с.
10. Таджикова К. Ислам: дүниетаным, идеология. Саясат. – Алматы: Қазақстан, 1989. – 158 б.
11. Аймұратов С.Б. Ахмед Иүгінекидің дүниетанымы.-дисс.филос.ғыл.канд. – Алматы, 2004. – 127 б.

**TEXT LINGUISTICS:
DEVELOPMENT AND CURRENT ISSUES**

Myrzabek B.M., Mambetova M.K.

Kazakh national universities named after Al-Farabi

Almaty, Kazakhstan

myrzabekovabibikhan@gmail.com, mmanshuk@gmail.com

Abstract. The scientific article is devoted to the problem of text adaptation in modern linguistics. Before text adaptation, the concepts of text and text linguistics were defined. This article reviews the scientific works of researchers engaged in text linguistics and analyses the current problems of text linguistics. An analytical review of the works of research scientists is made. The problem of text adaptation in text linguistics has never lost its relevance. The article deals with the features of adaptation as a linguistic phenomenon. The main characteristics of an adapted text are given as one of the additional text types. The basic rules of text adaptation to new conditions of communication, in particular, are shown in the variant of fiction text adaptation to the conditions of linguodidactics. The article deals with the theoretical aspect of text linguistics and touches upon the structural system of text. The article discusses the past, present and future of text linguistics.

Keywords: *text, text linguistics, linguistics, adaptation*

**МӘТІН ЛИНГВИСТИКАСЫ:
ДАМУ ЖӘНЕ ҚАЗІРГІ МӘСЕЛЕЛЕР**

Мырзабек Б.М., Мамбетова М.Қ.

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті

Алматы, Қазақстан

myrzabekovabibikhan@gmail.com, mmanshuk@gmail.com

Түйіндеме. Ғылыми мақалада қазіргі тіл біліміндегі мәтінді бейімдеу мәселесіне арналады. Мәтін адаптациясына дейін алдымен мәтін, мәтін лингвистикасы деген ұғымдарға анықтама берілді. Бұл мақалада мәтін лингвистикасын зерттеп жүрген зерттеуші ғалымдардың зерттеу жұмыстарына шолу жасалып, мәтін лингвистикасының өзекті мәселелері талданды. Зерттеуші ғалымдардың еңбектеріне аналитикалық шолу жасалды. Мәтін лингвистикасындағы мәтінді бейімдеу мәселесі қай кезеңде болмасын өзектілігін жоғалтқан емес. Мақалада бейімделу ерекшеліктері лингвистикалық құбылыс ретінде қарастырылады. Қосымша мәтін түрлерінің бірі ретінде бейімделген мәтіннің негізгі сипаттамалары келтірілген. Мәтінді қарым-қатынастың жаңа жағдайларына бейімдеудің негізгі ережелері, атап айтқанда, көркем мәтінді лингводидактика шарттарына бейімдеу нұсқасында көрсетілген. Мақалада мәтін лингвистикасының теориялық тұсы қарастырылып, зерттеуде мәтіннің құрылымдық жүйесі қозғалды. Аталмыш мақалада мәтін лингвистикасының өткені, бүгінгі және болашағына сараптама жасалды.

Кілт сөздер: *мәтін, мәтін лингвистикасы, лингвистика, адаптация*

ЛИНГВИСТИКА ТЕКСТА: РАЗВИТИЕ И АКТУАЛЬНЫЕ ПРОБЛЕМЫ

Мырзабек Б.М., Мамбетова М.К.

Казахский национальный университет имени аль-Фараби

Алматы, Казахстан

myrzabekovabibikhan@gmail.com, mmanshuk@gmail.com

Аннотация. Научная статья посвящена проблеме адаптации текста в современном языкознании. Перед адаптацией текста были определены понятия текста и лингвистики текста. В данной статье рассматриваются научные работы исследователей, занимающихся лингвистикой текста, и анализируются актуальные проблемы лингвистики текста. Сделан аналитический обзор работ ученых-исследователей. Проблема адаптации текста в лингвистике текста никогда не теряла своей актуальности. В статье рассматриваются особенности адаптации как языкового явления. В качестве одного из дополнительных типов текста даны основные характеристики адаптированного текста. Основные правила адаптации текста к новым условиям общения, в частности, показаны в варианте адаптации художественного текста к условиям лингводидактики. В статье рассмотрен теоретический аспект лингвистики текста, а также затронута структурная система текста. В статье рассматривается прошлое, настоящее и будущее лингвистики текста.

Ключевые слова: *текст, лингвистика текста, лингвистика, адаптация*

The pace of development of science and technology in the modern period is very fast, therefore mankind should receive only necessary information. In the era of globalisation, the abundance of information contributes to the introduction of new technological methods in the field of education.

The fact that the text is considered as an object of study in the humanities is actualised. The linguistic aspect of the study of texts (as opposed to textology, literary studies, source studies, stylistics, etc.) is associated with the definition of the status of textual works, taxonomy, linguistic units of text creation, the structure of their content and communicative potential.

At present, text linguistics is going through a period of renewal and development. In the 80s and 90s, due to the decline of interest in textual categories, units and typology of speech works, the advances in this field made in the middle of the 20th century with regard to text grammar and semantics were realised. Enriched with knowledge of the laws of pragmatics, communicative nature and discursive conditions of works in the Western research tradition, text theory has acquired the status of an explanatory science.

As for the state and prospects for the development of textology in the new century, it is important to remember the following in the context of new research. The formation and development of text linguistics was accompanied by discussions about the meaning of its subject.

Being engaged in the problems of text linguistics, the scientists consider actual problems of modern theoretical linguistics connected with such fundamental tasks as the interaction of language and speech, language and consciousness, language and society, language and culture, language and human activity. At the textual level of analysis, the peculiarities of spoken and written forms of speech, syntagmatic and paradigmatic organisation of linguistic units, their symbolic nature, integral and differential features of their semantics are comprehensively discussed and analysed. The internal form of linguistic units is the main indicator of the result of work in the study of text linguistics.

One of the main priorities of today's era of globalisation is the flow of information, the abundance of diverse information exchanged every moment. No one can stay aside from this process. Because the virtual world is dominated by various information tools in any part of the world.

Text adaptation is widely covered in linguistics, expanding its field with the directions of interdiscursive adaptation, linguistic adaptation, pragmatic adaptation, and translation adaptation.

Interest in this research problem arises from the practical need to learn how to reconstruct new, altered works of text, refining it for new groups of readers.

Such data, the variety of variant ways of defining text (grammatical, semantic, pragmatic and communication-oriented, and more recently cognitive) compel researchers to begin their analyses by defining what constitutes a text in their system of analysis [1].

Text linguistics is a branch of integration of interests of linguists working in different paradigms and studying various linguistic and speech phenomena (language of ancient texts, concepts of precedent texts, dialect texts, onomastics of a fiction text, documentary text, etc.).

The analysis of factual material and theoretical literature has shown that it is necessary to clarify the generally accepted definition of an adapted text. It is emphasised that an adapted text should be understood as a second text modified in meaning or form. In this case, the second text can be shortened by compressing and simplifying the content or lengthened by explaining interdisciplinary assumptions. The study revealed the following properties of the adapted text: attention to the addressee, intertextuality, dialogicality. At the same time, much less attention is paid to the adapted text than to the result of adaptation. But the use of adapted texts is not limited to this area. Text adaptation is carried out when the reader, for whatever reason, needs to familiarise himself with a text he does not understand.

It is clear and obvious that in the modern research paradigm, text is one of the main concepts of the twentieth century, a means of expressing and consolidating human knowledge that forms the basis of civilisation.

By adapted text we mean a secondary text that is modified in content and form to meet the background knowledge and needs of potential readers who may not be able to understand the original text. This guide takes into account a number of aspects related to the creation and operation of adapted text and addresses them sequentially. It is important to understand adapted text as primarily a supplementary text because it establishes a link between these texts [2; 69]. And it should be taken into account that secondary texts are created on the basis of the source text in other situations, i.e. for other pragmatic purposes and in other communicative situations, but retain the cognitive-semantic elements of the source text as a condition of text placement [3; 117].

We recognise that the creation of an adapted text is tailored to the background knowledge and needs of potential readers, and that the more experience the reader has in the field, the easier and quicker the text will be accessed.

There are definitions of the term "adaptation", the content of most of them is as follows: "Adaptation (Latin *Adaptatio* - flexibility, equalisation). To adapt a text for insufficiently prepared readers (for example, to "simplify" the text of a literary work for beginners of foreign languages)" [4].

It is known that the methodology of teaching English as a foreign language, one of the most widespread languages, is rapidly developing all over the world due to advanced technologies. English language methodologists have paid attention to the problem of text flexibility and its use in teaching. Simplification of teaching material through text adaptation is a problem that has been raised since the 20s of the last century.

Based on the research of Russian scholars on text adaptation, they confirm the necessity of adapting texts for readers in language learning. However, in the issue of adapting authentic texts there are those who believe that the artistic features of the text and the author's style are destroyed. However, the vast majority of methodologists involved in teaching Russian as a foreign language believe that it is important to use texts adapted to the level of the language learner in the teaching process. "When adapting a text, simple sentences are often used. This conclusion is based on scientific data about the volume of working memory, so the number of words in a sentence should not exceed 9" [7,151]. Also methodologists, who believe that the text should correspond to the reader's language proficiency level, offer their own conclusions about the maximum amount of unfamiliar vocabulary. Researcher V.A. Kondratyeva warns that "a large number of unfamiliar words in the text reduces the speed of reading a foreign-language text, and a small number of words also has a negative effect".

And R.M. Frumkina points out that "the limit of unfamiliar words in a foreign-language text is 25-30%" [5].

And as for the studies on text theory in Kazakh linguistics, it is true that they have recently become widespread. At present, in Kazakh linguistics the text is comprehensively studied from various sides and directions. However, there are no large-scale works studying text adaptation, peculiarities, ways and strategies of text adaptation in Kazakh.

Text types and linguistic typology in foreign linguistics are developing rapidly day by day. In foreign linguistics of text it was formed as an independent subject after functional stylistics and developed in other national-historical conditions [6, 57].

Text adaptation determines the relevance of the problem of text transformation in linguistics, which affects the assimilation of information in areas whose cognition is difficult.

Today it is obvious that the main factor in the formation of basic and subsequently new approaches to the textual phenomenon is a human being, so research from the position of anthropocentrism determines the relevance of text linguistics.

A number of trends in text studies today can be seen as evidence of anthropocentrism and attention to the category of the subject.

Text adaptation is closely related to text linguistics. The study of text linguistics does not lose its relevance in any era. Therefore, we can say that text adaptation is very relevant nowadays.

References

1. Belyanin V.P. Introduction to psycholinguistics. – M., 1999.
2. Ionova S.V. About two models of secondary texts construction // Bulletin of Volgograd State University. Ser. 2. "Linguistics. 2006. № 5. – С.69-76.
3. Pervukhina S.V. Cognitive-semantic connection of secondary texts and their source texts // Bulletin of Leningrad State University. A.S. Pushkin. 2012. № 2. Vol. 1. Philology. – С. 116-125.
4. Dictionary-Reference book of linguistic terms. Ed. 2nd. – Moscow: Prosveshchenie. Rosenthal D.E., Telenkova M.A., 1976.
5. Serova T.S. Psychological and linguistic aspects of teaching professionally-oriented reading in a foreign language at the university. – Sverdlovsk: ed. of the Ural University, 1988. – P.60.
6. Chernyavskaya V.E. Linguistics of the text: polycoding, intertextuality, interdiscursivity. Methodical manual. – Moscow: LIBROCOM Book House, 2009. – 248 с.

МРНТИ 943-11

ТҮРКІ ТІЛДЕРІНЕ ОРТАҚ СОМАТИКАЛЫҚ ФРАЗЕМАЛАРДЫҢ ТІЛДІК БЕЙНЕСІ

Кудьярова Ш.Т.

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті

Алматы, Қазақстан

kudyarova.72@mail.ru

Түйіндеме. Мақала Қазақстан Республикасы ғылым және жоғары білім министрлігі тағайындаған 2023-2025 жылдарға арналған әлеуметтік, гуманитарлық ғылымдар және өнер саласындағы іргелі зерттеулер бағыты бойынша АР19675130 «Түркі тілдеріне ортақ фразеологизмдердің лексикографиялық жүйесі» ғылыми жоба шеңберінде жазылды. Жоба жетекшісі: филология ғылымдарының докторы, профессор Р.А. Авакова. Мақала түркі тілдеріндегі соматикалық фразеологизмдердің семантикалық ортақтықтарын талдауға арналған. Түркі тілдеріне ортақ фразеологизмдер лұғаты тілдердің дамуына әсер ететін факторларды анықтауға, тіларалық байланыстарға ғылыми талдау жасауға, ортақ лексика-фразеологиялық қорды жүйелеуге, түркі ата тілінің негізін анықтауға мүмкіндік беретіндігі талданады. Халықтың мыңдаған жылдар бойы тәжірибесінен өтіп, қазіргі күнге жеткен бабалар сөзінің мұрасы болған фразеологизмдер түбі мен шығу төркіні бір түркі халқының

ортақ құндылығы. Жалпы түркілік фраземаларды тарихи-салыстырмалы аспектіде зерттеп-талдау теориялық әрі практикалық тұрғыдан өзекті болып табылады. Қазіргі түркі тіл білімінде өзекті мәселелердің бірі - салыстырмалы-тарихи әдіс негізінде, әрбір тілдің өзіндік ұлттық сипаттары мен ұқсастықтарын, олардың ерекше ұлттық табиғатын айқындау қажет.

Кілт сөздер: *салыстырмалы зерттеу, семантика, фразеологиялық лұғат, лексика-фразеологиялық қор*

ЯЗЫКОВАЯ КАРТИНА ОБЩИХ ДЛЯ ТЮРКСКИХ ЯЗЫКОВ СОМАТИЧЕСКИХ ФРАЗЕМ

Кудярова Ш.Т.

Казахский национальный университет имени аль-Фараби

Алматы, Казахстан

kudyarova.72@mail.ru

Аннотация. Статья посвящена анализу семантических общностей соматической фразеологии тюркских языков. Словарь фразеологических единиц, общих для тюркских языков, позволяет определить факторы, влияющие на развитие языков, произвести научный анализ межъязыковых отношений, систематизировать общий лексико-фразеологический фонд, определить основы тюркского языка. Корень и происхождение фразеологизмов, являющихся наследием слов предков, прошедших через опыт народа на протяжении тысячелетий и дошедших до наших дней, являются общей ценностью тюркских народов. Исследование и анализ общетюркских фразем в историко-сопоставительном аспекте актуально как в теоретическом, так и в практическом аспекте. Одной из актуальных проблем современного тюркского языкознания является определение национальных особенностей и сходств каждого языка, их особого национального характера на основе сравнительно-исторического метода.

Ключевые слова: *сопоставительное исследование, семантика, фразеологический словарь, лексико-фразеологический фонд*

LANGUAGE PICTURE COMMON TO TURKISH LANGUAGES SOMATIC PHRASES

Kudyarova Sh.T.

Kazakh National University named after al-Farabi

Almaty, Kazakhstan

kudyarova.72@mail.ru

Abstract. The article is devoted to the analysis of semantic communities of somatic phraseology of Turkic languages. It is analyzed that the vocabulary of phraseological units common to the Turkic languages makes it possible to determine the factors influencing the development of languages, to make a scientific analysis of interlingual relations, to systematize the general lexical and phraseological fund, to determine the foundations of the Turkic native language. The root and origin of phraseological units, which are the heritage of the words of ancestors that have passed through the experience of the people for thousands of years and have come down to our days, are a common value of the Turkic peoples. The study and analysis of common Turkic phrases in the historical and comparative aspect is relevant both from a theoretical and practical point of view. One of the urgent problems of modern Turkic linguistics is the need to determine the national characteristics and similarities of each language, their special national character in the basis of the comparative-historical method.

Key words: *comparative research, semantics, phraseological dictionary, lexico-phraseological fund*

Түркі тілдеріндегі фразеологизмдерді ғылыми көз-қарастан арнаулы салыстырмалы үйрену, туыс түркі тілдерінің сөз байлығын, әрбір ұлт тілінің табиғаты мен сұлулығы, эмоциялылығы, ауыс мағыналарға бай екенін көрсетеді. Сондықтан, түркі тілдерінің ішінде қазақ, қарақалпақ және өзбек тілдерінің фразеологизмдерін салыстыра зерттеу, үйрену тіл біліміндегі аса маңызды мәселелердің бірі. Түркі фразеологиясын зерттеуді бастаған көшбасшылар І.Кеңесбаев [1], Ш.Рахматуллаев [2], Е.Бердимуратов [3] болды.

Кез келген тілдегі фразеологизмдер тек өзіне ғана тән қасиеттерге ие болатын шағын құрылымды, образдан туындаған бірліктер болғандықтан, түркі тілдерінің фразеологизмдерінің ерекшеліктерін түсіндіріп айшықтау жұмысымыздың өзектілігі болады. Ұлт пен тілдің ұштасуын көрсететін түркі тілдеріндегі фразеологизмдердің астарында жатқан ұлттық болмысты, сонымен бірге сол ұлттың тілі арқылы көрінетін ұлттық фразеологиялық қорды көрсету өте маңызды.

Түркі тілдерінде де белгілі бір түсініктерге байланысты атауларды білдіретін сөздер негізгі, тірек мүшелер қызметінде жұмсалады. Олардың фразеологизмдер құрамында қолданылуында тұрақтылық бар. І.Кеңесбаев бұндай сөздерді «фразеологизмдердің құрамындағы тірек сөздер», – деп атайды [4, 611]. Е.Бердимуратов: «Фразеологизмдердегі гейпара сөзлерге семантикалық жақтан айрықша кеуіл аударылып, тийкарғы таяныш қызметін атқарады. Бұл нәрсе қарақалпақ тилине де толығы менен тән екенлігін көреміз, – деп көрсетеді [3, 136].

Бұндай сөздер бірнеше фразеологизмдерде қайталанып, семантикалық жағынан өзгешеленіп, тірек сөз болып қызмет атқарады. Мысалы: адамның дене мүшелеріне (тіл, жүрек, ауыз, көз, бас, қол, аяқ т.б.), жанды-жануарларға (ит, мысық, ат, қой, түйе, сиыр т.б.), сандарға (үш, жеті, тоғыз, қырық, жүз, мың т.б.), сын есімдер (ақ, қара, қызыл т.б.) сөздерге байланысты фразеологизмдер. Осы негізде қалыптасқан соматикалық фразеологизмдер дүние тілдеріне теңдей тілдік құбылыс болып саналады. Бұл ортақ қасиеттер адамдардың қоршаған айналасы, табиғаты, қоғамы, өмір сүру тіршілігімен де байланысты. Әрине, фразеологиялық сөз тіркестеріне кез келген сөздер емес, ал белгілі атау айналасындағы сөздер ғана алынады.

Қазіргі кездегі біздің зерттеуіміздің статистикалық мәліметтеріне сүйенсек отыз шақты тірі түркі тілдеріне ортақ фразеология ортақ лексикалық қордың 30% құрайды екен. Солардың ішінде ең көбі: дене мүшелерге байланысты фраземалар, жан-жануарлар әлеміне, сандар әлеміне, түстер әліміне байланысты фразеологиялық бірліктерде түркі тілдеріне ортақтық басымырақ екен.

Бас сөзіне қатысты фразеологизмдер:

1. *Басына жетті* «кұртты, түбіне жетті»; қарақалпақ тілінде *басына жетиу* «өлтириу, жоқ етиу, әжелге гириптар етиу, өз-өзин өлімге әкелиу»; ноғай тілінде *басына етуьв* «кыйынлық шегув наьсипсизликке йолыгув, кате-баьлеге расув, ийгиликтен айырылув»; өзбек тілінде *бош (и) ни емоқ* «йўқ қилмоқ, халок қилмоқ».

2. *Басын айналдырды* «алдап-арбады; иліктіруге әрекет етті; дегеніне көндіруге айласын салды»; қарақалпақ тілінде *бас айландырыу* «ойланыу, ақыл жууырттыу»; өзбек тілінде *бош-кўз (и) ни айлантирмоқ, бош (и) айланди* «1. Бехуд бұлмоқ; мувозанатини йўкотмоқ (организмнинг касалланган ҳолати, бунда гўё атрофдаги ҳамма нарса айланиб кетаётгандек туйилади); 2. «Нимадан эсанкирамоқ».

3. *Басы көкке жету* «қуану, шаттану, ойлаған ісі, арманы орындалу»; қарақалпақ тілінде *басы көкке жетти* «қуаныу, шадланыу, ойлаған исиниң оңынан келиуи»; ноғай тілінде *басы көкке етуьв*. «бек суьйинуьв, шат болув»; өзбек тілінде *бош (и) кўкка етди* «беҳад севинмоқ, ниҳоятда хурсанд».

4. *Бас алды, басын қақты* «көзін жойды, өлтірді»; қарақалпақ тілінде *басын алыу* «өлтириу, бир адамның басын кесип алыу»; ноғай тілінде *басын (-ын) салув*. «1. Яшав, эли яде бирев уьшин ян беруьв, оьлуьв, оьзин курман этуьв, (согыста, куьресте)»; «2) Оьсимликтинь урлыгы писуьв, бас кусув»; өзбек тілінде *бош(и)га етмоқ* «йўқ қилмоқ, халок қилмоқ».

5. *Бас болды* «1. Алдыңғы бірінші қатарда жүрді. 2. Бір нәрсеге басшылық етті, басқарды»; қарақалпақ тілінде *бас болыу* «басшы болыу, басшылық етиу, басқарыу»; ноғай тілінде *бас болув* «иешилик коьрсетуьв, етекши болув»; өзбек тілінде *бош булиш* «бошқариш, етакчилик етмак».

Көз соматизмімен жасалған фраземалар саны басқаларға қарағанда көп кездеседі.

1. *Көзді ашып жұмғанша* «лездің арасында, қас пен көздің арасында, әп-сәтте»; қарақалпақ тілінде *көзди ашып жумғанша* «тез, бирден»; ноғай тілінде *коьз юмып ашканиша* «бек тез, сонда ок та»; өзбек тілінде *кўз очиб юмгунча* «жуда қисқа муддатда, тезда».

2. *Көз таңдайды* «көзді қызықтырады»; қарақалпақ тілінде *көзиниң жауын алыу* «жүдә сулыу, гөззал жүдә қызықтырыу, өзине тартыу»; ноғай тілінде *коьздинь явын алув* «бек ыспайы, кызыклы болув, коьзелдинь де коьзели болув»; өзбек тілінде *кўзга яқин* «ким чиройи билан диққатни ўзига тортадиган, кўримли».

3. *Көздің қарашығындай сақтады/ сары майдай сақтады* «жоғалтпады, берік қорғаштады»; қарақалпақ тілінде *көз қарашығындай сақлады* «әспетлеп, жойытпай, абайлап сақлау»; ноғай тілінде *коьз қарашығындай* «бек аявлав, саклав»; өзбек тілінде *кўз қорачигидек* «ўта даражада авайлаб, ғамхўрлик кўрсатиб».

4. *Көз салды (тастады)* «қарады; көзін тікті; көңілі бөлінді»; қарақалпақ тілінде *көз салыу (таслау)* «қарау, қарауыллап турыу»; *көз тигиу* «көзін айырмай қарап турыу»; ноғай тілінде *коьз салув* «карав»; *коьз тигуьв* «тиклеп карав»; өзбек тілінде *кўз тикмоқ* «1. ким ёки нимага ёки қаерга тиктлиб қарамоқ. 2. кимга ёки нимага умидвор бўлиб қарамоқ. 3. кимга ёки нимага ҳирс билан қарамоқ».

5. *Көз таңдайды* «көзді қызықтырады»; қарақалпақ тілінде *көзиниң жауын алыу* «жүдә сулыу, гөззал жүдә қызықтырыу, өзине тартыу»; ноғай тілінде *коьздинь явын алув* «бек ыспайы, кызыклы болув, коьзелдинь де коьзели болув»; өзбек тілінде *кўзга яқин* «чиройи билан диққатни ўзига тортадиган, кўримли».

Қол сөзіне қатысты фразеологизмдердегі ортақтық:

1. *Қолы қолына жұқпады (тимеді)* «жұмысты шапшаң істейтін кісі»; қарақалпақ тілінде *қолы қолына тиймейди* «шаққан, тапсырған исти тез питкеретин»; ноғай тілінде *колы колына тиймев* «тез белсенип ислев»; өзбек тілінде *қўл(и) қўл(и)га тегмай* «жуда тез ва тинимсиз меҳнат қилмоқ».

2. *Қолының жиендігі бар/қолының жымысқысы бар/қолы сұғанақ* «суық қол кісі, ұрлыққа бейім адам»; қарақалпақ тілінде *қолы суқ* «уры, гөззап киси»; ноғай тілінде *колы сук* «урлақай киси»; өзбек тілінде *қўл(и) эгри* «ўзгаларнинг ҳақини, мулкини ўғирлайдиган».

3. *Қолы қысқа* «кедей, жарлы; қалтасы жұқа»; қарақалпақ тілінде *қолы қысқа болыу* «жетиспеушилик, кембағаллық, биреуіге бир зат бериу ушын ерки өзінде болмау, ғөрезлилилик»; ноғай тілінде *колы кыска кимнинь* «әп, мирсат йок болув»; өзбек тілінде *қўл(и) калта* «чекланган имкониятга эга бўлмоқ».

4. *Қол жалғады, қол ұшын берді (тигізді)* «1. Қол ұшын берді, көмектесті. 2. Алып берді, қолғабыс етті, көмек көрсетті, жәрдемдесті»; қарақалпақ тілінде *қол-қабыс етиу, қол-қабысын тийгизиу* «қолқанат болыу, көмеклесиу, жәрдемлесиу»; ноғай тілінде *кол ялгав* «коьмек, ярдам беруьв»; өзбек тілінде *қўл келмоқ* «манфаатига мос тушган ҳолда кулайлик бермоқ».

5. *Қол қойды* «1. Қағазды растады. 2. Бір жұмысқа кірісті, істеп тастауға бел байлады. 3. Тәнті болды, риза болды»; қарақалпақ тілінде *қол қойды* «қандай да бир тастыйықлаушы қағазға қол қойыу»; ноғай тілінде *кол басув (салув, коюв)* «документе фамилияды толтырып яде толтырмай язып коьрсетуьв»; өзбек тілінде *қўл қуймоқ, қўл қуйилди* «ўз қўли билан фамилиясини ёки шунинг шартли ишорасини ёзмоқ».

Аяқ сөзіне қатысты фразеологизмдерде мағынасы жағынан ұқсастықтың болуы қазіргі түркі тілдерінің көбіне ортақтығын білдіреді.

1. *Аяғы-аяғына жұқпайды (тимейді)/аяғы жерге тимеді* «шапшаң, тез жүреді, зыр жүгіреді»; қарақалпақ тілінде *аяқ-аяғына тиймеу* «асығыу, асығыслық пенен қатты жүриу, қатты жууырыу»; ноғай тілінде *аяғы ерге тиймей* «тез юруьв, шугыл эм шалт болув»; өзбек

тілінде *оёғ(и) ерга тегмайди* «бирор юмушни тинимсиз ҳаракатланиб бажармоқ, елиб-югуриб хизмат қилмоқ».

2. *Аяқтан алды (шалды)* «қаскүнемдік істеді, сүріндірмек болды»; қарақалпақ тілінде *аяқтан тартыу* «зыянын тийгизиу, душпанлық етиу»; ноғай тілінде *аяк шалу* «орав этуев»; өзбек тілінде *оёғ(и)га болта урмоқ* «мавқеидан махрум этадиган зарба етказмоқ»; *оёғ(и)дан тортмоқ* «мавқеига футур еткизадиган хатти-ҳаракат қилмоқ».

3. *Аяғына бас ұрды* (иді, жығылды) «алдына барып жығылды, тәубе қылды, тізе бүкті, кешірім сұрады, күнәсын тіледі, мойнына алды»; қарақалпақ тілінде *аяққа бас урыу* «қорқыу, жалыныу, ғәрезли болыу»; ноғай тілінде *аяғына (басына) йығылу* «ялынып тилев»; өзбек тілінде *оёғ (и) га бош урмоқ* «хокисор бўлмоқ, хокисорлик қилмоқ»; *оёғ (и) га йиқилмоқ, оёғ(и)га ташламоқ* «1 ўта хокисорлик билан ялиниб-ёлвормоқ. 2 таҳқирлаб муносабатда бўлиш ҳуқуқини бериб қўймоқ».

4. *Аяғына тік қойды (тұрғызды)* «1. Мазасын алды, өре түрегелдірді; құрметтеп күттірді. 2. Кәдеге жарайтын етті, жұмысты орнына келтірді, бітірді. 3. Құлтан таза сауықтырды»; қарақалпақ тілінде *аяғына тұрғызды* «инсан етип аяғына тұрғызып беру»; ноғай тілінде *аякка тұрғызув* «кайтадан қурув, болған затқа яньлықлар эндируев»; өзбек тілінде *оёққа турмоқ - оёққа турғизмоқ* «1. ким-кимни соғайиб юриб кетмоқ. 2. нима ким-нимани ўнгланиб, яшашга кодир даражага етмоқ. 3. Ким-ким ёки нима кимни актив ҳаракатга қўзғалмоқ».

5. *Аяғына тұсау (оралғы) болды /аяғын байлады* «кедергі болды»; қарақалпақ тілінде *аяққа орау болыу/ аяққа орау болмау* «зиян бериу, кесирин тийгизиу, бир исти ислеуғе мүмкиншилик бермеу»; ноғай тілінде *аяк астында турма* «орав болма»; өзбек тілінде *оёғ(и) остида* «хаммаси бахшийда, қандай хоҳласа, шундай фойдаланиши мумкин»

Қазақ, қарақалпақ, ноғай және өзбек тілдеріндегі семантикасы бірдей соматикалық фраземалардың семантикалық жағынан жақын екендігін жоғарыдағы мысалдар дәлелдей түседі. Көрсетілген мысалдар І.Кеңесбаев [4]; Ж.Ешбаев [5]; Пахратдинов Қ., Бекниязов Қ. [6]; Ш.Рахматуллаев [7]; Д.М. Шихмурзаевтың [8] фразеологиялық сөздіктерінен алынды.

Академик І. Кеңесбаевтың «Тіл білімінің басқа ярустары – салалары (фонетика, морфология, синтаксис) т.б. сияқты фразеологияның да терезесі тең дербес пәнге айналуына кәміл сенеміз. Осы жолда (қазақ тілі фразеологизмдерін жетер жеріне жеткізе зерттеуде) олқыны толтыру, кем-кетікті түзеу жас буынның үлесі болмақ» [4, 621 б] пікірі мен профессор Р.А.Авакованың «Теориялық және лексикографиялық тұрғыдан жалпы түркі фразеологиясы бірқалыпты, жүйелі зерттелмегендіктен қазіргі таңда түркі тілдерінің фразеологиясын әрі синхронды, әрі диахронды аспектіде салыстырмалы (тарихи-салыстырмалы) еңбектерді жазу ісі қолға алынбай отыр» деген пікірлері орынды [9, 17 б].

Түркі тілдерінің фразеологизмдерін салыстыра зерттеу, үйрену тіл біліміндегі аса маңызды мәселелердің бірі.

Әдебиеттер

1. Кеңесбаев И.К. Устойчивое сочетание слов казахского языка. (Парные слова, идиомы и фразы): Автореф. дис ... докт. фил. наук. – Алма-Ата, 1944. – 40 стр.
2. Рахматуллаев Ш. Основные грамматические особенности образных глагольных фразеологических единиц в современном узбекском языке: Автореф. дис ... канд. фил. наук. – М.: 1952. – 27 стр.
3. Бердимуратов Е. Хәзирги қарақалпақ тилиниң лексикологиясы. – Нөкис, 1968. – 328 б.
4. Кеңесбаев И. Қазақ тілінің фразеологиялық сөздігі. – Алматы: Ғылым, 1977. – 711 б.
5. Ешбаев Ж. Қарақалпақ тилиниң қысқаша фразеологиялық сөзлігі. – Нөкис: Қарақалпақстан, 1985. – 155 б.
6. Пахратдинов Қ., Бекниязов Қ. Қарақалпақ тилиниң фразеологизмлер сөзлігі. – Нөкис: Қарақалпақстан, 2018. – 160 б.
7. Рахматуллаев Ш. Узбек тилиниң фразеологик луғати. – Тошкент: Қомуслар Бош таҳририяти, 1992. – 379 б.
8. Шихмурзаев Д.М. Ноғайша-орысша фразеологиялық сөзлігі. – Махачкала, 2006. – 296 с.
9. Авакова Р.А. Фразеосемантика. – Алматы: Қазақ университеті, 2013. – 246 б.

ТІЛДЕРДІ ОҚЫТУДАҒЫ МУЛЬТИМЕДИАЛЫҚ РЕСУРСТАР МЕН ЧАТ-БОТТАР

¹Досанова А.М., ²Жұматаева З.Н.

¹әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті
Алматы, Қазақстан
²Назарбаев университеті
Астана, Қазақстан
adossanova@gmail.com, zzhumatayeva@nu.edu.kz

Түйіндеме. Мақалада тіл үйретуде мультимедиялық ресурстар мен чат-боттарды пайдалану қарастырылады. Мультимедиялық технологиялар мен жасанды интеллектті оқу үдерісіне енгізудің артықшылықтары талданады, оның ішінде оқушылардың ынтасын арттыру, оқуды даралау және оқу материалының тиімділігін арттыру. Табысты енгізу мысалдары мен осы технологияларды қолдану нәтижелері келтірілген. Зерттеу мультимедиялық ресурстар мен чат-боттардың үйлесімі тілді үйрену процесін айтарлықтай жақсартатын интерактивті оқыту ортасын құруға көмектесетінін көрсетті.

Кілт сөздер: *чат-бот, технология, білім беру, жасанды интеллект*

МУЛЬТИМЕДИЙНЫЕ РЕСУРСЫ И ЧАТ-БОТЫ В ПРЕПОДАВАНИИ ЯЗЫКОВ

¹Досанова А.М., ²Жұматаева З.Н.

¹Казахский национальный университет им. аль-Фараби
Алматы, Казахстан
²Назарбаев университет
Астана, Казахстан
adossanova@gmail.com, zzhumatayeva@nu.edu.kz

Аннотация. В статье рассматривается использование мультимедийных ресурсов и чат-ботов в преподавании языков. Проанализированы преимущества интеграции мультимедийных технологий и искусственного интеллекта в учебный процесс, включая улучшение мотивации студентов, индивидуализацию обучения и повышение эффективности усвоения материала. Приведены примеры успешных внедрений и результатов применения данных технологий. Исследование показывает, что сочетание мультимедийных ресурсов и чат-ботов способствует созданию интерактивной образовательной среды, что значительно улучшает процесс изучения языков.

Ключевые слова: *чат-бот, технологии, обучение, искусственный интеллект*

MULTIMEDIA RESOURCES AND CHATBOTS IN LANGUAGE TEACHING

¹Dossanova A.M., ²Zhumataeva Z.N.

¹Al-Farabi Kazakh National University
Almaty, Kazakshtan
²Nazarbayev University
Astana, Kazakhstan
adossanova@gmail.com, zzhumatayeva@nu.edu.kz

Abstract. The article discusses the use of multimedia resources and chatbots in language teaching. The advantages of integrating multimedia technologies and artificial intelligence into the

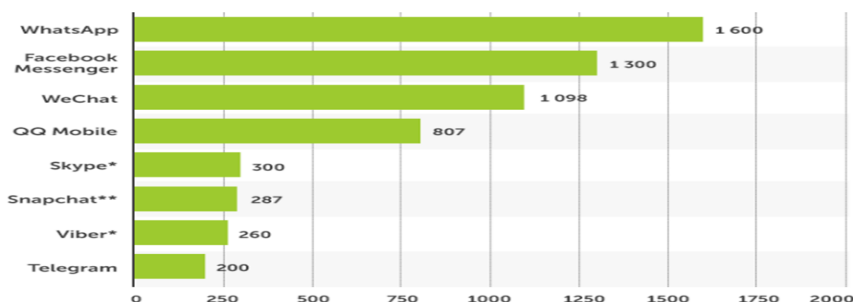
educational process are analyzed, including improving student motivation, individualizing learning and increasing the efficiency of learning material. Examples of successful implementations and results of using these technologies are given. The study shows that the combination of multimedia resources and chatbots helps create an interactive learning environment that significantly improves the language learning process.

Keywords: *chatbot, technology, training, artificial intelligence*

Тілдерді оқытудағы негізгі мақсат – тілдерді коммуникативті қалыптастыру және дамыту, оны еркін игеру. Қазір тілдерді оқыту әдістемесінің деңгейі жоғары. Оқытудың ақпараттық технологиясы – білімді жаңаша беру мүмкіндіктерін жасау, білімді қабылдау, білім сапасын бағалау. Оқыту тиімділігін арттыру мақсатында жаңа білім парадигмасына сүйене отырып, біз оқыту технологияларының тиімді жақтарын таңдап алуымыз қажет және оқу-тәрбие үрдісінде озық технологияларды белсенділікпен енгізуіміз қажет.

Соңғы жылдары мультимедиалық ресурстар мен чат-боттарды тілдерді оқытуға біріктіруге көп көңіл бөлініп келеді. Бұл технологиялар интерактивті, жекелендірілген және икемді оқу тәжірибесін ұсына отырып, тіл үйренудің тиімділігін арттырудың инновациялық әдістерін ұсынады. Бұл шет тілдерін оқытуда мультимедиалық ресурстар мен чат-боттарды пайдалануға арналған әртүрлі зерттеу жұмыстарының негізгі идеяларын қарастырады.

Адамдар өмірде жедел хабар алмасуға үйреніп, компьютерден де осындай тез жауап күтеді және сол үйреншікті арналар арқылы олармен байланысуды қалайды. Клиент-серверлік қосымшаларды ауыстыруға келген браузерлер сияқты, бұл арналар қосымшалардың функцияларын, атап айтқанда сол браузерлерді алмастыра отырып, өзіне алады. Бұл ұйымдарға қажетті ауқымда осындай арналар арқылы қарым-қатынасты автоматтандыруға көмектесетін жасанды интеллекті бар инновациялық чат-боттарды әзірлеуді қажет етеді.

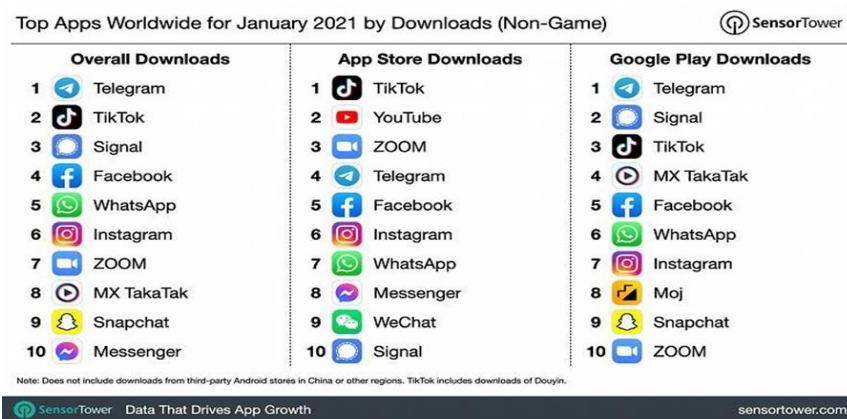

Сурет 1 – Тұтынушылардың ай сайынғы белсенділік көлемі

Чат-бот (виртуалды әңгімелесуші немесе жай бот) – бұл компьютерлік бағдарлама, ол тірі әңгімелесушіні имитациялап, пайдаланушы адаммен сөйлеседі. Зияткерлік боттардың тез таралуы бірнеше факторлардың үйлесуімен байланысты. Біріншіден, пайдаланушыларға қосымшаларды жүктеу және оларды орнату жайсыздық алып келеді. Қосымшаларды күнделікті пайдалану адамдарды шаршатады. Екіншіден, адамдар жаппай хабар қызметіне өтті және үнемі чаттарда отырады. Осылайша, қолданбаның орнына қолданушы құрылғысына орнатылған бағдарламада жұмыс жасайтын жүйені құруға болады. Чат-боттар жасанды интеллект саласындағы жетістіктердің арқасында көп сұранысқа ие байланыс құралы болып табылады. Компьютерлік оқытудың қуатты алгоритмдерінің негізінде құрылған компьютер (чат-бот) оператордың көмегенсіз қолданушымен диалог құруға қабілетті.

Қазіргі уақытта чат-ботты қолдану электрондық коммерциядан бастап өнеркәсіпке дейінгі барлық қызмет салаларында көрініс тапты. Chatbots – бұл пайдаланушылар мәтін арқылы өзара әрекеттесетін жасанды интеллект жүйелері. Apple Siri немесе Amazon' s Alexa пайдалану тәжірибесіне ұқсас адаммен өзара әрекеттесу модельденеді. Соңғы жылдары біз чат-боттарды қолдану тәжірибесінде айтарлықтай өсуді көріп отырмыз. Оларды кез-келген салада, онлайн брондау туристік порталдарынан бастап, Халыққа қызмет көрсететін

мемлекеттік платформаларға дейін табуға болады. Бұл үрдістің таралуының бірнеше себептері бар. Біріншіден, бұл чат-ботпен қарым-қатынасты табиғи етуге көмектесетін NPL (табиғи тілді өңдеу) саласындағы көптеген зерттеулер. Бағдарламалаудың технологиялық аспектілері қол жетімді бола бастады: көп ұзамай, тіпті аму принциптерімен таныс емес адамдар да қарапайым, бірақ пайдалы чатботтар жасай алады. Чатботтар – адамдармен мәтіндік хабарламалар арқылы өзара әрекеттесе алатын жасанды интеллект бағдарламалары. Оларды ауа-райы туралы ақпаратты беруден бастап банктік операцияларды орындауға дейін әртүрлі мақсаттарда пайдалануға болады.

Сурет 2 – 2021 жылы ең көп жүктелген платформалар

Электрондық оқытудағы чат-боттар. Қазіргі уақытта чат-боттарды қолдану электрондық коммерциядан бастап өнеркәсіпке дейінгі барлық қызмет салаларында көрініс тапты.

Сурет 3 – Телеграмм қосымшасы

Боттардың танымалдылығының тағы бір себебі – бағдарламалық пакеттердің «қызметтерін» алмастыратын қосымшаларды қолданудың түпкілікті тәжірибесі. Пайдаланушы мінез-құлық стратегиясының қисынды жалғасы – бұл басқа біреуді жүктеудің орнына, адамдар негізгі қосымшаны (көбінесе бұл мессенджер) өңдеудің барлық мүмкіндіктерін алуға тырысатын тәсіл.

The Verge-ге берген сұхбатында Билл Гейтс білім берудегі чат боттарының үлкен әлеуетін атап өтті. Оның айтуынша, тіпті ең күрделі және мамандандырылған пәндерді Chatbots-ті тьютор ретінде қолдана отырып оқытуға болады. Гейтс үшін жаңа дағдыларды игерудің кілті-кері байланыстың болуы және тиісті салада құзыретті адамдардың қолдауы.

Электрондық оқытуды қолдау. Оқу бағдарламаларын игерудің цифрлық форматы білім берудің барлық деңгейлерінде өзінің кеңеюін жалғастыруда. Интернеттегі курстар бүкіл әлемдегі миллиондаған адамдар үшін оқуды қол жетімді еткенімен, зерттеулер көрсеткендей,

курсқа қабылданған тыңдаушылардың тек 7% - ы оларды аяқтайды. Ғаламдық диджитализация мен автономияның өсу тенденцияларына қарамастан, МООС веб-аудиториясындағы пайдаланушылар қолдау мен кері байланыс болмаған кезде ыңғайсыздықты сезінеді. Чатботтар бұл олқылықты оқу көмекшісі ретінде жұмыс істеуге көмектеседі.

ELearning сегментіндегі қолданыстағы онлайн-қызметтердің көптігімен чат-боттар перспективалы құрал ретінде ұсынылады, өйткені олар әр тыңдаушыны өз деңгейіне және материалды игерудің таңдалған қарқынына сәйкес жеке-жеке сүйемелдей алады, бұл Wi-Fi-ға қол жеткізе алатын кез-келген адам үшін оқытуды қол жетімді етеді. Дәстүрлі тьюторингпен салыстырғанда, чатботтар айтарлықтай ресурстарды қажет етпейді және бүкіл әлемдегі миллиондаған студенттерге көмектесе алады Мәтінді, қозғалыс графикасын, бейнені және дыбысты біріктіретін мультимедиа ақпаратты тек мәтінге қарағанда қызықты және түсінуге оңай етіп ұсынады, білім беру, оқыту және ойын-сауық индустриясына пайдасын тигізеді [1].

Чатботтың мүмкіндіктерін пайдалану, жасанды интеллект өнімі, ол күндізгі Оқытудың дәстүрлі форматтарын, оқу материалдарын толықтыра алады. Чатбот – бұл дәйекті оқыту құралы. Чат-боттар арқылы тіл үйретудің болашағы. Жасанды интеллект пен табиғи тілді өңдеу технологияларының дамуымен чат-боттар тіл үйренудің одан да тиімді құралына айнала отырып, дами береді. Олар диалектілерді, екпіндерді және әртүрлі қарым-қатынас стильдерін ескере отырып, шынайырақ қарым-қатынас тәжірибесін қамтамасыз етеді. Сонымен қатар, машиналық оқыту алгоритмдерін жетілдіру арқылы чат-боттар жекелендірілген курстар мен материалдарды ұсына отырып, әрбір оқушының жеке қажеттіліктеріне бейімделе алады.

Чат-боттардың тіл үйренуге өте ыңғайлы ететін бірнеше негізгі артықшылықтары бар:

1. 24/7 қолжетімділік: Чат-боттар кез келген уақытта, кез келген жерде оқуға мүмкіндік береді, бұл оларды тіл үйренушілер үшін ыңғайлы құрал етеді. Бұл икемділік әсіресе күнделікті өмірде Үйренетін тілді қолдану мүмкіндігі шектеулі студенттер үшін пайдалы. Чат-боттар ана тілінде сөйлейтіндерге еліктей алады және оқушының тілді меңгеру деңгейіне бейімделе алады, бұл оқытуға жеке көзқарасты қамтамасыз етеді. Бұл студенттерге тілдік дағдыларды өз қарқынымен және олардың жеке қажеттіліктеріне сәйкес қолдануға көмектеседі [2].

2. Интерактивтілік: Чатботтар интерактивті және қызықты оқу тәжірибесін ұсына отырып, тілдік мектептердегі оқу нәтижелерін жақсартатыны дәлелденді. Мысалы, испан тіліндегі тыныс белгілерін үйрену үшін чатботтарды пайдаланатын студенттер дәстүрлі әдістермен салыстырғанда айтарлықтай жақсарғанын көрсетті. Сол сияқты, чатботтар кодтау және қателерді түзету бойынша нұсқаулар ұсына отырып, бағдарламалау тілдерін оқытуда тиімді болды. Чат-ботпен байланысу мүмкіндігі арқылы студенттер белсенді қатысуды ынталандыратын және материалды тезірек меңгеруге көмектесетін интерактивті тәжірибеге ие болады [3].

3. Жекелендірілген кері байланыс: Көптеген чат-боттарда айтылым және грамматикалық қателерді талдау мүмкіндіктері бар, бұл оларға оқушының дағдыларын жақсарту үшін жекелендірілген кері байланыс пен ұсыныстар беруге мүмкіндік береді. Жоғары интерактивтілік және кері байланыс. Чат-боттардың диалогтық сипаты студенттер жоғары бағалайтын интерактивтілік пен жедел кері байланысты қамтамасыз етеді. Мұндай интерактивтілік тілдік дағдыларды тиімдірек қолдануға көмектеседі және оқу процесін қызықты етеді [4].

4. Мотивациялық механизмдер: Кейбір чат-боттар оқушыларды тіл үйренуге жүйелі түрде оралуға және жаңа мақсаттарға жетуге ынталандыру үшін геймификация және басқа мотивациялық әдістерді пайдаланады. Анимациялық кейіпкерлер мен графикалық чатботтар сияқты мультимедиялық ресурстарды пайдалану оқушылардың назарын аударып, оларды оқуға ынталандыруы мүмкін. Бұл ресурстар оқу процесін қызықты әрі тиімді етеді [5].

5. Оқу бағдарламасымен Интеграция. Чатботтарды оқу процесін жақсарту үшін дәстүрлі оқу материалдарымен біріктіруге болады. Мысалы, оқу бағдарламасына негізделген

EduBot оқулықтарды зерттеу әдістемесін пайдаланушының иелік ету деңгейіне бейімделген оқу бағдарламасына негізделген диалогтарды қамтамасыз ету үшін диалогтық жасанды интеллектпен біріктіреді [6]

6. Психологиялық кедергілерді жеңу. Чатботтарды пайдалану студенттерге тілді үйрену кезінде жиі кездесетін ұялшақтық пен қателік жасаудан қорқу сияқты психологиялық кедергілерді жеңуге көмектеседі. Студенттер серіктес адамдарға немесе оқытушыларға қарағанда чатботтармен сөйлесуді ыңғайлы сезінеді [7]

Тіл үйренуге арналған сәтті чат-боттардың мысалдары

1. Дуолинго: Тіл үйренуге арналған ең танымал қолданбалардың бірі, Duolingo жаттығулар мен ойындардың кең кітапханасын, сонымен қатар сөйлеу дағдыларын жаттықтыру үшін чатботпен сөйлесу мүмкіндігін ұсынады.

2. HelloTalk: Бұл қолданба әлеуметтік желінің функционалдығын ана тілінде сөйлейтіндермен байланысу мүмкіндігімен біріктіреді. Пайдаланушылар бір-бірімен мәтіндік, дауыстық хабарламалар және тіпті бейне қоңыраулар арқылы байланыса алады, бұл оларға шынайы өмірлік жағдайларда тілдік дағдыларын жақсартуға мүмкіндік береді.

3. Тіл маманы: Lingvist машинада оқыту әдістеріне негізделген жекелендірілген сабақтар мен флешкарталарды ұсынады. Lingvist чатботы пайдаланушыларға әртүрлі контексте жаңа сөздер мен сөз тіркестерін қолдануға көмектеседі.

Чат-боттар тілдерді қалай үйренуімізде маңызды рөл атқарады, бұл процесті қол жетімді, қызықты және тиімді етеді. Олардың көмегімен кез келген адам тілдік кедергіні жеңіп, мәдениетаралық қарым-қатынас пен мансаптық өсудің жаңа мүмкіндіктерін аша алады.

Чат-боттарды қолдану арқылы тіл үйретудегі инновациялық тәсілдер. Тіл үйрену – жүйелі және бағытталған тәсілді қажет ететін күрделі және көп қырлы процесс. Қазіргі технологиялық әлемде чатботтар жекелендірілген, қолжетімді және тиімді оқыту әдістерін ұсына отырып, тіл үйренуде төңкеріс жасайтын инновациялық құрал болып табылады. Бұл мақалада біз тілдерді оқытуда чат-боттарды қолданудың ғылыми негіздерін және олардың оқу нәтижелерін жақсартуға әсерін қарастырамыз.

Чат-боттар арқылы тіл үйрену психологиясы. Интерактивті оқыту: Психологиялық зерттеулер оқу материалымен белсенді әрекеттесу тереңірек білім алуға ықпал ететінін көрсетеді. Чат-боттар студенттерге нақты уақыт режимінде тілді үйренуге мүмкіндік береді, бұл белсенді қатысуды ынталандырады және оқуды нығайтуға көмектеседі.

Қолдау мотивациясы: Мотивация оқу процесінде басты рөл атқарады. Чатботтар оқушыларды ынталандыру және олардың оқу барысында тіл үйренуге деген қызығушылығын сақтау үшін марапаттау жүйелері және үлгерімді бақылау сияқты мотивациялық механизмдерді пайдалана алады.

Тіл үйретуде чат-боттарды қолданудың лингвистикалық аспектілері. Жеке тәсіл: Әр оқушының тілді меңгеруде өзіндік ерекше қажеттіліктері мен ерекшеліктері болады. Заманауи чат-боттар пайдаланушылардың жеке қажеттіліктеріне бейімделіп, олардың білім деңгейі мен оқу мақсаттарына негізделген жекелендірілген сабақтар мен мазмұнды ұсына алады.

Қатені талдау: чат-боттар оқушылардың қателіктерін талдап, олардың әлсіз жақтарын жақсырақ түсінуге және дағдыларын жақсартуға көмектесе отырып, жекелендірілген кері байланыс бере алады.

Технологиялық инновациялар және тілдерді оқытудағы чат-боттардың болашағы. Жасанды интеллект және табиғи тілді өңдеу: Жасанды интеллект технологияларының дамуымен чат-боттар интеллектуалды және бейімделгіш болып келеді. Машиналық оқытуды және табиғи тілді өңдеу әдістерін пайдалану контекстті түсінуге және пайдаланушылармен табиғи және өнімді өзара әрекеттесуді қамтамасыз етуге мүмкіндік береді.

Виртуалды шындық: Виртуалды шындық сияқты жаңа технологиялар студенттерге шынайы өмірдегі қарым-қатынас жағдайларын қайта жасайтын иммерсивті ортада тіл үйрену мүмкіндігін беру арқылы тіл үйренуді жақсартып алады.

Қорытындылай келе, тілді оқытуда чат-боттарды пайдалану психологиялық, лингвистикалық және технологиялық принциптерге негізделген перспективалы және

инновациялық оқыту әдісі болып табылатындығы анық. Жасанды интеллект пен табиғи тілдерді өңдеу технологияларының дамуымен чат-боттар тілдерді үйретудің және адамдарға тілдік кедергілерді жеңуге көмектесетін тиімді құралдарға айнала отырып, мультимедиалық ресурстарды біріктіре отырып көптеген артықшылықтарды ұсынады, соның ішінде оқу нәтижелерін жақсарту, интерактивтілік пен кері байланыс, жекелендірілген оқу тәжірибесі және икемділік пен қолжетімділік. Ана тілінде сөйлейтіндерге еліктеу және дәстүрлі оқу материалдарымен біріктіру арқылы чатботтар оқушыларға психологиялық кедергілерді жеңуге және тіл үйренуді қызықты әрі тиімді етуге көмектеседі. Бұл технологиялар тіл білімінің болашағы үшін перспективалы бағыт болып табылады.

Әдебиеттер

1. Флинн Р. и Тецлафф В. (1998). Мультимедиа - Введение. IBM J. Res. Dev. , 42, 165-176. <https://doi.org/10.1147/rd.422.0165>
2. Vázquez-Cano, E., Mengual-Andrés, S., & López-Meneses, E. (2021). Chatbot to improve learning punctuation in Spanish and to enhance open and flexible learning environments. *International Journal of Educational Technology in Higher Education*, <https://doi.org/10.1186/s41239-021-00269-8>
3. Lin, Y. (2022). Chatbot Script Design for Programming Language Learning. *2022 IEEE 5th Eurasian Conference on Educational Innovation (ECEI)*, 123-125. <https://doi.org/10.1109/ecei53102.2022.9829460> .
4. Silcheva, A., Lamzina, A., & Pavlova, T. (2023). Specifics of using text and graphical chatbots with artificial intelligence in English language teaching. *Perspectives of Science and Education*. <https://doi.org/10.32744/pse.2023.4.38>.
5. Патрушева, Л. (2022). Чат-бот-технология в обучении русскому языку как иностранному на базовом уровне: из опыта разработки. *Вестник Удмуртского университета. Серия История и филология* . <https://doi.org/10.35634/2412-9534-2022-32-4-848-853>.
6. Ли Ю., Цюй С., Шен Дж., Мин С. и Ю З. (2023). Edubot, управляемый учебной программой: основа для разработки чат-ботов для изучения языка посредством синтеза разговорных данных. *ArXiv* , абс/2309.16804. <https://doi.org/10.48550/arXiv.2309.16804>
7. Фрайер Л. и Карпентер Р. (2006). Боты как инструменты изучения языка. *Изучение языков и технологии*, 10, 8–14.

ЛИНГВИСТИЧЕСКИЕ И СОЦИОКУЛЬТУРНЫЕ ОСОБЕННОСТИ ИМИДЖЕВОГО ДИСКУРСА

Кананова Н.С., Ибраева Ж.К.

Казахский национальный университет имени аль-Фараби

Алматы, Казахстан

mrskananova@gmail.com

Аннотация. Лингвистический и социокультурный анализ имиджевого дискурса является важным аспектом современных коммуникаций. В данной статье рассматривается концепция имиджа, его эволюция и роль в обществе, а также различные инструменты и методы, используемые для создания и распространения имиджа. Разработка лингвистических стратегий и приемов в имиджевом дискурсе требует учета не только языковых особенностей, но и социокультурных контекстов.

Ключевые слова: *имидж, дискурс, лингвистика, социокультурные аспекты*

ИМИЖДІК ДИСКУРСТЫҢ ТІЛДІК ЖӘНЕ ӘЛЕУМЕТТІК-МӘДЕНИ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Кананова Н.С., Ибраева Ж.К.

әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университет

Алматы, Қазақстан

mrskananova@gmail.com

Түйіндеме. Беделдік дискурстың лингвистикалық және әлеуметтік-мәдени талдауы қазіргі коммуникациялардың маңызды аспектісі болып табылады. Бұл мақалада бедел ұғымы, оның эволюциясы мен қоғамдағы рөлі, сондай-ақ беделді жасау және тарату үшін қолданылатын әртүрлі құралдар мен әдістер қарастырылады. Беделдік дискурстың тілдік стратегиялары мен әдістерін әзірлеу тек тілдік ерекшеліктерді ғана емес, сонымен бірге әлеуметтік-мәдени контексттерді де ескеруді талап етеді.

Кілт сөздер: *кесірім, дискурс, лингвистика, социокультуралық аспектілер*

LINGUISTIC AND SOCIO-CULTURAL FEATURES OF IMAGE DISCOURSE

Kananova N.S., Ibraeva Zh.K.

Al-Farabi Kazakh National University

Almaty, Kazakhstan

mrskananova@gmail.com

Abstract. Linguistic and sociocultural analysis of the image – building discourse is an important aspect of modern communication. This article discusses the concept of image, its evolution and role in society, as well as various tools and methods used to create and disseminate image. Developing linguistic strategies and techniques in image – building discourse requires consideration of not only linguistic features, but sociocultural contexts as well.

Keywords: *image, discourse, linguistics, sociocultural aspects*

В XX веке актуально обращение исследователей к проблеме имиджа как представления об организации, компании, товарах, услугах. Сам интерес ученых обусловлен изменением условий конкуренции и коммуникации как между отдельными организациями между собой,

так и в представлении положительного образа для потребителей. Так, сегодня имидж играет существенную роль в программировании «хорошего образа» в сознании общества. В этой связи интересно обращение к лингвистическому анализу имиджа высших учебных заведений как объектов предоставления образовательных услуг.

В современных источниках можно встретить большое количество определений слова «имидж». Например, Л.М. Ким определяет имидж как образ, возникший в психике определенной или неопределенной группы людей на основе образа в результате либо прямого (восприятия ими тех или иных характеристик презентуемого объекта) или косвенного - (на основе восприятия уже оценённым кем-то образа (мнения) сформированного в психике других людей). Г.Г. Почепцов рассматривает имидж как «наиболее экономный способ порождения и распознавания сложной социальной действительности; как результат обработки информации; как свернутый текст; как коммуникативную единицу, посредством которой можно работать с массовым сознанием». Ф. Китчен видит имидж как набор смыслов и значений, при помощи которых люди описывают, запоминают и формируют свое отношение к объекту [1]. Исходя из вышеизложенных определений, можно сделать вывод, что имидж – это искусственно созданный желаемый образ объекта, который передается посредством вербальной и невербальной коммуникаций в сознание общества для достижения определенных целей. Целенаправленным созданием образа человека, культуры, организации, страны занимается наука имиджеология, задачей которой становится порождение тех или иных признаков, ведущих к заполнению определенного места в естественной иерархии. Массовому сознанию предлагаются подсказки, указывающие на данное место, при этом получая подсказки по всему спектру каналов воздействия [3; с 123]. Для продвижения имиджа необходимо построение трех видов сообщений: вербального (выступления, статьи), событийного и визуального [2; с 312]. Основными характеристиками процесса управления имиджем по Г.Г. Почепцову, задаются следующими факторами: требования канала (система ценностей человека); возможности самого объекта (характеристики объекта значимые для аудиторий); требования аудиторий (параметры, которым должна удовлетворять данная символическая роль); требования задачи (цели имиджевой коммуникаций). Рассмотренные факторы позволяют видеть имидж следующим образом:

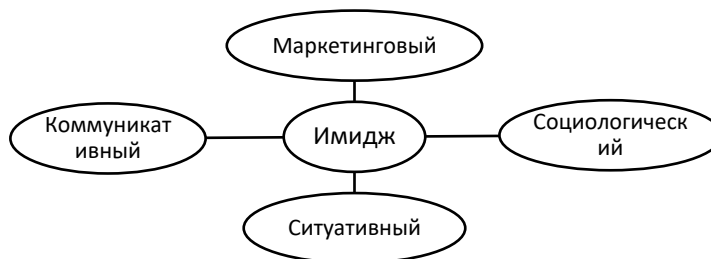

Рисунок-1

Где задачей маркетингового фактора является выделения объекта из числа; социологический фактор направлен на определение предпочтений аудитории; ситуативный фактор задает влияние контекста; коммуникативный фактор состоит в порождении сообщения [3 с 70].

Г.Г. Почепцов предлагает несколько инструментов имиджиологии, которые, по мнению ученого, выполняют основную роль для воздействия на общество, чтобы продвигаемый объект имел успех и занимал хорошие позиции в обществе. Таковые инструменты включают в себя:

позиционирование; манипулирование; мифологизацию; эмоционализацию; форматирование; вербализацию; детализацию; акцентирование информации; архаизацию; замену целей; подачу противоречивых сигналов; дистанцирование; метафоризацию; визуализацию; опрос общественного мнения; нейролингвистическое программирование; внедрение моделей восприятия; контекстное введение знаков [3].

Привлекая языковые средства и риторические приемы, имиджевый дискурс стремится к формированию определенного образа-представления в общественном сознании. Однако, стоит отметить, что каждый тип дискурса имеет свою жанровую политику, которая связывает тематическое содержание, стиль и композиционное построение, определяемые спецификой сферы общения [4].

Все вышеперечисленные инструменты можно проанализировать через призму языковых знаков, присущих вербальной коммуникации, на материалах, взятых из источников таких как сайты, публикации, пресс-релизы и другие посредством лингвистических средств. Понятие дискурса исследуется многими лингвистами и трактуется каждым лингвистом по-своему, с точки зрения видения исследователем данной проблемы. Следовательно, дискурс не закрепил за собой какое-то одно конкретное определение. Так, например, в работе Г.Г. Буркитбаевой, дано следующее определение дискурсу: «Дискурс – это речевое взаимодействие двух или более коммуникантов в устной или письменной форме, проходящие в определенной коммуникативной ситуаций, результатом которого являются текст или тематически объединённые тексты»[4; с 5] При этом автор обращает внимание на тот факт, что соотношение «дискурса» и «текста» не приемлемо, тот и другой выполняют прямо противоположные функции. Объясняя это тем, что «текст — это связанные языковые конструкции, созданные согласно принятым для того или иного типа схемам, в то время как дискурс – это различные устные и письменные реализации текста при интеракции коммуникантов, осуществляющиеся в определенной коммуникативной ситуации.» [4; с 4-5]

Выйдя за пределы, собственно, научного языкознания и оказавших в руках «широкой публики», термин «дискурс» стал использоваться по отношению к самым разнообразным сферам человеческой деятельности. Поскольку объектом или темой дискурса может быть любая область человеческой деятельности, этот список имеет открытый характер. С уверенностью можно сказать, что разновидностей дискурса столько, сколько видов деятельности человека, поскольку каждый вид деятельности порождает свой собственный вид дискурса с присущей ему лексикой и стилистикой. [5]

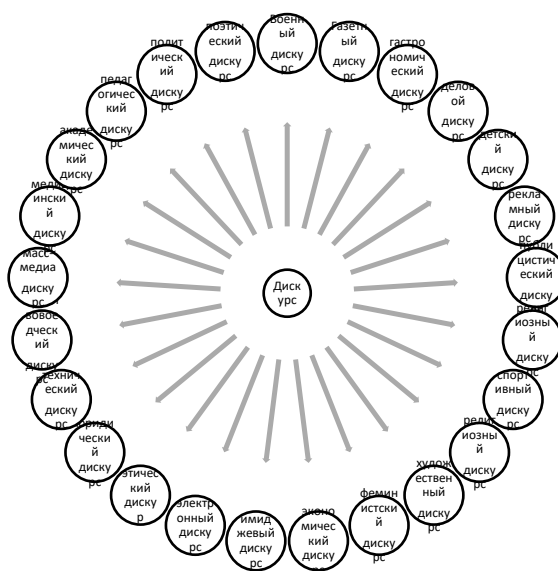

Рисунок 2.

В настоящем исследовании объектом анализа выступает имиджевый дискурс университета.

Согласно исследовательской работе К.И. Белоусова и Н.Л. Зелянской, имиджевый дискурс представляет собой нечто большее чем просто реклама. «В некоторых работах, имиджевый дискурс соотносится только с рекламой и декларативными ключевыми посланиями (пресс-конференциями, презентациями, пресс-релизами), хотя такое понимание,

на наш взгляд, значительно уже того содержания, которое может включать в себя имиджевый дискурс. Понимание имиджевого дискурса как дискурса рекламного (в широком понимании рекламы), т. е. сообщения, идущего к потребителю, не совсем верно, так как имиджевый дискурс должен быть связан с дискурсом, в котором в действительности создается коллективный образ-представление. Реклама же представляет собой желательный образ-представление, который посредством масс-медиа и иных каналов транслируется конечному потребителю. Но потребитель вовсе не обязан принимать транслируемый и навязываемый ему образ – более того, этот образ может вызывать у целевой аудитории самый широкий спектр оценок: от восторженных до раздраженных. Особенно ярко данное обстоятельство отражается в политической коммуникации – при трансляции брендов политических партий и их лидеров. Поэтому рекламный дискурс можно рассматривать как часть имиджевого дискурса – того импульса, который посылает бренд потребителю. Таким образом, имиджевый дискурс понимается нами как коммуникативно-речевое пространство сообществ взаимодействующих потребителей, формирующих представление о той или иной реалии на основе собственных субъективных представлений, и бренд-сообществ. [6] При этом, каждый тип дискурса характеризуется индивидуальной жанровой политикой, которая «связывает такие составляющие как тематическое содержание, стиль и композиционное построение определяемые спецификой сферы общения» [4] Каждый жанр имеет свои языковые (особая лексика и грамматика), паралингвистические (размер, шрифт, жест), а также прагматические (окружение, цель) и контекстуальные особенности. [4]

Рисунок 3

Жанр позволяет определить характер имиджевого дискурса и проанализировать его языковые особенности. В частности, это дает возможность выделить обращение к лексике, использование терминов и аббревиатур, клише, устоявшихся выражений, так называемых стертых метафор, а также ключевых слов, отражающих ценностные установки дискурса (междисциплинарность, инновации, партнерство и т.д.). Кроме того, такой анализ позволяет понять насыщен ли текст именами собственными (названия вузов, имена их ключевых представителей и партнеров, имена экспертов, привлекаемых для независимой оценки процессов, проходящих в вузах), а также личными и притяжательными местоимениями. Особую роль играют качественные прилагательные с семой положительной оценки. Что же касается лингвистических особенностей то языкового воздействия, то они варьируются «от преднамеренного искажения в тексте реальной действительности посредством закрепления за ключевыми словами не свойственных им ранее коннотаций до тонкой, виртуозной игры слов, создания желаемого впечатления при помощи средств языковой выразительности – тропов, стилистических (риторических фигур) и т.д.», особенно при языковой манипуляции. [7] В своем исследовании я обратилась к диссертационной работе Меркулиной А.О. где она рассматривает по каким принципам производится лингвистический анализ текста, так например, она обращается к А.К. Михальской где она описывает следующие лингвистические приемы и риторические модели создания имиджа, заимствованные из лингвополитологии:

1. употребление идентификационных формул – слов или оборотов, подталкивающих адресата к отождествлению себя с организацией (например, использование местоимений «мы», «наш»);
2. применение слов-эпистемиков, придающих тексту характер бесспорной истины (как известно, совершенно очевидно, как мы все знаем, нет сомнения в том, что и пр.);
3. использование фраз наподобие «каждый, я думаю, давно уже решил для себя...» для передачи уверенности PR-специалиста в согласии адресата;

4. обращение к «лозунговым» словам и формулам, к которым относятся такие концепты как «свобода», «мир», «безопасность» и пр. для воздействия с помощью общечеловеческих ценностей и обеспечения позитивного восприятия текста.

В своих работах Меркулина А.О. также ссылается на Булгакову О.В., где, проведя исследование экономического дискурса на предмет лингвистических средств моделирования имиджа, выделяет метафору как одно из самых эффективных средств создания имиджа на лексическом уровне, использование определенных видовременных форм глаголов на морфологическом уровне и членение предложения с выделением темы и ремы на синтаксическом уровне.

Таким образом, анализ работ ученых показал, что исследователи не называют конкретных лингвистических средств для репрезентации имиджа ввиду того, что употребление любых общелитературных языковых средств может служить достижению необходимого перлокутивного эффекта. Выбор лингвистических средств зависит от цели, с которой осуществляется языковое воздействие. [7, 41-43]

На основаниях исследования социокультурных и лингвистических особенностей имиджевого дискурса можно предложить несколько выводов:

1. Имидж является неотъемлемой частью любого презентуемого образа и для достижения определенной цели он ссылается на ряд инструментов с помощью, которых он способен влиять на сознание и мнение общества. Данный процесс принимает во внимание аспекты социальной и культурной жизни общества так, чтобы сообщения, которые получали бы адресанты, соответствовали их желаемой действительности.

2. Исследуя лингвистические аспекты имиджевого дискурса, мы пришли к выводу, что для анализа имиджевого текста необходимо принимать во внимание жанр текста. Таким образом, это позволит определить в каком контексте и в каком ключе направлено послание с точки зрения имиджевого дискурса.

3. Однако, согласно итогам исследования, мы также пришли к заключению, что для анализа текста с точки зрения лингвистики нет определённого набора лингвистических средств, которые могут конкретно обозначить имиджевый дискурс. А каждое лексическое значение может выполнять роль в тексте и интерпретируется согласно жанру и контекстному содержанию.

Таким образом, имиджевый дискурс университета представляет интересный объект для научного анализа с применением методов прагмалингвистики. В первую очередь, на наш взгляд, перспективно изучение образа организации, который должен соответствовать нормам, требованиям, предъявляемым как к самому университету, а также общим требованиям, предъявляемым к вузам, и более того, ценностям страны. Имиджевый дискурс университета имеет важное значение в процессе формирования общественного мнения в целом на систему образования и образа будущего поколения, представляющего интеллектуальную элиту страны.

Литература

1. Ким Л.М. (2020). Учебно-методическое пособие. Политическая имиджеология. Алматы: Казак университеті.
2. Горчакова В.Г. (2010). Прикладная имиджеология. Ростов н/Д.: Изд. Феникс.
3. Почепцов Г.Г. (2001). Имиджеология. М.: Рефл-бук.
4. Буркитбаева Г.Г. (2005). Деловой Дискурс: Онтология и жанры. Алматы: НИЦ «Гылым».
5. Климова Э.Н. (2020). "Имиджевый дискурс: содержание понятия и интерпретативные возможности в маркетинговых коммуникациях". Статья.
6. Белоусов и Зеленская. (2011). Имиджевый дискурс как механизм ориентации избирателя в политическом пространстве. ВЕСТНИК ОГУ.
7. Меркулина А.О. (2022) Лингвистические особенности отражения корпоративной культуры российских и европейских предприятий в имиджевом дискурсе. Диссертация.

SOME TRENDS IN MODERN UYGHUR LITERARY STUDIES

Heß Michael Reinhard

University of Gießen, Germany

MichaelRHess@t-online.de

Abstract. Modern Uyghur literary studies have traditionally been marginalized within Turcology. The present contribution recapitulates some historical and structural reasons for the peripheral status of Uyghur Studies in general and of studies on Modern Uyghur literature in particular within the field of Turcology. It discusses the impact on the ongoing wave of persecutions on research into Modern Uyghur literature and highlights some current developments.

Keywords: *Modern Uyghur literature, Turcology, Xinjiang, Perhat Tursun, Tahir Hamut Izgil, Xi Jinping*

General remarks on the position of Uyghur Studies

Uyghur Studies² provide rich examples of how research environments continually change according to the societal, political, institutional, and other conditions they are subjected to. As for Kazakhstan, one could quote the example of Almaty's former *Centr Ujgurovedeniya* after the disintegration of the Soviet Union in 1991.³

In the West, the structure of Uyghur Studies has more or less followed the developments seen in Turcology at large from the creation of this academic discipline at the end of the 19th century on. An early interest in the language, literature and culture of the ancient Uyghurs can be observed due to the importance of the Old Uyghur language to historical-comparative linguistic studies, which were one of the core interest spheres of Turcology from the outset to at least the end of the 20th century. In contrast, both academic and more general public attention for Modern Uyghur, and especially, Modern Uyghur literature, has been markedly smaller in scale. This can be ascribed to a number of factors. Some of them are the following:

- The marginalization of Literary Studies, and in particular Modern Literary Studies, within Turcology. Possibly, this has something to do with Literary Studies not being viewed 'useful' in the same ways as linguistic or historical research. By many, they are probably still seen as some *l'art pour l'art* luxury pursuit that society in general can easily do without.

- The sparseness of available material until the fall of the First Iron Curtain (1991), as opposed, for instance, to the ample Ancient Uyghur materials that have always been available in Western Museums, such as the Turfansammlung in Berlin.

- The small number of institutions where Modern Uyghur language, literature, and culture have been taught to foreigners.

- The limitation of the perception of Uyghurs to certain stereotypes, especially those related to 'Silk Road' myths⁴ and the victimization of Uyghurs in Xinjiang.

- The decreasing interest in literature in general (i.e., outside the field of Turcology) except for certain popular genres (such as crime novels and fantasy literature).

Consequently, the number of Western scholars who have shown interest in Modern Uyghur literature has remained very limited. It does not seem to be an exaggeration that in contradistinction to the numerous scientific books and other publications that have been dedicated to 'Silk Road'-related topics and the political situation of the Uyghurs in the People's Republic of China, the number

² In the present paper, the "Modern Uyghur" refers to the standardized form of the language that has been codified and used from the 1920s onward, while the term "Uyghur" alone is used as an umbrella term covering all variants to whom the term "Uyghur" has been implied historically (i.e., also including "Modern Uyghur"). However, the name "Uyghur" is applied to speakers of Modern Uyghur, following an accepted convention.

³ For some details, cf. Heß 2019: 130-132.

⁴ For a critical reevaluation of the term 'Silk Road(s)' from a historical perspective, cf. Chin 2013; Starr 2013.

of scholars in the West, including the German-speaking world, that have thoroughly investigated Modern Uyghur Literature does not exceed a handful.⁵

The impact of the Uyghurs' actual persecution in the PRC

The intensification of the Uyghurs' persecution in the People's Republic of China (PRC) after Xi Jinping's coming into power in 2012 has had a catastrophic impact on the Modern Uyghur literature scene. Hundreds of Uyghur intellectuals and writers have been imprisoned for shady reasons, others have been pushed into exile. Apart from state propaganda, texts in the Uyghur language have virtually disappeared from the public in the PRC, including hundreds of titles that had been officially published by the PRC itself. Access to Xinjiang has become as good as impossible for independent observers and researchers.

On one hand, these developments have made research into Modern Uyghur literature more difficult in many ways. On the other hand, they seem to have stimulated it, too. There seem to be two basic reasons for this stimulus.

Firstly, while it is impossible to order and buy titles of Uyghur literature from the PRC and very difficult and often expensive to acquire printed editions outside the country, huge corpora of Uyghur literary texts have been made available on the internet in stable platforms that have demonstrably survived the numerous attempts of Chinese authorities to take them down. Among the most important of these platforms are <https://uygur.com>, <https://elkitab.org>, and <https://turkistanilibrary.com>. These websites not only offer thousands of primary texts of Modern Uyghur literature, covering all genres, but also secondary literature, music, videos, and huge quantities of other information. The number of works of Modern Uyghur prose and poetry downloadable from these and other sites by far exceeds the amount of Modern Uyghur literature available in public libraries across the world. And what is more: Most of the content is freely available for download. For the researcher of Modern Uyghur Literature this means that he is in a quite comfortable position. If the intention of the Communist Party of China's (CPC) had been to impede international scholarly interest in the field of Modern Uyghur Literature (as well as in other fields related to the Uyghurs) by banning Uyghur literature in the PRC, one may safely say that this plan has been thwarted.

The second stimulus has nothing to do with the physical availability of resources. However, it is also linked to the CPC's devastating policy vis-à-vis the Uyghurs that has been seen since 2013. The irrefutable amount of evidence of the mass internment of Uyghurs in the PRC and the human rights abuses perpetrated against them have forced the Chinese government to acknowledge, after an initial phase of denial, the existence of internment camps, which for a long time were euphemistically referred to as "vocational educational institutions" in the CPC's propaganda language.⁶ The publication of these documents – in which a leading role was taken by the U.S.-based researcher Adrian Zenz⁷ – laid the scale of the persecution directed against the Uyghurs, as well as Kazakhs and Kirghiz, in the PRC open before the eyes of a worldwide audience. This, in turn, has caused a global outcry, which included proposals to recognize the PRC's action as "genocide", and which has sustainably damaged the image of the People's Republic. Subsequently, this kind of attention then led to an increase in public, including scholarly, interest, in Uyghur matters. Also, a number of recollections by exiled Uyghurs who recapitulated their persecution in their homeland have found commercially oriented editors.⁸ Hence, contrary to the CPC's observable aim to "disappear" the Uyghurs,⁹ the Uyghur's plight has become ever more prominent and visible on the international scale, and this has doubtlessly led to an increase in the number of scholarly and other publications on the Uyghurs.

⁵ See, for instance, Freeman 2019; Friederich 1997; Friederich 1998; Friederich 2016; Heß 2019a; Heß 2021, p. 543-562; Tanridagli 2022. Klimeš 2015 also touches on Modern Uyghur literature, as, in some sense, does Scharlipp 2002. To these titles can possibly be added contributions by Darren Byler (as Byler 2022), although they strictly speaking lie outside the disciplines of Turcology or Literary Studies. Cf. also Hämraev 2019.

⁶ Cf. Victims of Communism Memorial Foundation 2022ff.

⁷ For instance, Zenz 2022.

⁸ For instance, Cavalius/ Sauytbay 2021; Haitiwaji/ Morgat 2022; Tursun/ Hoffmann 2022.

⁹ Cf. Byler 2022, p. 214.

Current trends in the study of Modern Uyghur Literature

However, neither of the two factors mentioned in the previous section have led to a marked increase in scholarly interest in Modern Uyghur *literature*. As such, Modern Uyghur literature as such is still virtually absent from Western audiences, including the pivotal global English-speaking audience. So far, only one Uyghur novel has been translated into English, Pärhat Tursun's (*1969) "Backstreets" (Uyghur: *Arqa Koča*).¹⁰ The amount of Uyghur poetry translated into English or other Western languages is somewhat bigger but still comprises only a couple of books.¹¹ Other texts have appeared scattered in anthologies.¹²

Still, the fact that titles mentioned in the previous paragraph have been published in the past eight years seems to be indicative of the fact that Modern Uyghur literature is gradually opening up to a worldwide public in world languages.

What is more, some of these books, namely the poetry anthologies and the abovementioned French collection of Uyghur texts, as well as yet another book by the seminal and prolific Uyghur writer, avant-garde poet, and film director Tahir Hamut Izgil (*1969)¹³ may be indicative of a new trend in the dissemination – and hopefully ultimately scholarly investigation of Modern Uyghur literature across the world. This trend can be described as the dissociation of the image of Modern Uyghur literature from the image of the suppressed Uyghur who comes from Xinjiang. It is true that Izgil's "Waiting to be Arrested at Night" addresses the Uyghurs' experience in Xinjiang, but its literary ambition clearly transcends the mixture of fiction and fact that has been typical of some of the texts by Uyghurs that have previously been translated into Western languages.¹⁴ If the trend continues, Modern Uyghur literature will more and more frequently be read and analysed outside the context of the ongoing massive persecution and human rights abuses which the Uyghurs suffer in the PRC. A forthcoming monography on the Modern Uyghur prose literature from the PRC's Reform and Opening Period (ca. 1979-2017) is sure to strengthen this current.¹⁵

Conclusion

As has been shown, Modern Uyghur (literary) studies have developed depending on certain academic as well as non-academic, in particular political, conditions. These circumstances have not always favoured foundational research and made the shape and result of Modern Uyghur studies dependent on non-academic factors. As a result, the energy of attention that is currently directed toward the Uyghurs' situation should be channeled and used in such a way as to support Modern Uyghur literary studies sustainably in order to make them strong and resilient for a future period in which the focus of international attention might have shifted away from the Uyghurs.

References

1. Byler, Darren: *Terror Capitalism. Uyghur Dispossession and Masculinity in a Chinese City*. Durham, London: Duke University Press, 2022. 294p.
2. Cavellius, Alexandra/ Sauytbay, Sayragul: *China Protokolle*. Munich: Europaverlag, 2021. 416p.
3. Chin, Tamara: *The Invention of the Silk Road, 1877*. *Critical Inquiry* 40,1 (2013). P. 184-219.
4. Elkun, Aziz Isa (transl., ed.): *Uyghur poems*. Indianapolis: London: Everyman's Library, 2023. 272p.
5. Frangville, Vanessa/ Mijit, Mukaddas (Hgg.): *Littérature ouïghoure. Poésie et prose*. Paris: Jentayu, 2022. 237p.
6. Freeman, Joshua L.: *Print and Power in the Communist Borderlands: The Rise of Uyghur National Culture*. Diss. Harvard: Harvard University, Graduate School of Arts & Sciences, 2019. <https://dash.harvard.edu/bitstream/handle/1/42029533/FREEMAN-DISSERTATION-2019.pdf?sequence=1> [downloaded on December 4, 2023]. 454p.
7. Friederich, Michael: *Die uighurische Literatur in Xinjiang 1956-1966*. Wiesbaden: Harrassowitz, 1997. 181p.
8. Friederich, Michael: *Welche Wirklichkeit? – Der Schriftsteller Mähämmät Bayraš und die uighurische Literatur*. *Central Asiatic Journal* 42,1 (1998). P. 66-83.

¹⁰ Tursun 2022.

¹¹ The most important titles seem to be Izgil 2016; Frangville/ Mijit 2022; Elkun 2023.

¹² For instance, Heß 2019a; Frangville/ Mijit 2022.

¹³ Izgil 2023. The book has already been translated from English into various other languages, including Dutch, Polish, and Chinese.

¹⁴ See the titles mentioned in footnote 8.

¹⁵ Heß 2024.

9. Friederich, Michael: Uyghur Literary Representations of Xinjiang Realities. In: Bellér-Hann, Ildikó et al. (eds.): *Situating the Uyghurs Between China and Central Asia*. London, New York: Routledge, 2016. P. 89-107.
10. Haitiwaji, Gulbahar/ Morgat, Rozenn: Wie ich das chinesische Lager überlebte. Der erste Bericht einer Uigurin. Berlin: Aufbau, 2022. 259p.
11. Hämraev, Xämit: Die uigurische Tragödie. Heß, Michael Reinhard/ Karakaya, Sultan (Transl.). Berlin: Gulandot, 2019. (*Minima Turcologica, 1*) 152p.
12. Heß, Michael Reinhard: Uiguren in Kasachstan: Untersuchungen zu Demographie, Geschichte und Sprache. Aachen: Shaker, 2019. 388p.
13. Heß, Michael Reinhard: In schweren Tagen: Texte und Quellen zu den Uiguren Kasachstans. Wiesbaden: Harrassowitz, 2019. (= Heß 2019a). 142p.
14. Heß, Michael Reinhard: Profitable Dying. Turkic Interpretations of Martyrdom. Düren: Shaker, 2021. 644p.
15. Heß, Michael Reinhard: Spuren unter dem Sand. Uigurische Literatur in Text und Kontext. Gossenberg: OSTASIEN Verlag, 2024. (Deutsche Ostasienstudien 52). Ca. 480p.
16. Izgil, Tahir Hamut: The Distance and Other Poems. Ariliq vä başqilar. Ürümtshi: Millätlär Ün-Sin Näşriyati. Mutellip, Dilmurat/ Byler, Darren (transl.). [PDF, downloaded from <https://elkitab.org/wp-content/uploads/2020/07/arifliq-we-bashqilar.pdf> on March 20, 2024]. 293p.
17. Izgil, Tahir Hamut: Waiting to Be Arrested at Night. Freeman, Joshua L. (Übers., Kommentator). New York: Penguin, 2023. 272p.
18. Klimeš, Ondřej: Struggle by the Pen: The Uyghur Discourse of Nation and National Interest, ca. 1900-1949. Leiden: Brill, 2015. 280p.
19. Scharlipp, Wolfgang: Moderne uigurische Bearbeitungen einiger karachanidischer und tschagataischer Werke: „Divan Luğat at-Turk“, „Kutadğu Bilig“ und „Baburname“. *Central Asiatic Journal* 46, 1 (2002). P. 128-137.
20. Starr, S. Frederick: Lost enlightenment: Central Asia's golden age from the Arab conquest to Tamerlane. Princeton etc.: Princeton University Press, 2013. 634 p.
21. Tanridagli, Gülzade: Le roman historique, véhicule du nationalisme ouïghour [[Http://cemoti.revues.org/56](http://cemoti.revues.org/56) [accessed on September 26, 2022]].
22. Victims of Communism Memorial Foundation: The Xinjiang Police Files. <https://www.xinjiangpolicefiles.org/> [accessed on May 27, 2022 and later].
23. Tursun, Mihrigul/ Hoffmann, Andrea C.: Ort ohne Wiederkehr. Wie ich als Uiguren Chinas Lager überlebte. Munich: Heyne, 2022. 288p.
24. Tursun, Perhat: The Backstreets. A novel from Xinjiang. Byler, Darren/ Anonymous (Transl.). New York: Columbia University Press, 2022. 136p.
25. Zenz, Adrian: Public Security Minister's Speech Describes Xi Jinping's Direction of Mass Detentions in Xinjiang. <https://www.chinafile.com/reporting-opinion/features/public-security-ministers-speech-describes-xi-jinpings-direction-of-mass> [downloaded on May 27, 2022].

МРНТИ 16.21.33

ФРАЗЕОЛОГИЗМДЕРДІҢ ТҮРКІ ХАЛЫҚТАРЫ ТАМАҚТАНУ ДӘСТҮРІНДЕГІ ТІЛДІК-ТАНЫМДЫҚ КӨРІНІСІ

Жукиева М.Б., Авакова Р.А.

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті

Алматы қаласы, Қазақстан

mendesh.75@mail.ru

Түйіндеме. Түркі халықтары қазіргі кезде тамыры тереңге жайылған, дәстүрі мен мәдениетін мейілінше сақтаған, тарихы мен салтын қадірлей білетін елдерден құралады. Әрине, көнеден келе жатқан салт дәстүрлері қазіргі заманға ыңғайланған. Көптеген ырымдар, әдет ғұрыптар заман талабына сай өзгеріске ұшырауы заңды да. «Дәстүрдің озығы бар, тозығы бар» демекші, жөн жоралғылардың електен өтуі дұрыс та шығар. Дегенмен де, әрбір ұлтты ұлт қылып тұратын оның өзіндік құндылығы бар. Сол ерекшеліктерді ұрпақтан ұрпаққа жеткізе білу, оны саралай зерттеу Түркітану мәселесімен айналысып жүрген ғалымдардың еншісінде. Мақалада Жалпы Түркі халықтарына ортақ дәстүрлер талқыланады. Олардың тамақтану дәстүріне, тамақ атауларына қатысты фразеологизмдер, мақалдар зерттелді. Ең көп кездесетін тамақ ет пен, ең көп танымал сусындар қымыз бен шай туралы лексемалар лингвомәдени

қырынан қарастырылды. Негізгі назар осы елдердің тілдеріндегі ұқсастықтар мен айырмашылықтарды ескере отырып, тамақтану дәстүріндегі лингвистикалық бейнені көрсетуге аударылады.

Кілт сөздер: *түркі халықтары, тамақтану дәстүрі, фразеологизмдер, тағам атаулары, тамақ*

ФРАЗЕОЛОГИЧЕСКИЙ ХАРАКТЕР ЯЗЫКОВОГО ОБРАЗА В ГАСТРОНОМИИ ТЮРКСКИХ НАРОДОВ

Жукиева М.Б., Авакова Р.А.

Казахский национальный университет имени аль-Фараби

Алматы, Казахстан

mendesh.75@mail.ru

Аннотация. Тюркские народы в настоящее время состоят из стран, история которых уходит корнями в глубокую древность. Максимально соблюдающих традиции и культуру, знающих историю и обычаи. Конечно, древние традиции обычаев приспособились к современности. Закономерно, что многие суеверия, обычаи претерпевают изменения в соответствии с требованиями времени. Тем не менее, традиции продолжают сохранять свою ценность, что делает каждую нацию уникальной. Умение передавать эти особенности из поколения в поколение, дифференцировать их изучение-задача ученых, занимающихся Тюркологией. В статье обсуждаются общие традиции тюркских народов в целом. Исследованы фразеологизмы, пословицы, касающиеся их пищевых традиций, названий продуктов. Лексемы о наиболее распространенных продуктах питания - мясе и, пожалуй, самых популярных напитках, кумысе и чае рассматривались с лингвокультурной точки зрения. Основное внимание уделяется отражению лингвистического образа в традициях питания с учетом сходств и различий в языках этих стран.

Ключевые слова: *тюркские народы, гастрономия, фразеологизмы, названия блюд, еда, обычаи*

PHRASEOLOGICAL CHARACTER OF THE LINGUISTIC IMAGE IN THE GASTRONOMY OF THE TURKIC PEOPLES

Zhukieva M.B., Avakova R.A.

Al-Farabi Kazakh National University

Almaty, Kazakhstan

mendesh.75@mail.ru

Abstract. The Turkic peoples currently consist of countries that are deeply rooted, preserve their traditions and culture as much as possible, and know history and customs. Of course, the ancient traditions of customs have adapted to modernity. It is reasonable that many superstitions and customs undergo changes in accordance with the dictate of the time. Nevertheless, traditions have their own value, which makes each nation unique. The ability to transfer these features from generation to generation, to differentiate their study is the task of scientists engaged in Turkology. The article discusses the common traditions of the Turkic peoples in general. Phraseological units, proverbs concerning their food traditions, and product names are studied. Lexemes of the most common food products - meat and, perhaps, the most popular drinks, koumiss and tea were reviewed from a linguistic and cultural point of view. The main attention is paid to the reflection of the linguistic image in the traditions of nutrition, taking into account the similarities and differences in the languages of these countries.

Keywords: *Turkic peoples, gastronomy, phraseological units, names of dishes, food, customs*

"Тамақ" лексикалық-тақырыптық тобына жататын лексемалардың лингвистикалық және мәдени аспектілерін зерттеу халықтың тілдік белгілері мен дәстүрлерінің мәнін тереңірек түсінуге ықпал етеді. Бұл сала мәдени маңызды мәтіндерде көрініс тапты, олардың арасында паремиялар ерекшеленеді-халықтың ғасырлар бойғы тәжірибесінің жарқын көрінісі. Тілдің мақал-мәтелдік қорының материалдары бойынша "тамақ" семантикасымен шындықты зерттей отырып, халық даналығының объективінен өткен этномәдени шындықты ашуға болады. Гастрономиялық терминдердің мағынасында анықталған ұлттық-мәдени компонент этностың ұлттық менталитеті мен дүниетанымының ерекшеліктері туралы түсінікті кеңейтеді.

Түркі халықтарының тарихы, тарихи және рухани тоғысуы, түркі халқының мәдениетіндегі әрбір ұлт этнолингвистикалық аспектілерді зерттей отырып, лингвомәдени бірліктің нышандарын білдіреді. Түркі халықтарына ортақ культ ретінде қалыптасқан көптеген дәстүрлер бар. "Культ" термині бастапқыда Құдайға табынатын адамдар тобын сипаттау үшін қолданылған, "ғибадат, табыну, дұға ету" дегенді білдіреді. Бұл термин алғаш рет 17 ғасырдың басында қолданылған, құдайдың құрметіне сілтеме жасап, француз тілінен алынған culte латын тілінен cultus (ғибадат), сын есімнен cultus (өмір сүрген, мәдени, құрметті), етістіктен шыққан colere (қамқорлық, өсіру). "Культтік фразеологиялық бірліктер" атауы латынның "Культ" сөзінен шыққан, ол "құрмет пен ғибадат" дегенді білдіреді. Ғибадат дегеніміз-бір нәрсені құрметтеу, кез – келген субъектіні немесе табиғаттан тыс тіршілік иелерін құрметтеу дегенмен ұштасады. Түркі халықтарының тамақ атауларына, тамақтану дәстүріне қатысты культ болып қалыптасқан өз ерекшеліктері бар. Ондай ерекшеліктердің түркітөктес халықтарына ортақтығы - халықтардың ауыз әдебиетінен, нақыл сөздерінен, фразеологизмдерінен көрініс табады.

Әрбір ұлттың мәдениетіндегі ең тұрақты элементтердің бірі - тағамдану дәстүрі. «Пища – это тот элемент материальной культуры, в котором более других сохраняются традиционные черты» [1,10] - деп ресейлік лингвист С.А. Арутюнов айтқандай, әрбір халықтың болмысы, табиғаты, оның тамақтану дәстүрінен айқын көрінеді. Тамақ адам үшін ең маңызды қажеттілік. Адамның өмір сүруіне ең бірінші қажеттілігінің арқасында, тамақтану дәстүрі әр ұлт үшін өзінше құндылықтарға ие. Туыстас тілдерді салыстырмалы тарихи жағынан зерттеу ХІХ ғасырдан бастау алады. Алтай семьясының тілдерін, оның ішінде түркі тілдерін алғаш зерттеуді бастаған неміс ғалымы, шығыстанушы Вильгельм Шотт болған. Оның еңбектері алтай тілдерінің туыстығы туралы алғашқы еңбектер болғандықтан, ол зертеулер кейін басқа да шығыстанушы ғалымдардың еңбектерінде толықтырылу үстінде. Түркі халықтарын «түбі бір түркі елі» деп атайды және тарихы мен мәдениеті барлық түркітанушылардың, зерттеушілердің қызығушылығын тудыратыны анық. Олардың тарихы мен этнографиясын зерттеп, түркі халықтарының бүкіл әлемдік мәдениеттің дамуына қосқан ролін, тигізген ықпалын алғаш айтқандардың бірі О.Сүлейменов болатын. Ол 1975 жылы шыққан «Аз и Я» кітабында көшпенділердің мәдениетінің ерекшелігін суреттеген.

Әр халықтың тағамға байланысты өзіндік дәстүрлері бар, ұлттық тағамдары ғасырлар бойы қалыптасқан. Олар сол елдің айналысқан ісіне, отырған жеріне, табиғатына тікелей байланысты. Мысалы теңіз жағалауында өмір сүретін ұлттарда балық өнімдері мол пайдаланылса, егіншілікпен айналысатын халықтарда дәнді дақылдар, өсімдіктер, мал шаруашылығымен айналысатын елдерде ет, сүт өнімдері басты тағамдар болып есептеледі. Тіпті, бізде сондай ассоциация қалыптасқан, көптеген елдерді көз алдымызға елестеткенде олардың тамақтарын қоса елестетеміз. Мысалы Италия десе, есімізге макарон, пицца түседі, Жапония десе суши, Америка десе фаст фуд, Қазақ десе ет елестейді. Өзірбайжандарда ұннан жасалған тағам хангял лағман, өзбектерде манты, түркімендер арасында -этли – унаш, ұйғырларда суйғаш, кесме-гужа, қазақтар мен қырғыздар арасында – бешбармақ өте танымал. Барлық осы тағамдардың негізгі компоненттері - қой еті, бидай ұнынан жасалған кеспе. Руи Гонсалес де Клавихоның естеліктерінде: «Олар үлкен қазандыққа суды құйып, қайнаған кезде ірімшік сияқты қышқыл сүт кесектерін алып, ыстық сумен сұйылтады. Содан кейін олар ұннан өте жұқа жайма жасайды, оларды кішкене кесектерге кеседі, сонымен қатар оларды

қазандыққа тастайды. Аздап қайнаған кезде оттан алады. Бұл тағам етсіз, бірақ, тойымды»[2]. Дін, мифология, наным- сенім, салт- дәстүр, көшпенділік, қонақжайлық, кәде-жоралғылар, әдет-ғұрып, салт (соғым, сарқыт, қонақасы, қырқына/жылына ас беру, мерекелер: шілдехана, бесік той, тұсаукесер, уйлену, ұзату, байғазы, көрімдік, т.б.), тәрбие, ырым, әдеп, этикет, жалпы рухани (бейматериалды) және материалды мәдениетінің салт атауындағы, сөз этимологиясындағы, соған қатысты тамақтану дәстүрі мен тағам атауындағы, қолданатын ұғымдардың тілде қалай функциялайды, қызмет етеді. Соған тоқталып өтейік. Тамаққа байланысты компоненттердің ең танымалы, ең көп қолданылатыны *ет* тағамы. Етке қатысты қазақ тіліндегі *ет жақын, ет қызу, ет жүрегі езілу, еті тірі, еті өлген, еті үйренген, еті қашу, еті ауыр* [3] деген фразеологизмдерден біз ет сөзінің адамның болмысымен, денесімен, тұла бойымен астарлас екенін көреміз. Адамның өзі ет пен сүйектен тұрады. Басқа түркі тілдерінде де ет сөзі ас атауынан бөлек адам денесіне қатысты айтылады. Мысалы татар тілінде *сояге булса, (остенэ) ите усэр* сүйек болса, ет өсер, гагауыз тілінде *et baalamaa* ет алу, семіру деген мағынаны білдіреді.

Өзбек халқы мал шаруашылығымен де, суармалы егін шаруашылығымен де айналысқандықтан, жартылай отырықшы күн кешкен. Олар жылқы етінен гөрі қой етін көбірек пайдаланған. Бұрыннан сақталған дәстүрлерінің бірі -сойылған қойдың етін бөлшектеп, оны майға бөктіріп сақтаған. Өзбектердің ең көрнекті дәстүрлі тағамы **«палов ош»**, яғни жеті өнімнен жасалған тағам. Мынадай жеті өнімдердің П әрпі - пиез (пияз), А - аез (сәбіз), Л - лахм (ет), О - олийо (май), В - вет (тұз), О -об (су), Ш - шалы (күріш) бас әріптерін терсеңіз, «Палов Ош» тағамының атауы шығады. Бұл тағам үйлену тойында міндетті түрде болуы керек.[4] Палаудың шығу тарихының бір нұсқасы Шыңғысханның атымен байланысты. Аңыз бойынша Шыңғысхан жорықтан әлсіреген әскеріне беру үшін әрі сіңімді, әрі құнарлы, күш беретін ас ойлап табуды бұйырады. Аспазшылар ойланып, ақылдасып, қазіргі палау тағамын ойлап табады.

Түркі халықтарының ас ұсыну тәртібінің өзіндік ерекшеліктерінің негізі сонау көне заманнан қалыптасқан. Оның ішінде *Басқа* қатысты фразеологизмдер деп *Бас тарту, соғым басы* сөз тіркестерін қарастырайық.. Қазақ халқында бар бас тарту дәстүрін алсақ, ол міндетті түрде қойдың басы болуы шарт, жылқының немес түйенің басын табаққа арнайы тартпайды. Сиыр немесе жылқы сойылған болса, оның басын кеңсірігінің тұсынан бөліп, бірнеше табаққа етпен қоса салады. Түйенің де басы табаққа бүтіндей қойылмайды. Терісін сыпыру барысында түйенің еріндерін теріден бөліп кесіп алады да, үйітіп «ерін ет» деп аталатын дәмді, жеңсік ас дайындалады. Ірі қара малдың шекесін тарту *соғымбасы* деп аталатын басқа дәстүрде кездеседі. Ал, қойдың басын төрде отырған құрметті қонаққа, құдаға, ақсақал қарияға, молдаға, кейде құдайы қонаққа да береді. Қойды соймас бұрын, ақсақалдар бата береді. Қазақ халқының табақ тарту рәсімі, әрбір табаққа салынатын мүшелер туралы этнограф Ләйлім Әубәкірованың «Қазақтың табақ тарту дәстүрі. Оның түрлері қандай? Мәні, мағынасы неде?» атты еңбегінде толығымен суреттелген: «Қазақта оның өзіндік жолы бар. Басты табақта салып, оны ең сыйлы қонаққа (әдетте қарияға) береді. Қария бата-тілегін айтып, алдыменен оң езуінен кесіп өзі ауыз тиеді. Одан соң оң құлағын кесіп, үйдің ең кіші баласына не жасы кіші адамға ұсынады. Айнала отырған адамдарға бастан бір-бір жапырақтан кесіп ауыз тигізеді де, қалғанын үй иесіне береді».[5] Халықаралық түркі академиясының ғылыми қызметкері, ғалым, этнограф Ақеділ Тойшанұлы қазақтың бас тарту дәстүрінің мағынасын түсіндіріп, қойдың басын кімге беруге болмайтынын, бас тарту рәсімінде неге мән беру қажеттігін айтып берді. "Қойдың басы әйел адамға немесе әкесі бар адамға тартылмайды. Оларға беруге болмайды. Мысалы, дастарқан басында ақсақал болмаса, ел ағасы болып отырған, орта буындағы сыйлы жігітке беріледі. Бірақ мұндағы шарт - әкесінің болмауы. Егер әкесі бар бола тұра алса, бұл жаман ырым болып саналады", - дейді этнограф.[6]

Ал, әзірбайжан халқының үйлену дәстүрі ондаған рәсімдерді қамтиды. Бір қызығы, қазіргі заманның өзінде жас жұбайлардың көпшілігі ғасырлар бойы пайда болған ежелгі салттар мен рәсімдерді сақтайды. Некеге қатысты дәстүрлер үйлену тойынан және оған дайындалудан әлдеқайда асып түседі. Әзірбайжанда үйленгеннен кейінгі алғашқы күндерге,

жүктілік кезеңіне және баланың туылуына, есімді таңдауға және тіпті оның кейінгі тәрбиесіне байланысты да түрлі рәсімдер бар. Әзірбайжанның үйлену дәстүрлері-бұл көп қырлы, түрлі-түсті әлем. Неке қиюдың алдында басталатын салттар, балалы болып, ол бала бір жасқа толғанға дейін жалғасады. Жаңа үйленген жастарға *дюшбара* деген тағам беріледі. Ол қазақтың түшпарасына (түймеш, парша) ұқсас тағам, оны балалары көп болсын деген мағынада жас жұбайларға берген. Өзбектердің тағы бір ұлттық тағамы *Сумалаяк*. Сумалаяк деген жеті әйел немесе жеті періште деген мағынаны береді. Халық осындай тіл үйірерлік дәмді тағамды дайындайтын әйелдерді періштелерге теңеген. Сумалаяқты тек қана әйелдер жасаған. Сумалаяқты пісіргенде ер адамдарды жолатпайды[7]. Бұл тағам көктемнің келуін білдіретін қасиетті ас болып есептеледі. Бұл тағамды ерекше тәртіпті сақтай отырып әзірлеудің өзінде түркі халықтарының мәдени құндылықтарды қастерлеуі көрініп тұрады. Ас мәзірін дайындауда түркі елдерінде әйел адамның алатын орны бөлек Бұл туралы «ағайын тату болса ат көп, абысын тату болса ас көп» деген мақалда да бар.«Агинә ынақ болса - ат тола, Игичә-синил инақ болса - аш тола» (ұйғыр тілінде). Әйел адамның қоғамдағы әлеуметтік орны ерекше, отбасында да әйелдің ықпалы зор. Әйел үйдің берекесі. Отбасы мүшелерінің барлық жағдайын жасайтын да әйел адам. Осындай күнделікті күйбең тірлікпен айналысып жүретін келіндер кейде бір үйге жиналып, дәмді ас пісіріп, шәй ішіп, сырласады. Әңгімелері жарасып, қалжыңдасып тарқайды. Мұндай жиындарды «абысын асы» – «келін асы» деп атаған, кейбәр жерлерде жай ғана «шай» деп атайды, ал өзбек тілінде «ғәп» (өзбек тілінен аударғанда «сөз, сөйлеу» дегенді білдіреді) деп аталады. Әйел затының осылай ккңілді бас қосулары жалпы береке, бірлік, ынтымақ ұғымдарындағы әйел ролін сомдайды.

Етпен қатар түркі халықтарының тағы бір ортақ тамақтану дәстүрі шәй ішуге байланысты. Әзербайжан халқында шәй ішу дәстүрі ерекше орын алады. Олар шәйді күннің кез келген уақытында, тамақтың алдында, тамақтан кейін, мерекелік жиындарда, тойларда, жай ғана бас қосуларда т.б. уақыттарда іше береді. Шәйді өздерінің дәстүрлі тәттісі пахлавамен ішеді. «Пахлаваның атауы оның сыртқы түріне сәйкес ромбик түрінде кездесетін Әзірбайжан кілем өрнектеріндегі "пахла"деп аталатын от символынан шыққан»[8,102]. Түрік халықтарындағы шәй ішу дәстүрін қарастырсақ, үй иесі міндетті түрде алғашқы шыны шәйді қонағына өзі құйып береді. Және шәй ішу қазақтардағыдай қонақжайлықтың белгісі. Әңгіме дүкен құру, отбасылық мәселелерді шешу, талқылау шәй ішілмей жүзеге аспайды. Түріктерде шәйдің негізгі шикізаты ретінде сәлбенді арнайы әдіспен кептіріп жасайды. Ол шәйдің исін аңқытып қана қоймай, емдік қасиетке де ие. Түрік халқының шәй ішу дәстүріндегі шәйді арнайы демдеуі, үй иесінің қонаққа құйып беруі, тәттілердің міндетті түрде дастарханда болуы- шәй мәзіріне қатысты өздеріне тән ерекшеліктері. Татар мәдениетінде де шәйдің орны бөлек. *Чәй* лексемасы татар халқының мақал мәтелдерінде өте көп кездеседі: *Чәй яны – семья жаны, Чәй янында сүз чыга, Бер чынаяк чәйнең кырык ел хәтере бар, Чәйне чәйнисе юк, Жарда тирләп эшләсәң, кайткач тирләп чәй эчәрсең, Кырда кайнаган чәй тәмле була, Чәе булса, шикәре табылыр* т.б. Бұндай мақалдардың қазақ тіліндегі ортақ баламасы *Шәй ішсең, көңілің жәй* дегенге келеді.

Түркітөктес халықтардың тамақтану дәстүрлеріндегі сақталған ерекшеліктердің бірі-ағайын туыспен бірге ас ішу. Көпшілікке ас беру бірлік пен ынтымақтастық үйлесімі болып табылады. Топтық астарда тағамдар жерге жайылған дастарханда ұсынылады, кейбір жерлерде одан мыңдаған адам тамақ ішеді. Шақырылған қонақтардан басқа естіген барша халықтың қонақасыға қатысуы – ас таратудағы ең маңызды ерекшелік. «Тойдан артылған тағамдар болса не таратылады, не болмаса кедейлердің үйлеріне жіберіледі. Ауылдардағы үйлену және сүндет тойларында таратылған ас түрлері бір-бірімен бірдей болады. Осындай астар ғасырлардан бері өзгермеген салт болып келеді. Әскерлік, діни бір міндет ретінде қажылыққа барып қайтқан соң, ораза және құрбан айттары сияқты діни мерекелерде, Наурыз мен Хыдыреллез сияқты көктем мерекелерінде топтық ас тарату және әдет-ғұрыптар ғасырлардан бері жалғасып отырған»[9].

Түркі халықтарының бәрінде дерлік наным сенімдерге қатысты ырымдар әлі күнге дейін сақталған. Мысалы, кісі қайтыс болғанда жасалатын жоралғылар, сол кезде берілетін ас,

қонақасы, садақалар қазірге дейін жалғасын табуда. Әруақтар риза болсын деп, қасиетті жұма күндері шелпек пісіріп, құран оқытып, отырған адамдар шелпектен жағалай ауыз тиеді. Бұл үрдіс әсіресе қазақ, қырғыз, қарақалпақ, ұйғыр елдерінде кездеседі.

Адамдардың бір дастарханда бас қосып, бірге ас ішулері бұл тамақтанудың ең көне дәстүрлерінің бірі. Бұл, ең алдымен, сусынға, оның ішінде қымыз ішуге байланысты. Қымыз ішу рәсімінің негізі – дастархан басына қатысушыларды дәрежелеріне қарай әрқайсысын өз орынына орналастыру тәртібіне қатысты орындалады. Сонымен қатар, қымыз құйылған тостағанды ұсыну тәртібі де бар.

Бұндай рәсім тамақтанушылардан төрдің сол жағында (мәртебелі қатысушылар үшін) және оң жағында белгілі бір орындарға дәрежеге сәйкес отыруды талап етеді.

Киіз үйдің есігі қай жаққа қарап тұрғанына қарамастан, үйге кіргеннен кейін, оң жаққа ер кісілер төрден бастап орналасады, ал, сол жаққа әйел адамдар жайғасады.

Этнограф С.М.Абрамзонның жазбаларынан да мынандай нәрселерді аңғаруға болады: қырғыз халқында туысқан адамдар көрші тұрса, бие сауғанда бәрі жабылып жаңа сауған бие сүтін бір үйге тасиды да, сол бір жерде қымыз дайындайды. Бәрі бірігіп, қымыз дайын болған соң сол үйге жиналып, қымыз ішіледі.

Зерттеушілердің пайымдауынша, сипатталған осы рәсім ежелгі түркі халықтарының қымыз ішу дәстүрінің жаңғырығы, мұны кездейсоқтық деп қарауға болмайды. Шамасы, ертедегі көшпенділердің ортақ ас ішуі – ортақ шаруашылық жүргізгенінің де айғағы болуы мүмкін. Бірге қымыз дайындап, оны бірге ішу- көшпелі қауым мүшелері арасында қымыз таратудың бір түрі ретінде пайда болғанға ұқсайды. Тамақтану дәстүріне байланысты айтсақ, қымыз әрі тағам, әрі сусын ретінде бір қауым елді бір дастарқан басына жинап, оларға көрсетілген құрметті көрсетеді. Татар халқында да қымыз туралы *Һәрнәрсә чама белән, қымыз саба белән (әркім өз шамасын біледі), Қымыз барда қызық бар* (қымыз барда қызық бар), *Қымыз қылықны арттырыр* (қымыз қызықты арттырар) т.б. мақалдар көптеп кездеседі. Ал, қазақта *қыз жігіттікі, қымыз көптікі* дейтін мақал бар. Қымыз көпшілікпен ішіледі. Оның дәлелі қазақ халқында қымызға қатысты қымызмұрындық тойынан бөлек, жыл маусымына қарай ішіліп отыратын *уыз қымыз, жазғы қымыз, күзгі қымыз, қысқы қымыз* деп түрлеріне қарай арнайы дәстүрге айналған. Мысалы, *сірге жияр қымыз немесе күзгі қымыз* деп күзде биелерді ағытар уақытта ағайын, туған-туысқандарын шақырып берілетін қымызды айтады. Қазақ жұртының қымыздың сан қырлы пайдасын біліп қана қоймай, және оны тағам түрі деп қана танымай, оны тамақтану дәстүрінің бір түріне айналдырып, үлкен мәдениет ретінде қалыптастырғанының өзі даналықты көрсетеді. Қымыздың ұлттық тағам ретінде де, құндылық ретінде де мәдениет болып қалыптасуы өте орынды. Қымызға қатысты еліміздегі көптеген мақал мәтелдер, аңыз әңгімелер, ыдыс атаулары, әдет ғұрыптар, рәсімдер, қымыз түрлерінің атаулары, осының бәрі – тіл мен мәдениетті ұштастырып, лингвомәдениеттану саласының зерттеу аймағына дайын өнімі болып қаланып тұр. Бұл дәстүрлер тек қана қымыз ішуге ғана емес, сонымен қатар ет тартуға да қатысты. Ет пен қымыз көне түркі дәуірінен келе жатқан көшпенділердің сүйікті асы болғасын, олардың құлт болып қалыптасуы заңды да.

Қортынды.

Қазақ халқында ежелден наным сенімдерге, ырымдарға, соның ішінде тамақтану дәстүріне, дастарханға ерекше мән берген. Дастарханды төрден бастап жайып, тамақ ішілгеннен кейін, аяқ жағынан бастап жинаған. Тамақ соңында ақсақалдар бата беріп, үй иесіне жақсылықтар тілеген. Түркі халықтарының адамның туылғанынан бастап, өлгеніне дейінгі барлық жоралғылардың бәрін бұлжытпай жасап, және оны ұрпақтан ұрпаққа аманат етіп жеткізіп отырған. Ұлттық дәстүрлердегі тамақтану процесінің маңыздылығын арттырып, оның орындалу тәртібін ерекше сақтаған. Сол жолда қалыптасқан дәстүрлердің тілдік көрінісі ретінде ауыздан ауызға тараған нақыл сөздерді, фразеологизмдер мен мақал мәтелдерді айта аламыз. Түркітөктес елдердің дәстүрлерінің ортақтығына сай сөз тіркестерінің мағыналары да ортақ ұғымды білдіреді. Қорыта келе айтарымыз, осы дәстүрлердің о бастан осындай қалыптасқан сценарилері болмаса, тәрбиелік мәні де төмендер еді. Сондықтан да, түркітөктес халықтардың тамақтану дәстүрлері сол халықтың өн бойынан құралған, әр дәстүрдің шығу

төркінімен қатар, оның атқаратын өзіндік функциясы да бар. Түркі халықтарының тамақ атаулары, тамақтану дәстүрлері өте көп, және бір халықтың өзінде бірнеше варианттылығы кездеседі. Көптеген ғалымдардың зерттеулері болғанымен, оның бәрін бір жүйеге түсіру алдағы күннің еншісінде.

Әдебиеттер

1. Арутюнов С.А., Воронина Т. А. Традиционная пища как выражение этнического самосознания.- М.,2001.
2. Руи Гонсалес де Клавихо: Мемуары.
3. Кеңесбаев И. Фразеологиялық сөздік. Алматы, 2007.
4. Темирбекова Ф. «Палау қайдан пайда болды?»
5. Әубәкірова Л. Қазақтың табақ тарту дәстүрі. Оның түрлері қандай? Мәні, мағынасы неде?
6. <https://informburo.kz/kaz/azaty-taba-tartu-dstr-ony-trler-ansha-mn-maynasy-nede.html>
7. <https://sputniknews.kz/>
8. Күзекбай Ақбота <https://strategy2050.kz/news/43681/>
9. Азербайжанская кулинария Издательский дом «Golden Book». – 2013.
10. Түрік әдет-ғұрыптарында ас тарату мерәсімдері – II <https://www.trt.net.tr/kazakh/>

МРНТИ 16.21.27

К ПРОБЛЕМЕ ДВУЯЗЫЧИЯ В СЕВЕРНОМ КАЗАХСТАНЕ В 80-90-Х ГОДАХ XX СТОЛЕТИЯ

Калыш А.Б.

Казахский национальный университет имени аль-Фараби
Алматы, Казахстан
kalyshamanzhol@gmail.com

Аннотация. Одним из основных индикаторов характера и направленности развития этнокультурных процессов в Казахстане является этноязыковая ситуация. По своей сущности она, с одной стороны, выражает степень реального распространения и уровень функционирования языков различных этнических общностей, с другой, отражает важные закономерности, тенденции и перспективы этнокультурных и этнодемографических процессов. в республике, включая рассматриваемый регион. Анализ этноязыковой ситуации значительно конкретизирует наши знания о многообразии форм этнического взаимодействия, взаимовлияния традиционно-бытовой культуры и единой общеказахстанской системы ценностей. В докладе основе статистических и этносоциологических материалов рассматриваются современные языковые процессы среди основных этносов Акмолинской, Костанайской, Павлодарской и Северо-Казахстанской областей. При этом основное внимание уделено исследованию функционирования различных форм двуязычия.

Ключевые слова: *Северный Казахстан, этносы, этноязыковые процессы, двуязычие*

XX ҒАСЫРДЫҢ 80-90 ЖЫЛДАРЫНДАҒЫ СОЛТҮСТІК ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ҚОСТІДІЛІК МӘСЕЛЕСІ ТУРАЛЫ

Қалыш А.Б.

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университет
Алматы, Қазақстан
kalyshamanzhol@gmail.com

Түйіндеме. Қазақстандағы этномәдени үдерістердің даму сипаты мен бағытының негізгі көрсеткіштерінің бірі – этнолингвистикалық жағдай. Ол бір жағынан, өзінің мәні бойынша әр түрлі этникалық қауымдастықтар тілдерінің нақты таралу дәрежесі мен қызмет

ету деңгейін білдірсе, екінші жағынан, этномәдени және этнодемографиялық үдерістердің маңызды заңдылықтарын, бағыттары мен келешегін республикада, соның ішінде қарастырылып отырған аймақта көрсетеді. Этнолингвистикалық жағдайды талдау этникалық өзара әрекеттесу формаларының алуан түрлілігі, дәстүрлі тұрмыстық мәдениет пен біртұтас жалпықазақтық құндылықтар жүйесінің өзара ықпалы туралы білімімізді айтарлықтай нақтылайды. Баяндамада статистикалық және этносологиялық материалдар негізінде Ақмола, Қостанай, Павлодар және Солтүстік Қазақстан облыстарының негізгі этностары арасындағы қазіргі тілдік үдерістер зерттеледі. Бұл ретте қостілділіктің әртүрлі формаларының қызметін зерттеуге басты назар аударылады.

Кілт сөздер: *Солтүстік Қазақстан, этностар, этнолингвистикалық үдерістер, қостілділік*

ON THE PROBLEM OF BILINGUALISM IN NORTHERN KAZAKHSTAN IN THE 80-90S OF THE 20TH CENTURY

Kalysh A.B.

Al-Farabi Kazakh National University

Almaty, Kazakhstan

kalyshamanzhol@gmail.com

Abstract. One of the main indicators of the nature and direction of the development of ethnocultural processes in Kazakhstan is the ethnolinguistic situation. In its essence, on the one hand, it expresses the degree of real distribution and level of functioning of the languages of various ethnic communities, on the other hand, it reflects important patterns, trends and prospects of ethnocultural and ethnodemographic processes. in the republic, including the region in question. Analysis of the ethno-linguistic situation significantly concretizes our knowledge about the diversity of forms of ethnic interaction, the mutual influence of traditional everyday culture and a single all-Kazakh system of values. The report, based on statistical and ethnosociological materials, examines modern linguistic processes among the main ethnic groups of Akmola, Kostanay, Pavlodar and North Kazakhstan regions. In this case, the main attention is paid to the study of the functioning of various forms of bilingualism.

Key words: *Northern Kazakhstan, ethnic groups, ethnolinguistic processes, bilingualism*

Известно, что важнейшим фактором развития этноязыковых и этнокультурных процессов является двуязычие. Оно обеспечивает коммуникативную функцию языка среди представителей различных этнических групп, способствует взаимообогащению и взаимодействию национальных культур. Оно возникает естественным путем в связи с общественной потребностью в общении в условиях экономического, политического и культурного контакта.

В Северном Казахстане значимость двуязычия среди разных этносов неодинакова. Как свидетельствуют материалы переписей, значение двуязычия для казахского населения постоянно возрастает. Так, если в Павлодарской области в 1970 г. двуязычным было немногим более 60,2% казахов, в 1979 г. – 76,9%, в 1989 г. – 82,5%, то в 1999 г. – уже 92,6% (см. табл. 1 и 2). Среди русского населения области эти показатели были следующими – 1,8–1,0–1,1–12,1%. В отношении других этносов фиксируются, наоборот, процессы снижения двуязычного населения: у немцев за указанные годы – 66,3–55,6–47,9–30,5%, у украинцев – соответственно 42,9–36,1–30,9–23,5%, белорусов – 45,2–39,6–34,4–21,9% [1, 116-117; 2, 148; 3, 423].

Таблица 1 Распространение двуязычия среди различных этносов Северного Казахстана в 1989 г. [3, 215–234; 387–399; 405–417; 423–435; 513–525]

Этносы	Из общего числа лиц данной национальности владеют двумя и более языками, %					
	Казахстан	области				
		Костанайская	Кокчетавская	Павлодарская	Сев.-Казахстанская	Целиноградская
<i>1. Все население</i>						
Казахи	63,1	75,7	82,1	82,5	82,5	82,8
Русские	1,5	0,9	0,5	1,1	0,4	1,1
Украинцы	33,1	30,1	29,5	30,9	29,6	34,3
Белорусы	32,7	32,2	31,4	30,0	33,7	32,7
Немцы	51,6	42,6	52,3	47,9	46,6	50,8
<i>2. Городское население</i>						
Казахи	75,6	85,3	86,7	86,6	88,0	86,6
Русские	1,3	0,9	0,7	1,0	0,3	1,1
Украинцы	32,9	27,5	26,2	31,0	28,4	33,3
Белорусы	31,4	29,3	27,4	29,2	29,6	30,5
Немцы	46,4	35,4	46,1	40,8	32,5	44,0
<i>3. Сельское население</i>						
Казахи	55,3	72,5	80,4	79,8	80,8	80,2
Русские	2,2	1,1	1,0	1,6	0,5	1,2
Украинцы	33,6	32,9	31,6	30,5	30,3	35,5
Белорусы	34,8	34,7	33,3	32,1	36,2	34,7
Немцы	56,7	47,0	54,7	54,5	49,9	55,4

Сопоставление данных по двуязычию с общереспубликанскими показывает, что в исследуемом регионе доля двуязычного населения среди казахов как в городе, так и на селе выше по сравнению с аналогичными показателями по республике. Если по Казахстану в целом доля казахского двуязычного населения составляла в 1999 г. 74,5%, в том числе 83,5% в городе и 67,5% на селе, то в Акмолинской области эти показатели соответствовали 87,7–93,1–84,9%, в Костанайской – 88,0–91,4–86,1%, в Павлодарской – 92,6–95,1–90,2% и в Северо-Казахстанской – 92,4–95,6–91,4%.

Иные показатели у других этносов. При сравнении видно, что двуязычие в Северном Казахстане среди них распространено в меньшей степени, чем в целом по республике. Так, например, у русских доля двуязычного населения в 1989 г. по республике составляла 1,5%, в том числе в городах – 1,3%, а в селах – 2,2%. В изучаемых областях региона это соотношение колебалось в пределах 0,4–1,1%, в том числе в городах – от 0,3 до 1,1%, а в селах – от 0,5 до 1,6%. Идентичные показатели были свойственны и для европейских этносов, контактирующих с казахами.

Таблица 2 Распространение двуязычия среди различных этносов Северного Казахстана в 1999 г. [3, 9–24; 49–55; 121–127; 148–154; 157–163]

Этносы	Из общего числа лиц данной национальности владеют двумя и более языками, %				
	Республика Казахстан	области			
		Акмолинская	Костанайская	Павлодарская	Северо-Казахстанская
<i>1. Все население</i>					
Казахи	74,5	87,7	88,0	92,6	92,4

Русские	16,1	9,3	13,3	12,1	9,1
Украинцы	27,3	21,3	21,3	23,5	17,6
Белорусы	22,8	18,7	20,4	21,9	17,0
Немцы	33,8	29,4	32,1	30,5	30,2
<i>2. Городское население</i>					
Казахи	83,6	93,1	91,4	95,1	95,6
Русские	16,1	10,6	13,2	12,3	10,3
Украинцы	30,0	24,2	22,1	27,6	23,9
Белорусы	24,7	21,5	20,6	23,7	22,8
Немцы	34,1	30,5	32,1	31,3	31,8
<i>3. Сельское население</i>					
Казахи	67,5	84,9	86,1	90,2	91,4
Русские	15,9	7,6	13,7	11,4	7,9
Украинцы	22,8	19,1	20,5	16,3	15,1
Белорусы	20,2	17,3	20,2	17,6	15,2
Немцы	33,5	28,8	32,1	29,8	29,8

Если обратиться к переписи 1999 г., то на владение двумя языками указали по Казахстану уже 16,1% русских, в том числе в городах – 16,1%, а в селах – 15,9%, тогда как в изучаемых областях региона, соответственно от 9,1 до 13,3%, в том числе в городах – от 10,3 до 13,2%, а в селах – от 7,6 до 13,7%. Схожие процессы наблюдаются среди украинцев, белорусов и немцев.

В целом, сравнительно-сопоставительный анализ материалов переписей свидетельствует, во-первых, о возрастании доли двуязычного населения среди казахов и русских; во-вторых, о снижении удельного веса двуязычного населения среди других этнических общностей, проживающих в Северном Казахстане; в-третьих, о более высокой доле двуязычного населения среди горожан по сравнению с сельскими жителями вне зависимости от их этнической принадлежности. Вместе с тем имеют место несовпадения в степени распространения двуязычия при сравнении областных с общереспубликанскими данными, которые в значительной степени зависят как от этнической принадлежности, так и от образа жизни и социокультурных параметров межэтнических процессов.

Двуязычие, получившее распространение в регионе в основном носит «национально-русский», либо «русско-национальный» характер. Структура двуязычия в значительной степени обуславливается этническими факторами и направленностью этнических процессов в Северном Казахстане. Так, по переписи 1999 г., среди казахского населения преобладает преимущественно казахско-русское двуязычие, которое в Акмолинской, Костанайской, Павлодарской и Северо-Казахстанской областях составляет соответственно 99,1–98,9–99,1–99,5 %. Интересно, что среди других этносов удельный вес национально-русского двуязычия меньше по сравнению с казахско-русским двуязычием. Так, в указанных областях у украинцев он равнялся 92,9–90,4–91,1–93,9%, белорусов – 93,7–91,5–91,3–94,3%, немцев – 91,2–87,2–87,9–91,9%. С другой стороны, среди русского населения полностью преобладает русско-казахское двуязычие, которое в упомянутых нами выше четырех областях достигает 92,2–94,1–90,9–92,9% [3, 50, 122, 149, 158].

Вместе с тем прослеживается дифференциация по рассматриваемому комплексу вопросов в зависимости от образа жизни. Так, в среде городского казахского населения удельный вес казахско-русского двуязычия колеблется в пределах 98,2–98,7%, что ниже, чем у сельского населения, где этот показатель равняется 99,6–99,8%. Примерно аналогичные тенденции мы имеем по украинско-русскому (90,5–22,7% в городе и 91,7–94,4% на селе) и белорусско-русскому двуязычию (91,4–93,5% в городе и 91,0–94,6% на селе), немецко-русскому – среди немцев. Значительно отличаются в этом смысле данные по немецко-русскому двуязычию – 84,4–90,1% в городе и 87,1–92,6% на селе.

Отметим, что степень распространения национально-русского двуязычия находится в прямой зависимости от этнодемографической и этнокультурной ситуации в регионе. Например, в районах, где выше удельный вес и численность казахского населения в силу отсутствия или недостаточности языковой среды для общения, больше доля только казахоязычного населения, ниже процент двуязычия в среде казахов, а также выше удельный вес русского населения, владеющего казахским языком. И, наоборот, в полиэтнических районах региона с возрастанием русского населения уменьшается доля знающих казахский язык, увеличивается численность только русскоязычного населения; там же выше доля казахско-русского двуязычия, уменьшается удельный вес только казахоязычного населения.

К сожалению, материалы переписей не содержат точных данных по многоязычию. По данным этносоциологических исследований, определенную роль в процессе взаимодействия и взаимообогащения национальных языков играет трехязычие, в частности, немецко-русско-казахское и татарско-русско-казахское. Оно возникает на основе свободного развития немецкого и татарского языков как родных в сочетании с казахским и русским языками как средствами межнационального общения. Казахский язык играет роль средства межнационального общения в основном в моноэтнической среде. Случаи многоязычия встречаются среди немцев и казахов в Павлодарском, Успенском и Щербактинском районах Павлодарской области, где они живут достаточно компактно и тесно общаются в производственной и семейно-бытовой сферах. Так, казахско-русско-немецкое трехязычие достаточно четко прослеживается в обследованных нами казахских семьях села Константиновка Успенского района, где, по словам информаторов, казахи из числа молодого и среднего поколений наряду с русским свободно говорят по-немецки, поют немецкие песни на различных торжествах и праздниках [4].

Таким образом, рассматриваемые этноязыковые процессы в Северном Казахстане характеризуются сложностью и рядом отличительных черт по сравнению с этноязыковой ситуацией в республике в целом. Будучи этноконтактной зоной Северный Казахстан отличается большей интенсивностью процессов утраты национальных языков дисперсными субэтническими группами, проживающими за пределами территории основного расселения; значительным развитием национально-русского и русско-национального двуязычия; широкими масштабами функционирования русского языка не только в качестве языка межнационального общения, но и в качестве родного языка для все более значительной части нерусского населения; определенными сдвигами в знании государственного казахского языка европейскими этносами; ускорением процессов изменения языковой ориентации, реального бытования языков в городской среде по сравнению с сельской.

Литература

1. Численность и состав населения СССР. По данным Всесоюзной переписи населения 1979 г. – М.: Финансы и статистика, 1984. – 366 с.
2. Итоги Всесоюзной переписи населения 1989 г. Национальный состав населения Казахской ССР, областей и г. Алма-Аты. – Алма-Ата: РИИЦ, 1991. – 555 с.
3. Национальный состав населения Республики Казахстан. Т. 2. Население Республики Казахстан по национальностям владению языками / Итоги переписи населения 1999 г. в Республике Казахстан. Статистический сборник. – Алматы: Агентство РК по статистике, 2000. – 272 с.
4. Полевые материалы автора. Павлодарская область: Павлодарский, Успенский и Щербактинский районы, 1999 год.

ҚОРЛАУ ДЕРЕГІНІҢ ТІЛДІК ҚАРЫМ-ҚАТЫНАСТАҒЫ КӨРІНІСТЕРІ

Олжахан А.Н.

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университет
Алматы, Қазақстан
arrayka00@gmail.com

Түйіндеме. Бұл мақалада тілдің қолданысы мен қызметі барысында туындайтын қақтығыстар жүйеленіп, лингвистикалық, когнитивтік және этномәдени аспектілерде қарастырылады. Жұмыстың негізгі мақсаты – қорлау мен жала жабуға және ар-намысты, абыройды, сондай-ақ іскерлік беделді қорғауға қатысты зерттеулерді анықтау. Жұмыста ақпараттық дауға негіз болған мәтінді талдаған кезде қолданатын терминдер мен категориялардың ғылыми-ұғымдық аппараты талқыланады. Жүргізілген талдау заңгерлік аспектілердің мағынасын түсінуге, қорлау негізінде қолданылатын сөздердің этимологиясын анықтауға мүмкіндік береді. Бұл зерттеу лингвист-ғалымдарға, судьяларға, тергеушілерге, прокурорларға, адвокаттарға, БАҚ заңгерлеріне, журналистерге, магистранттарға, филология, журналистика факультетінің оқытушыларына пайдалы болуы мүмкін. Өйткені бұл оларға әртүрлі әлеуметтік желідегі контексттердің мағынасы мен мәнін ұғынуға мүмкіндік береді.

Кілт сөздер: *қорлау, когнитивті, этномәдени, инвективті лексика, спонданды, виктимология, инвектум*

ПРОЯВЛЕНИЯ ДАННЫХ ОСКОРБЛЕНИЯ В ЯЗЫКОВОМ ОБЩЕНИИ

Олжахан А.Н.

Казахский национальный университет им. аль-Фараби
Алматы, Казахстан
arrayka00@gmail.com

Аннотация. В данной статье конфликты, возникающие в процессе использования и деятельности языка, систематизированы и рассмотрены в языковом, когнитивном и этнокультурном аспектах. Основная цель работы – выявление исследований, связанных с оскорблением и клеветой и защитой чести, достоинства, а также деловой репутации. В статье рассматривается научно-понятийный аппарат терминов и категорий, используемый при анализе текста, составляющего основу информационного спора. Проведенный анализ позволил понять значение юридических аспектов, объяснить этимологию слов, употребляемых вместе с оскорблениями. Данное исследование может быть полезно лингвистам, судьям, следователям, прокурорам, юристам, медиаюристам, журналистам, аспирантам, филологам, преподавателям журфака. Потому что это дало им возможность поделиться своими мыслями о концертах Артура в социальных сетях.

Ключевые слова: *оскорбление, познание, этническая принадлежность, инвективная лексика, спонданда, виктимология, инвектум.*

MANIFESTATIONS OF INSULT DATA IN LANGUAGE COMMUNICATION

Olzhakhan A.N.

Al-Farabi Kazakh National University
Almaty, Kazakhstan
arrayka00@gmail.com

Abstract. In this article, the conflicts that arise in the course of language use and activity are systematized and considered in linguistic, cognitive, and ethnocultural aspects. The main purpose of the work is to identify studies related to insult and defamation and protection of honor, dignity, and

business reputation. The paper discusses the scientific-conceptual apparatus of terms and categories used when analyzing the text that is the basis of the information dispute. The conducted analysis allows to understand the meaning of legal aspects, to determine the etymology of words used on the basis of insults. This study can be useful for linguists, judges, investigators, prosecutors, lawyers, media lawyers, journalists, graduate students, philology, journalism faculty teachers. it allows to understand the meaning and significance of various social network contexts.

Keywords: *insult, cognitive, ethnocultural, invective vocabulary, spondandy, victimology, invectum*

Заңгерлік көзқарас тұрғысынан алғанда, қорлау – сөйлеуші тарапынан тілдік актіде адресатты, яғни тұлғаны қорлау, абыройын төгу, кемсіту ниетін көздеп, адресатқа өте дөрекі, балағат, боқтық т.б. инвективті лексиканың айтылу үдерісі.

Инвективті лексика – латын тілінен алынған: *invectiva* «балағаттау» деген мағынаны білдіреді.

Кез келген тілдік қорды әдеби нормативтік лексика және әдепсіз, балағат лексика құрайды. Алайда әдеби нормативтік лексика өз қолданысы барысында қорламайды. Ал әдепсіз, балағат лексика өз қолданысы кезінде тұлғаны қорлайды деген түсініктің болмауы керектігі юрислингвистика саласы ғалымдарының еңбектерінде қарастырылған.

Заңгерлік тәжірибеде әдеби нормативтік лексиканың да контекстік я түрлі жағдаяттық қолданысында тұлғаны қорлайтын лексика болып табылмаған кездері орын алған. Балағат, боқтық т.б. инвективті лексиканың айтылу жағдайын қорлау ретінде тану үшін, ең алдымен сөйлеушінің нақты қорлау ниетін көздегені анықталуы тиіс.

Ал қорлау ниетінің көзделуі инвектордың (яғни қорлаушының) сол балағат сөздер орын алған қақтығысты жағдаятта (конфликтіде) бастамашы болуымен анықталады. Қорлау ниетінің көзделуі көп жағдайда спонтанды сипатта жүзеге аспайды. Осы сияқты балағат лексика орын алған коммуникативтік қақтығысты интерпретациялық талдау кезінде макроконтексті талдай келгенде, инвектордың әдейілеп сол ұрысты тұтандыруға ықпал етіп сөз қосуы, яғни бастамашысы болу жағдайы оның *алдын ала даярланып, тұлғаны қорлау ниетін көздегенінен* хабардар етеді.

Ал балағат, боқтық т.б. инвективті лексиканың **спонтанды түрде** (аяқасты, дайындалмаған түрде) орын алатыны да юрислингвистика тәжірибесінде жиі кездеседі. Балағат, боқтық сынды инвективті лексиканың спонтанды түрде орын алуы жағдайында инвектордың алдын ала **қорлау** ниетін ойластырмайтыны, инвектумды әдейілеп кемсіту, абыройына нұқсан келтіру пиғылында болмайтыны анықталған. Осы тұрғыда Н.Д. Голев *абайсызда қорлау немесе әдейі істелмеген қорлау* деген ұғымдарды енгізуді ұсынады.

Қорлау дерегі жағдайында инвектумның (қорланушы, жәбірленуші тұлғаның) рөлінің де ескерілуі аса маңызды. Себебі, инвектумның (қорланушы, жәбірленуші тұлғаның) өзі де қандай-да бір дәрежеде инвективтік я қорлау жағдаятында бастамашы болып шығады. Сондықтан да заңгерлік пәндер арасында көп жағдайда инвекторды (қорлаушыны) қорлауға баруға итермелеп, яғни арандатып, соңынан қорланушы болып табылып жататын тұлғаның, яғни қорланушының я жәбірленушінің (инвектумның) мінез-құлығын зерттейтін виктимология саласы бар. Спонтанды (аяқасты), алдын ала дайындалмаған коммуникативтік қақтығыстарда (конфликтілерде), яғни кездейсоқ сипаттағы өткінші ұрыс-керістерде, келіспеушіліктерде осыған дейінгі, яғни алдындағы күнделікті өмір ағысында орын алған жағдаяттар, оқиғалар – фондық, мәтін сыртындағы мәліметтер көрініс табады. Психоллингвистикалық зерттеулер бойынша инвектум-субъектінің (қорланушы, жәбірленуші тұлғаның) өзі осы коммуникативтік қақтығысқа дейінгі өмір ағымында инвекторды (қорлаушыны) аталмыш қақтығысқа арандататыны да дәлелденген. Мұндай тілдік қақтығыстарда инвектум (жәбірленуші) түрлі манипулятивтік тәсілдер арқылы қарсыласын мазасыз күйге түсіріп, оның психологиялық сабырлы қалпынан айырылып қалу жағдайына әкеліп, соңында инвектордың (қорлаушының я қарсыласының) әдеп сақтау, тілдік нормадан ауытқымау тұрғысынан қателіктер жіберуіне, яғни анайы психологиялық-тілдік агрессияға

баруына өзі түрткі болады, бұл жағдайда опоненттер я куәлар алдыңғы фондық (оқиғалар туралы) білімнің жетіспеушілігіне, оқиғаның мәнісі туралы ақпараттары болмауына байланысты тілдік қақтығысты жағдаяттың мәнісі туралы ешнәрсе айта алмайды, тек сол сәттік көргендерімен ғана шектеледі. Бұл тұрғыда өзара ресми қарым-қатынастағы тұлғалардың – газет редакторы және бөлім қызметкері – көпшілік алдындағы өзара ауызша сөз қақтығысы барысында дәрекі, балағат, боқтық лексиканың қолданысына байланысты лингвистикалық талдауды алға тартуға болады. Сөз қақтығыстарын тудыратын даулы мәтіндерден қорлау мәнісі қамтылған тілдік бірліктерді анықтауда жәбірленуші тұлға туралы автор тарапынан қолданылған теріс бағалаулар я эпитеттердің мақалада баяндалған жайттарға бара-барлығы (адекватты), шынайы деректерге сәйкестігі өлшемдері басшылыққа алынды. Өйткені жәбірленуші тұлға туралы теріс баға мазмұнында оның іс жүзіндегі заңды немесе қоғамдық мораль нормаларын бұзғаны туралы мәлімет қамтылуы мүмкін. Мысалы, алаяқ (мысалы, тұрғын үймен анықталған мерзімде қамтамасыз етуге уәде етіп, соңында тұтынушылардың қаржаттарын өз қалтасына басып алуы), жезөкше, жеңіл жүрісті (қоғам тарапынан моралдық тұрғыдан айыпталатын іспен айналысу) әйел сияқты бағалауыштық лексика мазмұны бойынша қоғамдық мораль нормаларын бұзғаны туралы мәліметтің шындыққа сәйкестігі / сәйкес еместігі тексеріле алынады. Жалпы сөздің, сөйленістің қорлау сипатын анықтауда түрлі ұстанымдар басшылыққа алынады. Оның бірі түрлі әлеуметтік топтар мен таптар, түрлі аймақтардың менталитеті, түсінігі тұрғысынан, қоғам тарапынан дәрекі, көргенсіз сөздер – инвективтердің анықталуына байланысты мына түрдегі пікір де назар аудартады: «Жағымсыз форма түсінігін анықтау ұстанымдық тұрғыдан маңызға ие. Заңгерлік салада оның мұндай дефинициясы қамтылмаған, алайда тікелей түрде берілген түсініктемесі жағымсыз форманы қоғамда қалыптасқан әдептілік шегінен шығып кету тұрғысындағы анықтамаға алып келеді. Әлбетте, бұл тұрғыда айтылып отырған шектеулер түрлі аймақтарда, түрлі қоғамдық-әлеуметтік қауымдастықтарда түрліше болып келеді. Жағымсыз форманың қылмыстық анықтамасы қоғамдағы басымдыққа ие салт-дәстүрлерден бастау алуы тиіс».

Инвектив лексика жіктемесі үшін маңызды атаулардың көрсетілген түсіндірме сөздікте берілген дефинициясының заңгерлік лингвистика қағидалары үрдісінен шықпайтынын, инвектив мазмұнын ашу мақсатына бағытталмағаны, тіпті инвективтілік ұғымының өзінің лексикографиялық тәжірибеде орын алмағаны түсінікті болып отыр. Дегенмен түсіндірме сөздікте анайы, тұрпайы, оғаш, ерсі, дәрекі сөздері өзара синоним ретінде көрсетілсе, балағат және боқтық сөздері былапыт сөз ретінде бір қатарға енген. Ал жалпы осы аталған сөздердің барлығына тән сипат – олардың жағымсыз семантикасы. Сондықтан бұл сөздерді жинақтап алғанда, әдепсіз сөздер тобында қарастырып, іштей жіктемесінде боқтық (боқтау және анайы дене мүше атаулары) және балағат сөздерге қоғамдықкөпшіліктік қолданысына тыйым салынатын сөздерді, тұрпайы сөздерге қоғамдық қолданыста орынсыз сөздерге жатқызуға болады деп есептейміз. Тұрмыстық сана тұрғысынан алғанда, жоғарыдағы кестеде көрсетілгендей, бейнормативті лексика тұтасымен – тұрпайы (анайы) дәрекі сөздер де, балағат сөздер де, боқтық сөздер де әдепсіз болып есептеледі. Осыған орай өзінің тілдік санасына сүйене отырып, осы бейнормативті лексика өзіне қатысты қолданылғанында, кез келген тіл иеленуші сол әдепсіз қалыпта айтылған сөздерді дәрекі, анайы деп есептеп, нәтижесінде қорланғанына шағымданады.

Тұрмыстық сана тұрғысынан шағымданушыныкі жөн болып табылады (қара. әдепсіз, оғаш сөздердің мағынасын), алайда заңгерлік көзқарас тұрғысынан – дұрыс болып табылмайды, заңгерлік түсінікте ресми берілген түсініктерге сәйкес, әдепсіз тілдік қалып (форма) ұғымы жәбірленушіге тікелей бағытталған әдепсіз лексиканың, яғни боқтық сөздер мен сөйленістердің болуын қажет етеді: «Қорлау қылмыстық тұрғыдан жазаланады, егер арнамыс пен абыройдың түсірілуі әдепсіз тілдік қалыпта жүзеге асырылса: боқтық сөздер, анайы сөздер, мазақ қимылдар, ым-ишарат арқылы».

М.А. Осадчийдің түсіндірмесі бойынша, сот-лингвистикалық сараптама аясында «нормативті және бейнормативті терминдері арнаулы сипатқа, нақтырақ айтқанда, амалдық

сот-лингвистикалық мазмұнға ие болады. Сот-лингвистикалық түсінікте бейнормативті лексика – бұл жалпылингвистикалық мәнісіне қарағанда, мейлінше тар әрі құрамы жағынан айқын топ. Сот-лингвистиканың ұғымдық-әдістемелік аппаратындағы кез келген тарылу және нақтыланудың аса маңызды экстралингвистикалық факторға негізделетінін түсіну қажет. Яғни, іс жүзіндегі іс жүргізу заңнамасына сәйкес барлық күман-күдіктер айыпкердің пайдасына қарастырылады. Ал қазіргі осы жағдайда – нормативтілік пайдасына шешіледі»

Тілдік сөйленістердің әдепсіздігі ұғымы сөйленіс формасының (әдепсіз, ерсі сөздер мен сөйленістер) әдепсіз болуымен бірге, сөйленіс мазмұнының да (әдепсіз анекдот, ерсі сөйлеу) ерсі болуын керек етеді. Сөйленіс мазмұнының әдепсіздігі – тілдік қарым-қатынаста тақырыптық табудың (тыйымның) бұзылуы, қоғамдық көпшіліктік талқыға салуға құлықтық тұрғыдан тыйым салынған тақырыптардың қозғалуы, талқыға түсуі. Жалпы лингвомәдени кеңістікте төменгі дене мүше, жыныстық қатынас атаулары табуланған болып табылады. Сөйтіп, әдепсіз қалыпқа ерсі, анайы мазмұнды қамтитын (мысалы, «түңгі көбелек» өз мағынасында заңгерлік және моралдық тұрғыдан айыпталатын әрекет туралы мазмұнға ие, сондықтан жағымсыз сөйленіс болып табылады) сөйленістер жатқызылады. Табуланған семантика әдеби тіл нормасына толықтай сәйкес келетін сөйленістерде де қамтылуы мүмкін. Әдепсіз қалып (форма) лексикалық мағынасын, сөздіктегі белгі және сол тілдік қарым-қатынас орын алған сөйлеу жағдаятын талдау негізінде анықталады.

Әдебиеттер

1. Грищенко А. И., Николина Н. А. Экспрессивные этнонимы как приметы языка вражды. – Екатеринбург: Изд-во Урал. ун-та, 2006.
2. Грищенко А. И. Источники возникновения экспрессивных этнонимов (этнофолизмов) в современном русском и английском языках: этимологический, мотивационный и деривационный аспекты // Активные процессы в современной лексике и фразеологии: Материалы международной конференции 8-9 июня 2007 г. памяти Л. В. Николенко и Ю. П. Солодуба (МПГУ) / Гл. ред. Н. А. Николина – М.–Ярославль: Ремдер, 2007.
3. Қазақстан БАҚ-тарындағы саяси әдептілік: үйлесімдікті іздеу. – Алматы: «Әділ сөз», 2007.
4. Ожегов С.И. және Шведова Н.Ю. Орыс тілінің түсіндірме сөздігі. – М., 2004.
5. Кузьмина Н.А. Ұлтаралық араздықты қоздыру туралы іс (РҰЛ (Ресей ұлттық бірлігі. РНЕ – РОССИЙСКОГО НАЦИОНАЛЬНОГО ЕДИНСТВА сайтындағы сараптама) / Юрислингвистика-9: Истина в языке и праве. – Барнаул 2008.
6. Иссерс О.С., Рахимбергенова М.Х. Языковые маркеры этнической ксенофобии (на материале российской прессы / Политическая лингвистика. – Вып. 3(23). – Екатеринбург, 2007.
7. Жұбанов Қ. Қазақ тілі жөніндегі зерттеулер. өнд., 3-бас. – Алматы: Мемлекеттік тілді дамыту институты, 2010. – 608 б.
8. Карымсакова Р.Д. Оскорбление и клевета: взгляд эксперта. – Алматы: «Әділ сөз», 2016. – 152 стр.
9. Таусоғарова А.Қ. Қорлау және жала жабу: сарапшының көзқарасы: Оқу құралы // Жауапты ред. Әженова Г.Х. – Алматы: «Әділ сөз», 2013. – 152 с.
10. Таусоғарова А.Қ. Сот-лингвистикалық сараптама мәселелері: оқу құралы. – Алматы: Қазақ ун-ті, 2006. – 103 б.

КАЗАХСКИЙ ЯЗЫК И КУЛЬТУРА В XX ВЕКЕ И В ПЕРИОД ПОСЛЕ ПОЛУЧЕНИЯ НЕЗАВИСИМОСТИ

Турумбетова Л.А.
КазУМО и МЯ имени Абылай хана
Алматы, Казахстан
t.lyaila@mail.ru

Аннотация. В статье рассматривается развитие казахской культуры и языка в XX веке и в первой четверти XXI века. Выделяются основные три периода в развитии: досоветский – до революции 1917 года, советский с 1917 по 1991, постсоветский – получение независимости в 1991 и по настоящее время. В статье, характеризующей историю развития казахской культуры и языка на протяжении больше чем столетие, большое внимание уделяется событиям, которые произошли за этот период. На территории Казахстана за это время сформировалась новая общность людей с языком и культурой, которую не смогли уничтожить годы гонений и забвения. В XXI веке бережно сохраняются традиции, обычаи казахов, передаются знания, философия жизни, культура предков.

Ключевые слова: *казахский язык, культура, постсоветский период, независимость обычаи*

20 ҒАСЫРДАҒЫ ЖӘНЕ ТӘУЕЛСІЗДІК АЛҒАННАН КЕЙІНГІ КЕЗЕҢДЕГІ ҚАЗАҚ ТІЛІ МЕН МӘДЕНИЕТІ.

Турумбетова Л.А.
Абылай хан атындағы ҚазХК және ӘТУ
Алматы, Қазақстан
t.lyaila@mail.ru

Түйіндеме. Мақалада XX ғасырдағы және XXI ғасырдың бірінші ширегіндегі қазақ мәдениеті мен тілінің дамуы қарастырылады. Үш негізгі кезең көрсетіледі: кеңестік дәуірге дейінгі – 1917 жылғы революцияға дейін, кеңестік 1917 жылдан 1991 жылға дейін, посткеңестік – 1991 жылы тәуелсіздік алған және қазіргі уақытқа дейін. Мақалада бір ғасырдан астам уақытта болған оқиғаларға көңіл бөлінген. Осы уақыт ішінде Қазақстанда жаңа қауымдастығы қалыптасты, құғын сүргін мен ұмытылу жылдарындағы оны жоя алмаған тілі мен мәдениетімен. XXI ғасырда қазақтың салт – дәстүрі, әдет – ғұрпы мұқият сақталған, өмір философиясы, ата – баба мәдениеті мұраға қалдырылған.

Кілт сөздер: *қазақ тілі, мәдениет, посткеңестік кезең, дәстүр, тәуелсіздік*

KAZAKH LANGUAGE AND CULTURE IN THE 20TH CENTURY AND IN THE PERIOD AFTER INDEPENDENCE

Turumbetova L.A.
Kazakh Ablai khan University of International Relations and World Languages
Almaty, Kazakhstan
t.lyaila@mail.ru

Abstract. The development and the position of the Kazakh culture and language in the XX century and the first quarter of the XXI century are considered in the paper. Three main periods in its development are assigned: the pre Soviet - before the revolution of 1917, the Soviet period from 1917 till 1991, the post Soviet after getting Independence in 1991 and the current stage. The paper which characterizes the history of development of Kazakh language and culture during the period of more than one century points out that a new social community with language and culture has been formed

which determined the historical fate of Kazakh people and other nations, living on this territory. In the XXI century traditions, customs of Kazakhs, knowledge, the philosophy of life, culture of ancestors who conquered the vast Kazakh steppes are passed on to the following generations.

Key words: *the Kazakh language, culture, post soviet period, independence, customs*

Многие исследователи, такие как Э. Сепир, Г.А. Антипов, В.А. Маслова, С.Г.Терминасова считают, что язык является сокровищницей культуры. Взаимодействие языка и культуры – это многоплановый процесс. Язык является носителем культуры и играет первостепенную роль в отношениях «язык-культура». Он служит средством накопления, хранения и передачи культурной информации от поколения к поколению. Язык не может существовать вне культуры, культура не может существовать вне языка. Казахская культура, являясь преемницей культуры кочевников Великой евразийской Степи, сформировала уникальное мировоззрение, своеобразные традиции, обычаи.

Развитие культуры неразрывно связано с социально-экономическими, политическими и этническими процессами. Национальный язык развивается по определенным внутренним закономерностям. И в тоже время на развитие языка также оказывают влияние социально-политические события на конкретных исторических этапах. Пройденный казахским языком путь в течение столетия требует рассмотрения двух аспектов – внутреннего, т. е интралингвального: состояние и развитие языковой системы и внешнего экстралингвального, а именно расширение или сужение функционального спектра. Казахский язык имеет богатую, отточенную лексику, выражающую все особенности быта, окружающей жизни, флоры, фауны, множества факторов социальной жизни. Он обладает богатейшим фразеологическим фондом. Это ценнейший источник сведений о культуре, менталитете народа, обычаях, обрядах и ритуалах. В любом языке есть основной словарный фонд, который в целом сохраняется в течение веков. Также есть «лексические пласты, которые находятся в постоянном движении – составляющие их единицы уходят и приходят, сталкиваются, конкурируют или мирно соседствуют десятилетиями и веками, ярко вспыхивают или, напротив, незаметно бледнеют, а затем и угасают вовсе и т.д. Прежде всего, этот уровень показывает, как живет язык и куда он идет в своем движении»[1, 4]. В данной статье не рассматриваются морфологический и фонетический уровни. Изменения на этих уровнях языка могут проходить незаметно в течение длительного времени. При рассмотрении развития казахской культуры и развития языка в течение периода больше, чем столетие, требуется провести анализ социально-экономических, политических и этнических процессов, произошедших за это время. Этот период был полон исторических перемен.

В досоветский период казахский язык был языком титульной нации. С присоединением Казахстана к России в 1731 году, со строительством военных укреплений, с переселением русских и украинских крестьян, казаков, татар, уйгуров, немцев, поляков во второй половине XIX века увеличилась численность населения, не говорившего на казахском языке. К 1917 году количество переселенцев достигло полутора миллионов. Делопроизводство стало вестись на русском и казахском языках. В этот досоветский период лексика казахского языка имеет в своем составе слова, которые выражали стабильные отношения в социуме, используемые веками, закрепленные практикой принятого употребления. Заимствования из русского языка появляются после присоединения к России. Они проникают через устное общение и подвергаются фонетическим изменениям, такие как, жәрменке, жашік, самауыр, кереут. Они были немногочисленными и постепенно вошли в лексический состав казахского языка. Эти заимствования были закономерным следствием языковых контактов на бытовом уровне.

Царская Россия обрекла казахский народ на унижительное существование. Интенсивная колонизация его территории не была благоприятной для развития культуры казахов. «Выходивший каждый месяц в 1866-1888 годах в Петербурге научно-политический журнал «Дьло» писал в своем третьем номере за 1869 год: “Для России выгодно, чтобы казахи оставались в кочевом состоянии и зависимыми от нашего зерна и промышленных товаров.

Они нужны в качестве производителей кожи и другого сырья. Поэтому их надо держать в полудиком состоянии». Еще один такой же журнал «Отечественные записки» (выходил в 1829-1884 годах, тоже в Петербурге) решительно заключает: «Казахи удобны для Российского государства только в кочевом состоянии, превращать их в оседлых опасно для русских.» (Отечественные записки. Санкт-Петербург.1866.№5). Это были не просто слова, а проявление государственной политики».[2, 207]. Не менее показателен и другой документ. Письмо высокопоставленного чиновника Оренбургскому военному губернатору графу Сухателину: «Я не увлекаюсь гиперболическими желаниями филантропов устроить киргизов (казахов), просветить их и возвысить их на степень, занимаемую европейскими народами. Я от всей души желаю, чтобы они никогда не сеяли хлеб и не знали не только науки, но и даже ремесла». Царизм не был заинтересован в развитии просвещения на территории Казахстана. Личностью, который внес огромный вклад в казахскую культуру в досоветский период, был просветитель Ибрай Алтынсарин(1841-1889).Он родился в Тургайской области. В 1857 году окончил казахскую семилетнюю школу в Оренбурге с золотой медалью. Ибрай Алтынсарин написал первый учебник «Казахская хрестоматия» в 1879 году и в этом же году учебное пособие «Начальное руководство для обучения казахских детей русскому языку». В январе 1884 года при его содействии была открыта казахская школа в Тургае, затем в Кустанае, в 1888 г. первая женская школа в Иргизе. И. Алтынсарин понимал, что путь к прогрессу казахского народа лежит через распространение образования в степи. Перепись населения 1897 года зафиксировала, что 81,1% населения составляли казахи, из них только 7% были грамотными. Закон о развитии просвещения, принятым правительством в 1906 году, положил начало открытию смешанных русско-казахских школ. Миграция русских и украинских крестьян, казаков, татар, уйгуров, немцев, поляков в течение почти двухвекового пребывания Казахстана в составе Российской империи с начала XVIII века, способствовало формированию поликонфессиональной, полиэтнической структуры населения к началу XX века и привела к социально-экономическим, политическим и культурным изменениям. «Культурное возрождение началось с выступлений против колониализма. Одним из первых политических деятелей, вышедших из казахов, был Мыржакып Дулатов, который опубликовал манифест казахского народа, стихотворение «Проснись, казах!». Фильм, посвященный жизни Мыржакыпа Дулатова с таким же названием по-казахски «Оян, казах» был создан в 2023 году и имел огромное количество просмотров. Причину культурного застоя казахов М. Дулатов видел в потере независимости».[3, 213]. Произведение М. Дулатова вызвало гнев царской администрации. Автор был подвергнут тюремному заключению и в царское время и в советское, так как коммунистам также не нравились призывы М. Дулатова к переменам. Основоположником сегодняшней духовной культуры является Абай Кунанбаев (1845-1904), именем которого в Казахстане названы города, улицы, театры, школы, университет. Абай уделяет особое внимание в своем творчестве проблемам морали. Творчество Шакарима Кудайбердиева, талантливого племянника Абая, оказало огромное влияние на учение о культуре, философию морали, определение глубинных этических понятий как совесть. В своих произведениях «Родословная тюрков, киргизов, казахов и ханских династий», «Условия мусульманства», поэмах - «Калкаман-Мамыр», «Енлик-Кебек» он предстает как просветитель-демократ, глубокий мыслитель, поэт и историк. В начале XX века развивалось книгоиздание в таких городах, как Семипалатинск, Омск, Оренбург. Впервые были изданы произведения выдающихся представителей национальной культуры: Шакарима Кудайбердиева, Мыржакыпа Дулатова, Ахмета Байтурсынова в 1905-1907 годах. В 1909 году вышли в свет произведения Абая Кунанбаева. В 1911 году в Оренбурге вышел первый сборник произведений Ахмета Байтурсынова «Маса». В своих произведениях эти писатели придерживались общечеловеческих ценностей. Событие 1916 года, национально-освободительное восстание, которое выразило протест против указа царя, свидетельствуют об окончательном пробуждении великой Степи.

Советский период - это период, полный глубоких противоречий, включающий события, связанные с революцией 1917 года, с приходом советской власти, гражданской

войной, общей экономической отсталостью, неграмотностью большей части населения. 20-40 годы XX века – наиболее сложное время в истории казахской культуры, когда одновременно развивались процессы и развития и истребления культуры. После окончания гражданской войны одной из главных задач подъема культурного уровня была проблема ликвидации неграмотности. Эта задача была успешно решена. К 1939 году грамотность населения республики достигла 65%. Однако тяжелый удар по системе образования нанес отказ от арабской графики в 1928 году, переход на латинский алфавит, а в 1940 году на кириллицу. Начиная с 30 годов, целенаправленно проводилась идеология русификации, идеология моноязычия. Советская власть пыталась искусственно оторвать казахов от огромного духовного и литературного наследия, созданного на протяжении веков народами Центральной Азии, зафиксированных в книгах с арабским шрифтом. Сотням тысяч казахов, умеющим читать на основе арабской графики, пришлось вновь стать неграмотными, оторванными от письменной культуры досоветского периода. Национальная культура постепенно утрачивала свою самобытность, становясь безликой, подчиняясь идеологическим установкам большевиков. Страшной трагедией обернулась для казахов беспощадная коллективизация. От голода 30-х годов на территории Казахстана погибли более 2 миллионов казахов, треть всего казахского населения. Более 1,1 миллиона человек, подавляющее большинство из которых казахи, покинули свои земли и бежали в соседние республики и страны: Узбекистан, Туркменистан, Киргизию, Монголию и Китай. Полностью архивные документы, касающиеся голода, до сих пор не обнародованы. С одной стороны, из-за запрета в советское время. С другой – потому, что большинство материалов свидетельствуют о вопиющих фактах тех лет. Они остаются закрытыми для большинства исследователей. Голод в Казахстане стал результатом жестокой насильственной политики коллективизации, под руководством Филиппа Голощекина. Некоторые исследователи считают, что этот голод следует назвать «геноцидом Голощекина», отражавшими дух того времени. 30,40 годы были также годами массовых политических репрессий, которые стали величайшей трагедией для миллионов людей. Жертвами тоталитаризма, системы, отличительными чертами которой были идеологический контроль над духовной жизнью общества, уничтожение инакомыслия, стали члены Алаш-Орды - Ахмет Байтурсынов, Мыржакып Дулатов, Сакен Сейфуллин, Магжан Жумабаев, Жусупбек Аймаутов, Султанмахмут Торайгыров, видные деятели науки и культуры, представители казахской национальной интеллигенции. За 1937-1938 годы по разным статьям было арестовано более 100 тысяч человек, около 25 тысяч расстреляны. Сознательное изживание и физическое уничтожение лучших представителей казахского народа на протяжении нескольких десятилетий XX века – результат жесткого контроля тоталитарной системы. Массовые политические репрессии 30 годов переместили в Казахстан ссыльных узников Карлага, сотни тысяч раскулаченных крестьян. С началом Великой Отечественной войны были депортированы в Казахстан десятки репрессированных народов: немцы Поволжья, поляки, чеченцы, ингуши и другие народы Кавказа, а также корейцы с Дальнего Востока, курды, турки-месхетинцы, крымские татары. Целью депортации было за предельно короткий срок лишить народ не только родины, не только своей земли, но и языка, истории, культуры, родственных связей. Депортация проходила в условиях жестокой, карательной, антигуманной политики сталинского режима, произошло превращение территории Казахстана в огромный гигантский ГУЛАГ СССР. Для 1 миллиона 640 тысяч депортированных разных национальностей Казахстан стал второй родиной. Почти каждый пятый житель в Казахстане был спецпереселенцем в 40-ые годы. Также много эвакуированных во время второй мировой войны остались в Казахстане после победы в 1945 году. Русский язык стал языком межнационального общения. В казахском языке в нарастающем темпе образовался целый пласт лексики, заимствованной из русского языка. Областями заимствований являлись слова, связанные с техникой (машина, завод), земледелием, наукой, культурой. Заимствования не подвергались изменениям. Через русский язык, через письменную литературу вошли интернационализмы. «В феврале 1954 года началось масштабное демографическое перемещение масс населения СССР для освоения

целинных земель. Всего за 1954-1962 годы на целину прибыло около 2 млн. человек. Целинные земли стали местом концентрации не только людей разных национальностей, но и людей разного социального уровня, образования, культуры, менталитета».[4,] Это привело к тому, что к 60 годам XX века казахи составляли менее 30% населения страны, всего 2млн.787 тысяч человек, тем самым сократилось число носителей языка. Произошли изменения в структуре казахского народа, демографический фактор сыграл свою роль, породил проблему русскоязычных казахов под прямым воздействием языковой среды. Русский язык стал обязательным для изучения. Он стал языком образования, СМИ. В 1960 годы закрылись сотни казахских школ по всей республике. Казахскому языку было суждено находиться в забвении, сузился его функциональный спектр, сократилось число людей, которые использовали казахский язык в своей речи. Русский язык закрыл собой перспективу для развития казахского языка. «Русификация в Казахстане была частью общегосударственной политики по созданию советского народа с единым русским языком, и лингвистической целью политики русификации было овладение русским языком как вторым родным языком всеми нациями и национальными меньшинствами, расширение сфер использования русского языка и, в конечном счете, создание гомогенного в языковом отношении общества»[5, 33].

Постсоветский период начинается с 1991 года, с распада Советского Союза.

Конец XX века принес серьезные изменения на всем постсоветском пространстве. С приобретением независимости в 1991 году был открыт доступ казахского языка к сфере всех уровней обучения дошкольного, среднего, высшего образования, науки, к новым технологиям. Государственным языком в Республике Казахстан был провозглашен казахский язык. После придания статуса государственного языка функционирование казахского языка значительно расширилось. В настоящее время 70% занятий в школах проводят на казахском языке. Численность казахов в республике растет. В 2022 году впервые за многие годы в школу пошли 400 тыс. детей, из которых 70% выбрали язык обучения – казахский. В целях создания необходимой языковой среды и полноценного функционирования казахского языка увеличены объемы передач на телевидении, количество печатных изданий. В настоящее время традиции, обычаи казахов передаются последующим поколениям. Сфера обслуживания также постепенно переходит на государственный язык. Язык обслуживания в ЦОНах по республике – в основном казахский. Так как растет число казахскоязычного населения, работодатели стараются набирать персонал, владеющим двуязычием. Сфера применения казахского языка неуклонно растет. Происходит культурное возрождение народов, живущих на территории Казахстана. Были созданы национально-культурные центры, защищаются языковые права их носителей. Согласно статистическим данным, в Казахстане функционируют 126 языков. Проводятся олимпиады и конкурсы на знание государственного языка. В последние десятилетия ускорились глобализационные процессы. Интернет, новые виды связи, новые технологии вносят массу новых понятий, слов, международных терминов. Глобализация является многофакторным и разнонаправленным процессом, который влияет на все аспекты современной жизни. Происходит взаимодействие культур и языков, но, в то же время, возникает угроза потери самобытного культурного богатства казахского народа, который испытал в течение семидесяти лет процесс советской культурной ассимиляции. В течение XX века Казахстан, из страны, находящейся на периферии Российской империи, преобразовался в уникальный культурно-исторический евразийский ареал, одним из наиболее полиэтничных и мультикультурных регионов Евразии. За годы независимости он прошел через значительные политические, культурные преобразования, произошло формирование новой языковой реальности. Неуклонно растет, повышается значимость казахского языка в обществе. На территории Казахстана за это время сформировалась новая общность людей с языком и культурой, которую не смогли уничтожить годы гонений и забвения.

Литература

1. Дуличенко А.Д. Русский язык: от века XX к веку XXI... Международный научный журнал «Филологические науки». Москва, Инновационный Научно-образовательный издательский центр «АЛМАБЕСТ». – №1, 2013. – 213 с.

2. Габитов Турсун. Казахи: Опыт культурологического анализа. – Изд-во LAP LAMBERT Academic Publishing. Учебник. 2018. – 370 с.
3. Габитов Т.Х. История казахской культуры. CyberSmith. Учебник. – Алматы. 2018. – 308 с.
4. Буктугутова Р.С., Жанаева Г.К. Демографические последствия освоения целинных и залежных земель в Казахстане (Некоторые аспекты). Наука и реальность, №2 (6). – 2021.
5. Сулейменова Э.Д. Языковые процессы и политика. – Алматы: Қазақ университеті, 2011. –С. 115 с.

МРНТИ 16.21.49

НАЦИОНАЛЬНО-КУЛЬТУРНАЯ СОСТАВЛЯЮЩАЯ МЕЗУРАТИВНЫХ ФРАЗЕОЛОГИЗМОВ УЙГУРСКОГО ЯЗЫКА

Куванбакиева А. Н.

АОО «Назарбаев интеллектуальные школы»

г. Астана, Казахстан

kuvanbak81@gmail.com

Аннотация. Наряду с пословицами и поговорками фразеологизмы являются уникальными языковыми идиомами, в которых отражена национально-культурная специфика, история, обычаи и традиции определенного народа. Фразеологизмы являются результатом духовного творчества народа, которые передаются из поколения в поколение. Они являются своего рода кладом для лингвистов, и могут изучаться с точки зрения лингвокультурологии, лингвострановедения, этнолингвистики, теории перевода, когнитивной лингвистики и т.п. История уйгурского языка охватывает не одну веку в истории, что, несомненно, отразилось в языке. Богатое устное народное творчество, красивый национальный танец, разнообразная кухня – все это является объектом изучения многих ученых лингвистов, историков, этнологов и т. п. Фразеологизмы занимают особый пласт, изучение которого раскрывает миропонимание уйгурского народа на протяжении веков. Объектом исследования в нашей работе являются мезуративные фразеологические единицы уйгурского языка в лингвокультурологическом аспекте.

Ключевые слова: *фразеологизм, идиома, лингвокультурология, уйгурский язык, культура, мезуратив*

ҰЙҒЫР ТІЛІНДЕГІ МЕЗУРАТИВ ФРАЗЕОЛОГИЗМДЕРДІҢ ҰЛТТЫҚ-МӘДЕНИ КОМПОНЕНТІ

Куванбакиева А.Н.

«Назарбаев Зияткерлік мектептері» ДББҰ

Астана қ., Қазақстан

kuvanbak81@gmail.com

Түйіндеме. Мақал-мәтелдер секілді фразеологизмдер де белгілі бір халықтың ұлттық-мәдени ерекшеліктерін, тарихын, әдет-ғұрыптары мен дәстүрлерін бейнелейтін ерекше лингвистикалық идиомалар болып саналады. Фразеологиялық бірліктер – ұрпақтан-ұрпаққа берілетін халықтың рухани шығармашылығының нәтижесі. Лингвистер халық тілінің қазынасы деп есептейтін мұндай бірліктерді лингвомәдениеттану, лингвистика, этнолингвистика, аударма теориясы, когнитивті лингвистика және т.б. тұрғысынан зерттеуге болады. Ұйғыр тілінің тарихы өте терең, көне дәуірлерден бастау алады. Ал әр кезең көрінісі, сөзсіз, халық тілінде ізін қалдырғаны анық. Халықтың бай ауызша шығармашылығы, әсем ұлттық биі, түрлі тұрмыстық бұйымдары, ас-тағамдары – бәрі-бәрі лингвистердің, тарихшылардың,

этнологтардың және т.б. зерттеу объектісі болып саналады. Біздің жұмысымыздағы зерттеу нысаны – ұйғыр тілінің лингвомәдени аспектідегі мезуратив фразеологиялық бірліктері.

Кілт сөздер: *фразеологизм, идиома, лингвомәдениеттану, ұйғыр тілі, мәдениет, мезуратив*

NATIONAL AND CULTURAL COMPONENT OF MESURATIVE PHRASEOLOGICAL UNITS IN THE UYGHUR LANGUAGE

Куванбакиева А.Н.

Nazarbayev Intellectual Schools

Almaty, Kazakhstan

kuvanbak81@gmail.com

Abstract. Along with proverbs and sayings, phraseological units are unique linguistic idioms that reflect the national and cultural specifics, history, customs, and traditions of a particular people. Phraseological units are the result of the spiritual creativity of the people, passed down from generation to generation. They are a kind of treasure trove for linguists and can be studied from the perspectives of linguoculturology, linguistics, ethnolinguistics, translation theory, cognitive linguistics, and more. The history of the Uyghur language spans several milestones in history, which is undoubtedly reflected in the language. Rich oral folk art, beautiful national dance, and diverse cuisine – all these are objects of study for many linguists, historians, ethnologists, and others. Phraseological units occupy a special layer, the study of which reveals the worldview of the Uyghur people through the centuries. The focus of our research is the mesurative phraseological units of the Uyghur language in the context of linguistic and cultural studies.

Keywords: *phraseology, idiom, linguoculturology, Uighur language, culture, mesurative*

Одной из важнейших сфер жизнедеятельности человека является контекст культуры важным атрибутом которого, по нашему мнению, выступает язык. «Язык раскрывает духовное начало, присутствующее в человеке» [1, 8], а духовное начало связано с культурой.

Вслед за российским ученым-лингвистом В. Н. Телией мы придерживаемся определения лингвокультурологии как «трансляторе взаимодействия культуры и языка как культурной информации» [2, 82]. При изучении фразеологических единиц в лингвокультурологическом аспекте большое внимание уделяется национально-культурной специфике. По мнению В.Г. Гака необходимо различать культурную и национальную специфику, т.к. «национальная специфика выявляется при сопоставлении языков, а культурная специфика предполагает соответствие языковой единицы элементу менталитета или духовной культуры сообщества, его истории, верованиям, традициям и естественным условиям жизни» [3, 8, 260–261]. На наш взгляд, сложный характер взаимодействия национального и культурного компонентов, отраженный в рамках освещенного выше подхода, свидетельствует о неразрывной связи того и другого. Н. А. Бердяев признавал культуру национальной по сути: «Культура никогда не была и никогда не будет отвлеченно-человеческой, она всегда конкретно-человеческая, то есть национальная» [4]. Именно данное философское воззрение является базовым для исследований национально-культурной специфики В. Н. Телии. Лингвокультурологический анализ предполагает лингвокультурную общность. Национальная специфика проявляется в следующих компонентах культуры: традициях, которые определяются как устойчивые элементы культуры; бытовой культуре; повседневном поведении; национальных особенностях мышления; художественной культуре, отражающей культурные традиции этноса; способе освоения и представления природных богатств и географической среды; особенностях социо-политического устройства.

Как известно, человек живет в объективном, существующем независимо от его сознания мире, который нельзя правильно понять без признания вечности движения. Любой предмет объективного мира обладает количественными характеристиками: деревья могут

быть высокими или низкими, улица может быть широкой или узкой, дом может быть большой или маленький [5]. В любом языке кроме числа как категории количества существуют слова, которые обозначают количественное значение, хотя не имеют никакого отношения к числу, например: охапка, вязанка, капля, горсть, аршин, верста и т. п. Профессор М. М. Копыленко предлагает такие слова называть мезуративами [6], обозначающими категорию количества, вес, меру, степень, расстояние и т. п. Мезуративы, как показало исследование, в основном входят в состав словосочетаний и употребляются с именем существительным, т.е. определяют его количественно: *охапка дров, капля росы, ложка варенья* и т.п. На наш взгляд, мезуративная фразеологическая единица – это фразеологизм, в котором сложное определение, состоящее из числительного, реже наречия и существительного, выступает количественным атрибутом, определяющим числовую репрезентацию предметов из множества им подобных.

Универсальное символическое значение чисел, фигурирующее в мировой культуре, отражено в значении некоторых фразеологизмов уйгурского языка. Рассмотрим эти примеры более подробно. С метафизической точки зрения *ноль* не является числом и не относится к миру чисел, а принадлежит к иному неделимому измерению и обозначает пустоту. Идиомы я даны с компонентом не выявлены в рассматриваемом языке. «В аспекте природном (космическом) единица предстает символом единства и активности природы. В человеческом аспекте она символизирует единство, активную духовную волю человека, первотолчок, первое движение и начало» [7]: *бир дил, бир жан болмақ – как одно целое, жить в гармонии, в полном взаимопонимании; бир төшүккә сиймақ – полное взаимопонимание, работать, жить слажено*. Число *два* обладает бинарными противоположностями, поэтому символизирует изменчивый характер и внутреннее беспокойство, конфликт или мгновенное успокоение сил [8]: *икки бислик адам – двуличный человек, лицемер; икки дунялик болуп кәтмәк – поссориться, перестать общаться, стать заклятыми врагами*. *Тройка* имеет сакральное значение, часто определяет количество основных значимых ритуально-мифологических единиц. Роль числа *три* как основной количественной константы в самых широких традициях извечна. Объяснение этому можно искать в свойствах самого числа, представляющего собой идеальную структуру с выделяемым началом, серединой и концом. Эта структура становится точной моделью сущностей, признаваемых идеальными. По мнению В. Н. Топорова, три является совершенным числом, так как «оно открывает числовой ряд... оно первое из чисел, порождаемых с помощью осознанной процедуры ($1+2=3$) [9]. Во фразеологизмах уйгурского языка сакральная семантика числа три не выявлена. В отличие от динамической целостности, которую символизирует три, число *четыре* преобразует статистическую целостность, идеально устойчивую структуру. Из этой особенности вытекает употребление числа четыре в мифах о сотворении Вселенной и ориентации (четыре стороны света). Характерным является то, что в космогонических мифах четырехчленная модель выступает как реализующаяся в горизонтальной плоскости (север, восток, юг, запад), тогда как трехчленная соотносится с вертикальной осью (небо, земля, преисподняя) [9]. Вселенная отражена в таких фразеологизмах, как: *төрт гирдаб, сәккиз қирғақ – Вселенная, земной шар, население мира*. Универсальное сакральное значение числа *пять* обозначает полноценность, избыток, много, т. к. оно символизирует четыре конечности плюс голова, четыре стороны света плюс центр: *бәш колдәк билмәк – знать очень хорошо кого-нибудь или что-нибудь*. Число *шесть* соответствует шести направлениям пространства (по два на каждое измерение) и прекращению движения, равновесие и союз двух стихий (огня и воды), и тем самым означает человеческую душу [8]. В человеческой природе шестерка символизирует принцип свободы воли, душевной гармонии и распознавание добра и зла. С данной коннотацией не выявлены идиомы в уйгурском языке. Семь имеет сакральное значение в некоторых культурах. Однако ученый-лингвист В. Чернышев считает, что само по себе число семь не несет сакрального значения, все зависит от слова, с которым данное число употреблено [10]. Во фразеологизмах рассматриваемого языка с компонентом семь значение сакральности не выявлено. Универсальное символическое значение чисел восемь, девять, десять не выявлено в семантике мезуративных фразеологизмов уйгурского языка.

Как было сказано, слова с количественным значением, числа в составе фразеологизма употребляются как в прямом, так и в переносном значении. В прямом значении *один, два* обозначают малое количество, *сорок, сто, тысяча* – большое: *бир чамдам йэр – очень близко, рядом; бир дәмниң ичидә – вмиг, моментально; бир (икки) егиз сөз – короткий разговор, несколько слов; миң бир қетим – много раз.*

Рассмотрев значение идиом в переносном значении, мы получили следующие тематические группы:

1. Алкоголь: *бирдин уруп қоймақ – выпить по одной; бирни ичип қоймақ – распить бутылку водки.*

2. Богатство/нищета: *ахчиниң (пулниң) көзигә қармақ – жить в крайней нужде, в нищете; бир парча нанга зар болмақ – жить в крайней нужде, в нищете; йерим қосақ болуп жүрмәк – жить впроголодь; тоққузимиз тәлтурмуш параван – жить в достатке, ни в чем не нуждаться.*

3. Время, промежуток: *арида икки қонуп – через небольшое время, вскоре; бир дәмдә – вмиг, сразу, быстро; бир күни болмиса, бир күни – не в этот, так в другой день; қазанга сог су қуйғандәк – быстро, мигом, сразу.*

4. Внешность: *әриштин егиз – очень высокого роста.*

5. Дом, жилище: *қазан қучағлимақ – быть занятым домашними делами; төрт там – дом, жилище.*

6. Дружба/вражда: *герич ажирмаслик – ходить вместе, бир жан, бир тән болмақ – быть близкими друзьями, единомышленниками; иккисиниң почи пишмайду – не могут ужиться, постоянно ссорятся кто-либо; иккисиниң оттурсидики пәрдә үзүлмәк – стать врагами, разругаться; быть рядом; кәтәр қасқиниңни! – убирайся, проваливай!; күн йоқ – нет жителя, покоя от кого-либо; оттуз огул – близкие друзья (о мужских компаниях).*

7. Еда/прожорливость: *қазан асмақ, қайнатмақ – готовить еду; қазанга чүшқидәк болмақ, қилмақ – сильно проголодаться.*

8. Женильба/замужество: *баши икки болмигичә – пока не женишься; бир тәһигә (ястүққа) баш қоймақ – жениться, выйти замуж; үч талақ – развод по законам шарията.*

9. Животное: *төрт айигида тиқ түрғузмақ – выходить животное.*

10. Здоровье/возраст: *төрт (йәттә) мүчәси сақ – здоровый человек; бир ишни тутқидәк болмақ – когда подрастет, немного повзрослеет; бәш күнлүк өмүр қалмақ – о старом или больном человеке, доживающим свой век; бир зәмбил гәш болмақ – полуживой, слабый.*

11. Количество: *бәш (алтә) тоқ-тоқ – небольшое количество людей; бирдә-йерим – немного, мало; бир очум, парчә – мало, немного; деңиздин бир тамча – мало, капля в море; йәттә яштин йәтмиш яшқичә – много.*

12. Правда/ложь: *биргә бәшни қошмақ – приврать, преувеличить; бир сөзгә иккени қошмақ – преувеличивать; қилни қириққа ярмақ – знать до тонкостей, дойти до правды.*

13. Любовь: *икки яш – влюбленные.*

14. Мечь: *бир жутум қенини ичмәк – отомстить врагу, сопернику.*

15. Настроение/чувства: *күлүп бир болмақ – хохотать, много смеяться; беши көккә йәтмәк – сильно обрадоваться; бойи бир герич өсмәк – гордиться, воспрять духом, почувствовать свое превосходство; төрт пути өрә қалмақ – разозлиться, выйти из себя; бир ақармақ – бир бозармақ – засмуцаться, растеряться; төрт тамга айланмақ – застолбенеть, растеряться, жиглап бир болмақ – расплакаться, сильно расстроиться.*

16. Неопределенность/ясность: *бир илажә тапмақ, қилмақ – найти выход в создавшейся ситуации; бир нәрсә – что-то непонятное задумать, принести; икки ойлуқ болмақ – раздваиваться, быть на распутье, не знать, что выбрать; икки тайин – неизвестно; икки ойниң оттурсида гүләнгүч учмақ – быть на распутье, не знать, что выбрать, раздваиваться;*

17. Однообразность/интенсивность: *бир түрлүк – 1.одинаковый, без изменений, 2. странный; икки сөзниң биридә – через слово, часто; тохсән қетим – много раз.*

18. Опасность/неприятность: *агримас бешимга алтә таяқ* – приход внезапной беды, проблем; *башқа бир бала чүшмәк* – приход беды; *дашқазанга чүшмәк* – попасть в окружение врагов; *тоққуз аялниң толгиги бир күндә тутмақ* – обрушение дел, необходимых срочно решить; *қара күнләр* – черные, неприятные дни.

19. Отдых: *бир дәм елиш* – отдохнуть немного.

20. Первенство, превосходство: *қазанму май, чөмүчму май* – хозяйничать; *қазанму, чөмүчму өз қолида* – быть хозяином, прибрать власть к рукам.

21. Перемещение: *бир-бир арқа* – друг за другом; *бирниң кәйнидә бири* – друг за другом.

22. Пожелания/благословления: *бир жениңга миң жан бәрсун* – пусть твое здоровье преумножается, будь здоров; *икки дуняда хор болма* – будь счастлив.

23. Пространство/стороны света: *гулач атмақ* – расширяться, разрастаться (в географическом смысле); *йәттә иқлим* – весь мир; *бир яқта* – где-то в стороне.

24. Работа: *алтинчи айда агрӣқ йоқ* – во время посевных работ нельзя болеть; *бир тирикчиликниң бешини тутмақ* – работать; *бир уруп ишни пүтәрмәк* – быстро завершить начатое дело; *бир чәткә қайрип қоймақ* – отложить в сторону, в долгий ящик.

25. Разговор, беседа: *йепиқ қазан йепиқ бойичила қалмақ, қалдурмақ* – разговор остался в тайне, секрете; *ағзимни геричлима!* – не спорь!; *бир гәп бар* – сказать что-то по секрету; *икки егиз хәт* – короткое письмо; *көргән-билгинини оттурига ташлимақ* – рассказать обо всем; *бир бағдин, бир тағдин сөзлимақ* – говорить о разных вещах, не понимать друг друга.

26. Расстояние: *бир, бәш чамдам йәр* – близко; *бәш күнлүк йәр* – далеко; *бир герич* – недалеко.

27. Религия: *ашаби кәһәп* – семь отроков; *бәш вақит өтмәк* – читать намаз пять раз в день; *миң бир сүпәтлик* – всевышний, создатель; *тохсән тоққуз атлиқ* – всевышний, Бог.

28. Родство/одинокость: *бир әмчәк әммәк* – кровные братья или сестра; *бир қосақтин чиқмақ* – кровные братья или сестра; *бир туққан* – родной кому-либо; *йәттә атам-заманқи* – предки до седьмого колена; *қени бир* – родной, единокровный; *бир жан* – одинокий.

29. Смерть: *ахир нәписини алмақ* – перед смертью; *бир айиги йәрдә, бир айиги гәрдә* – человек при смерти.

30. Спор/соглашение: *бир түгүчкә (сөзгә) кәлмәк* – решить спор, договориться; *бир яқлиқ қилмақ* – найти выход, договориться; *оттурига салмақ* – выставлять на всеобщее обсуждение, совет; *тилини бир қилмақ* – заранее договориться о чем-либо.

31. Удача, везение: *ошуғи бирдин алчу чүшти* – улыбнулась удача, повезло кому-либо.

32. Ум/проницательность/тупость: *бир сөзни икки қилалмаслиқ* – глупый, не в состоянии связать двух слов; *бир талму сөз уқмайду* – тупой, несообразующий.

33. Ценность (о вещи или человеке): *он бармигидин хунәр тамақ* – мастер на все руки; *сәккиз қирлиқ бир сирлиқ* – мастер на все руки; *қазини төшүк* – бестолковый, профиля; *он тийинга тетимаслиқ* – неспособный, бестолковый.

34. Характер: *миңләрчә жигитниң төпүсидә ат-қулақ ойнатқан жигит* – очень храбрый, смелый юноша; *бир тасқам* – легкомысленный человек; *икки бислик (үзлүк) адәм* – двуличный человек; *йерим сараң* – придурковатый; *қурулмиси қуруқ бәндә* – никчемный человек; *күн у яққа, пул бу яққа өтсә болди* – жить одним днем, о ленивом человеке, бездельнике; *тәхсисини көтәрмәк* – подхалимничать, угодничать; *тоңғузниң бир тал түкини жулгиним жулган* – о мстительном, злопамятном человеке, *төрт тамга қарап олтармақ* – о лентяе, бездельнике, проводящем время впустую; *хемири бир* – одинаково мыслящие, думающие.

Из представленных тематических групп мезуративных фразеологизмов наибольшую группу представляет *характер человека*, что свидетельствует об антропоцентрическом характере мезуративных фразеологизмов. Проведенный анализ идиом позволил сделать вывод о том, что выбор образов во многом зависит от национального сознания народа, отражение чего мы находим в языке. Например, слово «ошук» в идиоме *ошуги алчу чүшти* связано с национальной игрой в асыки некоторых тюркских народов, в том числе и уйгуров. *Ошук*

(асык) в Уйгурско-русском словаре переводится как *альчик, игральная бабка*, что не всем может быть понятно, т.к. нет буквального перевода. Это слово является лакунарным, связанным с национальными играми уйгуров. К лакунарной лексике относятся такие слова в рассмотренных фразеологизмах, как *казан = котелок, кострюля, чемүч = поварешка, қасқан = мантоварка* и т.п. Также большой интерес представляет фразеологизм *оттуз огул*. Вариацией данного фразеологизма является идиома *оттуз огулниң гули – уважаемый юноша в кругу друзей*. По мнению ученого-лингвиста М. М. Алиевой, данный фразеологизм корнями уходит далеко в прошлое, т. к. был запечатлен на Таласском камне («Таласский памятник», 5 век). «Анализ фактического материала и историко-культурные данные свидетельствуют о том, что числительное тридцать имеет корни в древнетюркских источниках и дошло до нас во фразеологическом обороте... В приведенном тексте четко прослеживается, что «отуз огланы» – это тридцать близких друзей умершего, которым он оставил завещание. Надпись заставляет вспомнить о таком широко распространенном явлении общественного быта уйгуров, как мужские компании – оттуз огул, которые существуют по сей день [11]. Таким образом, рассмотренные фразеологизмы в полной мере отразили языковую личность уйгурского народа, их ценности в картине мира.

Числа, слова с количественным значением – в центре данных понятий стоит человек. Не случайна высокая частотность употребления во фразеологизмах чисел до десяти, т.к. поэтапное появление чисел напрямую связано с развитием человечества. Мезуративные фразеологизмы связаны с деятельностью человека: быт, окружающая среда, внешность, характер, статус, поведение и т. п. На наш взгляд, данные идиомы представляют необычайный интерес, т. к. связаны с национально-культурными особенностями того народа, чем язык изучается. В дальнейшем мы попытаемся исследовать национально-культурную специфику мезуративных фразеологизмов тюркских народов в сопоставительном аспекте.

Литература

1. Сабитова М. Т. Основы немецкой и казахской сопоставительной фразеологии. – Алматы, 1999. – 212 с.
2. Телия В. Н. Русская фразеология. Семантический, прагматический и лингвокультурологический аспекты. – М.: Школа «Языки русской культуры», 1998. – 288 с.
3. Гак В. Г. Национально-языковая специфика меронимических фразеологизмов // Фразеология в контексте культуры. – М.: Языки русской культуры, 1999. – С. 260-268.
4. Бердяев Н. А. Судьба России. Самосознание. – Ростов-на-Дону: Феникс, 1997. – 544 с.
5. Швачко С. А. Языковые средства выражения количества в современном английском, русском и украинском языках. – Киев: Вища школа, 1981. – 143 с.
6. Копыленко М. М. Основы этнолингвистики. – Алматы, 1995. – 178 с.
7. Ключников С. Ю. Священная наука чисел. – М.: Беловодье, 1996. – 192 с.
8. Керлот Х. Э. Словарь символов. – М.: Relf-book, 1994. – 602 с.
9. Иванов С. Магическая семерка // Наука и религия. – 1990. – № 2. – С. 34-37.
10. Чернышев В. О. О «стержневых» именах числительных в русском и казахском языках // Известия АН Каз ССР. Серия филологическая. – 1946. – № 4(29). – С. 45-51.
11. Алиева М. М. Жанры уйгурского фольклора. – Алма-Ата: Наука, 1989. – 176 с.

2-СЕКЦИЯ
ТІЛ ЖӘНЕ СЕМИОТИКА, ТІЛ ЖӘНЕ ЖАЗУ
ЯЗЫК И СЕМИОТИКА, ЯЗЫК И ПИСЬМО

АҚТӨБЕ ӨңІРІНДЕГІ ТОПОНИМДЕРДІҢ ТАРИХИ МАҢЫЗЫ

Аязбаева Ә.С.

Қ. Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті
Ақтөбе, Қазақстан
ayazbayeva02@mail.ru

Түйіндеме. Бұл мақалада Ақтөбе өңіріндегі топонимдердің шығу тарихы жан – жақты сипатталып, халықтың көші – қон бағыты көрсетілген. Сондай – ақ топонимдердің ұлттық құндылықтар мен салт дәстүрмен, мәдениетімен етене байланысы қарастырылған.

Кілт сөздер: *Ақтөбе, топонимдер, ономастика, тарих, этнография, салт-дәстүр*

ИСТОРИЧЕСКОЕ ЗНАЧЕНИЕ ТОПОНИМОВ
АКТЮБИНСКОЙ ОБЛАСТИ

Аязбаева А.С.

Актюбинский региональный университет имени К. Жубанова
Ақтөбе, Қазақстан
ayazbayeva02@mail.ru

Аннотация. В данной статье подробно описана история происхождения топонимов в Актюбинской области, раскрыто их историческое значение. Также рассматривается связь топонимов с национальными ценностями, традициями и культурой.

Ключевые слова: *Ақтөбе, топонимы, ономастика, история, этнография, традиция*

HISTORICAL SIGNIFICANCE OF
TOPONYMES IN AKTOBE REGION

Ayazbaeva A.S.

Aktobe Regional University named after K. Zhubanov
Aktobe, Kazakhstan
ayazbayeva02@mail.ru

Abstract. In this article, the history of the origin of toponyms in the Aktobe region is described in detail, and their historical significance is revealed. The connection of toponyms with national values, traditions and culture is also considered.

Keywords: *Aktobe, toponymy, onomastics, history, ethnography, tradition.*

Ономастикалық атауларды зерттеу – күрделі мәселелердің бірі. Оның ішінде топонимикалық атауларды саралап, ұлтымыздың этномәдени сипатымен, тарихымен байланыстыра, сабақтастыра зерттеу маңызды мәселе болып табылады, себебі, ұлттық ономастикалық атаулардың мәдениетіміздегі орнын анықтау – ұлттық тілімізді жаңа сатыға көтерудің бірден – бір жолы. Әрбір халықтың мәдени және тарихи ескерткіші сол халықтың кез – келген жер-су атаулары екені белгілі. Қайсыбір географиялық атаудың өз тарихы, сол жерде өмір сүрген адамдардың оқиғалары болады және солардың барлығы ұрпақтан ұрпаққа ономастикалық атаулар арқылы жетеді.

Жер – су атауларын зерттеудің күрделі мәселе екендігіне кез – келген географиялық аймақтың тарихы көптеген тарихи оқиғаларды, сыр – сипаттарды сақтап отыратыны дәлел. Сондықтан да белгілі бір аймақтың топонимикасын зерттемес бұрын, сол жердің тарихымен, этнографиясымен, танысып, аймақты мекендейтін халықтың этномәдени тарихына көңіл аударған жөн. «Қазақ жалқы есімдерін этномәдени аспектіде зерттеу қазақ ономастикасының этнографиямен, материалдық және рухани мәдениетпен кең әрі алуан түрлі байланыстарын, өзара қатынастарын ашып көрсетеді. Жалқы есімдерде халықтың жайғасқан орны мен этникалық құрамы туралы ақпарат, материалдық және рухани мәдениеті жөніндегі деректер, діни дүниетаным мен сенімдер, әдет – ғұрыптар мен салттар және халықтың рухани әрі әлеуметтік өмірінің басқа да салалары туралы мәліметтер орын алуы мүмкін» [4; 9] деп Е.Ә. Керімбаев топонимдердің тарихилық сипатын ескерудің маңызыдылығын ерекше атап көрсетті. Жалқы есімдердің тарихы қалыптасқан кезіндегі қоғамның идеологиясымен, даму тарихымен, мәдениетімен байланысты.

Топонимикалық атауларды зерттеу объектісі – жер – су атауларының шығу сырын анықтау. Ұлттың ғасырылар бойы қалыптасқан мәдени мұрасының белгілі белгісі – жер – су атаулары. Топонимикалық атаулар халықтың дүниетанымын, тұрмыс – тіршілігін көре аламыз.

Тарихы бай өлкелердің бірі – Ақтөбе өңірі. Ақтөбе өңірі көптеген тайпалардың алмасуы арқылы көшпелі халықтардың ұзақ уақыт мекендеген аймағы. Ақтөбе даласы ұлы көші – қон жолының қайнар көзі болғандықтан, бұл өңірде тарихы тереңде жатыр.

Ақтөбе қаласының солтүстік – шығысында орналасқан Қарғалы ауданының тарихы терең, табиғаты ерекше. Ауданның алғашқы аты «Мажаров» деп аталған. Таңғажайып табиғатымен ерекшеленген бұл ауданда орналасқан «Қасқырлы» сарқырамасы (Волчий водопад) туристердің арасында танымал. Сарықарама өткен ғасырдың 70-жылдарында, Эбита өзенінің шатқалында Ұлы Ащылысай теңізінен су алу үшін арнайы дренаждық жүйе салу, басқаша айтқанда, жасанды дренаж жасау туралы шешім қабылданған кезде еріген мұздықтардың суы. Эбита өзені одан әрі Жайыққа құяды. Сарқыраманың «Қасқырлы» деп аталуының тарихы бар. Аңыз бойынша көктем айында қасқырлар бөлтіріктеп, жемтік іздеуге кетіп, күшіктерін осы сарқырама бойына қалдырып кеткен екен. Қайтып оралғанда күшіктер мекендеген жерде су тасып кетіп, күшіктерді шайып кетіпті. Аңыз желісі бойынша, әр түн сайын өзен шатқалына сарқыраманың қатты ағынымен шайылып кеткен күшіктерін жоғалтқан қасқыр келеді екен. Кейбір саяхатшылар алыстан аңның зарлы ұлыған даусын естігендерін айтады.

Сәуір айының аяғы мен шілде айына дейін Батамшин – Әлімбет үстіртінің шыңдарындағы мұздықтар еріген кезде сарқыраманың бар әдемілігін көруге болады. Туристер «Қасқырлы» сарқырамасының салқынымен демалып, табиғатын тамашалу үшін арнайы Қарғалы ауданына келеді екен, тіпті бұл ауданды «Екінші Швейцария» деп те атап кеткен.

Мұғалжар ауданындағы Жұрын станциясының түбінде Естемес деген тау жотасы бар. Жергілікті тұрғындар Естемес тауының атауының шығуын қара қыпшақ Қобыландының тебіндегі жылқысын бағатын бас жылқышысы Естемес деген құлмен байланыстырады. Жас батыр Қобыланды осы биік белдері бар кең жазықта жылқы жайып жүріп, Атыраудың арғы бетіндегі Қызылбас қалмақ жерінен естілген у-шудың себебін Естеместен сұрағанда ол: «Қызылбастардың ханы — қырық құлаш қызыл ер күресіп жатқан батырға өзінің қызы Құртқаны тегін бергелі, ұлы думан өткізіп жатыр», — деп жауап береді. Мұны естіген Қобыланды Қызылбас еліне барып, қызыл ермен сайысып, жеңіп, Құртқаны ұзатып алып қайтыпты. Қобыланды батырдың өмірінде шешуші рөл атқарған тау жотасына Естемес атауы берілген екен.

Мұғалжар ауданында Қонжар деген де ауыл бар. Бұл атаудың шығу себебін қалмақ шапқыншылығы кезеңінен басталған.

Халық арасында аңызға сүйенсек тама Есет батыр арғын елінде шайқаста жүрген кезде ауылдарын тұтқиылдан шабуылдаған Қонон ханды қазақ батырлары өкшелей қуып жетіп, тірілей ұстап алмақшы болады. Қолға түскен Қонон батыр Есет батырмен жекпе-жекке

шығып, ауыр соққыдан қаза табады. Есет батырға тән мінез танытып, қаза болған Қонон ханды жатқан жеріне жерлеуді бұйырады. Осылайша қазақ пен қалмақ татуласып, риза болып тарасады. Ал Қонон хан көмілген жерді халық «Қонон жар» деп атап кеткен. Уақыт өте бұл атау өзгеріске ұшырап, Қонжар аталып кеткен.

Топонимдер арқылы халықтың көші – қон бағыттары, отарлануы, этникалық шекаралары және т.б. мәселелері қалпына келтіріледі. Сонымен қатар бұл мәліметтер халықымыздың рухани және материалдық тұрмыс – тіршілігінен хабар береді. Географиялық атаулар халықтың өмір сүру деңгейіне сай қалыптасып отырған. Мәселен, «Атансауған», «Атансойған» деген жердің атауы ашаршылық кезінде аулыдағы жалғыз атанды халық лауға жеуге пайдаланып, сол атан күшін сату арқылы күндерін көруімен байланысты осылай аталған. Атанды ұстап отырған сол жер «Атансауған» аталса, сол елдің халқы «атансауғандар» аталып кеткен. Топонимикалық этимонның пайда болған орнын, мерзімін көруге болады, мотиві – ашаршылық кезең. Жер атына қойылған номендік белгі және оның мотивтері сол жердің тарихи қойнауынан сыр тартуға мүмкіндік береді. Солардың ішінде Темір ауданындағы «Қалмаққырылған» елді мекен жоңғар шапқыншылығы кезінде қазақ жасағының жоңғарларға берген соққысының негізінде сақталған. Осылайша тарихи оқиғалар мен сырға толы жер – су атаулары негізінде ұлттың қалыптасқан мәдениеті мен бүгінгі тұрмыс – тіршілігін, сонымен қатар болашақ келбетін танимыз.

Қазіргі таңда топонимдердің жаңаруы олардың қалыптасу тарихынан бастау алғаны белгілі. Ерте заманнан бері қалыптасқан жер – су атауларының тарихи маңызы зор. «Жер судың аты – тарихтың хаты» деп дана халқымыз айтқандай тарихы тереңнен бастау алатын топонимдердің шығу тарихын әлі де зерттеулерді қажет ететін мәселе.

Әдебиеттер

1. Мәдиева Г.Б., Иманбердиева С.Қ. Ономастика: зерттеу мәселелері – 2005. – 240 б.
2. Телғожа Жанұзақ, Қыздархан Рысберген. Қазақ ономастикасы: жетістіктері мен болашағы. – Алматы: «Азия» баспасы, 2004. – 128 б.
3. Қазақстан географиялық атауларының сөздігі. Жезқазған облысы. – Алматы, 1997.
4. Керимбаев Е.А. Этнокультурные основы номинации и функционирования казахских собственных имен. – Алматы, 1992. – 61 с.

МРНТИ 16.21.25

ҚАЗАҚ ӘЗІЛДЕРІНІҢ ЛИНГВИСТИКАЛЫҚ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ ТУРАЛЫ (СТЕНДАП МАТЕРИАЛЫ НЕГІЗІНДЕ)

Копеева А.К., Кадырова Б.М.

Торайғыров университеті

Павлодар, Қазақстан

Kopayeva-ak@mail.ru

Түйіндеме. Берілген мақалада қазақ стендап-комиктерінің әзілдеріндегі комикалық құбылыс жасау тәсілдері мен әзілдердің объектіге қарай түрлері және оның тақырыптары қарастырылады. Тақырыпты ашу үшін мақала материалына стендап мәтіндері қолданылды. Зерттеу барысында құрылымдық грамматиканың «тұлғадан мағынаға қарай», функционалды грамматиканың «мағынадан тұлғаға қарай» зерттеу, құрылымдық-семантикалық сипаттау, функционалды-семантикалық және мәнмәтіндік талдау, дифференциациялау және гипотетикалық түсіндіру әдістері, заманауи статистикалық тәсілдері (деректерді талдау барысын сипаттағанда статистикалық талдау жасаудан гөрі тұтыну мен түсіну процесі) қолданылды. Бұған дейінгі комизмге қатысты шетел және қазақстандық ғылыми еңбектерге, оның ішінде стендап-комедияның даму тарихына шолу жасалып, ұсынылды. Зерттеу ізденісінде стендап объектісінің сипатына қарай топталады, монологтер тақырыбы,

комикалық әсер етудің тәсілдері сараланып, стендаптағы мәтіндердің лингвистикалық ерекшеліктері анықталады. Қазақ стендап-комедиясы ұлттық менталитет өзгешелігін танытатын, сондай-ақ белгілі бір мәдени модель аясында қалыптасатын лингвокогнитивті феномен, яғни юмордың ерекше жанры ретінде тұжырым жасалады.

Кілт сөздер: *стендап-комедия, комикалық құбылыс, қазақы әзіл-қалжың, күлкі тудыру тәсілі, ұлттық менталитет*

О ЯЗЫКОВЫХ ОСОБЕННОСТЯХ КАЗАХСКИХ ШУТОК (НА МАТЕРИАЛЕ СТЭНДАПА)

Копеева А.К., Кадырова Б.М.

Университет Торайгырова
Павлодар, Казахстан
Копеева-ak@mail.ru

Аннотация. В данной статье рассматриваются приемы создания комического в выступлениях казахских стендап-комиков, тематика и виды шуток по характеру объекта. Материалом для статьи послужили тексты стендап. В исследовании использовались методы структурной грамматики «от лица к значению», функциональной грамматики «от значения к личности», структурно-семантического описания, функционально-семантического и контекстуального анализа, методы дифференциации и гипотетической интерпретации, современные статистические подходы. В статье сделан краткий обзор исследований темы комического в зарубежной и казахстанской науке, история развития стендап-комедии. В процессе анализа определены виды стендапов по характеру объекта, тематика монологов, а также приемы создания эффекта комического в стендапах, лингвистические особенности текстов. Казахский стендап-комедия представлен как особый жанр юмора, лингвокогнитивный феномен, сформированный в рамках определенной культурной модели, отражающий особенности национального менталитета.

Ключевые слова: *стендап-комедия, комическое, казахский юмор, приемы создания комического, национальный менталитет*

ABOUT THE LINGUISTIC FEATURES OF KAZAKH JOKES (BASED ON STANDUP MATERIAL)

Kopayeva A.K., Kadyrova B.M.

Toraygyrov University
Pavlodar, Kazakhstan
Kopayeva-ak@mail.ru

Abstract. This article discusses the techniques of creating a comic in the performances of Kazakh stand-up comedians, the subject and types of jokes by the nature of the object. The material for the article was stand-up texts. The research used methods of structural grammar "from person to meaning", functional grammar "from meaning to personality", structural-semantic description, functional-semantic and contextual analysis, methods of differentiation and hypothetical interpretation, modern statistical approaches. The article provides a brief overview of the research on the topic of comic in foreign and Kazakh science, the history of the development of stand-up comedy. In the process of analysis, the types of stand-ups by the nature of the object, the subject of monologues, as well as techniques for creating a comic effect in stand-ups, linguistic features of texts are determined. Kazakh stand-up comedy is presented as a special genre of humor, a linguocognitive phenomenon formed within a certain cultural model, reflecting the peculiarities of the national mentality.

Keywords: *stand-up comedy, comic phenomenon, Kazakh humor, comic creation techniques, national mentality*

Комик категориясы ұзақ уақыт бойы ғалымдардың назарын аударып келе жатқаны белгілі. Бұл оның әртүрлі гуманитарлық ғылымдарда, оның ішінде әлеуметтану, философия, психология, мәдениеттану және лингвистикада қарастырылатын көп аспектілі күрделі құбылыс екендігімен байланысты болса керек. Лингвистикалық тұрғыдан зерттелу тарихына көз жүгіртсек, бірқатар зерттеулердің ағылшын юморына қатысты жасалғанын байқаймыз. Вебстер сөздігіне сәйкес, «humor» сөзінің анықтамасы былайша берілген: 1) the reception, that enables you to experience joy even when faced with adversity («қуанышты сезінуге мәжбүрлейтін сезім»); 2) something, that is designed to be comical or amusing («комикалық немесе шын мәнінде ерсі нәрсе») [1].

Антропоцентристік бағыттағы орыс тіл білімінде юморды зерттеудің негізгі теориялық постулаттары мен әдістері Г.Г. Почепцов, Н.Д. Арутюнова сынды ғалымдардың еңбектерінде қалыптасқан. Бұл бағыттағы назар аударуды қажет ететін еңбектердің бірі – қырғызстандық ғалымдар К.З. Зулпукаров пен З.М. Сабиралиеваның «Юмордың когнитивті-тілдік мәні мен оның жасалу тәсілдері туралы» зерттеуі. Зерттеуде юмордың маңызды қасиеттері анықталып, публицистикалық, сөйлеу және көркем дискурстағы юмор жасаудың тиімді амал-тәсілдері айқындалады [2].

Аталмыш тақырып отандық ғалымдар зерттеулеріне де арқау болған. Бастауын өткен ғасырдың тоқсаныншы жылдары «Қазақ сатирасы» тақырыбында докторлық диссертациясын жазған Т. Қожакеевтің есімімен байланыстыруға болады. Ғалым сатира мен юмордың жалпы мәселелерін қарастыра келіп, қазақ сатирасының жанры мен тарихын, теориясы мен ерекшеліктерін саралаған. Т.Қожакеевтің осы бағыттағы зерттеулері «Сатира негіздері» атты оқулығында жалғасын табады [3]. Осы кезеңде жазылған сүбелі еңбектердің бірі – А. Мұсаевтың «Қазақ сатирасының поэтикасы». Автор заманауи сатира мәселелері мен юмордың жанрлық көп түрлілігін зерттеу нысанына алған [4].

Қазақ тіл білімі комизм тақырыбына байланысты зерттеулермен жыл сайын толығы үстінде. А.Т. Бақтыбаева қазақ көркем мәтіндеріндегі комизмдер генезисі мен формаларын жан-жақты талдаған. Ғалым қазақ әдебиетіндегі күлкі әлемінің негізгі категориясының өзара көркем байланысын ашып, көркемдік және философия тұрғысынан қазақи күлкі мәдениетінің эстетикалық ерекшелігін сипаттаған [5]. Сонымен бірге ғалым бір қатар еңбектерін Қазақстанның XX ғасыр соңы мен XXI ғасыр басындағы орыс тілді әдебиеттегі комизм феноменін зерттеуге арнаған. Аталған және басқа да еңбектерде комизмдердің жанрлық ерекшеліктері сияқты мәселелері де қозғалған.

Юмордың заманауи жанрларының бірі – стендап-комедия, мұндағы қалжың-монологтің авторы өзінің қысқа әзілдерін көпшілікке ұсынып, аудитория алдында импровизация жасайды. Бұл жанрдың ерекшелігі әзілдер тақырыбына қатысты шектелмейді: автор-комик материалды шабытына қарай өзі таңдап, күнделікті тұрмыстағы жағдайларды күлкі етеді де, қалжыңдарының кейіпкері ретінде өзін не тыңдарман-көрермендер арасынан алады. Стендап, біздің пікірімізше, «юморды зерттеу мәселесіне жаңаша көзқараспен қарап, комикалық шығармалардың мақсаты мен лингвистикалық құрылымының динамикасын бақылауға мүмкіндік береді [6, 141].

Стендап-комедия қалыптасқан жанр ретінде XVIII-XIX ғасырларда ағылшын мюзик-холдарында пайда болған. Америкада стендаптың негізін қалаушылары болып Марк Твен және Норман Уилкерсон саналады. XX ғасырдың екінші жартысында бұл жанрдың танымалдығы күрт өсіп, 1970 жылы стендап-комедия Америкадағы комикалық өнер көрсетудің негізгі формасына айналады. Қазіргі американдық стендаптың бастауында тұрған әзіл-сықақшылардың (Ленни Брюс, Ричард Прайор, Джордж Карлин, т.б.) белгілі бір материалға қатысты өнер көрсету еркіндігіне байланысты қиындықтарға ұшырағаны заңды, бұл стендап-нөмірлерінің тақырыптары арандатушылық мәнде болуына байланысты [7]. Демек, стендаптың жанр ретінде қатаң шектеулері жоқ. Әзіл-сықақшыны шабыттандыратын

не өзіне күлкілі болып көрінетін кез келген материал пайдаланылуы мүмкін. Қоғамның кемшіліктері, күнделікті өмірдегі кері жағдайлар мен ащы шындық сияқты тыйым салынған тақырыптар бұл жанрдың танымалдығын арттырады.

Стендап-қалжыңдардың негізгі құрылымдық элементтеріне: негізгі ақпараттық бөлікті, яғни мақсат, одан кейін сенімнің теріске шығуын жатқызуға болады. Негізгі бөлікте комик өзінің әзілін айта отырып, көпшіліктің қызығушылығын тудырады. Бұл бөліктің өз тақырыбы, ұстанымы және алғышарты болады. Стендап-әзілінің тақырыбы әзіл-қалжыңның объектісімен сәйкестігі жиі кездеседі.

Стендаптың құрылымы		
1		2
Ақпараттық бөлім		
Тақырып=объект	Ұстаным	Алғышарт
сенімнің теріске шығуы (П.И.Гальцов термині)		

Мысал ретінде бірнеше стендапты қарастырайық:

1. Мысалы, «Қазақ отбасы» тақырыбы «Отбасы» объектісімен сәйкес келеді. Стендап: *«Қазақтың отбасына бірінші мен кенже бала ғана керек»* (Т.Қабатов) сөзімен басталады. Оқиға хронологиялық тұрғыда жүйелі, себеп-салдар байланысы сақталған: бір уақиғадан екіншісі туындайды.

Негізінен әзілдегі ұстаным дегеніміз – автордың әзіл объектісіне деген оң немесе теріс көзқарасы. Көбінесе комиктің өзі айтатын әзілінің объектісіне деген көзқарасы теріс болады. Әзіл-сықақшы өзі құрастырған ерекше конфликт әзіл сюжетінің «қозғалтқышы» ретінде қолданылады. Берілген әзілдегі конфликт: *қазақ отбасында тұңғыш және кенже балаға деген қатынас ерекше болады. Сенімнің теріске шығуы: олардың арасында туған балалар «назардан тыс» қалады, олар, комиктің айтуынша, «на чистом выживании»* (сөзді орыс тілінде қолданады). Монологте орыс сөздерін қолдану тәсілі комик тілін ауызекі стиліне жақын ете отырып, мықты комикалық әсер береді. Орысша сөздердің адамдардың сөйлеу тілінде белсенді қолданылатынын айта кеткен жөн.

2. Немесе «Ұлттық тағам» тақырыбы «қазақ асханасы» юмор объектісімен сәйкес келеді, әзіл-сықақшы, мәселен, *барлық жерде «түрік асханасы», «жапон асханасы», «қытай асханасы», «ұйғыр асханасы», т.б. бар, алай да «қазақ асханасының» жоқ, әр ұлттың өкілі өзінің тағам-асханасына барады, ал қазақтар барлық елдер асханасына барады, біз ұлттық тағамдармен ғана шектелеміз* деп назаланады. Әзіл авторы әзіл объектісіне жартылай-теріс көзқарасын білдіреді.

3. Әзілдің алғышарты аудиторияны қызықтырып, көңіл аудартуға, тыңдармандар үшін оның маңызды екенін көрсетуге мүмкіндік береді. Алғышарт мынадай: *«Мен өз әйелімді жақсы көрем. Залдағы әйелдер қауымы, мен сіздердің барлығыңызды жақсы көремін»*. Бұдан кейін негізгі юмористикалық әсер әзілдің ұстанымда жасалған сенімнің теріске шығарылатын бөлігі есебінен қамтамасыз етіледі: *«Біздің ер адамдар ашуланса, есікті тарс жауып кетеді. Біздің әйелдер ашуланса, үйлеріне генеральный уборка істейді»*. Сенімнің теріске шығуы тілдік құралдардың бейнелілігі есебінен болады: берілген мысалда – мағыналық антонимдер арқылы: ер адамдар үйден кетеді, әйелдер үйде қалады; ер адам есікті тарс етеді – әйелдер үндемей жиһаздарды, тіпті диванды жалғыз өзі жылжытып тастайды және т.б. Бұл жерде *гиперболизация* – адам күшін шамадан тыс әсірелеу тәсілі қолданылған. Стендап авторы әзіл объектісіне оң көзқарасын білдіреді. Стендаптың бұл түрін *оқиғалық* деп атауға болады. Оқиғалық қалжыңдарда комик объектіге өз көзқарасын білдіріп қана қоймай, *аналогия* амал-тәсілін қолданып, қазақ әйелдерінің шынымен мықты екенін, Әлия мен Мәншүкті ұмытпайтынымыз жайлы айтады, яғни күтпеген қорытынды жасайды.

4. Комик өзекті оқиғаларды өткен оқиғалармен салыстыра алады. Мәселен, тақырыбы – *«Қызды ұзату тойы»*. Объектісі - *«Бұрынғы той мен бүгінгі»*. Алғышарты - *«Есімде, бұрын*

қызды шығарып салғанда бүкіл ауыл жылайтын. Кеткеннен тек 4-5 жылдан соң келетін. Жеңеміз жылап отыратын, ол келгенше ұлымыз армияға да барып келді». Сенімнің теріске шығуы: «Қазір міне Астанаға көшіп келдік. Ауылға барып келейікші деп отырамыз». Мұнда уақыт бойынша қарама-қайшылық – бұрынғы мен қазіргі. Стендап авторы салыстыру тәсілімен әзіл объектісінің бұрынғы кездегісіне оң көзқарасын білдіреді. Стендаптың бұл түрін *өмірбаяндық* деп атауға болады («есімде» сөзі).

5. Юморлық құбылыс контраст негізінде туындайды, қалыптасқан стереотипті, мысалы Шымкент туралы стереотипі күлкі етіледі. Стендап-сықақшы Алматы, Астана және Шымкенттегі сауда жүргізуді сипаттап, күлкі нысанына алады. Алдымыздағы стендап – оқиғалық. Қалыптасып кеткен стереотип бойынша Шымкент туралы сөз еткенде, күлкі тудыруы керек. Күлкі бар. Бірақ стендап авторы әзіл объектісіне деген оң көзқарасын білдіріп, күтпеген оқыс қорытынды жасайды: «Сауда Шымкенттегідей іске асса, біз дамыған мемлекеттердің 10 санына кірер едік» (Т.Қабатов). Стереотипті «әлсірету».

6. «Южандар» монологінде белгілі қанатты сөздерге жаңа сөздерді қосу арқылы сөз мағынасының кеңеюі үдерісі кездеседі, бұл да айтылған ойдың мағынасын күшейтіп, тыңдарманның күлкісін тудырады. Мәселен, а) «Өмір бір рет қана беріледі» деген қалыптасқан фраза «Ал сол өмірді Шымкентте сұру керек» деген фразаға дейін кеңейтілген; б) Қазақстанның оңтүстік өңірінің тұрғындарына берілген «южандар» анықтамасы өзгертіліп, қазақтың «үй жандар» деген тіркесіне ауытырылады (Т.Қабатов).

Берілген барлық мысалдарымызда комик стандартты әдеби тілмен сөйлейді, бірақ өнер көрсету кезінде орысша сөздер қосылған ілікпе сөздер бірнеше рет айтылды, мысалы «Южандар» монологінде комикалық әсерді арттыру мақсатында, әртүрлі мамандық пен кәсіп салаларындағы адамдардың сөйлеу мәнеріне пародия жасайды.

Берілген мысалдарды талдау барысында стендап шебері *халық өміріндегі дәстүрлі ерекшеліктерді* нағыз юморға айналдыра алатынын дәлелдейді. Бір қырынан, бұл юмордың белгілі бір мәдени модель аясында қалыптасып, ұлттық менталитет ерекшелігін көрсететін лингвистикалық-когнитивтік феномендігі. Г.Г. Почепцов пікірінше, бір мәдениет аясында күлкілі деп есептелетін нәрсе басқа мәдениет үшін мүмдем түсініксіз болуы мүмкін. Әр мәдениет құндылықтарының нормалар мен мінез-құлықты анықтайтын өз жиынтығы болады [8, 154].

Сөйтіп, лингвист Г.Г. Почепцовтың пікірін талдай келе, юморлық мәтіндер барлық мәдениеттердегі бүкіл гуманитарлық салалар құндылықтарын қозғайды, алайда әр мәдениеттің құндылықтары әртүрлі болғандықтан, бұл жағдай шет тіліндегі юморды түсінуді қиындатып, «қуаныш» эмоциясы толық берілмейді деп айта аламыз.

Қазақ комиктерінің сәтті болуының негізінде қалжыңдауға болатын тақырыптардың еркіндігі ғана емес, өнер көрсетушілердің жеке басына қатысты әрі жаһандық сипаттағы, қазіргі қажетті де өзекті мәселені көтере білу қабілеті де жатыр.

Стендап-комиктердің адресаты аудитория екені белгілі. Талғамы жоғары көпшілік алдында бетпе-бет тұрып, стендапшылар нөмірге берілген бүкіл уақыт бойы аудиторияның назарын ұстап тұруы үшін, тілдік ресурстарын барынша жұмылдырады. Осыған орай стендап-комедия жанрының авторлары басқа шығармашылық мамандықтар өкілдеріне қарағанда, акценттеудің тілдік әсер ету сигналдарын белсенді түрде қолданады.

Талдау жасалған стендап-комедиялардағы әртіс пен тыңдармандар арасындағы тікелей өзара әрекеттесу өнер көрсетудің сәтті болуы үшін маңызды. Әзіл айту кезінде көрермендер назарын бақылау үшін, комиктер мимика, ишарат, дауыс мүмкіндіктерін, сахнада жүріс-қимылдарын белсенді түрде пайдаланады.

Талдау кезінде монолог-әзілдер объект сипатына қарай өмірбаяндық және оқиғалық болатыны анықталды. Әдет, отбасындағы тәрбие, әйел мен ер адамдардың түрлі жағдайлардағы әрекеттері, қай өңірден шыққаны туралы, т.б. тақырыптар көрсетілді.

Келтірілген мысалдарда юморлық құбылысты жасау үшін әсірелеу (гиперболизация), аналогия, теңеу, русизм, мағыналық антоним, контраст, стереотипті «әлсірету» және т.б. қолданылды.

Стендап					
Стендаптың болу шарты		Монологта әзілдің әрекет ету кезеңдері		Монолог- біртұтас шығарма	
Мәтін екі түрлі жағдаймен сәйкес келеді	Екі жағдай қарама-қарсы	Сөйлеушінің (стендап-комик) бар элементтерінен комикалық мәтіннің жасалуы	Тындарманның (көрерменнің) комикалық мәтінді түсінуі	Бір нәрсе жайлы ақпаратты қамтиды	Семантикалық сызба бойынша дамиды (антонимия-контраст, аналогия, гиперболизация және т.б. байланыстар)

Сонымен, зерттеу барысында көз жеткізгеніміз:

- қазақша стендап-комедия – бұл юмордың ерекше жанры, ұлттық менталитет ерекшелігін танытатын, белгілі бір мәдени модель аясында қалыптасқан лингвокогнитивті феномен;

- стендап күлкі реакциясын тудыру мақсатында аудиториямен өзара әрекеттесу элементтерінен тұрады және комиктер алдын ала әзірленген юморлық монологімен көпшілік алдында жалғыз өзі өнер көрсетеді;

- монолог былайша құрылады: стендап құрылымы шектеулі, мәтінді аяқтап, оны біртұтас шығарма етіп шығарады;

- қазақ стендапында көретілетін негізгі тақырыптар қоғамның тұрмыстық, жаһандық мәселелері болып табылады. Саяси тұрғыдағы кейбір тақырыптар көтерілгенімен, терроризм, расизм туралы тақырыптар және өлім, қарттық жайындағы тақырыптар қозғалмайды.

Әдебиеттер

1. Victoria E. Webster`s New World dictionary of American English / Victoria E. – Neufeldt, ed.; 3rd college ed. Webster, 1998. – 356 с.
2. Зулпукаров К.З., Сабиралиева З.М. О когнитивно-языковой сущности юмора и способах его создания // Мир науки, культуры, образования. – № 6 (85), 2020. – С. 599–604.
3. Қожакеев Т. Сатира негіздері. Оқулық. – Алматы, «Санат», 1996. – 464 бет
4. Мусаев А. Поэтика казахской сатиры: Уч. пособие. – Алматы: Санат, 1997. – 192 с.
5. Бактыбаева А.Т. Специфика комического в современной прозе Казахстана (на примере цикла рассказов Е. Турсунова) // Научный диалог. / А.Т. Бактыбаева. – 2023. Т. 12. № 5. – С. 250-268. – DOI: 10.24224/2227–1295-2023-12-5-250-268.
6. Иванова С.А. Особенности формирования прагматического потенциала выступлений в жанре «стендапкомедия» (на материале английского языка) // Филологические науки. Вопросы теории и практики. – Тамбов: Грамота, 2020. – Т. 13. Вып. 3. – С. 141-144.
7. Манжелевская Е.В. Прагматические особенности речи комиков, выступающих в жанре «Снедап» (на материале английского языка) // Филологические науки. Вопросы теории и практики. Тамбов: Грамота, 2017. № 10 (76): в 3-х ч. Ч. 2. С. 107-111.
8. Почепцов Г.Г. Язык и юмор. – Киев, 1982. – 250 с.

ЕСІМДЕР ТЕОРИЯСЫНА КЕЙБІР ШҚІРЛЕР ЖӘНЕ ТІЛ РЕФЛЕКЦИЯСЫ

Махмарайымова Ш.Т., Култаева Ф.Б., Батырова М.Б., Қобилов М.Е.

Термез мемлекеттік университеті

Термез, Өзбекстан

shohista.76@yandex.ru , maxmaraimovash@tersu.uz,

fkultayeva@tersu.uz , mbotirova@tersu.uz , mkobilov@tersu.uz

Түйіндеме. Мақалада ұлттық мәдени кеңістіктің «тұлғасы» болып табылатын топонимдер, соның ішінде эргонимдердің тілдік ерекшеліктері сипатталған. Олардың қоғамның құндылық кеңістігіндегі бірегей «индикативтік» сипаты лингвистикалық рефлексия мысалында түсіндіріледі. Ономастикалық бірліктерді эмоционалды-перцептивті, тілдік, бейнелі есте сақтау арқылы таңбаны немесе белгіні қабылдау деңгейіне қарай лингвомәдени және лингвокогнитивтік тұрғыдан зерттеу әдісі сипатталған. Ономастикалық бірліктерді зерттегенде кез келген тілдік бірлік сияқты олардың сыртқы және ішкі формасы ескеріледі. Атап айтқанда, қазіргі жаһандық ортада ономастикалық бірліктер, әсіресе эргоним, урбаноним және фирмоним қала ортасының, халықтың психикалық және рухани деңгейін көрсететін негізгі көрсеткішке, қаланың мәдени келбетін таныту құралына айналды. Әрине, басқа ономастикалық бірліктерден (мифонимдер, теонимдер, астронимдер, антропонимдер, этнонимдер, топонимдер (олардың әртүрлі топшаларын қарастыратын болсақ) т.б.) айырмашылығы, бұл атау категориясында мерзімділік белгісі салыстырмалы түрде күшті көрінеді. Жиналған материалдарды статистикалық талдауды пайдалана отырып, ономастикалық бірліктердің ішкі формасы мәдени-құндылық маңызы бар ақпаратпен толтырылуы керек деген қорытындыға келеді.

Кілт сөздер: *тілдік рефлексия, эргоним, қоғамның лингвомәдени-құндылық кеңістігі, лингворефлексия мен лингвоэтиканың эргонимикалық бірліктерде көрінісі*

НЕКОТОРЫЕ ВЗГЛЯДЫ ПО ТЕОРИИ ИМЕН И ЯЗЫКОВОЙ РЕФЛЕКСИИ

Махмарайымова Ш.Т., Култаева Ф.Б., Батырова М.Б., Қобилов М.Э.

Термезский государственный университет

Термез, Узбекистан

shohista.76@yandex.ru , maxmaraimovash@tersu.uz,

fkultayeva@tersu.uz , mbotirova@tersu.uz , mkobilov@tersu.uz

Аннотация. В статье описываются топонимы, являющиеся «лицом» национально-культурного пространства, в том числе языковые особенности эргонимов. Их своеобразная «индикаторная» природа в ценностном пространстве общества объясняется на примере языковой рефлексии. Описывается подход к лингвокультурному и лингвокогнитивному изучению ономастических единиц по уровню восприятия символа, знака эмоционально-перцептивной, лингвологической, образной памяти. Как и в случае любых языковых единиц, при изучении ономастических единиц учитывается их внешняя и внутренняя форма. В частности, в современной глобальной среде ономастические единицы, особенно эргоним, урбаноним и фирмоним, стали основным индикаторами городской среды, ментально-духовного уровня населения, средством выражения культурного образа города. Естественно, что в отличие от других ономастических единиц (мифонимов, теонимов, астронимов, антропонимов, этнонимов, топонимов (если брать их различные коллекции) и т. д.) в этой категории имен относительно сильно выражен признак периодичности. С помощью статистического анализа собранных материалов делается вывод, что внутренняя форма

ономастических единиц должна быть наполнена информацией, имеющей культурно-ценностное значение.

Ключевые слова: языковая рефлексия, эргоним, лингвокультурно-ценностное пространство общества, проявление лингворефлексии и лингвоэтики в эргонимических единицах.

NECOTORYE VZGLYADY PO TEORII IMEN I LANGUAGE REFLECTIONS

Makhmaraimova Sh.T., Kultaeva F.B., Batyrova M.B., Kobilov M.E.

Termez State University

Termez, Uzbekistan

shohista.76@yandex.ru, maxmaraimovash@tersu.uz,

fkultayeva@tersu.uz, mbotirova@tersu.uz, mkobilov@tersu.uz

Abstract. The article describes toponyms that are the “face” of the national cultural space, including the linguistic features of ergonyms. Their unique “indicative” nature in the value landscape of society is explained using the example of linguistic reflection. An approach to the linguocultural and linguocognitive study of onomastic units according to the level of perception of a symbol, a sign by emotional-perceptual, linguological, figurative memory is described. As with any linguistic units, when studying onomastic units, their external and internal form is taken into account. In particular, in the modern global environment, onomastic units, especially ergonym, urbanonym and firmonym, have become the main indicators of the urban environment, the mental and spiritual level of the population, and a means of expressing the cultural image of the city. Naturally, in contrast to other onomastic units (mythonyms, theonyms, astronoms, anthroponyms, ethnonyms, toponyms (if we consider their various subgroups), etc.) in this category of names the sign of periodicity is relatively strongly expressed. Using a statistical analysis of the collected materials, it is concluded that the internal form of onomastic units should be filled with information of cultural and value significance.

Key words: *language reflection, ergonim, linguocultural-value space of society, expression of linguoreflexion and linguoethics in ergonomic units*

Мир, который нас окружает, является продуктом нашего воображения, но он также является когнитивным индикатором, который показывает определенный уровень нашей способности интерпретировать реальность, составляющую картину мира. Ибо в нем воплощаются умственные и языковые возможности, наши возможности реализовать их в языковой системе, в целом, сведения о нашем национальном мировоззрении, начиная от того, как категоризированы наши знания о мироздании, до нашей личной оценки реальной действительности (когда мы фиксируем элементы этой реальности в виде символов).

Ономастический уровень языка – это уровень, четко отражающий такие показатели национальной языковой общности, как отдельной системы в соответствующей этнической среде и в зависимости от условий его реализации можно сделать вывод о жизнеспособности единиц языка и их значении национально-культурного масштаба.

К лингвокультурному и лингвокогнитивному изучению ономастических единиц уместно подходить по уровню восприятия символа, знака эмоционально-перцептивной, лингвологической, образной памятью. Как и в случае любых языковых единиц, при анализе ономастических единиц учитывается их внешняя форма (фонетическая структура), 2) объем внутреннего содержания. В частности, в современной глобальной среде ономастические единицы, особенно эргоним, урбаноним и фирмоним, стали основными индикаторами городской среды, ментально-духовного уровня населения, средством выражения культурного образа города. Естественно, что в отличие от других ономастических единиц (мифонимов, теонимов, астрономов, антропонимов, этнонимов, топонимов (если брать их различные коллекции) и т. д.) в этой категории имен относительно сильно выражен признак

периодичности. То есть возможность передачи информации и знаний, хранящихся во внутренней форме, из поколения в поколение, учитывая сегодняшний информационный век, крайне низка. В зависимости от различных моделей образования этих единиц можно сделать некоторые уточнения о периодичности эргонимов, их семантической сочетаемости, а также уровне лингвоэтических критериев и лингворефлексивности языкового сообщества, создающего эти названия.

В целом под лингвистической рефлексией уместно понимать языковую критику, контроль своей или других речевой деятельности на примере языковых норм. Рефлексия в языке проявляется пониманием носителем языка того, что допустимо, а что неприемлемо в речевой деятельности. Его выражение в эргонимах основана на прямом внутренней и внешней взаимосвязи содержания, не проявляясь через соответствующие рефлексивные выражения (*Название вашей кухни, простите, меня смешит*), отдельные предикативные формы (*Извините, ненужные науки, о которых вы говорите, - это науки, ведущие мир к прогрессу; Я скажу тебе, даже если ты расстроишься – ты глупый человек, который не понимает; Мои слова неуместны, но ее ложная лесть – для меня грош*) или вводные лексемы (*К сожалению, считать это наукой неправильно*).

По мнению М. А. Кронгауза, критический взгляд на язык существует с того времени, когда человек начал рассуждать о языке. Все формы языковой рефлексии, связанные с повседневной жизнью (письма в газету, круглые столы, диалогические приемы в общественном транспорте) – языковая критика. Языковую критику можно трактовать двояко: критический обзор языка как средства общения между людьми и критический обзор состояния развития языка в определенный период[1, 185 – 194].

В.И.Семенова творческую рефлексия, отраженную в эргонимах, понимает в рамках языковой рефлексии, по ее мнению, языковая рефлексия “проговаривает” содержание, отраженное в ономастических единицах[2]. По нашему мнению, лингвистическая рефлексия должна обуславливать названия учреждений, организаций, фирм и любого сегмента частного сектора исходя из их цели и вида деятельности. Итак, в этом отношении ономастическая лингворефлексия представляет собой изначально: а) критическое рассмотрение топонимов; б) следовать языковым, моральным и ценностным правилам общества при наименовании. В эргонимах оно проявляется преимущественно невербально – имплицитно.

Например, понаблюдаем это в названиях предприятий общественного питания. Среди названий исследованных точек (на примере Сурхандарьинской области) 68 процентов названий соответствуют назначению заведения, а 104 из них (32 процента) являются лингвистически не рефлексивными по своему необычному строю номинатива, например: *Бизнес Интер Наима Бону, Шаффоф Лаваши, Великолепная Элита*[3, 16, 11–14; 4]. Напротив, в эргонимах отражающих местное географическое положение, таких как *Блюда Конгирот-Кофнун, Блюда Термези узбегим, Афсона-Чинор-Чайхана* было замечено, что в формировании данных единиц соблюдено лингвоэтические критерии, а значит, уделено внимание культурным ценностям. Всё же, даже среди таких онимов встречаются несоответствующие рефлексии, такие как: *Кебаб Денов, Мегабургер Бойсун Сурхан*.

Согласно теории нейминга, продуманное эргономичное имя: 1) легко читается и пишется; 2) хорошо запоминается; 3) легко понимается; 4) ярко выражены сегменты (компоненты контента) и конкурентно способные черты и б) должны уметь ярко выражать основную идею бренда. Эти аспекты должны служить обеспечению согласованности внешней и внутренней формы наименования. При этом не следует пренебрегать деривационными свойствами. По мнению Н. Д. Голева, любое новое выражение строится путем «накладывания новизны» в уже существующее имя. По сути, эта инновация — новое содержание, стимул выражения намерения говорящего[5, 65-84]. В число общих принципов процесса и приемов деривации ученый включает формулу «существующее (выражение)+новизна». По его мнению, всякая новизна (выражение) — это развитие производных предположений или реализация деривационно-мотивационного потенциала, присутствующей в любой языковой единице[5, 65-84]. Если применить этот взгляд к процессу именования, то в конструкциях и

моделях производных этого процесса участвуют: 1) аффиксы: префиксное и суффиксальное прибавления; 2) сокращенные формы слова; 3) элементы усвоенного словаря (заимствования); 4) эффективное использование мелодичности звуков (за счет аллитерации), звучности (за счет слогов отдельных слов). Поскольку любое новое выражение (в нашем случае – оним) возникает за счет новизны, налагаемой на ранее существовавшую языковую единицу, то ни одна номинативная единица или выразительный прием в языке не является абсолютно новым – нулевым (∅). Это происходит либо между одними и теми же языковыми единицами, либо между разными языковыми единицами. И даже среди названий, предложенных интернет-источниками, мы не видим отклонения от этого правила. Среди конструкций, которых они предлагают:

1) имена с числовыми компонентами; 2) имена с мифонимом, антропонимом, фитонимом, зоонимом, фильмонимом, эпонимным компонентом; 3) наименования, означающие географическое положение (местоположение); 4) заимствованные (русские, английские, французские, латинские, персидско-таджикские) компоненты названий; 5) односложные имена; 6) имена из двух слов; 7) наименования с сокращениями; 8) графически акцентируемые названия и т. д.

Среди этой классификации видно, что предложенные названия омонимичных компонентов не соответствуют их характеристикам. В эту группу входят: *Пластина Плесени, Точка Торты, Ракета Рафа, Замок Замеса, Шашка Шашлыка, Букет Бутерброда, Чек Черники, Карта Карамели* [6]. Данные выражения не имеют абсолютно никакого отношения к номинативам. Их звуковое сочетание трудно назвать игрой слов, хотя мелодичность обеспечивается графическим акцентом – аллитерацией. Обеспечение соответствующего статуса и заинтересованности в использовании данного сервиса доказывает, что уровень метаязыковой грамотности в языковом сообществе пропорционален уровню лингвокогнитивного роста.

Несмотря на разнообразие в классификации и модели образования наименований, акцент в основном делается на их звучности, что позволяет увеличить количество семантически пустых единиц, далеких от свойственных существительным. В итоге с внешне звучных, полуиностранных, бессмысленных названий таких как *Аналак* (ресторан), *Шадозе* (салон красоты), *Кинг бургер* (кафе), *Алко мир* (магазин), *Мантисити* (кухня), *Йесс, босс* (ресторан), *Мохинур кидс* (магазин одежды), *Люкс джентльмен* (магазин мужской одежды), *Bronza Kids* (магазин одежды) становится всё больше.

Ф.Култаева определяет наличие эргонимов, во всех сегментах, связанных с торговой сферой, противоречащих правилам наименования, таких отраслей как: 1) логистика; 2) связь и средства массовой информации; 3) гастрономия и питание; 4) аграрный сектор; 5) строительство; 6) медицина [3, 14]. Полученный результат доказывает, что в языковом сообществе не сформирована рефлексия признания *речевой ошибки* и имплицитного ее проявления на примере онимов. Анализ данных единиц позволяет обобщить реальную картину современного социокультурного контекста следующим образом:

- 1) межкультурная социально-экономическая интеграция;
- 2) незнание иностранного языка (незнание исходных смысловых особенностей лексических и фразеологических единиц иностранного языка);
- 3) поэтапное исчезновение лингвокультурно значимых единиц в языковом пространстве;
- 4) тот факт, что аксиологические кризисы общества начинают преобладать над национальными ценностями, считается одним из главных факторов, создающих безответственное, анархическое отношение к языку.

Не будет преувеличением, если сказать, что лингворефлексивный подход к ортологическим законам языка в XX веке в некоторой степени регламентировал формирование эргонимов. Хотя к концу 90-х годов этот процесс начался с постепенного вывода учреждений и предприятий из-под государственного контроля, а большинство из них было передано в частный сектор, а процесс наименования стал своеобразным индикатором

пиар-отношений в экономической сфере. В частности, Ф.Култаева отмечает, что около 80% из 1500 сегментов местного экономического сектора имеют антропонимический компонент [3, 11–14]. В остальных номинативах наблюдались непонятные сочетания с иностранными компонентами. Иными словами, в связи с приватизацией государственной доли, появление в лингвоценностном пространстве общества «незнакомых» элементов, чуждых национальной культуре, стало происходить на основе «поставления человеческого фактора, координирующих свои действия в центре внимания “Я” и принятию антропологического направления как основу для всех остальных сущностей».

Среди собранных материалов практически не было случаев отклонения от лингворефлексии в названиях средств коммуникации и средств массовой информации.

Естественно, элементы частного сектора, претендующие на активное участие в экономической, социальной и культурной жизни общества, первоначально начинают с рекламы названия продукта или предприятия. Если в постсоветский период дух «речевого творчества» в кооперативном секторе подавлялся в силу политической идеологии, то к концу века, в связи с либерализацией речевой деятельности общества, появились названия, которые «не поддаются воздействию языковой рефлексии».

Однако, было бы неуместно критиковать это в случае конкретного региона или культурного пространства. Поскольку изменение ценностей, отклонение от языковой этики стали общей тенденцией не только в постсоветском регионе, но и в глобальном мире. Например, это отчетливо наблюдается в случае с фильмонимами: названия фильмов снятых в этот период, по своему содержанию стали резко отличаться от названий фильмов предыдущего периода. Такой вывод можно сделать в отношении как отечественной, так и зарубежной кинематографической продукции. В частности, таких как: «Любовь», «Одеяние любви», «Испытания любви», «Дешевая любовь»; «Боль любви», «Любовь и страсть», «Дождь любви», «Небесная любовь» (Корея); *Лав Тафт Исс Пьяар Ко Кья Наам Дун?* - Как можно назвать эту любовь?, «Влюбленные *दिलवाले*, Дилвале»; «Влюбленные или любовные истории» Мохаббатейн; Неожиданная любовь, Безумная любовь; Узник любви; Любовь без выражения (Индия); «Сказка любви» (Турция), «Сказания о любви» (Индонезия), «Узы любви» (Мексика), «Первая любовь»; «Любовная верность» (Аргентина) и т.п.. Следовательно, продукт, предлагаемый обществу, если он служит понижению вкуса и уровня граждан в обмен на обеспечение духовного роста, то вообще начнет проявлять свои негативные последствия на уровне дальнейшего развития языкового сознания.

Как уже говорилось выше, поскольку ни одна номинативная единица в языке не образуется на нулевой основе, т.е. совершенно новой, нельзя отрицать, что внутренняя форма ономастических единиц должна быть наполнена информацией, имеющей культурно-ценностное значение.

Литература

1. Кронхаус М.А. Речевые клише: энергия разрыва // Лики языка: к 45-летию научной деятельности Е. А. Земской. РАН Институт русского языка им. Б.В. Виноградова. – Москва: Наследие, 1998. – 437 с.
2. Семенова В.И. Ономимическая лексика и языковая рефлексия. <https://imbt.ru/publications/publikatsiya-nauchnykh-statey-doi/2018/naydanovskie-chteniya/onimicheskyy-leksika-i-yazykovaya-reflexiya/>
3. Култаева Ф. Исследование эргонимов в узбекском языкознании. Всемирный бюллетень социальных наук. 2022. – С. 16, 11-14.
4. Култаева Ф. Анализ эргонимических единиц на ономастическом уровне. 2022.
5. Голев Н.Д. Деривация и мотивация как формы языковленной детерминации: инвариантность и вариантность. Глава 1.5 книги Очерки лингвистической детерминации и деривации русского языка: Коллективная монография/Под ред. Н.Д. Голева. – Барнаул: Изд-во Альт. Мука, 1998. – С. 65-84.
6. <https://dancicolor.ru/blog/kak-nazvat-kafe> See More.

**PHRASEOLOGICAL UNITS IN THE ENGLISH-LANGUAGE NEWSPAPER
PUBLICATIONS OF POLITICAL CONTENT**

Molotovskaya O.V. *, Zhambylkyzy M.

Al-Farabi Kazakh National University

Almaty, Kazakhstan

*olgavmol@gmail.com

Abstract. The study explores the role of phraseological units in the English-language newspaper publications within political content. Analyzing a corpus of articles from leading American newspapers such as *The New York Times* and *The Washington Post*, the research investigates functions of phraseological units within political narratives. Employing both quantitative and qualitative methods, the research assesses the frequency and impact of phraseological units on framing political issues and influencing reader perception. The findings reveal that in both newspapers phraseological units are used strategically to shape narratives and potentially manipulate public opinion. The study contributes to linguistics and media studies, offering insights into the linguistic strategies of political journalism.

Key words: *phraseological units, political content, newspaper publications, idioms, political discourse.*

**САЯСИ СИПАТТАҒЫ АҒЫЛШЫН ТІЛІНДЕГІ ГАЗЕТ МАТЕРИАЛДАРЫНДА
ФРАЗЕОЛОГИЗМДЕРДІҢ ҚОЛДАНЫЛУЫ**

Молотовская О.В. *, Жамбылқызы М.

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті

Алматы, Қазақстан

*olgavmol@gmail.com

Түйіндеме. Бұл зерттеу саяси тақырыптағы ағылшын тіліндегі газет мақалаларындағы фразеологиялық бірліктердің рөлін талдауға арналған. Жұмыс барысында 2023 жылдың қыркүйегі мен 2024 жылдың мамыр аралығында жарық көрген *The New York Times* және *The Washington Post* сияқты жетекші американдық басылымдардағы жарияланымдарға талдау жасалды. Мақалада фразеологиялық бірліктерді қолдану жиілігі қарастырылады, сонымен қатар саяси журналистикада қоғамдық пікірді манипуляциялау үшін қолданылатын фразеологиялық бірліктердің рөлі бағаланады. Бұл ғылыми зерттеудің нәтижелері прагматика және медиа зерттеулер саласындағы ғалымдар үшін құнды, себебі олар саяси журналистикада қолданылатын тілдік стратегиялардың мәселелерін қамтиды.

Кілт сөздер: *фразеологиялық бірліктер, саяси тақырыптар, газет басылымдары, идиомалар, саяси дискурс.*

**ИСПОЛЬЗОВАНИЕ ФРАЗЕОЛОГИЗМОВ В АНГЛОЯЗЫЧНЫХ ГАЗЕТНЫХ
МАТЕРИАЛАХ ПОЛИТИЧЕСКОГО ХАРАКТЕРА**

Молотовская О.В. *, Жамбылқызы М.

Казахский национальный университет имени аль-Фараби

Алматы, Казахстан

*olgavmol@gmail.com

Аннотация. Данное исследование посвящено анализу роли фразеологических единиц в англоязычных газетных статьях на политическую тематику. В рамках работы был выполнен

анализ публикаций, вышедших в период с сентября 2023 года по май 2024 года в ведущих американских изданиях, таких как *The New York Times* и *The Washington Post*. В статье рассмотрена частотность употребления фразеологизмов, а также дана оценка роли фразеологических единиц, используемых в политической журналистике для манипулирования общественным мнением. Результаты данного научного исследования представляют ценность для ученых в области прагмалингвистики и медиа-исследований, так как они освещают вопросы языковых стратегий, используемых в политической журналистике.

Ключевые слова: фразеологизмы, политическая тематика, газетные публикации, идиомы, политический дискурс

Introduction. Language serves not merely as a medium for communication but as a powerful tool that shapes perception, frames discourse, and influences societal beliefs, especially within the realm of political journalism. In the dynamic landscape of English-language newspaper publications, phraseological units – comprising idioms and non-idioms [1, 126] – play a significant role in the conveyance and coloration of political narratives. Such groups of words are linguistically intriguing due to their ability to convey meanings that extend beyond the sum of their parts [Fernando, 1996; Halliday, 2014; Gibbs, 1997; Wierzbicka, 1999]. These units are particularly powerful in political contexts, where they can convey complex ideas in memorable and impactful ways, affect public opinion, and foster ideological alignment or dissent. To add, in political journalism, phraseological units act as a double-edged sword, offering clarity and emphasis and also carrying the risk of bias and manipulation. Their effectiveness stems from their established meanings that can appeal to shared feelings or attitudes among a wide readership. For example, an idiom “be at odds”, which means to be in a state of disagreement [Merriam-Webster online dictionary], when used in a political newspaper article, often highlights a state of discord between political parties, government entities, or political leaders. An article *Nearly half of GOP say the U.S. is giving too much to Ukraine* (published in *The New York Times*, December 8, 2023) states that “...McConnell has been at odds with some of his Republican colleagues, particularly in the House, over the scale of aid to Ukraine”, indicating a significant disagreement on the issue. This idiom shapes public opinion about the effectiveness and unity of the party leaders in managing foreign policy and helps to succinctly express the existence of a dispute or opposition, implying that the conflict has substantial implications for political outcomes or governance.

Despite the recognized influence of phraseological units in shaping political discourse, there remains a substantial gap in systematic empirical studies focused on their strategic use and semantic impact in English-language newspapers. This research aims to address this gap by identifying phraseological units in political news articles, analyzing their functional roles within the texts, and interpreting how these linguistic constructs contribute to the framing of political issues and the molding of public opinion.

Material and methods. The primary material for this study comprises newspaper articles collected from two major American newspapers – The New York Times and The Washington Post – known for their influence and distinct editorial perspectives. Articles have been selected from the political sections, covering a range of topics such as elections, and foreign policy. The timeframe of the published articles stretches from September 2023 to May 2024. To ensure a balanced representation of different political events and issues and to maximize the diversity and representativeness of political discourse, 4 articles from each newspaper have been selected based on their relevance to major political events and the presence of rich linguistic content. For each of the randomly selected articles, a manual review was conducted to identify phraseological units. The scope of this research is confined to the analysis of idioms, given the constraints imposed by the study's volume limitations. Quantitative analysis was applied to count the frequency of phraseological units in both newspapers. Qualitative analysis was done to study the context and interpret the roles of idioms within the political discourse. This involved examining how idioms contribute to framing political issues, influencing reader perceptions, and serving the ideological leanings of the newspapers.

Literature review. Phraseological units, including idioms and non-idioms [1], have long been studied for their significant role in shaping discourse in various forms of media. However, one of the richest phraseological realms pertains to political context and is characterized by wide opportunities to express the author's viewpoint, to reveal the speaker's emotional state, and catch the recipient's attention on the subject of the message communicated. To draw readers' focus towards the message, a newspaper article on political issue aiming for a deliberate pragmatic impact on its addressee, must adhere to specific criteria, including coherence, political fervor, and vivid imagery. These objectives can be attained through the employment of various linguistic devices, notably stable word combinations or idiomatic expressions.

The widespread discussion of phraseological units in the contemporary research literature underscores their fundamental importance in linguistic studies and their pervasive presence in everyday communication. To start with, Moon provides a comprehensive overview of the different types of phraseological units and their functions within text, offering a foundational perspective on how these linguistic elements enhance communicative effectiveness and engagement [2, 9-18]. The scholar suggests the term "fixed expressions" to cover the notion of phraseological units (or phrasal lexemes) and describes them as "holistic units of two or more words" [2, 2]. These include frozen collocations (*to take a nosedive*), grammatically ill-formed collocations (*to make a fire on one's speech*), proverbs (*A stitch in time saves nine*), routine formulae (*in conclusion*), sayings (*Actions speak louder than words*), similes (*The waves crashed against the shore like thunder...*), compound nouns (*bloodstream*), adjectives (*deep-seated*), phrasal verbs (*crack down*), and foreign phrases (*modus operandi*) [ibid.]. According to Moon, the concept of a "fixed expression" also incorporates idiomatic phrases used in specific situations to convey a particular idea or sentiment. In political journalism, these units are not just stylistic devices but tools for framing political realities and influencing public opinion. In his study, Gibbs suggests that the familiarity of idioms and fixed expressions facilitates the processing of information but also may lead to an uncritical acceptance of simplified narratives [3]. The researcher explains that substantial variance exists regarding the precise definition of idiomatic expressions. Consequently, he identifies certain phrases deemed to possess some degrees of idiomaticity [3, 269-268]. These include sayings (*take the bull by the horns*), proverbs (*A bird in the hand is worth two in the bush*), phrasal verbs (*to give in*), tournure idioms (*to kick the bucket*), binomials (*spick and span*), frozen similes (*as white as snow*), phrasal compounds (*red herring*), incorporating verb idioms (*to babysit*), formulaic expressions (*at first sight*) [ibid.]. Following the survey of Gries in phraseology and linguistic theory, a phraseological unit can be defined as the occurrence of a lexical form or lemma alongside one or more distinct linguistic components that form a cohesive semantic unit within a sentence or clause [4, 7]. He suggests that phraseological units can be analyzed with the respect to the criteria such as nature and number of elements, frequency of occurrence, distance of elements, flexibility and semantics [ibid.]. In order to establish clear boundaries and constraints for the research, the authors of the current study are restricting their focus solely to idiomatic expressions, excluding all other forms of phraseological units.

Studies such as those by Fernando [1996] and Moon [1998] discuss the cognitive and communicative functions of phraseological units. They emphasize how these linguistic constructs facilitate the transmission of ideas and emotions, which is particularly crucial in the concise environment of newspaper journalism. From a cognitive linguistic perspective, the impact of phraseological units on reader perception is significant. This aspect is significant in political reporting, where complex issues require critical engagement from the public. The convergence of phraseology and political discourse has been extensively examined and recorded within scholarly literature. According to Skorczynska and Deignan, the strategic use of phraseological units can simplify complex issues, making them accessible and resonant with a broad audience [5]. This is particularly pertinent in newspaper language, where the concise conveyance of information is crucial. Charteris-Black discusses how phraseological units are used in politics to manipulate and persuade public opinion, illustrating the power of language in shaping political thought [6].

In the same vein, Baker has shown that the repeated use of specific phraseological units can shape perceptions and attitudes towards political events [7]. An example can be seen in the use of the phraseological unit “grip on power” in political newspaper discourse. According to PlainEnglish.com, this phrase generally refers to the hold or control that an individual or group has over political authority or influence. By frequently describing a government's hold on power as a “grip”, media can influence public sentiment, possibly suggesting a situation of tense control rather than democratic governance. The article *U.S. Frustrated by Putin's Grip on Power* published in The New York Times on October 15, 2007 demonstrates how the “grip on power” implies a strong and firm hold. In the context of power, it suggests that Putin has a secure and possibly unyielding control over his position and authority and depicts the image of a sense of dominance. Another example can be illustrated by the article *Unpredictable Strongman? Two Years Into War, Putin Embraces the Image* published on February 23, 2024 in the same newspaper. In the context of the statement, “Vladimir Putin is drawing on history to position himself in the realm of Russian rulers of the past. Critics say his grip on power is not as strong as it seems”, the phrase “grip on power” serves to reinforce the image of Putin as a leader with a firm and steady hold over the political landscape of Russia and to show discrepancy between the perceived strength of Putin's control and its actual state. On August 23, 2023, The Washington Post published an article *Prigozhin appears to be dead — and Putin's grip on power is stronger than ever*, where the use of phraseological unit “grip on power” also refers to a firm, strong hold and is used in the context of Putin's power to imply that his control over political affairs and governance is not only maintained but has become more consolidated. This use of “grip on power” in this headline serves to communicate a clear message about the current state of political power in Russia, framing Putin as a dominant figure whose control is not only intact but has been reinforced by events depicted in the article. As studies and examples have shown, the repetitive use of specific phraseological units can significantly influence public perceptions and attitudes, framing political figures and events in a light that either reinforces or challenges their portrayed image.

Referring to Aristotle's discussion in the *De interpretatione*, Morris underlines that words are conventional signs of humans' thoughts, where the mind acts as an interpreter, translating concepts into language [8, 43-44]. This classical understanding of sign theory and its intimate connection with human cognition is pivotal for analyzing phraseological units in modern contexts, such as English-language newspaper publications of political content. When readers encounter such language structures, their minds work to interpret these as more than just strings of words. The interpretative process involves unpacking the connotations and implications of these units, which often draw on shared cultural and political knowledge. Phraseological units directly represent concepts and indirectly represent things. In political articles, they might directly evoke concepts like “political turmoil” or “economic meltdown”, and indirectly point to specific events or entities causing such states. This can be illustrated by the article *What Is Behind the Political Turmoil in Peru?* published in The New York Times on December 15, 2022. The phrase “political turmoil” in the context of this headline serves as a powerful example of how language can encapsulate complex political realities and convey them efficiently to the public. Directly, this phraseological unit represents a state of severe disturbance within the political system of a country. Indirectly, the phraseological unit “political turmoil” points to a variety of underlined factors that might contribute to such a state. In the case of Peru, these include economic instability, deep-seated social issues, poor political governance, historical political instability and external political or economic pressures. This allows the reader to quickly grasp the severity and nature of the situation without needing detailed explanations in the headline itself.

The examination of phraseological units in English-language newspaper publications of political content provides significant insights into the intricate relationship between language, politics, and media. As demonstrated throughout this literature review, these stable word combinations are not merely linguistic ornaments but influential tools that shape and reflect the political discourse within media narratives. Studies have shown that phraseological units serve multiple functions in political journalism, from simplifying complex policy discussions to evoking emotional responses or reinforcing ideological stances. However, the review also identifies gaps in

the current research landscape, particularly in the comparative analysis of phraseological units across different political cultures and media systems. As this field continues to evolve, it will undoubtedly provide deeper insights into the dynamic interplay between language, media, and politics, contributing to a more comprehensive understanding of how societies perceive and react to political phenomena.

Results and discussion. The analysis of phraseological units in American newspaper publications of political content provides several notable findings. By examining a corpus of articles from major newspapers such as The New York Times and The Washington Post, this study identifies common idioms and explores their roles in conveying political messages and framing discussions. The analyzed articles are listed with their respective URLs in Table 1.

Table 1 – Articles selected for analysis in the research.

Newspaper	Article	Date of publication	URL
The New York Times	Trump Leads in 5 Critical States as Voters Blast Biden, Times/Siens Poll Finds	November 5, 2023	https://www.nytimes.com/2023/11/05/us/politics/biden-trump-2024-poll.html
	Why Biden Is Behind, and How He Could Have Come Back	November 5, 2023	https://www.nytimes.com/2023/11/05/upshot/polls-biden-trump-2024.html
	Unpredictable Strongman? Two Years Into War, Putin Embraces the Image.	February 23, 2024	https://www.nytimes.com/2024/02/23/world/europe/putin-anniversary-war.html
	Biden and Mexico’s President Vow Combined Action on Illegal Immigration	April 29, 2024	https://www.nytimes.com/2024/04/29/us/politics/biden-mexico-illegal-immigration.html
The Washington Post	How Donald Trump uses dishonesty	December 4, 2023	https://www.washingtonpost.com/politics/2023/12/04/trump-misinformation-republicans/
	Nearly half of GOP say the U.S. is giving too much to Ukraine, poll finds	December 8, 2023	https://www.washingtonpost.com/politics/2023/12/08/republicans-ukraine-poll/

Voters think the nation is going off rails — just not in their state	April 13, 2024	https://www.washingtonpost.com/politics/2024/04/13/voter-perceptions-economy/
Aid to Ukraine seemed dead. Then secretive talks revived it.	April 24, 2024	https://www.washingtonpost.com/politics/2024/04/24/ukraine-israel-aid-bill-new-details/

The average number of idioms retrieved from articles published in The New York Times is 34 compared to 29 idiomatic expressions selected from political texts in The Washington Post, which can be attributed to the comparatively lower word count in articles from the latter newspaper.

The quantitative analysis revealed a high frequency (13 – The New York Times; 9 – The Washington Post) of specific phraseological units associated with key political themes, for example, “rubber-stamp elections”, “political turmoil”, “lose favour”, “hold the edge”, “hangover from the pandemic”, “spell a defeat”, etc. These units are predominantly used in contexts of elections and foreign policy. Notably, the distribution of these idiomatic expressions varies significantly between the newspapers, aligning closely with their editorial biases. For instance, known for its detailed reporting and generally progressive stance, The New York Times uses these idioms to critique certain political actions or systems. The Washington Post has a reputation for aggressive political reporting and a focus on the inner workings of the government. In The Washington Post, idiom “spell a defeat” is appropriate in discussing electoral politics, legislative failures, or significant setbacks in policy initiatives.

Qualitative analyses focused on the roles of idiomatic expressions within political articles. It was found that these phraseological units serve multiple purposes such as framing political issues (e.g. “grip on power” is used to indicate a strong and enduring hold on authority); eliciting emotional responses (e.g. “the world is falling apart” is used to evoke the perception of failure or catastrophe under Biden’s leadership); simplifying complex concepts (e.g. “running out of bullets” conveys urgency and a critical shortage, helping readers immediately grasp the severity of the situation without needing a detailed explanation of the logistics and implications of military supply shortages).

The discussion also extends to the ideological implications of the use of phraseological units. The choice of such linguistic constructs reflects and reinforces the ideological stances of newspapers that influences the political discourse among readers. For example, the repeated use of “muddy the waters”, describing how Trump disseminates numerous false claims to obscure the truth, reinforces certain mistrust among the readership.

Conclusion. The comparative study of idiomatic expressions used in The New York Times and The Washington Post reveals that both newspapers employ these phraseological units not merely as stylistic elements, but as powerful tools of political framing and commentary. The variation in frequency and context of these idioms underscores the distinct editorial identities and biases of each publication. The New York Times, with its detailed and progressive editorial approach, utilizes idioms to critique political systems and actions, while The Washington Post, known for its incisive coverage of government workings, employs idioms that emphasize political failures and setbacks. Publications like The New York Times and The Washington Post, with their distinct political alignments, utilize idioms that resonate with their readers’ expectations and ideological mood. By framing political issues, evoking emotional responses, and simplifying complex discussions, phraseological units act as powerful tools in the field of political communication. Future research could expand the corpus to include more diverse publications, including those from different political

systems and cultures, to better understand the universal and specific aspects of phraseological units in political journalism.

References

1. Cowie A.P. Phraseology: Theory, Analysis, and Applications. – New York: Oxford University Press, 2001. – 258 p.
2. Moon R. Fixed Expressions and Idioms in English: A Corpus-based Approach. – New York: Clarendon Press, 1998. – 338 p.
3. Gibbs R.W. The Poetics in Mind: Figurative Thought, Language, and Understanding. – New York: Cambridge University Press, 1994. – 240 p.
4. Gries S.T. Phraseology and linguistic theory: A brief survey // In Phraseology: An interdisciplinary perspective. Granger S., Meuner F. (eds.). – Amsterdam / Philadelphia: John Benjamins Publishing Company, 2008. P. 3-25.
5. Skorczynska H., Deignan, A. Readership and Purpose in the Choice of Economics Metaphors // Metaphor and Symbol. – 2006. – 21(2). – p. 87-104.
6. Charteris-Black J. Corpus Approaches to Critical Metaphor Analysis. – New York: Palgrave Macmillan, 2004. – 239 p.
7. Baker P. (2006). Using Corpora in Discourse Analysis. – London/New York: Continuum, 2006. – 206 p.
8. Morris Ch. Writing on the general theory of signs. – The Hague/Paris: Mouton, 1971. – 486 p.

МРНТИ 81'33:34

ЛИНГВИСТИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ КОНФЛИКТОГЕННОГО ТЕКСТА

Таусоғарова А.Қ., Ақишев М.С., Оспанова Қ.Д.
Казахский национальный университет им. аль-Фараби
Алматинская городская коллегия адвокатов Алматы, Казахстан
Школа-гимназия им. аль-Фараби Караганда, Казахстан
ayauzhan1971@gmail.com

Аннотация. В статье говорится об опыте различения негативной фактологической и оценочной информации об истце. Источником исследования явились конфликтогенные тексты на казахском языке. При лингвистическом анализе особое внимание обращается на языковые средства текста, выраженные в утвердительной форме.

Ключевые слова: *конфликтогенный текст, утверждения о факте, фактологические сведения, негативные сведения, прямые оценочные высказывания, косвенные оценочные высказывания*

КОНФЛИКТОГЕНДІ МӘТІННІҢ ЛИНГВИСТИКАЛЫҚ ТАЛДАУЫ

Таусоғарова А.Қ., Ақышев М.С., Оспанова Қ.Д.
әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті
Алматы қалалық адвокаттар алқасы Алматы, Қазақстан
атындағы мектеп-гимназиясы. әл-Фараби Қарағанды, Қазақстан
ayauzhan1971@gmail.com

Түйіндеме. Мақалада талапкер туралы жағымсыз деректі және бағалаушы ақпаратты ажырату тәжірибесі туралы айтылады. Зерттеудің дереккөзі ретінде қазақ тіліндегі тұлғааралық даулардың туындауына түрткі болатын конфликтогенді мәтіндер қарастырылды. Лингвистикалық талдауда даулы мәтіндегі дерек туралы мәлімдеме формасында берілген сөйленістердің тілдік құралдарына ерекше мән беріледі.

Кілт сөздер: *конфликттогенді мәтін, дерек туралы мәлімдеме, фактологиялық ақпарат, жағымсыз ақпарат, тура бағалау мәлімдемелері, жанама бағалау мәлімдемелері*

LINGUISTIC ANALYSIS OF CONFLICTING TEXT

Tausogarova A.K., Akishev M.S., Ospanova K.D.

al-Farabi Kazakh National University

Almaty City Bar Association Almaty, Kazakhstan

School-gymnasium named after. al-Farabi Karaganda, Kazakhstan

ayauzhan1971@gmail.com

Abstract. The article describes the experience of distinguishing negative factual and evaluative information about the plaintiff. The source of the research was conflict-prone texts in Kazakh language. In linguistic analysis, special attention is paid to the linguistic means of the text, expressed in an affirmative form.

Keywords: *conflicting text, statements of fact, factual information, negative information, direct evaluative statements, indirect evaluative statements*

Одной из особенностей лингвистического анализа конфликтотенных текстов, которые создаются по заявлению истца, написанного им на основе информации, публично распространившейся посредством СМИ, является не только нахождение из текстов неблагоприятной информации о личности истца, но и определение ее адекватности, что позволяет разграничить реальные факты от предвзятых мнений, предположений и оценочных высказываний. Между тем информация, проверяемая на ее соответствие реальности, может передаваться не только в утвердительной форме определенных выводов, но наряду с этим может быть выражено и в форме риторического вопросительного предложения, более того, может определяться и по целостному содержанию текста. Это связано с тем, что в конфликтотенных текстах как единой дискурсивно-коммуникативной структуре проявляются субъективное мнение, взгляды и намерение автора, навыки его прямой и косвенной речи, а также особенности построения текста в целом.

В настоящее время исчисляется множество конфликтотенных текстов, которые стали объектом исследования на стыке юриспруденции и лингвистики и представляют собой информационные тяжбы с участием истца и ответчика. Одним из таких текстов стала статья А. Сарынова «Хитрые уловки артистки А.», опубликованной в журнале «Секреты звездной жизни» (№10-11, 2011г.).

В ходе осуществления лингвистического анализа текста указанной статьи, в первую очередь, учитывалось Нормативное постановление Верховного суда РК, а именно определение сведений, причиняющих вред. Среди них выделяются четыре признака состава правонарушений: а) сведения, направленные на нанесение урона чести и деловой репутации; б) распространяющиеся сведения; в) описание сведений (нарушение законов и общепринятых моральных правил); д) фиктивность сведений [1].

Отрицательные сведения из текста статьи «Хитрые уловки артистки А.» составлены на основе данных о личности истца – **А., ее детях, матери и родственниках**, основаны на реальных фактах и представлены в утвердительной форме:

а) своего ребенка против его собственной воли отдала в интернат для умственно-отсталых детей в Атырау; при этом от имени ребенка она получала пенсию от государства. Эти факты находят свое непосредственное отражение в семантике предложения: *Я не знал, что она такой безжалостный и бесчувственный человек, отдала (өткізін) своего ребенка против его же собственной воли в интернат для умственно-отсталых детей в Атырау, мотивируя это тем, что ее он «больной», «невменяемый и неадекватный», «опасно его содержать в домашних условиях», сделав тем самым своего ребенка сиротой при живых*

родителях и при этом она получала(алып), от имени ребенка пенсию, обрекая на страшные мучения ребенка и его отца, разлучив их друг с другом.

В казахском языке аффиксы деепричастий *-ып, -іп, -п* в подчеркнутых выше глаголах выражают логически законченную мысль несмотря на то, что они оформляют незаконченные формы простых предложений в составе сложных предложений [2].

Отрицательное описание фактической информации, представленной в форме утверждения о том, что «своего ребенка против его собственной воли отдала в интернат для умственно-отсталых детей в Атырау» определяется по целостности всего контекста, а именно в предложении: *И состояние здоровья моего ребенка, и умственные возможности, и сознание не соответствуют тому, чтобы он воспитывался в интернате для умственно-отсталых детей*, а также прослеживается по семантике других абзацев, составляющих целостность текста статьи, именно по семантике сочетаний, выражающих обстоятельственные отношения образа действия, и субстантивированных оценочных прилагательных: *наполнив глаза ребенка тревогой, отдала ребенка против его собственной воли, сделав тем самым своего ребенка сиротой при живых родителях, безжалостный и бесчувственный человек обрекла на страшные мучения ребенка и его отца, разлучив их друг с другом*

б) отрицательные сведения о А.У. и ее матери, составленные на основе точных фактов в утвердительной форме: «А.У., объединившись со своей матерью, применяла по отношению к А.Сарынов упротivоправные действия, отчего его здоровье ухудшилось».

Мое сердце чувствовало, что она, объединившись со своей матерью, проделывала какие-то действия за моей спиной. Мне показалось, что меня подпаивали лекарствами или делали что-то другое. Несмотря, что эти предложения выражены в форме сомнений и предположений, предложение, представленное в следующем контексте: *Здоровье моей ухудшается, я слабею, болит голова, спину ломит, ... я нахожусь в таком ужасном состоянии* находится в тесной логико-семантической связи с предыдущим предложением. В них сообщается об ухудшении здоровья А.Сарынова и о том, что это явилось следствием тайных проделок А.Утегеновой и ее матери. Это предложение также находится в логико-семантической связи с предыдущим предложением из этого же контекста: *Впоследствии я убедился в том, что мои предчувствия не обманули меня*, утвердительная форма которого позволяет делать вывод о том, что сомнения подтвердились, т.е. «А.У., объединившись со своей матерью, применяла по отношению к А.Саарынову противоправные действия, отчего ухудшилось его здоровье»

б) отрицательные сведения о А.У. и ее матери, составленные на основе точных фактов в утвердительной форме: «А.У. различными незаконными путями заполучила у А.Сарынова документ о законном разводе»

в) отрицательные сведения о А.У. и ее матери, составленные на основе точных фактов в утвердительной форме: «А.У. отправляла к А.Сарынову рэкетов и шантажировала его» - Данное утверждение определяется по семантике предложения: *Она отправляла ко мне рэкетов, угрожала мне по телефону, начался шантаж*, и если даже семантика глагола *начался* (каз. *басталды*) не передает завершенность действия, указывает на его периодичность. С этим предложением логико-семантически связано предшествующее предложение: *Самый smak концерта* (в значении «скандал») *состоялся позже*, в котором глагол прошедшего времени *состоялся* (каз. *болды*) утверждает, что названное действие на самом деле осуществилось.

г) «А.У., несмотря на решение суда, после развода не давала встречаться отцу с детьми» – Это утверждение в статье уточняется реальными фактами, приведенными в предложении: *На завтра жена узнала, что я нахожусь рядом с ребенком, по телефону она расправилась с сотрудниками интерната – врачом-невропатологом М.Ыскаковой и учителем С.Шамбиловой, тем самым не дала мне по-человечески поговорить с сыном, более того, отправила старшего сына для того, чтобы он забрал младшего брата. Я взял с собой инспектора по делам несовершеннолетних детей поселка «Геолог» Е.Сапаргалиева и своего*

адвоката Р.Хамитова и отправился в их сопровождении в дом, в котором проживала А.У., чтобы увидеть ребенка, но мне не дали встретиться с ним.

д) Утверждение о том, что «А.У. повлияла на юристов своими уговорами» прослеживается по содержанию этого предложения: ... поддавшись на уговоры хитрой женщины, должностные люди в лице представителей закона и сотрудников интерната оказались под ее влиянием, исполняя все ее прихоти. Их действия кажутся противоречивыми и сомнительными, что очень удивляет, как она могла так манипулировать людьми и превращать здоровых и адекватных людей в ненормальных. Здесь подчеркнутые причастия и деепричастия и имена существительные находятся в атрибутивном (определятельном) отношении друг с другом и в то же время в собственной семантике выражения «должностные люди, представители закона и сотрудники интерната оказались под ее влиянием, исполняя все ее прихоти» содержится утверждение, определяющее субъектно-предикатные отношения.

е) Утверждение о факте, что, «когда А.У. села в поезд Атырау-Алматы из ее рта шел запах водки», определяется по содержанию этого предложения: Во время разговора проводников поезда, направлявшегося в Атырау, они со словами «Если вас это не обидит, тогда мы скажем» стали рассказывать как прошлым летом А. в сопровождении двух должностных лиц – юристов села в поезд Атырау-Алматы, находилась с ними в одном купе, затем вышла на станции Кандагаш. В поезде, по словам проводников, она с неприятным запахом водки изо рта стала кичиться: «я-артистка», «Я - ученица Бибигуль Тулегеновой», обманывая тем самым окружающих, что не свойственно для девушки-казашки.

II. В статье А.Сарынова «Хитрые уловки артистки А.», опубликованной в журнале «Секреты звездной жизни» также приводятся отрицательные сведения об А.У. в утвердительной форме, выраженные косвенно с помощью имплицитной (скрытой) синтаксической структуры:

А) Утверждение «оставила детей, проливая их слезы отчаяния, пошла по плохому пути» раскрывается на основе анализа содержания и логико-семантической связи предложений в следующем контексте: «... с мыслью о том, что мать моих детей А. может еще образумится, не даст своих детей в обиду, и не заставит их плакать, я терпеливо ждал, что все закончится. ... Однако...» И если отрицательные формы глагола жылат^{нас}, бармас исключают неблагоприятные действия, то союз с противоположным значением *однако (алайда)*, приведенное в следующем предложении, указывает на то, что эти действия свершились, вопреки его ожиданиям.

«Под имплицитными мы понимаем такие построения, в которых отдельные компоненты содержания не находят специального выражения с помощью формальных языковых средств, но высказывание остается автосеманичным и информативно достаточным без обращения к конситуации, поскольку вербализованные звенья как бы выбирают в себя семантику не вербализованных» [3].

Значит выражение: «... с мыслью о том, что мать моих детей А. может еще образумится, не даст своих детей в обиду, и не заставит их плакать, я терпеливо ждал, что все закончится» напротив, выражает то, что неблагоприятные действия все-таки произошли в соответствии с содержанием языковых средств, расположенных после него.

III. В статье А. Сарынова «Хитрые уловки артистки А.», опубликованной в его журнале «Секреты звездной жизни» дается отрицательная оценка поступков А.У. и ее детей, матери и родственников. Это фактическое утверждение представлено в предложении: *А., которая работала техничкой в районной больнице Темирского района Актюбинской области, не имела особых вокальных данных, и я сам не заметил, как проворно она в те годы вошла в мою вокальную группу «Шелковый путь», и как она ловко вышла за меня замуж, несмотря на то, что она мне не нравилась.*

Здесь формы деепричастий *-ген, -ган* (кіргенін, тиіп алғанын) используются для обозначения произошедших действий, т.е. служат для выражения прошедшего времени. Кроме того, глаголы в форме названных причастий *кірген, тиген* с помощью сочетаний *амалын тауып, ебін тауып* и слова *қалай* выражают обстоятельственные отношения образа

действия и посредством смысловой связи с сочетанием *алган (тип алган), байқамай қалдым*, приобретают отрицательные значения. Здесь использование сочетаний *амалын тауып, ебін тауып* для выражения значения «разными способами и уловками» связано с сочетанием «байқамай қалдым» - «я и не заметил», т.е., несмотря на то, что «Жібек жолы» тобына кірді, оған тұрмысқа шықты» - «вошла ввокальную группу «Шелковый путь», и вышла за него замуж» является фактической информацией, соображения о том, что эти действия осуществились «білдіртпей кулықпен» - «ловко, с хитростью» является личной точкой зрения субъекта, его мнением и это не проверяется на предмет соответствия этой информации реальности.

А.У. «безжалостная и бесчестная мать, не считается с мнением своего ребенка, растаптывает его права и лишает его будущего», «А.У. – заблудшая женщина», «не уважающая нравственные ценности» (о матери А.У.), «равнодушные родственники» (в целом о родственниках А.У.). Вышеназванные отрицательные высказывания представляют собой целостную оценку А.Сарынова по отношению к ее ужасающим действиям – мать ребенка А.У. определила его в интернат для умственно-отсталых детей и при этом ее родственники не воспрепятствовали этому. Например, фразеологическое сочетание *балта шабу* означает «уничтожить, истребить» [4, 115]. Подобные фразеологические сочетания в целом используются для сравнения и взаимооценки стереотипной ситуации. По пониманию автора статьи (А.Сарынова), отдать своего ребенка в интернат (*хотя исостояние здоровья ребенка, и умственные возможности, и сознание не соответствуют тому, чтобы он воспитывался в интернате для умственно-отсталых детей*) равносильно тому, что его собственная мать пытается уничтожить будущее своего ребенка, такое сравнение передается с помощью фразеологизма *балта шабу*.

В слове «нағашысымақ» в значении «равнодушные родственники», употребленного по отношению к родственникам А.У. в целом, частица *-сымақ* передает чувство неудовлетворенности автора по отношению к субъектам, т.е. выражает модальное значение.

Действие, обозначенное словом *қорлау* (унижение, оскорбление), в юридической, а также в юрислингвистической научной литературе характеризуется как публичное унижение чести и достоинства личности непристойными и грубыми словами / умышленное нанесение морального вреда, унижение. Значит, для того, чтобы языковые факты из текста скандальной статьи выступали в качестве действия, обозначенного слова *қорлау*, необходимо: 1) использование слов, которые воспринимаются обществом как грубые и непристойные; 2) распространение в массы (посредством СМИ); 3) исследование с точки зрения наличия/отсутствия намерения умышленного нанесения морального вреда, унижения [2].

Кроме того, при определении характеристики оскорблений, выражаемых инвективной лексикой, эта точка зрения представляется нам важным: «В критической статье автор может допустить некоторые эпитеты, которые в отрыве от контекста показались бы достаточно резкими. Однако, если умысел автора не был направлен на то, чтобы нанести оскорбление, а использованные эпитеты адекватны излагаемым в статье и соответствующим действительности фактам, адекватны всему контексту статьи, которая в целом не является клеветой или оскорблением, то такие эпитеты не могут считаться оскорбительными» [5, 272].

Таким образом, при определении оскорбительных характеристик оценочных слов и выражений, использованные со стороны А.Сарынова в его скандальной статье, за основу взяты меры их соответствия реальным фактам и их адекватность, изложенным в статье обстоятельствам.

Если выражения типа *безжалостная, бесчестная, не давшая достойное воспитание ребенку; не обращала внимание на детей, не проявляла по отношению к ним материнскую заботу и ласку, из-за ее постоянного вранья... испортилась психика детей; один раз в год может навестить сына, воспитывающегося в интернате, либо и вовсе может не пойти* и др., использованные А. Сарыновым по отношению к А.У., выражают сомнения относительно ее личности как матери, то другие выражения и субъективные оценки типа *двуличная душа, поступки, чуждые человечности, имеет необузданный нрав, о котором не знают*

окружающие ее люди; испорченная и нечестная; напрочь забывшая о боге; взявшая за привычку сходу обманывать так, что можно принять за правду; злая на язык, упоминающая усопших родителей недобрым словом, в поисках легкой жизни (словно перекаати-поле) лишившаяся рассудка, вовсе исключают все человеческие качества А.У.

Однако, только в том случае, если факты «отдала своего ребенка против его собственной воли в интернат для умственно-отсталых детей в Атырау», «от имени ребенка А.У. получала от государства пенсию»; «А.У., после развода, несмотря на решение суда, препятствовала тому, чтобы отец встречался со своими детьми»; «не навещала своего ребенка в интернате»; «заставила старшего сына сказать: «ты заговариваешь нас, когда приходишь домой, не ищи нас» признают как адекватные, т.е. будет выявлено их соответствие реальной действительности, вышеперечисленные прямые и косвенные не приличные высказывания, оценочные слова не могут рассматриваться в качестве уничижительной и оскорбительной лексики.

Статья опубликована при поддержке Комитета науки Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан по гранту (2032-2025 гг.) ИРН АР19677520 «Конфликтотгенные тексты в казахоязычных масс-медиа: судебно-лингвистические параметры языкового правонарушения».

Литература

1. Нормативное постановление Верховного суда РК №10 от 18.06.04г. «О применении законодательств по защите чести и деловой репутации частных и юридических лиц в судебной практике» // Сто случаев – сто консультаций. В помощь журналистам. – Фонд «Слово справедливости», 2007.
2. Сулейменова Э.Д., Кадашева К.К., Аканова Д.К. Грамматический справочник. – Астана: Арман-ПВ, 2007. – 240 с.
3. Колосова Т.А., Русские сложные предложения ассиметричной структуры. – Воронеж, 1980. – 164 с.
4. Фразеологический словарь казахского языка. – Алматы: «Арыс», 2007. – 800 с.
5. Федотов М.А. Правовые основы журналистики. – М., 2002. – 432 с.

ДИФФАМАЦИЯ ТҮСІНІГІ ЖӘНЕ ОНЫҢ ЗАҢДЫҚ ЛИНГВИСТИКАЛЫҚ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Утегенова Б.А., Таусоғарова А.К.

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті

Алматы, Қазақстан

botagz.utegenova@bk.ru

Түйіндеме. Бұл мақалада қазіргі таңда өзекті тақырып диффамацияға түсінік беріліп, оның заңдық лингвистикалық мәселелері қарастырылады. Жұмыстың негізгі мақсаты – сот сараптамасы туралы жүйелі түсінікті қалыптастыру болып табылады. Міндеті – Диффамациялық даулы материалдардың сот-лингвистикалық сараптамасы бойынша теориялық ақпараттар жинақтау, сараптама түрлерін анықтау. Жұмыста лингвистикалық сараптама түрлеріне жеке-жеке тоқталып, сонымен қатар сот сараптамалық қызметтің жіктелуі баяндалады. Сонымен, лингвистикалық сараптаманың қарастыратын мәселесі – қорлау, қоқан-лоқы көрсету, дәрекілік таныту, жазғыру, жала жабу, іскерлік бедел мен абыройға кір келтіру фактілерін анықтау; экстремисттік, ұлтараздық ниеттегі мәтіндерді табу; мемлекеттік мекемелер мен билік тұлғаларына тіл тигізу фактілерін дәлелдеу. Жүргізілген талдау диффамация сөзінің шығу мен мағынасын түсінуге, сондай-ақ оның сотта қандай рөл атқаратынына көз жеткізуге мүмкіндік береді. Бұл талдау филолог-сарапшы болғысы келетін жас маманға пайдалы болуы мүмкін, өйткені осы мақала арқылы сот сараптамасын соның ішінде лингвистикалық сараптаманы түсінуге өз септігін тигізеді.

Кілт сөздер: *диффамация, лингвистика, заң, сараптама, сот, құқық, зерттеу жұмысы*

ПОНЯТИЕ ДИФФАМАЦИИ И ЕЕ ЮРИДИЧЕСКИЕ ЛИНГВИСТИЧЕСКИЕ ПРОБЛЕМЫ

Утегенова Б.А., Таусогарова А.К.

Казахский национальный университет имени аль-Фараби
Алматы, Казахстан
botagz.utegenova@bk.ru

Аннотация. В данной статье дано объяснение клеветы, актуальной в настоящее время темы, рассмотрены ее правовые и лингвистические вопросы. Основная цель работы - сформировать системное представление о судебной экспертизе. Задача – собрать теоретическую информацию по судебно-лингвистической экспертизе. Экспертиза дискредитирующих спорных материалов, определение видов экспертизы. В работе отдельно рассмотрены виды лингвистических экспертиз, а также описана классификация судебных экспертиз. Поэтому задачей лингвистической экспертизы является установление фактов оскорбления, угроз, грубости, клеветы, нанесения ущерба деловой репутации и чести; обнаружение текстов с экстремистскими, ксенофобскими намерениями; доказывать факты оскорбления государственных учреждений и органов власти. Проведенный анализ дает возможность понять происхождение и значение слова клевета, а также увидеть, какую роль оно играет в суде. Данный анализ может быть полезен молодому специалисту, желающему стать филологом-экспертом. Статья поможет ему разобраться в судебно-филологический экспертизе, в том числе в лингвистическом анализе.

Ключевые слова: *клевета, лингвистика, право, анализ, суд, право, исследовательская работа.*

THE CONCEPT OF DEFAMATION AND ITS LEGAL LINGUISTIC PROBLEMS

Utegenova B.A., Tausogarova A.K.

Al-Farabi Kazakh National University
Almaty, Kazakhstan
botagz.utegenova@bk.ru

Abstract. This article provides an explanation of libel, a currently relevant topic, and discusses its legal and linguistic issues. The main goal of the work is to form a systematic understanding of forensic examination. The task is to collect theoretical information on forensic linguistic examination. examination of discreditable controversial materials, determination of types of examination. The work separately examines the types of linguistic examinations, and also describes the classification of forensic examinations. Therefore, the task of linguistic examination is to establish facts of insult, threats, rudeness, slander, slander, damage to business reputation and honor; detection of texts with extremist, xenophobic intentions; prove facts of insult to state institutions and authorities. The analysis makes it possible to understand the origin and meaning of the word libel, as well as to see what role it plays in court. This analysis may be useful to a young specialist who wants to become an expert philologist. The article will help him understand forensic science, including linguistic analysis.

Key words: *libel, linguistics, law, analysis, court, law, research work.*

Қазіргі кезде Диффамациялық материалдарды зерттеу өте маңызды. Себебі:Қоғамда цифрлы технология дамуымен цифрлық масмедианың дамуымен қатар адамдардың да арнамыс,абырой,іскерлік беделіне нұқсан келтіретін,қорлайтын,бір-бірі жайлы жағымсыз ақпараттар,пікірлер көп орын алуда. Бұл жағдайда лингвистикалық сараптамалардың маңызы зор. Бұл жағдайлар біздің елімізде де өз өзектілігін жоғалтпады.

Қазіргі таңда бір ғана Қазақстанның өзінде дәстүрлі баспасөзде, ғаламторда, Facebook, Instagram тіпті Tik-Tok әлеуметтік желілерінде жеке тұлғалар туралы жағымсыз ақпараттар таралуы да орын алып жатыр.

Диффамация-латын тілінен аударғанда diffamatio-масқаралау, абыройын түсіру дегенді білдіреді яғни қандай да бір тұлғаның беделін түсіріп, жаманатты етіп, атына кір келтіретін мәліметтерді таратып, жариялау. Сайлау кампаниясы барысында немесе арнайы лауазымды мемлекеттік орындарға, өкілетті органдарға қандай да бір ұнамсыз, лайықсыз саяси қайраткерлерді сайламау үшін қолданылады. Сот сараптамасы-сот өндірісіндегі арнайы сараптамалық білімдерді заңды және ғылыми негізделген түрде қолдану мақсатымен сот сараптамасының әдіснамалық, құқықтық, ұйымдастырушылық және әдістемелік негіздерін қалыптастыру және дамытудың заңдылықтарын анықтауға бағытталған білімнің саласы.

Лингвистикалық сараптама түрлеріне келер болсақ:

1.Автортану (қолтаңба тану)-белгілі бір туындының авторын, плагиатты, стильдік ұқсастықты анықтайтын зерттеу түрі. "Бұл шығарманың авторы кім?" деген сауалға жауап іздейді.

2.Мағыналық және семантикалық сараптама адамның ар-намысын қорлайтын, іскерлік беделіне кір келтіретін сөздерді, жала жабуды, халықаралық және дінаралық қақтығыстарды туғызатын, белгілі бір адресатқа қатысты айтылған сөз бен сөз тіркестерін зерттейді. Лингвист-эксперт жазылған және айтылған ақпараттарды жан-жақты талдап, оның рас-өтірігін анықтайды.

3.Атаулар сараптамасы-тауар маркасы мен тауар атауының әдеби тіл нормасына сай келетінін не келмейтінін, мазмұнында негативті ақпараттың бар-жоғын анықтайын (есірткіні, ішімдікті насихаттау, т.б.) сараптама. Бұған тауар белгісін заңсыз пайдалану мен қайталау да жатады.

Диффамация-[латынша diffamatio-масқаралау, абыройын түсіру]-қандай да бір тұлғаның беделін түсіріп, жаманатты етіп, атына кір келтіретін мәліметтерді таратып, жариялау. Сайлау кампаниясы барысында немесе арнайы лауазымды мемлекеттік орындарға, өкілетті органдарға қандай да бір ұнамсыз, лайықсыз саяси қайраткерлерді сайламау үшін қолданылады. Диффамация термині латын тіліне тиесілі. Одан ағылшын тіліндегі «жалауша» деген сөз «ауызша» деп аударылады. Бүгінгі күнге дейін «жала жабу» романо-герман және англо-американдық заңдардың көптеген елдерінде қалады, бірақ қазір бұл термин жала жапсыруды немесе оның түрлілігін білдіреді[1].

“Диффамация” термині диффамацияға ұшыраған адам жалған мәліметті жоққа шығара алмайтын іс жүзіндегі іс-әрекеттер туралы насихаттайтын ақпараттың таралуы деп түсініледі. Мысалы, бұқаралық ақпарат құралдарында жарияланған мәлімдемелер, жасалған құқық бұзушылықтың құжаттық дәлелі немесе нақты қоғамда белгілі бір уақытта қабылданған кедендік нормалар мен әдет-ғұрыштар. Әдетте, жала жабу саяси оппоненттерге, бизнес-құрылымдардағы бәсекелестерге және нақты және дәлелденген фактілерге сүйеніп, этникалық жеккөрушілікті тудырады. Мысалы, лауазымды адамның қылмысы туралы хабарлау оның азаматтығын әрдайым атап көрсетеді. Ресей азаматтық заңында жала жабу феномені революцияға дейінгі кезеңдерден бері белгілі болды. Бірақ, бұл термин буржуазиялық болып табылады, бұл оны бұрынғы формасында кеңестік заңнамада орнықтыруға кедергі келтірді. Бүгін Азаматтық кодексте де жала жабу әрекеттерін реттейтін дұрыс мақалалар жоқ. Бұл процесс сөз бен ойлау еркіндігін анықтау процесіне байланысты. Лингвистикалық сараптама дегеніміз-заң және құқық саласында қолданылатын, қылмысты, құқықбұзушылықты тілдік жағынан болған не болмағанын растайтын, сотта үкім шығаруға пайдаланылатын құзіретті дәйектеме. Лингвистикалық сараптаманың нәтижесі-тергеу кезінде алынған қорытынды, ол фактімен тең тұрады, сот үкіміне әсер етеді. Қазір Қазақстанда сұранысқа ие мамандықтың бірі-сотта лингвистикалық экспертиза жасай алатын мамандар. Әсіресе ақпарат пен масс-медиа, әлеуметтік желі дамыған дәуірде заң мен құқықтық тұрғыда тілдік сараптама жасай алатын мамандар ауадай қажет.

Сараптама-ҚР заңнамасы талаптарына сай рәсімделген, сот-сараптамалық зерттеуінің барысы мен нәтижесі бар жазбаша құжат. Зерттеу нәтижесі бойынша сот сарапшысы өз атынан қорытынды жазады, оны өз қолы мен жеке мөрі арқылы куәландырады. Заңнама саласындағы лингвистикалық сараптама-заңның процессуалдық-құқықтық тетіктермен реттелетін сараптама түрі. Сараптама-дәлел, нақты ақпарат алудың тәсілі, құралы.

Сот сараптамасы-сот өндірісіндегі арнайы сараптамалық білімдерді заңды және ғылыми негізделген түрде қолдану мақсатымен сот сараптамасының әдіснамалық, құқықтық, ұйымдастырушылық және әдістемелік негіздерін қалыптастыру және дамытудың заңдылықтарын анықтауға бағытталған білімнің саласы.

Сот сараптамасының пәні ғылыми саланың бір бөлігі ретінде келесі заңдылықтардың оқып танылуын қарастырады:

- ғылыми білім ретіндегі сот сараптамасының қалыптасуының, құрылуы мен дамуының әдіснамасын көрсететін заңдылықтар;
- сот-сараптамалық қызметінің процессуалдық мәнін зерттеуді және осы негізде оның құқықтық реттелуін жетілдіру бойынша ғылыми ұсыныстардың әзірленуін қамтамасыз ететін заңдылықтар;
- сот өндірісіндегі сот сараптамалық қызметін тиімді жүзеге асыруды қамтамасыз ететін ғылыми ұйымдастыру және әдістемелік негіздерін қалыптастыру заңдылықтары [3].

Лингвистикалық сараптаманы кейде лингвокриминологиялық сараптама, соттық лингвистикалық сараптама, заңдық лингвистикалық сараптама, криминалингвистикалық сараптама, филологиялық сараптама, лингвистикалық экспертиология деп те атайды. Бірақ барлығының маңызы бірдей. Тек заңдық лингвистикалық сараптама құқықтық-қылмыстық істерде емес, заң саласында шығарылған нормативтік құжаттардың тілдік сипатын зерттеуге қолданылады. Сонымен, лингвистикалық сараптаманың қарастыратын мәселесі-қорлау, қоқан-лоқы көрсету, дәрекілік таныту, жазғыру, жала жабу, іскерлік бедел мен абыройға кір келтіру фактілерін анықтау; экстремисттік, ұлтараздық ниеттегі мәтіндерді табу; мемлекеттік мекемелер мен билік тұлғаларына тіл тигізу фактілерін дәлелдеу. Бір сөзбен айтқанда, тілдік сараптама сөйлеу мен сөз, жазылым кезінде орын алған заңға қайшы, қылмысқа итермелейтін, құқықбұзушылық деректер мен мәліметтерді анықтайды [4].

Сөзге қатысты қылмыстық істер келесідей:

- жала жабу;
- сотқа, сот шешіміне, прокурор мен тергеушіге, сот приставына, куәгерге тіл тигізу;
- үкіметке тіл тигізу, сотқа құрметсіздікпен қарау;
- экстремисттік іс-әрекет жасауға шақыру;
- адамның ар-абыройын түсіру;
- қоғамда діни, ұлтаралық араздық туғызу;

Құқықбұзушылық істер:

- адамның ар-абыройына, кәсіби беделіне кір келтіру;
- жәбірлеу.

Бұлардың бәрі ҚР Қылмыстық кодексінің 105, 130-131, 174, 314, 372-376, 410, 440, 490-баптарында тұр. Сөз инвектив лексика, бейинвектив лексика, пікір айту, іскерлік бедел, ақпарат, кекесін, реніш, жала жабу, қоғамдық пікір, тұспалдау, долбар, болжам, цитата мен эвфемизм түріне айтылуы мүмкін. Ал лингвистикалық сараптама жасаушы маманның мақсаты-сөздің қай тілдік бағалауға жататынын табу әрі дәлелдеу. Ал лингвист маманның бұл жердегі басты қаруы-ол сөздік, түсіндірме және салалық сөздіктер [5].

Лингвистикалық сараптама түрлері

1. Автортану (қолтаңба тану)-белгілі бір туындының авторын, плагиатты, стильдік ұқсастықты анықтайтын зерттеу түрі. "Бұл шығарманың авторы кім?" деген сауалға жауап іздейді

2. Мағыналық және семантикалық сараптама адамның ар-намысын қорлайтын, іскерлік беделіне кір келтіретін сөздерді, жала жабуды, халықаралық және дінаралық қақтығыстарды туғызатын, белгілі бір адресатқа қатысты айтылған сөз бен сөз тіркестерін зерттейді. Лингвист-эксперт жазылған және айтылған ақпараттарды жан-жақты талдап, оның рас-өтірігін анықтайды.

3. Атаулар сараптамасы-тауар маркасы мен тауар атауының әдеби тіл нормасына сай келетінін не келмейтінін, мазмұнында негативті ақпараттың бар-жоғын анықтайын (есірткіні, ішімдікті насихаттау, т.б.) сараптама. Бұған тауар белгісін заңсыз пайдалану мен қайталау да жатады [6].

Сот сараптамасының жіктелуі

Сот-сараптамалық қызметті ұйымдастыру барысында, сот сараптамалары жіктелуінің ғылыми заңдылығына қатысты мәселесі маңызды. Оның шешілуі бірнеше факторларға қатысты. Ең алдымен, сараптаманың жіктелуі дегеніміз-сараптамалық білім саласының ғылыми жүйелендірілген түсінігі. Мұндай анықтама аталған тәжірбиелік және ғылыми сала туралы жүйелік түсінік алумен қатар, оның тәжірбиеде жүзеге асатын құрылымдық элементтерін бөлуге де мүмкіндік береді. Өз кезегінде, әрекеттердің соңында сот сараптамаларын жүргізуде көрініс табатын танымдық сараптамалық қызметтің құрылымдық элементтерінің дифференциациялануы, объективті критерилердің айқындалуын талап етеді, олардың негізделуі сот өндірісінде арнайы ретінде қолданылатын ғылыми білімдерді бөліп көрсету үшін қажет. Сот өндірісінде ғылыми білімді арнайы деп көрсету әдістемелік негізде келесі мүмкіндіктерді анықтауға мүмкіндік береді, олар:

1. азаматтық және қылмыстық процестегі міндеттерді шешу үшін
2. қолданылатын сараптамалық білімдердің өзектілігі;
3. оның әзірлену және тәжірибелік маңыздылығының деңгейі;
4. жетілдірудің мүмкінде жолдары;
5. арнайы сараптамалық мамандықтардың тізімі және соған сәйкесінше
6. сараптамалық мекемелердің талап бойынша құрылымдық құрылысы;
7. сот-сараптамалық жүйесі үшін кадрлерді дайындаудың негізгі бағыттары [7].

Сот-сараптамалық қызмет тәжірбиесінде, А.Р.Шляховпен әзірленген сот сараптамасының жіктелуі қолдау тапқан. Сот сараптамасының жиынтығын автор тоғыз кластарға бөледі, олар:

1. Криминалистикалық сараптамалар,
2. Сот инженерлі-көліктік сараптамалар,
3. Сот экономикалық сараптамалар,
4. Сот биологиялық сараптамалар,
5. Сот инженерлі-техникалық сараптамалар,
6. Сот инженерлі-технологиялық (материалдық) сараптамалар,
7. Сот ауыл-шаруашылық сараптамалар,
8. Сот-экологиялық сараптамалар,
9. Сот-медициналық және психофизиологиялық сараптамалар[8].

А.Р.Шляхов әр класты тектерге бөледі. Мысалы, криминалистикалық сараптамалардың кластың 20 тегі бар:

1. сот-қолжазбатану;
2. сот-авторлық;
3. сот-фонетикалық (вокалографиялық);
4. құжаттардың сот-техникалық сараптамасы;
5. сот-трасологиялық;
6. сот-баллистикалық;
7. сот-портреттік;
8. сот-фототехникалық (фотосуреттік);
9. металдан жасалған ақша белгілерінің сот сараптамасы;
10. өшірілінген, кесілген (жаншылып жойылған) нөмерлерді

11. (фирмалық заттаңбалар) қайта қалпына келтіру сот сараптамасы;
12. сот-топырақ тану сараптамасы;
13. бояу заттарының және қабаттардың сараптамасы;
14. мұнай және жанар-жағар май өнімдерінің сот сараптамасы;
15. талшықтар, талшықтық материалдар мен олардан жасалатын
16. бұйымдардың сараптамасы;
17. шыны, керамика (фарфор, фаянс) олардан жасалатын өнімдердің
18. сараптамасы;
19. металл, құймалар және микроіздер, микробөлшектерді зерттеудің
20. сот сараптамасы;
21. полимерлі материалдар, пластмасс және олардан жасалатын
22. бұйымдардың сот сараптамасы;
23. есірткі заттардың сараптамасы;
24. темекі (махорка) олардан жасалатын бұйымдардың сараптамасы;
25. одорографиялық (одорологиялық) сот сараптамасы[9].

Аталған кластар зерттеудің әдістемесін, объектісі мен пәнін негізге ала отырып,жіктеген. Үш негізді басшылыққа ала отырып А.Р. Шляховтыңжіктелуін көптеген авторлар әлі күнге дейін пайдалы және дұрыс деп санайды. Ал, О.В. Жгенти аталған сараптаманың жіктелуін (класс, тегі, түрлері) төрт деңгейге дейін қысқартты. Мұндай қысқартуды кибернетиканың қағидасына негіздеген: құрылымның қызмет етуі оның күрделілігінің азаяюына қатысты нәтиже береді. Автор сараптаманың келесі класстарын ұсынады, олар:

- криминалистикалық;
- биолого-медициналық;
- экономикалық;
- инженерлі-техникалық;
- ауылшаруашылық;
- сот-көліктік [10].

Қорытынды

Жалпы қорытындылай келе әрекеттердің соңында сот сараптамаларын жүргізуде көрініс табатын танымдық сараптамалық қызметтің құрылымдық элементтерінің дифференциациялануы, объективті критерилердің айқындалуын талап етеді, олардың негізделуі сот өндірісінде арнайы ретінде қолданылатын ғылыми білімдерді бөліп көрсету үшін қажет. Сот өндірісінде ғылыми білімді арнайы деп көрсету әдістемелік негізде келесі мүмкіндіктерді анықтауға мүмкіндік береді. Лингвистикалық сараптаманы кейде лингвокриминологиялық сараптама, соттық лингвистикалық сараптама, заңдық лингвистикалық сараптама, криминалингвистикалық сараптама, филологиялық сараптама, лингвистикалық экспертиология деп те атайды. Бірақ барлығының маңызы бірдей. Тек заңдық лингвистикалық сараптама құқықтық-қылмыстық істерде емес, заң саласында шығарылған нормативтік құжаттардың тілдік сипатын зерттеуге қолданылады. Сонымен, лингвистикалық сараптаманың қарастыратын мәселесі-қорлау, қоқан-лоқы көрсету, дәрекілік таныту, жазғыру, жала жабу, іскерлік бедел мен абыройға кір келтіру фактілерін анықтау; экстремисттік, ұлтараздық ниеттегі мәтіндерді табу; мемлекеттік мекемелер мен билік тұлғаларына тіл тигізу фактілерін дәлелдеу. Сот өндірісінде ғылыми білімді арнайы деп көрсету әдістемелік негізде келесі мүмкіндіктерді анықтауға мүмкіндік береді, олар: Азаматтық және қылмыстық процесітегі міндеттерді шешу үшін. қолданылатын сараптамалық білімдердің өзектілігі; оның әзірлену және тәжірибелік маңыздылығының деңгей жетілдірудің мүмкін деген жолдары.

Әдебиеттер

1. 1995 жылғы Қазақстан Республикасының заңнамалық және басқа да нормативті құқықтық актілер (өзгертулерімен және толықтыруларымен).
2. ҚР Конституциясы, Қылмыстық іс жүргізу кодексі. 13.12.1997 ж. № 206-І (өзгертулерімен және толықтыруларымен).
3. ҚР Азаматтық іс жүргізу кодексі. 13.07.1999 ж. № 411-І (өзгертулерімен және толықтыруларымен).
4. ҚР Әкімшілік құқық бұзушылық туралы кодексі 30.01.2001 ж. № 155-ІІ (өзгертулерімен және толықтыруларымен).
5. ҚР «Сот сараптамасы туралы» Заңы. 12.11.1997 ж. № 1888-І (өзгертулерімен және толықтыруларымен).
6. Закон РК от 12.02.2010 г. «О судебно-экспертной деятельности в Республике Казахстан».- Казахстанская правда от 2.02.2010 г., № 241-ІV.
7. О государственной судебно-экспертной деятельности в Российской Федерации: Федеральный Закон РФ от 31 мая 2001 г. № 73-ФЗ // Интернет-сервер “АКДИ Экономика и жизнь”, 2001.

МРНТИ 811.342.2+811.512.1

В ПЛАНЕ КУЛЬТУРНО-ЯЗЫКОВОЙ СЕМИОТИКИ – ЗАГАДОЧНЫЕ «ЗАОБЛАЧНЫЕ ВОИНЫ» ПЕРУ – ЧТО У НИХ ОБЩЕГО С ЗАПАДНО- ПРАТЮРКСКИМИ ПЛЕМЕНАМИ СРЕДИЗЕМНОМОРЬЯ?

Латыпов Ф.Р.

Уфимский государственный нефтяной технический университет
Уфа, Республика Башкортостан, Российская Федерация
vei10@yandex.ru

Аннотация. В статье, в плане культурно-языковой семиотики, рассматриваются характерные особенности культурно-языковой общности древних народов Средиземноморья и индейского народа Перу – «заоблачных воинов» *чачапойя*. Данное направление исследования предполагает период относительно недавнего (2-3 тыс. лет назад) контактирования западно-пратюркских племен с населением Северной, Центральной и Южной Америк. Это позволяет, с одной стороны, устранить теоретическое противоречие, существовавшее ранее в связи с использованием идеи довольно ранних (15 тыс. лет назад) палеоконтактов жителей Азии и Америки, когда основные маркеры тюркской языковой семьи еще не были сформированы. С другой стороны, условия жизнедеятельности названных горцев Анд были намного ближе к условиям существования и используемым технологиям выбранных для сравнения западно-пратюркских племен, чем у соответствующих кочевников Центральной Азии.

Ключевые слова: этносемиотика, загадочный народ чачапойя (Перу), западно-пратюркские языки Средиземноморья.

IN THE TERMS OF CULTURAL-LANGUAGE SEMIOTICS – THE MYSTERIOUS “CLOUD WARRIORS” OF PERU – WHAT DO THEY HAVE IN COMMON WITH THE WESTERN PRA-TURKIC TRIBES OF THE MEDITERRANEAN?

Latypov F.R.

Ufa State Petroleum Technical University
Ufa, Republic of Bashkortostan, Russian Federation
vei10@yandex.ru

Annotation. The article examines the defining characteristic of the cultural and linguistic community of the Mediterranean ancient peoples and the Indian people of Peru – the “windwarriors” *Chachapoya*. This direction of research conducted in terms of cultural-linguistic semiotics, considers

a period of relatively recent (2 – 3 thousand years ago) contact of Western Parent-Turkic tribes with peoples of North, Central and South America. On the one hand, this allows to eliminate the previously existed theoretical contradiction in connection with the idea of rather early (15 thousand years ago) paleocontacts between the inhabitants of Asia and America, when the main markers of the Turkic language family had not yet formed. On the other hand, the living conditions of the named Andean highlanders were much closer to the living conditions and technologies of the Western Turkic tribes chosen for comparison than those of the corresponding nomads of Central Asia.

Key words: *ethnosemiotics, mysterious Chachapoya people (Peru), Western Parent Turkic languages of the Mediterranean.*

Рассматривая ареалы расселения носителей тюркских языков на просторах Евразии, некоторым может показаться, что вроде бы скрупулезно, до последней мелочи были зафиксированы на этом суперматерике места обитания даже «затертых в пространстве и времени» незначительных тюркских групп: шорцев и тофаларов в Сибири, печенегов на территории Византийской империи (там они даже устраивали съезд-джиргу своего племени [7]), египетских куман-мамлюков, правивших Египтом почти 7 веков, халаджей на юго-западе современного Ирана и урюков-зейбеков Малой Азии.

Однако, только ли этими тремя континентами ограничивался в древности горизонт тюркских миграций? Ведь тюрки как глобальная культурно-историческая общность с самого начала появления на исторической арене (см. Ветхий Завет священного писания христиан Библию, там они под этнонимом **tag-ar-ma**, как последователи некоего мудреца **Тага**, известны с начала II тыс. до н.э. на территориях Ливана, Ханаanei, Сирии) были «заражены» духом кочевничества и поиском красивых, спокойных мест обитания.

Еще в 1870-ые годы XIX века американский лингвист немецкого происхождения Отто Рериг (Rochrig), изучая индейские языки Северной Америки, обратил внимание научной общественности на заметные элементы культурно-языковой общности между народами Центральной Азии и Северной Америки [27]. Казанский исследователь Абрар Каримуллин в своей монографии «Прототюрки и индейцы Америки. По следам одной гипотезы», 1994 года расширил и углубил рассмотрение этой проблемы в такой постановке вопроса.

В наше время, казахстанский энтузиаст Сапар Искаков организовал серию научных экспедиций в страны Центральной и Южной Америки (Мексика, Перу и др.), где снял ряд увлекательных и красивых видео-роликов с акцентацией внимания на культурно-языковое и антропологическое сходства между казахами и коренными жителями обеих Америк [1].

Все это достаточно интересно и заслуживает внимания. Между тем, эта идея о проникновении носителей тюркской культуры и языков 15 тыс. лет назад через перешеек, существовавший на месте нынешнего Берингового пролива (между Чукоткой и Аляской) автоматически формирует глубокое теоретическое противоречие, которое и О. Рериг и А. Каримуллин и С. Искаков или осознанно или неосознанно стараются обойти. Здесь речь идет о том, что 15 тыс. лет назад в эпоху Верхнего палеолита, согласно лексико-статистическим и лингвистическо-эволюционным теориям, ни в Центральной Азии, ни в Америке не было (на том уровне развития охотников-собирателей) предпосылок для создания какой-либо из нынешних языковых семей, включая тюркскую. Если кто-то и проникал из Азии в Америку или наоборот, никаких корневых основ (почему-то все перечисленные выше исследователи приводят в качестве прототипов сравнения почти современные тюркские формы) тюркских языков не могло быть привнесено. Ни о каком глоттогенезе тюркских языковых форм, даже фрагментарно, в большой палитре индейских языков (многих, даже не родственных между собой) речи не может идти.

В настоящем сообщении мы хотели бы представить информацию о действительном культурно-языковом родстве одной из этнических групп «белых индейцев», обитавших в верховьях Амазонки в раннем Средневековье и попавших туда, думается, другим путем и относительно недавно, в эпоху, предшествующую появлению в Сибири так называемых

орхоно-енисейских древнетюркских (на наш взгляд всего лишь раннесредневековых) рунических надписей [2].

Наши исследования древнейших тюркских надписей (III – I тыс. до н.э.), начатые в 1977 году в Античном зале Эрмитажа, в 1980 году привели к разработке оригинального (на основе изучения закономерностей переадресации сигналов в речевом центре мозга [10]) метода дешифровки западно-пратюркских надписей Средиземноморья – ПЭКФОС [8], [12], [15], [16], демонстрирующих явные пратюркские черты [3]. В 1988 году при исследовании самого протяженного текста Древнего Египта IV в. до н.э. [8], выполненного на **таркском** (этрусском) языке были получены вещественные доказательства верификативности разработанного нами метода дешифровки ПЭКФОС и использованной нами фоноэволюционной пратюркской гипотезы, предполагающей древний ближневосточный очаг зарождения тюркской языковой семьи (на основе языковой интеграции племен Убейдской археологической культуры) [6], [12].

Стало очевидным то, что древнейшим реликтовым населением Европы и Средиземноморья (до прихода первых индоевропейцев к концу II тыс. до н.э.) были многочисленные западно-пратюркские племена: минойцы [5], восточные тиррены-пеласги [4], этруски [6], реты [17], пицены [22], мессапы [20], иберы [14], бритты-пикты [13].

Большинство из этих племен, произошедших от «народов моря», в XI-IX вв. до н.э. господствовавших по всему Средиземноморью (т.н. «талассократия», минойск. **tala** «долина (водная)») были отличными мореплавателями. Минойцы, этруски, иберы (их страна первоначально называлась **Tar-tess** «Узкое место (Средиземного моря)» неоднократно доплывали до Геркулесовых столбов (Гибралтарский пролив) и как финикийцы выплывали в Атлантический океан, доходя дна север до «Серебряных (Британских)» островов и Скандинавии. Древнее название Скандинавии **As-kandi-navi** «Асы-куда-доплывали», а также древние символы минойского Крита на камнях захоронений в Дании (Зеландии) говорят о том, что и минойцы и народ Западной Азии **асы** [18] (см. римская провинция **Асия**) могли совершать дальние морские походы, огибая и Европу, и Африку. Знаменитый сенатор Древнего Рима Марк Катон Старший (Цензор) упоминал о том, что этруски в VII в. до н.э. регулярно плавали через Атлантический океан на дальний неведомый материк. На рис. 1 мы приводим реконструированную картину плавания иберийского судна на просторах Атлантики [14].

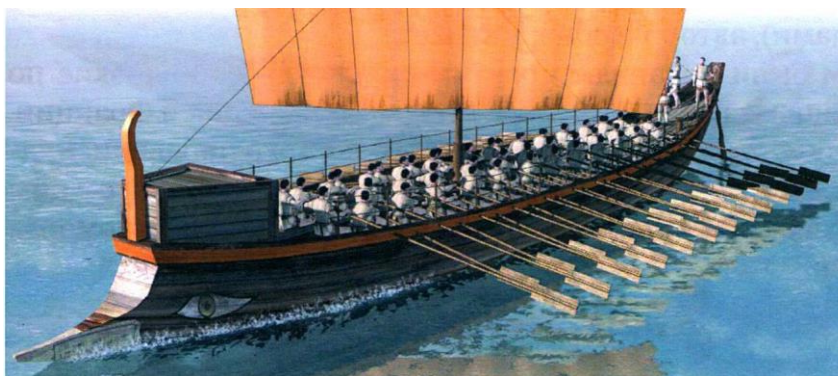

Рис. 1 Иберийское судно на просторах Атлантики (реконструкция) [14].

Американский исследователь Доменик Казелла в начале 2000-х годов собрал богатый материал, подтверждающий неоднократное посещение Центральной и Южной Америк морями античного Средиземноморья [9], [23], [24].

В середине 2010-х годов мы обратили внимание на «белых индейцев» Перу, так называемых «заоблачных воинов» *чача-пойя*. Дело в том, что, согласно нашей фоноэволюционной теории [6], античные иберийские слова **сесе** «небо» и **рои** «воин» должны были через 200-300 лет (по закону $c > \check{c}$) превратиться в **ѣсе роуа** «небесные воины».

Далее мы приводим 9 показателей материальной и духовной культуры народа «заоблачных воинов», в которых, на наш взгляд, проступают традиционные элементы

культуры западных пратюрков Средиземноморья (филистимлян, пеласгов, этрусков, сардов [21], др.):

1. У *чачапойя* были очень развиты технологии обработки металлов и выделки шерстяных тканей, ковров и т.д. Это те области производства, в которых всегда славились пратюрки Средиземноморья [26];

2. *Чачапойя* содержали и разводили большие стада овец, что характерно для пратюрков-кочевников Сирийско-Месопотамской степи и в более поздние времена;

3. Крепостные стены и дома чачапойя похожи на каменные крепости и дома иберов Испании [11];

4. Мумии *чачапойя* завернутые в разрисованные ткани и положенные в ниши на крутых скальных обрывах напоминают скальные саркофаги филистимлян (выходцев из пеласгов);

5. На одежде и посуде *чачапойя* и соседнего народа *мочика* встречаются изображения свастики, которые впервые появились в Европе в качестве декора и солнечного символа на погребальных урнах пеласгов, этрусков, киммерийцев Северного Кавказа, геоглифах Казахстана;

6. «Шахматка» *чачапойя* также является типичным элементом декора у пеласгов и этрусков. Полихромная окраска бытовых предметов, характерная для *чачапойя*, также является типичной чертой декоративного искусства западно-пратюркских и более поздних тюркских народов;

7. Пирамидально-зиккуратные конструкции храмовых зданий *чачапойя* – это типичная черта Древнего Ближнего Востока, в том числе и Убейдской археологической культуры, с которой мы связываем самых ранних тюрков Земли;

8. Надписи на некоторых сакофагах *чачапойя* (их относят к I-II вв. н.э., см. археолог. музеи Лимы) выполнены знаками, чаще всего встречающимися на территории Ливана-Палестины, а также в испанском Леванте;

9. *Чачапойя* практиковали человеческие жертвоприношения, убивая жертв ударами булавы (молотка) по черепу, затем, сбрасывая жертвы в колодцы к «духам Земли». Эта религиозная практика присуща *минойцам, этрускам, киммерийцам, ранним пеларам-булгарам* [12] (другое их самоназвание, зафиксированное в Прибалтике, Иране, Кавказе – **асы**), а также ряду кельтских (в западно-пратюрк. **celθi** «пришлые») Европы, которые близко контактировали с западно-пратюркскими племенами.

В языке индейцев *кечуа*, в которых в конечном итоге растворились чачапойя, встречаются глоссы, похожие на изученные нами лексемы в *пеласгском, этрусском и иберийском* языках. В частности, мы можем привести такие примеры соответствий:

Кечуа [23] Иберийск. (И), этрусск. (Э), пеласгск. (П), казанск.-тюрк. (КТ)

1. **ayllu** «община кечуа», **avl** (Э), **avyl** (КТ) «сельская община, деревня»

2. **as** «немного, мало», **as** (П, И), **var** (Э), **äz'** «мало»

3. **allillamanta** «спокойно», **alumnat** (Э) «спокойно»

4. **achaki** «плохая примета», **äšäke** (КТ) «поганый, плохой, низменный»
«дурной знак»

5. **achik** «ясный (рассвет, утро)», **asic** (Э), **ačyq, aīaz** (КТ) «открытый, ясный»

6. **ama** – частица отрицания, **-na, -ma** (Э, П), **-ma** (И, КТ) «частица отрицания глаголов»

7. **ataw** «удача», **otau** (И), **uθu** (Э), **otu** (КТ) «выигрыш»

8. **awqa** «сражаться, воевать», **aviš** (П) «военная атака»
бороться»

9. **chin** «тишина», **tin** (Э, И, П) «тишина», **tyн** (КТ) «тишина, покой», **teñkä** (КТ)
«внутренняя гармония души»

10. **chuklla** «хижина», **sacle** (Э) «охраняемый», **sakla** «хижина кавказских тюрков»

11. **chuqu** «долото, зубило», **zuci** (Э) «долбить», **čuku** (КТ) «ЧЕКанить» (тюркизм в русск. языке), **čukeč** (КТ) «молоток»

12. **awa** «двойня», **va** (Э) «двое»

13. **ipa** «тетя», **pa** (Э), **apa** (КТ) «тётя»

14. **sirwisa** «пиво», **sra** (И), **syra** (КТ) «пиво»

15. **tamya** «дождь», **tama** (И, КТ) «капает» .

В завершении статьи хочется привести и такие факты. Появление «белокожего» народа чачапойя в горах в верховьях Амазонки совпадает с началом завоевательных войн Римской империи в Испании, Британии, на Балканах как-раз в местах проживания западно-пратюркских (на наш взгляд) горских народов – иберов, пиктов, дардано-тракийцев [19]. А также то обстоятельство, что в начале 1980-х годов бразильские ученые неожиданно сообщили об обнаружении останков трех этрусско-иберийских судов в устье Амазонки. Правда потом быстро это сенсационное сообщение также неожиданно было убрано с информационных сайтов. Видимо время для расшатывания мифа об открытии Америки Колумбом еще не пришло.

Литература

1. Какая связь между индейцами инков и казахами, живущими в Перу. – URL:<https://youtu.be/F1506v63h83?si=iwBAw60yWLnDeOX> (дата обращения 15.01.2024).
2. Кононов А.Н. Грамматика языка тюркских рунических памятников (VII-IX вв.). – Л.: Наука (ЛО), 1980. – 256 с.
3. Латыпов Ф.Р. Пратюркские черты этрусского языка в связи с ностратической теорией // Краткие тезисы докл. науч. конф.: Древние культуры Евразии и античная цивилизация. – Л.: Изд. Гос. Эрмитажа, 1983. – С. 55-57.
4. Латыпов Ф.Р. Комплексный лингвистический анализ восточнотирренской надписи на памятнике воинской славы с острова Лемнос. – Уфа: Полиграфсервис, 2008. – 47 с.
5. Латыпов Ф.Р. Афористическое поучение в минойской спиральной надписи на золотом перстне из Мавро-Спелио // Вестник АН Респ. Башкортостан, 2014. т. 19. № 4. – С. 57-62.
6. Латыпов Ф.Р. Общие сведения, основные группы слов и дословные переводы крупнейших этрусских текстов на русский, английский и итальянский языки. – Уфа: Полиграфдизайн, 2014. – 152 с.
7. Латыпов Ф.Р. Перечисление главных представителей и сопутствующих участников съезда печенегов на каменной метке из Преслава // Сб. матер. Всеросс. науч.-практич. конф. с междунар. участием: Тюркская филология в XXI веке: проблемы и перспективы. – Стерлитамак: Изд. Стерлитама. Филиала БашГУ, 2014. – С. 86-94.
8. Латыпов Ф.Р. Фрагменты текста Загребской мумии об обряде человеческого жертвоприношения (IV в. до н.э., Египет): тайные замыслы этрусской элиты // Проблемы востоковедения, 2014. № 3. – С. 87-91.
9. Латыпов Ф.Р. О контактах пратюркских мореплавателей Средиземноморья с населением Америки // Межвуз. сб. науч. работ: От древности к Новому времени (проблемы истории и археологии), вып. XXI. – Уфа. РИЦ БашГУ. 2014. – С. 39-56.
10. Латыпов Ф.Р. От исследования механизмов декодировки звуковых сигналов в слухо-речевой системе человека (СРСЧ) к дешифровке древних текстов на пратюркских языках Запада // Матер. Междунар. науч.-метод. конф. «VIII Орузбаевские чтения по теме: Археология, этнология и музеология в системе современного высшего образования». – Алматы: Казак ун-ті, 2016. – С. 434-437.
11. Латыпов Ф.Р. Иберийские языки Древней Испании – результат ускоренного фонетического развития некоторых пратюркских языков Западного Средиземноморья. – Уфа: Полиграфдизайн, 2016. – 152 с.
12. Латыпов Ф.Р. Новый взгляд на болгарскую историю: волжские болгары – ближайшая родня реликтового населения Европы // АВИ-ТОХОЛ (Болгария), 2016. кн. 36. – С. 37-42.
13. Латыпов Ф.Р. На западных границах пратюркской ойкумены: Туманный Альбион от каменного века до раннего Средневековья. – Уфа: Полиграфдизайн, 2017. – 100 с.
14. Латыпов Ф.Р. Элементы этнопедагогике иберов, нашедшие отражение в надписях на свинцовых пластинах и в граффити на поверхностях декорированных ваз. – Уфа: Полиграфдизайн, 2019. – 136 с.
15. Латыпов Ф.Р. Письменное наследие древних тарков Средиземноморья: Восток на Западе // Сб. науч. статей междунар. конф.: Диалог культур через призму единства и многообразия в преемственности и модернизации общественного сознания: Древний мир, Средневековье, Новое и Новейшее время. – Алматы, Екатеринбург: Изд. Ин-та Востоковед. Им. Р.Б. Сулейменова, КН МОиН Респ. Казахстан, 2020. – С. 7-16.
16. Латыпов Ф.Р. Хороший конь и мастерство воина – главные приоритеты в повседневной жизни древних кочевников Евразии на Пиренейском полуострове // Сб. науч. статей междунар. науч. конф. на тему: Диалог культур через призму единства и многообразия в преемственности и модернизации общественного сознания: Древний мир, Средневековье, Новое и Новейшее время. – Алматы, Екатеринбург: Изд. Ин-та философии, политологии и религиоведения КН МОиН Респ. Казахстан, 2021. – С. 28-37.
17. Латыпов Ф.Р. Интерпретация содержания пяти ретских надписей, нанесенных на бытовые предметы, бронзовую пластину и на поверхности камней // Матер. междунар. науч.-практич. конф. ОНТ. – Казань: Издат. ОНТ, 2021. – С. 102-109.

18. Латыпов Ф.Р. Древние тюрки Средиземноморья и Подонья как первопроходцы Скандинавии. Три древнескандинавские рунические надписи, обнаруживающие признаки тюркской речи // Сб. статей по матер. XLIX междунар. науч.-практич. конф.: Культурология, филология, искусствознание: Актуальные проблемы современной науки, № 8(41). – Новосибирск. 2021. – С. 66-75.
19. Латыпов Ф.Р. Мир гето-дако-фракийцев, отраженный в надписях на золотых пластинах из Синая (Румыния) (перевод 12 текстов «Сангии даков» на основе метода дешифровки ПЭКФОС). – Уфа: Полиграфдизайн, 2022. – 76 с.
20. Латыпов Ф.Р. Тюркские корневые основы некоторых глосс мессапского языка // Сб. матер. XIX Междунар. науч. конф. ИЯЛИ УФИЦ РАН: Актуальные проблемы диалектологии народов России, 1-4 июня 2022 г. в Уфе. – Уфа: Изд. ИЯЛИ УФИЦ РАН, 2022. – С. 199-201.
21. Латыпов Ф.Р. Предположение о древнем восточно-средиземноморском происхождении социо-этнонима сарт у средневековой группы узбеков // «Globallashuv davrida turkey shevashunoslikining dolsarb muammolari» anjuman materiallari, 23 noyaber 2022 y. – Toshkent: «FIRDAVS-SHOH», 2022. – В. 201-213.
22. Латыпов Ф.Р. Что хотели сказать авторы северо-пиценской светской надписи на каменной стеле из Новилары ? // Матер. VII Междунар. науч. конф. Тольяттинск. ГУ, 17-19 апр. 2023 г.: «Текст: филологический, социокультурный, региональный и методический аспекты». – Тольятти: Изд. Тольятт. ГУ, 2023. – С. 232-236.
23. Натаров А.Н. Базовый кечуа-русский словарь на 700 слов (А-У)/ - URL: runa-semi.narod.ru/bazjvyislovar.doc. (дата обращения 27.12.2018).
24. Нерсесов Я.Н. Доколумбова Америка: ацтеки, майя, инки. – М.: Мир энциклопедий Аванта+, Астрель. – Владимир: ВКТ, 2009. – 446 с.
25. Casella D. The archaeological data about...// Journal of Long-Distance Contacts. 2002. № 4. – P. 64-72.
26. Latypov F.R. Turkic names of iron and ore in the inscription from Ullastret // Eastern European Scientific Journal (Warsaw, Poland), part. 2, 2017. – P. 40-45.
27. Rochring F.L.O. The language of the Dakota or Sioux Indians. – Washington. 1972. – 19 p.

МРНТИ 16.01.33

ТЕРМИНЖАСАМ МҮМКІНДІКТЕРІНІҢ АЛЬТЕРНАТИВТІЛІГІ ЖӘНЕ ТЕРМИНОЛОГИЯЛЫҚ СИНОНИМИЯ

Бейсеғұл Д.Т., Айдарбек Қ.Ж.

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті
Алматы, Қазақстан
dina1993dina@mail.ru

Түйіндеме. Бұл мақалада қазақ тіліндегі терминжасам мүмкіндіктерінің альтернативтілігі мен терминологиялық синонимиясын қарастыра келе, әрбір тілдік аталым тәсілін және бұл тәсілдердің бәсекелестік қабілеттерін семиотикалық бағытта жете әрі терең талдай түсуге мүмкіндігі жайлы сөз қозғалады. Бұл жұмыстың негізгі мақсаты- аталым түрлері мен үлгілердің молдығын анықтай отырып, ақиқат болмыс элементтерінің тілдік белгіленуін түрлі деңгейдегі амал-тәсілдер мен үлгілер арқылы жүзеге асырып, кең әлеуеті зор аталымдық жүйені айқындап зерттеу. Жұмыста тілдік белгілердің кез келген тілде белгілі бір стандартты жағдаяттардың болуы мен стандартты тілдік үлгілерді қолдану және олардың берілу жолдары талқыланады. Бұл зерттеу лингвисттерге терминжасам мүмкіндіктерін айқындауда пайдалы болуы мүмкін, себебі атаулар синонимиясы мен вариативтілігін зерттеу әрбір тілдік аталым тәсілін және бұл тәсілдердің бәсекелестік қабілеттерін семиотикалық бағытта жете әрі терең талдауды жақсы түсінуге мүмкіндік береді.

Кілт сөздер: *тілдік белгі, терминжасам, таңба, атаулар синонимиясы мен вариативтілігі, тіл жүйесі*

АЛЬТЕРНАТИВНОСТЬ ВОЗМОЖНОСТЕЙ ТЕРМИНОЛОГИЧЕСКОГО ПОСТРОЕНИЯ ТЕРМИНОЛОГИЧЕСКАЯ СИНОНИМИЯ

Бейсеғұл Д.Т., Айдарбек Қ.Ж.

Казахский национальный университет имени аль-Фараби

Алматы, Казахстан

dina1993dina@mail.ru

Аннотация. В данной статье рассматривается вопрос об альтернативности и терминологической синонимии возможностей терминообразования в казахском языке, о возможности детального и глубокого анализа каждого языкового подхода и конкурентных возможностей этих подходов в семиотическом направлении. Основная цель данной работы – выявить многообразие типов и моделей имен, осуществить языковую маркировку элементов истинного бытия с помощью различных уровней приемов и моделей. В работе обсуждается наличие определенных стандартных ситуаций на любом языке, использование стандартных языковых моделей и способы их передачи. Это исследование может быть полезно для лингвистов при определении возможностей терминообразования, поскольку изучение синонимии и вариативности названий позволяет лучше понять и учесть подход к каждому языковому наименованию и более подробный и глубокий анализ конкурентных возможностей этих подходов в семиотической области.

Ключевые слова: *языковой знак, терминообразование, символ, синонимия и вариативность имен, языковая система.*

ALTERNATIVENESS OF TERMINOLOGICAL CONSTRUCTION POSSIBILITIES AND TERMINOLOGICAL SYNONYMY

Beisegul D.T., Aidarbek K. Zh.

Al-Farabi Kazakh National University

Almaty, Kazakhstan

dina1993dina@mail.ru

Abstract. This article will focus on the alternative and terminological synonymy of the possibilities of terminology formation in the Kazakh language, the possibility in-depth analysis of each linguistic approach and the competitive possibilities of these approaches in the semiotic direction. The main purpose of this work is to identify a variety of types and models of names, to carry out linguistic labeling of elements of true being using various levels of techniques and models. The paper discusses the existence of certain standard situations in any language, the use of standard language models and ways to convey them. This study may be useful for linguists in determining the possibilities of term formation, since the study of synonymy and variability of names allows for a better understanding and consideration of the approach to each language name, more detailed analysis of the competitive possibilities of these approaches in the semiotic field.

Keywords: *language sign, term formation, symbol, synonymy and variability of names, language system.*

The linguistic designation of the phenomena of true being is associated with the presence of certain standard situations in any language and the use of standard language models and ways of their transmission. Therefore, the broader the system of these language models, the more extensive the system of forms of language marking. The variety of types and models of nominations defines a nomination system with a wide potential, carrying out the linguistic designation of the elements of true existence using various levels of techniques and models. It is obvious that linguistic problems in which the possibility of realizing this potential depends on many factors and in which the variability of naming in one language is subject to circumstances have not yet been fully studied.

The appearance of many different ways of naming became the reason for the classification of the following types of naming: lexico-semantic, phraseological, word-formation, syntactic. Before today, each of these approaches is considered in special studies or works devoted to the study of individual problems of linguistics. So, in relation to the word-formation sphere in the works of M. Dokulil, E. S. Kubryakova, I. S. Ulukhanov, B. Kasym, A. Salkinbai, J. Tektigul, in relation to the vocabulary and semantics of A. A. Ufimtseva, V. G. Gak, Y. D. Apresyan, E. Zhanpeisov, J. Mankeev, B. Momynova, Sh. Kurmanbaevich, R. Shoybekov, N.D.Goder, N.D.Arutyunova, M. V. Nikitin, Z. Yernazarova, B. Kapalbekov, M. Zholshaeva. When determining the semantic content of linguistic units, the problem of correlation and interaction of types of linguistic structures, for example, derivative nominatives and syntactic structures (E. S. Kubryakova, E. L. Ginzburg, I. G. Miloslavsky, etc.) is also considered.

The scientist E. S. Kubryakova, who has specifically studied the occurrence of synonymous and variable forms in terminology and the possibility of describing one situation, phenomenon or object as a whole in various ways, draws the following conclusions: "considering the description of a certain object or one situation by alternative forms (the possibility of their transmission by various forms) is the only way to study the semantic meanings of these forms" [1, 21]. The presence of various names of true being at first glance fully corresponds to the principle of linguistic symbolism of F. de Saussure. However, special attention should be paid to the conclusion of the scientist himself. The scientist believes: "the expression of absolute voluntariness of only a part of language symbols depends on the motivation of the symbol, and in relation to a specific language system, it is necessary to limit the voluntarism of the language symbol" [2, 100-101].

From the point of view of semiosis, the interrelation of thinking and language as an element of the linguistic structure is realized in the character. As E. Benveniste notes: "it is impossible to separate the ability to think in general from the linguistic ability. This is because language is a structure of meaning, and thinking means the correct use of these linguistic symbols" [3, 114].

How is the mechanism of creating symbols implemented, and who creates symbols. This is the main issue of the semiotic aspect of language learning. Therefore, for the development of the science of semiotics, research is very important and necessary to determine under what conditions semiosis is carried out and what processes occur during it. The answer to these questions can be found only through a careful analysis of the following three postulates: the true essence-human mental activity-language-subject-ideal structure.

The linguistic designation of concepts expressed by names consisting of one word or several words is the result of human mental and speech activity carried out in a certain discursive environment. Each act of naming is carried out through the use of linguistic means by a person focused on the phenomena of true being. And these are the main factors involved in the act of naming: the subject of naming, the object of naming and the language (language material). At the same time, another important factor in the nomination is the environment of the nomination process. After all, the total knowledge of the participants in the speech about this subject, the intention of the speaker, the level of language proficiency of the recipient of the nomination, etc. play a very important role in the nomination process. As the scientist N.D.Arutyunova notes, discourse means: "life-oriented speech (speech that defines existence)" [4, 136-137]

Discourse is a linguistic phenomenon that occurs in speech, closely related to the speech act (the act of naming). And the execution of this act is the actions of the speaker. Therefore, discourse, on the one hand, is associated with the speaker's activity (the use of language), and on the other - "with all his intentions, knowledge, goals, personal experience and the level of knowledge of the cognitive and communicative process performed by him" [5, 15].

The subject of the name must use the classification and categorical structure inherent in this language, when marking the true being, implementing its linguistic materialization. Any named object, first of all, is an element of true being and consists of many properties and relationships. And these properties and relations in general arise on the basis of this true being and consist of the following patterns: general and particular laws and relations that determine the structure of the world, the development of matter (transformation) and its forms of existence, the natural properties of the

elements of the material world, forms of matter associated with human impact on the environment. The linguistic form of the Symbol reflects all the properties and relations of the concept as a whole. But the symbolic designation of the elements of true being is only partially realized. About this V. G. Gak points out: "names meaning the same thing can be heterogeneous depending on their internal form, based on various characteristics of the object" [5, 82]. At the same time, it can be noted that there are different names in different languages that convey the same meaning. As a rule, the internal semantic content, as well as the linguistic form, is based on the actualization of only a certain significant feature. And the fact that the naming is based on one important feature of matter depends on the nominal intention of the naming subject, the properties of the named object, the level of knowledge of the language system and the possibilities of the linguistic image of the Universe of the speaker as a social personality of this environment".

According to the researchers of naming theory, the naming process consists of observing situations of true existence, such initial stages as the formation of an idea about it, its perception and conceptualization. As the scientist K. A. Pereverzev said: "therefore, one specific situation may have a different speech nomination" [6, 24]. The truth perceives the naturally formed relationships and properties of being through the information known to it. And in turn, this information is stored in the language system and sorted according to the linguistic picture of the universe, formed on the basis of the social and personal experience of this language group. This will be due to the fact that a person perceives new information based on the information he has. This information is constantly stored in the human mind in socio-historical terms only in the language system. In this regard, according to V.G. For example, "the speaking subject uses elements of the standard boundary existing in the language and the content boundary when naming new objects, grouping and classifying them" [6, 84].

The linguistic classification of the existence of extralinguistic truth is carried out in each individual language in its own way. And for the implementation of nominal activity, each language has a set of figuratively representative and linguistic techniques that provide classification, differentiation, and symbolic designation of its elements inherent in reality. The ability of several features of the named substance to play an important role in the naming process is explained by the mechanism of language flexibility, which ensures the simultaneous appearance of several equivalent forms. At the same time, we are not talking about the simple appearance of redundant doublet forms, but about the possibility of describing the same form or situation in several ways. For example: burgyshy – burgylaushy, zhaldap – alypsatar – paidakunem (speculator), bituazha – daneker (broker), darisshi – darisker (lector), mirshahar – qala mari (mayor), ilkimdi – kasipker – biznesshi (businessman), saqshy – qorgaushy – saqtaushy – kuzetshi (the policeman), muharrir- muhartir (editor) and etc.

It can be determined that the freedom to choose the internal and external form of a nominal sign depends on the subject of naming, his perception of reality, the discursive environment in which the naming process takes place, based on a comparison of the names of denotations belonging to the same group or subgroup within one language or two other languages. Because human language as a whole has the property of duality of being outside of the language. This property is reflected in the system of linguistic approaches, in naming units (generalized names), in speech and communication processes (specific, updated names). The implementation of these processes, which take place in an inextricable connection and mutual continuity, leads to the appearance and formation of different names of the same marker in the language. A new specific name is generalized, formulated and defines two step-by-step ways of developing the concept: during its creation and during its use due to the social and linguistic experience of the subject of the name (when it becomes the property of the collective).

Linguistic personalities realizing their nominal intentions cause the formation of several alternative names in the language of various collectives of the same linguistic community. Thus, from the alternative nominatives that have arisen in the process of speech communication, the most appropriate, successful one is selected, depending on the specific circumstances and goals. The law of linguistic economy, aimed at using only one of its forms (the most compact and pronounced form)

when designating a certain object, is opposed to the legality of variable forms that provide all the possibilities of a language focused on the need for communication.

At the same time, synonymy and variability of names can also be caused by psychological factors: "the basis of naming consists not only in a clear designation of the subject of the named truth, but also in the emotional mood and feeling of the subject of naming (metaphor)" [7, 34].

The designation of an object in accordance with the nominative intensification of the speaker is based on the actualization of one feature as a descriptive (distributed, consisting of several words) or one lexeme name (semantic derivation, affixation, universalization, etc.) Based on the many different patterns available in the language. In case of a change in the speaker's intention, various deep features and associations are actualized, the basis of the name changes, and the linguistic potential of this object expands. It is known that linguistic reasoning about the phenomena and things of true existence is a rather complex linguistic mechanism. A concept having any linguistic form is a streamlined expression of this judgment.

So, we want to say that the study of the synonymy and variability of names requires a thorough and in-depth analysis of each linguistic naming approach and the competitive abilities of these approaches in the semiotic direction. A comprehensive study of these issues is one of the most pressing problems of modern linguistics.

References

1. Kubryakova E.S. Word formation and other spheres of the language system in the structure of the nominative act // Word formation in its relations to other spheres of language // I.S.Ulukhanov to the 65th anniversary of his birth. - Innsbruck, 2000. – pp. 13-26.
2. Saussure de F. Works on linguistics / translations from French. language edited by A.A.Kholodovich. – M., 1977. – 272 p.
3. Benveniste E. General Linguistics. – M., 1974.– p. 315
4. Arutyunova N.D. Discourse // Linguistic encyclopedic dictionary. – M., 1990. – PP.136-137.
5. Gak V.G. To the dialectic of semantic relations in language // Principles and methods of semantic research. – M., 1976. – pp. 73-92.
6. Language nomination (General questions). – Moscow: Nauka, 1977. – 224 p.
7. Oralbaeva N. word formation system of the language // word formation system of the modern Kazakh language.- Almaty: Science, 1989. – P. 8-64.

**3-СЕКЦИЯ
ТІЛ ЖӘНЕ МӘДЕНИЕТ
ЯЗЫК И КУЛЬТУРА**

МРНТИ 16.31.06.

ЖАРНАМА ДИСКУРСЫНДАҒЫ ЛИНГВОМӘДЕНИ КОД

Жуманбаева Р.О.

Торайғыров университеті КеАҚ
Павлодар, Қазақстан
riza16041981@mail.ru

Түйіндеме. Ғылыми мақалада жарнама дискурсындағы лингвомәдени кодтың түрлері мен функциясы қарастырылып, лингвомәдени, танымдық, дискурстық талдау әдістерін қолдану арқылы жарнама дискурсындағы лингвомәдени кодтардың өзара әрекеттесу тәсілдері мен поликодтық сипаты туралы тұжырымдар жасалады.

Кілт сөздер: *жарнама дискурсы, лингвомәдени код, вербалды код, визуалды код, бренд, тұтынушы*

ЖАРНАМА ДИСКУРСЫНДАҒЫ ЛИНГВОМӘДЕНИ КОД

Жуманбаева Р.О.

Торайғыров университет КеАҚ
Павлодар, Қазақстан
riza16041981@mail.ru

Аннотация. В научной статье рассматриваются виды и функции лингвокультурного кода в рекламном дискурсе, делаются выводы о способах взаимодействия и поликолическом характере лингвокультурных кодов в рекламном дискурсе с использованием методов лингвокультурного, когнитивного, дискурсивного анализа

Ключевые слова: *рекламный дискурс, лингвокультурный код, вербальный код, визуальный код, бренд, потребитель*

ZHARNAMA DISCURSYNDAGY LINGVOMODENI CODE

Zhumanbaeva R.O.

Toraygyrov University of Keak
Pavlodar, Kazakhstan
riza16041981@mail.ru

Abstract. The scientific article considers the types and functions of the linguistic and cultural code in advertising discourse, concludes the ways of interaction and the polycode character of the linguistic and cultural codes in advertising discourse using the methods of cultural, cognitive, and discursive analysis.

Keywords: *advertising discourse, linguacultural code, verbal code, visual code, brand, consumer*

Қазіргі қоғамда материалдық әлем объектілері белігілі бір мәдени өлшемге, ал мәдениет объектілері экономикалық құндылыққа ие. Осыған орай адам эстетикалық және мәдени қатынастарда өз қажеттіліктері бойынша әдеттегі орташа деңгейден алшақтап,

өндірілген өнімді талғампаздықпен тұтынуға ұмтылады. Бұл ұмтылысқа жарнаманың тигізетін әсері айтарлықтай. Қазіргі заманда жарнама адам өмірінің ажырамас бөлігіне айналғандай. Ғылыми мақала тақырыбының өзектілігі де қоғамдағы жарнама рөлінің маңыздылығымен анықталады.

Ғылыми мақалада қазақ тіліндегі жарнамаларды лингвистикалық тұрғыдан зерттеп, жарнама дискурсындағы лингвомәдени кодтардың өзара әрекеттесу тәсілдерін, олардың өзара әрекеттесуінен туындайтын жаңа мағынаның пайда болу заңдылықтарын және поликодтық сипатын анықтау мақсаты қойылған.

Зерттеу барысында жарнама дискурсы, лингвомәдениеттану саласындағы отандық және шетелдік ғалымдардың еңбектері методологиялық негіз ретінде алынады және лингвомәдени, танымдық, дискурстық талдау әдістерін қолдану арқылы жарнама дискурсындағы лингвомәдени код туралы ғылыми тұжырымдар жасалады.

Вербалды және визуалды коммуникация деңгейінде жарнамада мәдени кодты қолдану жарнамаланатын белгілі брендті мақсатты аудиторияның жадында тереңірек бейнелеуге, оның белгілі бір қоғамдастық мәдениетіне енуіне ықпал етеді. Жарнамадағы мәдени кодтар ұлттың тарихымен, туған жер, отан, дін, мифология және т.б. ұлттық сипатты танытатын белгілі бір түсініктермен байланысты. Жарнама ұлттық тәрбие, өмірлік тәжірибе және түрлі стереотиптерді қамтитындықтан адам құндылықтары мен мінез-құлық нормаларына тікелей әсер ете алады. Жарнама мәтіні арқылы белгілі бір сауда маркасының артықшылықтары мен тұтынушының пайдасы туралы хабарлама жіберіле отырып, адамның өмірлік қажеттіліктеріне байланысты құндылықтар таратылады. Себебі жарнамалық мәтін белгілі бір қауымдастық пен мақсатты аудиторияның мәдени кодтарын қамтиды. Жарнамадағы мәдени кодтар халықтың тарихымен, ұлттық сипатымен, отан, туған жер туралы идеяларының ерекшеліктерімен, сол халықтың ұстанып отырған дінімен, мифологиясымен байланысты екенін айттық. Сапалы жарнамалық материалдар ұлттық ерекшеліктерді көрсетеді және қоғамның мәдениеті, құндылықтары, қажеттіліктері, мүдделері туралы түсінік береді, яғни елдің мәдени кодын қамтиды. Сондықтан жарнаманы белгілі бір халық мәдениетінің бірден-бір бөлігі десек болады. Жарнамалық дискурста вербалды және бейвербалды деңгейде мәдени кодты қолдану мақсатты аудиторияның жадына жетуіне, мәдениетіне енуіне ықпал етеді. Бұл туралы О.Т. Гаспарян: «Медиадискурстағы ақпарат белгілі бір мәдениеттің контекстінде ғана анықталуы мүмкін мағыналарға айналады» деген [1, 56]. О.Т. Гаспарян мәдени кодтарды мәдени матрицаның бір түрі қарастыруды ұсынады: «мәдени кодтар мәдени матрицаның бір түрі (мәдени кеңістіктегі жеке және топтық мінез-құлықты анықтайтын жергілікті және жаһандық құрылым), ол бір жағынан қазіргі жарнамалық дискурстың өзіндік ерекшелігін және оның бұқаралық мәдениетті қалыптастырудағы рөлін анықтайды, ал екінші жағынан – қалыптасқан мәдени тұжырымдамаларды трансформациялау және қайта кодтау процесін көрсетеді. Нәтижесінде бұқаралық сана стереотиптерінің біртіндеп өзгеруі және медиадискурс шеңберіндегі ақпаратты қабылдау пайда болады» [1,58]

Мәдени код әрқашан адамның және тұтастай алғанда ұлттың маңызды жүйесінде көрініс табады. Осыған байланысты адам өмірінің әрбір құбылысы белгілі бір мағына мен идеяны қамтып қана қоймай, шартты символдық құралға айналуы мүмкін. Символдық элементтердің жиынтығына байланысты ақпаратты кодтау адамның қоршаған өмір құбылыстарын қабылдауын және оның қабылданған шындыққа қатынасын анықтайды. Сондықтан мәдени код әр ұлттың тарихи және мәдени даму ерекшеліктерімен байланысты әмбебап сипатта ғана емес, сонымен бірге әр ұлттың дәстүрлерінің ерекшелігін, оның жеке мәдени кеңістігін көрсетеді. «Мәдени код» ұғымының өзінде нақты анықтама жоқ. Лингвомәдениеттанымдық бағыттағы зерттеулердің авторы В. А. Маслова тілді ұлттың мәдени коды деп атайды [2, 86].

Орыс тіл білімінде лингвомәдени код В.Н. Телия, Д.Б. Гудкова, В.А. Маслова, М.В. Пименова, А.Н. Попова, Т.Н. Ефименко сияқты ғалымдар еңбектерінде зерттеледі. В.А. Маслова мен М.В. Пименова зерттеуінде лингвомәдени код жүйеленіп, классификациясы жасалады. Зерттеушілер стихиялық код, заттық код, азық-түлік коды, вегетативті код

соматикалық код, перцептивті код, зооморфты код, антропоморфты код, кеңістіктік код, рухани код деп бірнеше түрге топтайды[3].

Мәдени код белгілердің вербалды, иконикалық, конвенциялық жүйесі және олардың тіркесімі негізінде құрылады деп айтуға болады, осыған байланысты мәдени кодтың мәні өзгермелі және полисемантикалық болып табылады. Сонымен қатар, мәдени кодты кодтау және декодтау белгілі бір мәдениетті тасымалдаушылардың жеке ерекшелігімен байланысты. Қазіргі жарнама қоғамның семиотикалық жүйесінің ажырамас бөлігі болып табылады. Мәдени кодтардың жарнамада өзектендірілуінің басты мақсаты – тұтынушыларды барынша кең ауқымда тарту, жарнамаланатын объектіні сатып алуға итермелеу. Жарнаманың маңызды өрісі мақсатты аудиторияның қажеттіліктерін өзектендіру негізінде құрылады және басты назар өнімді сатып алудың пайдалы тұстарына аударылады.

В. В. Красных адамзат үшін мәдениет кодтарының жиынтығы әмбебап деп санайды, бірақ олардың әрқайсысының белгілі бір мәдениеттегі белгіленген, яғни белгілі бір мәдениетке байланысты үлес салмағы бар екендігін айтады[4]. Жарнама белгілі бір халыққа не белгілі бір ұлтқа ғана арналмайды. Сондықтан автор мәдениет кодтарының жиынтығы әмбебап болғанымен, шетелдік мақсатты аудиторияға бағытталған жарнамалық роликті құру немесе бейімдеу кезінде ескеру қажет екендігін айтады. Шетелдік өндірушінің ұлттық мәдениеттің ерекшеліктеріне деген қызығушылығы мақсатты аудиторияға көбірек әсер етеді. Әр мәдениеттің өзіндік логикасы және әлем туралы өзіндік идеясы бар. Бір мәдениеттің өкілдері үшін маңызды нәрсе екіншісінің өкілдері үшін мүлдем маңызды емес болуы мүмкін. Шетелдік жарнамалармен танысу кезінде шетелдік әдебиеттерді оқу сияқты «мәдениеттер қақтығысы» орын алады. Сонымен, шетел әдебиетін оқу сөзсіз шетелдік, басқа елдің мәдениетімен танысумен және онымен қақтығыспен бірге жүреді. Осы қақтығыс барысында адам өзінің мәдениетін, дүниетанымын, өмірге және адамдарға деген көзқарасын тереңірек түсіне бастайды[5]. Жарнамадағы мәдени кодты түсіну үшін оның құрылымын анықтау өте маңызды. Ұлттық нарыққа бағытталған жарнаманың тиімділігін арттыру үшін әлеуметтік-мәдени шындықтың байланысын, мақсатты аудиторияның қажеттіліктері мен іс-әрекетінің бағытын түсіну қажет. Мақсатты аудитория мен қоршаған мәдени кеңістік өкілдерінің іс-әрекеттерінің өзара байланысы әрқашан ниеттерді белгілі бір аспектіде жүзеге асыруға деген ұмтылыспен анықталады. Жарнамадағы мәдени кодтар белгілі бір адресаттың мінез-құлқын және белгілі бір ұлттың жалпы мінез-құлқын тиімді байланыстыру үшін қолданылады. Осылайша, жарнаманы талдау мәдениетаралық зерттеулерге үлкен мүмкіндіктер береді, өйткені жарнама өндіруші елдің мәдени кодын қамтиды. Жарнама әр елдің ұлттық санасының, экономикалық және әлеуметтік ерекшеліктеріне байланысты мәдениет пен қоғамның құндылықтары, қажеттіліктері мен мүдделері туралы түсінік береді. Шындықты қабылдау белгілі бір мәдени дәстүрге байланысты. Себебі мәдениет қоғам өмірінің материалдық және рухани жағын толық қамтитыны анық. Қазақ халқының рухани мәдениетінің көрінісі ретіндегі шешендік өнердің жарнамалық дискурстағы қолданысы өз алдына үлкен зерттеуді қажет етеді. Қазақ халқының ұлттық коды ретіндегі шешендік үлгілерінің жарнама дискурсында берілуі тұтынушыға жақсы әсер етеді. Толғауы тоқсан қызыл тілдің құдіретімен шешен сөйлеп, сендіре білу – жарнамаға қажет шарттардың бірі. Қазіргі кезеңде жарнама дискурсы алуан түрлі тақырыптарды қамтиды. Қоғамда кең тараған қызметтердің бірі – білім беру. Білім беру қызметтерін жарнамалауда қолданылатын сөйлеу мәнерлілігі құралдарына біз лексикалық және грамматикалық құралдарды жатқызамыз. Ең алдымен ерекше назар аудартатыны – риторикалық фигуралар мен етістік формалары. Білім беру қызметтерін жарнамалауда сөйлеу мәнерлілігі құралдары экспрессивтілікті құру мақсатында қолданылады, бұл жарнамалық мәтінді көрнекі және эмоционалды, қызықты және есте қаларлық етеді, сондықтан максималды әсер етеді. Жарнама дискурсында эмоционалды аргумент құруда *пах*, *шіркін* және т.б. эмотивті лексика маңызды рөл атқарады. Бұндай эмотивті лексика ұлттық сусын-қымызды және басқа да сусындар мен шырындарды жарнамалауда жиі қолданылып жатады.

Қазақ жарнамаларында отбасы мүшелері, қазақтың киіз үйі, дастарқан басы, самауыр, төрде жайылған сырмақ пен текемет, жиналған құрақ көрпе, ілінген түскиіз, қамшы сияқты

ұлттық кодты танытатын белгілер кездесіп отырады. Мәселен, шай туралы түрлі жарнамаларда осы сияқты визуалды мәдени кодтар көрсетіліп, отбасын біріктіретін дастарқан басы мен «сусыныңды қандыратын, шөліңді басатын» тәтті шай екені айтылып, шайдың түрлері жарнамаланады. Жарнамада вербалды мәдени код пен визуалды мәдени кодты қатар қолданудың тұтынушыға әсері жоғары. Жарнама дискурсында ұлттық мәдени белгілер ретінде қазақы таным-түсінікте берік қалыптасқан ата-ана, отағасы, отанасы, келін, немере сияқты отбасы мүшелерінің рөлі мен өзіндік орнын да тиімді пайдаланып отырады. Бұндай ұлттық сипатты танытатын мәдени кодтарды жарнама дискурсында қолдану ұлттық брендті қалыптастыруда. Бұл туралы бұрынырақ жарияланған ғылыми мақаламызда қарастырған болатынбыз. «Жарнама дискурсындағы вербалды және бейвербалды коммуникация» туралы ғылыми мақалада қазақстандық бренд ретінде танылған өнімді жарнамалаудағы вербалды және бейвербалды кодтарды талдап, «қазақтың ұлттық ерекшелігін, ұлттық киімін, әшекейін, ұлттық тағамын, қонақжайлығын танытатын жарнама өнімді сату мақсатымен қатар қазақ халқын әлемге танытуға қызмет етіп тұрған мәдени код» екендігі туралы тұжырым жасалған болатын[6].

Жарнама дискурсында кейде түрлі мәдениетке тән белгілер өзара әрекеттесіп отырады. Жоғарыда аталған қазақ халқына тән ұлттық мәдени кодтармен қатар өзге мәдениетке тән кодтардың өзара әрекеттесуінің басты себебі жаһандану заманындағы мәдениеттердің араласып кету себебі екені аян. Жаһандануға байланысты қазақ қоғамында болып жатқан әлеуметтік өзгерістер ұлттық мәдени кодқа кейде кері әсерін тигізуде. Оған жарнама дискурсындағы спирттік сусындардың жарнамалануы, европалық өмір салтынан келген түрлі әдеттердің, ұлттық мәдени эстетикаға жат өркениеттің белгілерін айтуымызға болады.

Әдебиеттер

1. Гаспарян О.Т. Культурный код как инструмент реализации интенции продажи в современной рекламе // Мир русского слова. 2015. № 4. С. 56-61.
2. Маслова В.А. Лингвокультурология: учеб. пособие для студентов высш. учеб. заведений. – М.: Академия, 2001. – 208 с.
3. Маслова В.А., Пименова М.В. Коды лингвокультуры. – М.: Флинта, 2018. – 180 с.
4. Красных В.В. Этнопсихоллингвистика и лингвокультурология. – М.: Гнозис, 2002. – 284 с.
5. Тер-Минасова С.Г. Язык межкультурной коммуникации. – М.: Слово, 2008. – 624 с.
6. Гүрер Гүлсевин, Жуманбаева Р.О. Жарнама дискурсындағы вербалды және бейвербалды коммуникация. Торайғыров университетінің Хабаршысы. Филология сериясы №3, 2023. 117-125 беттер.

МРНТИ 16.31.21

ТҮРКІ ХАЛЫҚТАРЫНЫҢ ДҮНИЕТАНЫМДЫҚ ЭТНОЛИНГВОМӘДЕНИ КОНЦЕПТЕРІНІҢ ФОРМАЛДЫҚ ОНТОЛОГИЯ ЖҮЗІНДЕ ҚҰРАСТЫРЫЛУЫ ЖӨНІНДЕ

Бекмухамедов Р.Б., Авакова Р.А.

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті

Алматы, Қазақстан

rakhymzhan.bekmukhamedov@gmail.com

Түйіндеме. Мақалада біз түркі халықтарының этно-лингво-мәдени концептерінің тіл философиясы, лингвистика, мәдениеттану, тарих аясындағы синкретті сипатын талқылай отырып, мәдениеттану, лингвистика және философиялық пән аяларының зерттеу әдістемелері негізінде бүтін бір түркілік дүниетанымдық онтологиясының (философиялық мағынада) формалдық онтология (информатика мағынада) түрінде жаратылуының өзекті мәселелерін талқыладық. Сипаттау, салыстыру, тарихи-салыстыру әдістері қолданылған.

Кілт сөздер: *түркология, лингвистика, онтология*

ON CREATING FORMAL COMMON ONTOLOGY OF THE TURKIC WORLDVIEW-SPECIFIC ETHNICAL-LINGUISTIC-CULTURAL CONCEPTS

Bekmukhamedov R., Avakova R.

Al-Farabi Kazakh National University

Almaty, Kazakhstan

rakhymzhan.bekmukhamedov@gmail.com

Abstract. Article addresses the syncretic character of the Turkic ethnical, linguistic and cultural concepts within the framework of the language philosophy, linguistics, history and cultural sciences for the purpose of creating the integrated common Turkic ontology (in terms of information science) system based on the Turkic worldview ontology (in terms of philosophy), applying the culturological, linguistic and philosophic set of research methods.

Keywords: *turkology, linguistics, ontology*

К ВОПРОСУ О РАЗРАБОТКЕ ФОРМАЛЬНОЙ ОНТОЛОГИИ ТЮРКСКИХ МИРОВОЗЗРЕНЧЕСКИХ ЭТНОЛИНГВОКУЛЬТУРНЫХ КОНЦЕПТОВ

Бекмухамедов Р., Авакова Р.

Казахский национальный университет имени аль-Фараби

Алматы, Казахстан

rakhymzhan.bekmukhamedov@gmail.com

Аннотация. В статье рассматривается синкретичный характер тюркских этно-лингвокультурных концептов в свете теоретико-методологических аспектов философии языка, лингвистики и философии, а также актуальность онтологической формализации (в смысле информатики) тюркского мировоззрения (этнолингвокультурных концептов), с использованием теоретических и практических методов исследования таких предметных областей, как культурология, лингвистика и философия.

Ключевые слова: *тюркология, лингвистика, онтология*

Кіріспе. Қазіргі жаппай цифрлық дәуірде электронды мультимедиялық (мәтіндік, аудио, видео, графикалық) ақпарат пен деректер көлемі ұдайы ұлғайып бара жатқан сайын, арнайы құралдар тізгіні менен деректерді өңдеу әдістемелердің түзіліп, компьютерлік пішінде тұрмыстық және ғылыми айналымға сәтті енгізіліп жатқанын байқаймыз.

Сана философиясындағы болмыстық объект-құбылыстарды сыңарлайтын идеялардың материалды тасымалдағыштарды – сөздерді философиялық тұрғыдан сараптап, танымдық процессті, дүниелік феномендерді, лингвистикалық бірліктермен байланыстырып, мағыналылығын, арақатынасын және өзара ықпалдастығын бірізді жүйелеу мақсатында Тіл философиясы деген сала түзілді. Бұның легінде философия мен лингвистикаға бірдей ортақ феноменология, герменевтика, структурализм, постструктурализм сияқты пәнаралық бағыттар кейіннен қанатын жайды.

Тіл философиясына негізделіп біз тілдің – дүние онтологиясы екен деп тезистеп тұжырымдай аламыз:

Біріншіден, тіл, – өз алдына, дүниенің бір ұлы онтологиясы әрі «шарайнасы» деп білеміз, әлем туралы білімнің, тіптен, әлемнің өзінің құрылымын және мазмұнын бейнелейді.

Екіншіден, тіл – адамның іс-әрекеттерінің бір формасы, когнитивтік, психологиялық, әлеуметтік, кең мағынада барлық антропологиялық ғылымдар аясында зерттелінеді.

Үшіншіден, Тіл – нақты болмыстың өзі. Біздің ғаламды қалай қабылдап, қалай ойлайтынымызды, қайтіп әрекет ететінімізді, нені білетінімізді, нені зерттейтінімізді себептейді [1: 11 б.].

Демек, түркі халықтарының тілдік философиялары сол халықтардың танымдарынан, дүниетанымдарынан, мәдениеттерінен тілдік дүние бейнелері арқылы сыр шертеді.

Талқылау. Сонымен, тіл өздігімен, яғни адамнан тыс ортада тіршілік етпейтіндігін ескерсек, түркологияны біз – түркі әлемінің «этно-лингво-мәдениетінің онтологиясы» деген мәртебеде зерттей аламыз. Себебі «түркология»-ны тек лингвистикалық тұрғыдан ғана зерттейміз: «Түркология – түркі халықтарының тілін, ауыз әдебиетін, тарихын, этнографиясын, жалпы мәдениетін зерттейтін гуманитарлық пәндердің кешені, шығыстану ғылымының жеке саласы... алғашында филологиялық ғылым ретінде дамыған, ол лингвистикалық жеке сала ретінде 19 ғ. 2-жартысында қалыптаса бастады...»[2].

Демек, түркологияны біз – түркі халықтарының этно-лингво-мәдени континуумын зерттейтін гуманитарлы пәндер кешені деп ықшамдап тұжырымдай аламыз. Ал, оның зерттеу пәні мен объекттері түркі этнолингвомәдениеттану пәні мен объекттерінен құраласады. Бұл түркі елдердің дүниетаныммен байланысты.

Түркі дүниетаным – түркі елдердің, әлеуметтік топтардың, таптардың немесе тұтас қоғам қызметінің бағытын және шындыққа деген қатынасын айқындайтын принциптердің, көзқарастардың мақсат-мұраттар мен сенімдердің жүйесі. Түйіп айтқанда, түркі дүниетанымның онтологиясын философиялық және қолданбалы қырларынан қарастырсақ, онда оларды былайша анықтауға болады:

Философиялық анықтама: Жоғарыда жазылмыш тіл философиясында, ал, біздің контекстте, түркі тілдерінің философияларында, осылайша эпистемиологиялық және метафизикалық деңгейлерінде тіл арқылы сыңарланған түркі дүниетанымның құрамдағыштары – дүние мен ондағы адам орны туралы жекебас, қауымдық көзқарастары, бағалаулары, түсініктері (яғни, тілдік дүние бейнесінің концепттері), сондай-ақ бұндай көзқарастарға негізделген дүниеге деген өмірлік пейілдері, ұстанымдары, нанымдары, танымдық принциптері, қарекеттік принциптері, құндылықтары – Түркі онтологиясын құрайды.

Тұжырым. Қалай болғанда да түркі дүниетаным – түркілік тілдік бейнесін түзеді. Яғни, Түркі дүниетаным – түркі нәсілді жеке адамдарының, әлеуметтік топтардың, таптардың немесе тұтас бір түркі елдің қызметінің бағытын және шындыққа деген қатынасын айқындайтын принциптердің, көзқарастардың мақсат-мұраттар мен сенімдердің жүйесі. Түркі дүниетаным – бұл жалпылауыш қана термин. Әр түркітілді елдің өзіне тән ғана ерекше бір дүниетаным бар. Бірақ астарында оны өзге түркітілдес елдермен байланыстыратын әрі ортақтастыратын тарихи, мәдени, тілдік, философиялық, эпистемологиялық категориялары бар. Бұлар алдымен ортақ философиялық, тілдік концептуализацияларынан өтіп, дербес категориялық жүйені құрайды. Осыдан соң, біз Түркі этнолингвистика – түркі халықтарының лингвистикасы, этнологиясы, фольклористикасы, мифологиясы, мәдениеттануы пәндерінің тоғысындағы, әрі дәстүрлі мәдениеттің тілдік құрамдауыштарын (компоненттерін) зерттеумен және этникалық дүниеаңдауымен («Weltanschauung») байланысты кешенді зерттеу саласы деп тұжырымдай аламыз. Ал, Түркі этнолингвомәдениеттану – бірқатар әлеуметтік-гуманитарлы пәндердің, соның ішінде түркі мәдениеттанудың, тарихтың, антропологиясының, этнопсихологиясының, этнолингвистикасының зерттеу аяларын қамтып, мәселелерін зерделейтін кешенді пән. Оның басты мақсаты – дәстүрлі (архаикалық, түбінде мифтік-поэтикалық) дүние бейнесін, дүниетанымды, ұлттық құндылықтар жүйесін семантикалық тұрғыдан жандадыру болса, зерттеу объекттеріне – ұлт мәдениетінің барлық түрлері, жанрлары мен формалары: яғни, қауымдық сананы, ұлттық ділді, этникалық «дүние бейнесін» айналтатын тілі, ділі (менталитеті), басқа да формалары мен нәрселері (лексикасы, фразеологиясы, паремиологиясы, фольклоры, салттары, наным-сенімдері) жатады.

Қазіргі уақытта ақпараттық интеллекттік жүйелерінде білімді репрезентациялаудың декларативтік (логикалық схемалар) және процедуралық (өнімдік, фреймдік жүйелер, т.с.с.) амалдары бар. Логикалық схемаларда факттарды репрезентациялау үшін әртүрлі логикалардың аппараттары қолданылады. Бұл ретте мұндай білім базасы пәндік аяны сипаттайтын логикалық формулалардың жиынтығы болса, ондағы білімді теріп іздеудің

(knowledge retrieval) функциясы логикалық түзім (шығарым, output) аппараты арқылы іске асырылады.

Осы орайда, ТЛББ сәулеті семантикалық желі технологиясына негізделген граф форматында репрезентацияланған лингвистикалық, түркологиялық білімдердің жиынтығы болуға тиіс деп санаймыз. Өйткені графтың (бағдарлы, бағдарсыз, қосбағдарлы, таңбалы) түйін нүктелері (nodes) және оның қырлары (edges) бірыңғай онтологиялық желіге құраластырылған лингвистика мен түркология салалары аясында қолданылатын концепттердің вертикалды (иерархиялық, таксономиялық) және горизонталды (сыбайлас – мәндес, ұқсас, синонимдес және ассоциативті) байланыстарын өте өтімді жолмен бейнелеп, жұмсайды. Себебі оларға (білімдерді, концепттерді сыңарлайтын, жеткізетін айналтатын (reflecting) сол деректерге әртүрлі формалды, математикалық логика аппаратындағы алгебралық, булlean (көбейту – конъюнкция, қосарлау – дизъюнкция, инверсия – елемеу, импликация – толық қосарлау, эквиваленттілік; – демек, (лингво-) статистикалық, квантитативті, квалитативті, салыстыру, модельдік, прогностикалық, т.б.) операцияларын қолдануға болады. Есесіне, әлгі білімдерді өңдеуде адами және технологиялық факторын жұмсауға болады.

Түркі дүниетаным концепттерін ақпараттық онтологияға салу

Никола Гуарино (Guarino, Nicola) ғалымының пайымдауынша, онтология ішіндегі категориялардың жалпыластырылуына (генерализациялануына) қарай, яғни әлемнің белгілі бір концептуализациясына қарай келесідей онтология типтерін ажыратуға болады:

1. Категориязация типі – Жалпыластық (Generality):

1) жоғары деңгейлі онтологиялар (top-level/upper/foundation ontology) – қандай да бір пәндік немесе проблемалық аяға байланыссыз өте жалпыланған концепттерді қамтиды (уақыт, кеңістік, жағдай). Мысалы, Аристотельдің дүниелік онтологиясы, Джон Сованың (John Sowa) жоғары деңгейлі, ләкін өте ықшамды онтологиясы – топ түріндегі сыбайлас 27 концептті ғана қамтиды, әрі А.Н. Уайтхедтің (A.N. Whitehead) процесстік философиясына, Ч.С. Пирстің (Ch.S. Peirce) семиотикасына негізделген [3];

2) пән аялық онтологиялар (domain ontology) – белгілі бір пәндік аясына телінген жоғары онтологияға кіріктірілген концепттерді қамтиды;

3) қолданбалы онтологиялар (application ontologies) – нақты бір пәндік аясына және міндетке діттелген, мамандырылған онтологиялар, әдетте пәндік аядағы тәнелерге (entity, сущность) қатысты рольдерді орнатады;

4) әрекеттік (міндеттік) онтологиялар (task ontologies) – жалпы негізгі бір іс-әрекетке, қызметтік міндетке сай іргелі концепциялар, белгілі бір пәндік аясына телінген жоғары онтологияға сәйкесті концепттерді қамтиды [4]

2. Категориязация типі – Семантикалық мәнерлілігі (semantic expressivity):

Бейформалды және формалды мәнерлілік/экспрессивтілік қасиеттері бойынша:

1) нормативті сөздік (controlled vocabulary): терминдердің шекті/ақтық тізімі (мысалы, каталог);

2) глоссарийлер (glossaries): терминдердің шекті/ақтық тізімі, с.і. табиғи тілдегі бейформалды сипаттама;

3) тезаурустар (thesauri): нормативті сөздік, ұғымдар (концепттер) өзара байланыстар арқылы жалғанады; бұл ретте, эквивалентті байланыстар (горизонталды) – синонимдер; гипероним, гипонимдік, класс, суперкласс, макроклассты (вертикалды) байланыстар – иерархиялар; омографтар – омонидер; ассоциациялар – ұқсас ұғымдар;

4) бейформалды (informal IS-A): иерархиялық вертикалды байланыс – айқын таксондардың өзара иерархиясы қатал тәртіпке бағынбайды (мыс., библиографиялық индекс);

5) формалды (formal IS-A): иерархиялық вертикалды байланыс – айқын таксондардың өзара иерархиясы қатал тәртіпке бағынады;

6) формалды жекелік (formal instance): иерархиялық вертикалды, горизонталды байланыс – айқын таксондардың өзара иерархиясындағы класс – ішкі класстық байланыстарға қосымша жеке-дара (instance) байланыстары да көрсетіледі;

- 7) фреймдер (frames);
- 8) мәндік шектеулер (value restrictions);
- 9) жалпы логикалық шектеулер (general logical constraints);
- 10) одағайлық, бөліктік (disjunctiveness, inversiveness, part-of...)

Бұндай экспрессивтілікке сәйкес қандай да бір пәндік аяны сыңарлайтын ұғымдар, концепттер мынадай категориялық жіктемеде болуы мүмкін: терминдер (terms), дерек/мәлімет сөздіктері (data dictionaries), жұрт таксономиялары (folksonomies), формалды таксономиялар (formal taxonomies), логикалық програмдау (logic programming), сипаттау логикасы (description logic), бірінші қатарлы логика (first order logic). Ал, көлемдік толтырылымы бойынша олар: жеңіл онтологиялар (lightweight ontologies) және ауыр онтологиялар (heavyweight ontologies) болып бөлінеді.

Онтология (information, computer science мәнісінде) – қандай да бір немесе бірнеше пәндік аяларға қатысты концепттердің, деректердің категорияларын, қасиеттерін, байланыстарын құрылымдайтын, ұйымдастыратын, сипаттайтын, жүйелейтін формализация принциптері мен тәсілдері. Деректердің класстарын, байланыстарын, қатынастық ережелерін, принциптерін қамтитын дерек құрылымының дербес бір концептуалды сұлбасы. Онтологиялық принципті концепттерді вертикалды (гипероним-гипоним), горизонталды (синоним, омоним, антоним) семантикалық байланыста құрылымдау үшін қолайлы жұмсауға болады. Өйткені структуралық, т.б. лингвистикалық талдау түрлерінде осылайша семантикалық байланысқан концепттерді талдау әдістеріне қарай өңдеуге қолайлы болады. Онтологиялар Таксономиялық принципті де қамтиды. Бірақ олар – барабар ұғымдар емес, бір пән аясының онтологиясы бірнеше таксономияны, өзге пәндік аялардың онтологияларын, алшақ семантикалық байланыста тұрған концепттердің (сөздігін) жүйесін қамтуы мүмкін.

Қорытынды. Түркі халықтарының дүниетанымын қалыптастырып, құрайтын этникалық, лингвистикалық, мәдени концепттерінің ақпараттық онтология түрінде құраласуы – төтенше өзекті мәселе! Өйткені бұндай онтология: 1) түркі этнолингвомәдениеттану, түркі этнолингвистика, түркі этно-лингво-психология және т.с.с. түбірлес (generic) ғылымдар мен пәндік аяларды дербес білім мен ғылым салалары ретінде қалыптастыруға септігін тигізеді, 2) сондай-ақ жалпы лингвистика, тарих, мәдениеттану, философия ғылымдары мен сабақтас пәнаралық аяларының зерттеу объектітері ретінде формалданған пішімде құрастырылып, қолайлы ақпараттық технологияларға негізделген зерттеулерді жүргізуге мүмкіндік береді.

Әдебиеттер

1. Бекмухамедов Р. Бірыңғай түркологиялы-лингвистикалық корпусы құрастыру хақында. – IV Эл аралық Түрк цивилизациясы конгресси. Баяндамалар жыйнағы. / IV. Uluslararası Türk Uygurlığı Kongresi Bildiriler Kitabı. – Б.: 2023.
2. <https://kk.wikipedia.org/wiki/Дүниетаным>.
3. <http://www.jfsowa.com/ontology/toplevel.htm>.
4. Nicola Gaurino. Formal Ontology in Information Systems: Proceedings of the First International Conference (FOIS'98), June 6-8, Trento, Italy. – Frontiers in artificial intelligence and applications (Том 46).
5. Бекмухамедов Р.Б., Авакова Р.А. Қазақ тілі корпусы: терминдік жүйе тезаурусын құру. – Түркітанушы ғалым авакова раушангүл әмирдинқызының 60 жылдық мерейтойына арналған түркі фразеологиясы: зерттелуі, ғылыми-теориялық методологиясы және болашағы халықаралық ғылыми-теориялық конференция. – 24-27 сәуір Стамбул (Түркия), 2023.
6. Бекмухамедов Р.Б., Авакова Р.А. Үлкен тілдік модельді жобалық түркологиялы-лингвистикалық білім базасының интеллекттік агенті ретінде пайдаланудың өзекті мәселелері. – II Халықаралық конференция: «Э. Тенишев кеңістігі: түркітану және ғылымдағы ғұмыр». – 25-26 сәуір, Алматы, 2024.

АХМЕТ БАЙТҰРСЫНОВ ЖӘНЕ ҰЛТТЫҚ ӘДЕБИЕТТАНУ ТАРИХЫН ДӘУІРЛЕУ МӘСЕЛЕСІ

Оркен Қ.

Қазтұтынуодағы ҚарУ
Қарағанды, Қазақстан

Түйіндеме. Бұл мақалада қазақ әдебиеттану ғылымының негізін қалаушы Ахмет Байтұрсынұлының "әдебиеттану" еңбегін бүгінгі әдеби теориялық бағалау туралы айтылады. "Әдебиеттану" -бұл жалпы көркем өнер, оның ішінде әдебиеттің бүкіл болмысы мен тұтастығын, көркем шығарманың құпиясы мен сипатын, әдеби дамудың мәні мен мағынасын анықтау үшін ғылыми жүйеге ұлттық әдеби-теориялық ойды енгізген және әдебиет теориясына ұлттық сипаттағы терминдерді қолданудың жаңа моделін ұсынған автордың жемісті еңбегі. Мақалада Ахметтануға саласына қатысты қосымша зерттеуді қажет ететін ғылымның негізгі мәселелері қамтылған. Мақала авторы қазақ әдебиеттану тарихының дамуында келіспеушіліктердің болуына байланысты осы тақырып бойынша зерттеу жұмыстарын жүргізуге назар аударғысы келеді

Кілт сөздер: *әдебиеттану, Ахмет Байтұрсынұв, қазақ әдебиеттану, терминология, фольклортану*

АХМЕТ БАЙТҰРСЫНОВ И ПРОБЛЕМА ЭПОХИ ИСТОРИИ НАЦИОНАЛЬНОГО ЛИТЕРАТУРОВЕДЕНИЯ

Оркен Қ.

Қазтұтынуодағы ҚарУ
Қарағанда, Қазақстан

Аннотация. В этой статье рассказывается о сегодняшней литературной теоретической оценке труда основоположника казахской литературоведческой науки Ахмета Байтұрсынұва. "Литературоведение" – это общее художественное искусство, в том числе плодотворный труд автора, поставившего в научную систему национальную литературно-теоретическую мысль для определения всего существа и целостности литературы, тайны и характера художественного произведения, значения литературного развития и предложившего новую модель применения терминов искусства национального характера к теории литературы. Статья содержит основные вопросы науки ахметоведение, требующие дальнейшего изучения. Главная цель авторов статьи – получить ответы на вопросы, родилась ли литературоведческая наука в начале XX века или доказала, что она сформировалась. Автор статьи хочет обратить внимание на проведение исследовательских работ по данной теме в связи с наличием разногласий в развитии истории казахской литературоведческой науки

Ключевые слова: *Литературоведение, Ахмет Байтұрсынұв, казахское литературоведение, терминология, фольклористика*

AHMET BAITURSYNOV AND QUESTION OF THE EVOLUTION OF THE HISTORY OF NATIONAL LITERATURE

Orken K.

Қазтұтынуодағы ҚарУ
Karaganda, Kazakhstan

Abstract. This article says that today the literary theoretical work of Akhmetov Baitursynov's fundamental Kazakh literary campaign "Literary Education." "Literary education" is a common artistic art, including in the form of the fruitful work of the author, who set in this system of national

literary and theoretical thought to determine the whole life and purpose of literature. The article contains the main issues of the development of society Ahmetanu, requiring further development. The main goal of the author's articles is issues related to literary activity at the beginning of the 20th century, when it was focused. The author of the article noted that it is necessary to carry out work on this topic in connection with the development of the history of Kazakh literature.

Key words: Literary criticism, *Akhmet Baitursynov, Kazakh literary, terminology, folklore*

Ұлт ұстазы А.Байтұрсынов қалдырған рухани және ғылым-білім саласындағы орасан зор мол мұра ел тарихында алатын орнымен ғана емес, бүгінгі таңда да мән-мағынасын жоймаған көкейкестілігімен ерекшеленеді. Бүгінде филологиялық ғылым-білімдер жүйесіндегі қалам тартқан кез келген соны ізденіс ғылыми мұрасына соқпай өтпейді. Себебі А.Байтұрсынов – ұстаз, ақын, фольклортанушы, әдебиетші, тілші, ұлттық әдеби-теориялық ой-пікірдің негізін қалаушы. Кеңестік дәуірде: «А.Байтұрсынов қазақ әдебиеттануы ғылымының негізін салған, тұңғыш әдебиет теориясын жазған ғалым екендігін мойындамау шындық алдындағы қиянат» болып келді [Нұрғали, 1991, 7].

1920 жылдары ғылыми-зерттеушілік ой-пікір әдеби мұраның тарихи және теориялық мәселелерін ғылыми сөз етуді күн тәртібіне шұғыл қойды. Бұл салада ерекше маңызы бар, жалпы өнер туралы, әдебиеттің тарихы мен теориясы туралы ұлттық әдебиеттану ғылымында ең алғаш жазылған еңбек «Әдебиет танытқыш» (1926) болды. Үлкен білімдарлықпен, ғылыми терең дәлдікпен жазылған бұл еңбек екі-үш жылдан соң авторы ұсталды да көпшілік арасына кеңінен тарап үлгермеді. Ғалым Р.Нұрғали: «Қазақтың ұлттық әдебиеттануының ғылыми негізі, методологиялық арналары, басты-басты терминдері мен категориялары түп-түгел осы кітапта қалыптастырылған» десе, тілші-ғалым Р.Сыздықова: «А. Байтұрсыновтың «Әдебиет танытқыш» атты көлемді еңбегі - әдебиеттану ғылымы мен қазақ әдебиеті тарихына арналған тұңғыш зерттеу жұмысы. Мұнда автор көптеген жайттарды өзі шешіп, көптеген ұғымдарға терминдік атаулар ұсынады», - деп жазады [«Қазақ әдебиеті», 1989].

Міне, осы терминологияға байланысты қазіргі ұлттық әдебиеттанудағы бірінші көкейкесті мәселе туындайды. Біздіңше, «Әдебиет танытқыш» ғылыми зерттеу ретіндегі маңызы қалыптасқан әлемдік теориялық ұғым, түсініктерге қазақша балама тауып, нақты мысалдармен дәлелдеуінде ғана емес. «Ол - өз кезеңінде әдеби-теориялық білімдер жүйесінің қалыптасуына ерекше ықпал жасап қана қоймай, қазақ әдебиеттану ғылымының тууына негіз де бола алған еңбек. «Әдебиет танытқыш» – жалпы көркем өнер, оның ішінде әдебиеттің барлық болмысы мен бітімін, көркем шығарманың сыры мен сипатын, әдеби дамудың мағынасы мен мәнін анықтау жолында ұлттық әдеби-теориялық ой-пікірді ғылыми бір жүйеге түсірген және әдебиет теориясына ұлттық сипат дарытуда терминдерді қолданудың жаңа үлгісін ұсынған автордың жан-қиярлық еңбегінің жемісі» [Смағұлов, 1999, 296].

Еңбектегі өнертану, әдебиеттану, фольклортану салалары бойынша терминдер жүйесінің жасалуынан Ахаңның кемеңгер ғалымдығы танылады. Мұнда әдебиеттануға қатысты 327 термин қолданылған болса, оның 60-ы (18%) осы күнге дейін пайдаланылып жүр. 267-сі (80%) қазір қолданылмайды. Ғалымдар Ж.Смағұлов пен Ш.Жалмаханов: «терминдердің жасалу жолына лингвистикалық тұрғыдан қарағанда, 67 термин дара тұлғада, 223 термин күрделі тұлғалы (2 сөзден 7 сөзге дейін) болып келеді. Белгілі бір сөз өнер құрылысына берілген атау, термин сол құбылыстың адам, қоғам өмірінің рухани-әлеуметтік табиғатынан туындап жатқандықтан да (атау, терминдердің мағыналарына құбылысты телу емес) ойға оралымды, көңілге қонымды болып шыққан», - деп көрсетеді [Смағұлов, Жалмаханов. 1997, 26]. Сондықтан да жалпы әдебиет дегеннің болмысы мен бітімін толғаған сөз өнерінің - әліпбиі бола алған «А.Байтұрсыновтың «Әдебиет танытқышы» - қазақ әдебиеттану ғылымының үлкен көрсеткіші болумен қатар, теориялық ой-жүйесіне мықтап түрен салған, қазақтың парасатты толғамын, ойшылдығын эстетикалық таным-білігінің молдығын танытқан туынды», - деп Т.Кәкішев өте дұрыс бағалайды [Кәкішев, 1994. 137].

«Әдебиет танытқышты» оқып-үйрену, игеру және пайдалану үшін, ең алдымен, бұл еңбектегі әр атау, ұғым-түсінік, термин және категориялық мән-мағынаны, мазмұнын

түбегейлі түсініп алу керек. З.Қабдолов: «Ахаң қалыптастырған әдеби теориялық терминдерге мұқият жауапкершілікпен қараған жөн. Ахаң терминдерін жапа-тармағай жіпке тізе бермей, таңдау керек, сөйтіп барып талдау керек», - дей келіп, бүгінгі теориялық деңгейден табыла қоймайтын кейбір атауларды оп-оңай формализмге, абстракционизмге, болмаса канон жасап қисық қисынға, қасаң қағидаға айналдырып алмау керектігін атап көрсетеді. Алайда «Әдеттегі дәстүр жалғастығының заңына орай үш түрлі арнаулы әрқайсысымыз өзімізше пайымдап, қисындап, кейде тіпті қиыннан қиыстырып, біз де (Жұмалиев те, Ысмайылов та, мен де) кітаптарымызға кіргіздік. Бірақ, амал не, бұл жаңалықты тапқан Ахаң екенін кезінде ашып айта алмай, Қажекеңе сілтеу жасауға мәжбүр болдық», - деп З.Қабдолов айтқандай кейінгі еңбектерде қолданылған теориялық терминдердің баламаларын былай қойғанның өзінде, ғылыми айналымға енгізуге сұранып тұрғандары да баршылық [Қабдолов, 1993, 17]. Мысалы үшін, көсемсөздің қазіргі ғылыми термин ретінде қолданылып кеткеніндей, «нақыл сөз», «қанатты сөз» деп жүрген афоризмді ділмар сөз, эссені - заман хат деп А.Байтұрсынов берген атаулармен атасақ, ұтылмаймыз. Немесе «Шешен сөз» дегендегі оның саясат шешен сөз, билік шешен сөз, қошамет шешен сөз, білім шешен сөз, уағыз шешен сөз деген түрлерінің атауларын орнын дәл тауып пайдалансақ, ұлттық таным-біліктен алыс жатқан жоқ.

Рас, «Әдебиет танытқышта» әдеби ағымдар мен көркем образ, тақырып және идея, сюжет және композиция туралы әдеби-теориялық тұрғыдағы жүйелі баяндалған тараулар жоқ. Бұлардың қамтылмауы кемшілік болып табылмайды. Ахаң өз еңбегінде талданып отырылған жанрлық түрге байланысты мысал келтіргенде, «Ғұрып сөзінің нұсқаларын «Нұсқалықтың» 120,126-нші номерлерінің қара» немесе «Діндар дәуір әдебиет нұсқаларын «Нұсқалықтың» 131,165-нші номерлерінен қара» деп сілтеме жасайды. Яғни, «Әдебиет танытқышқа» қосымша хрестоматиялық мәндегі «Нұсқалық» атты жинақты да бастырып шығару ойында болған. «Нұсқалықта» алынған әдеби үлгілердің еңбекте көрсетілген реттік саны 275-ке келіп тоқтағанына қарасақ, оның көлемі де мол болғанын байқау қиын емес. Ал сол «Нұсқалық» қайда және оның тағдыр-талайы не болды? Бұл - ахметтанушы ғалымдар тарапынан қазіргі ұлттық әдебиеттануда індете зерттелетін екінші өзекті мәселе.

А.Байтұрсынов қара сөз бен дарынды сөз жүйесін сөз ету барысында, әдебиеттің тегі мен түрі мәселесіне келгенде фольклор және әдебиет тарихына шолу жасап өтеді. Бұл турасында З.Қабдолов: «Бірақ байыбына барыңқырасақ, ол мұнда да әдеби-теориялық ұғымдар қалыптастырып, өзінің «Әдебиет танытқышын» тағы да сөз өнерінің әсем әліппесінде айналдырады», - деген пікір білдіреді. Біздің ойымызша, автор фольклор туралы ой-толғағанда оны жанрлық тұрғыдан классификация жасаудың жобасын жасап, ғылыми анықтамасын жазып шықты. Жалпы алғанда кеңестік дәуірдегі фольклортанудағы еңбектерге Ахаңның «Әдебиет танытқышының» теориялық және әдіснамалық тұрғыдағы жетекшілік мәні назардан тыс қалып келеді. Ахаңның жанрлық тұрғыдағы классификациясының жаңашылдық сипатын таныту мақсатында арнайы кестенің жобасын да ұсынған болатынбыз. [Смағұлов, 1999, 297]. Бұл - қазіргі ұлттық әдебиеттануда кешенді зерттелуге тиісті үшінші көкейкесті мәселе.

Ал әдебиет тарихына келгенде, А.Байтұрсынов оны дәуірге бөлуде өзіндік көзқараспен қарайды. Жазба әдебиетті діндар дәуір және ділмар дәуір деп бөлгенімен, кейін оны сындар дәуір деп тармақтайды да, ол ұлы Абайдан басталады деп көрсетеді. XX ғасыр басында жазба әдебиетті Абайға дейін және кейін деп бөлген көзқарас ғана бола алды. Р.Мәрсекөв «Қазақ әдебиеті жайынан» («Қазақ», 1914, №112) мақаласында «жазудың қазақ арасына көбірек тараған заманындағы әдебиет» деп атаған дәуірді, М.Әуезов «Қазақ әдебиетінің дәуірі» («Шолпан», 1923, №5) мақаласында «көшпелі дәуір әдебиеті» атаған кезенді сөз еткенде діни сарын мен шығыстық сюжетті желілерді жырлау басым болғанын атап көрсеткен болатын. Сондықтан да болар, А.Байтұрсынов бұл кезенді «діндар дәуір» деп атап, оған қисса, хикаят, мысал, насихат (үгіт), мінажат, мақтау, даттау, айтыс, толғау, термені жатқызады. Бәрін дұрыс демеген күннің өзінде қисса мен хикаятты фольклорлық жанрға бірде енгізіп, бірде енгізбей келгеніміз шындық.

Негізінен А.Байтұрсыновтың «Жазба әдебиеттің өзі екіге бөлінеді: діндар дәуір, ділмәр дәуір. Діндар діншіл деген мағынада, ділмәр-тілшең деген мағынадағы сөздер. Қазақ әдебиетінің діндар дәуірі де, ділмәр дәуірі де халық әдебиетін дамытып, күшейтуден туған дәуірлер емес, басқа жұрттардың әдебиетінің әсерінен туған дәуірлер. Діндар дәуір әдебиетімізге араб, парсы, әдебиетінен үлгі алып, соларды еліктегеннен пайда болған [Байтұрсынов, 1991, 227]. Ділмәр дәуір орыс әдебиетінен үлгі алып, соларды еліктегеннен пайда болған», - деген пікірі аса нақты емес. Әрине бүгінгі таңдағы өсіп-өркендеген көзқарас тұрғысынан алып қарағанда. Жоғарыда айтқанымыздай, діндар дәуір деп қай кезенді айтып отырғаны белгілі болғанмен, ділмәр дәуір деп атағаны қай кезең екенін нақтыламаған және анықтама да бермеген. «Орыс әдебиетінен өнеге көріп, үлгі алып, соны еліктеуден пайда болып отыр» деуіне қарағанда, 1910 жылдардан бергі әдебиетті айтып отырған секілді көрінеді. Оны анықтауды мақсат тұтпай әдебиеттің тегі мен түрін сөз етуге орай сындар дәуірін әліштеп кетеді. Оны түсіндіргенде, орыс әдебиетін қоспай «Европа әдебиетімен танысқаннан кейін қазақ ақындары сөздің асыл болатын сырын біле бастады. Қазақ әдебиетінің сындар дәуірі Абай сөздерінен басталады», - деп тағы да ескертеді [Байтұрсынов, 1991, 217]. Бұл біздің 1910 жылдан бергі әдебиетті айтып отыр ма деген пікіріміздің негізсіз екенін дәлелдейді. Олай болса, А.Байтұрсынов жазба әдебиетті хронологиялық жолмен дәуірлеп отырмаған болып шығады.

Анықтап қарасақ, А.Байтұрсынов ұлт әдебиеті тарихын дәуірге бөлу негізіне көркемдік әдісті алып отыр. Ендеше бұл үш дәуірді көркемдік әдіске орай талдап көрелік. Орыстың әдебиетшісі Г.Н.Поспелов романтизм әдеби дамудың сатысында әуелде ол діни-моральдық (религиозно-моралистический) сипатта көрінгенін айтады. «В результате социально-политической революции, происшедшей во Франции... все передовые европейские литературы приняли в основном романтический характер. Ранние английские романтики, поэты Бордсворт и Колридж, выступившие еще в 1970-х годах и образовавшие «озерную школу» искали свои идеалы в историческом прошлом. По специальной проблематике они были продолжителями сентименталистов, а романтический пафос вытекал из их реалистично-моралистических стремлений, иногда доходящих до мистицизма и таящих в себе примирение с действительностью. Это был религиозно-моралистический английский романтизм. А гражданский романтизм Байрона и Шелли был самым прогрессивным течением в английской литературе начала века», - деп жазады [Поспелов, 1983, 263]. Оны дәлелдеу үшін әр елдің әдебиетіндегі діни-моральдық және азаматтық романтизмнің пайда болуын атап-атап көрсетеді. Мысалы, «В 1820-х годах Лимартин своей лирикой создал религиозно-моралистическое течение французского романтизма... Крупнейшим представителем гражданского романтизма в Франции был Виктор Гюго», «В Германии сначала возник религиозно-моралистический романтизм представленный творчеством Новалиса и Гофмана. Гражданский романтизм в Германии не обладал ни отчетливостью идеалов, ни сильными талантами», - деп нақтыласа, орыс әдебиетіне келгенде «Сначала в России развивался религиозно-моралистический романтизм, особенно ярко представленный творчеством Жуковского», - деп жазады. Бұларды М.Горький: «Керек десе француз әдебиетінде лаулап өскен романтизмнің жалпы бағыты бірдей емес, бір жағы мистикаға ұрынған нағыз реакцияшыл болса, екінші жағы, өсіп әдебиет әлемінде ірі өзгеріс жасаған романтизм», - деп жіктеген [Горький, 1937, 15].

«Әдебиет танытқыштағы» діндар дәуір деп отырғаны - діни-моральдық романтизм, маркстік-лениндік әдіснама бойынша айтсақ, реакцияшыл кертартпа романтизм болып шығады. Ал ділмәр дәуір - азаматтық романтизм, яғни кеңес дәуірінше атасақ, революцияшыл романтизм. Сындар дәуір - сыншыл реализм атауының баламасы екені анық. Бұдан шығатын қорытынды: А.Байтұрсынов әдебиет тарихын тарихи кезеңдерге бөліп отырған жоқ, әдеби дамудың заңдылығына орай көркемдік әдіс тұрғысынан дәуірлеп отыр. Олай болса, Абайға дейінгі ақын-жыраулар шығармашылығы реализммен дамып келді де, сыншыл реализмге ауысты деген пікір туындайды. «Абай қазақ әдебиетінде сыншыл реализмнің негізін қалады» дегенде оның аспаннан түспегенін, әдеби дамудың тарихи сабақтастығы бойынша

қалыптасқанын ғылыми негіздеу қажет-ақ. «...Осы сыншыл реализм туралы сонау 1920 жылдары А.Байтұрсыновтың сындар дәуір деп атағанын ұмытпайық. Сындар дәуірге деген ойлардың бәрі де профессионалдық әдебиеттің көркемдік әдісіне, алған бағытына құйылатын таным-білік екені даусыз», - деген Т.Кәкішев пікірінде үлкен шындық жатыр. Бұл - қазіргі ұлттық әдебиеттануда кешенді зерттелуге төртінші өзекті мәселе.

Ахаңның осы «Әдебиет танытқышының» мән-маңызынан қазіргі ұлттық әдебиеттанудың аса қажетті бесінші заманауи мәселесі туындайды. Ол әдебиет туралы ұлттық ғылымның тарихын дәуірлеу мәселесіне тікелей қатыстылығы турасында. Осы еңбектің жазылуынан әдебиеттану ғылымы ХХ ғасыр басында туды ма, жоқ әлде ол оның қалыптасқанын дәлелдеді ме деген пікір қайшылығы орын алып отыр. Бұл бағытта қазіргі таңда үш түрлі көзқарас бар.

Біріншісі - ұлттық әдебиеттанудың Абызы Т.Кәкішевтің қазақ әдебиеті сынының тарихын зерделеген монументальды еңбектерінде сыншылдық-эстетикалық ой-пікірдің қалыптасу жолдарына байланысты дәуірленуі.

Екіншісі, осы мақала авторының «Қазақ әдебиеттану ғылымының тарихы» (1999), «Ұлттық әдебиеттану әлемі» (2005) атты монографиялары мен «ХХ ғасырдағы қазақ әдебиеттану ғылымы» (2016) оқулығындағы ұлттық әдебиеттанудың тарихи кезеңдерін зерттеуде ұсынған дәуірге бөлу нұсқасы.

Үшінші, «Қазақ әдебиеттану ғылымының тарихы» (2008, 2009) аталатын академиялық басылымдар мен ғалым А.Ісімақованың «Алаш әдебиеттануы» (2009) зерттеуіндегі дәуірге бөлу жобасы.

Қазақ әдебиеттану ғылымы тарихын дәуірлеуде осылайша үш жақты болып жүрген пікір қайшылығын бір ізге түсіретін уақыт жетті. Оларды тарамдата баяндауға мақала көлемінің көтермейтіні өкінішті. Қазіргі ұлттық әдебиеттанудағы осы заманауи мәселелерді сөз еткендегі діттегеніміз - «біз болмасақ, сіз барсыз» деп назар аударту мен ой салу.

Әдебиеттер

1. Байтұрсынов А. Ақжол. Алматы, 1991 (Baitursynova A. Akzhol. Almaty, 1991)
2. Горький.М. Романтизм және Жуковскийдің халықтығы. «Русская критика» №6, 1937 (Gorky M.M. Romanticism and the people of Zhukovsky. "Russian Criticism" No. 6, 1937).
3. Кәкішов Т, Қазақ әдебиет сынының тарихы. Алматы, 1994 (Kakishov T. History of Kazakh literature. Almaty, 1994).
4. Қабдолов З, Ахын һәм әдебиеттің әліп-биі. // Қазақ әдебиеті тарихының өзекті мәселелері. Алматы, 1993 (Kabdolov Z. Akhyn is also a literary dance. //Topical issues of the history of Kazakh literature. Almaty, 1993).
5. «Қазақ әдебиеті» газеті. 1989. 6 қаңтар (Newspaper "Kazakh Literature." 1989. January 6th).
6. Нұрғали Р. Алып бәйтерек. // Ақжол. Алматы,1991(Nurgali R. Ayp baiterek. //Akzhol. Almaty, 1991).
7. Поспелов Г.Н. Введение в литературоведение. М., Высшая школа,1983 (Pospelov G. N. Introduction to literature. M., Higher School, 1983.)
8. Смағұлов Ж., Жалмаханов Ш. А.Байтұрсынұлы – қазақ әдебиеттану терминдерінің негізін салушы. Қарағанды, 1997 (Smagulov Zh., Zhalmakhanov Sh. A. Baitursynovich - the founder of Kazakh literary criticism. Karaganda, 1997).
9. Смағұлов Ж. Қазақ әдебиеттану ғылымының тарихы. Алматы, 1999 (Smagulov J. History of Kazakh literary science. Almaty, 1999).

КРОСС-КУЛЬТУРНАЯ КОМПЕТЕНТНОСТЬ КАК ОСНОВА ПОДГОТОВКИ БУДУЩЕГО ПЕДАГОГА

Караванова Л.Ж.

Институт иностранных языков
Российский университет дружбы народов имени Патриса Лумумбы
Москва, Россия
karavanova-lzh@rudn.ru

Аннотация. Тенденция глобализации и возросшая интенсивность межкультурных контактов предъявляют высокие требования к кросс-культурной компетентности педагога, так как необходимые знания и ценности формируются у учащегося именно благодаря работе педагога. Установка на диалог культур, демократические формы общения с представителями различных культур, терпимость к «иным» культурам формируют широкий круг знаний и интересов, гибкое мышление и толерантность. Образование призвано обеспечить вхождение человека в культуру через приобщение человека к отечественным и зарубежным культурным ценностям. Эффективность формирования кросс-культурной компетентности определяется созданием образовательно-воспитательного процесса, осуществляемого в поликультурной воспитательно-образовательной среде вуза.

Ключевые слова: *кросс-культурная компетентность, педагог, образовательно-воспитательного процесс*

Стремительные изменения в мире, сложные взаимоотношения стран и культур, возникающие конфликты, требующие цивилизованного решения, подтверждают значимость межкультурных контактов, поликультурность выступает важным условием устойчивого социального развития, обеспечивающим интеграцию каждого человека в мировое культурно-образовательное пространство [1].

Существенный вклад в гармонизацию поликультурного социума может быть внесен формированием и развитием кросс-культурной компетентности, способствующей развитию толерантности участников образовательного процесса и уважения к культурному разнообразию общества.

Современное российское образование характеризуется стремлением к интеграции и универсализации общественных отношений, основанных на интенсивности межкультурного взаимодействия между представителями разных культурных и национальных сообществ. Важность достижения взаимопонимания между представителями разных культурных и этнических сообществ – это основа высокого воспитательно-образовательного потенциала, являющегося мощным фактором развития личности.

В настоящее время интерес к изучению различных аспектов профессиональной подготовки будущих учителей высок (В.И. Андреев, А.Ю. Белогуров, Б.И. Ефремов, Н.В. Кузьмина, В.А. Сластенин, А.В. Усова, Н.М. Яковлева и др.), изучение профессиональной компетентности студентов вузов рассматривается В.А. Адольфом, Ю.В. Варданян, Т.А. Колосовская, А.М. Кочневым, И.П. Родионовой и др., а в работах Т.А. Ильиной, В.Г. Костомарова, А.А. Леонтьева, О.Д. Митрофановой и др. рассматриваются основы формирования коммуникативной культуры. Исследования И.Л. Бим, Н.Д. Гальсковой, Е.И. Пассова, К.С. Ситарамы, С.Г. Тер-Мипасовой, Н.А. Ткаченко и др. посвящены изучению межкультурных умений и компетенций, а в исследованиях Л.С. Илюшина, М.Н. Лебедевой, В.П. Рощупкипа и др. раскрывается формирование кросс-культурной компетентности и грамотности.

Однако, несмотря на существенный интерес исследователей и значительность полученных к настоящему времени результатов, проблема кросс-культурной компетентности участников педагогического процесса по-прежнему в достаточной степени не изучена.

Тенденция глобализации и возросшая интенсивность межкультурных контактов предъявляют требования к кросс-культурной компетентности педагога, так как полученные знания, сформированные ценности, педагог, проходя рядом с учащимися важнейшие этапы их жизни, передает учащимся.

Рассматривая кросс-культурную личность как личность, способную мыслить глобально, понимать себя и других и относиться позитивно как к своей культуре, так и к культуре других народов, хотелось бы отметить важность формирования кросс-культурной компетентности. Однако, кросс-культурная компетентность не образуется самостоятельно, а требует специальных усилий по ее формированию, т.е. требуется психолого-педагогическая деятельность, включающую специальный подбор форм, методов, способов и приемов, необходимых для достижения поставленной цели.

Кросс-культурная компетентность – это гуманизация отношений между людьми, включающая понимание инокультуры, т.е. знакомство с иной культурой, сравнение своей и другой культур, понимание другой культуры. Знакомство с иной культурой – это изучение иной культуры, т.е. изучение жизнедеятельности другого народа. Сравнение своей и другой культур – это выявление особенностей культур, их анализ. Понимание другой культуры – это установление связи между ценностями своей и иной культур.

Установка на диалог культур, демократические формы общения с представителями различных культур, терпимость к «иным» культурам, формируют широкий круг знаний и интересов, гибкое мышление и толерантность.

Кросс-культурная компетентность, как интегральное качество личности, включает способность к межкультурному взаимодействию, направленному на взаимопонимание, поведение и деятельность, которые позволяют эффективно и осмысленно взаимодействовать с представителями других культур.

Образование призвано обеспечить вхождение человека в культуру через приобщение человека к отечественным и зарубежным культурным ценностям, т.е. современное образование призвано обогащать человека общечеловеческими ценностями.

В условиях современной России как многонациональной страны насыщенность межличностных отношений протекает в полиэтнической, многокультурной среде. В связи с тем, что человек учится, работает, отдыхает в условиях поликультурного общества, у него созревает необходимость общения между представителями разных культурных и национальных сообществ, и, как следствие, формируется кросс-культурная компетентность индивидуума.

Отечественные ученые отмечают, что существует противоречие между признанием важности развития толерантности, способности понимать культурные ценности и сохранением культурной идентичности. Не всегда участники образовательного процесса могут преодолеть культурные стереотипы и в равной степени позитивно относиться как к собственной культуре, так и к культуре другого народа.

Эффективность формирования кросс-культурной компетентности определяется созданием психолого-педагогических условий, позволяющих субъектам образовательного процесса совершенствовать свои способности в соответствии с требуемым уровнем современного образования. Реализация кросс-культурной компетентности возможна, если ее формирование рассматривать как динамичный образовательно-воспитательный процесс, осуществляемый в поликультурной воспитательно-образовательной среде вуза.

Человек существует в пространстве, наполненном культурной основой, являющейся ценностью для этнической группы. Мировоззрение студентов, приезжающих с целью обучения в другую страну, как и студентов граждан этой страны, расширяется, следовательно, расширяется и ценностное пространство.

Приезжая в нашу страну иностранные студенты не только включаются в образовательный процесс, но и приобщаются к российским культурным ценностям. Совместная учебная и внеучебная деятельность обогащает отечественных и иностранных студентов проникновением и пониманием разнообразия культур. Современное образование – это интеграция культур, построенная на общечеловеческих ценностях, обеспечивающих вхождение человека в культуру через приобщение к культурным ценностям.

Студенческая многонациональная среда насыщена межличностными отношениями. В условиях поликультурного пространства у человека создается необходимость общения между представителями разных культурных и национальных сообществ, что, в свою очередь, формирует кросс-культурную компетентность индивидуума.

Кросс-культурный педагог – это педагог, владеющий совокупностью знаний о своей и других культурах, которые реализуются в профессиональной и непрофессиональной деятельности через модели поведения, обеспечивающие эффективное взаимодействие с представителями различных культур. Некомпетентность педагогов в вопросах межкультурных взаимоотношений влияет на образовательный процесс, провоцирует закрепление подсознательной отрицательной установки по отношению к иностранным студентам, одновременно отношения педагогов также отражаются на отношениях студентов данной страны к иностранным студентам.

Преподаватели направления «Психолого-педагогическое образование» института иностранных языков РУДН транслируют высокую степень подготовленности к межкультурным взаимоотношениям со всеми студентами, как представителями разных стран и народов, т.е. их отношения со студентами строятся на синтезе национальной и общечеловеческой культуры с учетом этнопсихологических особенностей студентов.

Современная социокультурная ситуация в России задает траекторию привлечения в высшие учебные заведения обучающихся из Казахстана, Украины, Таджикистана, Туркменистана, Белоруссии, Узбекистана, Молдовы, Грузии, Вьетнама, Китая, Германии, Гвинейской Республики, Перу, Турции и т.д. Преподавание ведется на русском языке. Знакомство с традиционной культурой русского народа и с этнокультурами различных культур России способствует быстрой адаптации студентов-иностранцев.

Знание русского языка облегчает понимание учебного материала, нюансов разговорной речи и создание благоприятной обстановки для проживания в общежитиях. Успешное освоение русского языка происходит на волне интереса к культуре нашей страны [3, с. 105].

Кросс-культурная компетентность педагога – это «интегративное свойство, включающее ряд компонентов, которое представляет совокупность способностей, личностных качеств, сформированных на основе этнопсихологических знаний и умений, необходимых в его педагогической деятельности в полиэтническом пространстве» [4], предполагающих умение определять специфику национальных культур, национального характера и строить педагогическое взаимодействие на основе этнопедагогических знаний [2].

Опираясь на исследования ученых, посвященных кросс-культурной компетентности, полагаем, что кросс-культурная компетентность педагога – это интегративное качество личности, характеризующее его готовность и способность осуществлять функции обучения, воспитания и развития обучающихся в условиях поликультурного состава субъектов профессиональной деятельности (педагоги, студенты – как иностранные, так и отечественные) на основе психолого-педагогических знаний и умений (определять специфику культур, интерпретировать поведение обучающихся, применять адекватные способы взаимодействия), ценностного отношения и интереса к другим культурам и сформированных личностных качеств (толерантности, эмпатии) [2, с. 71].

Анализируя работы Л.Н. Бережновой, Э.В. Екеевой, Д. Диардорфф, И.В. Липовой, И.Л. Набок, А.В. Науменко, О.Н. Недосеки, С.Б. Серяковой, В. И. Щеглова, можно выделить следующие компоненты кросс-культурной компетентности педагога: когнитивно-личностный, мотивационно-деятельностный, эмоционально-волевой, нравственно-рефлексивный и ценностно-смысловой, содержание которых представлено в таблице.

Таблица. Компоненты кросс-культурной компетентности педагога

Компоненты	Содержание
Когнитивно-личностный	осознание разнообразия культур и понимание значимости культурных различий, закономерностей межкультурной коммуникации и толерантности; представление о сходстве и различии своей и иной культуры; понимание этнической и национальной специфики, индивидуально-личностных особенностей; понимание особенностей обычаев, традиций, многообразия взаимоотношений; представление многообразия культурных феноменов; понимание ситуативных факторов межэтнического взаимодействия и правил организации сотрудничества в образовательном процессе; понимание значимости влияния социально-психологических и политических факторов на процессы межгруппового взаимодействия
Мотивационно-деятельностный	навыки определения специфики культур, интерпретирования особенностей поведения студентов с учетом этнокультурных особенностей, использование адекватных мотивационно-культурных способов взаимодействия, эффективной коммуникации в образовательном процессе
Эмоционально-волевой	навыки владения эмоциональным состоянием, действиями и поступками, опыт применения волевых усилий для предотвращения межкультурных конфликтов, осознанное преодоление препятствий и трудностей, как основа формирования саморегуляции и развития волевых качеств
Нравственно-рефлексивный	рефлексивное осознание как основа толерантного психолого-педагогического взаимодействия представителей различных культур; углубленное осмысление нравственных качеств, способов их проявления; рефлексия этнической идентичности и понимание значимости взаимодействия, нравственных ценностей как основы построения воспитательной системы, ориентированной на формирование духовно-нравственной основы становления участников образовательного процесса
Ценностно-смысловой	представление о ценности культурного многообразия, совокупности ценностных ориентаций, а также интеллектуального и когнитивного компонентов, определяющих личностные ценности и систему личностных смыслов как основу для формирования психологической готовности к межкультурной коммуникации

Рассмотрение специфики содержательного наполнения выделенных компонентов, позволяет сделать вывод, что кросс-культурная компетентность педагога включает в себя знание о человеческих ценностях, их принятие, побуждающее к позитивному взаимодействию с представителями других культур и является системообразующим критерием готовности к кросс-культурному взаимодействию.

Таким образом, можно сделать вывод, что приток иностранных студентов в высшие учебные заведения России, требует кросс-культурной компетентности педагогов, как участников образовательного процесса. Вследствие этого актуальной становится задача повышения квалификации педагогов, работающих в новых условиях полиэтничного состава обучающихся. Выделенные компоненты кросс-культурной компетентности могут стать теоретической основой для разработки содержания программ повышения квалификации педагогов.

Кросс-культурная компетентность ориентирует педагога на оказание помощи учащемуся в утверждении его личностной идентичности, поддержку в адаптации к новым социокультурным условиям, организацию и создание поликультурного образовательного пространства, в котором обучающийся может развить этническое самосознание и принятие различных культур.

Литература

1. Белогурцов А. Идея поликультурности в образовательном процессе // Высшее образование России. – 2005. – №3. – С. 109.
2. Ильина Т.Б. Структура и содержание этнопедагогической компетентности педагогов // Педагогическое образование в России. – 2016. – №3. – С. 69 – 75.
3. Караванова Л.Ж. Национальные праздники как основа кросс-культурной компетентности / Материалы XXI Международных Ахановских чтений, посвященных 95-летию со дня рождения Аханова Какена Ахановича. – Стамбульский университет, 2023. – 464 с.
4. Хупсарокова А.М, Хакунова Ф.П. Предметно-содержательные компоненты поликультурной компетентности педагога // Вестник Адыгейского государственного университета. Серия: Педагогика и психология. – 2011. – № 1. – С. 50–55.

МРНТИ 16.21.47

ПОСРЕДНИЧЕСТВО ТЮРКСКИХ ЯЗЫКОВ ПРИ ЗАИМСТВОВАНИИ КИТАИЗМОВ В СЛАВЯНСКИЕ ЯЗЫКИ

¹Супрун В.И., ²Вэн Цзятун

¹Волгоградский государственный социально-педагогический университет
Волгоград, Россия

²Чанчуньский университет
Чанчунь, КНР

e-mail: suprun@vspu.ru, ong.valentine@yandex.ru

Аннотация. В статье рассмотрена посредническая роль тюркских языков при заимствовании в славянские языки китайских лексем. Тюркские народы проживали в древности рядом с китайцами (ханьцами) и контактировали с ними, в результате чего в тюркские языки были заимствованы китаизмы. В дальнейшем при перемещении тюрков на восток они вступили в контакт со славянами и передали им некоторые из этих заимствований. В статье рассмотрены китаизмы *жемчуг*, *чай*, *книга*, а также упомянуты другие заимствования из китайского языка, которые через тюркское посредничество получили распространение в славянских языках.

Ключевые слова: *славянские языки, китаизм, тюркские языки, заимствование, посредничество*

СЛАВЯН ТІЛДЕРІНЕ ҚЫТАЙ СӨЗДЕРІ АЛУ КЕЗІНДЕ ТҮРКІ ТІЛДЕРІНІҢ ДЕЛДАЛДЫҒЫ

Супрун В.И., Ван Цзятун

e-mail: suprun@vspu.ru, ong.valentine@yandex.ru

Түйіндеме. Мақалада Қытай лексемаларының славян тілдеріне енуіндегі түркі тілдерінің делдалдық рөлі қарастырылған. Түркі халықтары ежелгі уақытта қытайлармен (ханьдықтармен) бірге өмір сүрген және олармен байланыста болған, нәтижесінде түркі тілдеріне китаизмдер алынған. Болашақта түріктер шығысқа қарай жылжыған кезде олар славяндармен байланысқа түсіп, оларға осы қарыздардың кейбірін берді. Мақалада китаизмдер қарастырылған *жемчуг, чай, книга*, сондай-ақ түркі делдалдығы арқылы славян тілдерінде кең таралған қытай тілінен алынған басқа да қарыздар туралы айтылады.

Кілт сөздер: *славян тілдері, қытай сөзі, түркі тілдері, қарыз алу, делдалдық*

MEDIATION OF TURKIC LANGUAGES IN THE BORROWING OF SINOISMS INTO SLAVIC LANGUAGES

Suprun V.I., Weng Jiatong

suprun@vspu.ru, ong.valentine@yandex.ru

Abstract. The article examines the intermediary role of the Turkic languages in the borrowing of Chinese lexemes into Slavic languages. The Turkic peoples lived in ancient times next to the Chinese (Han) and came into contact with them, as a result of which Sinoisms were borrowed into the Turkic languages. Later, when the Turks moved to the east, they came into contact with the Slavs and transferred some of these borrowings to them. The article examines the Sinoisms *жемчуг, чай, книга*, and also mentions other borrowings from the Chinese language, which through Turkic mediation became widespread in Slavic languages.

Keywords: *Slavic languages, Sinoism, Turkic languages, borrowing, mediation*

В древности славянские народы были отделены от китайцев значительным расстоянием, контакты между ними были незначительными. Это, однако, не помешало проникновению в славянские языки китаизмов, которые могли заимствоваться не непосредственно из китайского языка, а через посредничество других языков, прежде всего тюркских. Тюркские народы активно контактировали с китайцами (ханьцами) уже в VI веке, когда император Западной Вэй Вэнь-ди (魏文帝) в 545 году направил к тюркам посланников для заключения союзного договора, а в 551 году каган Бумын (Тумэн, 土门) взял в жены принцессу Чанло (常洛 – 永恒的喜悦 ‘Вечная радость’) из дома Западной Вэй. В 553 году Тюркский каганат возглавил Мукан (木杆可汗), при нём границы государства расширились от Каспийского моря на западе до залива Ляодун на востоке. Династические отношения укрепились женитьбой императора Северной Чжоу У-ди (北周武帝) на дочери Мукан-кагана. Политические, торговые, культурные контакты китайцев и тюрков привели к проникновению в тюркские языки китаизмов. Н. А. Баскаков насчитал 47 китаизмов [1], некоторые из них впоследствии проникли в славянские языки и диалекты.

Одним из ранних китаизмов в русском языке было название жемчуга. Слово первоначально фиксируется в форме *жънчюгъ* в 1161 году в надписи на кресте княгини Ефросинии (Предславы) Святославны Полоцкой (1104–1167), встречается оно также в текстах православного писателя епископа Кирилла Туровского (1130 – около 1182). М. Фасмер отмечает, что эта лексема восходит к древнетюркскому *jänçü*, заимствованному у китайцев [ФЭС/2, с. 46]. Китайское слово 珍珠 [zhēnzhū] возникло путём сложения элементов 珍

‘редкий, дорогой, ценнейший’ и 珠 ‘шарик, жемчуг, бисер’ [2, 123]. П. Я. Черных считает, что слово пришло в русский язык из языков кочевников Северного Причерноморья. У тюрков Алтая название жемчуга имеет аффрикату в инициали – *чиңчи*, тогда как у других тюркоязычных народов слово начинается с *и*, *э*, *х* или *ј*, в монгольском языке употребляется слово *жинжүү* ‘бисер’ [ЧИЭС/1, с. 298].

В форме *женчугъ* название этого предмета употребляется до первой четверти XV века (последняя фиксация – примерно 1425 год), от него образовано прилагательное *женчужьныйи* (*женчюжьныйи*), которое получило дополнительное значение ‘украшенный жемчугом’ [СДРЯ, с. 248]. Однако уже в конце XIV века для удобства произношения в слове происходит прогрессивная контактная диссимиляция и в сочетании двух переднеязычных [нч] первый согласный заменяется на губной, появляются формы *жемчугъ* / *жемчюгъ* / *жомчюгъ* [СДРЯ, с. 244], первая из них закрепляется в литературном языке и становится единственно правильной. Возможно, этот фонетический процесс произошёл ранее, поскольку слово фиксируется в Ипатьевской летописи под 1175 и 1197 годами.

Жемчуг занял важное место в русской культуре, в духовной и бытовой жизни русского народа. Им украшали оклады икон, кресты, шкатулки и другие бытовые предметы, нарядную одежду и головные уборы. Из истории известны многочисленные примеры украшенных жемчугом одеяний русских царей и цариц. Жемчуг нашёл своё место и в одежде крестьянок. В 1840-х годах прусский чиновник и писатель барон Август фон Гакстгаузен-Аббенбург (1792–1866) пишет, что «у всех женщин, которых я тут видел, даже у самых бедных рыбачек, было на шее по крайней мере по 3-4 нитки настоящего жемчугу» [3, 200].

Столь широкое распространение жемчуга в обыденной жизни русского народа привело к развитию семантики его наименования в языке и к образованию большого числа дериватов и словосочетаний с ним. В современном русском языке слово *жемчуг* имеет основное значение ‘драгоценное перламутровое вещество в форме зёрен белого, желтоватого, розоватого (реже чёрного) цвета, добываемое из раковин некоторых моллюсков’, его смысловое варьирование ‘изделие, украшение из таких драгоценных зёрен’, а также смысловой сдвиг (образное употребление) ‘о белоснежных зубах’ [БТС, с. 302]. Употребляется устойчивое сравнение *зубы как жемчуг* [там же, с.302].

Первым дериватом от слова *жемчуг* является прилагательное *жемчужныйи*, образованные с помощью суффикса *-ьн-* с закономерной первой палатализацией заднеязычного *г > ж* и падением редуцированного *ь*. В художественной литературе встречается дериват *жемчужовыйи*. По модели образования существительных со значением единичности при помощи суффикса *-ин(а)* от основ вещественных существительных образовано слово *жемчужина*. Уменьшительно-ласкательным дериватом к нему является лексема *жемчужинка* [БТС, с. 302]. Был также образован глагол *жемчужиться* ‘напомянуть жемчуг своим видом, блеском, оттенком’ [там же].

Из других славянских языков китаизм используется только в белорусском – *жэмчуг*. Остальные славяне распределились на две группы по обозначению этого предмета. Западные славяне для него стали использовать заимствование из европейских языков *perla / perlá*, восходящее к аналогичному латинскому слову с неясной этимологией: польск. *perła*, словац., чеш. *perla*. У поляков лексема была заимствована украинцами: *перли*. В болгарском языке также используется слово *перла*, но основным наименованием является *бисер*, как и в остальных южнославянских языках: серб., макед. *бисер*, хорв., словен. *biser*. В тюркских языках древний китаизм сохранили тур. *inci*, казах. *інжу*, татар. *энже*. Якутское название *чөмчүүк*, возможно, испытало русское влияние.

Китай считается родиной чая. История использования растения для приготовления напитка, по данным китайских исследователей, можно проследить до 1100 г. до н. э. В китайском языке получило распространение слово 茶 [chá] ‘чай’ [5, 3]. В Россию высушенные листья чайного растения впервые попали в XVII веке, когда казаки преподнесли царю в качестве подарка от монгольского алтын-хана свертки с чаем. Только в 1769 году Россия

заключает с Китаем первый договор на поставку чая. К концу XVIII века чай распространился в высших слоях русского общества [4, 98].

Слово *чай* было заимствовано русскими из тюркских языков. Его употребляют также белорусы и украинцы. Тюрки давно познакомились с севернокитайской лексемой 茶 [chá], добавив в ней в конце [j]: тур., азерб. *çay*, татар. *çay*, чуваш. *чей*, узб. *choy*, якут. *чэй* и др. В некоторых языках инициальный согласный был преобразован в соответствии с системой консонантизма в них: башк. *сэй*, казах *шай*. Следует отметить, что в русском языке при заимствовании тюркизмов также добавлялась финаль [j]: *Бату* – *Батый*, *баба* ‘дед, старик’ – *бабай* ‘мифическое существо, которым пугают детей’.

В Европе первоначально также было известно слово с начальной аффрикатой *cha, tcha, chia, cia* (1590-е годы), восходящее к португальскому заимствованию из мандаринского варианта китайского языка *cha* в 1550-е годы. Оно сохранилось в современном португальском языке и его бразильском варианте: *chá*. В румынском языке, видимо, под влиянием славян используется лексема *ceai*. Слово *ჩაი* [chai] употребляют грузины.

Однако с 1610 года главным поставщиком чая в Западную Европу стала голландская Ост-Индийская компания, завозившая чай из южной части Китая, где распространён кантонский (гуанчжоуский) диалект, в котором название растения и напитка произносилось как [te]. Это слово с 1650-х годов стало употребляться в западноевропейских языках и постепенно распространилось по миру: англ. *tea*, нем. *Tee*, фр. *thé*, исп. *té*, ирланд *tae*, венг. *tea*, латыш. *tēja* и пр.

Западные и южные славяне, возможно, через русское посредничество включили в свои лексиконы китаизм: болг. *чай*, серб., макед. *čaj*, чеш., словац., словен., хорв., босн. *čaj*. И только в польском используется латинизм *herbata* < *herba thea* ‘чайная трава’ [BSE, s. 171]. Из польского название чая была заимствовано литовским языком *arbata* и белорусским народным названием напитка *гарбата*.

Лексема *чай* / *čaj* прочно вошла в лексический состав славянских языков и дала большое количество дериватов. От существительного были образованы прилагательные рус., укр. *чайный*, белор. *чайны*, болг. *чаен*, чеш. *čajový* и др., которые послужили основой для названия посуды, в которой готовят чай, места распития чая и пр.: рус., укр. *чайник*, белор. *чайнік*, серб. *чајник*, хорв., словен. *čajnik*, чеш. *čajník*; рус., белор. *чайная*, укр., болг. *чайна*, серб. *чајна*, хорв. *čajna soba*, чеш. *čajovna*, словац. *čajovňa*, словен. *čajnica* и т. п.

Чай стал важной составляющей русской бытовой культуры, в результате возникло особое приветствие участникам чаепития *Чай да сахар!* или *Чай с сахаром!* [БТС, с. 1466]. Встречается также формула благодарности за угощение во время чаепития: *Спасибо за чай-сахар!* У других славян подобные этикетные формулы не используются.

Сложную историю имеет праславянское слово *книга*, которое представлено во всех славянских языках: рус., укр., болг., македон. *книга*, белор. *кніга*, серб. *књига*, хорв., босан., словен. *knjiga*, чеш., словац., в.-луж. *knihа*, польск. *księga*. Этимологи предполагают, что оно также является китаизмом-тюркизмом. В китайском языке существует слово 卷 [juàn], которое первоначально было счётной единицей в третьем тоне [juǎn], потом стало использоваться для обозначения шёлковых книг [6, с. 97]. В Средние века иероглиф 卷, вероятно, произносился [kiɛn / kiɛn]. Тюрки заимствовали это слово, преобразовали его в *küin*, от которого возникла уменьшительно-ласкательная форма *küinig*, перешедшая к славянам.

В русском языке имеется лексема *книгоцел* ‘любитель чтения, книжник’ [БТС, с. 435], она также была заимствована у тюрков от восточнобулгарского и древнетюркского слова **küinigči* [ФЭС/2, с. 263].

С помощью суффикса *-ьн-* с закономерной первой палатализацией заднеязычного *g* > *ж* и выпадением *ь* в слабой позиции было образовано прилагательное рус. *книжный*, белор. *кніжны*, болг. *книжен*, чеш. *knižní*. В польском языке используется слово *książka* с утратой деминутивного значения, оно оказало влияние на такое же употребление слова *книжка* в украинском языке. В этих языках были образованы прилагательные польск. *książkowy*, укр. *книжковий*.

Западные и южные славяне калькировали слово *библиотека*: чеш. *knižovna*, словац. *knižnica*, хорв., словен. *knjižnica*. Сходные слова были образованы для названия книжного магазина: белор. *кнігарня*, укр. *книгарня*, польск. *księgarnia*, словен. *knjigarna*, болг. *книжарница*, серб. *књижара*, хорв., босн. *knjižara*.

К китаизмам, пришедшим в славянские языки через тюркские, относятся также слова, получившие распространение, прежде всего, в русском языке и народной речи: *алтын* 'старинная русская монета достоинством в три копейки', *чан* 'большая бочка, кадка' (у этого слова есть и убедительная русская этимология < *дъщань* [ФЭС/4, с. 314]), *утюг* 'прибор для глажения белья, платья и т.п.', *топчан* 'деревянная кровать или диван без спинок', *чугун* 'сплав железа с углеродом', *пай* 'доля, вносимая в общее дело отдельным его участником или приходящаяся на кого-л.', а также специфические обозначения тюркских реалий: *хан* 'титул феодального правителя у тюркских и монгольских народов', *каган* 'титул главы государства у тюркских народов', *бек* 'феодальный титул в странах Востока' (все дефиниции из [БТС]). Некоторые единицы используются в исторической литературе, в диалектах и в русском языке национальных автономий: *зайсанг*, *бурхан*, *чанак*, *тайши*, *тархан* и пр. Большинство из этих китаизмов представлено в белорусском и украинском языках, некоторые обозначения тюркских реалий известны и в других славянских языках: болг., серб. *хан*, польск. *chan*, чеш. *chán* и др.

История славянских китаизмов свидетельствует о сложных путях проникновения слов в языки, о взаимовлиянии и взаимообогащении языков в результате контактов между народами, об отсутствии непреодолимых границ между языками и культурами, о континуальности языкового развития человечества.

Словари

БТС – Большой толковый словарь русского языка / гл. ред. С. А. Кузнецов. Санкт-Петербург: Норинт, 1998. 1536 с.

СДРЯ – Словарь древнерусского языка (XI–XIV вв.) в 10 т. / Глав. ред. Р. И. Аванесов. Т. III. Москва: Русский язык, 1990. 511 с.

ФЭС – Фасмер М. Этимологический словарь русского языка. В 4 т. 2-е изд., стер. Москва: Прогресс, 1986–1987.

ЧИЭС – Черных П. Я. Историко-этимологический словарь современного русского языка В 2 т. 3-е изд., стереотип. Москва: Рус. яз., 1999.

BSE – Brückner A. Słownik etymologiczny języka polskiego. Warszawa: Wiedza powszechna, 1970. 806 с.

Литература

1. Баскаков Н. А. К проблеме китайских заимствований в тюркских языках // *Turcica et Orientalia: Studies in honour of Gunnar Jarring on his eightieth birthday*. – Stockholm: Norstedts Tryckeri, 1988. – P. 1-8.

2. Вэн Цзятун. Функционирование слова *жемчуг* в русском языке // *Известия Волгоградского государственного педагогического университета*. 2021. № 2(155). – С. 122-127.

3. Гакстгаузен А. Исследования внутренних отношений народной жизни и в особенности сельских учреждений России. Т. 1. – Москва: Тип. А. Н. Мамонтова и К^о, 1870. XXII. – 490 с.

4. Супрун В. И., Вэн Цзятун. Слово *чай* и его дериваты в русском языке // *Ученые записки Крымского федерального университета имени В.И. Вернадского. Филологические науки*. 2023. Том 9 (75). № 1. – С. 86-99.

5. 冈夫. 茶文化. 北京: 中国经济出版社, 1995.

6. 暴希明. 篇、卷、册和中国古代书籍制度的变迁. *安阳师范学院学报*, 2006 (001). 页码 91-97.

**ҚАЗАҚ ПОЭЗИЯСЫНДА АҚЫНДАРДЫҢ
ИМАНДЫЛЫҚ-АДАМГЕРШІЛІК ҚАСИЕТТЕР ТАЗАЛЫҒЫН САҚТАУҒА
АРНАЛҒАН СЫНШЫЛ САРЫНДЫ ӨЛЕНДЕР**

Сейткулова А.Т., Ералиева Т.Е.
Қазақ -Ресей Медициналық университеті
Алматы, Қазақстан
e-mail:aimuratova81@bk.ru
001.apple.83@mail.ru

Түйіндеме. Қазақ поэзиясының эпикалық шығармаларындағы өмір шындығының көркемдік жинақтау, бейнелеу ерекшеліктері қарастырылған.

Кілт сөздер: *қисса, дастандар, ұрпақ, пайғамбар, өркендеу, даму, имандылық, адамгершілік, тәрбие, шығармалар, даралау, мінездеу*

**POETS IN KAZAKH POETRY
CRITICAL POEMS FOR KEEPING THE PURITY OF FAITH AND HUMANITY
CHARACTERISTICS**

Seitkulova A.T., Yeralieva T.E.
Kazakh-Russian Medical University
Almaty, Kazakhstan
e-mail:aimuratova81@bk.ru
001.apple.83@mail.ru

Abstract. The article deals with the features of artistic collection and representation of the reality life in the epic works of the Kazakh poetry.

Keywords: *stories, sagas, generation, prophet, prosperity, development, faith, morality, education, compositions, personalization, characterization*

**ПОЭТЫ В КАЗАХСКОЙ ПОЭЗИИ
КРИТИЧЕСКИЕ СТИХИ ДЛЯ СОХРАНЕНИЯ ЧИСТОТЫ ВЕРЫ И
ЧЕЛОВЕЧНОСТИ**

Сейткулова А.Т., Ералиева Т.Е.
Казахско-Российский медицинский университет
Алматы, Казахстан
e-mail: aimuratova81@bk.ru
001.apple.83@mail.ru

Аннотация. В эпических произведениях казахской поэзии предусмотрены художественно обобщающие, изобразительные особенности действительности.

Ключевые слова: *рассказы, саги, поколение, пророк, процветание, развитие, вера, мораль, образование, произведения, индивидуализация, характеристика*

Қазақ поэзиясындағы діни-исламдық дүниетаным мәселесінің тарихи жолмен дамып өрістеуінде қисса-дастандар аса өнімді сала ретінде танымал болып келеді. Адамдардың, әлемнің жаратылуы, ұрпақтардың өсіп-өнуі, өркендеп дамуы, т.б. - саналуан мәселелерді қамтып жазуда, әрине, эпикалық шығармалардың жанрлық поэтикалық табиғаты айрықша маңызды болды. Көркемдік ойлау діни-исламдық дүниетанымның эстетикалық-танымдық болмысы. Профессор С.Негимовтің пікірі де діни-исламдық дүниетаным сипатын халықтық сана тереңдігі тұрғысында бағалауға бағдарлайды: «Көркем сананың эмоциялық белсенділігі,

эстетикалық сезімнің кемелділігі, сергектігі, тез, шапшаң шабыттану, болжағыштық, тұтанғыштық қасиеттер көркемдік ойлаудың тегеуірін қуатын танытады... Демек, әсерлену, түйсік арқылы дүние дидары мен өмір шындығының философиялық- эстетикалық мәнін ашуға ұмтылыс жасаймыз» [1, 118 б.].

Ислам оқымыстыларының бірі имам Ибн Кәбирдің еңбектері негізінде құрастырылған «Пайғамбарлар қиссасы» атты кітапта адамзатты имандылық- адамгершілік жолына тәрбиелейтін осы эпикалық шығармалардың тарихи- тағылымы атап көрсетілген [2, 10-11 бб.]. Осы «Пайғамбар» сөзі ислам діні қазақ даласына таралған VIII-IX ғасырдан бастап, фольклор мен әдебиет мұраларында мол қолданылып келеді. Қазақтың халық тілінің құрамында белсенді қолданысқа айналуында, әрине, сөз өнері мұраларын туындатушы ақын-жыраулардың шығармаларында, би-шешендердің сөздерінде жиі пайдаланылды. Халық ортасындағы діни-ислам насихатының пәрменді құралы Құран Кәрім сүрелері аяттарының үздіксіз ауызша оқылуы да шешуші ықпал жасады. Қазақ поэзиясындағы діни-исламдық дүниетанымның тарихи-әдеби жүйесіне негіз болған пайғамбарлар туралы қиссалардың аталған «Пайғамбарлар қиссасы» кітабы бойынша жүйеленуін негізге аламыз [2, 256- 261 бб.]. Осы арада осы кітапта берілген «Елші мен пайғамбардың айырмашылығы» түсіндірмесін де назарға алуды жөн көреміз: «Елшіге жаңа шарифат уахи етіліп, соны халыққа жеткізу тапсырылған. Сондықтан пайғамбар өзінен алдыңғы елшінің шарифатын жалғастырушы. Елші мен пайғамбарға ортақ міндет Аллаһтың шарифатын халыққа жеткізу. Сонда әрбір елші пайғамбар, ал, әрбір пайғамбар елші емес. Демек, елшінің дәрежесі пайғамбардың дәрежесінен артық болып саналады» [2, 9 б.].

Діни-исламдық дастандар қазақ поэзиясындағы имандылық-адамгершілік ұлағатын бұқаралық-ақпараттық насихат ауқымында таратуымен ерекшеленеді. Себебі, қазақтың дәстүрлі жыршылық орындаушылық өнері аясында бұрынғы батырлық және ғашықтық эпикалық жырларды жалықпай тындап, рухани ләззат алумен келе жатқан тындаушылық қасиет ислам такырыбындағы дастандарды тыңдауда да өзара тұтасып ұштасты. Қазақтың ұлттық-этнографиялық дүниетанымындағы бұрынғы Тәңірілік наным-сенімдер жүйесіндегі Жаратушының күдіретін мойындау табиғаттағы барлық құбылыстарды, жанды тіршілік иелері мен жансыз заттардың өзара сабақтастығын бағалау, тіршілік қозғалысындағы барлық іс-әрекеттердің адам тағдырына қатыстылығы Жаратушы күдіреті екендігін түсіну, т.б. көзарастар эпикалық шығармалардың мазмұны мен пішіні арқылы қамтылғаны танылды. Діни исламдық дастандардың ішінде, әрине, Мұхаммед пайғамбар (с.ғ.с.) туралы дастандар кең көлемде жырланды. Мұхаммед пайғамбарға арналған дастандардың тарихилығы ислам дінінің пайда болуы, қалыптасуы, дамуы кезеңдерімен сабақтасып өріледі. «Мұхаммед пайғамбардың өсиет хадистері». «Мұхаммед пайғамбардың әйел және отбасы туралы өсиеттері» және осы хадистердің аудармалық түсініктемелері, т.б. бәрі де адамзаттың ақыл-ойын дамыту, терендету, дамыту қызметтерін атқарушылық тағылымымен танылды.

Пайғамбарлар туралы әлем әдебиеті шығармаларындағы ортақ сарын олардың Жаратушы Алла ұйғарған қызметтерін атқаруы. Шығыс классикалық поэзиясы ақындарының (Сағдидың, Әбдірахман Жәмидің, т.б.) шағын сюжеттік хикаялық-дидактикалық шығармаларында Жаратушы Алланың қасиетті аманаты ислам дінін, Мұхаммед пайғамбарымыздың (с.ғ.с.) елшілік қызметін насихаттаушы сахабалардың ұлағатын (шыдамдылық, қанағатшылдық, қайырымдылық, т.б.) ұлықтау дәстүрінің қазақ поэзиясының көркемдік негіз болғандығы айқын. Қазақ әдебиетінің тарихындағы Майлықожа Сұлтанқожаұлының, Мәшһүр Жүсіп Көпейұлының. Тұрмағамбет Ізтілеуұлының және т.б. көрнекті ақындардың ислам діні тарихына, пайғамбарлардың қызметіне арналған шығармалары осы дәстүрдің тиянақты жырланып қалыптасуына ықпал етті.

Мәшһүр Жүсіптің жалпы ислам діні тарихына арналған мол шығармалары бар: «Ібіліс шайтан хикаясы», «Ақыреттің егіні», «Яһуда, Патрос әңгімесі», «Опасыз әйел», «Әдһам диуана және Ибраһим» «Нұх пайғамбар мен бір кемпір», «Жүсіп пайғамбар туралы», «Дін тағылымы» (бірінші, екінші, үшінші әңгімелер), «Дін тарихы», «Ғылым-білім» (1-9-әңгімелер), «Алла күдіреті». «Бала Сүлеймен тапқырлығы», т.б. әңгімелері, өлеңдері,

дастандары бар. Мәшһүр Жүсіптің «Алла құдіреті» атты тарихи баянында Құран Кәрім сүрелері аяттарындағы ғарыштық-ғаламдық тіршілік әлемінің жаратылуы туралы деректерді насихат тілімен түсіндірген. Ақынның «Хаятбақшы» атты дастанының идеялық-композициялық желісінде мынадай мәселелер саралана байқалады: біріншісі ақынның өзіндік шығармашылық өнер мұрасымен адамдардың жан әлемін ашудағы қызметін баяндағаны; екіншісі өзінің шығармашылығы арқылы адамзат ұрпақтарына ортақ арғы-бергі тарихындағы Жаратушы Алладан адамзатқа жіберілген кітаптар (Таурат, Забур, Інжіл, Құран), атақты тұлғалар (Тақ Сүлеймен, Хазіреті Дәуіт, Ибраһим, Ғайса, Нұх, Наушеруан, Хазіреті Ғұмар, Жомарт Ғалы, Хұсырау, т.б.), көрнекті мекендер (Фирдаус бағы, ғарыштық екі ғалам Шаһи, Миғраж және Мекке, Қағба), қалалар (Шам, Шәріп, Басра, Бағдат, Рие, Һамадан) туралы дидактикалық- философиялық толғаныстары; үшіншісі – Мұхаммед пайғамбардың дүниеге келеріндегі жер-жаһанға оның нұрының келгендегі құдіретті күші әсер- қуатының (Наушеруан патша сарайындағы жиырма екі мұнарасының бірден он төртінші құлағаны, Қағбадағы үш жүз алпыс пұттың құлап қирағаны, шайтандардың қайғыруы, т.б.) дәлелденуі; төртіншісі – Мұхаммед туылғаннан кейінгі жер-жаһанның жаңғыра бастауы, ата-анасы қайтыс болып оның жетім қалғаны, бала емізуге жалданған Халима атты әйелден қоректенгені; бесіншісі ағасы Әбутәліптің қамқорлығымен еңбекке араласуы, Хадиша атты әйелдің керуендерін басқаруы, ақыры екеуінің үйленуі; алтыншысы пайғамбарлық қасиеттерінің (Хадишаның түсінде Мұхаммедтің оның пайғамбар болатынының енуі, Мұхаммедтің басына ақ бұлттың шатыр болғаны, т.б.) білінгені; жетіншісі Мұхаммед пен Хадишаның үйленгені; сегізіншісі Мұхаммедтің қырық жасында пайғамбарлықтың ресми мәлім етілгені, әуелі Меккеде жария болып, одан кейін Мединенің қолдауымен ислам дінінің жер- жаһанға мәлім болғаны [3, 167б.]. Дастанның «Хаятбақшы» атануының мәнісі ислам діні аясындағы адамзат тарихын өлеңмен қамтып жырлау. Мәшһүр Жүсіптің «Пайғамбардың дүниеден өтуі» атты дастаны - Алла Елшісінің бақиға аттанардағы көңіл - күйін және оның жанындағылардың хал- ахуалын эпикалық тыныспен жырлаған туынды. Алла Елшісінің исламды қалыптастыруы, адамзат ұрпақтарына аманат етуі өркениет тарихының аса қасиетті жетістігі. Дастанның идеялық-композициялық желісінде адамзат тарихындағы соңғы пайғамбардың да Жаратушы Алланың құдіретімен 63 жас өмір кезеңінен кейін бақиға аттануы ұлағаты түсіндірілген. Бұл оқиға арқылы жалпы адамзат қауымының да мезгілі жеткенде фәниден бақиға аттанатындығы дәлелденген. Дастанның құрылысында ақынның эпикалық баяндау мен лирикалық-дидактикалық толғаныстары жүйесі тұтаса өріліп отырады. Ондай шумақтары эпикалық шығармадағы тарихи тұлғалар іс-әрекеттерінің өмір шындығымен сабақтастығын дәлелдеу, дәйектеу қызметін атқарып тұрғандай әсерге бөлейді.

Тұрмағамбет Ізтілеуұлы ақынның бұрын ғылыми айналымға ене қоймаған діни-исламдық шығармалары дүниетанымға қазақ әдебиетіндегі діни-исламдық тән гуманистік тағылым ұлағатын танытады. Ақынның «Мұхаммед туралы» атты дастанына исламды насихаттай бастаған алғашқы кезде Мұхаммед пен оның дінін мойындаушы сахабаларының өміріне қауіп төнген ақиқат оқиға негізге алынған. Дастан сюжетінің басталуында Мұхаммедті мойындамай, оны өлтіруді ойлаған Абужаһил бастаған кәпірлердің іс-әрекеттері айтылған. Дастан сюжетінің дамуында сахабасы Әбубәкір Сыдықпен бірге Хира тауындағы бір үңгірге барып Мұхаммедтің тығылғаны тарихи дерек негізінде берілген. Үңгірге орналасқан Мұхаммедтің ұйықтағаны, Әбубәкір Сыдықтың оны күзеткені, үңгірдегі жылан індерін шекпенін сөгіп бітегені, бір тесікке шүберегі жетпей қалып табанымен жапқаны өмір шындығына сәйкес. Жалаңаш табанын жылан шаққан Хазірет Сыдықтың қиналысынан оянған пайғамбар сол жараны тілімен жалап сауықтырады. Сюжеттік шиеленіс сәті пайғамбардың дұғасынан жылан тілінің залалсыздандырылғаны. Ақын халыққа белгілі мифологиялық-фольклорлық аңыздауды негізге ала отырып, жыланды да сөйлеткен. Ол Иса заманынан бері Мұхаммедті күткенін, бала-шағасыз жалғыздығын айтып жылайды, кешірім беруін өтінеді. Жыланға кәлиманы үйреткен Мұхаммедтің қамқорлығына жәндіктер ғана емес, жер бетіндегі бүкіл адамзат қауымының риза болғандығы айтылады. Дастан сюжетінің шарықтау шегінде Мұхаммедті іздеп жүрген дұшпандар тығылған Хира тауындағы үңгіріне қылыштарын

жалаңдатып келгенде исламды мойындаған жәндіктердің де, құстың (көгершін) да Мұхаммедті аман сақтауға себепкер болған іс-әрекеттері көркем шындық заңдылығымен дәйектелген [4, 361-364 - бб.].

Қазақ поэзиясындағы діни-исламдық дүниетанымды эпикалық сипатпен жырлау үрдісі ХХІғ. басындағы әдеби үдерісте де жалғасуда. Мысалы, ақын Серік Ақсұңқарұлының «Адам Ата Науа Ана» атты поэма-трагедиясының идеялық-композициялық желісінде Адам Ата мен Науа Ананың сұхбаттары арқылы адамзат тарихының қарама-қайшылықты қозғалыс заңдылығы жырланған. О бастан Алла тиым салған «Білім» ағашы дәнінен Өзәзіл-Ібілістің азғаруымен ауыз тиген екеуінің жұмақтан қуылғаны, содан кейін мәңгі-бақи өздері де, ұрпақтары да адасумен, біріне - бірі өштесумен, бірін-бірі өлтірумен, арпалыспен келе жатқан трагедиялық тіршілік тынысы өрнектелген. Өмір бойы эзәзіл ойдың шырмауынан шыға алмаған адамзат ұрпақтарының қақтығыстарға («Таусылмайтын кикілжіңі, таласы, жердің үстін, аспан астын ылаң қылып, бір- бірінің етін жейтін мәңгілік туды бүгін адамзаттың баласы») толы күрделі өмір келбеті бейнеленген [5, 404-427 бб.]. «Сахабаларға арналған туындылардағы тарихилық пен көркем Шындық» атты екінші тарауда ислам тарихында Мұхаммед пайғамбарымыздың (с.ғ.с.) Жаратушы Алла ұйғарған елшілік қызметіне қолдау жасаушы қайраткерлер туралы шығармалардың поэтикалық ерекшеліктері қарастырылған. Энциклопедиялық кітаптарда [6,18б.], исламтанушы- ғалымдардың еңбектерінде ислам дінінің әлемге таралуында сахабалардың аса зор ықпалды қызмет атқарғандары дәлелденген. «Терминдік мағынасына келсек, Аллаһ Елшісін (с.ғ.с.) көрген, аз уақыт болса да Оның сұхбатын тындап, иман келтірген және дүниеден иманды өткен сахабаға жатады (Ибн Хажар әл-Әсқалани, әл-Исәбә фи темиизис-сахаба, Мысыр, 1928, 1:7)» [8, 11 б.].

Қазақ поэзиясының орта ғасырлардағы кезеңдерінде ислам діні таралуының аса ықпалды тұлғалары сахабалар жайындағы шығармалары да классикалық Шығыс әдебиеті арнасын дамыта түсті. Жаратушы Алланың Мұхаммедті елші етіп ұйғаруынан кейін оның пайғамбарлығына ең бірінші болып иман келтіргендер «Муһажирлер» және «ансар» атауымен халыққа кеңінен танымал болды. Ислам діні тарихына арналған зерттеу еңбектер бойынша сахабалардың дәрежелері, жалпы саны да аталады. Сахабалардың ішінде ең жақын туысқаны да, дүние-мүліктері де жоқ, ең кедей сахабалар «Суффа сахабалары» деп аталып, олар пайғамбардың өзінің және ауқатты сахабалардың камкорлығында болған. Құран Кәрімнің сүрелеріндегі (Әли- Ғымран сүресі, 114-аят; Фатыр сүресі, 29-аят; Әнфал сүресі, 74-аят; Тәубе сүресі, 100-аят; Хашыр сүресі, 9-10-аяттар; Бақара сүресі, 218-аят. т.б.) аяттарда [9, 34-437 бб.] олар жайында имандылық бағдарын нығайтушылар. мұсылман әлемін танытушылар тұрғысында бағалайды. Мысалы, Құран Кәрімнің 8-Әнфал сүресінің 74-аятындағы сахабалар мен оларды қолдаушылар хақындағы аяттың имандылықты нығайтатын ұлағаты айқын [9, 186 б.].

Шығыстың классикалық (Әбілхасан Рудаки, Омар Һәйям, Сағди, т.б.), ортағасырлық түркілік суфизм поэзиясы ақындарының (Ахмед Йүгінеки, т.б.) пайғамбар мен сахабалар қызметін тұтастықпен жырлау үрдісі ХІХ-ХХ ғғ. қазақ поэзиясында дамытыла жырланды. Ислам дінін Мұхаммедтің ұстанымы бойынша насихаттаған, пайғамбар өмірден өткеннен кейін де сол жолды да дамыта жалғастырған төрт сахаба (Әбубәкір, Омар, Оспан, Әли) ислам тарихының ең көрнекті қайраткерлері болып бағаланып танылды. Мәшһүр Жүсіптің «Мұхаммед пен шәриарлар» атты дастанының құрылысында Ислам дінін жер бетіне таратушы Жаратушы Алланың Елшісі мен оның қойған сауалдарына сахабалардың берген жауаптары сарапталған. Дастанның әуелгі бөлігінде Мұхаммед пайғамбардың (с.ғ.с.) Елшілік қызметін бірден бағалап, Исламды әлемге таратуда, сөйтіп адамзатқа зор бакыт сыйлаған шәриарларға бағалаулар берілген [10, 144-145 бб.].

Ислам тарихының адамзат ұрпақтарына имандылық тағылымын дарытуына зор үлес қосуына қызмет еткен аталған сахабалардың ішінде әуелгі аталатыны Әбу Бәкір (Әбу Бекр; 573-13/634) Мұхаммед пайғамбардың жақын досы, үшінші әйелі Айшаның әкесі, ислам әлеміндегі бірінші халиф (орынбасар). Хиджра кезінде пайғамбардың жанында болған. Арабстан аумағынан тыс өлкелердегі (Византия, Иран, Сирия, т.б.) ислам дінінің кен қанат

жайып таралуын ұйымдастырған. Өзінің екі жыл басқаруы кезінде ол ислам діні негізіндегі мемлекеттік құрылымды нығайтты [7,296.]. Әбубәкірдің исламды нығайтудағы өз ұстанымына адалдығы, беріктігі, Мұхаммед пайғамбарымыздың (с.ғ.с.) қасиетті ісін жалғастырудағы қайраткерлігі ғасырлар бойы талай әңгімелерге, өлендерге, дастандарға арқау болып келеді. Негізінен, ол туралы жырлар Мұхаммед пайғамбардың елшілік қызметін тану, бағалау, ол қайтыс болғаннан кейінгі алғашқы жылдарда исламды сақтау жолындағы оқиғалар желісінде қамтылады. Сахабалардың қатарында үнемі екінші болып аталатыны Омар бин Әл-Хаттаб әл-Фарук. Омар өзінің халифтік кезеңінде Әмір әл-Мумини, яғни исламдағы имандылық заңдылығын сақтаушы атағына ие болған. Ислам елдерінің фольклоры мен әдебиеті шығармаларында Омардың Ислам діні заңдылықтарының, парыздардың (иман, ораза, намаз, зекет, қажылық) орындалуын заңдылық жүйесіне айналдырғаны жырланады. Қазақ поэзиясындағы көрнекті эпикалық туындыларда Омардың ислам заңдылығы имандылықты сақтаудағы ұстанымын танытатын бірнеше туындылар бар. Мысалы, акын Ерімбет Көлдейбекұлының «Әбу Шашма» [11, 260-272 бб.], Омар Шораяқұлының «Әбу-Шаһыма» [12, 166-175 бб.] атты дастандарында осы сахабаның исламдағы имандылық қағидасын сақтауда жасаған мәрт қылығы жырланған. Дастандар сюжеттерінің шиеленісті, шарықтау шектерінде алданып күнәға ұрынған баланың қатесін кешіруді өтінгендерге де, дүренің жетпісінен кейінгілерін өздеріне соғылуын сұрағандарға (Оспан, Сәдуақас, Бибі Патыма, Асан, Үсен) да иілмеген Омардың шешімі орындалады («Ұрғанда тоқсан дүрені жаны шықты, батамен қош айтысып, талаң етті»). Омар Шораяқұлы дастанының сюжеттік шешімінде әділдік, Ислам заңдылығын сақтау жолындағы мәрттік ұстаным дәлелденген. Исламдағы адамгершілік-имандылық тағылымының адамзат ұрпақтарын маскүнемдікке салынбауды, зинакорлықпен айналыспауды уағыздайтын ұстанымы Омардың сюжеттердегі шешімдері арқылы дәлелденген.

Мұхаммед пайғамбардың қасиетті қызметін жалғастырған сахабалардың қатарында үшінші болып аталатыны Оспан ибн Аффан. Оспанның халифтігі кезінде жүзеге асқан игі шаралардың бірі Құран Кәрім сүрелері жинағын құрастыратын топтың құрылғаны. Топқа Зайд бин Сабит жетекшілік етеді, Құранның толық жазба мәтіні дайындалады. Құран Кәрім кітабындағы 114 сүредегі аяттардың, ондағы сюжеттердің он төрт ғасыр бойы әлем халықтарының фольклор мұралары мен әдебиет шығармаларына тұрақты желі болуында сахаба Оспанның осындай еңбегі негіз болды. Оспан сахабаның есімі казак поэзиясында исламға адалдығын сақтаушы, Құран Кәрімді адамзатқа қағаз бетіне жинақтап жеткізуші ретінде аса қадірлі болмысымен жырланған.

Ислам діні таралған халықтардың фольклоры мен әдебиетінде мол жазылып келе жатқан тарихи тұлға, сахаба Әли ибн Әбу Талиб (597-41/661). Ол Мұхаммед пайғамбардың немере інісі және күйеу баласы. Ол сүнниттердің төртінші тақуа халифы және шииттердің тұңғыш имамы. Шығыстың классикалық әдебиеті мұраларында Әли ислам дінін нығайту, дамыту жолында аса зор қайраткерлігімен, әсіресе, жауынгерлік, батырлық іс-әрекеттерімен даралана бағаланған. Қазақ сөз өнерінің фольклор мұраларында және әдебиет шығармаларында оның Әзірет Әлі (Хазірет Ғали) есімімен тарихилық негізге сәйкестендіріле жырланғанын көреміз. Қазақ поэзиясындағы көлемді эпикалық шығармаларда негізінен көркем шындық поэтикасына тән сюжеттік желілер жырланған. Мысалы, Майлықожа Сұлтанқожаұлының «Зарқұм», Мәшһүр Жүсіптің «Ахтам хазірет һәм Ғалы батыр», «Сараң бай мен Ғалы арыстан», «Ғалының мырзалығы» (3-том), «Мұхаммед пен шәриарлар» (5-том), Ерімбет Көлдейбекұлының «Хазірет Ғали мен Дариха кыз», «Хазірет Ғали мен Мағауияның соғысы», Омар Шораяқұлының «Мағауия» және т.б. акындардың (Мәделі, Шәді, Тұрмағамбет, Ақыт, Мұсабек, т.б.) шығармалары Әзірет Әлі тұлғасының көркем шындықпен бейнеленуінде ортақ дүниетаным бірлігімен жырланып келеді.

Қазақтың батырлық-қаһармандық эпосы жырларымен жүздеген жылдар бойы қанығып, қалыптасып өскен қазақ ұрпақтары үшін сахаба Әлидің ислам дінін жолын нығайту жолындағы іс-әрекеттері де ұлттық діл болмысымен тұтаса кірікті. Мәшһүр Жүсіптің «Ахтам хазірет һәм Ғалы батыр» дастанында ислам дінін сақтау, нығайту жолындағы сахабалардың

өзара достығы, адалдығы, мәрттігі, т.б. асыл қасиеттерді иеленген берік ұстаным көзқарастары дәріптелген. Дастанның идеялық-композициялық желісі мынадай сюжеттік бөліктерден құралған: біріншісі ислам батыры Ғалыны (Әлиді) өлтіру туралы Жанаділ шаһары патшасының балуандарымен ақылдасуы. Қабыл есімді батырының Мединеге аттануы; екіншісі Мединедегі Ахтам сахабаға Қабылдың жолығуы, өзінің Ғалы екенін айтып сол үшін Ахтам сахабаның өз басын алдыртуы; үшіншісі - Ғали үшін жанын қиып басын алдырған сахабаның оқиғасын Мұхаммедтің Жебірейіл періште арқылы Жаратушы Алладан естуі; төртіншісі - Ахтам сахабаның басын кесіп өлтірген Қабылды іздеп барып Ғалының оны өлтіруі, кәпірлер әскерімен жалғыз соғысқаны, жасырын қазылған орға құлауы; бесіншісі Мұхаммед пайғамбардың (с.ғ.с.) өзі келіп, қасиетті тастарын салып Ғалыны ордан шығарып құтқарғаны. Ғалының кәпір патшасын өлтіріп, халқын мұсылмандыққа кіргізгені, Медине халқына аман-есен қауышқаны. Бұл дастанның құрылысындағы оқиғалар жүйесі. Дастанның басты кейіпкерлері Ахтам мен Ғалының екеуіне тән мінез-құлық сипаты даралана бағаланған. Ахтам сахабаның Ғалыға төнген ажалды өз басына қабылдағаны исламға адалдықтың шынайы көрінісі.

Ал, Ғалы бейнесінің дастандағы даралануында ақынның бірқатар көркемдік шешімді қолданғанын байқаймыз. Басты кейіпкерді даралауда Ғалының ислам әлемін қалыптастыру, дамыту, сақтау жолындағы іс-әрекеттері фольклор мен әдебиет мұраларында қалыптасқан көркемдік дәстүрлер тұтастығымен жырланған. Кейіпкердің кескін-келбетін бейнелеудегі шындық пен қиял тұтасуы айқын. Өзі үшін басын кескізіп, шейіт боп кеткен досы Ахтам сахабаның кегін алуға барған елдің патшасына кім екенін білдірмей тұрып айтқан бейнелеу жыры әсерлі [3, 206 б.]. Дастанның басты кейіпкері Ғалының кәпір патшасы жасаған әуелгі сынақтардың бәрін де қайнаған күш-жігермен орындағаны қаһармандық рух қуатымен жырланған. Қырық арыстанның сүйектерін жерге қақтыра бір жерге үйгізеді, ауырлығы қырық сегіз пұттық екі темір әкелдіреді. «Ғалының жолдасымын» деген атымен жасаған оның күш-қайрат таныту сынағы да білек күш-қуатының шындығын айқын танытады. Әзірет Әлі күш-қуатының осылайша ұлғайтылған бейнелеулермен жырлануында, әрине, әлем фольклоры мен әдебиет мұраларына тән әсірелеу дәстүрінің табиғатын аңғарамыз. Фольклор мен әдебиет шығармаларындағы жеке тұлғаларды, құбылыстарды бейнелеудегі осындай ұлғайтылған эпизодтар, көркемдік суреттеулер халық дүниетанымының романтикалық қиял-ғажайып ой бағдарына негізделеді. Дастан сюжетінің осы шиеленісті сәтінде ислам дінінің Мықтымсынып Ахтам сахабаның басын алған жау батыры Қабылдың Ғалының алдында мүлдем мүсәпір, әлсіз жағдайда болғанын оқимыз. Бұл бас батыры, пайғамбардың сахабасы – Әлидің, дастандағы Ғалының батырлық-жауынгерлік тұлғасын даралай танытатын қасиеті. Басты кейіпкердің оқиғалар барысында даралануы шығарма авторының көркемдік шешімі аясында орындалатын ерекшелік. Дастан кейіпкері Ғалының жекпе-жекте де, мың сан әскермен шайқастарда да үнемі жеңімпаздық қуатымен бейнеленгені тарихи тұлғаның Исламды нығайтудағы қасиетті істері тұрғысынан айқындалған. Ислам дінін нығайту жолында жүрген батырдың тұлпары Дүлдүл де, алдаспаны Зұлпұқар да батырлық эпостардағы дәстүрлі бейнелеулермен сараланған. Ислам дінінің ең көрнекті қайраткерлері сахабалар Әбубәкір, Омар, Оспан және Әлидің жары бибі Фатима, пайғамбардың серігі Біләл, балалары Хасен, Хұсайын – бәрі де оқиғалар барысындағы тілеуқор көңіл - күй сарынымен назарға алынған. Дастан желісінде Мұхаммед пайғамбардың бейнеленуі де оқиғалардың дамуымен үйлесімді сабақтастырылып отырады. Ахтам сахаба қаза болғаннан кейін үш күн өткенде Мұхаммед пайғамбардың оны іздетуі, Жебірейіл періште арқылы Алладан ақиқатты естуі, Ғалының кәпір қаласы Жанаділге аттануына дұға-батасын беруі, жау жерінде қапыда орға түсіп қалған батырды өзі барып қасиетті тасымен құтқаруы бәрі де Алла Елшісінің құдіретін танытады. Дастанның көркемдік түйіні ислам дінін нығайту жолындағы сахабалар бірлігінің, ынтымағының қуаттылығын дәлелдеу. Сахаба Әлидің ислам тарихындағы аса көрнекті қасиеттерінің бірі жомарттығы. Оның жауынгерлік, батырлық, балуандық іс-әрекеттерін арқау еткен шығармаларға қоса жомарттығына да арналған өлеңдер, дастандар арналған.

Мәшһүр Жүсіптің «Сараң бай мен Ғалы арыстан» атты дастанында да сахаба Әлидің (дастанда Ғалы) жомарттық қасиетін даралап жырлаған. Эпикалық шығарманың композициясындағы сюжеттік бөліктер сабақтастығы арқылы фәнидегі дүние-мүлік, мал жиюдың имандылыққа негізделу тағылымы ұсынылған. Дастандағы басты кейіпкер Ғалының (Әлидің) сараң байға жасаған сынақ әрекеті арқылы ислам қағидасының ұлағаты ұлықталған. Сарандық ұстанымымен аты шыққан байды әуелде қайыршының киімімен барып байқап көрген Ғалы, одан кейін ордасына келіп арнайы бір сынақ ұйымдастырады. Дастан сюжетінің шарықтау шегінде мың ділда алу үшін бір күн көрге жатқан сараң байдың азап шеккен жағдайын көреміз. Көрге жатқан сараң байға үймелеп шаққан жыландар мен шаяндар, күрзілерімен ұрған періштелер – бәрі де бақидағы азап сипатымен танылады. Көрге жатқан бір сағатта қырық жылдың азабын тартқан сараң бай бұрынғы өмір жолындағы қателіктерінің бәрінен бас тартып, осындай имандылыққа бағыттау сынағын жасаған Ғалыға рахмет айтып нағыз мұсылмандық жолға түседі. Дастанның сюжеттік- композициялық желісіндегі кейіпкерлер диалогтарынан, автордың эпикалық баяндауларынан Әли сахабаның өнегесі арқылы дүние-мүлікке қызықпайтын мұсылмандық ұстанымның құдіретті тағылымы дәріптелген.

Мәшһүр Жүсіптің «Ғалының мырзалығы» атты дастанында да отбасылық тұрмысындағы оқиға арқылы оның мырзалық, жомарттық қасиеті анықталған Дастанның құрылысындағы эпикалық баяндау жыры арқылы пайғамбардың қызы Фатима мен Ғалының жұбайлығы, олардың Хасен, Хұсайын атты балалары бар екені, бірақ артық дүние жимаған жұпыны тұрмысы бәрі де сюжеттің басталуы сәтінде айтылған. Күйеу баласы Ғалы сахабаның үйіне келген Хак пайғамбардың қызы екеуіне көрген түсін айтқаны да имандылық насихаты болып көрінеді. Немерелері Хасен мен Хұсайынның ауырып төсек тартып жатқанын көрген пайғамбардың түсін айтқаны да, тілегі де өмір шындығынан тағылым алар сипатпен берілген. Пайғамбардың ұсынысын қабыл көргенмен үрерге иті, шақырарға тауығы жоқ кедей Ғалы мен Фатиманың Дүлдүлден («Союға халал емес Дүлдүл еті») басқа малы жоқтығын айтқаны да, балаларды аурудан жазуда «Садақа үш күн ораза бізге!» дегендері де иланымды естіледі. Ауырып жатқан балалары да, есіктегі күні де осы үш күндік ораза тұтуды ұйғарады. Дастан сюжетіне арқау болған идеялық желі Ғалының мырзалық, жомарттық қасиетінің айқындалуы, дәлелденуі. Бір үйдегі бес адамның бәрі үш күндік оразаға кіргені, ауыз ашарға тамақ табу үшін бір жөһиттен жіп алып, бір шекпендік жіп иіру үшін күні мен Фатимаға жұмыс істетуі мұсылмандардың адал еңбекпен күн көрген шынайы тіршілігін танытады.

XXІғ. басындағы қазақ поэзиясы көрнекті ақындарының бірі Баянғали Әлімжановтың «Пайғамбар мен Қаһарман» дастанының көркемдік шешімі білек күші де, ақыл-парасаты да мол адамзат ұрпақтарының Алла құдіретін мәңгі ұлықтауы керектігі. Эпикалық шығармада жердің тұтқасын ұстап шыр айналдырғысы келген Ғали батырдың жай дорбаны да көтере алмай, ақыры асылық ойы үшін Аллаға мүнәжат еткен тағылымы ұсынылған. Ал «Марал ишан аманаты» дастанының көркемдік түйіні ислам жолымен халықтың ұлттық-азаттық күресін бастаған азаматтық-күрескер тұлға тағылымын ұлықтау [13, 36-63 б.].

Сахабалардың ислам дінінің қасиетті қағидаларын халықтардың ата- бабалық дәстүрлерімен ұштастыра ұстануы ұрпақтардың адамгершілік көзқарастарын қалыптастырды. Сондықтан діни-исламдық дүиетанымның қазақ поэзиясындағы эпикалық шығармаларда жырлануы ұлттық әдебиетіміздің дүниежүзі өркениеті кеңістігіндегі көркемдік ойлауға ұштасқандығы тұрғысында бағаланады. Бұл казак әдебиетіндегі гуманистік-эстетикалық көзқарастар жүйесінің шынайылығын танытатын ерекшеліктерінің бірі.

Ислам дінінің қазақтың рухани мәдениетіне ықпалы сөз өнері арқылы айрықша байқалады. Қазақтың дәстүрлі ауызша орындаушылық өнері мен сөз өнері туындыларын тыңдаушылық ықыласы ислам дінін насихаттау бағытындағы дұға оқу, мүнәжаттық арнаулар айту, Құран Кәрім сүрелері аяттарын қалың жұртшылық алдында жатқа айту сынды дәстүрлі жұмыстармен үндесе сабақтасты. Ислам дінін ұстанған жаратылыстану, қоғамдық ғылымдар салалары ғұламалары да поэзияның эстетикалық ықпалымен еңбек етті.

Қазақ поэзиясындағы діни-ислам дінін орнығуы тілдегі лексика -грамматикалық қолданыстарда қолданылады.. Ислам діні парыздарының (иман, ораза, намаз, зекет, қажылық) орындалуы, Құран Кәрім мен Мұхаммед пайғамбарымыз (с.ғ.с.) хадистерінің насихатталуы, оқытылуы мешіт, медресе, сарай-мазар сәулет өнері үлгілері мен қазақтың қолданбалы өнер әшекейлерінің (ою, өрілім, зергерлік, т.б.) тоғыса үндесуі, жатқа айтатын қарилер тағылымы бәрі де қазақ фольклоры мен әдебиеті шығармаларының эстетикалық-поэтикалық табиғатымен үндесті. Шығыстың классикалық (Рудаки, Омар Һәйям, Сағди, Жәми, т.б.) және түркілік суфизм (Иасауи, Йүгінеки, Баласағұн, т.б.) поэзиясындағы діни-исламдық дүниетанымды жырлау дәстүрі қазақ поэзиясының дәстүрлік және көркемдік негізі болып қалыптасты, кейінгі дамуға жалғасты. Қазақ фольклорындағы қара өлең, жарапазан, бата өлең үлгілері, ХІХ-ХХ ғғ. және ХХІ ғ. басындағы ақындардың (Дулат, Шортанбай, Ыбырай, Майлықожа, Тұрмағамбет, Мәшһүр Жүсіп, Н.Оразалин, О.Асқар, Е.Дүйсенбайұлы, С.Ақсұңқарұлы, Б.Әлімжанов, С.Қалиев, т.б.) арнау, мүнәжат, насихат, сатиралық сыншыл өлеңдері, эпикалық шығармалары ислам діні қағидаларының тарихи-әдеби сипатын нығайта түсті. Пайғамбарлар туралы дастандарда исламға дейінгі пайғамбарлардың және Мұхаммедтің (с.ғ.с.) тарихи-әлеуметтік қызметі, адамгершілік-имандылық болмысы көркем шындықпен жырланды. Сахабалардың адамзат ұрпақтары үшін жасаған қызметтерін тарихи-әдеби даму желісінде жырлау арқылы діни-ислам дүние- танымының жалпыадамзаттық гуманистік-эстетикалық ұлағаты дәлелденді.

Әдебиеттер

1. Әдебиеттану терминдерінің сөздігі / Құраст. З. Ахметов, Т. Шанбаев. Алматы: Ана тілі, 1996. – 240 б.
2. Пайғамбарлар киссасы / Құраст. А. Қыдыров. Ж. Жакипов. Қ. Қыдырқожаұлы. Алматы: «Қабылан» ЖШС, 2007. – 262 б.
3. Көпейұлы М.Ж. Шығармалар. 3-т. Павлодар: «ЭКО» ҒӨФ. 2003. –382 б.
4. Ізтілеуұлы Т. Шығармалары / Жауапты шығарушы Б. Жүсіпов. – Дешті Қыпшақ, 2007. – 588 б.
5. Ақсұңқарұлы С. Адам Ата һауа Ана. Рух кітабы. «Қазақстан» баспа үйі, 2000. – 432 б. Алматы: ЖШС "Қазақстан" баспа үйі, 2000.-432б.
- 6.Энциклопедия «Ислам» / бас редактор Р.Нұрғалиев. энциклопедиясының Бас редакциясы, 1995. 288 б. Алматы: Қазақ энциклопедиясының Бас редакциясы, 1995. -288б.
7. Ньюби Г. Исламның қысқаша энциклопедиясы / Гордон Ньюби: транс. ағылшын тілінен - М.: ЖӨРМЕЗ-Пресс, 2007. – 384 б.
8. Әділбаев А. Саңлақ сахабалар. Алматы: Алтын қалам, 2004. 264 б.
9. Құран Кәрім: Қазақша мағына және түсінік / Аударған Халифа Алтай. Медине Мұнауіуара Сауд Аравия: Құран Шәриф басым комбинаты, һижри 1411; Мілади, 1991. – 604 б.
10. Көпейұлы М.Ж. Шығармалар. 5-том. Павлодар: «ЭКО» ҒӨФ. 2005. -410 с.
11. Көлдейбекұлы Е. Ұлағат сөзім ұрпаққа. - Алматы: Маржан, 1995. – 320 б.
12. Шораяқтың Омары. Сөйле, тілім, жосылып. Алматы: Рауан, 1995. - 301 б.
13. Әлімжанов Б. Аңыз пен аспан: Өлең-жырлар. Алматы: Қазақ тарихы, 2010.-104 б.

ЭПОНИМДЕРДІҢ МӘДЕНИЕТАРАЛЫҚ ҚАРЫМ-ҚАТЫНАСТАҒЫ МАҢЫЗДЫЛЫҒЫ

Мырзаханова Д.Е., Таубаев Ж.Т.

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті

Алматы, Қазақстан

dinara_myrzakhanova@mail.ru, certina_swiss@mail.ru

Түйіндеме. Мақалада эпонимдердің мәдениетаралық қарым-қатынастағы маңыздылығы қарастырылған. Эпоним термині лингвистика саласында өткен ғасырдың ортасынан қалыптаса бастады. Зерттеу барысында эпонимдердің мәдениетаралық қарым-қатынасы туралы ғалымдардың ой-пікірлері талқыланды. Зерттеу жұмысымыздың практикалық құндылығын арттыру мақсатында 10 эпоним терминдері алынып, әртүрлі ұлт өкілдеріне сауалнама жүргізу арқылы олардың аялық білім дәрежесі тексеріліп, эпоним терминдердің мәдениетаралық қарым-қатынастағы маңыздылығы анықталды. Сауалнама нәтижесінде эпоним терминдердің мәдениетаралық қарым-қатынастағы артықшылығы мен кемшілігі айқындалды. Зерттеу жұмысымыз бойынша эпоним терминдердің қарым-қатынастағы артықшылығы мен кемшілігі келтірілген мысалдар арқылы жүйеленді. Зерттеу жұмысымыздың қорытындысы теориялық материалдармен бірге жүргізілген сауалнаманың нәтижесі эпонимдердің мәдениетаралық қарым-қатынастағы маңыздылығын ашып көрсетті, эпонимдер қоғамның мәдени мұрасын сақтаумен ерекшеленді.

Кілт сөздер: *эпоним, мәдениетаралық қарым-қатынас, тіл және мәдениет, мәдениетаралық қатынастар*

ЗНАЧЕНИЕ ЭПОНИМОВ В КУЛЬТУРНЫХ СВЯЗЯХ

Мырзаханова Д.Е., Таубаев Ж.Т.

Казахский национальный университет имени аль-Фараби

Алматы, Казахстан

dinara_myrzakhanova@mail.ru, certina_swiss@mail.ru

Аннотация. Статья рассматривает значение эпонимов в межкультурной коммуникации. Термин «эпоним» начал формироваться в области лингвистики с середины прошлого века. В ходе исследования обсуждались мнения ученых о взаимосвязи эпонимов в контексте межкультурной коммуникации. Для повышения практической ценности исследования мы изучили 10 терминов-эпонимов, провели анкетирование представителей разных национальностей для оценки их знаний и определили значение эпонимов в межкультурной коммуникации. В результате опроса были выявлены преимущества и недостатки использования эпонимов в контексте межкультурной коммуникации. Мы систематизировали преимущества и недостатки эпонимов в отношении на основе представленных примеров. В итоге нашей работы в сочетании с теоретическим материалом было показано, что эпонимы играют значимую роль в межкультурной коммуникации.

Ключевые слова: *эпоним, межкультурная коммуникация, язык и культура, межкультурные отношения*

THE SIGNIFICANCE OF EPONYMS IN CULTURAL RELATIONSHIPS

Myrzakhanova D.E., Taubaev Z.T.

Al-Farabi Kazakh National University

Almaty, Kazakhstan

dinara_myrzakhanova@mail.ru, certina_swiss@mail.ru

Abstract. The article explores the significance of eponyms in intercultural communication. The term "eponym" began to take shape in the field of linguistics from the mid-20th century. During the research, scholars' opinions on the interconnection of eponyms in the context of intercultural communication were discussed. To enhance the practical value of the study, we examined 10 eponymous terms, surveyed individuals of different nationalities to assess their knowledge, and determined the importance of eponyms in intercultural communication. The survey revealed both the advantages and disadvantages of using eponyms in intercultural contexts. Ultimately, our work demonstrates the significant role eponyms play in intercultural communication.

Keywords: *eponym, Intercultural communication, language and culture, intercultural relationship*

Кіріспе

Эпонимдер – жеке тұлғалардың немесе географиялық орындардың атауларынан алынған терминдер. Эпонимдер белгілі бір оқиғаны, жетістікті немесе маңызды оқиғаларды қамтитын тіл мен мәдени тарих арасындағы байланыс қызметін атқарады. Бұл терминдер лингвистикалық тұрғыдан бірегей, өйткені олар өздерінің лексикалық мағынасынан асып түсетін терең тарихи және мәдени коннотацияларды қамтиды. Жаһанданған коммуникация жағдайында эпонимдер жай сөздер ғана емес, сонымен қатар лингвистикалық шекарадан өтіп, мәдениетаралық қарым-қатынасты жеңілдететін бай мәдени мұралардың тасымалдаушысы болып табылады.

Қазіргі кезде мәдениетаралық коммуникация терминдерінің кеңінен қолданылуына байланысты зерттеушілер «мәдениет» концептуалды саласына көбірек назар аударылып, сол турасында зерттеу жұмыстары да артып келеді. Ол бір тіл ішінде емес, түркі тілдес халықтар арасында, тіпті туыс емес тілдермен салыстырып зерттеу жұмыстары да артып келеді.

Тіл мәдени жүйе ретінде қарым-қатынас құралдарынан әлдеқайда көп нәрсені қамтиды. Ол сөйлеушілердің мұрасын, құндылықтарын және тарихи әңгімелерін көрсетеді. Эпонимдер мәдени, тарихи құбылыстардың тікелей тілдік көрінісі бола отырып, әлеуметтік лингвистикада терең назар аударады.

Джон Альгео эпонимдердің тілді байытып қана қоймай, тілдік маркер ретінде қалай қызмет ететінін талқылайды [1, 13]. Бұл терминдер тілдің мәдени мұраны қалай қамтитыны және күрделі тарихи әңгімелерді қысқаша жеткізе алатыны туралы бірегей мәлімет береді.

Әдебиеттерге шолу

Эпонимдердің лингвистикалық эволюциядағы динамикалық сипаты олардың әртүрлі тілдік ортаға бейімделудегі рөлін ашады. Дэвид Кристал ағылшын тілінің жаһандық лингва франк ретінде әртүрлі мәдениеттердің эпонимдерін қалай біріктіретініне, оларды кеңірек коммуникативті жүйеге құрайтындығына кең талдау жасайды [2, 30]. Шын мәнінде бұл интеграция мәдениетаралық қарым-қатынасты жеңілдетеді. Сонымен қатар бұл терминдер өздерінің бастапқы мағыналарынан алынып тасталғандықтан, әртүрлі мағына беруі де мүмкін. Бұл түрлендірулерді зерттеу жаһанданған әлемдегі тіл мен мәдениетті тереңірек зерттеуге алып келеді. Эпонимдердің мәдени болмыспен байланысы өте күрделі. Эпонимдер көбінесе бір ұғым туралы тарихи танымды бейнелей алады. Джеймс Янг мәдени шекараларды кесіп өтетін эпонимдердің салдарын зерттейді, тіл мен мәдениеттің әлеуетін талқылайды. Оның зерттеуі бойынша: екі жақтылық, жаһандық коммуникацияда күрделі қиындық туғызады, өйткені эпонимдерді дұрыс қолданбау немесе дұрыс түсінбеу мәдени түсінбеушілікке әкелуі мүмкін [3, 80-83] дегенді алға тартады.

Эпонимдердің мәдениетаралық қарым-қатынаста туындайтын қиындықтары көп қырлы. Джон Гумперздің пікірінше, эпонимдер өздері шыққан мәдениеттен тыс, мәдениеті бөлек ұлттарға басқаша әсер етуі мүмкін [4, 111-136]. Демек эпоним сөздер мәдениеті бөлек адамдар арасында коммуникацияның бұзылуына әкеледі, өйткені бұл мәдени терминдердің мақсатты мағыналары аударма жасалғанда жоғалады немесе бұрмаланады. Гумперцтің өзара әрекеттестік құрылымы бұл түсінбеушіліктердің қалай пайда болатынын және оларды азайту үшін қандай стратегияларды қолдануға болатынын түсіндіруге көмектеседі.

Соңғы зерттеулерде эпонимдердің мәдениетаралық қарым-қатынастағы рөлін зерттей бастады. Анета Павленко екі тілді сөйлейтіндердің өздерінің екінші тіліндегі эпонимдерді өздерінің бірінші тілінің лексикасын байыту жолында қалай қолданатынын зерттейді, осылайша мәдениетаралық түсінуді жеңілдетеді дейді [5, 125-160]. Бұл эпонимдердің шетелдік мәдени концепцияларды енгізу және қалыпқа келтіру арқылы мәдениетаралық диалогты күшейту мүмкіндігін көрсетеді.

Адамдар арасындағы байланыс күшейген сайын тілдің қарым-қатынас құралы ретіндегі рөлі кеңейіп, онымен бірге тілдің мәдени астарын түсінудің де маңызы арта түсті. Эпонимдер өзінің табиғаты бойынша мәдени қарым-қатынас барысында да өзектеле түсті. Бұл эпонимдерді күрделі мәдени тарих пен бірегейлікті тез және тиімді жеткізудің қуатты құралына айналдырады. Дегенмен, бұл ықшамдық, ана тілінде сөйлемейтіндер үшін түсінбеушілікке әкелетін кездері де болады.

Зерттеу жұмысымызда мәдениетаралық қарым-қатынаста эпонимдерді пайдалану кезінде әр түлі мәдениеттің маңыздылығын атап көрсетеді. Түсінбеушілік көбінесе эпонимдердің толық мәдени мағыналарын білмей қолданылған кезде туындап, коммуникацияның үзілуіне себепкер болады. Бұл тұжырым Гумперцтің эпонимдерді түсінбеушілік тілдік сәйкессіздіктен емес, бір терминнің әртүрлі мәдени түсіндірмелерінен туындайды деген тұжырымға тоқталады.

Эпонимдер мәдениетаралық қарым-қатынаста көпір қызметін атқарған, бірнеше зерттеулер жарыққа шықты. Дегенмен, эпонимдер кедергі болған жағдайларды, әсіресе кірістірілген мәдени сілтемелер қате түсіндірілсе немесе қарым-қатынас жасайтын тараптардың біріне белгісіз болса, бұл дихотомия эпонимдердің мәдениетаралық қарым-қатынасқа кедергі келтіретінін де атап көрсетеді.

Нәтижелер мен талқылаулар

Зерттеу жұмысында әр түрлі саладан он сөзді мысал ретінде алып сауалнама жүргіздік. Аталған эпонимдерді студенттерден қалай түсінетіндігін сұрадық. Бұл эпонимдердің мәдени шекаралардағы әсері туралы эмпирикалық дәлелдер беру арқылы әлеуметтік лингвистика мен мәдениетаралық коммуникациядағы бар білімдер жиынтығына ықпал ететіндігіне көзіміз жетті. Зерттеу жұмысы лингвистикалық құбылыс ретінде эпонимдердің мәдениетаралық түсіністіктің жақсару әлеуетін және мәдени қате түсіндірме қаупін қалай қамтитынын көрсету арқылы теориялық талқылауларды кеңейтті.

Кесте 1. – Эпонимдердің дефинициясы мен этимологиясы

Эпоним	Сипаттамасы	Аты шыққан тұлға
Дизель	Дизельдік жанармайда жұмыс істейтін двигатель	Рудольф Дизель
Макинтош	Су өткізбейтін плащ	Чарльз Макинтош
Саксофон	Үрмелі музыкалық аспап	Адольф Сакс
Жаккард	Күрделі үлгілер жасай алатын тоқыма станогы	Жозеф Мари Жаккард
Цезарь (салат)	Танымал салат түрі	Цезарь Кардини
Пастеризация	Сұйықтықты микробтардан тазарту процесі	Луи Пастер
Леотард	Гимнастика және би үшін арналған киім	Жюль Леотард

Маразм	Тамақтану жетіспеушілігінен туындаған деменция түрі	Мифологиялық бейне Марасм
Никотин	Темекідегі белсенді ингредиент, стимулятор ретінде әсер етеді	Жан Нико
Сэндвич	Екі дәнекерлеуші нанның арасындағы ет, сыр немесе басқа толтырулар	Джон Монтагю, Сэндвичтің 4-ші графы

Мәдениетаралық қарым-қатынастағы эпонимдердің маңыздылығы туралы сауалнама қатысушылардың әртүрлі мәдени мәнмәтіндегі эпонимдерді түсінуі мен қабылдауы туралы құнды түсінік берді. Сауалнамаға 17 мен 28 жас аралығындағы Қазақ, Қырғыз, Орыс, Танзания және Түрік ұлтының өкілдері қатысты. Респонденттердің көпшілігі 22-23 жас аралығында болды, бұл жалпы 26,7% құрады. Сонымен қатар, респонденттердің 80% әйелдер, 20% ер адамдар деп танылды. Респонденттердің тілді меңгеру деңгейі әр түрлі болды, олардың 26,7% advanced деңгей, ал 73,3% intermediate деңгей екені анықталды.

Респонденттердің шамамен 73,3% эпоним терминімен алдын-ала танысқандықтарын білдіріп, тұжырымдама туралы негізгі хабардарлықты көрсетті. Белгілі бір эпонимдер және олардың шығу тегі туралы сұрағанда, жауаптар әртүрлі болды. Сандық тұрғыдан алғанда, деректер *Цезарь (салат)*, *Сэндвич*, *Саксофон* және *Дизель* сияқты кейбір эпонимдер әртүрлі мәдени топтарда кеңінен танылғанымен, *Макинтош*, *Жаккард* және *Маразм* сияқты сөздерді қатысушылардың мәдени және білім деңгейіне байланысты тез түсіне алмайтындығын байқадық. Бұл тұжырым барысында эпонимдердің қарым-қатынаста адамдардың мәдени аялық біліміне байланысты екенін көрсетеді. Қатысушылардың 60% академиялық немесе кәсіби өмірінде эпонимдердің анда-санда, кездейсоқ кездесетіні туралы хабарлады.

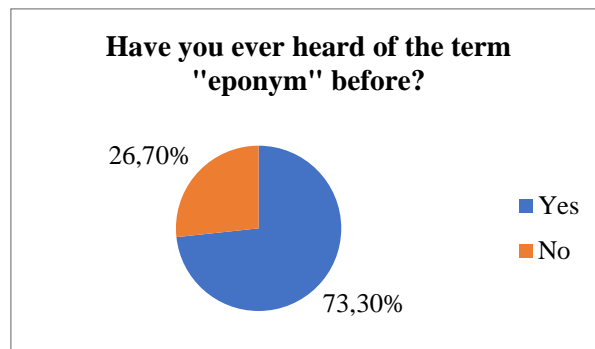

Диаграмма – «Эпоним» термині жайлы аялық білімі

Please indicate whether you are familiar with the following eponyms and their origins:

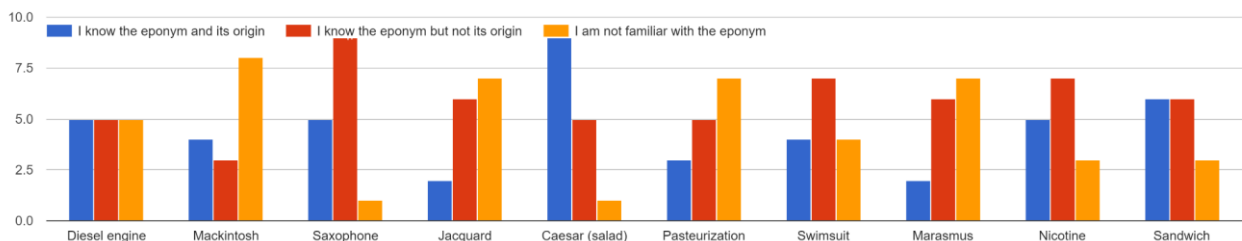

Диаграмма – Респонденттердің эпонимдерді және олардың этимологиясын білуі

Респонденттердің шамамен 53,3% мәдениетаралық қарым-қатынаста эпонимдердің шығу тегі мен мағынасын түсіну маңызды деген пікірлер қалдырды. Кейбіреулер эпонимдер

және олардың мәдени маңызы туралы көбірек білуге ниет білдірсе, басқалары эпонимдерді қолдану кезінде мәдени сезімталдықтың маңыздылығын атап өтті.

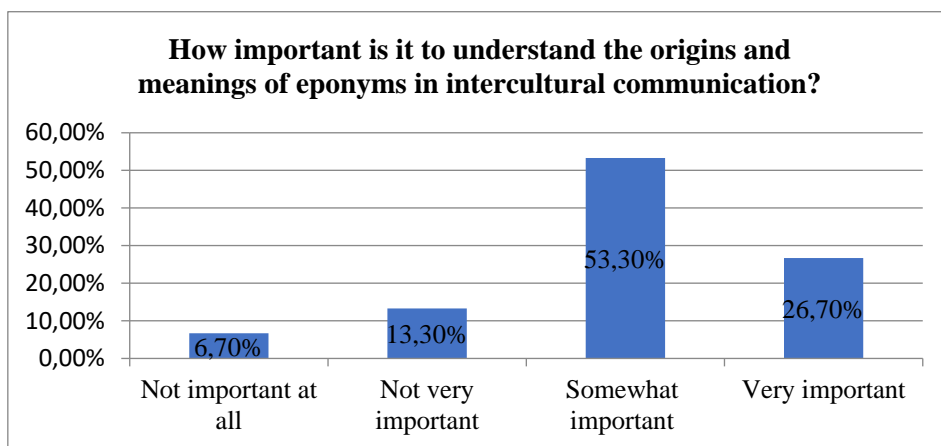

Диаграмма – Мәдениетаралық қарым-қатынастағы эпонимдердің маңыздылығын анықтау

Респонденттер келтірген мысалдар әртүрлі тілдер мен мәдениеттердегі эпонимдердің әртүрлі қолданылуы мен мағыналарына баса назар аударып, мәдениетаралық қарым-қатынаста хабардарлық пен сезімталдықтың қажеттілігін атап өтті.

Жалпы, сауалнама нәтижелері мәдениетаралық байланысты жеңілдетудегі эпонимдердің күрделі рөліне жарық түсіреді. Кейбір қатысушылар эпонимдер туралы көбірек білуге және олардың мәдени маңыздылығын түсінуге қызығушылық танытса, басқалары оларды қолдануда мәдени сезімталдық пен түсінудің маңыздылығын атап өтті. Бұл нәтижелер эпонимдер бойынша қосымша зерттеулер мен білім беру қажеттілігін және олардың мәдениетаралық коммуникацияға әсерін көрсетеді.

Эпонимдердің осы парадоксалды рөлдерін зерттеу, олардың әртүрлі мәдени топтар арасындағы өзара әрекеттесуге қалай әсер ететінін және олардың мәдениетаралық коммуникацияның тиімділігіне әсерін бағалауға бағытталады.

Эпонимдердің мәдениетаралық қарым-қатынастағы маңыздылығы олардың тіл мен тарихқа байланысты нақты ақпарат бере білуінде. Зерттеуіміз бойынша эпоним сөздердің қарым-қатынастағы артықшылығы:

– Біріншіден эпонимдер мағынаға толы ортақ сілтемелерді қамтамасыз ету арқылы байланыстарды дамытып, түсінуді жақсартады. Сол арқылы әлемдегі әртүрлі тіл мен мәдениетті өзара байланыстырады.

– Екіншіден эпонимдердің кіріктірілген мәдени сілтемелері ортақ пайдаланылмаса немесе бастапқы контекстен тыс дұрыс түсіндірілмесе, белгілі бір кедергілерге алып келеді. Сөйтіп, мәдениетаралық коммуникация құзыретін арттырады.

Эпонимдерді мәдениетаралық қарым-қатынас жағдайында зерттеу тіл мен мәдениеттің күрделі өзара байланысын ашты. Эпонимдердің мәдени кіріктірілген терминдер ретінде мәдениетаралық қарым-қатынасты жеңілдететін және оған кедергі жасайтын қосарлы мүмкіндігі бар екендігін жоғарыдағы кесте бойынша көрсетілген сөздерді әр ұлт өкілдеріне айту арқылы көзіміз жетті. Сауалнамаға қатысушылардың ортақ мәдени білімге хабардарлығына байланысты, эпонимдерді де тез ұғына алатындығын түсіндік. Бұл зерттеу эпонимдер жалпы тілдік анықтамалық нүктелерді қамтамасыз ету арқылы мәдени айырмашылықтарды тиімді жеңе алатынын көрсетті, бірақ бұл терминдердің мәдени негіздері жалпыға бірдей түсініксіз болғанда қарым-қатынасқа кедергі келтіретіндігі анықталды.

Осы зерттеудің сандық деректері әртүрлі мәдени топтардағы ұлт өкілдерінің эпонимдерді қабылдауында мәдени мәнмәтіннің маңыздылығын байқатты. Олардың түсініктері эпонимдерді қолдануда мәдениетті білудің қажеттілігін одан әрі сезіндіріп,

түсінбеушіліктердің осы терминдермен байланысты мәдени әңгімелер туралы хабардар болмауынан туындайтынын көрсетті.

Зерттеу жұмысымызда эпонимдердің тілдік мағыналары мен мәдени мәндері бірдей қамтылған жетілдірілген білім беру стратегияларының қажеттілігіне баса назар аударылады.

Сонымен қатар, мәдениеттер арасындағы тиімді коммуникация бүгінгі жаһанданған әлемде ең маңызды мәселе болып табылады, эпонимдердің рөлін түсіну тиімді мәдениетаралық өзара әрекеттесуге айтарлықтай үлес қоса алады.

Қорытынды

Қорытындылай келе, эпонимдер тек қана денотативті мағынаға ғана ие емес, сонымен қатар конативті-семантикалық мағынаға ие ауқымды ономастикалық термин. Мәдениетаралық қарым-қатынастағы эпонимдердің маңыздылығы жайлы сауалнама әртүрлі мәдени контексттердегі эпонимдердің түсінігі, мағынасы және ықпалы туралы құнды ақпарат алуға мүмкіндік беретіндігі анықталды. Әр түрлі жастағы, жыныстағы, ұлттағы және тілді меңгеру деңгейіндегі қатысушылардың жауаптары бірнеше негізгі аспектілерді қамтыды. Респонденттердің көп бөлігі белгілі бір хабардарлық деңгейін көрсететін «эпоним» терминімен таныс болғанымен, сауалнама нақты эпонимдермен және олардың шығу тегімен хабардар екендігінің әртүрлі деңгейлерін анықтады. Респонденттер академиялық немесе кәсіби ортада эпонимдермен жиі бетпе-бет келмесе де, олардың шығу тегі мен мәдениетаралық қарым-қатынастағы мағыналарының маңыздылығын атап өтті. Сонымен қатар, эпонимдерді түсінбеу немесе дұрыс қолданбау жағдайлары әдетте хабарланбағанымен, қатысушылар оларды пайдалану кезінде мәдени ерекшеліктерді ескеру қажеттілігін атап өтті. Тұтастай алғанда, зерттеу эпонимдердің мәдениетаралық қарым-қатынасты жеңілдетудегі рөлін көрсетеді және зерттеудің осы өзекті саласын одан әрі зерделеу мен түсінудің маңыздылығын көрсетеді.

Әдебиеттер

1. Algeo J. On Defining the Proper Name. – Gainesville: University of Florida Press. – 1998. – 94p.
2. Crystal D. English as a Global Language. – Cambridge: Cambridge University Press. – 2012. – 212 p.
3. James O. Young Cultural Appropriation and the Arts. – Oxford: Blackwell. – 2008. – 168 p.
4. Gumperz J. The Linguistic and Social Context of Conversational Code-Switching. In P. Auer (Ed.), Code-Switching in Conversation. – London: Routledge. – 1996. – 136p.
5. Pavlenko A. Conceptual representation in the bilingual lexicon and second language vocabulary learning. In Pavlenko, A. (ed.) The bilingual mental lexicon: Interdisciplinary approaches. – Clevedon, UK: Multilingual Matters. – 2009. – 160p.

MPHTI 16.21.25

LANGUAGE IN THE CONTEXT OF MEDIA CULTURE

Kanalbek U.K., Dossanova A.M.

Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakshtan
kanalbekovva@mail.ru, adossanova@gmail.com

Annotation. This article explores the intricate relationship between language and media culture, delving into the multifaceted roles language plays in shaping and reflecting societal norms, values and identities within the media landscape. Through a multidimensional analysis, it examines how language functions as a tool for communication, representation, manipulation and identity construction within various forms of media. Drawing on theoretical frameworks from linguistics, cultural studies and media studies, the paper investigates the dynamic interplay between language use, cultural practices, media discourses. Additionally, it addresses the impact of digital media and globalization on language practices, highlighting the complexities of linguistic diversity and hybridity in contemporary media culture. By synthesizing insights from interdisciplinary scholarship, this article contributes to a deeper understanding of the pivotal role of language in shaping the discourse

and dynamics of media culture.

Keywords: *Language, Media Culture, Discourse Analysis, Identity Construction, Linguistic Diversity, Globalization, Digital Media*

БАҚ МӘДЕНИЕТІ ЖАҒДАЙЫНДАҒЫ ТІЛ

Каналбек У.К., Досанова А.М.

әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті
Алматы, Қазақстан
kanalbekovva@mail.ru, adossanova@gmail.com

Түйіндеме. Бұл мақалада тіл мен медиа мәдениеті арасындағы күрделі қатынастар зерттеліп, тілдің медиа ландшафттағы әлеуметтік нормаларды, құндылықтар мен сәйкестікті қалыптастыру мен көрсетудегі көп қырлы рөлін зерттейді. Көпөлшемді талдау арқылы ол тілдің әртүрлі медиа формаларында қарым-қатынас, өкілдік ету, манипуляциялау және сәйкестендіру құралы ретінде қалай жұмыс істейтінін зерттейді. Лингвистика, мәдениеттану және медиа зерттеулердің теориялық негіздеріне сүйене отырып, мақалада тілді қолдану, мәдени тәжірибелер мен медиа Дискурстар арасындағы динамикалық өзара әрекеттесу зерттеледі. Сонымен қатар, ол цифрлық медиа мен жаһанданудың тілдік тәжірибеге әсерін қарастырады, қазіргі медиа мәдениетіндегі тілдік әртүрлілік пен будандастырудың күрделілігін көрсетеді. Пәнаралық зерттеулердің қорытындыларын қорытындылай келе, бұл мақала дискурс пен медиа мәдениеттің динамикасын қалыптастырудағы тілдің негізгі рөлін тереңірек түсінуге ықпал етеді.

Кілт сөздер: *тіл, медиа-мәдениет, дискурсты талдау, сәйкестікті құру, тілдік әртүрлілік, жаһандану, сандық медиа*

ЯЗЫК В КОНТЕКСТЕ МЕДИАКУЛЬТУРЫ

Каналбек У.К., Досанова А.М.

КазНУ им. аль-Фараби, г. Алматы, Казахстан
kanalbekovva@mail.ru, adossanova@gmail.com

Аннотация. В этой статье исследуются сложные отношения между языком и медиакультурой, углубляясь в многогранную роль, которую язык играет в формировании и отражении социальных норм, ценностей и идентичности в медиаландшафте. Посредством многомерного анализа он исследует, как язык функционирует как инструмент общения, репрезентации, манипулирования и построения идентичности в различных формах медиа. Опираясь на теоретические основы лингвистики, культурологии и медиаисследований, в статье исследуется динамическое взаимодействие между использованием языка, культурными практиками и медиадискурсами. Кроме того, в нем рассматривается влияние цифровых медиа и глобализации на языковую практику, подчеркивая сложности языкового разнообразия и гибридности в современной медиакультуре. Обобщая выводы междисциплинарных исследований, эта статья способствует более глубокому пониманию ключевой роли языка в формировании дискурса и динамики медиакультуры.

Ключевые слова: *язык, медиакультура, анализ дискурса, построение идентичности, языковое разнообразие, глобализация, цифровые медиа*

Each epoch has its own set of ideas and principles that make it recognizable both conceptually and stylistically. There is no doubt that the theories that have become the hallmark of today are formed on the basis of understanding the media - the key information and communication resource of modern man. Today, the media has decisively moved out of its «backstage» space to the forefront of culture, where key plots of the history of both man and society are played out. Modernity, no matter how we

call it, is the era of global online communities or religious renaissance, repost or transprofessionalism, the era of *great convergence* or *great disappearances* man, truth, harmony, literature, journalism (in the form of ideas and forms of thought articulated in society, such as *postmodernism*, *post-truth*, *postliterature*, *post-journalism*), each time emphasizing one or another of its most important parameters, - it is a media project based on the conversion of the content and technological potential of the media, their creative practices into a qualitatively new cultural and linguistic reality of a person. Culture and language embedded in the media format are the reality of today.

Language, being not only a faithful guardian of the spiritual tradition, the fundamental conceptual, figurative and behavioral constants of culture, but also a flexible, dynamically adjusting tool to the current context, to perform cognitive and communicative tasks arising in this regard, captures the peculiarities of the worldview and worldview of people speaking it, the system of their views, values, ideas, beliefs, the focus of their attention and thoughts, their unique social, intellectual, emotional and communicative experience gained in different circumstances of life, their ability to morally and aesthetically assess the events of social reality. Language is a paraphrase of a person's social biography, his mentality, his ideological, moral and aesthetic choices, his communicative culture, his diverse life scenarios, social and media practices. Language is not an abstract set of signs and rules, divorced from man, from social reality and culture, but a system "always placed in a special context. It can be considered as a series of practices that grow out of communicative needs in specific contexts and situations.

The motivating factor of linguistic reality today has a media nature.

Media is a total phenomenon. The totality of media is due not only to the fact that they surround a person from all sides, are forcibly introduced into all his spheres of life and activity, but also to the fact that they are generated by a creative, pragmatically motivated thought of a person from all that surrounds him. The comprehensive "experiment with media" in which modern man is involved is due not only to innovations in the field of communication and information technologies, but also to the changes taking place in himself, the formation of an inexhaustible need for information. On the one hand, in its continuous multiplication, dynamic updating and on the other - in his own public statement, in capturing the attention of audiences and in managing the impression made on them, including through a thoughtful choice of both the media platform used, media technology and appropriate code tools.

Today, the media are not just present in a person's life, offering their mediation services to him: they have become the conceptual proposal that focuses all the spiritual needs of a person, concentrates all his attention, all his strength, all his intellectual and emotional potential. In the perseverance with which a person turns his world into a technologically oversaturated media platform, there is some kind of «hidden thought», «hidden plan». At the same time, a person accepts media mediation, rather than as a service, not as a «kindly» offered help, but as an «imperative of the host», unconditionally, enthusiastically assimilating their formats, attitudes, practices, models of thought and meaningful forms. Man found himself at the mercy of the media, their plot schemes, their meaningful forms and formats, their words and phrases, their texts and discourses, their method of production, replication and distribution of meaning.

Media today has become the context where all social processes acquire their cultural and ideological forms, where all forms of social thought receive meaningful development, where knowledge about the world, about current life and about themselves, experienced and fixed in people's minds in the form of behavioral and moral and aesthetic standards, ripens. The media environment determined the «strategy of behavior» of a person, his»desires, sensuality, the construction of a look» [Savchuk 2017]. By rigidly inscribing their order, their models of consciousness, their logic of knowledge and events production, their scale of time and space into the structures of everyday life, the media set their own parameters for social reality and the person himself. The idea of a modern person, in the words of E.L. Vartanova, is the idea of a «media person... whose existence is directly shaped by the process of receiving, consuming and comprehending mediatized information, the media environment... In each individual, this idea is implemented in a different way: someone is more media-oriented, someone is less. But in general, the process of mediatization, which is associated

with the production, storage, processing and consumption of information, becomes one of the fundamental ones in personal and social experience» [Vartanova 2016].

Mediatization, the key process of modern culture, «should be considered as a two-way process of developed modernity, in which the media, on the one hand, stand out as an independent institution with its own logic, to which other social institutions must adapt. On the other hand, media simultaneously become an integral part of other institutions, such as politics, work, family and religion. An increasing number of institutional actions are carried out through the media. The logic of media refers to the institutional and technological modus operandi, including how media distribute material and symbolic resources, as well as use formal and informal rules» [Saguagyi 2008: 105].

Mediatization has affected all types of communications: 1) both interpersonal communications related to personalized consciousness, subjective, personal experience and mass, collective, focused on impersonal consciousness, on overcoming the boundaries of a personalized subject [Pronin, Pronina 2001], on transmission using replication technologies (print, television, radio, Internet, etc.) information of interest to a wide audience; 2) both public communications with their inherent social orientation, a sense of social context and non-public (various kinds of specialized and private communications), through which information is transmitted that, for various reasons, does not acquire a public status.

Thanks to the development of digital and Internet technologies, thanks to new, interactive media (social networks and other technologies that provide simplified access to content, to its commenting and creation), qualitatively new communicative contexts have formed in society, in which interpersonal forms of communication that have not crossed so far, on the one hand, have been mutually conditioned, and on the other hand, mass, public [Pronin, Pronina 2001; Vaush 2002]. As a result of the typological convergence of different forms of communication, as a result of convergence (a process, as is known, associated not only with the «blurring of boundaries», but also with the qualitative transformation, adaptation and addition of opportunities) of diverse communicative spheres, a qualitatively new model of information and communication interaction was formed, which researchers called «public privacy» [McClurg 1995].

The virtualization of life launched by modern media has turned into a new principle: if a person is not on a social network, therefore, he does not exist. At the same time, the scale of social exposure of personal experience can vary: it can be without any restrictions (free access for all) or with restrictions with the right of access for specific individuals, target or thematic groups, etc., which depends on the choice of the subject himself, his goals, tasks to be solved, features of his worldview and features situations.

The media has changed the world, defining the dynamics of its movement towards a qualitatively new type of human consciousness, a new media sensitivity, a new format of its social existence, communication and, of course, language.

Among those who were the first to feel the «media texture» of modernity were specialists whose professional activities are directly related to the production of meaning and words designed for the resource-generating effect of interaction with them from the widest social audiences. Among them are journalists, "editors" and «publishers», employees of advertising and PR agencies, politicians, marketers, that is, those who convert their intentions and goals, the circumstances of their current life, the mental dynamics of society and their target audiences into a special, socially effective, resource-forming language – the language of the media.

Today, the language of mass media is a promising area of scientific research, which has developed into one of the most influential and at the same time the most problematic scientific areas – media linguistics, whose task included a comprehensive study of various aspects of the functioning of language in the media [Volodina 2004; Glushkova 2010; Dobrosklonskaya 2008; Duskaeva 2012; Kazak 2006; Klushina 2012; Kostomarov 1999; Percy 2014; Polonsky 2009; Solganik 2000; Ushakova 2009]. However, the linguistic reality, the parameters of which are formed in the conditions of the media environment and media culture, today is no longer limited to the contexts of mass communication. A language that captures the features of media in its meaningful forms, «absorbing»

the formats of various media technologies, should be considered, going beyond the language of the media, as a special kind of language, which we will call a «media dialect».

If the mass nature of the audience is the main distinguishing feature that «allows to combine the speech practice of television, radio, newspapers and magazines in one concept» [Solganik 2012: 5], then the media language is focused on the addressee, who can be both mass, collective, individual, and not public. If the language of the media is in demand for the purpose of interacting with a broad (mass) audience in quantitative terms (informing it or influencing it), then in the media language, along with these functions, the function of self-presentation of the personality is emphasized. Self-presentation is understood as a communicative strategy, the purpose of which is to ensure the audience's focused attention to their own personality and create a verified impression of themselves. The attitude to self-presentation forms a set of verbal means to achieve the desired effect.

The media dialect (lat. *media intermediaries* + Greek. *conversation*) is a «*language in the media format*», «*language in the context of media culture*», that is, the form of the national language, its special variety, goals, objectives, functions, features of the grammatical structure, vocabulary, the set of stylistic means of which are motivated by the conditions of the media environment, diverse, media-related social practices a human being. The media dialect provides a multi-format, multi-purpose, socially and personally determined information interaction between different social actors in the media environment. This is not just the dominant form of language today, but it is the language that the speech practice of modern man cannot do without.

The peculiarity of the media dialect is that it is fundamentally open to any means of speech – commonly used and stylistically labeled, literary and non-literary, up to taboo forms. The media language has a rich stylistic resource (including the possibilities of orthoepy, graphics and spelling, vocabulary, morphology, syntax), which has involved in its sphere a variety of layers of the national language, means of all its functional styles and non-literary forms (territorial dialects, sociolects, vernacular, colloquial speech, slang, jargon).

Multi-vector normativity, the source of which is not only the peculiarities of the culture (including linguistic culture) of communicative subjects, but also their intentions, goals, and tasks to be solved, is one of the key features of the media dialect.

The internal unity of the media dialect is ensured by the fact that its means are brought together by a combined target communicative and semantic task of the media environment, including the performance of a complex, integrated function, which includes information support, evaluation, self-presentation, expression, impression, impact and management.

The stylistic diversity of the media dialect testifies to the heterogeneous, «multicultural» intellectual, spiritual and emotional life of a modern person. Through the medium of the media, a person, in his own manner, presents his way of thinking, his ideals and cultural values here and now, which are formed on the basis of both mastering a rich cultural tradition and losing a strong connection with it or consciously denying it.

Every community, like every time, every culture has its own media, its own experience and its own model of interaction with them, therefore, its own language, its own media dialect.

The media dialect instantly responds to the information needs and practices of a person, to the diverse social and communicative contexts of his life, his moral standards, aesthetic choice and «linguistic taste», to his preferences in the type of communicative mediator. Each media platform, possessing properties that distinguish it from others - a special intermediary resource, a special communicative and intellectual technology and a unique «emotional timbre» (K. Marx) - offers its own format of thought, creativity, language and dialogue, which social actors enter through their mediation. All this creates conditions for the formation of different stylistic registers of the media or different media.

Differentiation (a set of specific forms) of media dialects is due to the addition of social, cultural, linguistic and media parameters. Media dialects are tied to a certain type of media and to the community it unites, which differs in its social, cultural, professional, ideological, age, gender, leisure and other parameters. Examples of different media languages can be the language of high-quality

journalism, the language of advertising, the language of communication, social networks, the language of tabloids, glamorous publications, the language of Orthodox media, etc.

Today, the media dialect determines the nature of active linguistic processes, has a strong influence on other forms of language, including the literary language.

Thus, the involvement of media and their creative technologies in all social and cultural practices of modern man, in all forms of his thought, in his mass, public and private spaces creates conditions for the formation of a media dialect - the dominant form of language existence today. The media dialect is a phenomenon of modern culture, its active response to the processes of mediatization, it is a linguistic form of expression of consciousness of a modern, «media person».

References

1. Вартанова Е.Л. «Человек медийный» - новая ступень эволюции или приложение к гаджету? // Наука и жизнь. 2016. No 7. Режим доступа: <https://www.nkj.ru/open/27523>. Дата доступа: 9 июля 2016 г.
2. Володина М.Н. Язык СМИ – особый язык социального взаимодействия // Язык СМИ как объект междисциплинарного исследования. Ч. 2. – М., 2004. – С. 11-37.
3. Глушкова В.Г. Современное общество и реклама // Теория и практика инновационного развития кооперативного образования и науки Материалы международной научно-практической конференции профессорско-преподавательского состава аспирантов. – Белгородский университет кооперации, экономики и права. 2010. – С. 183-191.
4. Добросклонская Т.Г. Медиалингвистика: системный подход к изучению языка СМИ. – М.: Флинта: Наука, 2008. – 264 с.
5. Дускаева Л. Р. Стилистика медиатекста. Избранные статьи 2010-2012 гг. – СПб: СПбГУ 2012: Электронный сборник. URL: http://jf.spbu.ru/upload/files/file_1354569906_8832.pdf.
6. Казак М.Ю. О функционально-стилистическом статусе языка массовых коммуникаций // Вестник Воронежского государственного университета. Серия: Филология. Журналистика. 2006. NO 2. – С. 176-180.
7. Клушина Н.И. Русский национальный стиль и его реализация в текстах современных СМИ // Stylistyka. Opole. 2012. Т. 21. – S. 19-34.
8. Костомаров В.Г. Языковой вкус эпохи. Из наблюдений над речевой практикой масс-медиа. – М.: Златоуст, 1999. – 319 с.
9. Лице Ф. По ту сторону добра и зла. – СПб.: Азбука-классика, 2006. – 101 с.
10. Перси У. Итальянская массмедийная культура и категория объективности // Вестник Тверского государственного университета. Серия: Филология. 2014. – № 3. – С. 230-234.
11. Полонский А.В. Язык современных СМИ: культура публичного диалога // Мир русского слова. 2009. – №1. – С. 62-66.
12. Пронин Е.Н, Пронина Е.Е. Антиномия-2000: пе-мышление как публичная субъективность и как массовая установка // Вестн. Моск. ун-та. Сер. 10. Журналистика. 2001. – N 1. – С. 5 - 23.
13. Савчук В.В. Объективной информации нет, не было и не будет! [Электронный ресурс] // Режим доступа: <https://lenizdat.ru/articles/1070177/>. Дата обращения: 2 марта 2017 г.
14. Солганик Г.Я. 0 новых аспектах изучения языка СМИ // Вестник Московского университета. Серия 10: Журналистика. 2000. № 3. – С. 31-38.
15. Солганик Г.Я. Язык СМИ и политика. М. Издательство Московского университета: Факультет журналистики МГУ имени М. В. Ломоносова, 2012. 952 с.
16. Тоффлер Э., Тоффлер Х. Создание новой цивилизации. Политика третьей волны. – Новосибирск: Сибирская молодежная инициатива, 1996. – 45 с.
17. Ушакова, С.В. Лингвистический компонент в современном журналистском образовании // Русский язык в современном медиапространстве: Междунар. науч.-практ. конф., Белгород, 23-26 сент. 2009 г.: Сб. науч. тр. / Федер. агентство по образованию, РОПРЯЛ, БелГУ. Отв. ред. А.В. Полонский. Белгород, 2009. С 507-513-флорида Р. Креативный класс: люди, которые меняют будущее. – М.: Классика-XXI, 2005. – 430 с.
18. Аффе Х.Л.-К. Человек и художник в визуальном мире // Культуры: диалог народов мира. 1986. N9 2. – С. 37 - 32.
19. Baym M.K. Interpersonal Life Online // The handbook of New Media / Ed/ by L.A.
20. Lievrouw. S. Livingstone. London-Thousand Oaks-New Delhi, 2002. – P. 62-76.

**ТІЛ МЕН МӘДЕНИЕТТІ ОҚУДАҒЫ
КОГНИТИВТІ ЖӘНЕ ЛОГИКАЛЫҚ ТӘСІЛДЕР**

Капышева Г.К., Кыдырбекова А., Ермек М.

С. Аманжолов атындағы Шығыс Қазақстан университеті
Өскемен, Қазақстан
gulnarkapysheva@mail.ru

Аннотация: Мақалада тіл мен мәдениетті зерттеудегі заманауи тәсілдер қарастырылған. Тіл үйренудің ұлттық-мәдени ерекшеліктері ана тілінен кейінгі екінші тілді үйренудің құрамдас бөлігі болып табылады.

Кілт сөздер: *қарым-қатынас, интеграция, мәдениет, шет тілі.*

КОГНИТИВНО-ЛОГИЧЕСКИЙ ПОДХОД К ИЗУЧЕНИЮ ЯЗЫКА И КУЛЬТУРЫ

Капышева Г.К., Кыдырбекова А., Ермек М.

Восточно-Казахстанский университет имени С. Аманжолова
Усть-Каменогорск, Казахстан
gulnarkapysheva@mail.ru

Аннотация: В статье рассматриваются современные подходы обучения языку и культуре. Национально-культурная специфика в обучении языку является неотъемлемой частью в изучении второго языка после родного.

Ключевые слова: *взаимосвязь, интеграция, культура, иностранный язык*

**THE COGNITIVE AND LOGICAL APPROACHES TO THE STUDY OF LANGUAGE
AND CULTURE**

Kapysheva G.K., Kadyrbekova A., Ermek M.

S. Amanzholov East Kazakhstan University
Oskemen, Kazakhstan
gulnarkapysheva@mail.ru

Abstract: The article examines modern approaches to teaching language and culture. National and cultural specificity in language teaching is an integral part in learning a second language after the native one.

Keywords: *interconnection, integration, culture, foreign language*

The development of culture studies did not fully justify this distinction. According to modern concepts in the language comes to the light ethnic and cultural features of native speakers. On the one hand, it acts as the main factor of ethnic and cultural integration and on the other hand, it is the main differentiating feature of an ethnic group. In this case, cultural information encoded in linguistic units is far from limited in the framework of one language and nationally specific means of expression. The components of culture contains national specific code,

correspond to these factors. There are various forms of deviation from the correct norm of intercultural communication. High culture and knowledge of intercultural communication presupposes not only its correctness, but also the ability to choose the most effective, most appropriate language tools for a given situation. In the process of the development, a person more and more completely masters the language and culture of communication.

Every person who will communicate in the foreign language follows a general line of speech behavior. The accepted norms and conventions of public life directly affect the speech behavior. In the intercultural communication, it is important to respect other person and to show goodwill. When representatives of different cultures meet each other, people have a natural tendency to perceive their behavior from the standpoint of their culture. They measure them from their standpoint. National-cultural specificity is typical for all or most representatives of any society. National-cultural specificity exists, if we understand it as a stable complex of values, attitudes, behavioral norms of society.

Intercultural communication presupposes the existence of certain communication models. The cultural specificity of speech reflects national character of personality. Of particular interest, we see the correlation between ethnic group, culture and language.

The above components necessarily closed on the linguistic personality, subject of speech and the carrier of certain features of a national character. Even if a person had, due to certain circumstances, to live away from his ethnic homeland, as a rule, the language serves as a connecting link with the sources. Each nation has a certain set of behavioral stereotypes, in one way or another inherent in the members of this historically established society. The typology of behavior determined by many factors, of which the most significant are culturally related, that is, associated with the national characteristics of the origin, formation and development of the culture of a particular ethnic group.

The different division of the world by languages expressed, in particular, in the fact that to express the same concepts, one language uses separate words, and the other uses descriptive means. Development of communicative skills and the ability to reveal cultural and national features in the foreign language classroom depends on experiences in intercultural communication.

Similarity of languages and its genetic, areal, cultural features are the real basis for the comparisons. The study of unrelated languages reveals differences on cultural and national levels. Very important is the concept of universal features of languages. The goal of linguistic universals is to identify the cultural and national features of individual universals. The importance of universal phrases is a type in the language and culture indicated by different scholars. Only based on comparative linguistics it is possible to reveal differences between culture and language. It is true, that linguists point out to establish dependent implicative relations between all languages and cultures, because they are excessively high and impossible, so the scope of such problems, in particular with regard to the universal implications should always be limited. Universals raise languages and cultures as sciences to a new level, giving them a new cognitive quality, improving their cognitive, methodological capabilities, expanding their horizons. The cognitive and logical approaches to the study of language and culture show the differences in the two types of cognitive and logical activities. In the foreign language classroom, we study idioms and set phrases, which are different from lexical units in connection with national and cultural features. Idioms as a part of language are difficult to study and very closed to the type of the language and national differences. Mostly the semantic of idioms is goes together with the difficulty of their linguistic nature. Scientific researches show the typical and categorical features of idioms: multi-component, integrity to the systems of culture and language. Idioms belong to the secondary nomination system, in comparisons to lexical units. Lexical units play more important role by increasing the language and by developing communicative skills. For expression of accusations in each language, we can find idioms, which reveal opinions to the actual situation. We cannot deny the importance of expression in many situations in everyday life. In these expressions, we are able to give our positive or negative assessments and share our experiences. Cultural element exists in all languages. Generalization of knowledge and expediencies is a necessity in conceptual and mental activity. Generalization means that the phenomena of the world have the integrity and similarities. The regular form of consolidation of knowledge and expediencies about the world connected with national and cultural features, which has assessments in the summarized form. The similarities and differences from the point of national and cultural features reveal the typological and gender communities of idioms of the compared languages. The native and foreign languages studied as a structural organized system. The native and

foreign languages are different in the structure, semantic, function. In the native and foreign languages, we communicate by using different types of words and idioms, which we know as expressive and free stable phrases. The idioms have their own functions in the oral and written communication. Idioms are the part of communication such all language units of the linguistic system. Language units have correlation with each in the language system and the correlation between levels revealed as paradigmatic. For the base of unification of language units, we need categories; macro concepts and micro fields, the function of them are different. The function of the language is to express the results of mentality, which reflected in sign. The study of foreign languages includes many new methods. In this case, we remember the first researches on the field of relationship, which describes the types of connections and relations that exist between the words in the given field. The concept and the linguistic field have methodological basis and theoretical significance. The theory of field approach reveals many paradigmatic relations. In addition, a research tool of the field intended to confirm the theoretical postulate that not a single word has its own independent value, and it only gets the value in the field. The specific meaning of the word in this case depends on the neighbors - the words of one semantic, what other qualities surround it. First by each research, it is important to define the volume and the content of linguistic field. Second task the point of linguistic researches is to identify the generalized meaning and the aim is to find the universals and describe logical processes, which focus on expression of the meaning. Composition of idioms has quantitative and qualitative feature. The main research task is to establish the structure of given concept and the main features of semantic bridge between all units among the field (Kursisa, 2011). Each language describes the world different, and each language divides the world in its own way. Among the variety of stable phrases, idioms considered from the point of expression. From linguistic researches, we know that each language society expresses in the context of their world picture. Among the structural-typological approach to the study of idioms in related and unrelated languages of different languages have the basic theory of nomination, language modeling, field approach, descriptive linguistics, linguistic derivation and theory of motivation.

The phraseological system of state phrases of different languages reveals to facilitate the teaching and learning of foreign languages. Similarities based on general linguistic laws and regularities of the human tongue. Idioms discover and describe logical, cultural and cognitive structures of human languages, which are the main feature of the person with the abstract-logical categorical thinking. Contrastive research of lingua cultural and local features of interlanguage equivalents based on comparisons of cultural expression and the national content of the compared languages. The discussion of its various aspects we will continue in the future: such discussions testify the vitality of sciences and the connection of linguistic and culture. The development of the contrastive researches has evidences by the increasing number of publication different levels. In Germany and in Kazakhstan much attention paid to multilingualism, the needs of teaching German, English and other languages in modern conditions. The issue of contrastive researches and their interconnections actively discussed.

References

1. Fleischer W. (2011) *Phraseologie der deutschen Gegenwartssprache*, Leipzig. VEB Bibliographisches Institut.
2. Jakobson R. (2006) *Universals of language*. – S. 11, 107,111 (in English).
3. Kursisa A. (2011) *Deutsch ist easy! Lehrerhandreichungen und Kopiervorlagen, Deutsch nach Englisch. Für den Anfangsunterricht*. – S. 18, 102, 104 (in German).
4. Chernyavskaya V. E. (2019) Culture: Towards its explanatory charge in discourse linguistics. *Vestnik of Saint Petersburg University. Language and Literature.*, 16 (3): 444–462. <https://doi.org/10.21638/spb>

4-СЕКЦИЯ
САЛЫСТЫРУ МӘДЕНИЕТТЕРДІ ТҮСІНУДІҢ
МАҢЫЗДЫ ФАКТОРЫ РЕТІНДЕ
СОПОСТАВЛЕНИЕ КАК ВАЖНЫЙ
ФАКТОР ПОНИМАНИЯ КУЛЬТУР

МРНТИ 16.21.27

**GLOBALIZATION AND WORLD CULTURE:
ANGLICIZATION OF THE YOUTH LANGUAGE**

Abdikadyrova A.K., Kuzembekova Zh.Zh.

Al-Farabi Kazakh National University
Almaty, Kazakhstan
Aikona959@gmail.com

Abstract: This article examines the consequences of globalization on the Kazakh language and the rise of anglicisms among modern youth. As a result of globalization and cultural exchange, new words have been introduced into the Kazakh language, which has led to the systematization of scientific, technical, financial, sports, and cultural vocabulary into a unified world language. However, linguists must strive to provide Kazakh alternatives to the slang used by young people, taking into account the unique characteristics of youth speech.

Keywords: *globalization, borrowing words, Anglicism, a slang and calque.*

**ЖАҢАНДАНУ ЖӘНЕ ӘЛЕМДІК МӘДЕНИЕТ:
ЖАСТАР ТІЛІНІҢ АНГЛИЦИЗМДЕНУІ**

Әбдіқадырова А.К., Күзембекова Ж.Ж.

Әл-Фараби атындағы Қаззақ ұлттық университеті
Алматы, Қазақстан
Aikona959@gmail.com

Түйіндеме: Мақалада қазіргі жастардың сөйлеу тілінде кездесетін англицизмдердің қарқынды өсуі – жаһандану әсері жайлы болмақ. Мақалада қазіргі жастардың сөйлеу тілінде кездесетін англицизмдердің қарқынды өсуі – жаһандану әсері жайлы болмақ. Жаһандану және әлемдік мәдениеттің ықпалымен қазақ тілінде жаңа сөздер пайда болып, ғылыми, техникалық, қаржылық, спорттық және тіпті мәдени лексика әлемдік біріздендірілуге жүйеленіп келуде. Дегенмен, тіл мамандары жастардың сөйлеу тіліндегі ерекшеліктерді ескере отырып, жастар слэнгіне қазақша баламасын ұсынуға тырысқандары жөн.

Кілт сөздер: *жаһандану, кірме сөз, англицизм, сленг және калька*

ГЛОБАЛИЗАЦИЯ И МИРОВАЯ КУЛЬТУРА: АНГЛИЗАЦИЯ МОЛОДЕЖНОГО ЯЗЫКА

Абдикадырова А.К., Кузембекова Ж.Ж.

Казахский национальный университет имени аль-Фараби

Алматы, Казахстан

Aikona959@gmail.com

Аннотация: В данной статье рассматриваются последствия глобализации для казахского языка и рост популярности англицизмов среди современной молодежи. В результате глобализации и культурного обмена в казахский язык были введены новые слова, что привело к систематизации научной, технической, финансовой, спортивной и культурной лексики в единый мировой язык. Однако лингвисты должны стремиться предоставить казахские альтернативы сленгу, используемому молодежью, принимая во внимание уникальные особенности молодежной речи.

Ключевые слова: *глобализация, вводное слово, англицизм, сленг и калька*

Changing, developing languages, updating vocabulary and undergoing semantic changes is a natural phenomenon. First of all, language is a means of communication that undergoes various changes in society. Recently, under the influence of the globalization process, many of these transitions inevitably leave their mark on the lexicon [1, 69].

All languages contain words that come from another language. The penetration of new words is a natural and stable process of language development, which reflects the relations between peoples at different periods of their history (political, military, economic, cultural). Knowledge of foreign words expands the horizons of a person, introduces him to the world of other languages, gives him a good direction in modern life. The penetration of foreign words is one of the ways of modern language development. People, countries, states they are in close contact with each other. Today's modern world shows that English has become a language with a high social status, the scale of functioning as a world language is expanding. Kazakh media, especially television, lead to the "Anglicization" of our native language. For example, lexemes such as Briefing and talk show, thanks to the media, have become widespread [2, 104].

The penetration of foreign words is primarily a way of Human Development [3, 45]. Thanks to the development of international relations, direct language communication has a great influence on the speech of young people and the vocabulary of their native language. The emergence of new foreign words, on the one hand, replenishes the vocabulary of young people, and on the other hand, the language loses its originality and beauty. Linguists and philologists note that the ingress of words from a foreign language has reached an alarming pace. They affirm that English slang is increasingly, in the speech of young people, 25% of the total vocabulary. With the help of foreign words, it is easier for young people to express their thoughts and feelings [4, 8].

In Efremova's Explanatory Dictionary [5, 11] the concept of "Anglicism" is defined as follows: a word borrowed from English, an expression or a speech turnover based on a model characteristic of the English language. Today, in Youth Society, the passion for Anglicism seems to be in vogue. Some young people want to speak English and look authoritative during communication. Since America is the leading country in the whole world of high-intensity technical progress, the ability to speak that language, according to the stereotype that we have, is considered worthy of high culture and honor.

A well-known scientist of linguistic philosophy K. Khanazarov noted that "globalization is an objective process that is in no way aimed at harming existing languages. However, through the acceleration and expansion of the languages themselves, it destroys the basis of thousands of languages, mainly to the languages of small nations, peoples, tribes and nationalities" [6, 130].

At the beginning of the twentieth century, English became the language of international communication. This English today serves as a kind of "lingua franca" – for people whose native

language is not native English, the language of international communication of communities in the era of globalization in the world language [7]. In recent decades, scientists say the process of globalization – the processes of development of society. This relatively new term is widely used in scientific and political literature, to each of the socio-scientific disciplines it has a special significance.

In this article, we will consider the concept of globalization as “economic, political and cultural integration and unification of the World process” [8, 6]. Since the concepts of language and culture are closely related, the process of cultural globalization is important in this study. At the moment, any film, Book, video will immediately spread to all countries and instantly become popular among readers. The role of the internet in cultural globalization is quite distinctive.

On the one hand, this is the popularization of certain types of cultures around the world, on the other hand, popular international cultural phenomena can be replaced by national culture. Many people see this as a loss of national cultural values and fight for the revival of national culture.

As a result of globalization, the language becomes international, as if the people who speak it have a certain authority. In English, power is understood as power, power, political, military, and modern society – as scientific, technical, economic, cultural leadership. All this led to the fact that the English turned out to be the World Cup [2, 106].

The importance of knowledge of the English language in modern society is in various areas:

1. Knowledge of English is a necessary criterion for a successful career.

2. English is the language of international communication.

3. English is the language of business. It is enough for all big businessmen who want to enter the international market to master English at a high level.

4. Knowledge of English allows you to study at prestigious foreign universities.

5. Most of the interesting and necessary literature is published in English. As you know, you will have to wait for a translation that tends to distort information and cannot fully convey the author's idea.

6. Most of the pages on the Internet with the necessary information are distributed in English [9, 204].

7. All international competitions and conferences are held in English.

8. Most computer programs and applications are written in English.

The introduction of new words in any language is important, since they are an integral part of the process of functioning and historical transformation of the language and are one of the main sources of vocabulary replenishment. Input words reflect the facts of ethnic, social, economic and cultural ties between linguistic communities [7]. The process of entering words is the basis of linguistic activity, as well as the integration of the culture of globalization.

M. A. Breiter noted several ways in which English words entered the Russian language [7, 49]. The penetration of words in such ways occurs not only in Russian, but also in Kazakh.

Direct penetration of words-words that are no different from the original meaning of the word: top – model, chips-crispy potatoes.

I. hybrid-complex words in which one word is formed from English, the other from another language: SMS-text, newsmaker, janayou, etc.

II. tracing paper – on the example of foreign words, you can find four common types of copying, entering, tracing of words and phrases.

a) semi – phraseological – one component of the phrase is not translated: straight barter – tikelei barter.

b) complete phraseological calculus – both components are calcified. Green power – money power.

c) specific phraseological calculus – the content is accurate. Kill birds with one stone – shoot two rabbits with one shot.

d) word – forming calculus-a foreign language is formed by preserving the root of the word and connecting the suffix of the Kazakh language. Planning-plandau, manager – manager.

I. Slang-words that people use to express informal quick thoughts: crazy – stupid, ROFL – mockery, cringe – shame.

II. Exoticism – words that describe a particular nation are used when describing the customs of other peoples. A distinctive feature of these words is that there are no synonyms. For example: hot-dog-hot dog, cheesburger-cheeseburger;

III. Composites – words consisting of two English words, for example: photoshop – Photoshop (graphic editor), (photo – foto, shop – shop).

About 15% of the most recent anglicisms are derived from the lack of a corresponding name in the language: Virtual, Investor, sponsor, spray, second-hand, hot dog, etc. Some words have already been mastered or have supplanted units in the Russian and Kazakh languages, for example, the words “look” instead of dress code, “sale” for the place of discount are used today.

Since young people are rapidly adapting to innovations and changes, today we see Anglicism in the language use of youth speech. Anglicisms in youth speech can be divided into several thematic groups: fashion, cinema, internet, music, sports, mass and youth culture.

Young people who spend a lot of time dressing up in fashionable clothes and walking around the shops say the names of clothes in their speeches, not knowing the translation of some English words. Long sleeve is a long-sleeved garment, known directly as “longsleeve”, at this point one may not know the direct meaning of this word. Also, the words leggings, stretch, sweater, shopping, Shopper, etc. are coming into direct use from English.

The increase in the number of internet users has led to the spread of computer vocabulary. Among the most popular social networks: “Instagram”, “Tik-Tok” fans: like; comment; blog; post; selfie; repost; vibe; blogger; hator; direct; stream; vine; looser; cringe; respect, etc.

As for the film industry, although all foreign films are translated into our native language, some words are already entering our vocabulary. For example: premiere; trailer; actor; spoiler; drama; genre; tragedy; blockbuster, etc.

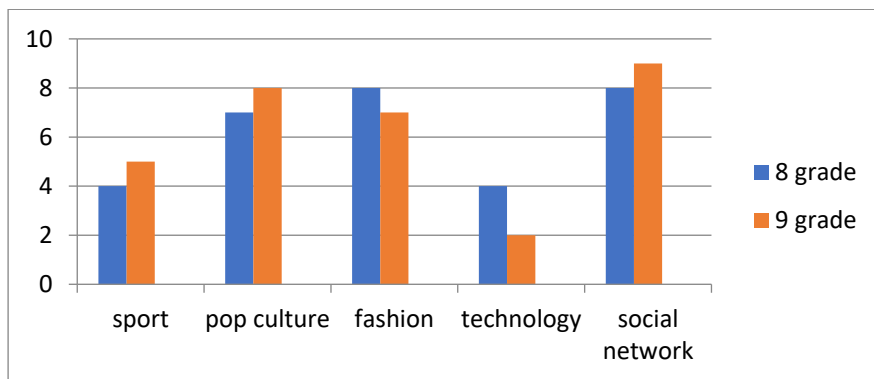
Since sports games are in most cases foreign games, we also come across new words in the sports field. However, today it is more difficult to say that these words are non-entering words, since they have been in use for a long time. Gradually, such anglicisms penetrated into sports terminology: doping, penalty, football, sport, fitness and others [10, 315].

Thanks to the internet, new songs are spreading rapidly. Young people memorize these songs and sing them without understanding their meaning. Among the young people, many of whom listen to foreign songs, words such as: hit; single; track; superstar; remake; lyric; cover; etc.

On the one hand, the appearance of new words develops vocabulary, on the other hand, the language can lose its originality and value. But including schoolchildren and students are increasingly using words of the English language.

From the research work on students of grades 8 and 9 studying at the Kazakh General Education School №198 in Almaty, the reasons for the use of foreign words by young people in their speech were revealed. According to the conclusion from this study, among the most used areas are: social networking (Tik-Tok, Instagram), pop culture (cinema, music), Clothing (Fashion).

First of all, 60 students took part in the survey to achieve this conclusion. The survey asked how often they use Anglicism in everyday communication and how often they write down the most used words.

Appendix 1. areas of application of Anglicism by students of grades 8 and 9

Looking at this table, you can understand the interests and views of students on life. 75% of 8th grade students did not know that they often use Anglicism in their lives, and even some words have an English translation. For example, students who thought that prove are words in the Kazakh

language, they were surprised to learn that the translation is from the English word “prove”. 8th grade students can be seen that the areas in which students use anglicisms the most are social media and clothing. There were too few words he wrote in the field of technology, including the words IT manager, fix, quest.

About 60% of 9th grade students confirmed that they use Anglicism in everyday life. Noted that the reason for the use of words is that there are words in the Kazakh language that have no analogues, and it is convenient to use these words for new names. The most common use is in the social network Instagram and Tik-Tok, when writing comments, among friends, during conversations.

According to the average results of common calculations, more than 60% of respondents use input words to express their thoughts more easily and quickly. 27% of them use the Kazakh equivalent because they do not know it, 13% try not to use slang words at all, because they believe that the purity of the language is destroyed by using words from another language.

According to the research work carried out, the following conclusions were identified. English, being the language of international communication, is deeply embedded in the language code of the Kazakh language. Young people are increasingly using anglicisms in their speech, thus freely expressing their thoughts and feelings, striving to be bright and modern. However, observing the current situation, many linguists noted a large number of foreign words. Some young people are concerned about the unconscious use of English words in the Kazakh language. Violation of the purity of the language gradually begins to manifest itself through the penetration of such intrusive words into the vocabulary of the language without any translation. For this reason, we should not forget that the words and slang used by young people on a daily basis should be controlled by linguists and try to provide the most Kazakh equivalent of these words. Thus, the language of youth can be beautifully reflected even in the native language.

Appendix 2. questionnaire from students of grades 8-9

1. Do you use English words in your speech? YES / NO

2. Why do you use anglicisms in your speech?

A) easy and fast

B) there is no Kazakh equivalent

B) fashionable from a modern point of view

C) your own answer

3. What Anglicism words do you know in five different areas?

A) sport B) pop culture B) technique C) social network d) clothing

References

1. Maira Y. European Scientific Journal. // Language Modernization in Kazakh: Terminology Issues. – 2014. – 2. – 1857-7881. P. 69-72.
2. Nabidullin A.S., Ordabaev Ch.K. International Journal of Humanities and Natural Sciences.// The role of globalization and angloification of world culture on the appearance of borrowings of the English language in the speech of modern youth. – 2021. – P. 104-108.
3. Слепцова Е.В. Заимствования, их роль и место в системе современного немецкого языка // Иностранные языки в школе. – М., 2009. – С. 45-47.
4. Ваулина Е.Ю. Давайте говорить правильно!: Новейшие и наиболее распространенные заимствования в современном русском языке / Е.Ю. Ваулина, Г.Н. Складская. – М., 2005. – С. 86-88.
5. Ефремова Т.Ф. Новый словарь русского языка. Толково-словообразовательный. – М.: Русский язык, 2000. – 289 с.
6. Ханазаров К. Х. К проблеме философии языка. – Ташкент: Узбекистан, 2007. – 133 с.
7. Брейтер М.А. Англицизмы в русском языке: история и перспективы. Пособие для иностранных студентов-русистов. – Владивосток: Диалог, 2012. – 156 с.
8. Abdalgane, Mohammed. English Language and Globalization. – 2020. – P. 5-11.
9. Heather M. The Globalization of English and the English Language Classroom, *ELT Journal*. – 2006. – 60. – 2. P. 204-206.
10. Мартин М. Словарь иностранных слов. – М., 2000. – 315 с.

LINGUOCOGNITIVE CHARACTERISTICS OF ETHNO-CULTURAL LEXEMAS

Eshmurodova Z.R.

Samarkand State University after named Sharof Rashidov
Samarkand, Uzbekistan
zarifa.eshmurodova@gmail.com

Abstract. The article examines ethnocultural lexemes of folklore. In the material and spiritual cultural ethnography of peoples, the document determines that its semantic regulation is divided into lexical and collateral. The article examines the ethnography of the names of plants and animals found in the French and Uzbek folk epics and their meanings. The meaning and origin of the ethnocultural lexemes that have survived to this day have been discussed.

Keywords: *material culture, folklore, ethnography, Barbamush, Saragosse, Oikul, Kucamish, Tansandor, Veliantif, Ganelon, Passeserf*

ЛИНГВОКОГНИТИВНАЯ ХАРАКТЕРИСТИКА ЭТНОКУЛЬТУРНЫХ ЛЕКСЕМ

Эшмуродова З.Р.

Самаркандский государственный университет имени Шарофа Рашидова
Самарканд, Узбекистан
zarifa.eshmurodova@gmail.com

Аннотация. В статье исследуется этнокультурные лексемы фольклора. В материальной и духовной культурной этнографии народов в документе определено, что ее смысловое регулирование делится на лексическое и побочное. В статье рассматривается этнография названий растений и животных, встречающихся во французском и узбекском народном эпосе, и их значения. Обсуждаются значение и происхождение этнокультурных лексем, сохранившихся до наших дней.

Ключевые слова: *материальная культура, фольклор, этнография, Барбамуш, Сарагос, Ойкул, Кукамиш, Тансандор, Вельянтиф, Ганелон, Пассесерф.*

ЭТНОМЭДЕНИ ЛЕКСЕМАЛАРДЫҢ ЛИНГВОКОГНИТИВТІК СИПАТТАМАСЫ

Ешмуродова З.Р.

Шароф Рашидов атындағы Самарқанд мемлекеттік университеті,
Самарқанд, Өзбекстан
zarifa.eshmurodova@gmail.com

Түйіндеме. Мақалада фольклордың этномәдени лексемалары қарастырылады. Халықтардың материалдық және рухани мәдени этнографиясында құжат оның мағыналық реттелуінің лексикалық және кепілдік болып бөлінетінін анықтайды. Мақалада француз және өзбек халық эпостарында кездесетін өсімдіктер мен жануарлар атауларының этнографиясы және олардың мағыналары қарастырылады. Бүгінгі күнге дейін жеткен этномәдени лексемалардың мағынасы мен шығу тегі туралы сөз болды.

Кілт сөздер: *материалдық мәдениет, фольклор, этнография, Барбамуш, Сарагоссе, Ойкул, Кукамиш, Тансандор, Велиантиф, Ганелон, Пассесерф*

Introduction. The term ethnoculture consists of two parts: a combination of the words ethno and culture. The word "ethnos" appears for the first time in ancient Greek sources. Ethno is the Greek word for people, people, and at the same time refers to a particular people or nation. Language is the first characteristic of the core part of the national-spiritual culture of ethnic groups. For example, language unity played the main role in the formation of a certain people, economy was the leading factor in the process of formation of another people, and material culture was the leading factor in the third.

Language has two meanings: the first is a historical and cultural phenomenon specific to a certain nation, ethnic group, and the second is the degree of assimilation of national spiritual culture. Language as a sign of a nation is formed in the process of long historical development, and it has always existed as a sign characteristic of a certain ethnic group, and as a historical-cultural phenomenon, it reflects the changes taking place in social life. Economic and cultural relations, integration processes do not affect the language. The eye is the mirror of the mind, the language is the mirror of culture, as it is said, the language always reflects all the cultural events of the nations. A number of lexical layers characteristic of very ancient times are preserved in the vocabulary of modern national languages. One of them is ethnocultural lexemes. Ethnographisms are special names of tribes, clans, peoples, nations and their various branches that lived or are still living in a certain area. They consist of national language, morals, national consciousness and national customs, religious beliefs. True, they are not absolute unchanging phenomena, but they are relatively stable, stable and signs of the nation's existence. This lexical layer includes folklore, applied art, holidays, lifestyle, communication culture, aesthetic culture, folk education, scientific and educational research, religious values, history and traditions of the nation, household items, clothes, jewelry, etc. [Karipjanova, Abikenova: scienceph.ru/d/ 413259/d...].

It is known that many ethnic groups participated in the unification of peoples into a nation. The Uzbek nation is distinguished from other Turkic nations by the diversity and complexity of its ethnic composition, and the French nation from other Romance languages. This is the reason why French and Uzbek languages are multi-dialectal. These dialects are the local languages of the various ethnic groups living in and outside the area where the people live.

As we noted above, the historical roots and gradual development of the talent of our ancestors are embodied in the basis of the ethnographic lexicon, which serves as an important criterion for determining the specific aspects of the nation's thinking. Interpretation of the political, social, philosophical and scientific nature of our spiritual values allows us to enjoy the talents of our ancestors on a large scale. After all, "Today, Uzbekistan is entering a new, high stage of its development. We have made it our most important and priority task to achieve national revival - national progress. We are well aware that this great goal can be achieved only by living in harmony and cooperation with the people of the world, building an open democratic society, and establishing a greater sense of respect for national and universal values in our lives. From this point of view, studying and promoting Uzbek classic and modern literature at the international level, analyzing this multi-faceted topic in integral connection with the most important processes taking place in the world literary space today, drawing the necessary scientific and practical conclusions, determining our future tasks, I think it is very important" [Mirziyoyev 2018]. In fact, traditions are a process that binds different peoples together as they become important symbols that distinguish them from each other. Ethnocultural lexemes are insufficiently involved in systematic analysis, monographic study of ethnocultural lexemes, which have a special place in the lexical system, provides a convenient opportunity to reveal the relationship of linguistic units and their comparative research. Therefore, revealing the internal structure of ethnocultural lexemes and various relationships between structural units is also important for current linguistics.

The study of ethnocultural lexemes helps to obtain detailed information about the composition and linguistic features of dialects and dialects. Most of the ethnocultural lexemes are names that originated in the long past in the vernacular. For this reason, lexemes related to many ancient languages and its long past have been preserved in the names of tribes, clans and their branches. Therefore, the ethnocultural lexemes and other ethnomaterials of each nation stand out as the

linguistic and cultural lexicon of the nation. These sources are stored in the dialect lexicon, proverbs and sayings, phraseology, historical-artistic works, materials of folklore [Karipjanova, Abikenova: scienceph.ru /d/413259/d/...].

Analysis of literature on the topic. In recent years, a number of special studies on the study of ethnocultural lexemes from a scientific point of view have been carried out in the world. Considerable work has been done on the topic in world and Russian linguistics. For example, Emile Durkheim [Durkheim 1996], Marcel Moss [Moss 2011], Herbert Norris [Norris 1999: 485], Florent Veniel [Veniel 2008], Thomas Miller [Miller 1979], Russian scientists T. Shepanskaya [Shepanskaya 2010] from foreign scientists. , N. Shalotkina [Shalotkina 2007], C. Golubev [Golubev 1982] contributed to the field.

In French linguistics, the epic "Song of Roland" was studied in the scientific works of French linguists Francis Michel [Michel 1837], Ferdinand Brunter [Brunetière 1890], Joseph Bede [Bédier 2004], Christopher Lucken [Lucken 2014], Mathieu Dijou [Dijoux 2015] and others.

It is known to the scientific community that in world linguistics, the features of the language of folk epics, their linguistic, typological and artistic aesthetic features are widely studied. In Uzbek linguistics, lexemes in the language of folk epics are comparative-historical [Shoabdurakhmanov 1949; Tursunov 1990; Kholmmonova 1998; Kholmurotova 2000; Rahimov 2002; Mahmadiyev 2007; Ishaev 1971; Rozhimboev 2000; Sariev 2007; Jumanazarov 2005; Jumanazarova 2008; Khalikov 2009] and in the system-structural direction [Orinboyeva 2019; Olloyorov 2018; Umarov 2020] was studied.

Linguists such as K. Mustaev [Mustayev 1994], S. Ismatov [Ismatov 2010] studied the linguistic features of the French epic. M. Jo'rayeva [Jo'rayeva 2016] studied the category of modality in French and Uzbek fairy tales, O. Kholmurodova [Kholmurodova 2020] studied the comparative-typological aspects of English and Uzbek fairy tales, S. Kochkarova [Kochkarova 2022] studied the communicative-pragmatic role of cultural symbols in Uzbek and French fairy tales.

In Uzbek linguistics, the issue of ethnographic lexicon and regional identity has been studied in depth [Mirzayev 1971; Jo'rabojev 1971; Husainova 1984; Bobojonov 1997; Kakhorova 2009; Berdiyev 2017].

Research methodology. The study of ethnocultural lexemes helps to obtain detailed information about the composition and linguistic features of dialects and dialects. Most of the ethnocultural lexemes are names that originated in the long past in the vernacular. For this reason, lexemes related to many ancient languages and its long past have been preserved in the names of tribes, clans and their branches. Therefore, the ethnocultural lexemes and other ethnomaterials of each nation stand out as the linguistic and cultural lexicon of the nation. These sources are stored in the dialect lexicon, proverbs and sayings, phraseology, historical-artistic works, materials of folklore [Karipjanova, Abikenova: scienceph.ru /d/413259/d/...]. French and Uzbek ethnocultural lexemes have experienced a long period of development, in which ancient tribes and clans, customs followed by their ancient ancestors, philosophical and religious beliefs, traces of ancient culture, models and methods of word formation are expressed.

Information about ethnocultural lexemes has been preserved in ancient Greek and Chinese sources, and later in other language units and has reached us. It is this nation that carefully preserves ethnocultural lexemes and respectfully passes them down from generation to generation. It is known that the names of families, clans, and tribes to which a generation belongs were passed down from generation to generation through oral memorization before the appearance of writing, and later they were formed through writing.

Analysis and results. In the scientific studies of scientists such as DXBozorova, K. Ibragimov, D. Yoldasheva on the history and semantic development of ornithological terms in Turkic languages, in particular, in Uzbek, their many types are discussed in detail [Bazarova 1978; Ibragimov 1974: 37-47]. In particular, DXBozorova notes that more than a hundred species of birds are mentioned in the work "Devonu Lugotit Turk" alone.

III. 30. Vous lui donnerez des ours et des lions et des chiens, Sept cents chameaux et mille autours sortis de mue, quatre cents mulets dor et dargent chargés, cinquante chars dont on formera un

charroi: il en pourra largement payer ses soudoyers // Give him bears, lions, dogs, seven hundred camels, thousands of falcons (Kyrgyz), four hundred mules loaded with gold and silver, and about fifty chariots. A caravan will be formed from him: he will be able to pay them to turn to his side (R.28).

CCLV. Ceux dOcciant braient et hennissent, ceux dArgoille glapissent comme des chiens // Come from Occiant the soldiers shout and whine. And the soldiers from Argoil are as smart as dogs (P.2). That is, in this situation, such similes were used in order to beat down and insult those who fought against Carl.

CXXXII. Ils nous entereront en des aîtres déglises; nous ne serons pas mangés par les loups, les porcs et les chiens» Roland répond: «Seigneur, vous avez bien dit» // They bury us in other churches; at least we are not food for wolves, pigs and dogs. Sir, you are right" (P.11). In his appeal to Archbishop Roland and his soldiers to "cease the battle", "not to shed blood", "not to be food for wolves, pigs and dogs", wolf, pig and dog are used as metaphorical units.

CXVI. Il monte le cheval quil appelle Barbamousche, lequel est plus rapide qu'épervier ou hirondelle // He rides a horse called Barbamousche, which was faster than a swallow or a hawk (P.6). In this image, the Zaragoza soldier (Roland's friend) emphasizes that the horse is sharper than the falcon.

The following bird names, which are also widely used in the "Alpomish" epic, are relatively passive in the modern language: Italg'u /itilgi - a bird of prey belonging to the falcon family. It is also known as the saxophone bird. In Old Uzbek and other Turkic languages:

tuyghun/tuyqar - a white hawk, a bird of prey. Qarkara is a hawk-like predatory bird in old Uzbek and other Turkic languages. Suksur is a wild type of duck. Sona - wild or domestic duck.

The number of ethnocultural lexemes related to the name of the animal in the epic is quite significant, among which the following are active words in the history of the language: Moya - camel and camel child in old Uzbek and other Turkic languages; in Kyrgyz: a special type of one-humped camel is called moya. Luk - lug/lÿk/lök in Turkic languages - one-backed, bald-haired camel intended for carrying loads (Bud. I. 276.; NAL, 342). Karsak - karsak in Old Turkic language, white karsak (DTS. 425), in Kyrgyz karsak / kharsak - smaller than usual desert fox (Bud. II, 9). For example, Uchirgan suhsuring Aiko'ol landed, // Ninety gajirs are leading to the middle (A.101). If you know me, I will be the net of the Calling people // I will fly the whistle from the hand of the reed, // I will be a falcon looking for a falcon (A.100). Also, don't let the falcon see you on the road, // Don't let the falcon catch you, // Don't let the birds see you walking, // Walk in the evening, don't let the falcon know you (A. 233).

In both folk epics, horses are deified and given names. The characters in the play are Karl's horse Tansandor (jolly, playful); Roland's horse is Velianthif (derived from the verb "veiller" - "to be alert" ("alert", "vigilant") or "vieil" - "old" and "antif" - "ancient"); Ganelon's horse is formed from the adjective Stonebrun (brown apple). A quotation from the source clarifies the matter: CVII. Le comte Gerin monte le cheval Sorel, et son compagnon Gerier, Passecerf // Count Guerin rode on a horse named Sorel, and Gere, his companion, on a horse named Passecerf (R.3). CLVIII. Le comte Roland, quand il les voit venir, se fait plus fort, plus fier, plus ardent. Il ne leur cédera pas tant quil sera en vie. Il monte le cheval quon appelle Veillantif // Count Roland became stronger, prouder and more ambitious when he saw those coming against him. Veliantif sat down on his horse (R.3). CLX. Yet, ils lui ont blessé Veillantif de trente injurmes; sous le comte ils lont atbattu mort // About thirty wounds they wounded Velianthif; not satisfied with that, they stabbed the dead horse again (R.4). After Roland's death, his sword and horse were destroyed so that they would not fall into the hands of the enemy.

In the "Alpomish" saga, the image of Boychibor is in a leading position. The image of Boychibor interpreted in the saga as an ancient mythological horse image is estimated to have been formed on the basis of the qualities related to the legendary vulture, the eternal dream of our ancestors, as well as the experiences and skills of our ancestors in horse breeding. That is, the war horse connects the hero with existing worlds. Hodi Zarifov elaborated on this point [Zarifov: 65-89]. It can be said that the fortune-teller predicted not only the qualities of the horse, but also the fate of the heroes.

Boychibor's sinli is beautiful, he has a "cross hooves", that is, he does not make a sound when he walks (real vulture horses do not make noise when they walk), he throws the road dirt away from him, that is why "there is no dirt outside his tail", his waist is thin (marol waist), "in speed the image of "mini absence" embodies a vulture faster than the wind in the reader's imagination [Yoldoshev 2002: 143].

In the interpretation of the epics, the path of fate of the epic hero and the epic horse develops harmoniously:

1. Alpomish-Roland and Boychibor-Velyantif are born unnaturally.
2. Both characters are constantly supported and watched by epic sponsors.
3. The heroes should have the armor of the alpine warrior, and the original vulture armor of the horse.
4. Courage of the hero and the horse.
5. The departure of the hero and the horse to their original places.
6. Bakhshis pass the fame of heroes and horses from generation to generation.

Mythical horses in epics were not only reflected in folklore, but also in toponyms (Khazorasp), religious beliefs (totemistic imaginations). This is evidence of the development of yearling in Central Asia since ancient times. For this reason, the lexicon of the Uzbek language has preserved many ethnocultural lexemes denoting horse breeding, quality horse varieties, names of horses according to their age, type, color, and function.

ELs based on the age of horses: Do'non - four-year-old horse, cattle, camels, for example, I learned from the beginning of Tulporligi // Do'noninda soldim abzal (A.182). Go'anon is the name of a three-year-old horse and a sheep [Rakhimov 2006: 63-64]. Toy means a newborn horse. Qulun is a mare in which a male and a female entered the same spring. For example, I have a foal with big ears.

ELs of horses based on their color: Toryg is a black-red-brown horse. According to H. Zaripov's explanation, the road is steeper, it expresses meaning in the way it falls in both directions. Chowkar is a spotted, black-spotted horse. Zealot is a black horse with a variegated mane and tail. For example, at the top of the hill, Yusuf is tall, Rustam is good-looking, someone with a horse is lying on his side (A.99).

ELs based on physical ability and breed: Arab horse or aspi tozi - a fast horse of Arabian breed. Bedov is a fast light-footed horse. Bedov is related to the word Bedouin (Arabic) and means desert dweller. Arghumok is a swift horse. Duldul is a swift horse. For example, Ostida dulduli, Belda zulfiqar (A.96). Under you, the widows are like birds (A.99). The minaret fell on the square (A.36).

ELs of horses formed on the basis of appearance: Tobuchak is a fat, beautiful horse, in Uyghur, tobuchak is big, broad. The rump is the back of an animal that can be loaded. Cho'bir - a spot on the skin. Yobi - wild; an invalid horse, a lean, neglected horse. For example, Yobi's horse hoofed radish (A.339). I used to ride in the field, this is a bully // Don't be sad, mother, you are a bully like me (A.54).

Conclusion/Suggestions. In both folk epics, horses are deified and given names. The characters in the play are Karl's horse Tansandor (jolly, playful); Roland's horse is Veliathif (derived from the verb "veiller" - "to be alert" ("vigilant", "vigilant") or "vieil" - "old" and "antif" - "ancient"); Ganelon's horse is formed from the adjective Stonebrun (brown apple). In the "Alpomish" saga, the image of Boychibor is in a leading position. The image of Boychibor interpreted in the saga as an ancient mythological horse image is estimated to have been formed on the basis of the qualities related to the legendary vulture, the eternal dream of our ancestors, as well as the experiences and skills of our ancestors in horse breeding.

Some of the expressions related to the ELs of weapons and hunting, which are the units of the field lexical system, have a polysemantic nature. Because they are embodied, on the one hand, with their denotative meanings in the general lexical layer, and on the other hand, in the form of names as a unified unit. These stable expressions differ based on the features of form and meaning, and according to signs of mutual synonymy, antonymy, and ambiguity. In particular, it is observed that the lexical units that are related to each other on the basis of synonyms are more territorially differentiated.

Reference

1. Ashirov A. Ancient beliefs and rituals of the Uzbek people. – Tashkent, 2007. – B. 179.
2. Brady C. «Weapons» in «Beowulf: an Analysis of the Nominal Compounds and an Evaluation of the Poet's Use of Them. // Anglo-Saxon England. Cambridge University Press, 1979. – R. 199-246. DOI: <https://doi.org/10.1017/S0263675100002611>
3. Gurevich A.Ya. Problemy genesis of feudalism in Western Europe. – Moscow, 1979; Gurevich A.Ya. Kategorii srednevekovoy kultury. – Moscow, 1984.
4. Jabbarov I. Ethnography of the Uzbek people. – Tashkent: Teacher, 1994. – B. 89.
5. Yoldoshev Q. "Alpomish" interpretations. – Tashkent, 2002. – P. 18.
6. Mirzaev T., Eshonqul J., Fidokor S. Explanatory dictionary of "Alpomish" epic. – Tashkent, 2007. – P. 19, 40, 42.
7. Olevskaya MI Functionality Terminov feudal noy hierarchy vo French heroicheskom epic: AKD. – Moscow, 2002. – P.21.
8. Pastukhova E.N. Semantics unnamed artefaktov v drevneangliyskoy heroicheskoy Poezii: Autoref.dis ... kandi . Philol . nauk. – Ivanovo, 2003. – 27 p.
9. Pipin. History Russian ethnography. SPb., 1890-1892. T. 1-4.
10. Uzbek-Russian dictionary. – Tashkent, Gl. ed. Uzbekskaaya sovetskaya encyclopedia, 1988. – P.106.
11. Chistov KV Folklore i ethnography // Folklore i ethnography. S. 4.
12. Chistov KV Folklore i ethnography: K devyanostoletiyu so dnya Birthday: Collection nauchn y x statey / Otv. ed. A. K. Bayburin, TBShepanskaya. SPb.: MAE RAN, 2011. – 316 p. – S.3.
13. Shor RO, Yarkho BI Pesn o Rolande. Pod obshey editorial. – Moscow-Leningrad: Academia, 1934. – 332 p.
14. Florent Veniel. Les hommes du Moyen age: peasants, bourgeois et seigneurs à la fin du Moyen age. – Paris: Ed. Errance, 2008. – 91 p.– (Histoire alive). – ISBN 2877723739. – Pp. 53-54.

МРНТИ 16.21.28

ҚАЗАҚ ӘДЕБИЕТІНДЕГІ МИСТИКАЛЫҚ ОБРАЗДАРДЫҢ ДАМУ ӨРІСІ

Келмағанбетова Ш.С.

Қарағанды экономикалық университеті
Қарағанды, Қазақстан
star8201@mail.ru

Түйіндеме. Мақалада әдебиет мистикасы – қандай да бір туындының ғажайып элементтері мен қарапайым өмірден тылсым құбылыс алу үрдісі, саналы ой-үрдіске белгісіз, жат объект және жат түсінік берілген. Ақын табиғат жырында табиғат пен адамның жан дүниесі бірге өріліп, астасып жатады. Әлем құбылысы санамен, көңілмен үндесіп, сұлу, сырлы, тіпті кейде ақыл –ойға сыймайтын фантастикалық суреттер көз алдыға келеді. Сол тылсым күш осынау қазақ елінің рухани құндылықтарға, сарқылмас жан азығына детелер болашақтың бағдаршамына айналғаны жайында сөз қозғалған.

Кілт сөздер: мистика, табиғат, сана, әдебиет, рухани құндылықтар

РАЗВИТИЕ МИСТИЧЕСКИХ ОБРАЗОВ В КАЗАХСКОЙ ЛИТЕРАТУРЕ

Келмағанбетова Ш.С.

Карагандинский экономический университет
Караганда, Казахстан
star8201@mail.ru

Аннотация. В статье литературный мистика – это процесс получения сознательным сознанием чудесных миров любого произведения и мистического явления из обычной жизни,

неизвестного, чужеродного предмета и чуждого понятия. В произведениях поэта в основном описываются душевные отношения человечества с природой вместе взятое. Перед глазами проходят всемирные явления с фантастическими картинками, иногда невыносимые красочные явления связанные умственным и отношениями. Вот эта сила передавала молодежи казахского народа неисчисляемое богатство в будущее.

Ключевые слова: *мистика, природа, сознание, литература, духовные ценности*

DEVELOPMENT OF MYSTICAL IMAGES IN KAZAKH LITERATURE

Kelmaganbetova Sh.S.

Karaganda Economic University
Karaganda, Kazakhstan
star8201@mail.ru

Abstract. In the article, literary mysticism is the process of receiving by conscious consciousness the wonderful worlds of any work and mystical phenomenon from ordinary life, an unknown, alien object and alien concept. The poet's works basically describe the spiritual relationship of humanity with nature taken together. Worldwide phenomena with fantastic pictures pass before your eyes, sometimes unbearably colorful phenomena connected mentally and in relationships.

Key words: *mysticism, nature, consciousness, literature, spiritual values*

Бүкіл қазақтың саяси-әлеуметтік, мәдени-ғылыми, тарихи-эстетикалық ой-пікіріне қозғау салып, серкелік жасайтын құдіретті күш қазақ халқының шығармашылық рухы, сөз өнері. Тым әріге бармай-ақ алты алашты ауызға қаратқан, қас-дұшпандарын алыстан-ақ қалтыратқан Абылай ханды оң жолға бастап, ақ батасын берген, терістігі болса, бетіне шыжғырып басқан, халық мүддесін жеке пиғылдан жоғары қойып, қазақтың дана да көркем сөзін мемлекеттік деңгейге шығарған Бұқар жырауды еске алайықшы. Бұл - қазақтың рухы басылмаған, өзінше ойлап пішуден қалмаған дәуірінің жемісі еді.

Заман бір қалыпта тұрмайтынын Шоқан, Ыбырай, Абайлар анық байқады да, қазақ көгінде еуропалана бастаған жарық жұлдыздар болып жарқырады. Жалғанның жартысындай қазақ даласында Батыс пен Шығыс кездесіп, оның ішінде орыс пен қазақ мәдениеттері бір-бірімен жанасуы арқасында ұлы ағартушы-демократтарымыз сахнаға шықты. Олардың сөздері мемлекеттік деңгейге көтерілмегенімен, елді жаңа өріске бастағаны даусыз. Шоқан Еуропа білімімен жетілуге бастап, Ыбырай өзі ашқан мектептер мен жазған оқулықтарында осы идеяны нақты жүзеге асырса, Абай соны эстетикалық норма жасап, қазақтың жаңа жазба әдебиетінің негізін қалады. Сыншыл реализмнің өріс алар арнасын айқындады. Әдебиет пен мәдениеттегі жетекші бағыт саналып, назар айрықша бөлінді, кейіннен өкіметтік саясат пен өзімізден шыққан әсіре жарамсақтардың жандай-шаптығы негізінде бұл бағыттың өн бойына қона бермейтін, тіпті жараспайтын моншақтар зорлықпен тағылып, жәреуке сөздердің астында қалдық, жан-жақты ойлана қарауға мұршамыз келмеді.

Ал осылармен қатар, тіпті оларға рухани аға болған Дулат, Шортанбай, Мұраттардың қазақ әдебиетінде «зар заман» күйін шерткенін қазір ешкім жоққа шығара алмайды. Әрі-беріден соң жаңаша жарқыраған жұлдыздарымыздың дараланып шығуына олардың белгілі дәрежеде жағдай жасағаны, кешегі мен бүгінгіге көпір болғандығы, ағартушылықпен қатар азатшылдық идеясын қарғыс-лағынетпен жеткізгені, қарсы ойларын таратқаны, оны халық ұйып тыңдағанына енді қалайша мән бермейміз. Соны сол кезде көре-біле тұрып, бұрылып кеткенімізге қайран қалмасқа болмайды. Тапшыл көзқарастың тепкісі күшті, қимылы ожар болған соң замана теперішін көп көрген момын қазақтың жасқаншақ зиялылары, әсіресе ғұламалары саясатшылдыққа салынып, айтқан ыңғайына жығылғанын көріп отырмыз.

Ал осымен қатар XIX ғасырдың екінші жартысында ислам мен христиан діндерінің «қансыз соғысы» мықтап жүрді. Шоқындыруға құмарланғандар інжіл мен таураттың отызға тарта аңыз-әпсаналарын кітап қылып шығарумен қанағаттанбай, нақты іске кірісті.

Ресей оқу ағарту министірілігінің 1870 жылғы жарлығы бойынша, бұратаналарды орыстандыру мақсаты ашық айтылып, оны жүзеге асыру үшін мынадай да тәсіл қолданылды. «На первое время для ускорения киргизов учителей этих школ назначить из киргизов с обязательством преподавать детям русскую грамоту, говорить с ними по-русски, отнюдь не допускать грамоты по-киргизски, запретить писать, таким путем, искоренить из обращения киргиз из грамоты» деген нұсқауларды, Алектровтар айрықша сақтықпен жүргізсе, надан, ояр шенеуліктер мейлінше анайылықпен орындай бастағанда, қазақтардың көбі мардымды түсінбеген, тұтынбаған мұсылманшылыққа ауып, ислам діні «жеңіске» жеткен болатын. Соның нәтижесінде қазақта нәзирашыл кітаби ақындар поэзиясы өркендегені тарихқа белгілі. Олар құранның аят-хадисін ғана емес, пайғамбарлар мен сахабаларға қатысты әпсаналарды қазақ әдебиетінің бір ағымы боларлық деңгейге жеткізе білді. Оған қазақ аузындағы хисса-хикаяттар нақты мысал. Шығыс әдебиетінен, әсіресе діни ағартушылық рухта жазылған шығармалардың әсері дүниаяу (светский) әдебиеттің ықпалынан артық болмаса, төмен бола қоймағаны белгілі.

Дәстүрлі поэзияның өкілдері, әсіресе XIX ғасырда айрықша өріс алған ақындар айтысы мен сал-серілердің өнерпаздығы «Қазан төңкерісіне дейін поэзиядан басқа жанры болмады» деп кемсітетін, сөйтіп, жетілмеген өнер санатында санайтын, осыны санаға тез ойландырмай сіңіру үшін өзгелер де, өзіміз де өршелене айтатын қазақ әдебиетінен талай ағым, бағыттың тарамданып шығатынын анық көрсетеді. Бұл тек идеялық тұрғыдан ғана емес, көркемдік ізденіс, эстетикалық таным-білік жағынан да айрықша мән беруді тілейді. Олай болса, буырқанған дүниенің әлем-тапырығын шығарған, адамзат тарихында айрықша кезең есептелетін XX ғасырдың қазақтың рухани мәдениетіне әкелген олжаларын жаңаша пайымдайтын уақыт келді, туды.(1;77-79)

XX ғасыр қазақ даласына да жаңа дәуірдің жаршысы болып келді. Абай дәстүрін дамытып, жалғастырған ізбасар ақындар Шәкәрім, Ахмет, Міржақып, Сұлтанмахмұт, Мағжандар тарих сахнасына шықты. Осы кездегі Ресейдегі саяси әлеуметтік өзгерістердің қазақ жеріне жаңғырып жетуі қоғамдық әлеуметтік ойдың өрісін кеңейтті. 1905 жылғы алғашқы орыс революциясының әсерінен қазақ даласына келген ағартушы демократтар әсері болды. Жоғарыдағы ақын-жазушылар бастаған қазақ ақын-жазушылары ұлттық сана-сезімді оятар бағыт-бағдар іздеді. Оны әрқайсысы өзінше тапты, өз пікірлестерін бір бағытқа түзеді.

XX ғасырдың басы – қазақ халқының тарихында ұлы өзгерістермен үлкен асулар кезеңі, яғни, айбынды да айлалы саяси күрес, ащы ыза мен кекке толы көтерілістер дәуірі болды. Дәл осы тұста қазақ арасында оқу-ағарту жұмыстары өркен жайып, қазақ зиялылары алдыңғы қатарға шыға бастады. Қазақ тілінде кітап бастыру, газет-журнал шығару жолға қойылды. Халықтың сана-сезімі оянып, руханияттың басты көзіне айналды.

Қазақ жазба әдебиетінің өткен ғасыр басындағы әдеби ағым-бағыттары турасындағы көзқарастарды қарастырғанда, бүгінгімен салыстырғанда олардың айтылған мерзімдеріне көңіл бөлу аса қажет. Өзімізге белгілі, «кемелденген социализм» дәуірінде жазылған әдеби зерттеулерде ғасыр басындағы шындықтар бұрмаланып келді.

Біз осы уақытқа дейін пайдаланып келген әдеби зерттеулерде XX ғасыр басындағы қазақ ақын-жазушыларын идеялық әдеби ағым-бағыттарына қарай мынадай топтарға бөлді. 1) ағартушы ақын-жазушылар, 2) ағартушы демократ ақын-жазушылар, 3) буржуазияшыл-ұлтшыл ақын-жазушылар.

Тарихымыздың, оның ішіндегі әдебиетіміздің ақтаңдақ беттері аршылғалы XX ғасыр басындағы әдеби ағым-бағыттар айқындалып, сол ағым-бағыттардың көш басшысы болған ақын-жазушылардың шығармашылықтары кең түрде зерттеліне бастады.

Абай негізін қалаған жазба әдебиеттің ең бір шырқау биікке көтерілген тұсы – XX ғасырдың бас кезі. Бұл тұста қазақ әдебиетіне бірі кеш, бірі ерте қос арнадан нәр алған, батыс пен шығысты тел емген, Абай туын биікке көтерген Шәкәрім, Мәшһүр-Жүсіп, Ахмет,

Міржақып, Сұлтанмахмұт, Мағжан сынды әдебиет алыптары келді. Бірінің қанатын кеңге жайып, алыс-жақынды биіктен шала бастаған, екіншілерінің әдебиет биігіне енді қанат қаға бастаған тұсы – осы. Оларды біріктіретін де, ерекшелендіретін де бір ғана ұлы күш – ұлтын ояту атты ұлы арман. Осы асқаралы мақсатқа жету жолындағы сан тарау соқпақты әрқайсысы өз ой-өрісі межесінен таңдады, таңдағанын нақты сара жол деп таныды.

Осынау сара жолды таңдауда сан қилы кереғар пікірлер туындап, арыстарымызды сан қиырға салған адасулар да болды. Ендеше бұл кезеңнің әдебиеті – қоғамдық ой санадан туындаған қарама-қайшылықты көзқарастар жемісі.

Жалпы ХХ ғасыр бас кезіндегі әдебиетке тән басты ерекшелік – ұлт қамы қай бағыт ақын-жазушысының шығармашылығы болмасын ортақ тақырып ретінде көрініс табуы. Олар өз ұлтының өзге өркениетті елдердің қатарынан көрінуін аңсап, ел тілегінен шығып, әдебиеттің ұлттық рухын шырқау биікке көтерді. Қазақ халқының алдында тұрған асқарлы мақсаттарды әрқайсысы әл-қадырынша, ой-өрісінің жеткен қырынан тани отырып, негізгі мәселе ретінде қоя білді. Осы кезеңдегі әдебиетке тән тағы бір ерекшелік - әлеуметтік-саяси мәселелерді көп көтергендігі. Отаршылдық талқысы езіп-жаншып, жері талан-таражға түскен, халқының тоз-тозы шыққан, бірліктен кетіп, берекесінен айрылған елінің қара түнектегі жағдайы қай бағыт ақын-жазушыларының шығармашылығында болмасын ортақ тақырып ретінде көрініс тапты. Мәселен діни-ағартушы Мәшһүр-Жүсіп Көпеевтің

Байланып қорыққандықтан жүрді тілім,

Қазағым, қайран жұртым, халқым елім.

Мұжық кеп, қара шекпен крестьян,

Жерінді қылмады ма тілім-тілім, - деп, қазақ жағдайына жүрегі қарс айырылса, ағартушы-демократ С.Торайғыров:

Сұмдар салған жүректе

Аз ба біздің жарамыз?

Тепкісінде басқаның,

Қор боп жүдеп барамыз, -

деп, ұлтының қасіретті ең негізгісін нақты атай отыра, елін серпілтер ой-идеяны өзіндік өршіл үнмен көтереді. Бұл құбылысты Абайша терең сезіне жырлаған ұлт-азатшыл бағыттағы А. Байтұрсынов:

Қазағым, елім,

Қайқайып белің,

Сынуға тұр таянып.

Талауда малың,

Қамауда жаның,

Аш көзінді, оянып, -

деп, халықтың мүшкіл халіне себеп болған басты жағдайлардың түп-тамырын көре біліп, ұлт санасын «ояту» идеясын алға тартады. Міне, осы тұрғыдан алғанда ХХ ғасыр басындағы әдебиеттің басты белгісі – ең алдымен азаттыққа ұмтылу, соған «ояту» әдебиеті болғандығында деп тануымыз керек. Бірақ «оятудың» жолын әрбір өнер иесі өз көзқарасы арқылы айқындады. Мәселен, бірі (ағартушы-демократтар) оны тек ағартушылықта, әлеуметтік теңсіздікті жоюда, соған қол жеткізуде деп білсе, үшіншілері (діни-ағартушылар) адамгершілік тәрбиесінің негізі діни-рухани бостандыққа насихаттауда деп ұқты.

Әдеби ағымды әр қоғамдағы таптық жағдай туғызады. Әрбір әдеби ағым әр дәуірдегі идеологиялық күрестің әдебиеттегі көрінісі.

Әдебиеттегі ағым-бағыт мәселесін анықтау белгілі бір кезең әдебиетінің мәнін ашуда аса маңызды. Көркем шығармаларда қолданылатын шығармашылық әдіс тәсілдермен тығыз байланысып жатқан осы бір мәселеге қатысты ХХ ғасырдың I жартысында қазақ әдебиетінде қандай ағым бағыттар болғанына, оны сол тұстағы және кейінгі әдеби ой-пікір қалай танып білгеніне назар аудармасқа болмайды. Себебі ол белгілі дәуірдегі ақын-жазушылардың ізденістерін, көркемдік биіктерге жетуге деген ұмтылысын айқындайтын нақты құбылыс болып табылады.

Әдебиет энциклопедиясының сөздігінде бұл екі ұғымға мынадай анықтама беріледі: «Направление и течение литературные понятия обозначающие совокупность фундаментальных, духовно-содержательных и эстетических принципов, характерных для творчества многих писателей, ряда группировок и школ, а также обусловленные этими важнейшими принципами совпадение и соответствия программно - творческих установок, тематика, жанров и стиля» (4;232).

Академик З.Қабдолов «Сөз өнері» монографиясында әдеби ағымды әдеби стильмен салыстырып, түсінік береді: «Байқап қарасақ, стиль – бір жазушыға тән творчестволық ерекшелік болса, ағым – бірнеше жазушыға тән творчестволық бірлік: стиль - әр жазушының дара қасиеті болса, ағым - әр алуан жазушының ортақ сипаты; стиль – жалқыға тән ұғым болса, ағым – жалпыға тән таным; стиль әр жазушының әдеби беті болса, ағым әр жазушының әдеби бағыты» (5; 335)

Ағым мен бағытқа қатысты әдебиеттанушы ғалым К.Ахметовтың пікірі мынадай: «Әдеби бағыт пен ағым – көптеген жазушылардың, топтар мен мектептердің шығармашылығына тән рухани және эстетикалық ұстанымдардың, сондай-ақ, осы ұстанымдардың өзара сәйкестігіне негізделген бағдарламалық-шығармашылық мақсаттардың, тақырыптардың жиынтығы» (6; 236).

Бұл терминдерді түрліше түсіндіріп, түрлі мағынада қолдану әлі де жиі кездесіп жүр. Кейде оларды бір-бірінің орнына қолданса, кейде ағымды әдеби мектеппен немесе топпен теңестіреді, бағытты көркемдік әдіспен немесе стильмен бірдей түсіну де ұшырасады. Осы тұста айта кеткен жөн, ағымдар мен бағыттардың күресі мен алмасуы кезінде әдеби үрдістердің негізгі заңдылықтары айрықша анық байқалады.

Қысқа қайыра болсақ, бағыт көркемдік мазмұнның рухани – эстетикалық терең мәнін белгілейді. Бұл үлгідегі көркемдік мазмұн мәдени – көркемдік дәстүр бірлігінен, қаламгерлердің дүниетаным ұқсастығынан және олардың алуандығы өмірлік проблемалардың ортақтығымен, түптеп келгенде, дәстүр тудырып отырған әлеуметтік, мәдени, тарихи жағдайлардың ұқсастығынан шығады. Дегенмен бір бағыттағы әр қаламгердің дүниетанымы, проблемаға қарым-қатынасы, оларды шешу жолдары мен тәсілдеріне қатысты түсінігі, идеялық және көркемдік концепциялары әр түрлі болуы әбден мүмкін. Соған орай бағыттың әдеби мектептер мен топтардан айырмашылығы айқындалады.

Әдеби мектептер мен топтардың мүшелерін идеялық-көркемдік таным бірлігі яғни бағдарламалық-эстетикалық тұтастық топтастырады. Ал бір бағытта бірнеше ағым, мектептің болуы ұшыраса береді. Демек, ағымдар бағыттың алуан түрлері болып табылады.

Әдебиеттер

1. Қ.М. Байтанасова, Әдебиеттануға кіріспе. – Алматы, «Евро», 2018.
2. Әбдиманұлы Ө. XX ғасыр бас кезіндегі қазақ әдебиеті. – Алматы, «Қазақ университеті», 2002.
3. Қалижанұлы У. Қазақ әдебиетіндегі діни-ағартушылық ағым. – Алматы, «Білім», 1998.
4. Қабдолов З. Сөз өнері. – Алматы, «Санат». 2002
5. Тілешов Е. Суреткер және көркемдік әдіс. – Алматы, 2005
6. Волков А. Очерки русской литературы конца XIX и начала XX века. – Москва, 1955.
7. Әуезов М: Әдебиет тарихы. – Алматы: Ана тілі, 2014.
8. Мифологические образы и мотивы в современной казахстанской литературной сказке (на материале цикла сказок Л Калаус из сборника «Пиньята») // «М.О. Ауэзов және ұлттық рухани жаңғыру» М.О. Әуезовтың туғанына 120 жыл толуына арналған халықаралық ғылыми симпозиум материалдары. 28 қыркүйек 2017 ж. – Алматы: М.О. Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институты, 2018. – 247-254 бб.

LACUNAE IN BUSINESS TERMINOLOGY OF THE ENGLISH AND KAZAKH LANGUAGES

Nessipbay G.B., Mambetova M.K.

Al-Farabi Kazakh National University

Almaty, Kazakhstan

guldana.nessipbay95@gmail.com

Abstract. This article examines the lacunae of business terminology in the Kazakh and English languages, taking into account their etymology. The main purpose of the work is to study the occurrence of lacunae in English business terminology and determine the etymology of their occurrence. The paper also discusses the specifics of using these terms in the context of linguistics and culture. The analysis allows us to understand the origin and meanings of these lexical units, as well as to discover their relationship between the English and Kazakh languages. This research can be useful for translators and linguists, as well as international business professionals, as it will allow them to better understand and take into account the differences and peculiarities of the use of business vocabulary in different cultural contexts.

Keywords: *lacunae, term, etymological analysis, national-specific terms, non-equivalent vocabulary*

АҒЫЛШЫН ЖӘНЕ ҚАЗАҚ ТІЛДЕРІНІҢ БИЗНЕС-ТЕРМИНОЛОГИЯСЫНДАҒЫ ЛАКУНДАР

Несіпбай Г.Б., Мамбетова М.К.

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті

Алматы, Қазақстан

guldana.nessipbay95@gmail.com

Түйіндеме. Бұл мақалада қазақ және ағылшын тілдерінің этимологиясын ескере отырып, бизнес-терминологияның лакундары қарастырылады. Жұмыстың негізгі мақсаты-ағылшын бизнес терминологиясындағы лакундардың пайда болу жағдайларын зерттеу және олардың пайда болу этимологиясын анықтау. Жұмыста лингвистика мен мәдениет контекстінде осы терминдерді қолдану ерекшеліктері де талқыланады. Жүргізілген талдау осы лексикалық бірліктердің шығу тегі мен мағынасын түсінуге, сондай-ақ олардың ағылшын және қазақ тілдері арасындағы өзара байланысын анықтауға мүмкіндік береді. Бұл зерттеу аудармашылар мен лингвистерге, сондай-ақ халықаралық бизнес мамандарына пайдалы болуы мүмкін, өйткені бұл оларға әртүрлі мәдени контексттерде іскери лексиканы қолданудың айырмашылықтары мен ерекшеліктерін жақсы түсінуге және ескеруге мүмкіндік береді.

Кілт сөздер: *лакундар, термин, этимологиялық талдау, ұлттық-спецификалық терминдер, баламасыз лексика*

ЛАКУНЫ В БИЗНЕС-ТЕРМИНОЛОГИИ АНГЛИЙСКОГО И КАЗАХСКОГО ЯЗЫКОВ

Несипбай Г.Б., Мамбетова М.К.

Казахский национальный университет имени аль-Фараби
Алматы, Казахстан
guldana.nessipbay95@gmail.com

Аннотация. В этой статье рассматриваются лакуны бизнес-терминологии в казахском и английском языках с учетом их этимологии. Основная цель работы заключается в том, чтобы изучить случаи возникновения лакун в английской бизнес-терминологии и определить этимологию их появления. В работе также обсуждаются особенности использования этих терминов в контексте лингвистики и культуры. Проведенный анализ позволяет понять происхождение и значения данных лексических единиц, а также обнаружить их взаимосвязь между английским и казахским языками. Это исследование может быть полезным для переводчиков и лингвистов, а также специалистов в области международного бизнеса, поскольку оно позволит им лучше понять и учитывать различия и особенности использования деловой лексики в различных культурных контекстах.

Ключевые слова: *лакуны, термин, этимологический анализ, национально-специфические термины, безэквивалентная лексика*

In today's world, where globalization and international business interaction are becoming more widespread, effective communication plays a key role in the success of any business. However, when translating business information between different linguistic environments, special difficulties arise due to differences in lexical composition and cultural characteristics. In this context, it is especially important to pay attention to lexical lacunae – gaps in business terminology that may arise when translating between English and Kazakh.

In this article, we explore the comparative etymological relationships of lexical gaps in the business vocabulary of the English and Kazakh languages, as well as discover and demonstrate differences in their meanings when used in certain contexts. It is worth noting that this analysis in most cases allows us to identify etymological kinship relationships of the lexical units under consideration and provides an opportunity to explain the origin of their meanings in the broadest context.

Through etymological analysis and comparative study of business terminology, we intend to identify similarities and differences between the English and Kazakh languages, as well as develop strategies for effective translation and adaptation of business terms.

The term "*lacuna*" encompasses various types of linguistic inconsistencies, including grammatical, lexical, and phonetic differences, while the phenomenon of inconsistency between languages is known as lacunarity. Many linguists define a "lacuna" as elements of a text that have no equivalents in the cultural experience of speakers of other languages, as a clash of two cultures at a particular moment of communication, or as differences in cognitive structures that lead to the appearance of lacunae. In this paper, we analyze business terms from the point of view of etymology in order to fill such gaps in the process of intercultural interaction using the example of lexical lacunae. The gaps reflect what exists in one culture but is missing in another. [1, 78]

It is important to note that a lacuna arises at a time when the discrepancies of conceptual, linguistic and other categories of various linguistic and cultural communities cannot be reduced to each other: it becomes obvious that the translation of a certain sign becomes impossible or only partially possible, since the conceptual structures of the cultural context of the recipient do not have the necessary lexical tools for interpreting this sign. [2, 201].

Let's look at some examples of using English business terminology in the context of the Kazakh language.

First of all, let's consider the term "*bail-out*" – "біреудің көмегімен экономикалық қиындықтардан шығу" translated into Kazakh. The term "bail" itself has several meanings in English: "to clear (water) from a boat by dipping and throwing over the side", usually used without specifying; "to temporarily release (a prisoner) in exchange for security"; "to deliver (personal property) in trust to another for a special purpose and for a limited period". The most likely similarity between the two languages is observed in the meaning of "кепіл беру". The etymology of the word originates from the Latin "*bajulare*" (to carry) – a burden to pay. The modern meaning of the word was formed in 1485 – temporary release from prison or imprisonment. Previously, the word "bail" had the meaning "captivity, imprisonment, custody". According to the Chronicle of England, before 1338, "bail" was borrowed from the ancient French "*baillier*" – to transmit, control, guard. Thus, in the Kazakh language, the meaning of the lacuna is "қаржылық көмек көрсету".

Thanks to textual interpretation, it is possible to complement the equivalence of units in the Kazakh business culture by comparing etymological connections.

In addition, the lexical unit of obligation is another example that presents difficulty in understanding the principles of using business vocabulary in the Kazakh language. Chaucer's Canterbury Tales first mentions the word in 1390. While *perpetrate* appeared in 1449, *participant* meant to give an assignment or entrust. In the writings of Thomas Jefferson in 1793, the concept of obligation or obligation acquired a modern meaning. As a result, in the Kazakh language, the most accurate meaning is "айнымастық; бейілділік; бұлжымастық".

We compare similar lexical units between different languages to determine if there is an equivalent translation of these units in another language in order to assess the degree of lacunarity. A certain word is called a lacuna if there is no equivalent for it in another language. [3, 42]. An example of such a lacuna in the Kazakh language is the term "*aftermath*", which means "оқиғадан кейін қалған күй". In 1523, it was composed of two components: "after", meaning "secondary or subsequent", and "math" – "mown grass". This two-component linguistic unit was widely used in harvesting and re-cutting grass. Currently, this term is used to assess the economic damage and impact of events. A more precise meaning discovered by studying etymology, – "әрекеттің қайталануы, кемшіліктерді түзету". Initially, this term, derived from the Proto-Germanic "*methan*" – "hay, harvest", and the Greek "*ametos*" – "harvest", was used to refer to harvesting, and the need to describe the subsequent state served to add the prefix "after".[4, 34]

In the expression "*performance target*", the word "performance" first acquired the meaning of "public performance or entertainment" in 1709, and "target" – "a round object that is aimed at when shooting" – in 1757. [5, 24]. "Performance" is usually associated with a public performance, and "target" is associated with a game where you need to hit the target. When it comes to the business terminology of the Kazakh language, problems arise due to differences in terms of job responsibilities between the two cultures. The study of a work culture where the goal is to achieve the set goals eliminates this distinction.

There are also gaps in the business terminology of the English language that cannot be expressed in one word or an appropriate number of components. In most cases, their meaning can only be explained descriptively. For example, "*spin off*" is "a company separated from the main company". The meaning of "revolve, turn around rapidly" first appeared in Milton's *Paradise Lost* in 1667. Rotation means moving away from the beginning of the movement. The preposition "off" separates the object from the source. There is no such understanding of business organization in the recipient culture.

Detailed explanatory definitions of words in a dictionary containing many synonymous terms serve as signals of possible lacunarity of a lexical unit. Our work will try to determine the "depth" of semantic meaning by examining its historical development. We are looking for the etymological roots of the lacuna in order to more accurately define and convey its meaning in professional discourse. For example, in the business terminology of the English language, the terms "outsourcing" and "insourcing" are widely used, but the term "right-sourcing" causes misunderstanding and rejection in the cultural context of the Kazakh language. It is difficult to convey the meaning if there is no correct literal translation. The etymology dictionary "*Chambers Dictionary of Etymology*" mentions "sours"

in the meaning of "the main reason, the beginning" in 1385 in the work "Troilus and Criseyde" by Chaucer, and later the word "*source*" with the meaning "origin, beginning, source" reveals a semantic connection – " пайда болуы, басталуы, көзі". In the etymology of the second word "right", the meaning of "correct, appropriate, direct, authentic" appeared before 830 in the Old English word "riht". [5, 39].

Thus, from the point of view of etymological analysis, it can be concluded that the gaps in the business terminology of the Kazakh and English languages indicate that the linguistic and cultural basis of one language is greater than that of the other. They explicitly or implicitly show that language can explain some ideas based on historical context, but not all. [6, 70].

The study of how the lacunary units of the English language arose in chronological sequence allows us to determine the semantic connections necessary to fill in the gaps in the Kazakh language. This seems to be the most effective way to "approximate" the value of the lacuna to the recipient of the information. The examples given show how etymological analysis can resolve the phenomenon of lacunarity in English business terminology.

In our opinion, the most difficult issue in the successful use of business terminology is to fully understand and perceive the text, taking into account the cultural characteristics of the language. Etymological analysis may be one way to fill in the language gaps in this context. In order to convey various concepts, events and phenomena as accurately as possible, it is important to come as close as possible to revealing the meaning of business gaps, taking into account the cultural characteristics of the language being studied.

Thus, when it comes to the reasons why there is a lacunarity in the considered thematic group of words, it should be noted that both the language does not have a one-word designation for economic concepts, and historical processes that leave traces of lacunarity. In addition, it should be noted that, in addition to the lack of one-word designations for some linguistic concepts, the causes of lacunary units may depend on the social, economic and political processes taking place in society. In addition, the appearance of gaps in the process of intercultural communication can also be caused by significant differences in the linguistic picture of the world between the compared language pairs.

References

1. Crystal, D. "English as a Global Language." Cambridge University Press, 2003. – p. 267
2. Gudkova, I. G. "Linguoculturology and translation: linguistic, methodological, practical aspects." Flint: Science, 2006. – p. 312
3. Gorbacheva, O. A. "Lexical lacuna: the concept and methods of research." Scientific Bulletin of the Moscow State Regional University. Series: Linguistics, 2018. – p. 42-47
4. Romaine, S. "Language in Society: An Introduction to Sociolinguistics." Oxford University Press, 1994. – p. 315
5. Saeed, J. I. "Semantics." Blackwell Publishing, 2003. – p. 76
6. Tynyshbaeva, J.O. "Comparative analysis of English and Kazakh business terms." Bulletin of the Al-Farabi Kazakh National University. Philology and World Literature Series, 1(92), 2013. – p. 70-73

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ ОСНОВНЫХ СТРАТЕГИЙ В КАЗАХСКО-РУССКОЙ БИЗНЕС-КОРРЕСПОНДЕНЦИИ

Нургожина Б.В., Қадырова Б.М.

НАО «Торайгыров Университет»

Павлодар, Казахстан

bahyt_81@inbox.ru

Аннотация. В данной статье рассмотрены стратегии, наиболее часто применяемые в составлении казахско-русской бизнес-корреспонденции в целях достижения конкретной цели в определенной ситуации. На основе прочитанной лингвистической литературы выявлены и проанализированы характерные особенности трех основных стратегий, являющиеся наиболее типичными для казахско-русской бизнес-корреспонденции как предмета исследования современной лингвистики. На сопоставительном уровне приводятся примеры в качестве аргументации эффективности стратегий.

Ключевые слова: стратегия, бизнес-корреспонденция, бизнес, эффективность, стратегия воздействия

НЕГІЗГІ СТРАТЕГИЯЛАРДЫ ҚОЛДАНУ ҚАЗАҚ-ОРЫС БИЗНЕС-ХАТ-ХАБАРЛАРЫНДА

Нургожина Б.В., Қадырова Б.М.

Торайгыров Университеті

Павлодар, Қазақстан

bahyt_81@inbox.ru

Түйіндеме. Бұл мақалада белгілі бір жағдайда нақты мақсатқа жету мақсатында қазақ-орыс бизнес-хат-хабарларын жасауда жиі қолданылатын стратегиялар қарастырылған. Оқылған лингвистикалық әдебиеттер негізінде қазіргі лингвистиканы зерттеу пәні ретінде қазақ-орыс бизнес-хат-хабарларына тән үш негізгі стратегияның тән ерекшеліктері анықталды және талданды. Салыстырмалы деңгейде стратегиялардың тиімділігіне дәлел ретінде мысалдар келтірілген

Кілт сөздер: стратегия, бизнес-корреспонденция, бизнес, тиімділік, әсер ету стратегиясы

USING BASIC STRATEGIES IN KAZAKH-RUSSIAN BUSINESS CORRESPONDENCE

Nurgozhina B.V., Kadyrov B.M.

Toraigyrov University

Pavlodar, Kazakhstan

bahyt_81@inbox.ru

Abstract. This article discusses the strategies most often used in the preparation of Kazakh-Russian business correspondence in order to achieve a specific goal in a certain situation. Based on the linguistic literature read, the characteristic features of the three main strategies that are most typical for Kazakh-Russian business correspondence as a subject of modern linguistics research are identified and analyzed. At the comparative level, examples are given as arguments for the effectiveness of strategies

Keywords: strategy, business correspondence, business, efficiency, impact strategy

Целью нашего исследования является использование основных стратегий в русско-казахской бизнес-корреспонденции и сравнение особенностей их применения в казахском и русском языках.

Методология данной статьи включает, в первую очередь, теоретическое осмысление лингвистической литературы по исследуемой теме, описание стратегий, применяемых в казахско-русской бизнес-корреспонденции. Кроме того, данная работа носит сопоставительный характер.

В качестве *ожидаемых результатов* в рамках нашего исследования мы предполагаем выявить доступные языковые средства рассматриваемых стратегий, проанализировать их эффективность в казахско-русской бизнес-корреспонденции в процессе достижения коммуникативных целей.

Каждый язык всегда имеет несколько способов реализации любого коммуникативного действия. Это происходит, потому что в процессе общения язык используется не только в целях передачи информации, но и для того, чтобы поддерживать некие социально-значимые отношения между участниками речевой деятельности. И язык предоставляет нам огромный выбор средств для оформления высказываний, где решающим фактором выступают внешние условия ситуации, в которых находятся ее участники.

Изучение теоретической литературы и специальных источников позволило нам представить степень изученности стратегии в лингвистической науке. Так, Иссерс О.С. рассматривает стратегии как совокупность речевых действий, направленных на решение общей коммуникативной задачи говорящего [1]. По мнению Макарова, под стратегией понимается цепь решений говорящего [2]. Романов А.А. полагает, что стратегия представлена в виде набора некоторых действий, соотносимых с планом, целями и условиями их достижения [3]. Формановская Н.П. считает, что стратегии связаны с общим замыслом конечной цели общения [4]. Аймолдина А.А. считает, что под стратегией необходимо понимать общий план или совокупность действий, которые направлены на реализацию определенного коммуникативного намерения [5].

Рассмотрев понятие стратегии в понимании ученых-языковедов, обратим внимание, что в мире бизнеса под стратегией понимают набор конкретных действий, которые приведут к определенной цели, своего рода «дорожная карта для достижения целей». Это говорит о том, что при составлении бизнес-корреспонденции участниками используется целый «арсенал» языковых средств для достижения поставленной коммуникативной цели. Кроме того, в каждой отдельной культуре существует собственный набор наиболее характерных и эффективных тактик и языковых средств, которые также позволяют воздействовать на адресата.

Ссылаясь на исследование ученого Аймолдиной А.А., мы также рассматриваем бизнес-корреспонденцию как один из важнейших способов письменного неконтактного общения между адресатом и адресантом, используемого для осуществления бизнеса не только с целью обмена информацией, но и налаживания личного контакта, создания доверительных отношений с партнером, демонстрации заинтересованности в налаживании и поддержании деловых отношений [5, 4].

Так, Аймолдина А.А. выделяет три основных направления в воздействии коммуникантами друг на друга в рамках бизнес-корреспонденции [5, 91-92].

Рисунок 1 – Стратегия воздействия и ее основные направления

Стратегия выстраивания отношений с деловым партнером. Данная стратегия направлена, в первую очередь, на достижение общих целей всех заинтересованных сторон с ориентиром на долгосрочность в деловых отношениях. Вслед за Аймолдиной А.А. мы выделяем внутри данной стратегии следующие тактики: тактика персонализации, тактика выражения солидарности и тактика уважения [5].

На лексическом уровне данная стратегия выражается с помощью «мы-подхода», который заключается в использовании местоимения 1 лица в форме множественного числа: Мы - Біз. Необходимо отметить, что данная конструкция хорошо представлена в рассматриваемых языках – казахском и русском.

Таблица 1

Пример на казахском языке	Пример на русском языке
<i>Біздің ұсынысымызды қарастыруыңызды сұраймыз</i>	<i>Мы просим рассмотреть данное предложение</i>

Здесь необходимо отметить, что при стратегии выстраивания отношений с деловым партнером в казахском языке присутствует не только местоимение «біз», выражающий «мы-подход», но и в притяжательном окончании глагола *сұраймыз*. Кроме того, в примере на казахском языке мы видим стремление к сотрудничеству, партнерству и совместной деятельности, которое выражается с помощью наличия притяжательного окончания имени существительного «ұсынысымызды», что значительно усиливает тактику воздействия на адресата.

Одним из эффективных приемов рассматриваемой стратегии является дефокусирование [6]. Данный способ используется коммуникантами в основном для достижения объективности и беспристрастности в передаче и констотации фактов, для сохранения стандартизованности и официальности. Дефокусирование активно используется в ситуации, когда статус одного из участников выше другого. Говоря о жанрах бизнес-корреспонденции, то данный прием используется в составлении писем-просьб и писем-запросов.

Таблица 2

Пример на казахском языке	Пример на русском языке
<i>Құжаттарды көрсетілген мекенжай бойынша жолдау қажет</i>	<i>Документы необходимо направить по указанному адресу</i>

Дефокусирование как прием стратегии выстраивания отношений с деловым партнером выражается с помощью безличных предложений одинаково активно как в казахском, так и в русском языках. Чаще всего используются такие фразы:

Таблица 3

Пример на казахском языке	Пример на русском языке
<i>Келу керек</i>	<i>Необходимо явиться</i>
<i>Қамтамасыз ету керек</i>	<i>Должны предоставить</i>
<i>... дейінгі мерзімде тапсырыңыз</i>	<i>Сдать в срок до ...</i>
<i>Жөнелту керек</i>	<i>Должны быть отправлены</i>

Таким образом, стратегия построения деловых отношений с партнерами достаточно масштабно выражены в бизнес-корреспонденции как на казахском, так и на русском языках. Также данная стратегия является важным орудием воздействия на адресата, которая выражается с помощью лексических и грамматических средств. Необходимо отметить, что

фразы, построенные по стратегии деловых отношений с партнерами, входят в обязательный пункт шаблона всех документов, являющихся жанровой разновидностью бизнес-корреспонденции.

Стратегия создания положительного образа компании. Данная стратегия также важна как и вышеуказанная, так как при составлении бизнес-корреспонденции играет значительную роль в создании позитивного имиджа компании. В рамках описываемого подхода мы выделяем тактику демонстрации знаний [5].

Эта тактика заключается в том, что составитель бизнес-фраз использует языковые средства для демонстрации своей компетентности, опыта и профессионализма. Приведем примеры такой тактики:

Таблица 4

Содержание тактики	Пример на казахском языке	Пример на русском языке
Коммерческие и финансовые термины (одиночные слова и словосочетания)	Ақша аударымы Қолма-қол есеп Тауардың жеткізілімі	Себестоимость Свободная экономическая зона Поставки
Количественные статистические данные, стоимостные показатели	Көрсеткен қызметінің құны 125 000 теңге Актив мөлшері – 765 000 теңге	Фонд заработной платы – 600 000 теңге Уплотнение зазоров до 0,5 мм
Официальные клише	Жіберуіңізді сұраймыз Келісімшарт бойынша Сауалхытыңызға орай	Настоящим подтверждается Доводим до Вашего сведения
Книжно-письменная лексика, устойчивые обороты и словосочетания	Толық сәйкес келеді Басқа адамның атынан Жоғарыда аталғандардың негізінде	Широкий круг вопросов В установленном порядке В связи с распоряжением

Как видим, для бизнес-корреспонденции на казахском и русском языках характерны сдержанность, неэкспрессивность, официальность и лаконичность, и наблюдается сходство в выборе лексических средств языковой тактики демонстрации знаний в рамках стратегии создания положительного образа компании.

Стратегия побуждения к действию. При воздействии на адресата особое значение в процессе составления бизнес-корреспонденции имеет стратегия побуждения к действию, т.е. то, что определяет цель общения и инициирует действия и поступки партнеров по бизнесу. Данная стратегия выражается с помощью тактики давления и просьбы об ответе.

Тактика давления в бизнес-корреспонденции прежде всего выражается в призыве адресата к действию или принятию конкретного решения. Данный подход хорошо продемонстрирован в следующих жанрах бизнес-корреспонденции: в письмах-запросах, письмах-просьбах и письмах-приглашениях. Необходимо отметить, что обращение коммуникантов к стратегии побуждения к действию является достаточно частым пунктом в обязательном шаблоне бизнес-документов [5].

Таблица 3

Пример на казахском языке	Пример на русском языке
Барлық сұрақтарыңызды төмендегі телефондар арқылы қоюға болады Хабарласуыңызды сұраймыз	Обращайтесь по адресу... Дополнительную информацию Вы можете получить на сайте... Просим Вас рассмотреть предложение...

Как видим из сравнительной таблицы, для данной стратегии характерно использование вежливой формы обращения, которая выражается в казахском языке в местоимении «Сіз» и притяжательных окончаниях у глаголов и существительных, в русском языке – «Вы» и в личных окончаниях глаголов. Эти формы также имеют эффект смягчения просьбы. Вместе с тем допустимо в рамках описываемой стратегии обращение к адресату по имени и отчеству.

Учитывая вышесказанное, можно сделать вывод о том, что частое использование стратегии побуждения к действию свидетельствует о сложившейся культуре и традициях бизнес-партнеров. В нашем конкретном случае мы наблюдаем сходство в рамках данной стратегии в казахском и русском языках, что говорит о характерности бизнес-культуры, ориентированной на коллектив и способствует построению профессиональных отношений между коммуникантами. Также отметим, что казахстанская (казахоязычная и русскоязычная) бизнес-культура в большей степени ориентируется на долгосрочные отношения и решение стратегически-важных целей.

Стратегии современной бизнес-корреспонденции – это набор, спектр языковых средств, которые в комплексе способны успешно решать многие коммуникативные задачи, поставленные коммуникантами в определенной ситуации. Сходство в использовании всех нами указанных стратегий и тактик говорит о том, что казахоязычная и русскоязычная бизнес-документация имеет единые характеристики развивающейся бизнес-культуры, нацеленной не на моментальную прибыльность, а на долгосрочное и надежное сотрудничество. Изучение лингвистами всех особенностей и закономерностей стратегий позволит представителям бизнес-структур строить с учетом имеющихся культурных и материальных ценностей более профессиональные партнерские взаимоотношения как внутри страны, так и за ее пределами.

Литература

1. *Иссерс, О.С.* Коммуникативные стратегии и тактики русской речи. Изд. 4-е, стер. – М.: КомКнига, 2006.
2. *Макаров М.Л.* Основы теории дискурса. – М.: ИТДГК «Гнозис», 2003. – 280 с.
3. *Романов А.А.* Системный анализ регулятивных средств диалогического общения. – М., 1988.
4. *Формановская Н.П.* Коммуникативно-прагматические аспекты единиц общения. – М.: Ин-т рус. яз., 1998. – 291 с.
5. *Аймолдина, А.А.* Социокогнитивные и коммуникативно-прагматические особенности бизнес-корреспонденции (на материале казахского, русского и английского языков): дис... канд.филол.наук. – Астана, 2014. – 214 с.
6. *Холл Е.Т.* За пределами культуры. – Нью-Йорк: Даблдей, 1976 – 320 с.
7. *Астафурова Т.Н.* Прагмалингвистический аспект деловой коммуникации / Т.Н. Астафурова // Языковая личность: проблемы значения и смысла: сб. науч. тр. / под ред. И.В. Сентенберг, В.И. Карасика. - Волгоград: Перемена, 1994. - С. 90-101.
8. *Ережепова С.К.* Официально-деловой стиль в казахском и русском языках: прагмалингвистический аспект: дис... канд.филол.наук. – Алматы, 2002. – 166 с.
9. *Малюга Е.Н.* Функциональная прагматика межкультурной деловой коммуникации. – Москва: Либроком, 2008. – 320 с.
10. *Цурикова, Л.В.* Дискурсивные стратегии как объект когнитивно-прагматического анализа коммуникативной деятельности // Общероссийский академический научный журнал «Вопросы когнитивной лингвистики». – 2007. - №4. – с.102.

К ВОПРОСУ О БЕССОЮЗНОМ СЛОЖНОМ ПРЕДЛОЖЕНИИ ОДНОРОДНОГО СОСТАВА В РУССКОМ И КАРАКАЛПАКСКОМ ЯЗЫКАХ

Халмуратов Т.Ж.

Нукусский государственный
педагогический институт имени Ажинияза
Нукус, Узбекистан
tajetdin@mail.ru

Аннотация. В статье рассматриваются различные точки зрения на лингвистическую природу бессоюзного сложного предложения, анализируется особый тип бессоюзного сложного предложения как бессоюзные сложные предложения однородного состава в разноструктурных языках. Основная цель статьи – показать неоднозначные подходы в рассмотрении бессоюзных сложных предложений однородного состава. Делается вывод, что, не смотря на большое количество работ по БСП, многие вопросы о бессоюзных сложных предложениях однородного состава в рассматриваемых языках остаются недостаточно изученными.

Ключевые слова: *русский язык, каракалпакский язык, синтаксис, сложное предложение, бессоюзие*

ОРЫС ЖӘНЕ ҚАРАҚАЛПАҚ ТІЛДЕРІНДЕГІ БІРДЕЙ ҚҰРАМДЫ ЖАЛҒАУЛЫҚСЫЗ ҚҰРМАЛАС СӨЙЛЕМДЕР МӘСЕЛЕСІ

Халмуратов Т.Ж.

Ажинияз атындағы Нүкіс мемлекеттік
педагогикалық институты
Нүкіс, Өзбекстан
tajetdin@mail.ru

Түйіндеме. Мақалада лингвистикалық көзқарастан жалғаулықсыз құрмалас сөйлемдердің келіп шығу мәселесі бойынша әр түрлі көзқарастармен бірге, құрылымы әр түрлі тілдерде жалғаулықсыз құрмалас сөйлемдердің өзгеше бір түрі болған бірдей құрамды жалғаулықсыз құрмалас сөйлемдер туралы сөз етіледі. Мақаланың негізгі мақсаты - бірдей құрамды құрамды жалғаулықсыз құрмалас сөйлемдерді зерттеуде әр түрлі көзқарастарды көрсетіп беру. Қорытындылап айтқанда, құрамды жалғаулықсыз құрмалас сөйлемдер туралы жұмыстардың көптігіне қарамастан, қарастырылып жатырған тілдерде бірдей құрамды құрамды жалғаулықсыз құрмалас сөйлемдер туралы бірқанша мәселелер жетерлі түрде зерттелмеген.

Кілт сөздер: *Орыс тілі, қарақалпақ тілі, синтаксис, күрделі сөйлем, одақсыз*

ISSUES OF NON-UNION COMPLEX SENTENCES OF HOMOGENEOUS COMPOSITION IN THE RUSSIAN AND KARAKALPAK LANGUAGES

Khalmuratov T.Zh.

Nukus State Pedagogical Institute named after Azhiniyaz

Nukus, Uzbekistan

tajetdin@mail.ru

Abstract. The article investigates different points of view on the linguistic nature of the non-union complex sentence, analyzes a special type of non-union complex sentence as non-union complex sentences of homogeneous composition in languages of different structures. The main purpose of the article is to depict ambiguous approaches in considering non-union complex sentences of homogeneous composition. It is concluded that, despite the large number of works on NCCS, many questions about non-union complex sentences of homogeneous composition in the languages under consideration remain insufficiently studied.

Key words: *Russian language, Karakalpak language, syntax, complex sentence, non-union*

Как известно, сложное предложение считается одним из главных аспектов синтаксиса. В русском языке было проведено множество исследовательских работ о сложных предложениях и принципах их классификации [1; 2; 3; 5; 19; 21; 23; 24; 25;]. Сложные предложения и принципы их классификации рассматривались также в трудах тюркоязычных авторов, в том числе и в трудах каракалпакских ученых, об этом более подробно изложено в работе М. Даулетова и Д. Сейдуллаевой «Сложные предложения в современном каракалпакском языке» [10].

Поэтому мы не сочли нужным останавливаться на этом вопросе более подробно.

Мы решили осветить в своей статье один из видов сложного предложения - бессоюзные сложные предложения (далее - БСП), в частности, бессоюзные сложные предложения однородного состава.

В русском языке БСП в качестве одного из самостоятельных структурно-семантических видов сложных предложений исследовались, начиная с 50-х годов XX века, А.М. Пешковским, Н.С. Поспеловым, Е. Ширяевым и другими известными учеными. В тюркских же языках – с конца 50-х – начала 60-х годов XX века – И. Хангельдиным (в татарском языке), Г. Абдурахмановым (в узбекском языке), Н. Демесиновым (в казахском языке).

В 60-80-е годы XX века ни в одной из академических грамматик, изданных подавляющим большинством ученых из тюркоязычных республик на казахском (Алмата, 1962, 1967), азербайджанском (Баку, 1971), татарском (Москва, 1971), узбекском (Ташкент, 1976), карачаево-балкарском (Нальчик, 1976), туркменском (Ашхабад, 1977), башкирском (Москва, 1981) и других тюркских языках (кроме узбекского языка) бессоюзные сложные предложения не отмечены как особая структурно-семантическая разновидность сложного предложения. А также, в научных исследованиях и учебниках по сложным предложениям в каракалпакском языке БСП не изучались как самостоятельная структурно-семантическая разновидность сложного предложения [9; 13; 14; 15]. М. Даулетов в своей работе «Сложные предложения в современном каракалпакском языке» (в соавторстве с Д. Сейдуллаевой) при классификации сложных предложений в каракалпакском языке, пересматривает свою позицию и делит сложные предложения на три вида [10, 4]. Более подробно о БСП вы можете прочитать в труде М. Даулетова и Д. Сейдуллаевой «Сложные предложения в современном каракалпакском языке» [10].

Бессоюзные сложные предложения (далее БСП) однородного состава современного русского языка в практике общения используются относительно нечасто. Возможно, по этой причине продолжительное время они были известны науке по сравнительно ограниченному языковому материалу (особенно если не считать тот материал, который содержит в себе

синтаксические образования типа БСП однородного состава, но в котором специфика данных образований не привлекает внимание исследователей). Видимо, по той же причине, как мы отметили в своей статье «К вопросу о бессоюзных сложных предложениях однородного состава», «... такие БСП как предложения особого разряда чаще всего находятся за пределами специального интереса ученых и остаются недостаточно осмысленными. Недостаточно осмыслены и те их особенности, которые дали основание отдельным ученым обратить внимание как на предложения особого разряда» [21, 42-47].

Между тем БСП однородного состава действительно располагают своим семантико-грамматическим и коммуникативно-функциональным своеобразием и противопоставлены в этом плане всем другим БСП. Данное обстоятельство уже само по себе вызывает необходимость специального обследования этой проблемы.

Кроме этого, рассматриваемые предложения, несмотря на сравнительную невысокую частотность их использования вне речевого контекста, занимают важное место в системе коммуникативных средств современного русского и каракалпакского языков, так как тесно взаимодействуют с различными синтаксическими построениями своего и других уровней (с простым, сложным предложением и текстом). Такое взаимодействие побуждает к постановке проблем, решение которых невозможно без детального обследования проблемы БСП однородного состава в исследуемых языках. В каракалпакском языке БСП однородного состава не были объектом специального исследования (если не считать те выше перечисленные работы, в которых говорится о БСП).

Проблема БСП однородного состава предполагается теорией сочинения и подчинения в сложном предложении. Из этого исходил Ф. Фортунатов, отмечавший, что сочинение может оставаться вовсе не обозначенными союзами [20, 189].

На эти представления опирался А.М. Пешковский, когда пытался установить функциональную аналогию между отдельными видами интонации БСП и союзами в сложносочиненном предложении. Сравните: В тех комнатах мебель закрыта была чехлами, шторы спущены, – в которых, по его мнению, «... пауза между двумя предложениями (обозначенная на письме запятой) легко могла быть заменена союзом и...» [16, 456]. Такое мнение высказывали также русские и каракалпакские ученые Л.В. Щерба, М. Даулетов, говоря о том, что некоторые бессоюзные сложные предложения можно рассматривать как сложносочиненные, а другие – как сложноподчиненные [6, 152; 9, 54].

Специально на БСП однородного состава как на предложения особого разряда обратил внимание Н.С. Поспелов: «Все бессоюзные сложные предложения могут быть разделены на две основные группы: на бессоюзные сложные предложения однородного состава и бессоюзные сложные предложения неоднородного состава. Бессоюзные сложные предложения однородного состава представляют собой двучленные, трехчленные и многочленные сочетания однородных по синтаксическому значению предложений, потерявших свою коммуникативную самостоятельность как отдельные единицы сообщения и объединенных без союзов цельностью выражаемой в них сложной мысли и единством присущего им синтаксического значения однородности, т.е. одинакового отношения к тому целому, которое они выражают» [17, 344].

Но в АГ-50 Н.С. Поспелов выдвигает другую концепцию БСП. В данной концепции также можно наблюдать соотносительность с прежней. Ученый также семантически соотносит БСП с однотипными частями со сложносочиненными предложениями: «Бессоюзные сложные предложения, состоящие из однотипных частей, по своим значениям близки к предложениям сложносочиненным; это подтверждается возможностью внесения в такие бессоюзные сложные предложения сочинительных союзов...» [7, 389].

На наш взгляд, та же идея целого, которым объединяются части перечислительных БСП и по отношению к которому эти части можно понимать однородными, присутствует и в следующем утверждении Н.С. Поспелова: «В одной из однотипных частей ... может находиться второстепенный член предложения... общий для всех частей... Всюду висели лампы, тянулись половики, торчали в стенах медные краны» [7, 389]. И здесь же обращается

внимание на перечислительные БСП, в которых то общее, которое определяет синтаксическую однородность частей, выражается повторением в частях одних и тех же членов предложения: Я не видел вас целую неделю, я не слышал вас так долго [7, 389].

К сожалению, главным идеям о БСП однородного состава во второй концепции ученого были отведены совсем малозаметные, второстепенные роли. Эти идеи не послужили целям расширения и развития представлений о БСП однородного состава как о предложениях особого разряда. Понятие же «однотипность частей» не способствовало сохранению представлений о цельности разряда БСП однородного состава ввиду неопределенности этого понятия: под него можно было подводить и однотипность частей по способам выражения членов предложения, и по распространенности и нераспространенности частей, и по видо-временному оформлению сказуемых, и по односоставности и двусоставности частей и т.д.

Именно по этой причине в конце 20-столетия в области синтаксиса развивались тенденции к снятию проблемы, т.е. тенденции, которые, на наш взгляд, были результатом отступления самого Н.С. Поспелова от своей первой концепции БСП. Упразднив из концепции идею однородности как главную, Н.С. Поспелов дал лингвистам основание понимать перечислительные и сопоставительные БСП предложениями особых, не связанных друг с другом разрядов. Так, у В.А. Белошапковой перечислительные БСП отнесены к разряду открытых, а сопоставительные – к разряду закрытых структур, т.е. к разрядам типологически совершенно разных структур [8, 656-660]. В концепции же И.Н. Кручининой БСП однородного состава, как предложения с двусторонним отношением частей, сближаются с бессоюзными соединениями условного, уступительного, временного и сравнительного значения, т.е. с БСП неоднородного состава [18, 634-649].

Но наряду с этим, существуют и такие тенденции, которые поддерживают и развивают концепцию БСП однородного состава как предложений особого структурно-семантического разряда. Так, А.Н. Гвоздев выделяет перечислительные, сопоставительные и противительные БСП [4, 218-226], Л.Ю. Максимов выделяет перечислительные и противительные БСП [11, 137-141].

Мы в нашей работе разделяем точку зрения исследователей, выделяющих БСП однородного состава как особенный тип сложного предложения, обладающего своим семантико-грамматическим и коммуникативно-функциональным своеобразием, и в этом плане противопоставлены другим БСП. Мы в своей статье «Бессоюзные сложные предложения однородного состава в каракалпакском языке» также отметили, что «... в сложном предложении однородность использует тот же принцип своей организации, что и в простом предложении, и если в таком предложении нет общего подчиняющего или подчиненного предикативного компонента (в простом предложении компонентом выступает общий для однородных членов подчиняющий или подчиненный член) как единого материального показателя, то его функции могут обеспечиваться другими средствами, а именно средствами контекста и структурно-семантической организации соединенных компонентов» [22, 36-40].

Таким образом, концепция бессоюзного сложного предложения однородного состава в области синтаксиса русского и каракалпакского языков требует от ученых более глубокого изучения.

Литература

1. Бабайцева, В.В. Переходные конструкции в синтаксисе. – Воронеж, 1967. – 391 с.
2. Белошапкова, В.А. Современный русский язык. Синтаксис. – М., 1977.
3. Белунова, Н.И., Черняева А.Б. К вопросу о бессоюзном сложном предложении в современном русском языке // Международный научный журнал «Инновационная наука» №6/2016 issn 2410-6070_филологические науки.
4. Гвоздев, А.Н. Современный русский литературный язык. – изд.3-е. – М., 1968. – С. 218-226.
5. Голенковская, Е.В. Изменения в семантике и структуре сложных бессоюзных предложений в языке русской поэзии с 10 - 30-х годов XIX века до конца XX века: дис. . канд. филол. наук / Е.В. Голенковская. – Орёл, 2005. – 251 с.
6. Грамматика русского языка. Ч. 2. Синтаксис / Под ред. Л.В. Щербы. – М., РСФСР, 1947. – С. 152.
7. Грамматика русского языка, Т.2. Синтаксис, Ч.2. – М., 1954. – С. 389.

8. Грамматика современного русского литературного языка / Отв.ред. Н.Ю. Шведова. – М., 1970. – С. 656-660.
9. Даулетов, М. Қарақалпақ тилиндегі қоспа гәптердің гейпара теориялық мәселелері. – Нөкіс, 1993. – 54 б.
10. Даулетов, М., Сейдуллаева, Д. Хәзиргі қарақалпақ тилинде қоспа гәптер. – Нөкіс, 2010.
11. Крючков, С.Е., Максимов, Л.Ю. Современный русский язык: Синтаксис сложного предложения. – М., 1969. – С. 137-141.
12. Крючков, С.Е., Максимов, Л.Ю. Современный русский язык: Синтаксис сложного предложения. Изд. 2-е, перераб. – М., 1977.
13. Қыдырбаев, А. Қарақалпақ тилинде қоспа гәптер хәм оларды классификациялаў мәселелері / А. Қыдырбаев // Вестник Каракалпакского филиала АН УзССР, 1965, №2. –74.
14. Қыдырбаев, А. Қарақалпақ тилинде дизбекли қоспа гәптер / А. Қыдырбаев // Вестник Каракалпакского филиала АН УзССР, 1966, №1.
15. Қыдырбаев, А. Хәзиргі қарақалпақ әдебий грамматикасы. Синтаксис. – Нөкіс, 1992. – 393 с.
16. Пешковский, А.М. Русский синтаксис в научном освещении. 7-е изд. - М., 1956. – С. 456.
17. Пospelов, Н.С. О грамматической природе и принципах классификации бессоюзных сложных предложений / Н.С. Пospelов // Вопросы синтаксиса современного русского языка. – М., 1950. – С. 344.
18. Русская грамматика.Т.2. Синтаксис. – М., 1980. – С. 634-649.
19. Современный русский литературный язык / Под ред. П.А. Леканта. – М., 1988.
20. Фортунатов, Ф.Ф. Избранные труды: Т.1. – М., 1956. – С. 189.
21. Халмуратов, Т.Ж. К вопросу о бессоюзных сложных предложениях однородного состава // Вопросы филологии. Сборник научных трудов профессорско-преподавательского состава факультета русского языка и литературы НГПИ. – Нукус: Билим, 1995. – С. 42-47.
22. Халмуратов, Т.Ж. Бессоюзные сложные предложения однородного состава в каракалпакском языке // Вопросы филологии. Сборник научных трудов профессорско-преподавательского состава факультета русско-английской филологии НГПИ. – Нукус: Билим, 1999. – С. 36-40.
23. Холодов, Н.Н. Сложносочиненные предложения в современном русском языке: Учебное пособие: Ч.1. – Смоленск, 1975.
24. Холодов, Н.Н. Сложносочиненные предложения в современном русском языке: Учебное пособие: Ч.2. – Смоленск, 1975.
25. Шаркова, И.А. Бессоюзное сложное предложение с повторяющимися словами в компонентах: дис... канд. филол. наук /И.А. Шаркова. – Липецк, 2000. – 176 с.
26. Шемшуренко, В.О. К вопросу о характере и типах бессоюзных сложных предложений в русском, турецком и английском языках / В. Шемшуренко //Вестник Казанского государственного университета культуры и искусств. – Казань, 2010.

МРНТИ 16.21.27

ҰЖЫМДЫҚ ТІЛДІК САНАДАҒЫ АГИОНИМДЕР

Дүйсен Г.Е., Сүйеркүл Б.М.

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті

Алматы, Қазақстан

Қазақ-Америка университеті

Алматы, Қазақстан

gulzadaduisen@mail.ru

Түйіндеме. Мақалада агионимдердің мәдени семантикасы түркілердің діни дүниетанымының құрамдас бір бөлігі ретінде өзара байланыста қарастырылған. Әулиелердің түркі қоғамындағы танымдық сипатын анықтауға басты назар аударылған. Агионимдердің ұлттық - танымдық сипаттарын, басқаша айтқанда, әулие феноменін діни руханиятпен байланыста зерттеу мақсаты қойылған. Түркілердің тарихи-мәдени болмысына тереңірек үңіліп, әулие ретінде қабылданған адамдарды қастерлеуге негізделген мәдени құндылықтарды ашуға бағытталған.

Кілт сөздер: агионим, агиоантропоним, әулие, дін

АГИОНИМЫ В КОЛЛЕКТИВНОМ ЯЗЫКОВОМ СОЗНАНИИ

Дүйсен Г.Е., Суйеркул Б.М.

Казахский национальный университет имени аль-Фараби
Алматы, Казахстан
Казахско-Американский университет
Алматы, Казахстан
gulzadaduisen@mail.ru

Abstract. В статье культурная семантика агιονимов рассматривается по отношению друг к другу как неотъемлемая часть религиозного мировоззрения тюрков. Основное внимание уделено определению когнитивных характеристик святых в тюркском обществе. Цель исследования помогает нам понять феномен святых в связи с религиозной духовностью. Углубляясь в историческую и культурную идентичность тюрков, исследование раскрывает причины почитания святых, давая представление о духовной сущности тюрков.

Ключевые слова: *агионим, агиоантропоним, святой, религия*

AGIONYMS IN THE COLLECTIVE LINGUISTIC CONSCIOUSNESS

Duysen G.E., Suyerkul B.M.

Al-Farabi Kazakh National University
Almaty, Kazakhstan
Kazakh-American University
Almaty, Kazakhstan
gulzadaduisen@mail.ru

Abstract. The article investigates the cultural semantics of agionyms within the Turkic context, examining its significance in the religious worldview of the people. The main attention is paid to the definition of the cognitive characteristics of saints in Turks. The purpose of the study helps us to understand the phenomenon of saints in relation to religious spirituality. By delving into the historical and cultural identity of the Turks, the research illuminates the reasons behind the veneration of saints, offering insights into the spiritual core of Turks.

Keywords: *agionym, agioanthroponym, saint, religion*

Кез келген халықтың мәдениеті, өмір салты, тұрмыс-тіршілігі мен ойлау жүйесінде діннің негізінде қалыптасқан түсініктердің алар орны ерекше. Әрбір қоғамда жеке және әлеуметтік қажеттіліктерді қанағаттандыру үшін тұтынылатын дінді анықтау үшін ғалымдар Р.Оттоның «дін – киелі тәжірибе» [1, 10] деген қысқа да ықшам анықтамасын алуды дұрыс деп санайды. Ислам ойшылдары дінді «адамдарға бақытқа апаратын жолды көрсететін уахи негізіндегі заңдар жиынтығы» [2, 51-53] деп те анықтайды. Уахи сөзі - жасырын сөйлесу, сыбырлау, айту, сөйлеу, ишара ету деген мағыналарға келеді. Шын мәнінде, жеке деңгейде де, топтар мен қоғамдар деңгейінде де жүргізілген ғылыми зерттеулер дін мен қасиетті ұғымдардың терең байланысын көрсетеді. Барлық қоғамдарда дін туралы түсініктің болуы бұл анықтаманы растайды.

Негізінде діні мықты елді жау алса да, тілі мықты елді жау ала алмайтынына тарих куә. Мәдениеттің маңызды элементі болып табылатын тіл адамдар арасындағы қарым-қатынасты қамтамасыз етумен қатар білім мен мәдениетті қалыптастыруда маңызды рөл атқарады. Тілдік деректер түркілердің ұзақ этномәдени даму жолын, материалдық және рухани құндылықтарын, түп-тамырын неғұрлым тереңірек танудың бір құралы, маңызды таным тетігі болып табылады. Шындығында, әр адамның сөздік қоры, дүниеге көзқарасы, діни танымы, наным-сенімі, мінез-құлқы да сакралды әлеміне сәйкес қалыптасады және аталмыш ұғымдар

арқылы рухани мәдениеті танылады. Агионимдер жүйесі ұлттық сана мен біліктіліктің, мәдени, зиялылық деңгейінің көрсеткіші бола алады. Агионимдер жүйесін этностың дүниетанымы, болмысы және мәдениетімен сабақтастыра талдау тақырыптың өзектілігін айқындайды. Зерттеу түркілер дүниетанымын исламдық құндылықтармен байытқан ілімі мен қызметін терең түсінуге мүмкіндік береді. Олай болса, алдымен «агионим», «агиоантропоним» сияқты дінге қатысты терминдердің ұғымдық аясын ашып алғанымыз жөн.

Агиоантропонимдер (грек. *agios* – әулие, *anthropos* – адам, *опута* – атау) әулие-әнбие есімдері, *теонимдер* (грек. *theos* – Құдай, *опута* – атау) құдай атаулары) және *агионимдер* (грек. *agios* – әулие, *опута* – атау) әулие есімдері, қасиетті, киелі мәнде жұмсалатын, діни сенімді білдіретін көптеген атаулар «теолингвистика» саласының зерттеу нысанына жатады. Халық тарихында орын алған діни ұстанымдарды айшықтайтын тілдік деректерді теолингвистикалық аспектіде зерделеудің ғылым дамуы үшін берері мол деп ойлаймыз.

Мән категориялары бойынша *пайғамбар*, *әулие*, *аруақ* (*рухтар*) ұғымдарына қатысты сөздер агионимдер тобына жатады. Ал, пайғамбарлар, әулиелер, аруақтар, атақты сынықшылар, емшілер адамзат тарихымен бірге жасасып келеді. Олардың іздері аңыз-әңгімелерде, жазба ескерткіштерде сайрап жатыр. Мұндай тілдік бірліктер өз бойында ақпараттық қор жинақтап, коммуникативтік қызмет атқарады. Шығармаларда агионимдер белсенді қолданылса қоғамның діни білімінің жоғары екендігі көрінеді. Әулиелердің есімдері шығармалардың діни бөлігін ғана білдірмейді. Бұл ұғымдарды қоғамның ұлттық болмысы мен қасиетін, мәдени, интеллектуалдық деңгейін, рухани байлығын көрсетуде қолданылған құрал деп қабылдағанымыз жөн.

Агионим деген жалпылама атау құрамына жинақталған пайғамбарлар, әулиелер және аруақтар ұғымы теолингвистиканың өз ішінде түрлі бағыттардан тұратынын көрсетеді. Тіл білімінде бұл категориядағы тұлғаларды агионимдер құрамына топтастырғанымызбен, термин жасалған тіл мен пайдаланушы тілдердің әрқайсысына тән ерекшеліктерді айқындау міндеті туындайды. Ғалым Б.Әбдуәлиұлы сакралдық ономастиканы лингвистикалық тұрғыдан жүйелегенде шешімін таппаған сұрақтар бар екенін айтады. Пайғамбарлар мен әулиелердің болмыс-бітімі мен адами қасиеттері бір-бірінен алшақ дей келе, фольклорлық шығармаларда кездесетін агиоантропонимдер мен діни дастан кейіпкерлері туралы таным бөлек екенін атап өткен: «Діни дастан кейіпкерлері негізінен тұлғалық қасиеттері жағынан әулиеге де, батырға да, мифтік қаһармандарға да ұқсайды» [3, 26].

Әулие туралы ұғым ислам діні тарихының әр түрлі кезеңінде әр қилы мағынаға ие болып, дамып отырғандығын атап өткеніміз жөн. Әулиелер феномені түркілердің өмірлік мақсаты мен мәнін айқындаған, яғни, түркі мәдениеті мен дәстүрінің маңызды бөлігін қамтиды деуге болады. Сол әулиелер феноменін бүгінгі ғылым әлі де жеткілікті дәрежеде түсіндіріп бере алмай отыр. Түркілердің әулиелермен дұға арқылы байланыс жасауын, халықтың рухани өміріндегі олардың рөлін мойындау десек те болады. Түркілер әулиелерді айрықша сыйлаған, олардың бойындағы қасиетке, киеге сенген. Осы орайда, белгілі швед ғалымы Г.Юнг тұжырымы бойынша, әрбір адамда ұжымдық бейсаналық негіз болады. Ұжымдық бейсаналық мазмұны архетиптермен (прототип) бейнеленеді. Г.Юнг, біздің ата-тегіміздің ақыл-парасатын, өмір мен әлемді, құдай мен адамды тану жолдарын *ұжымдық бейсаналық* деп анықтайды. Адамның түпсанасы оның мінез-құлқы мен эмоциясына әсер ете алатын бейсаналық аспектілерді қамтиды деп пайымдағанын: «Адамның бейсаналық әрекеттеріне әулие, аруақ, ғұлама, пайғамбарлардың рухы әсер етеді. Бұл рухтар адамды тылсым әлеммен байланыстырып тұрады. Әрі олар, адамның Жаратушымен байланысын сезінуіне, сенімінде қолдау табуына мүмкіндік береді және дұғаларында көмектесе алады» деген тұжырымдамасынан көреміз. Түркілерде әулиелерге сену рухани дәстүрдің негізі болған, бірақ, әулиелерді Жаратушымен тең дәрежеде немесе жоғары қойған емес. Олай болса, «әулие» деген кім, біздің ата-бабаларымыз неліктен оларға ерекше құрметпен қараған деген сұрақтарға жауап іздеу өткен тарихи, мәдени болмысымызды ашуға мүмкіндік береді.

Сөздік мағынасы бойынша «әулие» – араб тіліндегі «уали» сөзінің көпше түрі. Әулиенің Құран Кәрімдегі мағынасы «Алланың досы» немесе «Алланың қорғауындағы

адам». Әулиелер – діни құлшылықтың мәнін терең түсініп, жоғары шегіне жеткен, Жаратушы туралы ілімді толық меңгерген кісілер.

Ислам кеңістігіндегі әулиелердің өзіндік ерекшеліктері бар. Сонымен қатар пайғамбарлар есімдерінің де орны бөлек. Қазіргі кезде белсенді қолданылып жүрген «пайғамбар» сөзі парсы тілінен енген, арабша баламасы «нәби», көпше түрінде «әнбие». Ислам дінінде пайғамбарлар – дәрежесі жоғары, үмметіне үлгі болған, сан түрлі өнеге көрсеткен жандар. Олар белгілі бір артықшылықтарға ие, атап айтқанда, адамзат тарихында бір-ақ рет болатын, қайталанбайтын ерекше құбылыстарды, яғни *мұғжиза* көрсете алған. Құранда 25 пайғамбардың аты аталған: Адам (с.а.с.), Нух (с.а.с.), Худ (с.а.с.), Салих (с.а.с.), Лут (с.а.с.), Ибраһим (с.а.с.), Исмаил (с.а.с.), Идрис (с.а.с.), Исхақ (с.а.с.), Яқуб (с.а.с.), Юсуф (с.а.с.), Шуайб (а.с.), Айюб (а.с.), Зулкифл (с.а.с.), Мұса (с.а.с.), Харун (с.а.с.), Дәуід (с.а.с.), Сүлеймен (с.а.с.), Иляс (с.а.с.), Әляса (с.а.с.), Юнус (с.а.с.), Закария (с.а.с.), Яхя (с.а.с.), Иса (с.а.с.), Мұхаммед (с.а.с.) мұсылман ұғымында пайғамбарлар мәртебесі әулиелерден әлдеқайда жоғары.

Әулиелер – агионимдердің ерекше тобы. Энциклопедиялық анықтамалықта «Әулие – Алладан қорыққаны, дінге шынайы қызмет етуі және мызғымас адалдығы арқылы Алланың ерекше нығметіне, халықтың аманатына ие болған, өлгеннен кейін де рухы биік болған адам» ретінде түсіндірілген [4, 514]. Сонымен қатар түркілер көріпкелдік, бақсылық қасиеттерді бойына сіңірген адамдарды да *әулие* деп атайды. Жалпы, түркілер дін мен шарифатты қатар меңгеріп, ерекше қасиетімен түрлі *кереметтер*, ғажайыптар көрсеткен, тұла бойында ерекше тылсым күш бар, жұмбақ қасиет дарыған адамдарды «әулие» деп қадір тұтқан. Түркілерде әулиелер культі исламға дейінгі наным-сенімдердің көптеген бөліктерін өзіне жинақтай отырып, ислам рухын бейнелейді. Ислам дінінде әулиелер тақуа, діншіл адам, ал қарапайым елдің түсінігінде, әулиелер – Жаратушы мен адам арасындағы дәнекерлер. Адамдар олардың мазарына барып, зиярат етіп, ол жерлерді рухани орталыққа айналдырады. Әулиелер қайтыс болған жерлерде киелі бұлақтар мен басқа да табиғи нысандар болған.

Бабаларымыздан келе жатқан дүниетанымға сәйкес, аруақтар (киелі рухтар) агонимдердің дербес бір категориясына жатады. Рух – адам болмысының негізгі, ерекше құрамдас бөлігі, ол қайтыс болғанда тәнді тастап шығатын жаннан бөлек, ерекше энергия, стихия іспеттес. Жер қойнауына берілген тән арада белгілі бір уақыт өткенде, топыраққа айналса, жан адам баласына белгісіз «ұясына» барып қонады, яғни /жан/ «жай табады». Ал рух Жаратушының мәңгі сарқылмас сипатындағы Нұрдан жаралғандықтан, жоғалмайды, тек тәннен ажырайды, мекенін өзгертеді. Халық ұғымында «аруақ» деген сөзге *қасиетті* деген мән-мағына сінген. Осы себепті аруақ деп тірі адамды желеп-жебеп жүретін, яғни «көмектесе алатын» қасиетті, киелі рухты түсінеді. Дәстүрлі түркілік дүниетанымда тірі адамның *тәні, жаны, рухы* болса, көз жұмған адамның рухы ғана қалады, яғни *рух* пен *жан* бөлек қарастырылады.

Белгілі ғалым Б. Сағындықұлы «Ғаламның ғажайып сырлары» атты еңбегінде аруақтың *өлі аруақ, тірі аруақ, таза аруақ, қара аруақ* деген төрт түрін көрсеткен [5, 99]. Араб тілінде «аруақ» «рух» сөзінің көпше түрі. Өлі рухтардың бәрі бірдей аруақ болып санала бермейді. Пайғамбарлардың, машайықтардың, әулиелердің, шейіттердің, кәміл мұсылмандардың т.б. рухтары – таза аруақтар. Сонымен қоса, жындардың да өз әулие, машайықтары бар, олар өлгеннен кейін қара аруаққа айналады дей келе, қара рухтардың қолдарынан келгенше мұсылмандарға көмектесетінін, көмектесу оларға Алла тағала тарапынан жүктелген миссия екенін атап өтеді.

Орта ғасырларда сопылық негізін салушылар, жетекшілері, ізбасарлары тобында әулиелер кеңінен танымал болған. Дін таратушы жергілікті әулиелер мен дінді уағыздай келген әулиелер көп болған. Түркілердің арасында аса зор беделге ие болған әулиелердің тарихы өзара үндеседі, яғни бәрі де өмірін Исламды өркендетуге арнаған, тіпті жандарын қиған.

Діни түсінік бойынша, әулиелер – Алла Тағаланың рақымына лайық, Құран аяттары мен Мұхаммед пайғамбардың (с.а.с.) хадистерін терең меңгерген, Аллаға жақындығы

жағынан пайғамбарлардан кейін тұрған адамдар, кемелдікке жеткен тұлғалар. Төрт шадияр (көмекші) – Әбубәкір, Омар, Оспан, Әзірет Әли және Мұхаммед пайғамбардың (с.а.с.) отыз үш мың сахабасы (серіктері) – әулиелер санатындағы ерекше тұлғалар. Мұхаммед пайғамбардың серіктерін, туыстарын, үрім-бұтағын, кейінгі діни қайраткерлерді әулие тұту, оларды құрметтеу дәстүрі барлық мұсылман елдерінде бар. Кейде оларды топтап «әулие-әнбиелер» деп те атайды. Ислам дінінде әулиелер таза дін ұстанушы, Алланың досы ретінде құрметтеледі. Исламдағы әулиелерді халықтың, сыйлы, беделді адамдардың, билеушілердің мойындауы жеткілікті. Сонымен қатар, түркілер ел қорғаған батырларды, ұлт бірлігін сақтаған билерді, ақыл-парасатымен тұтас аймаққа үлгі болған аналарды *Әулиелер* қатарына қосып, олардың аруақтарына ерекше құрметпен қарап келеді.

Түркілерде ислам діні сопылық ілім арқылы кеңінен тарады. Сопылар, сопылық ілімнің негізін «Сопылық – құт ілімі, даналық. Ал даналық – хикмет. Барлық хикмет атаулының иесі – Алла. Адам да табиғаттың бір бөлігі, демек, Құдайды тану үшін әуелі адам өзін тануы керек, ол танымды мешіт пен дінбасыларының қызметінсіз, зікір салу (Құдайды еске алу) арқылы жүзеге асыруға болады» [6, 9] деген тұжырым арқылы анықтап көрсетеді. Сопылар «Алланың нұры әулиелерге түседі, содан кейін адамдарға беріледі» дейді. Шығыстың ұлы ойшылы Әбу Әли ибн Сина «Аллаға қалтқысыз қызмет еткен, тақуалық жолына түскен, таза, шын ниетпен өмір сүрген адамдарға әулиелік қонып, кереметтер көрсету қабілетіне ие бола алады» деген екен.

Сопылық ілімнің өкілдерінің бірі Зүнүн Мысыри (796-859 жылдар) еңбегінде «әулие» термині теософиялық мәнде қолданылады. Одан кейінгі кезеңдегі авторлар әулиені діни практикада кемелденіп толыққан тұлға, Алла туралы ілім-білімге қанық жан ретінде түсіндіріп, оған жаратушы туралы құпия сырды білуші (ал-гайб), Алланың дидарын көрген (мушахадат ал-хакк) деп сипаттайды. Әсіресе, Хаким Термизи «Пайғамбар тек Аллаға ғана емес, әулиенің демеуіне де иек артады, себебі, әулие пайғамбардан төмен болғанымен, оның сайрап тұрған қызыл тілі ұдайы Алла тағаланы еске түсіруге қызмет етеді, ал лүпілдеген жүрегі Алланың нұрымен нұрланған» [7, 33] деп жазады.

Қорыта келгенде, діни дүниетаным негізінде қалыптасатын тарихи-мәдени құндылықтар жекелеген тіл ұстанушылардың көзқарасы, пайымы арқылы беріліп, халық жадында біртіндеп орнығады. Түркілерде әулие культінің қалыптасуы, түркі қоғамындағы өзгешелік сипаттары жергілікті халықтың діни-мифологиялық танымдары ара жігі ажырағысыз тұтастықта ұштасып, әбден кірігіп кеткені байқалады. Түптеп келгенде, мұның бәрі халықтық исламның сомдаған төл түсінігі болып табылады, осы ілімге сүйенген ел әулиені таңғажайып керемет иесі, береке-ырыздықтың бастау көзі, тілектің қабыл болуына ықпал етуші, септігін тигізуші, жарылқаушы, әр түрлі кәсіптің жебеуші иелері, қамқоршысы бейнесінде таниды.

Әдебиеттер

1. Йоахим Вах, Дін социологиясы, аударма: Үнвер Гүнай. Кайсери: Эрджиес университеті баспасы, 1990.
2. Shahrastani, El-Milel ve'n Nihal, аударма: Мұстафа Өз. Стамбул: Энсар Нешрият, 2005.
3. Әбдуәлиұлы Б. Теолингвистика және фольклорлық теонимдердің лингвистикалық мәселелері // «Рухани жаңғыру» бағдарламасы аясында фольклортанушы ғалым, филология ғылымдарының докторы, профессор А.Ш. Пангереевтің 60 жасқа толуына арналған «Әдеби-рухани мұра: мәдениетаралық коммуникация контексінде» атты халықаралық ғылыми-тәжірибелік конференция материалдары. 2019, 26-29 бб.
4. Ислам: энциклопедиялық анықтамалық, А-Я / ; құраст.: Бүркітбай Аяған, Ж. Ибрагимов, Ж. Абдраманов - Алматы : Аруна, 2010 . - 592 б.
5. Сағындықұлы Б. Ғаламның ғажайып сырлары. – Алматы: Ғылым, 1997. – 296 б.
6. Сыздықова Р. Ясауи «Хикметтерінің» тілі. Көптомдық шығармалар жинағы. –Алматы: «Ел-шежіре», 2014. –667 б.
7. Әзірханов Б.А. Сопылықтың сусындар бұлағы // Саясат. 2005. №9. 30-35 бб.

**ҚАЗАҚСТАН ТОПОНИМДЕРІНІҢ ДИАХРОНИЯСЫНДАҒЫ ЗООТОПОНИМДЕР
(ТӨРТ ТҮЛІК НЕГІЗІНДЕ)**

Иманбердиева С.Қ., Құламанова З.А., Егенберді М.Е.
С.Сейфуллин ат. Қазақ агротехникалық зерттеу университеті

Астана, Қазақстан
imansaule@mail.ru

М.Х.Дулати ат. Тараз өңірлік университеті

Тараз, Қазақстан
ziba_asilmura@mail.ru

әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті

Алматы, Қазақстан
meru1989_89@mail.ru

Түйіндеме. Мақалада Қазақстан Тәуелсіздігі кезеңінде атаулары өзгертілген топонимдер қарастырылады. Төрт түлікке қатысты топонимдердің атау ретінде тағылу уәжі айқындалады. Көмескіленген мағыналы биотопонимдердің шығу тегі анықталып, мазмұндағы ақпарат негізінде фаунасы емес, көне географиялық терминдер екендігі айқындалады. О бастағы кәсібі мал шаруашылығы болған қазақ халқы үшін төрт түлікке қатысты зоотопонимдердің аса маңыздылығы анықталады. Мақаланың мақсаты – Қазақстан Тәуелсіздігі кезеңінен бері қайта аталған нысандардың төрт түлік атаулары негізінде танымдық тұрғыдан ұлттық болмысты айқындау. Қайта атау үрдісі негізінде салыстыра отырып, ұлттық болмысты қалыптастыру, нығайтуға қатысты ақпаратқа талдау жүргізу, ғылыми негіздемесін әзірлеу, жүйелеу. Мақаланың практикалық маңыздылығына оның негізгі нәтижелерін лексикология, ономастика, лингвомәдениеттану тәрізді теориялық курстарда, семинарларда қолдануға болатыны жатады.

Кілт сөздер: *Тәуелсіздік, зоотопоним, ақпарат, мәні, қайта атау*

**ЗООТОПОНИМЫ В ДИАХРОНИИ ТОПОНИМОВ КАЗАХСТАНА
(НА ОСНОВЕ ЧЕТЫРЕХ ВИДОВ - «ТӨРТ ТҮЛІК» ДОМАШНИХ ЖИВОТНЫХ)**

Иманбердиева С.Қ., Құламанова З.А., Егенберді М.Е.

Казахский агротехнический исследовательский университет им. С.Сейфуллин

Астана, Казахстан
imansaule@mail.ru

Таразский региональный университет им. М.Х.Дулати

Тараз, Казахстан
ziba_asilmura@mail.ru

Казахский национальный университет им. аль-Фараби

Алматы, Казахстан
meru1989_89@mail.ru

Аннотация. В статье рассматриваются топонимы, названия которых были изменены в период Независимости Казахстана. Определяется причина использования топонимов в качестве названий, относящихся к четырем видам домашних животных. Установлено происхождение зоотопонимов и на основе содержания информации установлено, что они информируют не о фауне региона, а являются древними географическими терминами. Зоотопонимы, относящиеся к четырем видам домашних животных, имеют большое значение для казахского народа, основным занятием которого является скотоводство. Цель статьи – определить национальную идентичность с когнитивной точки зрения на основе названий

объектов, переименованных с периода Независимости Казахстана. Анализ, разработка и систематизация информации, связанной с формированием и укреплением национальной идентичности, сравнивая ее на основе процесса переименования. Практическая значимость статьи заключается в том, что ее основные результаты могут быть использованы в таких теоретических курсах и семинарах, как лексикология, ономастика, лингвокультурология.

Ключевые слова: *Независимость, зоотопоним, информация, значение, переименование*

ZOOTOPONYMS IN THE DIACHRONY OF TOPONYMS OF KAZAKHSTAN (BASED ON FOUR TYPES - “TORT TULIK” OF DOMESTIC ANIMALS)

Imanberdieva S.K., Kulamanova Z.A., Egenberdi M.E.

Kazakh Agrotechnical Research University named after. S.Seifullin

Astana, Kazakhstan

imansaule@mail.ru

Taraz Regional University named after. M.H. Dulati

Taraz, Kazakhstan

ziba_asilmura@mail.ru

al-Farabi Kazakh National University

Almaty, Kazakhstan

meru1989_89@mail.ru

Abstract. The article discusses toponyms whose names were changed during the period of Independence of Kazakhstan. The reason for using toponyms as names related to four types of domestic animals is determined. The origin of zootoponyms has been established and, based on the information content, it has been established that they do not inform about the fauna of the region, but are ancient geographical terms. Zootoponyms related to four types of domestic animals are of great importance for the Kazakh people, whose main occupation is cattle breeding. The purpose of the article is to determine national identity from a cognitive point of view based on the names of objects renamed since the period of Independence of Kazakhstan. Analysis, development and systematization of information related to the formation and strengthening of national identity, comparing it based on the renaming process. The practical significance of the article lies in the fact that its main results can be used in theoretical courses and in seminars such as lexicology, onomastics, linguoculturology.

Key words: *Independence, zootoponym, information, meaning, renaming*

Ономастикалық лексиканың ерекшелігі оның тек объектілермен тығыз байланысынан ғана емес, экстралингвистикалық факторлар арқылы көрінетіні белгілі. Әр атаудың тағылу уәжі тарихи өтпелі кезеңнің куәсі, ал оларға лингвистикалық талдау жүргізіп, бір жүйеге келтіру – уақыт талабы. Тіл тарихы халық тарихымен қоян-қолтық тығыз, берік байланыста болатынын, тіл барлық қоғамдық құбылыс сияқты әрбір қоғамдық формацияға сай өзгеріп отыратынын, олардың шығу, даму кезеңдерінде әлеуметтік, тұрмыстық негіздердің әсерін тигізгенін, ондай тарихи ономастиканың халық тарихымен байланысына сай өзіндік ерекшеліктері бар.

Әлеуметтік топонимикада халықтың бар болмысы анықталады, себебі тұрмыс-тіршілігі, талғамы, талабы осы атауларда көрініс табады. Халықтың әлеуметтік мәселесі мал шаруашылығымен айналысқан халық үшін зоотопонимдерде айқындалуы заңды. Әлеуметтік топонимика мен атау тағудағы психология мәселесін көтерген шетелдік те, отандық та ғалымдар жетерлік. Олардың бірі халықтың жан дүниесін анықтауға бағытталса, екіншісі – қолданбалы тұрмысқа бағытталған.

Халық тіршілігімен тікелей байланысты топонимиканың қалыптасуы оның әлеуметтік-экономикалық жағдаяты, мал шаруашылығына қолайлы жер бедері, флорасы мен фаунасы, ауа-райына байланысты уәж туындатады.

Атау тек нысанды атап қоймайды, әр түрлі әлеуметтік үдеріс орын алған қандай да бір өңірдің тарихи және мәдени дамуы туралы ақпаратқа ие. Метатілдік сана және нәтижелерді анықтау тұрғысынан атауларды бірегейлендіру үдерісін қабылдау, түсіну үшін топонимдерді зерттеу қажет [1, 342].

Ұлттық топонимдерді зерттеу барысында Б. Тілеубердиев этномаркерлі топонимдер терминін ұсынады: этномаркерлі топонимдер дегеніміз – өзінің құрамында этнографизмі бар мәдени-этнографиялық ақпаратқа ие топонимдер», дей келе, мысал ретінде *Қойсоғым қыраты, Қымызынай, Саумалкөл* т.б. топонимдерді келтіреді [2, 45].

Зоотопонимдер арнайы жалпы түркі топонимдерін зерттеуіне арналған көлемді еңбектер шеңберінде, мақалалар түрінде зерттелген (А.Байтұрсынұлы, Қ.Жұбанов, І. Кеңесбаев, Ғ.Мұсабаев, Е.Қойшыбаев, А.Ысқақов, Ә.Қайдар, Т.Жанұзақ, А.Әбдірахманов т.б. [3, 23].

Қазақстан топонимикасының дамуына өзіндік үлесін қосқан ғалым-ономаст Е.Қойшыбаев еңбегін ерекше атап өтуге болады. Ғалым Жетісу топонимдерін зерттеп, көптеген топонимдердің этимологиясын ашқан [4, 5].

А.Әбдірахмановтың қазақ топонимикасының дамуына ерекше үлес қосып, 800-ден аса ойконимдер мен дромонимдерге сараптама жасаған [5, 10].

Т.Жанұзақ қазақ топонимдерінің шығу төркінін, құрылымын, жасалу жолдарын зерттеген, ғалымның еңбектерін жас мамандар басшылыққа алады [6, 8].

Ғ.Қоңқашбаев атауларды қалыптастыруда географиялық терминдердің рөлін зерттеп, терминдердің аймақтық, жергілікті ерекшеліктеріне қатысты құнды тұжырымдар жасаған [7, 24].

Мына жайттар Қазақстанның Тәуелсіздік кезеңінде атауды өзгертуге негіз болған:

1) ауылдық округ құрамынан бөліну (Боралдай ауылдық округі – Қошқарата ауылдық округі);

2) революция көсемдерінің есімдерінен жасалған атауларды дәстүрлі атаулармен ауыстыру (Калинин ауылы – Көкдөнен ауылы);

3) ауылдың атауына негіз болған нысанды жабу, т.б. яғни нысан жойылғаннан кейін атау өзектілігін жоғалтты (ауылдық Жылқы зауыты – аул Жаңасаз);

4) географиялық терминнің өзгеруі (Жайлаукөл селосы - Жайлаукөл ауылы);

5) Қазақстан тарихына қатысы жоқ атауларды ауыстыру (Атауларда қоныс аударушылардың туған жерінен алынған ойконимдер қолданылған: Антоновка ауылдық кеңесі – Қойлық ауылдық округі);

6) жаңа нысанның пайда болуы (Күреңбел);

7) т.б.

Бір қызығы, атауды өзгерту кезінде үй жануарларының аттары қолданылған. Бұл сан ғасырлар бойы мал шаруашылығымен айналысқан қазақ халқына тән. Әсіресе жылқыға байланысты зоотопонимдер жиі кездеседі. Мысалы: Сұрат ауылдық округ; Көкдөнен ауылдық округ. Ақбақай зоотопонимі де кездеседі. Ақбақай – Сұлтанның жылқыларын баққан Орақтың жылқысы. Жылқы өлімі туралы аңыз халықта сақталған. Бұл аңыз халық жадында библионим (ән аты), сонымен қатар ауылдық округ атауларында сақталған.

Сонымен қатар, графикалық және фонетикалық қабықша «мал» мағынасына сай келгенімен, мағынасы күңгірт комонимдер бар, бірақ шын мәнінде олар географиялық термин. Мысалы: Қойлық ауылдық округ – комоним құрамында қой – «қошқар» компоненті бар, бірақ көптеген түркі тілдерінде қой/қоя/қая/хая «тау беткейі» дегенді білдіреді. Бурылбайтал стансасы – екі компонентті дромоним: бурыл – түсті білдірсе, байтал – “үш жасар бие”. Алайда кейбір түркі тілдерінде байтал «тау, тау баурайы» дегенді білдіреді.

Ботамойнақ ауылының атауы екі компоненттен тұрады: бота – түйенің төлі және мойнақ бірнеше мағынаны білдіреді. Түйемойнақ бірігіп «тау сілемі» дегенді аңғартса, сәйкесінше Ботамойнақ кішірек «тау жоталары» дегенді білдіреді.

2018 жылғы 26 қарашадағы No 572 Қаулысымен атауы өзгертілген Ешкіөлмес ауылы жағымды мәнге ие. Комоним де екі компоненттен тұрады: ешкі және өлмес.

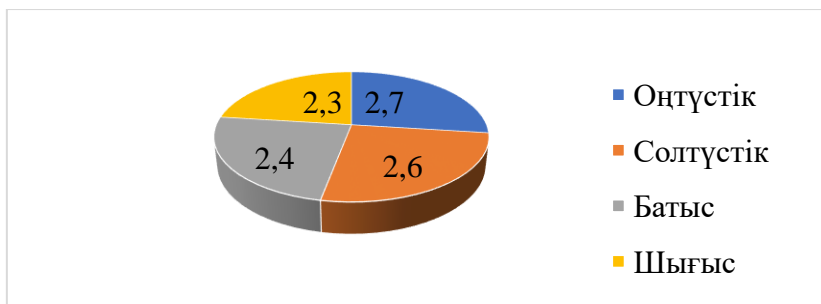

Диаграмма – 5 Өңірлердегі төрт түлікке қатысты зоотопонимдер

Жалпы мал шаруашылығы мен төрт түлікке қатысты зоотопонимдерден диаграммада берілгендей, солтүстік өңірде *бие, айғыр, тайынша, тай, қой, өгіз, ат, сиыр, бұзау, бұқа, қошқар* тұлғалы зоотопонимдер көптеп әр пішінде кездесе, түйе компонентімен *Түйеөткен* зоотопонимінде ғана кездесті. Оңтүстік өңірде *өгіз, қозы, қой, айғыр, байтал, бұзау, ешкі, нар, бура, жылқы, бие, бота, ешкі, теке, тоқты, түйе* тұлғалы зоотопонимдер көптеп әр пішінде жиі кездесті. Батыс өңірде *нар, бура, атан, түйе, сиыр, тай, қозы, қой, айғыр, бота, жылқы, ат, өгіз, байтал, қошқар, құлын, лақ, тана* тұлғалы зоотопонимдер көптеп әр пішінде жиі кездесті. Шығыс өңірде *бұқа, құнан, айғыр, қой, қозы, байтал, бие, ат, құлын, түйе* тұлғалы зоотопонимдер көптеп әр пішінде жиі кездесті.

Кесте – 1 Қазақстан топонимдерінің диахрониясындағы зоотопонимдер (төрт түлік негізінде)

р/с	Бұрынғы атауы	Жаңа атауы	Өзгертілуі туралы құжаттың датасы, №
1.	Елизаветинка	Бозайғыр, ауыл Шортанды ауданы	Ақмола облыстық мәслихатының 2006 жылғы 8 желтоқсандағы № ЗС-24-21 шешімі. Ақмола облысының әділет департаментінде 2007 жылғы 19 қаңтарда № 3210 тіркелді.
2.	Кумкосяк	Қымызынай, ауыл, Бурабай ауданы	18.01.1993ж. №765 Щучье ауданы әкімінің шешімі.
3.	Мирный к/о құрамынан бөлініп шыққан	Ақбақай ауылдық округі	Жамбыл облыстық Мәслихаты мен Жамбыл облысы әкімінің шешімі, 22.06.2001.ж №9-6
4.	Калинин ауылдық кеңесі	Көкдөнен ауылдық округі	Халық депутаттарының Жамбыл облыстық Советінің қарары, 9.10.1991ж. №193
5.	Кантимеровка	Қошқарата ауылы	ҚР Жоғарғы Кеңесі Төралқасының қаулысы 19.03.1992ж. №1070
6.	Красноармейск ауданы/ Чкалов ауданы	Тайынша ауданы	ҚР Президентінің 1997 ж. 2. 05. № 3482 Жарлығы
7.	Свердлов бөлімшесі	Ботамойнақ ауылы	ҚР Жоғарғы Кеңесі Төралқасының 04.05.1993 жылғы №2189 Қаулысы
8.	Калинин	Көкдөнен ауылы	ҚР Жоғарғы Кеңесі Төралқасының 04.05.1993 жылғы №2189-ХІІ Қаулысы

Кестеден байқап тұрғанымыздай, кеңес үкіметінің идеологиясын насихаттайтын төңкеріс қозғалысының көсемі, қайраткерлері немесе төлсипатын білдіретін атаулар орнына

қазақ халқының ұлттық танымына сай, бұрынғы атаулары қайтарылған. Мұның дәлелі ретінде келесі кестелерде берілген ақпараттарды алуымызға болады (ақпарат облыстық ономастикалық бөлімнен алынды. Ақпаратпен бөліскендеріне алғысымызды білдіреміз).

Күнделікті тіршілігі мал шаруашылығымен тікелей байланысты қазақ халқы үшін мал ұсталған, жайылған жерлерді білу маңызды болған. Бұл мәліметтердің негізін топонимдер құрайды. Үй жануарларының атауларынан (қазақ тілінде түйе, жылқы, ірі қара, қой-ешкі деп жалпылама түрде «төрт түлік» деп аталады) шыққан жер-су атаулары мал ұстауға және өсіруге қажетті жан-жақты мағлұмат береді. Бұл топонимдердің ауыл шаруашылығын, оның ішінде мал шаруашылығын дамытуда алатын орны ерекше.

Халықтың құндылықтары өзгеріп, дамып отырады, әр кезең мен дәуірде сол халықтың өзіндік әлемнің топонимдік бейнесі түзілді деп тұжырым жасауға болатыны, алайда ол бейне уақыт өте келе мүлдем құрымайды, қайта өзгеріп, толығып отыратыны дәлелденді.

Мақала ҚР ҒЖБМ ғылым комитеті қаржыландыратын «AP14871055 Қазақ тілдік танымдағы «Төрт түлік» концептінің өрісі» ғылыми жобасы аясында жазылды.

Әдебиеттер

1. Boribayeva G., Madiyeva G., Medetbekova P., Mambetov K., Ingamova J. Peculiarities of toponymic reflexes of Kazakhstan // https://xlinguae.eu/files/XLinguae1_2018_29.pdf
2. Тілеубердиев Б. Қазақ ономастикасындағы дүниенің (ғаламның) топонимиялық бейнесі // Ономастикалық хабаршы № 2 (32), 2016. – 100 б.
3. Иманбердиева С.Қ., Тойшыбаев З., Мәлікова С.З. Солтүстік Қазақстан облысы топонимдері. – Нұр-Сұлтан: «Шайсұлтан Шаяхметов атындағы «Тіл-Қазына» ұлттық ғылыми-практикалық орталығы» КЕАҚ, 2020. –788бет.
4. Қойшыбаев Е. Қазақстанның жер-су аттары сөздігі. – Алматы: Мектеп, 1986. – 256 б.
5. Абдрахманов А. Историко-этимологическое исследование топонимов Казахстана // Научный доклад по опубликованному труду, представленный к защите на соискание ученой степени доктора филологических наук. –Алма-Ата, 1991. – 58 с.
6. Жанұзақ Т. Еңбектерінің толық 5-томдық жинағы. – Алматы, 2021.
7. Конкашпаев Г.К. Казахские народные географические термины. Изв. АН Казах. ССР, серия географ. – Алма-Ата, 1951. –С. 24-30.

МРНТИ 16.21.43

АҒЫЛШЫН ЖӘНЕ ҚЫТАЙ ТІЛДЕРІНДЕГІ СҰРАУЛЫ СӨЙЛЕМДЕРДІҢ ҚҰРЫЛЫМДЫҚ СИПАТЫ

Садыкова М.Х., Медетбекова П.Т.

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті

Алматы, Қазақстан

sadykova024@yandex.kz

Түйіндеме. Бұл зерттеу ағылшын және қытай тілдерінің сұраулы сөйлем құрылымдарындағы ұқсастықтар мен айырмашылықтарды зерттейді. Салыстырмалы талдау арқылы сөз тәртібі, сұрақ бөлшектері және интонация үлгілері сияқты негізгі тілдік белгілер зерттеледі. Ағылшын тілінде сұраулы сөйлемдерде көбінесе көмекші етістіктер мен сұрау есімдіктері қолданады, ал қытай тілінде модальды бөлшектер мен интонация қолданылады. Ағылшын және қытай тілдерін салыстыра тұра, екі тілде де сұраулы сөйлемдердің үш түрі бірдей мағынада қолданылды.

Кілт сөздер: сұраулы сөйлем, ағылшын тілі, қытай тілі, салыстырмалы талдау

СТРУКТУРА ВОПРОСИТЕЛЬНЫХ ПРЕДЛОЖЕНИЙ В АНГЛИЙСКОМ И КИТАЙСКОМ ЯЗЫКАХ

Садыкова М.Х., Медетбекова П.Т.

Казахский национальный университет имени аль-Фараби
Алматы, Казахстан
sadykova024@yandex.kz

Аннотация. В этом исследовании изучаются сходства и различия в структурах вопросительных предложений английского и китайского языков. Основные лингвистические особенности, такие как порядок слов, вопросительные частицы и интонационные модели, исследуются посредством сравнительного анализа. В английских вопросительных предложениях часто используются вспомогательные глаголы и вопросительные местоимения, тогда как в китайском используются модальные частицы и интонация. При сравнении английского и китайского языков три типа вопросительных предложений используются в обоих языках с одинаковым значением.

Ключевые слова: *вопросительное предложение, английский язык, китайский язык, сравнительный анализ*

STRUCTURAL FORM OF INTERROGATIVE SENTENCES IN ENGLISH AND CHINESE

Sadykova M.Kh., Medetbekova P.T.

Al-Farabi Kazakh National University
Almaty, Kazakhstan
sadykova024@yandex.kz

Abstract. This study examines the similarities and differences in the interrogative sentence structures of English and Chinese. Basic linguistic features such as word order, question particles, and intonation patterns are explored through comparative analysis. English interrogative sentences often use auxiliary verbs and interrogative pronouns, while Chinese uses modal particles and intonation. Comparing English and Chinese, the three types of interrogative sentences are used with the same meaning in both languages.

Keywords: *interrogative sentence, English, Chinese, comparative study*

Тіл күнделікті сөйлесуде сезім мен іс-әрекетті білдіру үшін қажет. Адамдар тілсіз қарым-қатынас жасай алмайды, қарым-қатынас құралы ретінде тіл адам өмірінде өте маңызды, өзара әрекеттесу және қоғамдағы барлық іс-әрекеттер тілсіз бірқалыпты болмайды. Сол сияқты тіл арқылы ұлттың мәдениетін қалыптастырып, өсіріп, дамытып, келесі ұрпаққа мұра етіп қалдыруға болады. Сол кезде тіл басқаларға идеяларды, ойларды жеткізу құралы ретінде пайдаланылады.

Ағылшын тілі – герман тілдері отбасынан шыққан халықаралық тіл. Географиясы, діні және мәдениеті әртүрлі адамдар бір-бірімен сөйлесу үшін ағылшын тілін пайдаланады. Ағылшын тіліне елімізде халықаралық қарым-қатынас құралы мәртебесі берілгендіктен, бұл тілді оқытуда ерекше көңіл бөлінген.

Сонымен қатар, қытай тілі немесе путунхуа - Қытайда ең көп қолданылатын тіл. Путунхуа - Қытай-Тибет тілдерінен шыққан Қытай Халық Республикасының (ҚХР) ресми тілі. Қазіргі уақытта қытай тілі Қазақстанда ағылшын тілінен кейін өте жылдам өсу үшін қолданылатын тілдердің біріне айналды. Мамандардың айтуынша, Қазақстанда тұңғыш рет 1989 жылы Қазақ ұлттық университетінде қытай тілі кафедрасы ашылса, қазіргі кезде қытай тілі факультеті Қазақстанның көптеген оқу орындарында бар. Елімізде 2007 жылы әлемдік

Конфуций институттар желісінің бөлімі ашылды. Қазір оның төрт қалада (Алматы, Астана, Ақтөбе, Қарағанды) кеңсесі бар [1]. Осыған сәйкес, елімізде қытай тіліне деген қызығушылық та күрт өсті. Қытай тілі, соның ішінде мандарин немесе путунхуа диалекті маньчжурлар негізін салған Цин әулетінен шыққан. Ежелгі дәуірде (Цин әулеті) мандарин тілінде тек шенеуніктер сөйлеген (шенеунік – *daren* 大人; маньчжур шенеуніктері – *man daren* 满大人). Сондықтан шетелдіктер бұл тілді мандарин деген атпен белгілі болған маньчжурдың ресми тілі (*man daren* 满大人) деп атайды [2].

Ағылшын және қытай тілдері әртүрлі тіл орталықтары, жоғары оқу орындарында, мектептерде оқытылады. Екі тілді қарым-қатынаста қолданғанда, сөйлем құрауда айырмашылықтар мен ұқсастықтар барын байқаймыз. Жалпылай келе, сұраулы сөйлемдердің характеристикаларына ауызекі сөйлеуде интонация қолдану, сұраулы есімдіктер және сөйлем соңында сұрақ белгісін қоюмен ерекшеленеді.

Қазақ тіл біліміндегі салыстырмалы зерттеулер туыс емес тілдердің салыстыруымен сипатталады. Салыстырмалы (контрастивті) зерттеулер әртүрлі формада болуы және әртүрлі мақсаттарды көздеуі мүмкін: 1) әртүрлі тілдердегі тілдік құралдарды қолданудағы ұқсастықтар мен алшақтықтарды анықтау; 2) салыстырылатын тілдердің әрқайсысының ерекшеліктерін анықтау; 3) қажетсіз кедергілерді болжау [3].

Жоғарыдағы ақпаратқа қарап, Қазақстандық оқушылар және студенттер үшін ағылшын және қытай тілдерін екі шет тілі ретінде зерттеу қажеттілігі сөзсіз маңызды зерттеу болып табылады. Бұл зерттеудің нәтижесі ағылшын және қытай тілі мұғалімдері үшін, тілдік мектеп бағдарламасында екі тілді үйрену арасында туындауы мүмкін кедергілерді жою үшін пайдалы болады деп күтілуде.

Сұраулы сөйлемдер – әдетте ақпаратты сұрау үшін сұрақ қоятын сөйлемдер. Олар сөйлемнің соңында нүктенің орнына келетін сұрақ белгісімен анықталады. Сұраулы сөйлемдердің қиындығы – олар басқа сөйлемдер сияқты ережелерді сақтамайды. Олардың сөз тәртібі мен көмекші етістіктердің қолданылуы әртүрлі, бұл түрлі шатастыруларға әкеледі. Сұраулы сөйлемдерді қолдану арқылы сөйлеушілер ақпарат алу, сұрау немесе ұсыныстар жасау сияқты әртүрлі әрекеттерді орындай алады. Ағылшын тіліндегі сұраулы сөйлемдерді құру қытай тілінен қарағанда қиындау себебі, қытай тілінің сұраулы сөйлемі негізгі сөз тәртібі *субъект-етістік-объект*. Бұл мақала ағылшын және қытай тілдеріндегі сұраулы сөйлемдерді салыстыра алады деп күтілуде.

«Interrogative» яғни «сұрау» термині әдетте сұрау коммуникативті функциясын білдіретін синтаксистік структураны көрсету үшін қолданылады. *Кросс және Рулофсенга сәйкес*, сұрақтардың екі түрі бар. Олар жауаптардың шектеулі саны бар (иә немесе жоқ) «whether questions» және жауаптар саны шексіз бола алатын «which-questions». Бұл сұрақтармен қоса жанама сұрақтар мен ‘why’-questions бар [4]. Сұраулы сөйлемдерді сөйлем түрлері жүйесінде талқылай отырып, *Хаддлстон* оларды декларативті және бұйрық рай сияқты басқа сөйлемдерден ажыратып сұраудың ашық және жабық екі түрі бар екенін айтады. Ашық сұраулар «wh-сөз» арқылы жасалады және жауаптар ауқымына мүмкіндік береді, ал жабық сұраулар сөйлем алдына көмекші етістік қосу арқылы жасалады. Жабық сұраулар әрі қарай полярлық (жауабы иә немесе жоқ) және балама сұрақтарға бөлінеді [5].

Қытай тіліндегі сұраулы сөйлемдер туралы зерттеулерді әртүрлі ғалымдар жүргізген. Оларға *Зың Сяо Ли (Zeng Xiao Li)*, *Филипп Мартин (Philippe Martin)* және *Джордж Боулакиа* [6] қытай тіліндегі хабарлы және сұраулы сөйлемдердегі тондар мен интонацияны зерттеді. Сонымен қатар, олар түрлі сөйлем түрлері үшін соңғы реңктің негізгі жиілігіне назар аударатын отырып, мандарин тіліндегі декларативті және сұрау интонациясын зерттеді.

Алдымен, ағылшын тіліндегі сұраулы сөйлемдер жасалу жолына тоқталып өтейік:

Сұраулы сөйлемдер мұғалім мен оқушы арасында ерекше мүмкіндіктер тудырады, яғни сұраулы сөйлемдер оқытушы мен шәкірттерді әр-түрлі ойлану мен жауап беруге шақырады. Ағылшын тіліндегі сұраулы сөйлем жасау реттілігінің осы түрлері бар:

- Көмекші етістік бастауыштан бұрын тұруы қажет. Мысалы: *Why are you laughing?*

- do/does/did етістіктерінен кейін “Bare Infinitive”(to қосымшасыз инфинитив) қолдану:
What does he want (what does he wants емес)

- Егер де who, what, which, whose есімдіктері бастауыш немесе бастауыштың бір бөлігі болса, do қолданылмайды: Who phoned? (who – бастауыш) және Who did you phone? (who толықтауыш болғандықтан did етістігін қолдануымыз қажет)

- WH-сұрақтарында предлог сөйлем соңында тұрады: What are you talking about? (About what are you talking емес)

Келесі қытай тіліндегі сұраулы сөйлемдердің жасалу жолына тоқталайық:

- 吗 (ma) 吧 (ba) 好吗 (hao ma) 行吗 (xing ma) 可以吗 (ke yi ma) 对吗 (dui ma)
қосымшаларының сөйлем соңында қолдану арқылы;

- 哪儿 (na er) 什么 (shen me) and 怎么 (zen me) сөздерінің сұраулы сөйлем бөлшегі ретінде қолданылуы;

- 还是 hai shi сөзінің қолданысы арқылы, таңдауды сұрауды мақсат етеді;

- 哪儿啊 (na er...a) and 是不吗 (bu shi...ma) сөздерінің қолданысы;

Екі тілдегі ұқсас ерекшеліктері –сұраулы сөйлемдерінің бірдей мағынада қолданылуы. Екі тілде де иә немесе жоқ сұрақтары және wh-сұрақтары бар. Иә/жоқ сұрақтарына «иә» немесе «жоқ» деп жауап беріледі, ал wh-сұрақтары қосымша ақпарат алу үшін «what» «не», «where» «қайда», «why» «неге» және т.б. сияқты сөздерден басталады.

Сол сұраулы сөйлем түрлеріне екі тілде де тоқталып кетейік:

Yes\ No questions:

- Do you like this book?

- Yes, I do.

是非疑问句 (Shi Fei Yi Wen Ju):

- 你喜欢这本书吗?

- 是的, 我喜欢这本书.

Нақты сұрақ немесе жауабы иә\жоқ сұрағы:

- Саған бұл кітап ұнай ма?

- Иә, маған ұнайды.

WH Question (what, who, when, where, which):

- Who are you?

特指问句 (Te Zhi Wen Ju):

- 你是谁?

Сұраулы есімдіктер қолданылатын сұрақ түрі:

- Сен кімсің?

Alternative question:

- Are you a student or teacher?

选择问句 (Xuan Ze Wen Ju):

- 你是学生还是老师?

Альтернативті сұрақ:

- Сен студентсің бе әлде мұғалімсің бе?

Осы екі тілдегі сұраулы сөйлемдердің айырмашылықтарына келетін болсақ, ағылшын тілінде қытай тіліндегідей “啊”, “呢”, “吗” секілді сұраулы модальді тілдік бөлшектері қолданыста жоқ.

Мысалы:

- 你在做什么呢?

- What are you doing now?

- Сен дәл қазір не істеп жатырсың?

Қытай тіліндегі сұраулы сөйлемдерде интонация негізгі рөл атқарады. Осы талдау бойынша [6], сұраулы сөйлемдердің «吗» бөлшегі бар-жоғына қарамастан, хабарлы сөйлемдермен салыстырғанда жоғары әуезді қисығы бар екенін көрсетеді. Ағылшын тілі де

сұрақтарды белгілеу үшін интонацияны пайдаланады, бірақ ағылшын тілі инверсияға көбірек сүйенеді.

Қорыта келе, ағылшын және қытай тілдеріндегі сұраулы сөйлемдердің ұқсастықтары мен айырмашылықтарын зерттей отырып, екі тіл де сұрақтар арқылы ақпарат іздеудің негізгі мақсатына қызмет еткенімен, олардың грамматикалық құрылымдары мен тілдік ерекшеліктері бар екені анық болды. Ағылшын тіліндегі сұраулы сөйлемдер көбінесе сөз тәртібінің өзгеруіне, көмекші етістіктерге және «what» және «who» сияқты сұрақ сөздеріне сүйенеді, ал қытай тіліндегі сұраулы сөйлемдер модальді қосымшаларды, интонацияны және «^何» сияқты нақты сұрау сөздерін пайдаланады. Ағылшын және қытай тілдерін салыстыра тұра, екі тілде де сұраулы сөйлемдердің жоғарыда көрсетіліп кеткен үш түрі бірдей мағынада қолданылатыны белгілі болды. Оларға жауабы иа немесе жоқ сұрағы, сұраулы есімдіктер қолданылатын сұрақ түрі және альтернативті сұрақ жатады. Бұл айырмашылықтарды түсіну тіларалық қатынасты күшейтеді және әр тілдің сұраулы сөйлемнің жасалуының өзіндік ерекшеліктерін ашады. Ағылшын және қытай тілдеріндегі сұраулы сөйлемдердің ерекшеліктерін одан әрі зерттеу мәдениетаралық түсіністікке ықпал етеді.

Әдебиеттер

1. Мұқанқызы М. Қазақстанда қытай тіліне сұраныс артып келеді [Электронды ресурс] // 2012. URL: https://www.azattyq.org/a/kazakhstan_chinese_popularity/24605371.html
2. Damayanti E., Zahro S. K. Between English and Mandarin: A Contrastive Study of Interrogative Sentences among Indonesian Textbooks // *EduLitics (Education, Literature, and Linguistics) Journal*. – 2022. – Т. 7. – №. 1. – С. 56-66.
3. Мажитаева Ш., Омашева Ж. К вопросу о сопоставительных и контрастивных исследованиях в современной лингвистике // *Журнал Известия КазУМОиМЯ имени Абылай хана*, серии «Филологические науки». – 2021. – Т. 61. – №. 2.
4. Questions [Электронный ресурс]. URL: <https://plato.stanford.edu/archives/spr2018/entries/questions/> (жүгіну күні: 04.05.2024).
5. Huddleston R.. The contrast between interrogatives and questions // 1994. Т. 30. № 2..
6. Zeng X. L., Martin P., Boulakia G. Tones and intonation in declarative and interrogative sentences in Mandarin // *International Symposium on Tonal Aspects of Languages: With Emphasis on Tone Languages*. – 2004.

THE STYLISTIC DEVICE OF METAPHOR IN ENGLISH LITERARY TEXT

Seyssembekova M.A.

Taraz Regional University

Taraz, Kazakhstan

s.maira@mail.ru

Abstract. This article investigate the theoretical and practical characters to the English metaphor and its translation. The formation of the theory of metaphor, it considered the function in language, the creation of a term in various fields of science related to language, consciousness, cognition, activities, types, meaning and scope of application for the formation of new knowledge.

АҒЫЛШЫН ТІЛІНДЕГІ ӘДЕБИЕТ МӘТІНДЕГІ МЕТАФОРАНЫҢ СТИЛИСТІК ҚҰРАЛЫ

Сейсембекова М.А.

Тараз өңірлік университеті

Тараз, Қазақстан

s.maira@mail.ru

Түйіндеме. Бұл мақалада метафораның теориялық және практикалық аспектілері және оның аудармасы қарастырылады. Метафора теориясын, оның тілдегі қызметін қалыптастыру, жаңа білімді қалыптастыру үшін тілге, санаға, танымға, іс-әрекетке, түрлерге, мағынаға және қолдану саласына байланысты ғылымның әртүрлі салаларында термин құру.

СТИЛИСТИЧЕСКИЙ ПРИЕМ МЕТАФОРЫ В АНГЛОЯЗЫЧНОМ ХУДОЖЕСТВЕННОМ ТЕКСТЕ

Сейсембекова М.А.

Таразский региональный университет

Тараз, Казахстан

s.maira@mail.ru

Аннотация. В этой статье исследуются теоретические и практические аспекты метафоры и ее перевода. Формирование теории метафоры, ее функции в языке, создание термина в различных областях науки, связанных с языком, сознанием, познанием, деятельностью, видами, значением и сферой применения для формирования новых знаний.

One of the main problems of metaphor is that it lies in the duality of the concept of metaphor. On the one hand, a metaphor is a tool of language, a unity of language, on the other hand, it is considered an integral part of the culture of speech. If we briefly review the history of the study of metaphor, metaphor was considered only as the main tool of poetry until the twentieth century, and only about 100 years after that, the "linguistic and artistic values of metaphor" gradually began to be distinguished. Currently, the metaphor is divided into two groups:

1. linguistic metaphors;
2. artistic metaphors.

In domestic linguistics, along with the term metaphor, there is often a distinction between: artistic metaphors, poetic, personal, personal-author, creative, creative-author, linguistic, stylish metaphors. Metaphors are characterized only by the presence of artistic origins. In metaphors there are also exhausts of artistry. Without artistry, there can be no metaphors.

We have noticed that the metaphors found in the author's work often arise from certain and different situations.

And now let's separately describe 5 types of metaphors that were disabled due to the peculiarities of their creation.

From the point of view of construction, there are five types of metaphors in Kazakh literature, that is, five different ways:

- the first, simple type of metaphor;
- the second, a metaphor formed by compounds;
- the third, the form formed by the auxiliary verb;
- the fourth, complex metaphor or an enlarged form of metaphor;
- fifth, a form of metaphor that is created using the words "image one", "equal".

The vast majority of metaphors are based on the national basis. They are a mirror of the life of the nation, and therefore rely on the national cultural foundations preserved in it.

A certain meaning is expressed in the language of two different nationalities on the basis of associative images inherent only to it, connoting each of the other concepts. For example, in English "*hare*" is a person who moves quickly, does something quickly if used as a positive associative image, in Russian language the zoonym "*Rabbit*" is used in a negative way when it comes to a cowardly person. If Englishman names someone "*bear*", it says about a clumsy, rude man.

In English cognition, to describe an unpleasant mystery, the image of a sleeping dog is taken (спящая собака), and danger is associated with a silent dog (спокойная собака). Here, a proverb like let sleeping dog lie is combined with a Kazakh proverb that says to print *beware of a silent dog and still water*, in the Kazakh language sounds like a house of trouble from silence. And the image of a barking dog, on the contrary, dispels fear in the mood: barking dogs seldom bite (literally: barking dog bites from time to time).

The way of representing the past culturally conveys information in different ways in different languages, even if it is different. Currently, these cases are considered as a metaphorical unit, which is different in that it does not correspond to the coherence of language units.

For example, metaphors related to "animals", introduced from the old form of the English language, are characterized by different features. Many of the names of animals and birds are in English cultural and linguistic concepts «ОН», that is, it will be associated with the concept of depicting an image in the masculine gender. Currently, according to the grammatical system, it belongs to the "it", that is, the middle gender. The metaphorical basis "he" is usually in English 'Frog', 'Fish', 'Caterpillar', 'Tortoise' for comparison, these names are grammatically feminine, expressing the feminine principle in Kazakh.

Most of them are the names of wild animals (*dog, horse, cat, fish, lion, cock, monkey, bird, pig, hog, goose, wolf, hare*). Due to such features, it can be concluded that the frequency of use of animal names in the two languages is different. "I don't know," he said, " but I don't know." Based on this, it is known that each zoonym can become a symbol of a certain concept. In the description of human behavior, mood, it should be noted that in both languages the dog and the cat are found in large numbers among regular expressions and proverbs.

Phraseologisms and proverbs included in the theme "man" in two languages were divided into the following groups:

- 1) behavior
- 2) a person's mood
- 3) strength, physical shape of a person
- 4) human life, living environment
- 5) human activity

6) the relationship of a person with the environment around him. Dividing into such groups, we focused on each group separately and tried to find similarities and differences in the two languages. In comparison with a metaphor based on the purpose of comparing objects with each other, the use of metonymy in any language is aimed at highlighting one main property of an object and bringing it to the main place by calling it by another name. A characteristic feature of metonymy is that it turns into an epithet relatively easy.

Two men, one with thin black hair and the other with luxurious red mop, stood side by side like day and night. The red was smiling ready to see the funny side of danger, the black with his wry face and triangle eyebrows, was the embodiment of despair.

Два человека, один с редкими темными волосами, а другой с роскошно расчесанными рыжими волосами, стояли бок о бок, как день и ночь. Рыжий казалось, будто он нашел в опасности что-то интересное, а обгорелый (смуглый), с его перекошенным лицом и треугольными бровями, был воплощением отчаяния.

In this example, the translation of the original metonymy is not difficult, since structurally and substantively the methods of its translation are similar in Kazakh and English.

One of the main difficulties in translating metaphors is the translation of metaphors based on associations:

- a) between a thing and one of its features is a **metonymic epithet**,
- b) between the whole substance and its particle – **synecdoche**,
- c) between proper names and common nouns, which have a well-known symbolic basis, is **antonomasia**.

Now let's take a brief look at these approaches. The difference between metonymy and metaphor is that it is completely incomparable. However, metonymy is capable of forming *metonymic epithets* based on an association between a substance and its specific property or feature.

Синекдоха (from Greek *synecdoche*), as a rule, in the process of distinguishing the whole, highlighting the common, or vice versa. In different languages, the fraction-whole category has different pronunciation methods and limitations, which makes it difficult to translate them. In English, synecdoche is used in a certain word in a syntactic function, sometimes to replace the most artistic means with another stylistic phrase.

The use of *antonomasia* in translation leads to a change in the original version. The use of a certain translation method in Antonomasia's translation is based on linguistic and cultural differences.

Here are some examples in the translation of metaphors.

1. A complete and radical translation of Metaphorical units is fully translated only if the level of identity and cognitive-emotional aspects of the translated word coincide in the studied language.

Ex:

<p>Dwarf planet Eris is an almost perfect twin of Pluto In reality, these are two very distant bright points of light, the data for which are obtained indirectly Another of the mysteries of Haumea is the presence of a dark reddish spot Is there a chance that this exotic world is home to extraterrestrial organisms?</p>	<p>Dwarf planet Eris is similar in size to the real twin of Pluto. In fact, they look like two very distant points of light, and the data about them is almost approximate. There are other mysteries about the planet Haumea, for example, all about the dark red spot. Could an exotic world be home to other planetary organisms?</p>
--	--

In these examples, we see the possibility of direct translation of metaphors.

Snow white	Белоснежка
-------------------	------------

After the metaphor from the specified text was transferred to the external name of the planet, the translation was radically translated and changed.

<p>But Brown called it by the nickname Easter bunny</p>	<p>Но та Браун дал ему прозвище "Пасхальный суп".</p>
--	---

Difficulties of stylistic devices in translating metaphors

The difficulty in translating metaphorical units arises in the process of translating metaphorical units that are different in structure from the original and translational language. In such cases, it is important to create a different one. Especially it is accompanied by the replacement of the stylistic position of the unit. For example, instead of the original metaphor, a comparison or metaphorical epithet or other trope may appear in the translation language. For example, metaphorical structures in English such as a dream of a dress, a beast of a car, a barrel of a man, an angel of a girl change their stylistic composition in Kazakh. Once it becomes a comparison (not a dress, but a dream; not a machine, not a beast; not a man, but a barrel), once an epithet (fat like a barrel; a girl like an angel), once a likeness (a real angel girl, a dress of my dreams).

The structural change in the initial stylistic unity here is due to a feature in the culture of grammatical description in English and Russian. If the given structure is translated literally, the translation will be in an artificial guise: "to see a pink torch on the Western rocks, kissed by the rising sun, is a sight that never disappoints me."

Structurally, obstacles arise in the translation of a metaphorical epithet, which is widely used in English. In such a situation, techniques are usually used to reconstruct or add/remove the original metaphor. For example:

On the opposite bank *an emerald ribbon of fields and foliage* bordered the river; beyond lay the desert, *the Red Land of the ancient texts*.

The opposite bank of the river is covered with trees and the blue color of the steppe; beyond them stretches the desert, which in ancient letters is called the Red Earth.

In some cases, the translation of metaphors is due to differences in cultural concepts. For example, in many cases, the English epithet "black" can be translated literally, being used in a metaphorical sense. After all, the original word corresponds to the Russian culture.

Black day – черный день, тяжелое время (тяжелый день)

Black deed – темное дело, (сомнительные дела, незаконная деятельность).

However, in some cases, the metaphorical function of the epithet in English and Kazakh does not coincide. In this case, you need to use video sharing: Black sheep – поршивая овца, белая ворона

Black frost - гололедица

As for the metaphorical units present in the advertising text, we take the word as an example: Sparkler – the name of the hotel is derived from the meaning of the verb sparkle, shine. However, in fact, the name of the hotel is derived from the colloquial meaning of Sparkler – "Алмаз, Бриллиант".

Sparkler. Honeymoons, family outings, golf and tennis holidays... sparklingly spectacular! Discover the Sparkler, favourite of discerning vacationers of America and Europe. All 5-star sparkling, from beach, accommodations, dining, sports to service, service, service. Sparkler! Light up your life!

In such a situation, the translator should call the metaphorical basis with a relative name: Sparkler – «Алмаз». At the same time, advertising in the Russian language will look like this:

Everything here shines like a high-quality diamond: an indispensable place for a honeymoon, a family vacation, sports... Find your diamond in sparkler – it has long been found by the discoverers of America and Europe. The glow of five stars is everywhere: from the beach, restaurant, sports grounds to service, service, service... Sparkler is a sparkling diamond. Make your life shine like a diamond!

One of the problems that today require special attention and thorough research in English linguistics is the history of the formation of the theory of English Linguistics, the specifics of development in various linguistic areas, the role and contribution of translation at the world level. From this point of view, it is especially important to trace the "paths" of the establishment of various linguistic concepts, to study their substantive nature in detail.

When translating works of fiction by foreign writers into Kazakh, great success has been achieved in generalizing important linguistic problems on a general theoretical and individual linguistic basis, in developing the most valuable conclusions, in substantiating the socio-social and ethnocultural possibilities of our native language.

In conclusion the main mistakes of young translators is to make a literal translation is, to analyze the source text into uniform parts of speech or utterances into separate words, looking for alternatives to them in the language of translation, thereby creating a translation text. The essence of this error is that instead of the word units that are subject to translation, the translator puts Language units and ignores the fact that the language composition of word units in different languages may not be compatible.

Thus, the difficulty in translating metaphorical units arises in the process of translating metaphorical units that are different in their formation in the original and translational language. In such cases, it is important to create a different one. Especially it is accompanied by the replacement of the stylistic position of the unit. For example, instead of the original metaphor, a comparison or metaphorical epithet or other trope may appear in the translation language.

References

1. Bazhenova I.V. Reproductive text as a means of diagnosing the level of language training: psycholinguistic research: Dissertation of the Candidate of Philology. – M., 2010. – 175 p.
2. Lebedeva A.A. The basic principles of professionally oriented foreign language teaching for law students: formation of a professional linguistic and cultural model of a lawyer: Monograph. – M.: RPA of the Ministry of Justice of Russia, 2010. – 242 p.
3. Chenskikh E.P. Teaching grammar in cooperation in English lessons / E.P. Chenskikh, E.M. Kvitka, E.A. Ulyanova // Methodological, theoretical and technological resource for the development of the information and educational environment: Collection of the IX International Scientific and Methodological Conference, Moscow-Karaganda, March 21, 2018. – Moscow-Karaganda: Your format, 2018. – pp. 451-457.
4. Lysence (website) (accessed: 02/24/2023).
5. Galperin I.R. Essays on the stylistics of the English language: the experience of systematization of expressive means. Second edition. – Moscow: URSS, 2011. – p 375.
6. Gerasimova S.A. Anthropocentric approach to language // Bulletin of the Moscow City Pedagogical University. Series: Philology. Theory of language. Language education. 2011. No. 2 (8). – pp. 96-100.

5-СЕКЦИЯ

АНА ТІЛІ МЕН ШЕТ ТІЛДЕРІН ОҚЫТУ ӘДІСТЕМЕСІ ЖӘНЕ ЦИФРЛЫҚ ТЕХНОЛОГИЯЛАР МЕТОДИКА ПРЕПОДАВАНИЯ РОДНОГО И ИНОСТРАННЫХ ЯЗЫКОВ И ЦИФРОВЫЕ ТЕХНОЛОГИИ

МРНТИ 14.35.07

ҮЛКЕН ТОПТАРДА ШЕТ ТІЛІН ОҚЫТУДЫ ТАЛДАУ

Сысоева Е.Ю.

Халықаралық білім беру корпорациясы
Алматы, Қазақстан
elena_syssoeva@mail.ru

Түйіндеме. Мақала білім берудің маңызды тақырыптарының бірі-жоғары оқу орындарында үлкен топтарда ағылшын тілін оқытуды ұйымдастыруға арналған. Осы мәселені қарастыру үшін, шетелдік зерттеулерге шолу жасалды. Үлкен топтарда ағылшын тілін оқытуды ұйымдастыру процесінде туындайтын негізгі қиындықтар және оларды шешудің ұсынылған жолдары сипатталған. Тиісті зерттеулерге аналитикалық шолу зерттелетін мәселенің шет тілін оқытудың заманауи әдістемесіндегі маңыздылығы және оны одан әрі зерттеу қажеттілігі туралы қорытынды жасауға мүмкіндік береді.

Кілт сөздер: *ағылшын тілін оқыту, оқу процесі, үлкен топтар.*

АНАЛИТИКА ОБУЧЕНИЯ ИНОСТРАННОМУ ЯЗЫКУ В БОЛЬШИХ ГРУППАХ

Сысоева Е.Ю.

Международная образовательная корпорация
Алматы, Казахстан
elena_syssoeva@mail.ru

Аннотация. Статья посвящена изучению одной из важных тем образования - организации обучения английскому языку в больших группах в высших учебных заведениях. Представлен обзор зарубежных исследований, посвященных данной проблеме. Описаны основные трудности, возникающие в процессе организации обучения английскому языку в больших группах и предлагаемые пути их решения. Аналитический обзор соответствующих исследований позволяет сделать выводы о важности исследуемого вопроса в современной методике обучения иностранному языку и необходимости его дальнейшего изучения.

Ключевые слова: *обучение английскому языку, процесс обучения, большие группы.*

ANALYTICS OF FOREIGN LANGUAGE TEACHING IN LARGE GROUPS

Syssoyeva Ye. Yu.

International education corporation

Almaty, Kazakhstan

elena_syssoeva@mail.ru

Abstract. The article is devoted to one of the important topics of education – the organization of English language teaching in large groups in higher education institutions. A review of foreign studies devoted to this problem is presented. The main difficulties arising in the process of organizing English language teaching in large groups and the proposed ways of their solution are described. The analytical review of the relevant studies allows to draw conclusions about the importance of the investigated issue in the modern methodology of teaching a foreign language and the necessity of its further study.

Key words: *English language teaching, learning process, large groups.*

Развитие и совершенствование процесса обучения иностранным языкам является общемировой тенденцией развития образования. Английский язык выступает одним из основных предметов в учебных планах высших образовательных учреждений Казахстана и других стран. Знание английского языка становится необходимым навыком для представителей множества профессий. В высшие учебные заведения нашей страны каждый год поступает все больше студентов. Согласно данным Бюро национальной статистики Агентства по стратегическому планированию и реформам Республики Казахстан, данное число увеличивается с каждым годом. В 2016 году количество студентов, поступивших в высшие учебные заведения, равнялось 147692 тыс. человек, в 2020 году в университеты поступило 152789 тыс. учащихся, а в 2022 это число увеличилось до 163472 тысяч студентов [1]. Таким образом, количество обучающихся в высших учебных заведениях Казахстана растет с каждым годом. Данный процесс влечет за собой дополнительную нагрузку как на материально-техническое оснащение университетов, так и на организацию образовательного процесса в них. Вследствие этого могут возникать ситуации, когда преподавателям различных дисциплин, в том числе и иностранных языков, необходимо будет работать с большими группами студентов. Согласно Типовым правилам деятельности организаций высшего и (или) послевузовского образования высшие учебные заведения Казахстана вправе сами устанавливать наполняемость групп [2].

Таким образом, проблема преподавания иностранных языков, в том числе и английского языка, студентам в больших группах становится актуальной проблемой казахстанского образования. В связи с этим предоставляется необходимым исследовать имеющийся опыт решения данной проблемы. Изучение заявленного вопроса проводилось на основе критического анализа зарубежных источников.

Обучение английскому языку в группах с большим количеством учеников сопряжено с возникновением определенных трудностей. В исследованиях ученых выделяется ряд основных проблем, с которыми сталкиваются преподаватели. К ним относятся проблемы с контролем процесса обучения, недостаточной мотивацией учеников, трудности с оцениванием и предоставлением обратной связи, проблемы с определением эффективности процесса обучения. A.S. Roshan, M.Q. Gurbaz описывают трудности с оцениванием знаний студентов, организацией дисциплины, предоставлением обратной связи учащимся, включением в процесс обучения каждого ученика, а также разноразноуровневость знаний и способностей учащихся [3, 39-40].

В. Brady описывает три основные проблемы, которые возникают в группах с большим количеством учеников. Первая – это трудности с организацией процесса обучения. В больших группах у студентов возникают сложности с удержанием внимания на изучаемом материале.

Преподавателю не хватает времени в процессе занятия, чтобы охватить вниманием всех учащихся. Второй существенной проблемой является оценивание знаний студентов. У учителя возникают сложности с контролем процесса прозрачности выполнения работ учащимися, предоставлением качественной обратной связи каждому ученику. Третьей важной проблемой, по мнению автора, выступает наличие большой разницы в языковых и индивидуальных возможностях среди студентов одной группы. Некоторые учащиеся могут заканчивать упражнения раньше других, другие студенты могут владеть изучаемым языком на более высоком уровне по сравнению с уровнем знаний своих одноклассников.

Данные проблемы создают определенные трудности в процессе организации обучения иностранному языку студентов в больших группах. Зарубежные ученые описывают и предлагают различные пути их решения, которые могут помочь повысить эффективность процесса обучения.

В. Brady предлагает использовать несколько стратегий. Во-первых, важно организовать работу в парах и группах для увеличения потенциальных возможностей практики устной и/или письменной форм изучаемого языка. Также, это позволяет организовать взаимодействие и поддержку между менее успевающими учащимися и их более сильными одноклассниками. Следующей рекомендуемой стратегией является организация самооценивания и оценивания знаний студентов в парах. Для этих целей предлагается давать задания, которые подразумевают под собой проверку работ друг друга и самостоятельную оценку учащимися своих работ. Таким образом, преподаватель получает проверенные экземпляры работ, что позволяет экономить время на проверке заданий. Для этого предлагается использовать чек-листы, тесты с ключами ответов. Еще одним рекомендуемым способом выступает создание позитивной обстановки на занятии. Этому способствуют четкая структура занятия, прозрачная система оценивания, фокус на положительных аспектах поведения учеников. Позитивная обстановка на занятии помогает повысить мотивацию к обучению, которая является одним из важных условий активности студентов во время занятия [4].

В своих работах Е. Tannenbaum, S. Renaud изучают вопрос организации дисциплины на занятиях с большими группами студентов. Дисциплина позволяет повышать эффективность самого процесса обучения. Для того чтобы ее установить, ученые предлагают использовать определенные сигналы для привлечения внимания. К ним относятся звонок в колокольчик, поднятие руки, изображение знака «стоп», определенные фразы, обозначающие требования преподавателя. Они позволяют экономить время во время выполнения задания на уроке и при переходе с одного этапа занятия на другой. Также отмечается важность поддержания интереса к изучаемому материалу. Если студенты будут заинтересованы в процессе обучения, они будут самостоятельно устанавливать и контролировать дисциплину в аудитории.

Помимо вышеперечисленных способов исследователи предлагают использование групповой и парной форм работ в процессе проведения занятий. Для повышения эффективности работы в группах рекомендуется распределять между участниками определенные обязанности, например, организатора, секретаря, обозревателя, помощника и так далее, а также их чередовать. Это может делать как сам преподаватель, так и сами участники группы, используя заранее подготовленные карточки, на которых прописаны роли и задачи каждого участника. При этом отмечается важность контроля выполнения заданий в группах и парах со стороны учителя. Преподаватель должен активно следить за процессом выполнения заданий, перемещаться по аудитории, своевременно помогать в решении возникающих трудностей.

Другой важной проблемой, возникающей при обучении студентов в группах с большой наполняемостью, выступает разноуровневость знаний учеников. В данном случае Е. Tannenbaum, S. Renaud предлагают подготавливать дополнительные задания для студентов с более высоким знанием языка, а также адаптировать изучаемый материал к уровню и возможностям отдельных учащихся. Для этих целей предлагается разработка видов работ, которые будут включать в себя несколько этапов. Это позволит студентам, имеющим более высокий уровень знаний языка, выполнять больше заданий и упражнений, в то время как

менее успевающие ученики смогут работать в удобном для них темпе. С этой целью рекомендуется добавление вариативного компонента заданий в рабочих листах. При этом предлагается организация взаимодействия сильных и слабых учащихся в качестве помощников и наблюдателей. Такое взаимодействие может помочь студентам, которые испытывают трудности в обучении, что в свою очередь облегчит работу преподавателя, который не всегда может уделить внимание каждому студенту в большой группе [5, 13-17].

На образовательном ресурсе British Council представлена информация о следующих методах организации обучения английскому языку студентов в больших группах. Отмечается необходимость введения определенных правил поведения для поддержания дисциплины во время проведения занятий. Правила должны быть простыми и понятными для студентов, поэтому предлагается их создавать в процессе непосредственного обсуждения с учащимися. В результате студенты будут охотнее соблюдать утвержденные правила, так как сами участвовали в процессе их создания. Еще одним из рекомендуемых методов является распределение учащихся в соответствии с уровнями владения языком. В результате становится возможным использование более сильных учеников в качестве помощников для более слабых учеников, а также подготовка материала с учетом разноуровневости знаний студентов. Рекомендуется включать в него дополнительные задания для учеников с более высоким уровнем знания языка [6].

В исследовании L. Marzulina, D. Erlina, M. Holandyah выделяются определенные стратегии, которые могут использоваться преподавателями при обучении английскому языку студентов в больших группах. Одной из них является процесс тщательного планирования этапов занятия. Он включает в себя отбор и подготовку материала для проведения урока, проработку форм, типов работ, а также тайминга для каждой стадии занятия. Следующей предлагаемой стратегией рекомендуется работа над организацией дисциплины в группе. Необходимо установить правила поведения в учебной аудитории, выстроить четкую и понятную систему поощрений и наказаний. Это способствует повышению и поддержанию интереса к занятию со стороны учащихся. Для эффективной организации обучения немаловажным фактором выступают действия самого преподавателя. Следует отметить необходимость его активного участия в ходе занятия, например, перемещение по классу, контроль процесса выполнения заданий, организация обратной связи с учениками в виде проверки их письменных работ. Все это приводит к активному участию в процессе занятия всех учащихся, особенно тех из них, кто обычно сидит на задних местах. С этой же целью учитель может постараться запомнить имена студентов. Это способствует созданию благоприятной атмосферы в классе, помогает задействовать всех присутствующих. С целью предоставления эффективной обратной связи отмечается, что важно поощрять учащихся задавать вопросы преподавателю в ходе занятия. L. Marzulina, D. Erlina, M. Holandyah подчеркивают, что эффективность использования данных стратегий имеет прямую связь с процессом планирования занятия [7, 423-427].

Исследователи J. Baker, H. Westrup в своем исследовании описывают похожие подходы, которых рекомендуют придерживаться. Одним из них выступает установление и соблюдение правил поведения в учебной аудитории. Такие требования как своевременное начало занятия, выполнение домашнего задания в определенные сроки, понятная система поощрений и наказаний помогают поддерживать дисциплину в классе, удерживать внимание учащихся. J. Baker, H. Westrup рекомендуют использовать определенные сигналы, такие как показ карточек с цифрами, для обозначения отрезка времени, выделенного для выполнения задания, положения рук для переключения с одного вида работ на другой. Для того, чтобы преодолеть разницу между сильными и слабыми студентами предлагается подготавливать задания таким образом, чтобы менее успевающим студентам нужно было выполнить только определённые их части. Это поможет менее успевающему учащемуся уделить его выполнению больше внимания, что позволит лучше усвоить материал и облегчит усвоение темы. Также одним из предлагаемых методов является запоминание преподавателем имен студентов. Данный подход помогает организовать контроль за соблюдением правил

поведения в учебной аудитории, способствует созданию позитивной обстановки во время проведения занятия [8, 112-114].

Таким образом, обзор зарубежных исследований продемонстрировал важность и актуальность вопроса организации процесса обучения английскому языку в больших группах. Учеными отмечаются определенные трудности, возникающие в данном процессе, и предлагаются пути их решения. К основным проблемам относятся сложности с оцениванием знаний студентов, вовлечением всех учащихся в процесс изучения языка, разноразность знаний учеников. Для решения данных проблем предлагаются различные стратегии и подходы. К ним относятся:

- организация работы в парах и группах;
- разработка разноразневых заданий;
- организация дисциплины и позитивной обстановки во время занятия;
- организация процесса взаимооценки в парах и самооценки знаний.

Следует также учитывать важность контроля выполняемых работ непосредственно самим преподавателем. Применение данных стратегий и подходов позволит преподавателю более эффективно использовать время занятия, задействовать в нем всех присутствующих учащихся, смягчить разницу между сильными и слабыми студентами, создать благоприятную атмосферу, которая будет способствовать поддержанию дисциплины и интереса.

Итоги аналитического обзора позволяют сделать вывод о том, что вопрос обучения английскому языку в больших группах вызывает повышенный интерес практикующих педагогов и ученых различных стран. Данная проблема требует дальнейших теоретических и практических исследований.

Литература

1. Бюро национальной статистики Агентства по стратегическому планированию и реформам Республики Казахстан. [Электронный ресурс]. – https://gender.stat.gov.kz/page/frontend/detail?id=39&slug=33&cat_id=8&lang=ru.
2. Приказ Министра образования и науки Республики Казахстан «Об утверждении Типовых правил деятельности организаций высшего и (или) послевузовского образования» от 30.10.2018 № 595. [Электронный ресурс]. – <https://adilet.zan.kz/rus/docs/V1800017657>.
3. Roshan A.S., Gurbaz M.Q. The Effects of Large Classes on English // Language Teaching. – 2022. – Vol. 2. – № 2. – p. 38-41.
4. Brock B. Essential Strategies for Teaching Large Classes. [Electronic resource]. – <http://newsmanager.commpartners.com/tesolc/issues/2013-0801/3.html>.
5. Tannenbaum E., Renaud S., Stantial P. Student-Centered Teaching In Large Classes With Limited Resources // English Teaching Forum. – 2007. – Vol. 45. – №3. – p. 12-34.
6. British Council. Teaching Large Classes. [Electronic resource]. – <https://www.teachingenglish.org.uk/article/teaching-large-classes>.
7. Marzulina L., Erlina D., Holandyah M. English Teachers' Strategies in Managing Large Classes: A Case Study. – Indonesian Research Journal in Education. – 2021. – Vol. 5. – № 2. – p. 417-432.
8. Baker J., Westrup H. The English Teacher's Handbook: How to teach large classes with few resources. – L.: Continuum, 2000. – p. 168.

АҒЫЛШЫН ТІЛІН ОҚЫТУДАҒЫ ЖАППАЙ АШЫҚ ОНЛАЙН ПЛАТФОРМАЛАР МЕН КУРСТАРДЫҢ СИПАТТАМАСЫ

Рысбекқызы Н., Алдашева Қ.С.

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті

Алматы, Қазақстан

rysbeekkyzynazerke@gmail.com

Түйіндеме. Қазіргі таңда жаппай ашық онлайн платформалар мен курстар (ЖАОК) студенттердің білім алуындағы маңызды құралдардың бірі болып отыр. Бұл жаппай ашық онлайн платформалар мен курстар интернет арқылы онлайн түрде ұйымдастырылған білім берудегі барлық саланы қамтитын білім алушыларға арналған толық курс. Мақаланың мақсаты әлемдік деңгейде ұйымдастырылған жаппай ашық онлайн курстар мен платформаларға толық шолу жасау, сонымен қатар ал-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университетінің ағылшын тілін оқытудағы ЖАОК курстарына сипаттама жасау. Жаппай ашық онлайн курстарды жоғары деңгейде ұйымдастыруға арналған Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігі және Ұлттық университет тарапынан ұсынылған құжаттарға шолу жасалынды. Зерттеу нәтижесінде осы курстарды құрастыру талаптары мен критерийлері қарастырылды.

Кілт сөздер: *ЖАОК, платформалар, курс құрылымы, ағылшын тілін оқыту*

ОПИСАНИЕ МАССОВЫХ ОТКРЫТЫХ ОНЛАЙН-ПЛАТФОРМ И КУРСОВ В ПРЕПОДАВАНИИ АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКА

Рысбекқызы Н., Алдашева Қ.С.

Казахский национальный университет имени аль-Фараби

Алматы, Казахстан

rysbeekkyzynazerke@gmail.com

Аннотация. Сегодня массовые открытые онлайн-платформы и курсы (МООК) являются одним из наиболее важных инструментов обучения студентов. Это комплексный курс для учащихся, охватывающий все области образования, где массовые открытые онлайн-платформы и курсы организуются онлайн режиме через Интернет. Цель статьи - полный обзор массовых открытых онлайн-курсов и платформ организованных на мировом уровне, а также описание курсов обучения английскому языку Казахского национального университета имени Аль-Фараби. Проведен обзор документов, представленных Министерством науки и высшего образования Республики Казахстан и Национальным университетом для организации массовых открытых онлайн курсов на высоком уровне. В результате исследования были рассмотрены требования и критерии составления этих курсов.

Ключевые слова: *МООК, платформы, структура курса, преподавание английского языка*

DESCRIPTION OF MASSIVE OPEN ONLINE PLATFORMS AND COURSES IN TEACHING ENGLISH

Rysbekkyzy N., Aldasheva K.S.
Al-Farabi Kazakh National University
Almaty, Kazakhstan
rysbekkyzynazerke@gmail.com

Abstract. At present time, massive open online platforms and courses (MOOCs) are one of the most important tools for students to learn. This is a comprehensive course for learners covering all areas of education, where massive open online platforms and courses are organized online through the Internet. The purpose of the article is to provide a comprehensive overview of the massive open online courses and platforms organized at the world level, as well as to describe the English language courses of the Al-Farabi Kazakh National University. There were reviewed the documents presented by the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan and the National University for the organization of massive open online courses at a high level. As a result of the research, the requirements and criteria for creating these courses were considered.

Key words: *MOOCs, platforms, course structure, teaching English*

In the era of globalization, learning any foreign language is very easy and convenient. One of the main reasons is the implementation of ICT technologies and the Internet into the educational system and the emergence of many language platforms. One of the solutions was the introduction of new technologies such as MOOCs (massive open online courses). Courses of this type appeared about seven years ago and became so popular that the year 2012 was named the Year of MOOC by the American newspaper New York Times. Currently, MOOC as a form of distance education is the most popular form of online learning. In addition to traditional course materials (reading, videos, homework), such massive online courses allow for the creation of communities of students, teachers and teaching assistants through open user forums. During the writing of the article, many foreign and domestic articles, as well as standards and documents related to the creation of massive open online courses were reviewed. The first massive open online courses launched by American universities were free and attracted thousands of students of different ages and skill levels. Not all students who signed up for the course completed it to the end. But those of them who were going to study at this university were motivated to complete the course to the end, receive a certificate of completion of the online course and continue their further studies at the university. According to the slogan of one of the first and leading resources, Coursera, course participants can not only complete them, but also go “to obtaining academic degrees.” [1]

2,300 students from all over the world studied this first open course for free. In 2001, the second MOOC called “Introduction to Artificial Intelligence”, was attended by more than 160,000 students from around the world. This course is provided by Stanford University professor Sebastian Thrun and Google organized by Peter Norvig, director of the company's research department. Although thousands of students from around the world participated in this course, 28,000 students completed the course [2].

In 2012, the world-famous Coursera and Udacity companies were founded. Since the mentioned year, MOOC began to spread widely in the world, and on this occasion, 2012 was declared the year of MOOC [3].

The Open University of Great Britain has launched the FutureLearn platform, and the world's best universities are offering free online courses, rapidly developing open education in the world. McAuley A., Stewart B., Siemens G., and Cormier D. were synthesizing the current state of knowledge on massive open online courses (MOOCs) for open education, organization, collaboration, and shared information through networks to build digital competence in Canada in 2010 presented the works of MOOC model for Digital Practice on strategies for sustainable

development. According to them, the digital economy is justified by the example of massive open online courses based on web collaboration and networks.

Participation of students in the MOOCs is used as a pedagogical tool to improve learning through the communication of materials and each other through the network, connectivism is used by teachers to create connections and experiences [4].

F. Bonafini believes that a number of characteristics of the educational institution created as a platform for improving the professional qualifications of teachers should be content, flexibility, open to everyone, an opportunity for active learning, and individual orientation. In the professional development of teachers, he considered MOOC as a flexible and open learning space that teachers can join at any time [5].

The main purpose of our article is to investigate English teaching courses in the platforms of massive open online courses. This research discusses the potential and features of the use of massive open online courses for the purposes of teaching a foreign language. With the help of a specialized search engine Class Central (<https://www.class-central.com/>), designed to search for MOOCs by specified parameters, the composition of content implementation languages in MOOC platforms was analyzed. The statistics are presented in the following table [6].

Language of MOOC Content	All platforms	Self paced MOOC	Coursera	edX	FutureLearn
English	5369	1328	1853	1285	524
Spain	540	54	207	89	3
French	321	60	74	27	2
Chinese	198	32	160	31	1
Italian	151	43	3	1	-
Arabic	125	3	4	-	-
Russian	96	1	93	1	-
Japanese	55	1	-	-	-
German	52	21	5	2	-
Portuguese	51	2	40	-	-
Other languages	35	15	13	6	1

Table 2 - MOOC statistics by language of content implementation

The data obtained suggests that more than 70% of massive open online courses on well-known international platforms have English as the main language of instruction. MOOC were found in just 17 different languages, ten of which are dominant and are shown in Table 1. In the remaining seven languages, as can be seen from the table 1, only 35 massive open online courses are taught. MOOC are available in Turkish (10 courses), Dutch (7 courses), Hebrew (6 courses), Korean (5 courses), Czech (4 courses), Estonian (2 courses) and Basque (1 course) languages.

These courses are oriented for students of all over the world. So, there can be some difficulties in mastering the English language in understanding audio materials, doing homework assignments, grammar tasks, as well as not choosing correct courses for learning English.

So, there is additional information about Kazakhstani massive open online courses. In 2016

Al-Farabi Kazakh National University launched its open MOOCs and nowadays there are more than 100 courses in various fields of the education. While doing research, we noticed that there are only 2 English teaching courses as “the English language” which was created in 2022 and “Academic writing: the structure of a research paper” which was done in 2023. The result of having less English courses was investigated that in order to integrate Coursera, Futurelearn platforms in educational process there were given the catalog of 30 additional English language teaching MOOCs. This catalog is intended for students of Al-Farabi Kazakh National University. Each of you can choose a massive open online course (MOOC) as an alternative to the subject taught within the educational program you have chosen. The catalog includes MOOCs recommended by academic councils of faculties after testing Online Courses by teachers in the educational process.

The purpose of the catalog is to provide students with the opportunity to choose an alternative form of study of the subject if they need to study on a flexible schedule or if they want to study the subject as part of an online course from another teacher.

Expected results-recalculation of the results of mastering online courses. The final score indicated in the certificate is entered in the certification sheet by the persons responsible for maintaining the documentation specified at the faculty, as well as in the appendix to the diploma.

In order to create massive open online courses in Kazakhstani Higher educational establishments, the Ministry of Science and higher education of the Republic of Kazakhstan published a document on the requirements and criteria for the development of MOOCs. The development requirements specified in the document are as follows:

Description of the MOOC development process

The MOOC development process includes several stages that ensure the quality and effectiveness of educational content.

The main stages of MOOC development include planning, project design, component development and filming of the MOOC, testing and uploading of the MOOC.

Stage 1. Planning

Stage 2. Design

Course structure

Each course consists of 4 to 6 weeks, which are course modules. Each module contains at least 4 learning outcomes aimed at achieving key competencies. At the end of each module, a practical task is offered, allowing students to apply the acquired knowledge in practice.

Lesson structure

The duration of each lesson is 30 minutes. The video material provided as part of the lesson ranges from 4 to 10 minutes, which contributes to more effective learning of information.

Stage 3. Development of MOOC components

Stage 4. Testing and downloading the MOOC

According to these requirements and criteria, there will be created many courses which include all the teaching aspects of the English language and skills.

References

1. Coursera. URL: <https://ru.coursera.org>
2. Kop, R., & Hill, A. (2008). Connectivism: Learning theory of the future or vestige of the past? *International Review of Research in Open and Distance Learning*.
3. http://www.oecd.org/document/41/0,3343,en_2649_201185_38659497_1_1_1_1,00.html
4. McAuley A., Stewart B., Siemens G., Dave Cormier D. (2010) The MOOC model for digital practice. <https://pdfs.semanticscholar.org/ad53/b9655587771edcf4ae028d4490a218d87ff2.pdf>
5. Jansen, D. & Schuwer, R. (2015). Institutional MOOC Strategies in Europe. Status Report Based on A Mapping Survey conducted in October – December 2014.
6. <https://www.class-central.com>
7. Sonwalkar, J. & Maheshkar, C. (2015). MOOCs: A massive platform for collaborative learning in globalized way. *Journal of Management Research and Analysis*. 2 (2), 142-149

ШЕТЕЛ ТІЛІНІҢ АУЫЗЕКІ СӨЙЛЕУ ТҮРІН ДАМЫТУДА МОБИЛЬДІ ТЕХНОЛОГИЯЛАРДЫ ҚОЛДАНУ

Омар А.Б., Кузембекова Ж.Ж.

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті

Алматы, Қазақстан

bekzatova.ai01@gmail.com

Түйіндеме. Қазіргі білім беру жүйесінде, әсіресе шет тілдерін оқытуда мобильді технологияларды пайдалану кең таралған және тиімді құралға айналууда. Тілдік оқытудың негізгі аспектілерінің бірі коммуникативті құзыреттілік пен мәдениетаралық өзара түсіністікті қамтамасыз етуде маңызды рөл атқаратын ауызша сөйлеу дағдыларын дамыту болып табылады. Бұл мақалада шет тілін үйрену кезінде ауызша сөйлеуді дамытудағы мобильді технологияның рөлі мен маңызы қарастырылады, сонымен қатар осы саладағы ең жақсы тәжірибелер мен зерттеу нәтижелерінің мысалдары келтіріліп, ағылшын тілін үйренуге арналған мобильді технологияларға шолу жасалады.

Кілт сөздер: *мобильді оқыту, мобильді технологиялар, білім беруді ақпараттандыру, ағылшын тілін оқыту, сөйлеу дағдылары*

ПРИМЕНЕНИЯ МОБИЛЬНЫХ ТЕХНОЛОГИЙ ДЛЯ РАЗВИТИЯ НАВЫКОВ УСТНОЙ РЕЧИ В ОБУЧЕНИИ ИНОСТРАННОМУ ЯЗЫКУ

Омар А.Б., Кузембекова Ж.Ж.

Казахский национальный университет имени аль-Фараби

Алматы, Казахстан

bekzatova.ai01@gmail.com

Аннотация. Использование мобильных технологий в современной системе образования, особенно при обучении иностранным языкам, становится все более распространенным и эффективным инструментом. Одним из основных аспектов изучения языка является развитие навыков устной речи, которые играют важную роль в обеспечении коммуникативной компетентности и межкультурного взаимопонимания. В данной статье рассматривается роль и значение мобильных технологий в развитии устной речи при изучении иностранного языка, а также приводятся примеры лучших практик и результатов исследований в этой области и дается обзор мобильных технологий для изучения английского языка.

Ключевые слова: *мобильное обучение, мобильные технологии, информатизация образования, обучение английскому языку, разговорные навыки*

USING OF MOBILE TECHNOLOGIES FOR THE DEVELOPMENT OF ORAL SKILLS IN TEACHING A FOREIGN LANGUAGE

Omar A.B., Kuzembekova Zh.Zh.

Al-Farabi Kazakh National University

Almaty, Kazakshtan

bekzatova.ai01@gmail.com

Abstract. The use of mobile technologies in the modern education system, especially when teaching foreign languages, is becoming an increasingly widespread and effective tool. One of the main aspects of language learning is the development of oral speech skills, which play an important

role in ensuring communicative competence and intercultural understanding. This article examines the role and importance of mobile technologies in the development of oral speech in learning a foreign language, as well as provides examples of best practices and research results in this area and provides an overview of mobile technologies for learning English.

Keywords: *mobile learning, mobile technologies, informatization of education, English language training, speaking skills*

Қазіргі таңда смартфондар мен планшеттер сияқты мобильді технологиялар біздің өміріміздің барлық салаларына енді және білім беру де ерекшелік емес екені баршамызға мәлім. Шет тілдерін оқытуда мобильді құрылғыларды пайдалану студенттерге кез келген уақытта, кез келген жерде оқу материалдары мен ресурстарына қол жеткізуге мүмкіндік беретін жаңа көкжиектер ашады. Мобильді технологияның маңызды артықшылықтарының бірі олардың әртүрлі оқуға арналған қосымшалар, платформалар және онлайн ресурстар арқылы ауызша сөйлеу дағдыларын дамытуды қолдайтын, жақсартатын қабілеті.

Оқытылатын және меңгерілген тілдегі аудио және бейнематериалдардың теңтүпнұсқалығы, сәйкестілігі және қол жетімділігі, сондай-ақ интерактивті қосымшалар тіл үйренушілерге шынайы өмірдегідей қарым-қатынас жағдайында ауызша сөйлеуге мүмкіндік беруі мұндай технологиялардың үлкен артықшылығын айқын көрсетеді. Дауыстап айтылған, сөйлеген сөзді тану технологиялары айтылу мен интонацияның кері байланысын қамтамасыз етеді, ал виртуалды тіл алмасу платформалары студенттерге бүкіл әлем бойынша ана тілінде сөйлейтіндермен өзара әрекеттесуге мүмкіндік береді [1, 118-125]. Жекелендірілген оқу бағдарламалары мен бейімделген оқыту қолданбалары арқылы студенттер өз қажеттіліктері мен тілді меңгеру деңгейіне сәйкес келетін материалдар мен тапсырмаларды өз бетінше таңдай алады.

Оқытуда мобильді технологияларды қолданудың қиындықтарының бірі-оларды білім беру процесіне тиімді интеграциялау қажеттілігі. Оқытушылар мобильді қосымшаларды пайдалануда білім алушыларға қолдау мен басшылықты қамтамасыз етуі керек, сонымен қатар онлайн және офлайн оқыту арасындағы тепе-теңдікті сақтауы етуі керек. Қоса айтқанда, деректердің құпиялылығы мен қауіпсіздігі мәселелерін ескеру маңызды, әсіресе жастармен жұмыс кезінде. Өзінің кері тұстарына қарамастан, мобильді технологиялар шет тілдерін үйрену кезінде ауызша сөйлеу дағдыларын дамытудың бірегей мүмкіндіктерін ұсынады. Оқытушалар, студенттер мен зерттеушілер бірге динамикалық, тиімді және қолжетімді тілдік оқытуды құруға көмектесетін жаңа әдістер мен ресурстарды зерттей алады, дамыта алады және қолдана алады. Қоғамның қазіргі даму кезеңі оған адам қызметінің барлық салаларына енген, қоғамдағы ақпараттық ағындардың таралуын қамтамасыз ететін және жаһандық ақпараттық кеңістікті құрайтын ақпараттық технологиялардың күшті әсерімен сипатталады. Қоғамды ақпараттандырудың ажырамас және маңызды бөлігі білім беруді ақпараттандыру болып табылады. Полат Е.С. айтуынша, жаңа педагогикалық технологиялар және қазіргі уақытта қолданылатын немесе ғалымдар мен тәрбиешілердің санасында жаңадан пайда болған кез келген басқа жаңа ақпараттық технологияларды кеңінен қолданбай-ақ елестету мүмкін емес [2, 272]. Бұл ретте білім беруді ақпараттандырудың қазіргі кезеңінің бағыттарының бірі әртүрлі пәндерді оқыту үшін мобильді технологияларды пайдаланумен байланысты [3, 386]. Қазіргі уақытта әлемде шамамен 1,5 миллиард ұялы телефон бар, бұл дәстүрлі компьютерлерден үш есе көп. Технологиялық прогреске байланысты мобильді құрылғылар жаңа техникалық мүмкіндіктерге ие болады, сымсыз байланыс арналарында деректерді беру кезінде жылдамдық пен сенімділік артады. Ұялы телефондар, смартфондар, планшеттер және компьютерлер адамның цифрлық өмірінің негізгі бөлігіне айналуға [4]. Мәліметтерге сәйкес, соңғы 5 жылда компьютерді, мобильді ақпараттық технологияларды қолдана алатын балалардың саны шамамен 10 есе өсті. Қазір барлығы дерлік мобильді құрылғыларға ие, бұл кез-келген ақпаратқа қол жеткізудің ыңғайлы құралы, бірақ оқушылар әрдайым гаджеттерді білім беру мақсатында қолдана бермейді. Көптеген зерттеулерде анықталғандай, балалар негізінен ойынға негізделген компьютерлік және мобильді бағдарламалар мен

қосымшалармен таныс, ұялы телефондары мен компьютерлерін ойын-сауық үшін пайдаланады. Сонымен қатар, компьютермен жұмыс істеудің танымдық, дәлірек айтқанда білім беру мотивтері жиырмасыншы орында [4]. Осылайша, танымдық және оқу міндеттерін шешу үшін мобильді технологиялар әлі де тиісті қолданысын тапқанға дейін жеткіліксіз қолданылады. Мектепте мобильді пайдаланушы құрылғылары жеткілікті болған жағдайда да, көп жағдайда информатика мұғалімдері осы құрылғыларды қолдана отырып сабақ береді. Бұл мобильді құрылғылардың мүмкіндіктері білім беруде толығымен қолданылады деп айтуға мүмкіндік бермейді. Интерактивті технологияларға назар аудару біздің зерттеу контекстінде мобильді компьютерлік технологиялар интерактивті оқу жабдықтарының тізімін кеңейтіп, интерактивті мультимедиялық тақтаның "миниатюрада" моделін жүзеге асыратындығымен анықталады. Бұл өз кезегінде білім беруді ақпараттандырудың осы бағыттары бірін-бірі толықтыратынын, олардың бірлескен дамуы мобильді оқыту теориясын да, білім беру процесінде интерактивті мультимедиялық құралдарды қолдану теориясын да байыта алатынын білдіреді. Интерактивті және компьютерлік технологияларды қолдануды қамтитын шет тілін оқытудың көптеген әдістері бар. Бұл технологиялар материалдың жоғары ақпараттық сыйымдылығын, оқушылардың танымдық белсенділігін ынталандыруды, сабақтың көрнекілігін, оны өткізу қарқындылығын, даралау мен саралауды қамтамасыз етеді. Бірақ пәндік сабақтарды оқуда мобильді құрылғыларды қалай пайдалануға болады? Бұл сұраққа ағылшын тілін оқыту үшін мобильді технологияны қолдану тұрғысынан жауап беруге тырысайық. Бұл тақырыпты мобильді құрылғылармен зерттеу бұл көптеген смартфондар мен планшеттік компьютерлерді пайдаланушылар арасында танымал бола бастаған шет тілін оқытудың қызықты, оңай қол жетімді және салыстырмалы түрде жаңа тәсілі, бірақ мектеп оқушылары арасында әлі кең таралған емес. Ағылшын тілін оқыту бұл процесс үздіксіз болады деп болжайды, яғни мобильді технологиялар арқылы оқыту, әрқашан қолында болатын гаджеттерді пайдалану оқытудың сапасы мен қарқындылығын арттырудың тамаша мүмкіндігі. Ағылшын тілін оқыту дәстүрлерін зерттеу мұндай оқытудың әрқашан техникалық құралдарды қолданумен тығыз байланысты екенін көрсетеді. Сонымен, лингафондық кабинеттер кеңінен қолданылды, олардың көмегімен сіз шетел тілінің жеке дағдыларын игере аласыз: тілдік қарым-қатынас дағдылары, сөйлеу мәдениеті, тыңдау, оқу, ауызша сөйлеу дағдылары, тіл грамматикасы және бай сөздік қорын құру.

Оқу сабақтарында ана тілінде сөйлейтіндердің сөйлеуін жаңғырту үшін техникалық құралдар пайдаланылады. Тілді оқытуға арналған компьютерлік құралдар – оқу бағдарламалары, электрондық сөздіктер және т.б. шет тілдеріндегі аудио және бейне курстарды қолдану өте танымал. Осылайша, ақпараттық технологиялар мен техникалық құралдарды қолдануды қамтитын шет тілін оқытудың көптеген әдістері бар. Бұл әдістер материалдың жоғары ақпараттық сыйымдылығын, оқушылардың танымдық белсенділігін ынталандыруды, сабақтың көрнекілігін, оны жүргізу қарқындылығын, дараландыру мен саралауды қамтамасыз етеді. Мұндай әдістердің дамуы тілді оқытудың жаңа тәсілдерінің пайда болуынан көрінеді – мобильді құрылғыларға арналған мамандандырылған қосымшалар негізінде. Бұл грамматикалық тренажерлер, сөздіктер, сайтпен біріктірілген қосымшалар, онда сіз сөздерді үйреніп қана қоймай, оқи аласыз, мәтіндерді тыңдай аласыз, кроссвордтарды шеше аласыз. Интернетте ұсынылған ақпаратқа сүйене отырып [5], сондай - ақ қолданыстағы мобильді қосымшалардың өзіндік талдауы, біз олардың кейбіреулері ағылшын тілін үйренуге бағытталған сипаттамаларын береміз.

1. *LinguaLeo*. Жаттығудың 4 түрін ұсынатын сөздерді есте сақтау бағдарламасы: сөз-аударма, аударма-сөз, сөз құрастырушы, тыңдау. Қолданба сөздерді үйренуге, оқуға, мәтіндерді тыңдауға, кроссвордтарды шешуге болатын сайтпен біріктірілген. Сайтта оқитын барлық сөздер мобильді нұсқада да қол жетімді болады.

2. *Johnny grammar's quizmaster*. Виртуалды сарапшының сұрақтарына жауап беру арқылы ағылшын тілін білу деңгейін тексеру. Грамматикалық сұрақтардың 3 деңгейі, жүздеген лексикалық сұрақтар, ағылшын тілінде сөздерді жазудағы ең көп кездесетін 1000 кателік бойынша бақылау сауалнамасы ұсынылады.

3. Wordshake. Шектеулі уақыт ішінде ұсынылған әріптерден мүмкіндігінше көп сөз құрастыру ұсынылатын интерактивті ойын. Сөз неғұрлым ұзағырақ болса, оқушы соғұрлым көп ұпай жинайды.

4. Learning English With The New York Times. Тыңдау мәтіндерін қабылдауды, оқу дағдыларын жақсартқысы келетіндерге арналған қосымша, сөздік қорын толықтырыңыз. Студенттерге газет материалдарына, белгілі немесе тарихи маңызды мақалаларға негізделген 12 сабақ ұсынылады.

5. LangBook = Сөздіктер + тесттер. Қолданбада ағылшын тіліндегі сөздіктер мен тесттер бар. Оны дәстүрлі аударма үшін де, оқыту үшін де қолдануға болады.

6. Learn English elementary қолданбасы ұялы телефондарға жүктеп алуға және жолда жаттығуға болатын ағылшын тілін үйренушілерге арналған подкасттар сериясы. Әр шығарылым 20 минутқа созылады және тыңдаушыларға арналған сұрақтармен бірге жүреді. Түсінуді жеңілдету үшін "жүгіру жолы" қарастырылған.

Көріп отырғанымыздай, қазіргі уақытта мобильді платформада техникалық құралдарды қолдана отырып, ағылшын тілін оқыту идеяларын жүзеге асыратын көптеген қосымшалар бар. Сонымен қатар, ағылшын тілін оқыту мүмкіндіктерін кеңейту әлеуеті мобильді платформада бұрыннан бар идеяларды жалғастыру, ағылшын тілін оқытуға арналған мобильді қосымшаларды әзірлеу ғана емес, сонымен қатар мобильді құрылғыларды пайдалану арқылы мүмкін болатын оқытудың түбегейлі жаңа модельдерін жүзеге асыру болып табылады. Негізінде бұл модельдер шет тілін оқыту ортасының кеңеюімен байланысты болуы мүмкін, ол ана тілінде сөйлейтіндермен коммуникативті өзара әрекеттесу мүмкіндіктерін кеңейту тұрғысынан да, сөздік қорын кеңейтудің, жаңа сөздерді үйренудің жаңа тәсілдерін құру тұрғысынан да сипатталады. Сонымен, коммуникативті өзара әрекеттесу мүмкіндіктерін кеңейту мобильді құрылғылар адамға нақты уақыт режимінде әртүрлі әлеуметтік желілерде сөйлесуге мүмкіндік беретіндігімен анықталады. Бұл байланыс әр адамның коммуникативті өзара әрекеттесу кеңістігін алмастырмайды, толықтырады және кеңейтеді.

Қорытындылап айтқанда, мобильді технологияларды қолдану білім беруде кең таралуда және шет тілдерін оқытуда оның пайдасы орасан зор. Ауызша сөйлеуді дамыту тілдік оқытудың маңызды аспектісі болып табылады және мобильді технологиялар оны жақсартудың бірегей мүмкіндіктерін ұсынады. Мұндай технологиялар жекелендіруді және интерактивтілікті қамтамасыз ете алады, бұл оқушылардың ауызша сөйлеу дағдыларын тиімдірек дамытуға ықпал етеді. Дегенмен, технологиялық шектеулер, мазмұн сапасы, технология мен жеке өзара әрекеттесу арасындағы тепе-теңдік және деректердің құпиялылығы мен қауіпсіздігі сияқты қиындықтарды ескеру маңызды [6, 7–14]. Мобильді технологияларды оқытуға интеграциялаудың үздік тәжірибелерінің көмегімен оқушылардың шет тілдерін ауызша сөйлеуін дамыту үшін олардың әлеуетін барынша пайдалануға болады.

Әдебиеттер

1. Раннева А.П., Панина И.Г. Электронное обучение в высшем гуманитарном // European Social Science Journal. 2017. № 2-2. С. 118-125.
2. Полат Е.С. Новые педагогические и информационные технологии в системе образования. – М.: Академия, 2002. – С. 272.
3. Самохина Н.В. Использование матричных кодов при разработке материалов для учебных проектов // Всероссийский конкурс научно-исследовательских работ студентов и аспирантов в области информатики и информационных технологий. 10–12 июля 2012 г. Сборник научных работ в трех томах. Т. 1. – Белгород: ИД «Белгород», 2012. – Т. 1. – С. 386.
4. Современные информационные технологии в образовании // ГОУ ВПО «Шуйский государственный педагогический университет». URL: <https://sgpu2004.narod.ru/infotek/infotek2.htm>.
5. 5 приложений для изучения английского языка // АИФ. – URL: <https://aif.ru/techno/33042>.
6. Титова С.В. Дидактические проблемы интеграции мобильных приложений в учебный процесс // Вестник ТГУ. 2016. № 7–8 (159–160). С. 7–14.

АҒЫЛШЫН ТІЛІН ОҚЫТУДАҒЫ СУГГЕСТОПЕДИЯ ӘДІСІ

Орынбасар Д.Б., Досанова А.М.

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті

Алматы, Қазақстан

dana291101@gmail.com

Түйіндеме. Суггестопедия, болгар психологы Георгий Лозанов әзірлеген педагогикалық тәсіл, оқыту нәтижелерін оңтайландыруға бағытталған инновациялық әдістерімен білім беру саласында айтарлықтай назар аударды. Ғылыми дереккөздердің, эмпирикалық зерттеулердің және практикалық түсініктердің кең ауқымына сүйене отырып, мақалада суггестопедияның теориялық негіздері, оның ішінде ұсыныстың, релаксацияның және оқу процесіндегі әлеуметтік-аффективті саланың рөлі қарастырылады. Ол музыка, визуализация, драматургия және әңгімелеу сияқты суггестопедияда қолданылатын әртүрлі әдістерді және олардың оқуға, есте сақтау қабілетін сақтауға және оқушылардың мотивациясына әсерін зерттейді. Сонымен қатар, эмпирикалық дәлелдер мен жағдайлық зерттеулерді сыни талдау арқылы мақала суггестопедияның оқу нәтижелерін жақсартудағы тиімділігін бағалайды, соның ішінде жеделдетілген оқыту, алаңдаушылықты азайту, ұстамдылықты арттыру және сенімділікті арттыруды қарастырады.

Кілт сөздер: *суггестопедия, оқыту нәтижелері, педагогикалық тәсіл, релаксация, мотивация*

СУГГЕСТОПЕДИЧЕСКИЙ МЕТОД В ОБУЧЕНИИ АНГЛИЙСКОМУ ЯЗЫКУ

Орынбасар Д.Б., Досанова А.М.

Казахский национальный университет имени аль-Фараби

Алматы, Қазақстан

dana291101@gmail.com

Аннотация. Суггестопедия, педагогический подход, разработанный болгарским психологом Георгием Лозановым, привлек значительное внимание в сфере образования инновационными методами, направленными на оптимизацию результатов обучения. Основываясь на широком спектре научных источников, эмпирических исследований и практических концепций, в статье рассматриваются теоретические основы суггестопедии, включая роль предложения, расслабления и социально-аффективной области в процессе обучения. Он исследует различные методы, используемые в суггестопедии, такие как музыка, визуализация, драматургия и рассказывание историй, и их влияние на обучение, память и мотивацию учащихся. Кроме того, посредством критического анализа эмпирических данных и тематических исследований в статье оценивается эффективность суггестопедии в улучшении результатов обучения, включая ускоренное обучение, снижение тревожности, повышение сдержанности и повышение уверенности.

Ключевые слова: *суггестопедия, результаты обучения, педагогический подход, релаксация, мотивация*

SUGGESTOPEDIA METHOD IN TEACHING ENGLISH

Orynbassar D.B., Dossanova A.M.
Al-Farabi Kazakh National University
Almaty, Kazakhstan
dana291101@gmail.com

Abstract. Suggestopedia, a pedagogical approach developed by Bulgarian psychologist Georgi Lozanov, has attracted considerable attention in the field of education with innovative methods aimed at optimizing learning outcomes. Based on a wide range of scientific sources, empirical research and practical concepts, the article examines the theoretical foundations of suggestopedia, including the role of suggestion, relaxation and the socio-affective area in the learning process. He explores the various techniques used in suggestopedia, such as music, visualization, drama, and storytelling, and their effects on learning, memory, and student motivation. In addition, through a critical analysis of empirical data and case studies, the article evaluates the effectiveness of suggestopedia in improving learning outcomes, including accelerated learning, reduced anxiety, increased restraint and increased confidence.

Keywords: *Suggestion therapy, learning outcomes, pedagogical approach, relaxation, motivation*

Білім беру үдерісі алға жылжыған сайын тәрбиешілер оқу қарқынын жеделдетудің және алынған материалдардың сақталуын арттырудың жаңа әдістерін іздеуді жалғастыруда. Болгариялық Доктор Джордж Лазанов жаңа әдістерді әзірлеу үшін София Университетінде шет тілдерін оқыту бойынша эксперименттік зерттеулер жүргізді. Оның жаңашыл зерттеулері тәрбиешілердің осы ортақ мәселесін шешуде серпіліс жасауға үміт береді. Лозанов (1971) өзінің техникасын "Суггестопедия" деп атады. Бұл әдіс бейсаналық ақыл-ой белсенділігі мен интуитивті хабардарлық режимін пайдалану үшін жадты кеңейту мен релаксацияны біріктіреді. Ол ақыл-ойдың пайдаланылмаған резервтік күшін босату, "интуитивті қабылдау әлеуетін" дамыту және стресс пен мазасыздықты азайта отырып, зейінді арттыру арқылы оқыту нормадан 5-50 есе өсті деп мәлімдеді. Оқушылар аз күш-жігермен, тиімділікпен және материалды көбірек сақтай отырып үйренді, сонымен бірге сабаққа қатысқаннан кейін психикалық немесе физикалық шаршауды сезінбеді. педагогикалық әдістер. Релаксация әдістерін қолдана отырып, сыныптағы жағымды, жылы, қабылдаушы және тыныш атмосфера құрылды. Ұсыныстың қанықтылығы өзіне деген сенімділік пен стихиялылықты арттыру үшін қолданылды. Бұл тәсіл шиеленіс пен мазасыздықты азайтты, осылайша миға когнитивті материалдың түсуіне кедергі келтіретін кедергілерді жойды. Оқуға кедергі келтіретін алаңдаушылықтардан аулақ болды, өйткені релаксация тыныш және жағымды атмосфераны жақсартты. Астор оқу ортасы оқытудың тиімділігіне әсер ететін жағымды эмоционалды күйлер тудыру үшін қолдау атмосферасымен мазасыздықтың төмен деңгейін ұстап тұруы керек деп мәлімдеді.

Суггестопедия адамның бейспецификалық ақыл-ой әрекеті арқылы тиімдірек білім алу қабілетін пайдаланады. Ақыл-ойдың шеткері аймағын пайдаланып, назардың орталығы емес, ұсынысқа қарсы кедергілерді айналып өтіп, ақыл-ойдың жасырын күшіне жетуге болады. Лоуренс (1972) "босаңсыған қырағылық" ұсыныстың жоғарылауына, жаңа идеяларға ашықтықтың жоғарылауына және ұсыныстардың сыншылдығының төмендеуіне байланысты ақпаратты қабылдау және ассимиляциялау қабілетін арттырады деп ұсынды. Ұсынылған педагогикалық үдеріс барысында студенттер "босаңсыған сергектік" жағдайында болады, жаңа материалды есте сақтаудың әдеттегі тәсіліне саналы түрде қатыспай, бірақ "интуитивті перцептивті" тәсіл арқылы үйренеді. София Университетіндегі сабақтарға қатысқан студенттер курс аяқталғаннан кейін бір жылдан кейін тестілеуден өтті және нәтижелер олардың курста үйренген сөздерін, сөз тіркестерін және грамматикасын сақтағанын көрсетті.

Лозанов (1971) мидың көптеген жаңа материалдарды игеру қабілеті кедергілер жойылып, бейсаналық ақыл-ой белсенділігі күшіне енгеннен кейін шексіз болып көрінетінін айтты. Суггестопедия-бұл ақыл-ойдың пайдаланылмаған күшіне қол жеткізу және оқудың жағымды және тұрақты екенін дәлелдеу әрекеті[1].

Ағылшын тілін үйренуде студенттерге кейбір мотивациялар қажет. Мотивация тіл үйренуде өте маңызды, өйткені ол оқушылардың тілмен қарым-қатынас жасауға дайындығына, сондай-ақ олардың жалпы тілдік дағдыларына әсер етеді [2]. Оқытудың дәстүрлі тәсілдері көбінесе студенттерді толығымен тарта алмайды және ынталандырмайды, бұл сөйлеу қабілетінің шектеулі өсуіне әкеледі. Suggestopedia, керісінше, оқушылардың мотивациясын арттыратын және олардың мотивациясын жақсартатын әлеуетті балама әдісті ұсынады.

Сөйлеу қабілеті. Суггестопедия студенттерді осы стратегияларды қабылдау арқылы оқу процесіне белсенді қатысуға шақырады, бұл мотивация мен белсенділікті арттыруға әкеледі. Суггестопедия қолданбасын пайдаланатын тіл нұсқаушылары студенттеріне олардың күш-жігері мен жетістіктерін құптай отырып, жиі оң пікірлер айтады. Бұл позитивті күшейту балаларды сөйлеу іс-шараларына белсенді қатысуға, олардың тілін дамытуға ықпал ететін ынталандырушы ортаны қалыптастырады [3]. Шет тілін үйренуде интегративті және аспаптық мотивация болып табылатын іске асыру үшін қажет мотивацияның екі түрі бар. Мақсатты тілдің мәдени фонна байланысты интегративті мотивация және жағдайға байланысты аспаптық мотивация оларды шет тілін меңгеруге өздеріне сенуге мәжбүр етеді[4].

Негізінде, Суггестопедия дәстүрлі оқыту әдістері көбінесе тілді меңгеруді жеңілдетудің орнына кедергі келтіреді деген сенімге негізделген. Лозанов позитивті және босаңсыған орта құру арқылы оқушылар ақпаратты тиімдірек сіңіре алады деп ұсынды. Суггестопедияның орталық бөлігі "ұсыныстан бас тарту" тұжырымдамасы болып табылады, мұнда оқушыларға тіл үйрену туралы біржақты түсініктерден бас тартуға және жаңа мүмкіндіктерге жол ашуға шақырылады.

Суггестопедияның негізгі компоненттері:

Атмосфераны Құру:

Суггестопедия сыныптары жайлылық пен шығармашылық сезімін ояту үшін мұқият жасалған. Жұмсақ жарықтандыру, ыңғайлы отыру орындары және тыныштандыратын фондық музыка оқуға қолайлы жайлы атмосфераны құруға ықпал етеді.

Құрмет:

Мұғалімдер оқу процесін басқаратын беделді тұлғалар ретінде шешуші рөл атқарады. Суггестопедияда оқушыларға өз нұсқаушыларына сенім артуға және құрметтеуге шақырылады, бұл тиімді оқыту үшін қажетті мұғалім мен оқушы арасындағы оң динамикаға ықпал етеді.

Музыка Мен Драманы қолдану:

Музыкалық және драмалық іс-шаралар суггестопедия тәжірибесінің ажырамас бөлігі болып табылады. Барокко музыкасы, атап айтқанда, зейінді шоғырландыру мен есте сақтауды жақсартады деп саналады. Рөлдік ойындар, әңгімелеу және театрландырылған қойылымдар оқушыларды интеллектуалды және эмоционалды түрде қызықтырады, бұл тілді тереңірек меңгеруге ықпал етеді.

Жалған Дидактика:

Суггестопедияда тілдік материалдар псевдодидактикалық түрде ұсынылады, мұнда оқушылар мазмұнға қауіп төндірмейтін және жанама түрде ұшырайды. Бұл тәсіл мазасыздықты азайтуға және қабылдауды барынша арттыруға бағытталған, бұл оқушыларға тіл үлгілерін еш қиындықсыз меңгеруге мүмкіндік береді [5].

Ағылшын Тілін Оқытудағы Суггестопедияның артықшылықтары:

Жеделдетілген Оқыту: Қолдау көрсететін және иммерсивті орта құру арқылы суггестопедия тілді меңгеру процесін жылдамдатады. Оқушылар сөздік қорын меңгеруде, грамматиканы түсінуде және еркін сөйлеуді дамытуда жылдам прогреске қол жеткізеді.

Сенімділікті Арттыру: Суггестопедияның жағымды және тәрбиелік атмосферасы оқушыларды өзіне деген сенімділікке баулиды. Сәтсіздік қорқынышын жою және жетістік сезімін ояту арқылы оқушылар тәуекелге баруға және ағылшын тілінде тиімдірек сөйлесуге мүмкіндік алады.

Музыка, драма және әңгімелеу интеграциясы есте сақтау қабілетін және когнитивті өңдеуді жақсартады. Оқушылар лексика мен тілдік құрылымдарды тиімдірек есте сақтайды, бұл ағылшын тілін ұзақ уақыт меңгеруге әкеледі.

Тұтас Даму: Суггестопедия оқушылардың эмоционалдық, әлеуметтік және танымдық қажеттіліктерін қанағаттандыру арқылы тұтас дамуға ықпал етеді. Қызықты іс-шаралар мен мағыналы өзара әрекеттесу арқылы оқушылар тілдік дағдыларды меңгеріп қана қоймайды, сонымен қатар сыни ойлауды, шығармашылықты және мәдени сананы дамытады.

Суггестопедия дәстүрлі тәсілдерге қарсы тұру және ұсыныстар мен шығармашылық қабілеттерін пайдалану арқылы ағылшын тілін оқытудағы парадигманың өзгеруін білдіреді. Иммерсивті және қолдау көрсететін оқу ортасын құра отырып, суггестопедия тіл үйренушілердің әлеуетін толық ашады, бұл оларға еркін және еркін сөйлеуге мүмкіндік береді. Тәрбиешілер инновациялық әдістемелерді зерттеуді жалғастыра отырып, Суггестопедия біздің ағылшын тілін оқыту мен үйренуімізде төңкеріс жасайтын шабыттың шамшырағы болып табылады [6].

Зерттеу ұсыныстары педагогикалық тәсілдерді ағылшын тілінен басқа тілдерге енгізуді ұсынады. Мұғалімге немесе оқытушыға осы стратегияларды қолдануға мүмкіндік беру тіл үйрену мүмкіндіктерін арттырады, ол әрі табысты, әрі студенттерді ынталандырады. Қорытындылай келе, Суггестопедия ағылшын тілінің қабілеттерін, сондай-ақ мотивация мен оқу процесіне қатысуды жақсартудың тамаша тәсілі екенін дәлелдеді. Аспаптық мотивацияға теріс көзқараспен қарайтын кейбір адамдар әлі де болса да, жалпы жауаптар шет тілін үйренуге қатысты оң тәжірибе беру үшін суггестопедия мен интегративті мотивацияның әлеуетін көрсетеді. Мұндай стратегияларды тілдік сыныптарда қолдану оқушылардың жалпы үлгерімін арттыруға, сондай-ақ оқу процесінің өзін жағымды етуге мүмкіндік береді. Бұл әдіс ескі болса да, оны әлі де осы цифрлық дәуірде қолдануға болады, мұнда мұғалімдер оқытуды заманауи технологиялар мен медианы пайдалана отырып біріктіру арқылы өзгертіп, жобалай алады.

Әдебиеттер

1. Dini Deswarni. (2016). The Need Of Motivation In Learning English. Jurnal Pendidikan, 8.2.
2. Deswarani, Di. (2018). The Influence of Collaborative Suggestopedia Method and Audiovisual Media Towards Students' Speaking Ability. Proceedings of the Sixth International Conference on English Language and Teaching, 11(SUPPL. 1).
3. Suprpto, S., & Kurniawan, R. (2020). Improving Indonesian Students' Rhetorical Skills Through Suggestopedia. JOALL (Journal of Applied Linguistics & Literature), 5(1).
4. Marhamah, M. (2017). The Relationship between Shyness and Motivation to Speak English of the First Year Students of English Study Program of FKIP UIR Pekanbaru. J-SHMIC : Journal of English for Academic, 3(2).
5. Ivanova, G., & Dimova-Severinova, D. M. (2021). The Role of Happiness in Applying Suggestopedia and Fostering the Language Learning Process. Journal of Social Studies Education Research, 12(4).
6. Waluyo, H., Suudi, A., & Wardani, N. E. (2018). Suggestopedia Based Storytelling Teaching Model for Primary Students in Salatiga. Malaysia Online Journal of Educational Technology, 6(1).

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ БІЛІМ БЕРУ САЛАСЫНДАҒЫ ҮШТІЛДІЛІК: ЖОО ОҚУ ҮДЕРІСІНДЕГІ АҒЫЛШЫН ТІЛІНІҢ ҚЫЗМЕТІ

Досанова А.М., Қасымбек М.Е.

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті

Алматы, Қазақстан

qassymbekm@gmail.com

Түйіндеме. Мақала жоғары оқу орындарының оқу процесінде ағылшын тілінің рөліне баса назар аударып, Қазақстан Республикасының Білім беру саласындағы үштілділік мәселесін қарастырады. Ол Қазақстанның көп тілді саясаты контекстінде ағылшын тілін оқу процесіне интеграциялау үшін қолданылатын стратегиялар мен әдістерді талдайды. Студенттердің тілдік құзыреттілігін дамытуды және жаһандық еңбек нарығының талаптарына бейімделуді қоса алғанда, осындай практикамен байланысты артықшылықтар мен сын-кәтерлер талқыланады. Авторлар сондай-ақ оқу процесінде ағылшын тілін тиімді пайдалану үшін ұсыныстар ұсына отырып, Қазақстанның жоғары оқу орындарындағы білім беру ортасы мен білім сапасына үштілділіктің әсерін зерттейді.

Кілт сөздер: *жоғары білім беру, көптілділік, ағылшын тілі, үштілділік, білім беру*

ТРЕХЪЯЗЫЧИЕ В СФЕРЕ ОБРАЗОВАНИЯ РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН: ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКА В УЧЕБНОМ ПРОЦЕССЕ ВУЗА

Досанова А.М., Қасымбек М.Е.

Казахский национальный университет имени аль-Фараби

Алматы, Казахстан

qassymbekm@gmail.com

Аннотация. Статья рассматривает вопрос трехъязычия в образовательной сфере Республики Казахстан с акцентом на роль английского языка в учебном процессе высших учебных заведений. Она анализирует стратегии и методы, применяемые для интеграции английского языка в учебный процесс в контексте мультиязычной политики Казахстана. Обсуждаются преимущества и вызовы, связанные с такой практикой, включая развитие языковой компетенции студентов и адаптацию к требованиям глобального рынка труда. Авторы также исследуют влияние трехъязычия на обучающую среду и качество образования в ВУЗах Казахстана, предлагая рекомендации для эффективного использования английского языка в учебном процессе

Ключевые слова: *высшее образование, полиязычие, английский язык, трехъязычие, образование*

TRILINGUALISM IN THE SPHERE OF EDUCATION OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN: ENGLISH LANGUAGE ACTIVITY IN THE EDUCATIONAL PROCESS OF HIGHER EDUCATION INSTITUTION

Dossanova A.M., Kassymbek M.E.

Al-Farabi Kazakh National University

Almaty, Kazakhstan

qassymbekm@gmail.com

Abstract. The article examines the issue of trilingualism in the educational sphere of the Republic of Kazakhstan with an emphasis on the role of English in the educational process of higher

educational institutions. She analyzes the strategies and methods used to integrate English into the educational process in the context of Kazakhstan's multilingual policy. The benefits and challenges associated with such practices are discussed, including the development of students' language competence and adaptation to the demands of the global labor market. The authors also explore the impact of trilingualism on the learning environment and the quality of education in universities in Kazakhstan, offering recommendations for the effective use of English in the educational process.

Key words: *higher education, multilingualism, English, trilingualism, education*

Бүгінгі жаһанданған әлем Халықаралық қатысуымен көптеген институттардың пайда болуына әкелді. Бұл зерттеудің басты бағыты-білім беру мекемелері, дәлірек айтсақ, жоғары білім (ЖБ). Ғалымдар жоғары білім беруді интернационалдандыруды "халықаралық/мәдениетаралық өлшеуді оқу орнының оқыту, зерттеу және қызмет көрсету функцияларына біріктіру процесі" деп сипаттайды [10, 1]. Дәлірек айтсақ, жоғары білім беруді интернационалдандыру университеттердің халықаралық іс-әрекеттері мен бастамаларын қамтиды, мысалы, шетелде оқу тәжірибесі, шет тілдерін оқыту, оқу бағдарламаларын интернационалдандыру, шетелдік студенттерді тарту және халықаралық оқу мамандықтарын ұсыну.

Жалпы, көп тілді студент үш немесе одан да көп тілді өз бетінше немесе әртүрлі дәрежеде кодтарды араластыра алатын адам болуы мүмкін. Әр түрлі тілдер әртүрлі мақсаттарда қолданылады және әр диалектідегі құзыреттілік өзгереді және қабылдау, кәсіп және оқыту сияқты факторларға байланысты. Көптілді адамдар өздері білетін барлық тілдерді басқара алуы немесе басқара алмауы мүмкін. "Полиглот" термині кейбір жағдайларда көптілді адамдарға қатысты қолданылады. Көптілді қоғамда Тілді таңдау бірнеше айнымалылармен анықталады, бұл қоғам немесе тұлға деңгейінде "әртүрлі тілдердің қатар өмір сүруін, байланысын және өзара әрекеттесуін" көрсетеді [7, 7063].

Олардың ішінде талқылау тақырыбы, пайдаланушылардың әлеуметтік сыныптары, жас топтары, жынысы және пайдалану жағдайлары бар. Екі немесе одан да көп тілде сөйлейтін адам қолданылатын тілдердің бірін тандайды, ал кейбір жағдайларда бұл көбінесе код алмасу деп аталады. Кодтарды бөлісуден гөрі жұмсақ нәрсе – бұл кодтарды араластыру, оны сөйлеуші қолданатын тілдің бөліктері ретінде бейнелеуге болады, бірақ ол бір тілді бірінен соң бірін қолданады.

Қазақстан Республикасының тілдік саясаты қазіргі заман талабына сай интеграциялану мен ықпалдастыққа жол салушы негізгі кілті. Қазақстан көпұлтты мемлекет әрі әрбір ұлт тілі мемлекеттің ұлттық мұрасы, тарихи-мәдени дәулеті екендігі 1997 жылы жарияланған «Қазақстан Республикасындағы тілдер туралы» алғашқы Заңында мазмұндалады. Үштілділік саясатына Қазақстан 2007 жылы Елбасының «Жаңа әлемдегі Жаңа Қазақстан» жолдауында баяндалған саясат бойынша аяқ басты. Үштілділік саясаттың негізгі көрінісі Қазақстан Республикасының білім беру саласында көрініс табады. Қазақстандық қоғамның интеграциялық процестері білім беруді жаңғыртумен сипатталады. Қазақстан Республикасының Тұңғыш Президенті Н. Ә. Назарбаев Қазақстан халқы Ассамблеясының 12-сессиясында: "қазақстандықтардың жаңа буыны кем дегенде үш тілді, қазақ, орыс және ағылшын тілдерін еркін меңгеруі тиіс", екендігін, Еуропада мектеп түлектері мен студенттер арасында бірнеше тілде еркін қарым-қатынас жасауы бұрыннан қалыпты жағдайға айналғанын атап өтті [4, 58]. Кем дегенде үш тілді білу – заман талабы. Көптілділікті енгізу үдерісі үлкен қиындықтарды тудыруы да мүмкін[3, 1]. Білім беру сипаты қазақстандық мектеп түлектері шетелдік жоғары оқу орындарында оқуын оңай жалғастыра алатындай бәсекеге қабілетті, жоғары сапалы болуы тиіс.

Тіл – мәдениеттің негізгі құбылысы, ұлттық бірліктің негізгі механизмі, ұлттың әлеуметтік құрылым ретінде пайда болуы мен көбеюінің құралы[6,2]. Қазақстанда тілдік әртүрлілікті сақтау шеңберінде, ең алдымен, Қазақстанда тұратын этностардың өкілдерін ана тіліне оқыту үшін жағдай жасау көзделеді.

Көпұлтты мемлекеттерде тілдердің жұмыс істеу тәжірибесі бойынша екі тілділік пен көптілділік – тілдік кедергілерді еңсеру және әртүрлі тілдерде сөйлейтін бір мемлекеттік білім

беру азаматтарының өзара еркін қарым-қатынасын қамтамасыз ету мәселесін шешудің қажетті және іс жүзінде жалғыз жолы екенін дәлелдейді. Көптеген ұлттардың адамдарын біріктіретін мемлекетте (Қазақстанда жүзден астам ұлт пен ұлыстың өкілдері тұрады), билингвизм мен көптілділік – бұл әлеуметтік шынайы үдеріс, оны елемеу мүмкін емес. Билингвизмнің дамуы мен қалыптасуы мәжбүрлі болмауы керек және ана тілін меңгеруге теріс әсер етпеуі керек. Әйтпесе, этникалық тұрғыдан Ана тілі қарым-қатынастан тысқары қалады және бұл ұлттық санаға әсер етеді. Билингвизм мен көптілділік қазақ қоғамы үшін жаңа құбылыс емес. Ол ежелгі қоғамда да болған. Көптеген көрнекті ғалымдар, қоғам қайраткерлері, Шығыс жазушылары (Махмуд Қашқари, Әлішер Науаи, Әл-Фараби және т.б.) өз шығармаларын ана тілінде де, басқа (араб, парсы) тілдерінде де жазған. Қазіргі уақытта ғылым мен мәдениетте де екі тілді және көп тілді қайраткерлер, жазушылар көп [1, 1244].

Қазіргі уақытта Қазақстан Республикасындағы тіл саясаты қазақ тілінің мемлекеттік тіл ретіндегі мәртебесі айқындалған "Қазақстан тілдері туралы Заңға" және республика Конституциясына сәйкес жүзеге асырылады.

Осыған қарамастан, Қазақстанда күрделі тілдік жағдай байқалады:

- мемлекеттік тіл әлі мемлекеттік тіл ретінде толық жұмыс істемейді;
- жастардың шет тілдеріне қызығушылығы мол және оларды белсенді түрде үйренеді (әсіресе ағылшын тілі);
- пиджин тілі, яғни аралас орыс-қазақ немесе қазақ-орыс тілі дамып келеді.

Кез-келген елде тілдердің қолданысы белгілі бір географиялық аймақтардың немесе әкімшілік-саяси құрылымдардың шекараларында бір тілдің өмір сүру формаларының (сонымен қатар стильдерінің) жиынтығы немесе олардың аумақтық-әлеуметтік қатынастарындағы және функционалдық өзара әрекеттесуіндегі тілдердің жиынтығы ретінде анықталатын қалыптасқан тілдік жағдайға байланысты. Тілдік жағдайды сипаттау үшін ол типологиялық белгіні тіл қарым-қатынас құралы ретінде орындайтын функциясы қарастырылады. Осыған байланысты оның мынадай түрлері ажыратылады: ресми функция – саясат және мемлекеттік басқару саласында тілді қолдану; топтық – белгілі бір этникалық немесе әлеуметтік – мәдени топта тілді қолдану, кең коммуникация – мемлекет ішіндегі ұлтаралық қарым-қатынас үшін тілдерді *lingua franca* ретінде пайдалану; білім беру – халықтық білім беру жүйесінде тілді қарым-қатынас құралы ретінде пайдалану; әдеби – көркем әдебиетте тілді қолдану; діни – діни рәсімдерді орындау кезінде тілді қолдану; техникалық – халықаралық ғылыми-техникалық әдебиетке қолжетімділікті қамтамасыз ету үшін тілді пайдалану [2, 192]. Қазақстандағы қолданыстағы тілдер, қазақ және орыс тілдері – ресми, топтық, білім беру, әдеби және техникалық функцияларды атқарады; ағылшын тілінің негізгі функциясы – техникалық және білім беру, яғни ғылыми-техникалық, әлемдік нарықта бәсекеге қабілетті болу мақсатында қолданыста болуы.

Қазақстан Республикасының Конституциясында көптілді білім берудің негізі ретінде қазақ тілінің басымдығы белгіленген, яғни Қазақстандағы көптілді білім берудің негізі – мемлекеттік тіл болып табылады. Ол адамдардың ұлттық кодын анықтайтын ана тілі мен басқа тілдердің, бұл жағдайда орыс тілі мен шет тілдерінің үйлесімді өзара әрекеттесу қажеттілігінен туындайды.

"Тілдердің үштұғырлығы" мәдени жобасын іске асыруға арналған тұжырымдамалық платформаны екі еуропалық стандарттың интеграцияланған моделі бойынша оқыту деңгейлерін стандарттау және саралау тәжірибесін көздейтін "шет тілді білім беру тұжырымдамасы", "Қазақстан Республикасының тілдік білім беру тұжырымдамасы" қамтамасыз етеді. Осылайша, біртұтас білім беру лингвистикалық және әлеуметтік - мәдени кеңістігі құрылады. Тілдік білім беруді орталықтандырылған басқару жүйесі ықпалдастық мақсатында үштұғырлықтың барлық тілдері бойынша ұйымдастырылған:

- 1) орыс тілінің қолданылуын сақтау бойынша;
- 2) Қазақстанда тұратын этностардың тілдерін сақтау және дамыту бойынша;
- 3) іскерлік ынтымақтастық құралы ретінде ағылшын тілін және басқа да шет тілдерін оқытуда [4,2];

Тілдерді қолдану және дамыту бағдарламасында республиканың әрбір азаматының мемлекеттік тілді меңгеруінің жоғары деңгейін қамтамасыз етуге, Қазақстан қоғамының барлық лингвистикалық байлығын сақтауға тиіс үздіксіз тілдік білім беру практикасына баса назар аударылады.

Қазақстанның жоғары оқу орындарында көптілді және көпмәдениетті білім беру ортасын қалыптастыруға ықпал ететін негізгі факторлар: 1) Шетелдік студенттерді тарту, 2) техникалық жоғары оқу орындары студенттерінің академиялық ұтқырлығын дамыту, 3) халықаралық академиялық бағдарламаларды дамыту, 4) студенттердің ғылыми қызметін интернационалдандыру, 5) халықаралық білім беру және ғылыми жобаларға қатысу, 6) жарияланымдар ауқымын, географиясын кеңейту 7) ЖОО түлектерінің саны, халықаралық компанияларда мансап құру, және қазақстандық дипломдарды халықаралық тану болып табылады (Болон процесі)[8, 56].

Қазақстан Республикасындағы ЖОО-да 2004-2005 жылдардан бастап ағылшын тілі бөлімдері өз жұмысын бастаған, қазіргі уақытта еліміздің жетекші оқу орындарында бірнеше факультеттерде жыл сайын міндетті түрде ағылшын топтары ашылады. Алғашқы орындарда әсіресе, техникалық бағыттағы ЖОО-лар: КБТУ, ХАТУ(МУИТ), Astana IT university, Қ. Сәтпаев атындағы КазНИТУ сияқты білім мекемелерінде бірнеше бөлімдерінің оқыту тілі ағылшын тілі. Nazarbayev University, KIMEP сияқты оқу орындарында оқу толықтай дерлік ағылшын тілінде жүргізіледі. Қазақстанның университеттерінде болашақ инженерлік мамандардың көптілді құзыреттілігін қалыптастыру үшін түрлі тәсілдер мен технологиялар табылды.

Білім берудің жаңа парадигмасы білім беру мазмұнындағы өзгерістерді, заманауи оқытушының қызметін жаңғыртуды жандандырды және қазіргі білім берудің стратегиялық мақсаты – көпмәдениетті, креативті, толерантты, білімді тұлғаны қалыптастыру[9, 243]. Тәжірибе көрсеткендей, маңызды идея – студенттердің дамыған тұлғасын қалыптастыру, бұл мазмұны ақпараттық технологияларды қолдану негізінде құрылған шет тілін оқыту арқылы жүзеге асырылуы мүмкін. Білім беруді жаңғырту Стратегиясында барлық сатыларда оқыту әдістері мен технологияларын өзгерту, ақпаратты талдаудың практикалық дағдыларын қалыптастыратын, өзін-өзі оқытатын, студенттердің өзіндік жұмысын ынталандыратын, жауапты таңдау мен жауапты қызмет тәжірибесін, өзін-өзі басқару тәжірибесін қалыптастыратын әдістердің салмағын арттыру қажеттілігі атап көрсетілген. Оқу ортасын ұйымдастыруда ақпараттық технологиялар ерекше рөл атқарады. Оқу процесіне ақпараттық технологияларды белсенді енгізу көрнекілік принципін іске асыру, жобалық әдісті және оқытудың басқа да стандартты емес түрлерін қолдану мүмкіндіктерін кеңейтеді, оқушылардың өзіндік жұмысының рөлі артады. Шет тілін оқыту қоғам мүшесі, ұжым мүшесі, отбасы мүшесі ретінде адамға өте қажет коммуникативті дағдыларды қалыптастырады. Бұл әңгімелесушіні тыңдауды, қарым-қатынасқа түсуді, оны қолдауды қамтиды. Ми тез өзгереді. Өркениетті дамытудың мақсаты мен логикасы жаһандану, ДСҰ-ға және постиндустриалды қоғамға көшу: таза техникалық дағдылардан интеллектуалды және ақпараттық-технологиялық сапаға көшу болып табылады. Көптілділік жүйесіндегі оқыту қағидаттарының жүйесі: қазақ тілі-орыс тілі-ағылшын тілі. Бұл үдерісте тілдерді оқыту қатар жүреді, тілдер өзара қиылыспайды, Ана тілі негізгі тірек болып табылады; шет тілін оқыту – бұл сөйлеуге, ойлауға үйрету, ойды білдірудің жаңа құралдарын және оқытылатын тіл арқылы әлемді меңгеру құралы болуы тиіс [5, 261].

Саяси деңгейде ағылшын тілін оқытуға көп көңіл бөлінеді, бұл өз кезегінде ағылшын тілін қолданудың тетіктерін қозғалысқа келтіреді. Жас қазақстандықтар арасында ағылшын тілі танымал тіл болып табылады. Жас ұрпақ, ең алдымен, ағылшын тілін шет тілі ретінде үйренуге ұмтылады. Олар ағылшын тілін дамыған батыс елдерінің тілі ретінде қабылдайды. Батыс өмір салты, бұқаралық ақпарат құралдары арқылы көрсетілетін мәдениет теледидар бағдарламалары, танымал музыка, фильмдер сияқты ағылшын тіліне деген қызығушылықтың артуының факторларының бірі болып табылады. Әлеуметтік желілер, Интернет арқылы басқа елдердің адамдарымен байланыс ағылшын тілін қолдануға да ықпал етеді. Жастар өздерін

Батыс мәдениетімен біреугейлендіруге тырысады. Ағылшын тілі экономикалық тұрғыдан пайдалы тіл болып табылады. Жоғары ақы төленетін беделді жұмысқа орналасу үшін көптеген жағдайларда ағылшын тілін білу қажет. Көптеген студенттер шетелде "Болашақ" президенттік стипендиялық бағдарламасы арқылы білім алады, бұл да жастар арасында ағылшын тілінің таралуына ықпал етеді. Сонымен қатар, Республика төңірегінде ашылып жатқан жеке және мемлекеттік орта білім беру мекемелерінде де ағылшын тілі сыныптарының пайда болуы мен ағылшын тілін қосымша оқыту тілі ретінде тереңдете оқытуға күш салынып жатқандығы, Қазақстан бойынша ағылшын тілінің кез келген білім беру ордасында сұранысқа ие екендігін көрсетеді. Осылайша, Қазақстанда, көптеген елдердегідей, ағылшын тілін таңдау және қолдану жас ұрпақтың жеке және кәсіби ұмтылыстарын айқындайтын маңызды фактор болып табылады.

Әдебиеттер

1. Ныязбекова К. С. Формирование двуязычия и многоязычия в Казахстане //Успехи современного естествознания. – 2015. – №. 1-7. – С. 1243-1245.
2. Баянзина С. Ж. Языковая ситуация в республике Казахстан //Международный журнал прикладных и фундаментальных исследований. – 2014. – №. 9-1. – С. 197-200.
3. Мечковская Н.Б. Общее языкознание. Структурная и социальная типология языков. Учебное пособие для студентов филологических и лингвистических специальностей. – 2 изд. – М.: Флинта; Наука, 2001.
4. Кунанбаева С.С. Концепция иноязычного образования. – Алматы, Казахстан, 2009. – С. 56-67.
5. Караулов Ю.Н. Русский язык и языковая личность. – М., 1987. – 261 с.
6. Okal B. O. Benefits of multilingualism in education. – 2014.
7. Aubakirova B., Mandel K. M., Benkei-Kovacs B. European experience of multilingualism and the development of multilingual education in Kazakhstan //Hungarian Educational Research Journal. – 2019. – Т. 9. – №. 4. – С. 689-707.
8. Yeskeldiyeva B. Y., Tazhibayeva S. Z. Multilingualism in modern Kazakhstan: New challenges //Asian Social Science. – 2015. – Т. 11. – №. 6. – С. 56.
9. Koptleuova K. et al. Multilingualism and the current language situation in the Republic of Kazakhstan //International Journal of Society, Culture & Language. – 2023. – Т. 11. – №. 3. – С. 242-257.
10. Tuleubayeva S. et al. Functional ranking of English in multilingual education in Kazakhstan (on the example of high school students) //Journal of Advanced Pharmacy Education & Research| Oct-Dec. – 2021. – Т. 11. – №. 4.

МРНТИ 16.31.51

ОҚЫТУДЫҢ ИНТЕРАКТИВТІ ӘДІСТЕРІ АРҚЫЛЫ ОҚУШЫЛАРДЫҢ БІЛІМ БЕРУ ҚҰЗЫРЕТТІЛІГІН ҚАЛЫПТАСТЫРУ

Маманов Б.А., Таубаев Ж.Т.

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті

Алматы, Қазақстан

bolatmamanov5@gmail.com

Түйіндеме. Құзыреттілікке негізделген оқыту стратегияларын қолдану қазіргі заманғы білім беру зерттеулерінің қызығушылығының негізгі бағыты болып табылады. Аралас әдістер қолданылған бұл зерттеу жұмысы Алматы 125 мектебінде оқитын 10-шы және 11-ші сынып оқушыларының тобына бағытталған. Бұл студенттер басқа тәсілдермен қатар топтық жобалар, геймификация әдістері және аудиовизуалды ресурстарды қосу сияқты сан алуан ІІІ-мен танысты. Әдістемеге келетін болсақ, зерттеу деректерді жинау құралы ретінде ресми сауалнамаларды да, терең сұхбат сұрақтарын да қоса алғанда, әртүрлі құралдарды пайдаланады. Нәтижелер білім алушылардың білім беру құзыреттілігін арттыру үшін интерактивті оқыту стратегияларының тиімділігіне қатысты оң қалауларын біржақты растайды.

Кілт сөздер: құзыреттілік, интербелсенді әдістер, топтық жұмыс, өзіндік жұмыс, Кахут ойыны

ФОРМИРОВАНИЕ ОБРАЗОВАТЕЛЬНОЙ КОМПЕТЕНТНОСТИ СТУДЕНТОВ С ПОМОЩЬЮ ИНТЕРАКТИВНЫХ МЕТОДОВ ОБУЧЕНИЯ

Маманов Б.А., Таубаев Ж.Т.

Казахский национальный университет имени аль-Фараби
Алматы, Казахстан
bolatmamanov5@gmail.com

Аннотация. Использование стратегий обучения, основанных на компетентности, является основной областью, представляющей интерес для современных исследований в области образования. Это исследование, в котором используется смешанный методический подход, сосредоточено на группе учащихся в 10, 11 классах, которые посещают среднюю школу № 125 в Алматы. Эти студенты познакомились с различными ИЛМС, такими как групповые проекты, методы геймификации, использование аудиовизуальных ресурсов и другие подходы. С точки зрения методологии, в исследовании используется широкий спектр инструментов, включая как формальные анкеты, так и вопросы для углубленного интервью в качестве средств сбора данных. Полученные результаты однозначно подтверждают положительные предпочтения студентов в отношении эффективности стратегий интерактивного обучения для повышения образовательной компетентности.

Ключевые слова: образовательная компетентность, восприятие, интерактивные методы, групповая работа, стимулирование самостоятельного обучения, игра kahoot

FORMING EDUCATIONAL COMPETENCE OF STUDENTS THROUGH INTERACTIVE TEACHING METHODS

Mamanov B.A., Taubayev Zh.T.

Al-Farabi Kazakh National University
bolatmamanov5@gmail.com

Abstract. The use of competency-driven teaching strategies is a major area of interest for contemporary educational research. This study, which utilizes a mixed-methods approach, focuses on the group of learners in years 10 and 11 who attend Almaty 125 High School. These students have been exposed to a variety of ILMs, such as group projects, gamification techniques, and the incorporation of audio-visual resources, among other approaches. In terms of methodology, the study employs a diverse range of tools, including both formal questionnaires and in-depth interview questions as means of gathering data. The results unequivocally confirm the students' positive preferences about the effectiveness of interactive learning strategies for enhancing education competence.

Key words: educational competence, perception, interactive Methods, group work, independent learning promotion, kahoot game

The foundation of competency-based education is the definition or specification of the precise standards that indicate a given degree of proficiency in a particular profession. This means that in order to determine the necessary degree of ability, the tasks for which performance benchmarks are set must be precisely defined. After identifying and organizing its distinguishing qualities within the larger context of reality, an educational framework is then created to assist students in effectively achieving their intended objectives within this domain of activity. The learning objectives stay the same in the competency-based paradigm, even though the amount of time needed to reach mastery may change. First, psychological theory suggests that people have different learning styles and inclinations. The goal of the competency-based approach to education is to increase students' chances of success by offering several learning paths. Future experts can select the method that best suits their

own learning style from these possibilities. This method focuses more on empowering students to achieve their goals than it does on classifying or ranking them.

The notion of competency-based education emerged in the 1960s with the aim of distancing itself from conventional views on professionalism, competency, and competence. While these concepts had long been in existence, I. Zimnyaya argues that significant aspects of them remained ambiguous prior to the advent of competency-based education [1, 20-35]. The development of the competency-based approach has been the subject of numerous studies, with notable contributions from researchers such as N. Gishanova, I. Zimnyaya, V. Baidenkon, R. White, and J.C. Raven. By synthesizing insights from various perspectives on this matter, we can identify three pivotal phases that delineate the historical evolution and contemporary relevance of competency-based education.

However, certain educational dimensions of the competency-based approach were initially established concurrently due to the linguistic roots of competency theory. This phenomenon was particularly evident in the realm of foreign language instruction [1, 37]. Consequently, this form of education should be regarded historically as the pioneering precursor of the competency-based orientation. Additionally, in 1984, one of the seminal figures in competency theory, J. Raven, introduced a groundbreaking theory on competence socialization in his work "Competence in Modern Society – Its Identification, Development, and Release" [2, 78]. Raven proposed comprehensive definitions for key concepts and compiled exhaustive lists of fundamental competences along with their essential attributes. Notably, Raven frequently referenced overarching characteristics of competence, such as the aforementioned readiness and likelihood (as well as the categories of competences we delineated as "will competences"). Furthermore, Raven was the first to assert the notion of interconnection (or inseparability) between social and professional competences.

Along with it, many studies have focused on vocabulary teaching and learning strategies in recent years. Attention on second language vocabulary acquisition (SLVA) has advanced quickly during the past 10 years, according to Zahar, Cobb, and Spada . Although L2 vocabulary acquisition research is no longer "a neglected area" , the brief background of inquiry on lexicon teaching means that there are still issues with the absence of subjective data on lexicon teaching techniques in the discipline of English education. Consequently, the investigation recommends an interactive method for teaching learners lexicon, and perhaps this paper will enable the use of current educational tactics.

The majority of educators believe that acquiring English in pairs is an extremely successful method. Pairing up individuals who want to study in verbal and written form or vocabulary can help each party of the group understand each other's intended meanings in the vocabulary more quickly and can also help clarify the substance of interactions. "A detailed analysis of the pair transcripts recorded during the writing activity provides insights into the ways in which pairs work together, and the foci of their endeavor," suggest Wigglesworth and Storch. Instructors must make vocabulary instruction enjoyable for learners for the following reasons: 1. Engaging in interesting endeavors can pique pupil's attention and aid in memorization and retention [3, 27]. 2. The concept is clever due to learners enjoy playing, which prevents vocabulary learning and comprehension from becoming stressful. 3. Engaging students in learning will boost their motivation. Furthermore, a number of studies have demonstrated the value of activities in raising student motivation [5,26]. 4. Professors should also think about having fun while teaching, and game debates can assist them in developing relevant and helpful contexts [4,102].

The usefulness of interactive teaching approaches is also supported by the literature on medical education. Interactive teaching strategies are more effective than standard lecture-based teaching, according to a Cochrane systematic review evaluating different approaches to medical education. Additionally, the evaluation suggests attempting to integrate interactive learning into regular classes. As active learning approaches become more and more important in medical education, lecture-based courses are being questioned more and more. These methods, which allow students to focus on solving difficult problems in group settings rather than just memorizing facts, include case-based, problem-based, and team-based learning.

Research Questions:

1. How do interactive learning methods contribute to the development of educational competencies among students?
2. How can interactive learning strategies affect high school students' educational and language competency over time?
3. What effects can games and online tools have on high school students' recall and interest in word learning?

Methodology

The purpose of this action research study is to enhance the educational competence of high school students using an interactive contextual learning method. The study involved 10th and 11th grade students of 125 high school. Within 45 days 10th grade received vocabulary instruction through mobile SMS, once a week played an online game called “Kahoot”, made group projects concerning various global topics, brought along their own words of the day each day, while the other class learnt lexicon using the traditional method. This division of classes allowed for a comparison of the efficiency of Gamification and group Work in vocabulary learning.

To begin, we, researchers, selected a set of 54 target words that was used for instruction. The Grade 10 received those target words via mobile SMS, while the Grade 11 learnt the same vocabulary using the ordinary method, which may include classroom instruction or textbook-based learning.

A pretest was administered to both groups to assess their initial subject knowledge and general English levels. After the pretest, we implemented the intervention for a designated period of time, which is about a month and a half. During this time, the first group received regular SMS messages containing the target material and their definitions, played different online vocabulary games (Quizzes, Kahoot, WordWall, Cake,) through special gadgets provided by school, made projects into numerous topics including Sustainable Development Goals, to foster their imagination and range of lexicon. Moreover, along with providing all of them, they were also given instructions of how to use them in a particular context. The second group continued with their regular instruction, which may involve reading passages, completing worksheets, or participating in classroom discussions.

Throughout the intervention, both groups were monitored and assessed regularly to measure their progress in learning. This was done through a combination of formative assessments, such as quizzes or vocabulary exercises, and informal observations of their use of vocabulary in class discussions and written assignments. At the conclusion of the intervention period, a posttest was administered to both groups to evaluate their vocabulary retention. This posttest assessed their ability to recall and correctly use the target vocabulary words in a variety of contexts. Based on the results of previous studies, it was expected that the group receiving vocabulary instruction through Interactive Methods show higher levels of vocabulary retention compared to the group receiving traditional instruction. Furthermore, qualitative data will also be collected through student surveys and interviews to gather insights into the students' perceptions of vocabulary through Interactive instruction method. This provides additional evidence on the effectiveness of interactive learning using SMS and Gamification as a means of enhancing high school students' educational competence.

RESULTS AND DISCUSSION

Results of the Questionnaires

No	Question	Percentage Yes	Percentage No	Category
1.	How often do you use electronic devices for learning?	52%	47.4%	Positive
2.	Have you experienced using online gaming tools in your classes?	100%	-	Positive
3.	How much do you enjoy learning through online games?	81.9%	18,1%	Positive
4.	Do you believe online gaming tools enhance your understanding of the subject matter?	65,7%	34.3%	Positive

5. How often do you engage in activities that involve working with a partner?	63.7%	36.3%	Positive
6. If given the chance, would you be interested in trying out a completely unconventional teaching method?	81.6%	18.4%	Positive

Figure 1 A questionnaire about the effectiveness of different innovative teaching strategies

A thorough questionnaire was given to a wide range of participants in the study project in order to assess their opinions and preferences about different teaching strategies. The findings provided fascinating new perspectives on the participants' mindsets. A noteworthy discovery is that a significant 81.6% of participants indicated a strong desire to investigate non-traditional teaching approaches. This resounding majority indicates an openness to novel and unconventional methods of teaching. This propensity to welcome innovation in teaching approaches may indicate a change in the educational environment as students actively look for new methods to interact with and assimilate knowledge. In addition, the questionnaire probed the participants' social dynamics and revealed that 63.7% of them routinely participate in activities that involve working collaboratively with a partner at least once a week. This figure demonstrates the widespread tendency toward collaborative and interactive learning. The focus on group projects suggests that students understand the importance and effectiveness of working together to learn. Regarding technology-enhanced learning, the poll found that a noteworthy 65.7% of participants think that using online gaming tools improves their comprehension of academic subjects. Furthermore, a noteworthy 81.9% of respondents said they like to study through online games. These results highlight the potential of digital gaming as a teaching tool, demonstrating both its perceived efficacy and the fun it offers during the learning process. In conclusion, the comments as a whole show that students are not only receptive to unusual teaching strategies but also actively look for possibilities for group learning. A rising recognition of technology as a beneficial tool in the educational arsenal is indicated by the high levels of interest in online gaming tools. According to the study project's findings, in order to meet the changing needs and expectations of today's students, educators and educational institutions must investigate and integrate creative, cooperative techniques into their curricula.

RESULTS OF THE POSTTEST

These pie charts illustrate the initial and ultimate outcomes of the English Language Proficiency Test on a scale 1-9. At the beginning of the evaluation period, a measly 5 percent of pupils obtained a satisfactory score of 6.0. Remarkably, forty percent of students received a decent 4.0. The spectrum was very wide, with 4.0 being the lowest score ever recorded. The academic setting saw a significant change when the intervention program was put into place. The greatest possible score shot up to a whopping 7.0, demonstrating a significant improvement. At this phase, the lowest score was a commendable 5.0, which suggests a high baseline. Analyzing the statistics even further, we see that just 9.5% of students were able to obtain the coveted 7.0, indicating the level of rigor and excellence needed to reach this peak. However, 38.1% of pupils achieved a respectable 6.0, demonstrating a significant improvement in proficiency. The intervention reduced the academic gap between students and increased the maximum possible score. The improvement in scores shows how well the intervention worked to improve academic results. With a wider range of score and a notable rise in the proportion of students receiving higher marks, these findings demonstrate a notable improvement in the student body's general learning outcomes.

CONCLUSION

The study concludes with the clear finding that the use of Interactive Learning Methods significantly improves students' academic abilities, especially when it comes to vocabulary learning. Based on two cycles of the IELTS mock exam, the average score increased significantly from 5.0 to 6.0, providing factual proof of a noteworthy improvement in students' performance in 125 High

School's tenth grade. This statistical increase provides concrete evidence of the effectiveness of Interactive Teaching methods in improving language proficiency.

Furthermore, our comprehensive poll indicates that Interactive Learning Methods provide a lively and captivating learning atmosphere that encourages students to actively participate and develop their ideas. This qualitative feature complements the quantitative data in a seamless way, highlighting the numerous advantages of interactive instruction for students' overall learning outcomes.

The combination of these results highlights the effectiveness of Interactive Teaching strategies in enhancing the academic proficiency of tenth-grade pupils. It is critical that educational institutions understand the double benefits these techniques offer: better quantitative results and more qualitative student involvement and creativity. In addition to adding to the body of information on instructional tactics, this study supports our call for a wider application of interactive learning methods by providing educators with useful advice on how to best maximize their students' learning chances.

References

1. Burns, R. W., Klingstedt, J. L. Competency-Based Education: An Introduction. – NY: Educational
2. Brown, H. D. Prinsip Pembelajaran Dan Pengajaran Bahasa. Jakarta: Person Education. 2008.
3. Chomsky, N. Language and mind. – New York: Harcourt, Brace & World, Competence through the Use of Computer Assisted Language Learning in Qassim University. 1968. – 342 p.
4. Hamalik, O. Metodologi Belajar dan Kesulitan-kesulitan Belajar. Jakarta: Tarsito. 1983.
5. Jaelani, A. & Sutari, R. Students' perception of using Duolingo application as a media in learning vocabulary. Bogor English Student And Teacher (BEST) Conference, 2021. – P.40-47.

MPHTI 14.01.85

TEACHING ENGLISH VOCABULARY THROUGH A NETFLIX SERIES

Madiyeva G.B., Temirkhanova A.

Al-Farabi Kazakh National University

Almaty, Kazakhstan

temirkhanovvaaida@gmail.com

Abstract. This study aims to expand students' vocabulary in English by using a new methodology of language teaching through a TV series on the Netflix platform. At the same time, attention is paid to grammar, the development of speaking skills, and listening comprehension of a foreign language. Based on the integrated approach used in the experiment, positive results were obtained, which make it possible to state that the students were able to harmoniously develop all basic language skills at the same time.

Keywords: *Netflix, vocabulary, methodology, technologies, language teaching*

NETFLIX СЕРИЯЛАРЫНЫҢ КӨМЕГІМЕН АҒЫЛШЫН ЛЕКСИКАСЫН ОҚЫТУ

Мадиева Г.Б., Темірханова А.

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті

Алматы, Қазақстан

temirkhanovvaaida@gmail.com

Түйіндеме. Бұл зерттеудің мақсаты Netflix платформасындағы телехикаялар негізінде тілді оқытудың жаңа әдістемесін қолдана отырып, студенттердің ағылшын тіліндегі сөздік қорын кеңейту болып табылады. Сонымен бірге грамматика, сөйлеу дағдыларын дамытуға және шет тілін тыңдап түсінуге көңіл бөлінеді. Экспериментте қолданылған кешенді тәсілдің

арқасында оң нәтижелер алынды, бұл студенттер бір уақытта барлық негізгі тілдік дағдыларды үйлесімді дамыта алды деп айтуға мүмкіндік береді.

Кілт сөздер: *Netflix, сөздік, әдістеме, технология, тіл үйрету*

ОБУЧЕНИЕ АНГЛИЙСКОЙ ЛЕКСИКЕ С ПОМОЩЬЮ СЕРИАЛОВ NETFLIX

Мадиева Г.Б., Темірханова А.

Казахский национальный университет им. аль-Фараби

Алматы, Казахстан

temirkhanovvaaida@gmail.com

Аннотация. Цель данного исследования – расширить словарный запас студентов на английском языке с помощью новой методики преподавания языка на основе телесериалов на платформе Netflix. В то же время уделяется внимание грамматике, развитию навыков говорения и восприятия иностранного языка на слух. Благодаря комплексному подходу, использованного в эксперименте, были получены положительные результаты, которые дают возможность констатировать, что студенты смогли гармонично развить все основные языковые навыки одновременно.

Ключевые слова: *Netflix, лексика, методика, технологии, преподавание языка.*

The basis of a foreign language is words and expressions that can be taught in different ways. They are normally called vocabulary. According to Britannica, “vocabulary is inventory of words used by a particular person or group or the words in a particular language or field of knowledge. There are two types of vocabulary: active and passive. Active vocabulary includes the words an individual understands and uses frequently and accurately in speaking and writing. Passive vocabulary includes words an individual recognizes and may understand in context but rarely uses in communication.” [1] For example, a teacher may give words grouped by topic and parts of speech. However, more than lists may be needed for effective memorization, which is why there are more and more interactive methods using technology. Flashcards, pictures, and audio materials are used. Flashcards are used to teach the new words. They help the learners to know the meaning, pronunciation, and spelling and memorize the new words by practicing the structure and word order. [2, 75] Pictures are also a common tool for memorizing new words. First, they can motivate students, and make students want to participate and give their attention. Second, pictures contribute to the use of language context. Pictures bring the world into the classroom (such as a specific object like a train). Third, pictures can be used to describe the object in an objective way (this is a train) or interpreted (it’s probably a local train) or respond subjectively (I like traveling by train). [3, 34]

However, these methods are not universal, as they mainly involve preschool and school-age students. University students and adults may find them too simplistic and even boring. In addition, they rarely deal with informal English and slang, which are often found in the speech of native speakers. One innovative method is the introduction of Netflix viewing to improve students' language skills, particularly listening and vocabulary.

Some teachers have already been able to prove the effectiveness of Netflix as a tool to expand students' vocabulary. Most of the experiments involved students at the pre-intermediate and intermediate levels, because at these stages, students already have a basic knowledge of the language and a sufficiently large vocabulary. They are also able to watch TV series in the original with subtitles in English. The results of the experiment are recorded through surveys and tests. In 2021, students at Indonesian private and public universities took part in a survey to find out how useful they found Netflix for learning new words in English. The authors of the survey provided the following information: “71% of students prefer watching English movies/series using Netflix, 87% of students agreed that improving vocabulary from Netflix’s English movies/series is an interesting way, 71% of students agreed that it is easier learning a new vocabulary via Netflix English movies/series, 80%

of students all agreed Netflix English movies/series are an excellent resource for teaching English vocabulary, 84% of students agreed that watching English movies/series on Netflix is useful to their English learning.” [4, 448]

The work of New Zealand specialist Antonie Alm describes not only the practical value of Netflix language teaching methodology but also how students change their approach to learning. For example, one of the interviewees emphasized that “What helps most is not to try to understand every single word that is said, but rather the general main point of a scene. This is also useful because it gives you a greater understanding of the whole plot.” [5, 90] The Gilbert Dizon study analyzes the results on learning effectiveness, Netflix usability, and motivation. One student said the following: “I think it is a good way to help us learn English and also it has subtitles so it can help us catch the words and we can learn some phrases and slangs.” Another student mentioned this: “I can learn the actors’ words and know their meanings. I can learn how to use words.” [6, 34]

Five undergraduate students with a pre-intermediate level were selected as the experimental group. During one month, they practiced English according to the methodology developed by the authors. It consisted of 13 pdf-format presentations that included sections such as vocabulary, grammar, and speaking. The course is based on a Netflix series called Unbreakable Kimmy Schmidt. The focus of this study was to increase the vocabulary of the students and work on introducing new words in oral speech. The words and expressions were categorized according to topics and parts of speech for the convenience of the students. What is noteworthy is that in addition to neutral vocabulary, the presentations include slang and informal expressions, as well as abbreviations so often used in the speech of native speakers.

The main goal of the study was to create a methodology that would enable students to memorize new words and integrate them into their speech effectively and in an interesting way. An important aspect was the relevance of these very words, which is due to the fact that the TV series is modern and therefore contains current vocabulary. The course used screenshots and examples with the use of new words, which made the learning process more exciting.

A pre- and post-course test was administered to track the progress of the experimental participants. It contained 25 questions, most of which had four answer options and some had two. Knowledge of both regular vocabulary appropriate to the level and slang was tested.

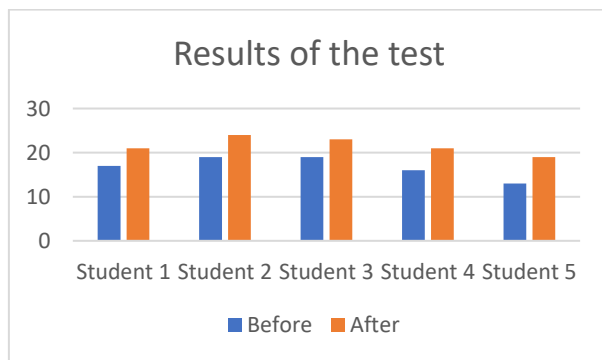

Diagram Results of the Test

Conclusion

Learning English through content on Netflix is a completely new direction, the development of which is characterised by great potential. Although this study focused on learning words and expressions, this methodology is universal and can be aimed at the equal development of other language skills. Teaching a foreign language using TV series and interactive presentations will help to increase students' interest and, as a result, make classes more effective and progress faster.

References

1. Britannica - <https://www.britannica.com/topic/vocabulary>
2. Nisa Amalia Rachmadi, A. Muliati, Nur Aeni. The Effectiveness of Flashcards Media Strategy in Improving Young Learners’ Vocabulary. – Journal of Excellence in English Language Education, Volume 2 No. 1 (2023) ISSN: 2829-4394 (Online) – p. 75.

3. Khafidhoh, Anita Carolina. Using Pictures for Teaching Vocabulary to the Junior High School Students – English Language Teaching Educational Journal (ELTEJ) Vol. 2, No. 1, 2019. – p. 34.
4. Ivana J. Damanik, Caroline V. Katemba. Netflix as a Digital Efl Learning Aid for Vocabulary Improvement: College Students’ Perspective – Eternal (English, Teaching, Learning, and Research Journal), Volume 7, Number 02, December 2021. – p. 448.
5. Antonie Alm. Language learning with Netflix: from extensive to intra-formal learning - The EuroCALL Review Volume 29, No. 1, 2021 – p. 90
6. Gilbert Dizon. Netflix and L2 learning: A case study - The EuroCALL Review Volume 26, No. 2, 2018 – p. 34

WAYS OF DEVELOPING STUDENTS’ CREATIVE THINKING SKILLS WHILE TEACHING ENGLISH

Zhiyenbayeva B.K., Utemgaliyeva N.A.

Al-Farabi Kazakh National University

Almaty, Kazakhstan

zhienbaevabalzhan091@gmail.com

Abstract. The article is dedicated to optimizing the educational process using effective techniques aimed at stimulating students’ creative thinking. It discusses various approaches and innovative strategies that promote the development of creativity and self-expression in students. The authors highlight key aspects of learning that actively support the formation of intellectual flexibility, originality of thinking, and the ability to solve problems using creative methods. The analysis presented allows us to conclude on the necessity of implementing innovative approaches in the educational process in order to improve learning and enhance the intellectual potential of students.

Keywords: *student-centred learning, problem-based learning, project-based learning, critical thinking.*

АҒЫЛШЫН ТІЛІН ОҚЫТУДА ОҚУШЫЛАРДЫҢ ШЫҒАРМАШЫЛЫҚ ОЙЛАУ ҚАБІЛЕТІН ДАМУ ЖОЛДАРЫ

Жиенбаева Б.К., Утемғалиева Н.А.

Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ Алматы, Қазақстан

zhienbaevabalzhan091@gmail.com

Түйіндеме. Мақала студенттердің шығармашылық ойлауын ынталандыруға бағытталған тиімді әдістерді қолдана отырып, оқу үдерісін оңтайландыруға арналған. Мақала студенттердің шығармашылығы мен өзін-өзі танытуына ықпал ететін әртүрлі тәсілдер мен инновациялық стратегияларды зерттейді. Авторлар интеллектуалдық икемділікті, ойлаудың өзіндік ерекшелігін және шығармашылық әдістерді пайдалана отырып, мәселелерді шешу қабілетін дамытуға белсенді қолдау көрсететін оқытудың негізгі аспектілерін атап көрсетеді. Ұсынылған талдау оқуды жақсарту және оқушылардың зияткерлік әлеуетін арттыру үшін оқу үдерісіне инновациялық тәсілдерді енгізу қажет деген қорытынды жасауға мүмкіндік береді.

Кілт сөздер: *оқушыға бағытталған оқыту, проблемалық оқыту, жобалық оқыту, сыни тұрғыдан ойлау*

ПУТИ РАЗВИТИЯ НАВЫКОВ ТВОРЧЕСКОГО МЫШЛЕНИЯ СТУДЕНТОВ ПРИ ОБУЧЕНИИ АНГЛИЙСКОМУ ЯЗЫКУ

Жиенбаева Б.К., Утемгалиева Н.А.

Казахский национальный университет имени аль-Фараби

Алматы, Казахстан

zhienbaevabalzhan091@gmail.com

Аннотация. Статья посвящена оптимизации образовательного процесса с использованием эффективных методик, направленных на стимулирование творческого мышления учащихся. В ней рассматриваются различные подходы и инновационные стратегии, способствующие развитию креативности и самовыражения студентов. Авторы выделяют ключевые аспекты обучения, которые активно поддерживают формирование интеллектуальной гибкости, оригинальности мышления и способности решать задачи творческими методами. Представленный анализ позволяет сделать вывод о необходимости внедрения инновационных подходов в образовательный процесс с целью улучшения обучения и совершенствования интеллектуального потенциала студентов.

Ключевые слова: *студентоцентрированное обучение, проблемное обучение, проектное обучение, критическое мышление*

The value of creativity and innovative thinking as a fundamental competency in education and the labor market is growing. In the contemporary global landscape, characterized by swift changes and innovation-driven advancements, those possessing robust creative thinking abilities are more adept at maneuvering obstacles and making significant contributions to society [1]. These competencies empower individuals to produce innovative concepts, resolve intricate dilemmas, and adjust to evolving conditions, rendering them indispensable assets across all domains and vocations.

Student-centered approaches, which involve a transition of authority from instructors to learners, have surfaced as efficacious tactics for nurturing innovation in academic environments [2]. These approaches facilitate learner empowerment through student-centeredness in the learning process, encouraging them to assume responsibility for their education, pursue personal interests, and participate in significant learning encounters. Engaging in active learning fosters the development of critical thinking, collaboration, and creativity, thereby providing students with the essential competencies required to succeed in an ever more dynamic and interconnected global society.

The primary objective of this article is to analyze the effects that student-centered approaches have on the development of students' creative thinking abilities. Through an examination of the correlation between student-centered pedagogies and creativity, this research endeavor seeks to offer valuable perspectives on efficacious pedagogical approaches that foster innovative cognition and equip pupils with the necessary skills to thrive in the labor market of the twenty-first century. Through a review of relevant literature and empirical research, this article seeks to contribute to the ongoing discourse on innovative teaching methods and their implications for educational outcomes.

Student-Centered Approach:

- Focuses on the needs, interests, and abilities of individual students.
- Emphasizes active engagement, collaboration, and inquiry-based learning.
- Students take responsibility for their own learning, making choices and setting objectives.
- Teachers serve as facilitators, guiding and supporting students as they investigate topics and solve problems.
- Learning activities often include group work, discussions, projects, and hands-on experiences.
- Encourages critical thinking, creativity, and independence.

Student-centered instruction is an instructional approach in which students influence the content, activities, materials, and pacing of learning. This learning model positions the pupil (learner) in the center of the learning process. The instructor provides students with opportunities to learn

independently and from one another and instructs them in the skills they need to do so effectively. The student-centered approach includes such techniques as substituting active learning experiences for lectures, assigning open-ended problems and problems requiring critical or creative thinking that cannot be solved by following text examples, involving students in simulations and role plays, and using self-paced and/or cooperative (team-based) learning [3]. Properly implemented student-centered approach can lead to increased motivation to learn, greater retention of knowledge, deeper comprehension, and more positive attitudes towards the subject being taught.

Teacher-Centered Approach:

- Centers around the teacher as the primary authority and source of knowledge.
- Learning is often structured and directed by the instructor, with a focus on imparting content through lectures, demonstrations, and direct instruction.
- Students perform a more passive role, obtaining information and following instructions from the teacher.
- Assessment is typically based on students' ability to recall and reproduce information provided by the instructor.
- Classroom management and discipline are predominantly the responsibility of the instructor.
- Emphasizes mastery of predetermined content and adherence to established curriculum standards.

In a teacher-centered approach, the teacher is predominantly responsible for transmitting knowledge to students through lectures, with students performing a passive role. Conversely, in a student-centered approach, students actively construct their skills and understanding. However, it's crucial to note that in a teacher-centered classroom, teachers still have a facilitating role, and in a student-centered classroom, teachers assist students in constructing knowledge [4, 2].

Hamdi Serin claims that in a teacher-centered classroom, pupils typically assume a passive role, reacting to stimuli provided by the instructor. With the teacher holding ultimate authority and responsibility for the learning process, students may have limited opportunities to cultivate critical thinking and problem-solving skills independently. This article seeks to delve deeper into the comparison between student-centered and teacher-centered approaches, emphasizing their distinctive characteristics within the classroom environment [4, 4].

In contrast to the inert role of students in a teacher-centered setting, a student-centered classroom facilitates active engagement and autonomy among learners. Here, students take on a more proactive role in their education, participating in activities that encourage exploration, collaboration, and self-discovery. By actively engaging with the learning process, students in a student-centered classroom have greater opportunities to develop critical thinking skills, problem-solving abilities, and a deeper understanding of the subject matter [4, 5].

Furthermore, the dynamics of authority differ substantially between the two approaches. In a teacher-centered classroom, the teacher holds primary authority and dictates the flow of learning, while in a student-centered environment, authority is shared between the teacher and the students, with the teacher functioning as a guide or facilitator rather than a solitary authority figure. According to the work of O.V. Kiselyov and A.V. Butova, the ongoing transformations in the education system are closely linked to global developments. They emphasize a transition from conventional educational models to student-centered approaches, which prioritize the individual learner's requirements and competencies. The purpose of their research is to assess the merits and drawbacks of implementing student-centered methods in higher education. Their findings suggest that this approach facilitates students' autonomy, accountability, and active participation in the learning process, ultimately enhancing both soft skills and technical expertise. However, challenges such as facilitating discussions and managing various learning patterns among students within the same group are acknowledged [5]. Despite these obstacles, O.V. Kiselyov and A.V. Butova recognize the considerable advantages of the student-centered approach, particularly in generating heightened student interest in the curriculum. Their work underscores the nuanced strengths and limitations inherent in implementing student-centered methodologies within higher education contexts.

Critical Thinking (CT) involves engaging with problems or queries, investigating situations or phenomena, and integrating available information to arrive at justified conclusions. It begins with the intent to solve a problem or answer a question, and it entails scrutinizing various options and selecting the most suitable and logical one. CT is portrayed as an individual thought process that incorporates inquiry, self-directed search, interrogation of knowledge, recognition of knowledge as contestable, and presentation of evidence to support arguments [6]. Additionally, the article emphasizes the multifaceted nature of Critical Thinking by integrating various perspectives from scholars such as John Dewey, Bean, Kurfiss, and Pithers and Soden. It emphasizes the role of CT in stimulating inquiry, nurturing self-directed learning, and promoting the integration of diverse information to form well-justified conclusions. Furthermore, CT is portrayed as an essential skill that empowers individuals to identify meaningful questions, engage in rigorous inquiry, and effectively communicate their ideas with evidence-based reasoning. Overall, the article emphasizes CT as a dynamic cognitive process essential for navigating complex problems and making informed decisions in diverse contexts.

Advancing critical thinking abilities in higher education is essential for cultivating responsible citizenship in an increasingly complex society. Individuals are required to make judgments and decisions based on thorough evaluation of evidence, particularly considering the abundance of available information and the need for reflection. By teaching higher-order cognitive skills, including critical thinking, higher education can enhance individuals' ability to function effectively in various situations, ultimately contributing to their overall development and success [7]. In addition to the factors mentioned, cultivating critical thinking skills in higher education also promotes intellectual curiosity, creativity, and adaptability. By encouraging students to query assumptions, think independently, and consider diverse perspectives, educators contribute to the development of individuals who are better equipped to navigate ambiguity and complexity in their personal and professional lives. Moreover, critical thinking functions as a cornerstone for lifelong learning, empowering individuals to perpetually evaluate information, refine their beliefs, and make informed choices in an ever-evolving world. Thus, investing in the cultivation of critical thinking skills not only enriches individuals' academic experiences but also prepares them to flourish in a dynamic and interconnected global society.

Authors from post Soviet Union consider critical thinking as “the use of cognitive techniques or strategies that increase the likelihood of achieving the desired end result. In this process, the thinker uses skills that are justified and effective for a specific situation and type of problem being solved”. Among the main skills necessary for developing critical thinking are noted the ability to analyze and synthesize, interpret, draw conclusions, appraise, and it also relies on logic and values set. N.Yu. Tulasynova emphasizes that critical thinking is “a complex integrative quality of personality, a combination of motivational, cognitive, activity, reflexive components, ensuring processes of self-awareness, self-education, self-realization” [8].

The main idea conveyed in this passage is that critical thinking involves the application of cognitive techniques or strategies to increase the likelihood of achieving desired outcomes. These techniques are tailored to specific situations and varieties of problems, requiring the thinker to employ skills that are both justified and effective. Key skills essential for critical thinking include analysis, synthesis, interpretation, drawing conclusions, and assessment, all of which are underpinned by logic and personal values. Additionally, critical thinking is depicted as a multifaceted quality of personality that integrates motivational, cognitive, activity, and reflexive components. These components facilitate processes such as self-awareness, self-education, and self-realization, emphasizing the holistic nature of critical thinking as a fundamental aspect of individual development.

Crucial significance of Student-Centered Approaches (SCA) in promoting independent and active learning among students is emphasized. Shifting the focus from traditional teacher-centered methods to student-centered approaches empowers students to take ownership of their learning process. This encourages deeper engagement with the subject matter, exploration of diverse perspectives, and a deeper understanding of concepts [9].

Moreover, the interconnected nature of creativity, knowledge, and motivation in the development of innovative thinking skills is highlighted. It emphasizes that creativity thrives when students possess a strong foundation of subject knowledge and are intrinsically motivated to investigate and discover. SCA provides a conducive environment for cultivating students' inquiry, facilitating meaningful learning experiences, and fostering autonomy and agency in their education.

Furthermore, the cultivation of creative thinking skills is regarded essential for preparing students to flourish in an increasingly complex and dynamic world. In today's swiftly changing society, individuals are continuously confronted with new challenges that demand innovative solutions. Equipping students with the ability to think creatively empowers them to adapt to novel situations, think critically, and generate original ideas that contribute to positive change and progress.

The results of the meta-analysis study indicate that certain learning-teaching approaches, such as storyline, active learning, six thinking hats, brain-based learning, game-based learning, and creative drama, have a greater impact on students' Critical Thinking Skills (CTS) compared to other methods. Therefore, it is recommended that teachers integrate these approaches more frequently in their teachings to enhance students' CTS. Additionally, it is advisable to prioritize the use of Student-Centered Approaches (SCA) and activities intended at developing students' CTS, particularly in primary and secondary education settings. Furthermore, teaching methods and techniques emphasizing social interaction in cognitive contexts are suggested as effective strategies for nurturing students' creative thinking skills.

Effective methods of implementing student-centered approaches to enhance students' creative thinking skills include:

- Encourage inquiry-based learning: provide students with opportunities to explore topics of interest through inquiring, investigation, and discovery. Encourage them to ask open-ended questions, research, and critically evaluate information to foster creativity.
- Foster collaboration and peer learning: create a supportive and collaborative learning environment where students can exchange ideas, share perspectives, and collaborate on projects. Group activities, discussions, and peer feedback can stimulate creative thinking and problem-solving skills.
- Promote autonomy and choice: give students autonomy over their learning by allowing them to choose topics, projects, or assignments that correspond with their interests and inclinations. Providing choices empowers students to take possession of their learning and encourages creativity.
- Incorporate real-world applications: connect classroom learning to real-world problems and scenarios to make learning meaningful and relevant. Encourage students to employ their knowledge and skills to solve authentic problems, fostering creative thinking and innovation.
- Provide opportunities for reflection and self-assessment: incorporate reflection activities where students can evaluate their own learning process, identify strengths and areas for refinement, and set objectives for further development. Encourage students to reflect on their creative thinking process and consider alternative perspectives.
- Integrate diverse learning experiences: offer a variety of learning experiences, including hands-on activities, experiments, simulations, and multimedia resources, to accommodate to various learning styles and preferences. Exposing students to diverse experiences stimulates creativity and fosters a multidimensional understanding of concepts.
- Emphasize intrinsic motivation: cultivate a learning environment where intrinsic motivation is fostered by emphasizing the value of learning for its own sake rather than external rewards or grades. Encourage students to pursue their interests, take risks, and embrace challenges, fostering a growth mindset conducive to creative thinking.

By implementing these student-centered approaches, educators can effectively cultivate students' creative thinking skills, empowering them to think critically, innovate, and solve problems creatively in various contexts.

In conclusion, employing student-centered approaches is essential for nurturing students' creative thinking abilities. By nurturing inquiry-based learning, collaboration, autonomy, and real-

world applications, educators can create a learning environment that promotes creativity and innovation. Providing opportunities for reflection, diverse learning experiences, and intrinsic motivation further enhance students' ability to think creatively. Ultimately, by embracing student-centered approaches, educators empower students to become independent thinkers, problem solvers, and innovators who are well-equipped to flourish in an ever-changing world.

References

1. Eragamreddy N. Teaching creative thinking skills. International Journal of English language and translation studies. – 2013. – 124-145pp.
2. Estes C.A. Promoting student-centered learning in experiential education. Journal of experiential education. – 2004. – 141-160pp.
3. Froyd J., Simpson N. Student-centered learning addressing faculty questions about student centered learning. In Course, curriculum, labor, and improvement conference, Washington DC. – 2008. August, Vol. 30, No.11. 1-11 pp.
4. Serin H. A comparison of teacher-centered and student-centered approaches in educational settings. International Journal of Social Sciences and Educational Studies. – 2018. – 5(1) – 164-167pp.
5. Kisel O.V., Butova A.V. Student-centered approach in higher education: advantages and disadvantages. Modern High-Tech Technologies, (12-1). – 2020 – 166-170pp.
6. Alsaleh N.J. Teaching Critical Thinking Skills: Literature Review. Turkish Online Journal of Educational Technology-TOJET, 19(1). – 2020. – 21-39pp.
7. Behar-Horenstein L.S., Niu, L. Teaching critical thinking skills in higher education: A review of the literature. Journal of College Teaching and Learning (TLC). – 2011. – 8(2).
8. Voevoda E.V. Critical thinking as a cultural phenomenon. Language and communication in the context of culture: Collection of articles. – 2012. – 120-126pp.
9. Aytaç T., Kula, S.S. The Effect of Student-Centered Approaches on Students' Creative Thinking Skills: A Meta-Analysis Study. International Journal of Contemporary Educational Research, 7(2). – 2020. – 62-80pp.

МРНТИ 14.85.09

ОБУЧЕНИЕ КИТАЙСКОМУ ЯЗЫКУ СТУДЕНТОВ ЯЗЫКОВОГО ВУЗА С ИСПОЛЬЗОВАНИЕМ ИНТЕРАКТИВНОЙ ДОСКИ MIRO

Мэн Жоу, Петрова М.Г.

Институт иностранных языков

Российский университет дружбы народов им. Патриса Лумумбы

Москва, Россия

1412019926@qq.com

Аннотация. Быстрое развитие современных образовательных технологий привело к значительным изменениям в методике обучения китайскому языку как иностранному. Множество онлайн-педагогических инструментов теперь без проблем интегрируются в образовательный процесс. Проведенные опросы показывают, что китайский язык является одним из вторичных иностранных языков, атмосфера в аудиториях часто является унылой и не вдохновляющей из-за неинтересных учебных материалов. В данной статье проведено всестороннее сравнение и анализ десяти учебников, используемых для обучения китайскому языку как иностранному, что позволяет осветить ограничения традиционных печатных материалов. Кроме того, рассмотрен потенциал использования виртуальной интерактивной доски MiRo для обучения китайскому языку как эффективное средство погружения в обучающую среду и развития динамичной образовательной атмосферы.

Ключевые слова: *Интерактивная виртуальная доска MiRo; китайский язык как иностранный; дизайн обучения; информатизация аудиторного обучения*

TEACHING CHINESE LANGUAGE TO LANGUAGE UNIVERSITY STUDENTS USING MIRO INTERACTIVE BOARD

Meng Rou, Petrova M.G.

University of the Foreign languages
Peoples' Friendship University of Russia. Patrice Lumumba
Moscow, Russia
1412019926@qq.com

Abstract. The swift advancement of contemporary educational technology has precipitated substantial transformations in the pedagogy of Chinese as a foreign language. A myriad of online pedagogical tools are now seamlessly integrated into the instructional framework. Surveys conducted indicate that Chinese is among the array of secondary foreign languages taught, classrooms often exhibit a dreary and uninspiring ambiance owing to lackluster instructional materials. In the article, a comprehensive comparison and analysis of ten textbooks utilized for teaching Chinese as a foreign language have been conducted, shedding light on the inherent constraints of conventional printed materials. Moreover, the prospective utility of employing the virtual interactive board, Miro, for Chinese language instruction is deliberated upon as the effective means of immersion into the educational environment and a vibrant educational atmosphere.

Keywords: *Miro interactive virtual board; Chinese as a foreign language; teaching design; classroom teaching informatization*

Использование Miro виртуальных интерактивных досок в преподавании китайского языка

Цифровизация образования, вызванная развитием современных технологий, привнесла новые смыслы в образовательный процесс, а также новые инструменты и цифровые учебные ресурсы для коммуникации и образовательного взаимодействия. С развитием современности потребность в инновационной индивидуальности учащихся становится все более актуальной, и недостатки традиционных учебных ресурсов и методов преподавания в аудитории в этом отношении становятся все более очевидными.

Китайские учебники, особенно среднего уровня, не только ограничены в количестве, но и, как правило, лишены инноваций. Для анализа и сравнения отобраны 10 учебников по практическому курсу второго иностранного языка (китайский), первые два из которых используются в иноязычном учебном процессе института иностранных языков Российского университета дружбы народов имени Патриса Лумумбы

- 1: «Новый практический курс китайского языка 2»
- 2: «Новые горизонты: Интегральный курс китайского языка»
- 3: «HSK 3, standard course»
- 4: «Практический курс китайского языка», 12 издание
- 5: «Китайский язык. Второй иностранный язык, 7 класс»
- 6: «Китайский язык, открывая Китай 11»,
- 7: «Курс Китайского языка, 2-я часть 1-го тома, русская версия»
- 8: «Курс китайского языка, BOYA CHINESE, начальный уровень, ступень 2»
- 9: «Developing Chinese, Intermediate comprehensive course 1»
- 10: «New Target Chinese Spoken Language.

Таблица 1. Сравнительный анализ учебников по обучению китайскому языку как иностранному

Номер учебника	Цвет	Кол-о иллюстраций	Тип упражнения (Аудирование / Говорение / Чтение / Письмо)	Описание грамматики / урок	Культурная составляющая	Лексические единицы / урок
1	монохромный	мало	Г,Ч,П	4	✓	44
2	красочный	очень мало	Г,Ч,П	5	✓	92
3	красочный	много	Г,Ч,П	3	✓	17
4	монохромный	нет	А,Г,Ч,П	2	✓	59
5	красочный	немного	А,Г,Ч,П	4	✓	45
6	красочный	много	А,Г,Ч,П	3	✓	24
7	монохромный	мало	А,Г,Ч,П	2	×	32
8	монохромный	мало	Г,Ч,П	3	×	29
9	монохромный	мало	А,Г,Ч,П	2	×	45
10	красочный	много	А,Г,Ч,П	3	✓	32

В результате сравнительного анализа был сделан вывод, что элементы знаний, содержащиеся в двух китайских учебниках, используемые в университете, являются более систематичными и всеобъемлющими, но текстового содержания слишком много, количество картинок невелико, форма изложения однообразна и не хватает практики аудирования. Согласно анализу, почти половина китайских учебников, представленных на рынке, являются черно-белыми, с недостаточным количеством наглядных материалов и отсутствием интереса. Содержание некоторых книг практично и интересно, но не содержат предписаний; другие написаны более научно, но менее интересны [1]. Мультимедийные презентации - это скорее демонстрация, и большинство студентов находятся в состоянии пассивного принятия информации. На занятии китайского языка в институте иностранных языков РУДН, студенты привыкли видеть доску, на которой преподаватель записывает лексику по теме, а студенты в игровом формате занимаются по электронной версии учебника китайского языка на своих мобильных телефонах. Удержание внимания студентов на занятии - одна из главных задач для любого преподавателя. В этом контексте преподавателям следует активно использовать новые цифровые технологии для внедрения более интерактивных и эффективных методов преподавания китайского языка с участием студентов в качестве основной части аудитории. Виртуальные интерактивные доски предпочтительны, так как они объединяют преимущества традиционных методов обучения и компенсируют их недостатки, обеспечивая более высокий уровень интерактивности и интеграцию образовательных информационных технологий в классной работе.

Согласно определению Л.А. Горовенко и Г.А. Алексаняна, «виртуальная доска — это бесконечная интерактивная онлайн-доска, на которой можно рисовать, записывать текст, делать пометки, добавлять рисунки, стикеры, а также динамические объекты, тем самым прекрасно иллюстрируя и оживляя подачу учебного материала» [2, 220].

Miro - это браузерная виртуальная доска, поддерживающая совместную работу нескольких человек в режиме реального времени. На основе унаследованной от физической доски функции рукописного письма, она добавляет дополнительные средства визуального выражения: рисунки, кисти, заметки, ментальной карты, блок-схемы, ссылки на карты и т.д. После более чем двухмесячной практики мы внедрили программу Miro в учебный процесс по китайскому языку в некоторых классах третьего курса ИИЯ. Этапы ее использования следующие:

- ✓ регистрация преподавателя в Miro с указанием своего адреса электронной почты и созданием нового общего холста на главной странице;

✓ предоставление разрешения ученикам по электронной почте: смотреть/комментировать/редактировать.

✓ использование визуального инструмента доски Miro для разработки структуры курса и превращение звуковых или видеоматериалов, связанные с текстовым контентом, в учебные материалы.

В начале занятия преподаватель демонстрирует для студентов видео, связанное с темой урока, с целью привлечения внимания и тренировки навыков аудирования. Miro поддерживает ссылки на YouTube. Во время занятий учебные материалы предоставляются учащимся в соответствии с планом. Miro поддерживает размещение демонстраций на досках, а также вставку различных изображений, аудио (ссылки на Google Диск) и ссылок, также можно попросить писать на доске. Преподаватель может в режиме реального времени отслеживать, какая стрелка принадлежит студенту и что он пишет. После занятия преподавателя может попросить студентов приклеить домашнее задание в отдельный раздел и отметить дату, чтобы облегчить учителю статистику и коррективку. Можно также создавать различные онлайн-задания, используя такие ссылки, как wordwall.net, quizlet и т. д., чтобы просматривать результаты выполнения заданий учащимися. По завершении курса преподаватель может сохранить его в своем личном кабинете, кроме того, он поддерживает экспорт в различные форматы файлов. Студенты также могут в любое время проверить содержание занятий, чтобы облегчить просмотр и систематизацию заметок.

Исследование и анализ Miro

Для улучшения процесса обучения китайскому языку на занятиях, Miro предлагает преподавателям следующие функции: использование виртуальной доски с неограниченным пространством, что позволяет создавать и структурировать учебный контент на расширяющемся поле, преодолевая ограничения традиционных презентаций; возможность свободного рисования; мультимодальное взаимодействие, включающее поддержку текста, изображений, заметок, диаграмм, ментальных карт, блок-схем и других элементов для наглядного представления учебного материала.

Большой методический эффект имеют массивные высококачественные библиотеки шаблонов и инструменты визуализации, предоставляющие богатые предустановленные шаблоны, интерактивные игры, мозговой штурм, управление проектами, проектирование процессов, совместную работу в команде и т. д. Следующий положительный эффект – это поддержка локальной загрузки данных и файлов в различных форматах: на доску можно загружать локальные изображения/PPT/PDF/Word/WPS/SVG файлы, а также вставлять файлы различных форматов, например, аудио (google drive), видео (youtube) и текстовые веб-документы из внешних источников. Многоплатформенное использование не требует установки, работает прямо из браузера, также есть приложения для Mac, Windows, iOS и Android. Данные хранятся в облаке в режиме реального времени в течение длительного времени. Каждый шаг операции редактирования сохраняется и загружается в облако в режиме реального времени, а также поддерживается просмотр прошлых записей редактирования. Он также поддерживает экспорт в различные форматы файлов и может быть просмотрен в режиме онлайн в любое время.

Высокая интерактивность, простота в использовании и богатые ресурсы - вот самые большие преимущества виртуальных онлайн-досок. Использование функции мгновенной обратной связи Miro повышает интерактивность обучения и создает интерактивную модель обучения иностранному языку. Благодаря огромным ресурсам, предоставляемым Miro, поддерживаются редактирование и модификация в любое время, что удобно для изменения метода обучения в любой момент, делая содержание занятий более насыщенным, информативным и интересным, восполняя недостаток сухости бумажного учебника, и более соответствуя реальной учебной ситуации студентов в условиях развития цифровизации. Miro также предоставляет возможность и удобство для взаимодействия преподавателя со студентами на занятиях по изучению иностранного языка, а также создает возможность для создания “ориентированной на учащихся” модели преподавания на занятии, которая

стимулирует их интерес к изучению китайского языка. С помощью этих технических средств преподаватели могут изменить свое мышление, расширить методы обучения и повысить уровень преподавания [3].

Конечно, все еще существуют некоторые проблемы, связанные с использованием виртуальных интерактивных досок при обучении иностранному языку. Виртуальная доска Miro доступна бесплатно только в трех функциях, за другие нужно будет платить. Многим преподавателям не хватает соответствующей подготовки в области цифровых технологий и своевременной технической поддержки, и им приходится вкладывать много энергии на начальном этапе использования. Отсутствие исследований методов и стратегий обучения в среде виртуальной интерактивной доски, что может вызвать проблемы со здоровьем, такие как ухудшение зрения и усталость как у преподавателя, так и у студентов.

Работая с современными платформами и приложениями, конечно, нужно всегда помнить о принципе «от простого к сложному», о принципе педагогической целесообразности. Виртуальная доска Miro может стать любому педагогу отличным помощником в обучении студентов лексике, грамматике, выбору содержания высказывания в зависимости от коммуникативной потребности. Мир меняется, и преподавателям не нужно бояться новых технологий. Современное поколение учащихся - это дети, которых привлекают смартфоны и социальные сети. Практически вся информация представлена в виде изображений. Наглядность виртуальной интерактивной доски Miro компенсирует недостатки традиционных учебников. Онлайн-пространства позволяют преподавателям воплощать идеи в реальность, делая уроки более интересными и интуитивно понятными. Являясь «платформой для отображения информации», «платформой для взаимодействия преподавателя и студента» и «платформой для формирования знаний», интерактивная доска играет важную вспомогательную роль в некоторых аспектах исследовательской учебной деятельности и может эффективно способствовать приобретению и углублению знаний учащимися. Однако ее функции как «платформы управления ресурсами» и «платформы возобновляемых ресурсов» требуют дальнейшего изучения и совершенствования преподавателями, чтобы виртуальная доска Miro могла стать отличным помощником преподавателя [4]. Кроме того, умеренное руководство учителя играет очень важную роль в обеспечении взаимодействия между учащимися и интерактивной доской, а также в формировании глубоких знаний учащихся.

Создание интерактивной среды с использованием виртуальной доски, когда все участники на занятии задействованы и активны, - это эффективный способ сделать обучение китайскому языку как иностранному в условиях нынешних пространственных ограничений, а также спрессованности времени, более качественным и быстрым.

Литература

1. Л. Хун, Ц. Нелли. Анализ характеристик и тенденций исследований учебных материалов для преподавания китайского языка как иностранного за последние десять лет [J]. // Международное исследование преподавания китайского языка, 2015 (1). – С. 8.
2. Горовенко Л.А., Алексанян Г.А. Организация дистанционного обучения с использованием Интернет-технологий // Вестник Адыгейского государственного университета. 2018. № 4 (231). – С. 220-225.
3. Enas, Abdullah, Thabit, & Alshawesh. Взгляды преподавателей английского как иностранного языка на использование интерактивных досок в качестве инструментов обучения. Дисс. 2018. - с 3.
4. Brown, H. D. Преподавание по принципам: интерактивный подход к языковой педагогике. Пекин: Издательство по преподаванию и исследованиям иностранных языков, 2001. – С. 77.

USE AND JOY OF PLAYING COMPUTER GAMES WHEN LEARNING THE ENGLISH LANGUAGE

Samokhin I.S., Nikashina N.V., Sokolova N.L.

Peoples' Friendship University of Russia named after Patrice Lumumba
Moscow, Russia
samokhin_is@pfur.ru

Abstract. The paper deals with using video games when teaching the English language. The games are classified into two categories: curricular (curriculum-oriented) and non-curricular (entertainment-oriented) ones. The authors of the article consider particular games, characterizing their educational potential through description of the content (the 1st category) or presentation of ideas and methods proposed within this study or developed by other researchers (the 2nd category). Non-curricular games – which are more effective than curricular ones in many regards (vocabulary, speaking, listening, positive emotions) – are commonly less appropriate for teaching grammar. Besides, the teacher should check them for cruelty, indecency, “lavatory” jokes and other things contradicting the educational ethics. Together with the pedagogical community, the authors recommend using video games not as much for training and testing students' skills, but for methodological versatility and motivating the English language learners at the end of a fruitful year or semester.

Key words: *computer games, video games, the English language, education, typology, method*

ПОЛЬЗА И РАДОСТЬ ОТ КОМПЬЮТЕРНЫХ ИГР ПРИ ИЗУЧЕНИИ АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКА

Самохин И.С., Никашина Н.В., Соколова Н.Л.

Российский университет дружбы народов им. Патриса Лумумбы
Москва, Россия
samokhin_is@pfur.ru

Аннотация. В статье рассматривается использование видеоигр при преподавании английского языка. Игры подразделяются на две категории: учебные (ориентированные на обучение) и внеучебные (ориентированные на развлечение). Авторы статьи рассматривают отдельные игры, характеризуя их образовательный потенциал через описание содержания (1-я категория) или изложение идей и методов, предложенных в рамках данного исследования или разработанных другими учёными (2-я категория). Внеучебные игры, которые во многих отношениях более эффективны, чем учебные (лексика, говорение, аудирование, положительные эмоции), обычно хуже подходят для преподавания грамматики. Кроме того, учителю следует проверять их на предмет жестокости, непристойности, «туалетных» шуток и прочих факторов, противоречащих образовательной этике. Совместно с педагогическим сообществом авторы рекомендуют использовать видеоигры не столько для тренировки и проверки навыков студентов, сколько для методического разнообразия и мотивации изучающих английский язык в конце плодотворного года или семестра.

Ключевые слова: *компьютерные игры, видеоигры, английский язык, образование, типология, метод.*

Many authors emphasize the considerable influence of video games on motivation and positive emotions received from them by schoolchildren and higher education students [1–5]. Boryakova and Shtayura resort to chemistry, mentioning the enzymes of joy produced by the

organism when a person is playing a computer game [6]. A journey in a virtual world appears to give a child or teenager a more intense pleasure than watching films and listening to favourite music, which is presumably caused by the active character of playing a game, a strong feeling of participation or even coauthorship [7; 8]. Sitting in front of a TV screen, we are able to perceive the material differently, however, we cannot alter the content. Playing a video game enables us to contribute to it, being the rulers of events and destinies (within the framework set by the product creators).

Video games are commonly regarded as unpopular among girls and women, which perhaps prevents many teachers from practicing these products at lessons. But the real situation is different. The female audience did not show much interest in playing computer games at the beginning of 1980s [9], but later they became more and more involved in this activity [10]. Today girls and women constitute approximately 50% of gamers (those who actively participate in consuming game production). It may be connected with the emergence and improvement of genres which has no or minimum cruelty and are primarily concentrated on the plot, the way characters interrelate with each other and the exploration of the territory [11; 12].

Many genres tend to meet the mentioned requirements. Besides, most of them use the main language of international communication – English. Strategies are usually abundant with economic and political vocabulary [13] while role-playing games resort to multiple lexical units nominating individual traits. Some quests give an opportunity to perceive the word denoting a thing or activity due to a simple mouse click. It helps to learn dozens, maybe even hundreds of nouns – from “a chair” and “a stone” to “obstetrics” and “callisthenics”. Simulators are often based on words related to specific fields: health, sports, education, cinematography, hotel management, etc. Thus, the games of these genres can be effectively implemented during English classes. Within the pedagogical process we find it desirable not to resort to games with much violence or “subdued” language and mental component (slashers, shooters and other). Using them in the classroom conflicts not only with the special requirements, but with the whole educational morality (and probably the law).

The pleasure-bringing function of video games is commonly seen as the key one. In general and higher education they are primarily used not for training and testing students’ skills, but for methodological versatility and motivating boys and girls at the end of a fruitful year or semester. Thus, we do not focus on the rivalry aspect, described in a number of papers adjacent with our research [14; 15]. Today the sector of distraction through computer games does not only tolerates competition, but even contributes to it. There are a lot of multiplayer internet games built on globally famous digital universes: World of Warcraft, UltraCorps, Zombie Hunters Online, etc. Moreover, professional gamers can show their mastership at international tournaments, which can result in considerable financial encouragement and recognition within the expert community. According to some national legislations (for instance, Russian and American ones), cybersport is a formally accepted kind of sport, together with basketball, tennis, karate, figure skating, etc. However, in our opinion, computer games must not provoke rivalry among people. This role should be given to conventional assignments that are more important when teaching another language and tend to be much less entertaining.

We singled out two vast categories of computer games: **curricular** (or, more precisely, curriculum-oriented) and **non-curricular** (or entertainment-oriented). The first one is represented by games which were initially developed for educational institutions to shape, improve and stabilize different skills taught in schools and universities. The second category includes “traditional” computer games, i.e. those designed for profit or creative outcome in the framework of the related industry.

There are a lot of internet sites with various curricular games. As a rule, these products propose tasks on grammar or words and simple phrases. For instance, “Knoword” invites the language learner to guess the lexical unit based on its explication, and “Word Confusion” offers a sentence with one hidden unit and two variants for the gap – the co-resembling words that are frequently jumbled (“pen” and “pan”, “night” and “knight”, “love” and “laugh”, etc.). At the site Engmaster.ru there is a program based on Tetris, a legendary virtual brainteaser by our compatriot Alexey Pazhitnov. The player construct English nouns, verbs and adjectives from multicoloured pieces with letters ascending

toward the upper line of the screen (in Tetris the direction was opposite). Playing “AmIsAre”, the person must shoot the pronouns, looking like little space objects, with the correct missiles – the required forms of “to be”. At the next stage the assignment is more challenging: pronouns are added by nouns. “Grammar Gorillas” supports the language learner in practicing morphology – parts of English speech. The success indicator is a big monkey who is given a banana after the correct answer and stays hungry after an incorrect one. Being able to enrich important moral qualities, such as considerateness and sense of responsibility, this game is particularly beneficial for preschoolers. Certainly, there are more sophisticated online products, focused on certain varieties of speech activity. Among them is, for instance, the FluentU supplement which proposes a broad choice of original videos with versatile audio tasks.

Non-curricular (“traditional”) computer games underly most teaching methods involving virtual reality. Such games can be recommended for the revision of words and phrases within the studied theme. The most fruitful genre is that simulating managerial and construction process in different fields, which are commonly indicated in the products’ names. The most entertaining and convenient games include “Theme Hospital”, “Transport Tycoon”, “Football Manager”, “Overcooked”, etc.

E.G. Sulgina and A.K. Vyukhina [13] emphasize the educational advantages of the simulator “Minecraft”, which requires not only constructing, but also staying alive in an unexplored land antagonistic to people. If the player activates the easy playing mode, antagonism will give place to disinterest: creation and search will not be interrupted with beasts’ invasions. The students are shown the basics of the game and taught to make the things needed for survival in the offered circumstances. Boys and girls write down sounding directives and use lexical units nominating the demonstrated fabrics: “leather”, “sackcloth”, etc. While one person from the class plays until the game night begins (the length of the day is approximately ten minutes), other students express their thoughts or fix them in a copybook. Then the participants are asked to share their experience and emotions (the person who played the game has to do this from the perspective of its protagonist). The home task consists in memorizing directives and nouns for fabrics.

Another appropriate category is adventure games (also known as quests). A.A. Yevtyugina and A.N. Khusainova [4] analyze the strengths of the popular product “Firewatch”, whose plot is unfolding in the forest. Multiple notes (letters, maps, etc.) make it easier to remember the correct spelling of vocabulary associated with woods and natural environment on the whole. Learning required words and phrases enables the player to write the information on the game paper. Besides, the quest contains diverse listening material, due to numerous informal phrases and basic grammar structures.

In some cases the teacher wants and is formally able to dedicate a lesson to a non-conventional subject: planets and stars, exotic dishes, weapons, dinosaurs, gems, etc. For instance, the worldly famous strategies “Might & Magic Heroes” have rich vocabulary denoting imaginary characters: elves, dwarves and different sinister creatures. We advise the parts from the middle of the series – the third (“The Restoration of Erathia”) or the fourth (with no subtitle). Not everyone thinks that these parts are the best, but they have better visuality and greater diversity of creatures (and, thus, more new words to learn). As for the fifth, sixth and seventh “Heroes”, their graphic sophistication can eclipse the teaching potential. Exercises may use the thoughts of E.G. Sulgina and A.K. Vyukhina, developed for “Minecraft” (that are considered in the pre-previous paragraph).

Besides their functional focus, the proposed typology of computer games (curricular and non-curricular) reflects some content-related features. Non-curricular products have the following characteristics which make them different from the curricular ones: 1) the prevalence of the pleasure-bringing constituent over the knowledge-bringing one; 2) the presumably poor productiveness in explaining grammar, both its basics and nuances (because of probable infringement of syntactic and morphological rules); informal words and expressions unshown on the screen and considerable amount of terms, jargonisms, slang words and other lexical units whose implementation is regarded as objectionable when learning grammar norms); 3) the highly likely episodes of cruelty, indecency, “lavatory” jokes and other things contradicting the educational ethics.

The majority of video games, curricular and non-curricular, do not favour the improvement of speaking competencies. However, there are some advanced products having a built-in voice chat or giving an opportunity to imply external resources: “TeamSpeak”, “Discord” and other. Language learners can talk about the game process, trifle, discuss general issues, develop their speaking skills. Benefits connected with listening are also very significant: players will learn to perceive speech of various rate, including very slow and extremely fast one, and different accents. An excellent classroom variant is a role-playing game “League of Legends”. The well-known “Call of Duty” series is an opposite case. Having the best voice chat, these games are shooters with much blood and cruelty. Thus, using them during the lesson is a moral and professional taboo.

We recommend teachers to resort to computer games not more often than two times within an academic year. The key reasons are the objective peculiarities of these products and the way all these quests, strategies, simulators, etc. are perceived by adults – parents and grandparents of contemporary schoolchildren and university students.

References

1. Granic I., Lobel A., Engels R.C.M.E. The Benefits of Playing Video Games [Electronic resource] // American Psychologist. – 2013. – Vol. 69. – № 1. – Pp. 66-78. – URL: <https://www.apa.org/pubs/journals/releases/amp-a0034857.pdf>
2. Talan T., Doğan, Y., Batdı, V. Efficiency of digital and non-digital educational games: A comparative meta-analysis and a meta-thematic analysis [Electronic resource] // Journal of Research on Technology in Education. – 2020. – Vol. 52. – Issue 4. – Pp. 1–41. – URL: <https://doi.org/10.1080/15391523.2020.1743798>
3. Yeh Ch.-W., Chen T.-Y. The role of online game usage in the relationship between initial daily negative moods and subsequent positive moods: The moderating role of hedonistic motivation [Electronic resource] // Current Psychology. – 2024. – № 43. – Pp. 6101–6113. – URL: <https://doi.org/10.1007/s12144-023-04789-6>
4. Yevtyugina A.A., Khusainova, A.N. Komp'juternye igry v obuchenii inostrannomu jazyku [Computer games in teaching a foreign language] [Electronic resource]. In: L.G. Dorosinskiy, V.V. Marchenkov (Eds.). Nauka. Informatizatsiya. Tekhnologii. Obrazovaniye [Science. Informatization. Technologies. Education]: The Proceedings of the 11th International Scientific and Practical Conference. – Ekaterinburg: Russian State Vocational Pedagogical University, 2018. – Pp. 194–201. – URL: http://elar.rsvpu.ru/bitstream/123456789/25453/1/nito_2018_026.pdf
5. Zaydullina, S.G., Koptyukh, A.G. Ispol'zovanie igrovyyh prilozhenij v obuchenii kak sredstvo povysheniya motivacii uchashhihsja [Using game applications in teaching as a means of increasing the students' motivation] [Electronic resource]. In: E.V. Korshunova (Ed.). EDCRUNCH Ural: novyye obrazovatel'nyye tekhnologii v vuze [EDCRUNCH Ural: new educational technologies in the higher education institution]: The Proceedings of the International Scientific and Methodic Conference (NOTV-2017). – The Ural State University, 2017. – Pp. 193–197. – URL: <http://hdl.handle.net/10995/54273>
6. Boryakova E.E., Shtayura O.V. Gejmifikacija v obrazovatel'nom processe i ejo ispol'zovanie pri obuchenii anglijskomu jazyku [Gamification in the educational process and its use when teaching the English language] [Electronic resource] // Aktual'nye problemy gumanitarnyh i estestvennyh nauk [Topical Issues of Humanitarian and Natural Sciences]. – 2015. – № 10. – Pp. 6–10.
7. Juul J. Half-Real Video Games Between Real Rules and Fictional Worlds. – MIT Press, 2011. – 244 pp.
8. Kareva G.V. Komp'juternye igry kak sredstvo razvitiya gnosticheskikh sposobnostej studentov v vuze [Computer games as a means of developing gnostic abilities of university students] // Vestnik Brjanskogo gosudarstvennogo universiteta [Bulletin of Bryansk State University]. – 2010. – № 1. – Pp. 71-75.
9. Kaplan S.J. The Image of Amusement Arcades and Differences in Male and Female Video Game Playing // The Journal of Popular Culture. – 1983. – № 17. – Pp. 93-98.
10. Grundberg S., Hansegard J. Women Now Make Up Almost Half of Gamers [Electronic resource] // The Wall Street Journal. – August 20, 2014. – URL: <https://www.wsj.com/articles/gaming-no-longer-a-mans-world-1408464249>
11. Kelly K. SXSW: Getting Girls Into The Game: Designing and Marketing Games for Female Players [Electronic resource] // Engadget. – March 21, 2007. – URL: <https://www.engadget.com/2007/03/21/sxsw-getting-girls-into-the-game-designing-and-marketing-games>
12. Yee N. 7 Things We Learned About Primary Gaming Motivations From Over 250,000 Gamers [Electronic resource] // Quantic Foundry. – December 15, 2016. – URL: <https://quanticfoundry.com/2016/12/15/primary-motivations>
13. Sulgina E.G., Vyukhina A.K. Komp'juternye igry kak instrument obuchenija, ih rol' v samorazvitiu uchashhegosja [Computer games as a teaching instrument, their role in the student's self-development] [Electronic resource] // Vestnik nauki i obrazovaniya [Bulletin of Science and Education]. – 2016. – № 6 (18). – Pp. 102-105. – URL: <http://scientificjournal.ru/images/PDF/2016/VNO-18/kompyuternye-igry-kak-instrument.pdf>
14. Galkin D.V. Komp'juternye igry kak fenomen sovremennoj kul'tury: opyt mezhdisciplinarnogo issledovaniya [Computer games as a phenomenon of the modern culture: the experience of interdisciplinary study] [Electronic resource] // Gumanitarnaja informatika [Humanitarian Computer Science]. – 2007. – № 3. – Pp. 54-72.

15. Vorderer P., Hartmann T., Klimmt C. Explaining the enjoyment of playing video games: The role of competition [Electronic resource]. In: T. Connolly, M. Stansfield, L. Boyle (Eds.). Proceedings of the Second International Conference on Entertainment Computing. – Pittsburgh, the USA, 2003. – Pp. 1-9. – URL: https://www.researchgate.net/publication/220851167_Explaining_the_enjoyment_of_playing_video_games_-_The_role_of_competition

МРНТИ 14.35.09

TEACHING FOREIGN LANGUAGE LESSON PLANNING WITH COMMUNICATIVE METHODOLOGY

Капышева Г.К., Бейсембекова А.Б., Кыдырбекова А.С.

East Kazakhstan University by S.Amanzholov
Oskemen, Kazakhstan
gulnarkapysheva@mail.ru

Abstract. This article analyzes developing of cognitive interests of students in connection with communicative skills. It can be used as an interconnected technology for teacher-student interaction. The use of this tool contributes to the interaction of the cognitive competence of students.

Keywords: *coexistence of languages, multilingual education, native language*

КОММУНИКАТИВТІК ӘДІСТЕМЕ БОЙЫНША ШЕТ ТІЛІН ОҚЫТУ САБАҒЫН ЖОСПАРЛАУ

Капышева Г.К., Бейсембекова А.Б., Кыдырбекова А.Б.

С.Аманжолов атындағы Шығыс Қазақстан университеті
Өскемен қаласы, Қазақстан
gulnarkapysheva@mail.ru

Түйіндеме. Бұл мақалада студенттердің коммуникативті дағдылармен қарым-қатынас саласындағы қызығушылықтарының дамуы талданады. Мұғалім мен оқушы арасындағы қарым-қатынастың қосымша әдісі ретінде пайдалануы. Бұл құралды қолдану оқушылардың танымдық қабілетінің өзара әрекетін қамтамасыз етеді.

Кілт сөздер: *тілдерді бірлесіп оқыту, көптілді білім беру, ана тілі*

ПЛАНИРОВАНИЕ УРОКА ПРЕПОДАВАНИЯ ИНОСТРАННОГО ЯЗЫКА ПО КОММУНИКАТИВНОЙ МЕТОДИКЕ

Капышева Г.К., Бейсембекова А.Б., Кыдырбекова А.Б.

Восточно-Казахстанский университет имени С. Аманжолова
Усть-Каменогорск, Казахстан
gulnarkapysheva@mail.ru

Аннотация. В данной статье анализируется развитие познавательных интересов студентов в связи с коммуникативными умениями. Его можно использовать как взаимосвязанную технологию взаимодействия учителя и ученика. Использование данного инструмента способствует взаимодействию познавательной компетентности учащихся.

Ключевые слова: *сосуществование языков, полиязычное образование, родной язык.*

Every person's life is closely connected with the reading of fiction. Despite the fact that reading sources came to the modern world from the last century, unlike radio, they do not lose their

positions. Around the world, people continue to buy printed publications because they want to keep up with events not only locally, but also internationally.

Fictions are broadcast channels that primarily distribute information to certain listeners and readers. Since I study reading materials, it is worth to note that this type of home reading has a certain frequency, formed audience and reliable sources.

Fiction in various countries are called as a source of culture and this is understandable, because if there is a short story or a note about famous person, it will be very difficult to refute this information, since fictions are quite popular with people.

The Great Britain is known for the fact that its residents like to spend time watching series based on fictions. This information is correct, but also the British occupy one of the first places in the world among those who continue to read books.

The United Kingdom has some of the most developed publications related to printed resources. There are more than 100 daily and approximately 950 weekly fictions and magazines in this country. Daily magazines are published 6 times a week, without including Sundays, so there are separate publishers with Sunday sources. [4].

I believe that there are certain reasons why British fictions and magazines are so popular not only in their country, but also abroad. Publishers write material on a wide variety of topic, while using their unusual humor, which is characteristic only for the British. It seems to me that reading an interesting serious fiction with a little sense of humor really plays a big role in the popularity of this media.

In the United Kingdom, fictions can be divided into two main groups: historical fictions and classical stories. Comparing two types of reading material, you can notice many differences between them. The first variant is aimed at the part of the population that can be called educated. The appearance of this fiction is quite restrained and strict. I can note the rarity of photographs and images, the absence of large, conspicuous headlines, moderation in writing the text and notes. The second variant is created for people who belong to the middle class. Such fictions have a huge number of readers, perhaps due to the fact that the design of this version is quite bright and large. In other words, the text is smaller than the font size for the title. There are also many photographs and pictures.

In addition to the external differences that crime stories and classical books possess, they also have their own characteristics. The crime books, which is intended more for middle class, does assume useful information from you can learn something interesting. Classical books are aimed at discussing various scandals or intrigues that occur in the lives of famous people. Also there is a gossip column in magazines in this option, which is very popular among ordinary inhabitants. Men pay much attention to sport events and sports in general in reading at home.

The second group of books clearly intended for the people who work and live in the intellectual sphere. While reading broadsheets, you may notice that a lot of space is devoted to political and serious issues and events. A kind of high quality fictions also cannot avoid scandalous situations and records reports on these topics. As well as short stories, but in this case their rivals, the serious fictions are more popular.

I liked one common feature of crime stories that are distributed in the United Kingdom. Printed publications are not subjected to political censorship at all. Thus, I conclude that freedom of speech is extremely highly valued in their country.

Let's consider the main features of English-language fictions.

Various local businesses, political events, and festive celebrations are the main sources of home reading. In other words, the interests of one city or state are of paramount importance to such publishers. A large number of other short stories on different topics can be covered in this kind of sources, because its important characteristic is popular [5, p. 46].

If we talk about English-language books, then we can say that the most popular of them are fictions about everyday life. If you imagine a scale from formal and literary to informal and colloquial, where in the beginning there will be books, and in the end there are posts on Twitter, then the magazines will be somewhere in the middle.

The main theme is not books, as you might think from the title, but people. Crime stories of Sherlock Holmes, short life stories, interesting facts, and more make it the most popular family books in the English speaking countries.

It is read by all people who want to be at the center of important world events and receive a more complete and in-depth assessment.

If you want to start reading fiction with the class Mark Twen is perfect. It has been published since 1974 and for many years has kept young readers informed of all the adventures of Tom Sower. This is not some kind of short stories, but a high-quality and interesting fiction that is respected among competitors.

National Geographic is a publication that has been released since 1888 and specializes in nature, geography, science and history. The most recognizable cover of National Geographic was the image of an Afghan girl named Sharbat Gula. Journalist Steve Maccari took a picture of the girl during the Afghan war when the girl lived in Pakistan in a refugee camp.

British Council is a public organization established in 1934 by Royal decree. The main activity is to develop cooperation in the field of education, culture and art between the United Kingdom and other countries. On the website of the British Council, you can find comprehensive information about learning English, passing exams, education abroad, as well as methodological materials for English teachers [6]. Reading material takes an important part in each person's life, especially with manifestation of interest in international or local updates. People transmit information that they have picked up from printed sources. Thus, we can conclude that the main function of fiction is it to transfer the information. Their combined style has a large number of features and specific language approaches that distinguishes them and set them apart from the scientific compositions. Teachers have the opportunity to teach their students the correct reading of texts from various sources, which not only develops their desire to learn a foreign language, but also contributes, to the formation of speech and reading abilities, as well as education in many areas of social activity.

References

1. Ammar.A. Awareness of L1/L2 Differences: does it matter? In: Language Awareness. A.Ammar, Language Awareness.2010, 19, 129-146
2. Rösler D. Deutsch als Zweit- und Fremdsprache, Gemeinsamkeiten und Unterschiede. D.Roessler, Deutsch als Fremdsprache. 2011,14,149,160(in Germ)
3. Gardner. R.C. Cognitive and Affective Variables in Foreign Language Acquisition. R.C.Gardner, Cognitive and Affective Variables in Foreign Language Acquisition. 2016, 11, 3-15 (in Eng)

**МЕДИЦИНАЛЫҚ ЖОҒАРЫ ОҚУ ОРЫНДАРЫНДА
ҚАЗАҚ ТІЛІН ОҚЫТУ МӘСЕЛЕЛЕРІ**

Абдульдина Б.Ш.

Қазақстан-Ресей медициналық университеті

Алматы, Қазақстан

abdul_bazar@mail.ru

Түйіндеме. Мақалада медициналық жоғары оқу орындарында жүргізілетін қазақ тілі пәнін академиялық жазылыммен байланыстыра өту жайы сөз болады.

Кілт сөздер: *медицина, академиялық жазба, медициналық этика және деонтология, медициналық ғылыми-зерттеу жұмыстары*

Медициналық жоғары оқу орнында оқытылатын «Қазақ тілі» курсының негізгі мақсаты жалпы қабылданған, дамып келе жатқан және үнемі жаңартылып отыратын білімді қоса алғанда, биомедициналық, клиникалық эпидемиологиялық және әлеуметтік-мінез-құлық ғылымдары саласындағы білімді тәжірибеде қолдану; ұсынысқа жауап беру және бастаманы өзі қабылдауға және әңгімелесушіні әрекетке итермелеу, қарсылық білдіру немесе серіктеспен келісу; монологтық сөйлеу: пациенттермен, олардың отбасыларымен және медицина қызметкерлерімен тиімді ақпарат алмасуға және ынтымақтастыққа, оның ішінде ақпараттық технологияларды пайдалана отырып, тұлғааралық және коммуникативтік дағдыларды көрсете алу; үздіксіз жеке және кәсіби өсуді қолдау, өзін-өзі бағалау және өмір бойы білім алу негізінде денсаулық сақтау сапасын үнемі жақсарту үшін қажетті қасиеттерді көрсете алу; оқылған мәтіннің мазмұнын қарапайым деңгейде өз позициясын білдіре отырып қысқаша жеткізу; оқытушының және оның курстастарының мақсатын, сөйлеген сөзін түсіну; денсаулық сақтау жүйесінің қолданыстағы нормативтік-құқықтық негіздері шеңберінде өз іс-әрекеттері үшін жауапкершілікті сезіну және көрсету және оңтайлы медициналық қызмет көрсетуді қамтамасыз ету үшін оларды практикалық қызметінде басшылыққа алу; өтілген тақырып бойынша шағын (10-15 фраза) хабарлама жасау; лексиканы, грамматикалық білім жүйесін, интенцияны (ниеттерін) білдірудің прагматикалық құрамын жеткілікті көлемде білу негізінде тілдік және сөйлеу құралдарын дұрыс таңдау және пайдалану; қарым-қатынас жағдайына сәйкес ақпарат сұрауға және хабарлауға, қатысушылардың іс-әрекеттеріне баға беруге, таным мен қарым-қатынас жағдайында әңгімелескен адамға әсер ету құралы ретінде ақпаратты пайдалану; оқу кезінде зерттелген тақырып аясында операциялық күрделілігі төмен тапсырмаларды орындауға нұсқаулық болып табылатын мәтіндерді оқу; оқылатын мәтін мен қысқа рефераттардың жоспарын құрып жазу болып табылады. Осы мақсаттарға сәйкес білім алушылар кәсіби қарым-қатынас үшін қажет негізгі медициналық терминологиялық лексика минимумын меңгеруге, қазақ тілінде сөйлеу қызметінің әртүрлі дағдылары мен біліктерін жетілдіруге: айтылым (қазақ тіліне ауызша аударудың түрлері, сөйлеушінің өз пікірін негіздеуі, тақырыптық диалог), жазылым (толық аударма, мәтіннің құрылымдық бөліктерін рәсімдеу), аудару үдерісінде іздеу, танысу түріндегі оқып түсінуге міндетті. Сондай ақ, олар сөздік-анықтамалық әдебиеттермен жұмыс істей білу, кәсіби сипаттағы мәтіндерді қарап шығу, іздеу, зерттеу мақсатында оқи алу дағдысын қалыптастыру; жалпы ғылыми және нақты кәсіби тақырыптағы мәтіндердің мағыналық, құрылымдық және коммуникативтік ерекшеліктерін ескере отырып, оқып, түсіну; мәтіннің тақырыбын, көтерген мәселесін, қорытындысын анықтай алу, мәтіннің логикалық сұлбасын ұсына білу т.б. біліктерін жетілдіру; ғылыми мәтіннің жалпы мазмұнын және автордың басты тезистерін түсіну, мәтін ақпаратынан басты және қосымша ақпаратты бөліп, оларды бағалай білу, мағыналық блоктардағы негізгі, қосымша және қайталанатын ақпаратты бөліп көрсете білу дағдысын қалыптастыру; жалпы және кәсіби лексика негізінде сөйлеу әрекетінің түрлері бойынша

коммуникативтік біліктерін дамыту, белгілі тақырып бойынша кәсіби сипатта ақпарат алмасуын қамтамасыз ету; өз мамандығы шеңберіндегі кәсіби терминдерді игеру дағдыларын жетілдіруге тиіс. Студенттер әр сабақта болашақ қызмет барысында қажетті негізгі медициналық терминологиялық лексика минимумын меңгеруге; – қазақ тілінде сөйлеу қызметінің әртүрлі дағдылары мен біліктерін жетілдіруге тиіс; – үйренген сөздерін ауызекі тілде қолдануға машықтандыру, практикалық жолмен меңгерту; - студенттердің ойлау қабілетін, ой-өрісін кеңейту, сұрақтарға дұрыс жауап беруге, түсінгенін, білгенін байланыстырып айтуға жағдай жасау, сөйлеу қабілеттерін қалыптастыру, жалпы және кәсіби лексика негізінде сөйлеу әрекетінің түрлері бойынша коммуникативтік біліктерін дамыту, белгілі тақырып бойынша кәсіби сипатта ақпарат алмасуын қамтамасыз ету, мамандық бойынша сұхбат құруды білу; - таңдаған мамандықтың ыстық-суығына төзіп, оны сүйе білуге тәрбиелеу, студенттерді адамгершілікке, еңбекқорлыққа тәрбиелеу.

Пәннің міндеттері:

- жалпы ғылыми және нақты кәсіби тақырыптағы мәтіндердің мағыналық, құрылымдық және коммуникативтік ерекшеліктерін ескере отырып, оқып, түсіну; мәтіннің тақырыбын, көтерген мәселесін, қорытындысын анықтай алу, мәтіннің логикалық сұлбасын ұсына білу т.б. біліктерін жетілдіру;

- жалпы және кәсіби лексика негізінде сөйлеу әрекетінің түрлері бойынша коммуникативтік біліктерін дамыту, белгілі тақырып бойынша кәсіби сипатта ақпарат алмасуын қамтамасыз ету, мамандық бойынша сұхбат құруды білу.

Ақпаратпен танысыңыз. Ғылыми зерттеулердің әдісі мен әдістемесі туралы түсінік. Ғылыми танымның түрлері. Ғылыми мақала негізгі мазмұндағы мәтіннен бөлек, мақаланың тақырыбы, авторлар туралы мәлімет, түйіндеме, кілт сөздер, мақаланың негізгі мәтіні, библиографиялық көрсеткіштер, пайдаланған әдебиеттер тізімі сияқты негізгі элементтерден тұрады.

Авторлар туралы мәлімет, тақырып, түйіндеме, кілт сөздер мен библиографиялық көрсеткіштер тізімі міндетті түрде орыс тілінде немесе тағы бір білде, сонан соң міндетті түрде ағылшын тілінде берілуі қажет.

Мақаланың тақырыбы мақаланың мазмұнын ашатын, жасалған ғылыми зерттеу жұмысының нәтижесі мен мазмұнын беруі шарт. Ғылыми мақаланың тақырыбы зерттеудің қысқа да нұсқа, нақты нәтижесін көрсетіп тұруы керек. Мақаланың тақырыбында автордың ғылыми шығармашылығының қызықты және тартымды екенінен ақпарат беріліп тұруы керек. Бірақ тақырыпты тартымды етемі деп, оқырманды шатастыратын, сенсация тудыратын тақырыптардан аулақ болған дұрыс.

Авторлар туралы мәліметке автордың ғылыми атағы, ғылыми дәрежесі, жұмыс немесе оқу орыны, байланыс құралдары беріледі. Ғылыми кеңесшілері туралы мәліметтер де авторлардікіндей беріледі. Әдетте біз кітап пен мақалада екі немесе үш авторды көреміз. Бірақ бір мақалада ондаған авторға дейін болу мүмкін. Дегенмен, олардың барлығы бірдей мақаланы бір мезгілде отырып жазбауы мүмкін. Ондай авторлық бірлестікте авторлардың тізімі бойынша кімнің қаншалықты көлемде зерттеу жүргізгендігін байқауға болады. Тізімнің басында тұрған ғалым мақалада көрсетілген жұмыстың көп бөлігін орындағандығын білуге болады.

Түйіндеме – мақаланың мақсатын көрсететін, мазмұнынан, түрінен, формасынан және өзге де ерекшеліктерінен мағлұмат беретін қысқаша мінездемесі. Түйіндемеде мақаланың, автордың көзқарасы бойынша, негізгі және құнды деп есептелген зерттеудің этаптары, нысандары, түйіні мен қорытындысы берілуі керек. Түйіндеме міндетті түрде 300-500 сөз көлемінде болғаны дұрыс.

Академиялық жазу түсінігі

Академиялық жазу және мәтін

1.Ғылыми зерттеу, маңызы. Зерттеу объектісі мен пәнінің ғылыми-техникалық мәтіндерде берілуі.

Ғылыми-зерттеу жұмыстары (ҒЗЖ) – қол жеткен білімдерді кеңейту және жаңа білімдер алу, ғылыми топшылауларды тексеру, табиғат пен қоғамда көрініс табатын заңдылықтарды анықтау, жобаларды ғылыми тұрғыда жинақтап қорытындылау, ғылымды негіздеу мақсатындағы зерттеулер, тәжірибелер жүргізумен, ғылыми ізденістермен байланысты ғылым сипаттағы жұмыстар, талдамалар. Академиялық жазбаны мейіргер ісіндегі ғылыми-зерттеу жұмыстарының маңыздылығымен төмендегідей тақырыптар енігінде байланыстыра өтуге болады. Мәселен: «Дәрігерлік борыш дегеніміз не?», «Медициналық этика және деонтология»,

«Дәрігерлік міндет және құпия», «Дәрігерлік құпия және дәрігерлік қателік», «Дәрігерлік қателіктің субъективті себептері», «Дәрігерлік қателіктер», «Дәрігерлік құпия», «Дәрігер мен науқас», «Науқас және оның туысқандарымен коммуникация негіздері», «Емделушінің ауру тарихымен танысу», «Дәрігерлік диагноз және мейірбикелік диагноз», «Пациент және оның отбасымен жұмыс жасауда коммуникация негіздері» т.б.

Қысқасы, медициналық жоғары оқу орындарындағы академиялық жазылымды терең меңгеруге қажетті негізгі дағдылар болашақ дәрігерлердің жалпы мәдениеті мен әлеуметтік топтармен ортақ тіл табыса білуіне мүмкіндік жасайды. Сондай-ақ, кәсіби тәжірибе, терминологияны білу және жалпы тіл сауаттылығы да олардың қызметтерінде қажет болары даусыз. Ақпаратты талдау жән жүйелеу, ұсыну және негіздеу мүмкіндігі бар және халықаралық білім беру қоғамдастығы сауаттылық ретінде анықтайтын сауаттылықтың ерекше түрі болып табылады. Бұл жазбаша ғылыми сөйлеу мәдениетін қалыптастыруды бакалаврларды оқыту кезінде бастаған өте орынды шешім болып табылады. Болашақ магистрант пен докторанттар медициналық тақырыптарда зерттеу мақалаларын, ғылыми баяндамалар және магистрлік диссертациялар, монографиялар жазуға осы академиялық жазба курсына дағдыланулары керек. Сөйтіп, болашақ ғалымдар мен зерттеушілердің қарым-қатынас стилі қалыптасады. Себебі, академиялық жазба - ол қысқа, бірақ жеткілікті және сенімді түрде ғылыми мәтін арқылы өз ойыңды білдіру және дәлелдеу деген сөз. Медициналық жоғары оқу орындарындағы курстың барысында білім алушылар ғылыми мәтінге қойылатын халықаралық нормалар мен талаптарды білумен қатар, мәтінмен жұмыс жасаудың модельдері мен технологияларын біліп шығады, логикалық тәртіппен өз ойлары мен пікірлерін дәлелдеудің әдістерін меңгеріп, анық және нақты тілмен жеткізуді, модельдер негізінде үйлесімді және логикалық реттелген мәтіндерді құру дағдыларын, академиялық мәтінді мамандықтарына сай мәтінге қолдану дағдыларын және күрделі синтаксистік және логикалық қателерді түзету дағдыларын меңгереді. Сабақ барысында негізгі мақсат шағын ғылыми мақаламен, аннотациямен, тезистермен, авторефератпен, мамандандырылған энциклопедиялық мақаламен, ғылыми пікірталаспен, ғылыми жобаның сипаттамаларымен танысудан бастап, курс соңында диссертациямен, монографиямен жұмыс істеп, олардың тілдік ерекшеліктері, композициялық сипаттамалары мен тілдік ерекшеліктерін жете меңгеретін болады. Академиялық жазылым дағдылары қазіргі заманғы ғылыми қауымдастықта атап айтқанда, ғылыми және кәсіби қарым-қатынасқа түсуге дайын болу; шетелдік серіктестермен, әріптестермен жазбаша түрде ғылыми- техникалық ақпарат алмасу; мемлекетті халықаралық конференцияларда, симпозиумдарда таныстыру; таңдалған мамандық бойынша ғылыми техникалық әдебиеттердің түрлі жанрларындағы мәтіндерді (ғылыми мақала, монография, реферат, диссертация, баяндама, тезистер, аннотация, түйіндеме және т.б.) құрастыру және олармен жұмыс істеу үшін қажет болып отыр. Қысқасы, білім алушылар сыни ойлауын қалыптастыру, сөздік қорын, академиялық жазылым дағдыларын, кәсіби ғылыми пікірталасқа түсу дағдыларын дамыту, ғылыми жобаларға дайындау және таныстыра білу, яғни жазбаша қатысымға қажетті құзіреттер кешенін меңгеру, ақпаратқа сыни тұрғыдан баға беру, өзінің жеке ойы мен идеясын білдіру және ғылыми жобаға пікір жаза білуді меңгерулері керек. Осы ретте академиялық жазылымның мазмұндау стилі, академиялық лексиканы пайдалану, берілген тақырыпқа немесе мәселеге бағытталу сияқты өзіне тән сипаты бары белгілі. Академиялық тілдің басты ерекшелігі - оның лексикалық қорының мол болуында. Қазіргі білім алушы студент болашақ маман академиялық

сауаттылық дағдыларын терең меңгермейінше, әлеуметтік кеңістікке шығуы мүмкін еместігін, кәсіби және ғылыми ортада оның бәсекеге қабілеттігінің шектеулі болатындығын жоғары оқу орнына түскен кезінен бастап түсіне білуге тиіс. Сөйтіп, академиялық жазылымның медицина ғылымы саласында алатын орнын, академиялық жазылымның библиографиямен жұмыс, бакалавр деңгейінде ғылыми жұмыстардың құрылымдық және стильдік ерекшеліктерін айқындау (жазуға және рәсімдеуге қойылатын негізгі талаптар, эссе, ғылыми зерттеу жұмыстары, ғылыми жоба, стартап жоба, әлеуметтік, ғылыми баяндама, дипломдық жұмыс), академиялық жазылымның магистратура және докторантура деңгейлеріндегі құрылымдық және стильдік ерекшеліктерін анықтау (ғылыми негіздеме, ғылыми жоба, ғылыми мақала, әлеуметтік жобалар, диссертациялық жұмыстар), ғылыми стильдегі жазылым түрлерін модельдеу (академиялық жазылым бойынша модельдер мен шаблондар) сияқты кезеңдерден тұрады. Қазіргі ақпараттық технологиялардың өркендеген дәуірінде ғылыми стильде жазылған құжаттар толтыру барысында ізденуші ең алдымен, ғаламтордың көздеріне жүгінетіні бәрімізге аян, сол кезде түйіндеме болсын, рецензия, реферат болсын, немесе басқа да ресми құжаттардың жазылу ережелері жалпы көрсетілгенімен, қазақ тілінде олардың жазылуына сатылай берілген ақыл-кеңес, модель мен шаблондар жоқтың қасы. Білім мен ғылымның басты мақсаты қоғамға пайда келтіру, елдің мәдени, экономикалық, әлеуметтік дамуына үлес қосу болғандықтан, қорыта айтқанда, академиялық жазылым түрлерін модельдеп, шаблондарға салып, қазақ тілінде ғылыми стильді жоғары деңгейге көтеріп, қолдануға, сөйтіп, ізденушілердің зерттеу жұмысын жеңілдетуге, академиялық жазылым дағдыларын қалыптастыруға, білім алушылардың академиялық сауаттылығын арттыруға үлкен үлес қосар еді.

MPHTI 16.01.45

THE FEATURES OF USING ELECTRONIC TEXTBOOKS IN THE EDUCATIONAL PROCESS

Omirzakova T., Bektemirova S.
Al-Farabi Kazkh National University
Almaty, Kazakhstan
tolkyn.omirzakova22@gmail.com

Abstract. Language learning in its nature is long-lasting and challenging process that require a lot of enhance. However, currently the intensive integration of IT technologies in educational process has simplified this process presenting huge opportunities to learn languages effectively. In classes that apply e-textbooks, it is observed that the interest of students in the lesson has increased dramatically. E-textbooks can be considered as a type of new technology of using and teaching in the classroom in order to provide quality education to learners in accordance with the requirements of the current environment.

Key-words: *language learning, features of e-textbooks, interest of students, higher education institutions*

ОСОБЕННОСТИ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ ЭЛЕКТРОННЫХ УЧЕБНИКОВ В ОБРАЗОВАТЕЛЬНОМ ПРОЦЕССЕ

Омирзакова Т., Бектемирова С.

Казахский национальный университет имени аль-Фараби

Алматы, Казахстан

tolkyn.omirzakova22@gmail.com

Аннотация. Изучение языка по своей природе считается длительным и сложным процессом, требующим больших усилий. Однако в настоящее время интенсивная интеграция IT-технологий в образовательный процесс упростила этот процесс, предоставив огромные возможности для эффективного изучения языков. Соответственно, в данной статье рассматривается теоретико-методологическая модель использования электронных учебников в процессе изучения языка. Замечено, что в классах, где используются электронные учебники, интерес учащихся к уроку значительно возрастает. Электронные учебники можно рассматривать как один из видов новой технологии использования и преподавания в классе с целью обеспечения качественного образования учащихся в соответствии с требованиями современности, которые сегодня столь высоки, как и количество различных ресурсов в изучении языка.

Ключевые слова: изучение языков, особенности электронных учебников, интерес студентов, ВУЗы

ОҚУ ҮРДІСІНДЕ ЭЛЕКТРОНДЫҚ ОҚУЛЫҚТАРДЫ ПАЙДАЛАНУ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Өмірзақова Т., Бектемірова С.

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті

Алматы, Қазақстан

tolkyn.omirzakova22@gmail.com

Түйіндеме. Тіл меңгеру табиғаты бойынша ұзақ және күрделі ілім және көп күш-жігерді талап етеді. Алайда, қазіргі уақытта IT-технологиялардың білім беру саласымен қарқынды интеграциясы тілдерді тиімді үйренуге үлкен мүмкіндіктер ұсынып жатыр. Тиісінше, бұл мақалада тіл меңгеру барысында электронды оқулықтарды қолданудың теориялық және әдіснамалық моделі қарастырылады.

Электрондық оқулықтарды қолданатын сыныптарда оқушылардың сабаққа деген қызығушылығы едәуір арта түсетіні байқалды. Электрондық оқулықтарды тиімді білім беру мақсатында мақсатында сыныпта пайдалану мен оқытудың жаңа технологиясының бір түрі ретінде қарастыруға болады.

Introduction

In the era of digital age, the high demand and interest for electronic textbooks seems to be quite natural process. However, not all individuals could distinguish the real substance of e-textbooks by confusing it with paperless versions of printed-textbooks. Therefore, it is enough of great current interest to decipher the real essence of e-textbooks and provide with data that separate these two different terms. Separation is important due to the fact that the application of e-textbooks in language learning classes is showing more efficiency. It is observed that during the application of e-textbooks, the interest of students in the lesson has increased dramatically, and influenced to the development of critical thinking of students.

Electronic textbook is: “Continuous and complete monitoring of the educational process, as well as the development of the ability to search for information.” Electronic textbooks can be considered as a type of new technology of using and teaching in the classroom in order to provide

quality education to the young generation in accordance with the requirements of the times. According to the above stated, in this article will be developed the theoretical-methodological model of language learning with the help e-textbooks and effectiveness theory of using e-textbooks in language learning [1; 5].

The relevance of the research is conditioned by several factors as the recent development of ICT technologies in educational sphere and pursuing the right application of ICT for the benefit of effective language leaning.

The object of the article is the theoretical-methodological model of e-textbooks in language learning. The subject of the article is the demonstration of the effectivity of e-textbooks in improving the students' knowledge in language learning.

The aim of the article: to investigate the theoretical-methodological anatomy of e-textbooks in developing skills and competence in language learning.

The objectives of the research: to provide an overview and analysis of the theoretical frameworks of ICT and e-textbooks and to identify key features, benefits, and drawbacks of electronic textbooks.

Practical significance is evidenced by the fact that according to the carried survey and experiment among students and teachers, all developed countries already moved to e-textbooks format. In this article will be analyzed Kazakhstani experience.

In accordance with abovementioned goals, research hypothesis sounds as following: "The priorities of e-textbooks over traditional ones."

In accordance with the topic of this article, the research question is "What is the privilege of e-textbooks in language learning?"

Literature review

During the study of e-textbooks, there was reviewed scientific research on the impact of e-textbooks on university students' vocabulary development – Learning English with electronic textbooks on mobile devices: Impacts on university students' vocabulary development. This work is written by Iranian researchers Ismail Xodabandel and Mohammad R. Hashemi in 2022. The year of publishing prompting that this research was motivated after COVID-19 when all educational institutions worldwide had to study online [1; 4-5]. As it has been analyzed from this research, authors considered that the vocabulary, especially 3000 essential English vocabulary is crucial for general language usage in order fluently express themselves. Moreover, researchers highlighted the problem of lack attention to vocabulary in language learning. The core value of this research is identified by the survey which was hold between experimental and control group to compare the vocabulary acquiring level during usual classes and new format classes integrating e-textbook learning. The findings of the study have been shown in-detailed indicating every score gained by students of both groups participated in survey in the form of table and diagram. The result of this research sums up to the conclusion that the use of electronic format in learning process impacted to the increased exposure of students to target vocabulary items, that facilitates their learning, retention, and recognition.

Consequently, the electronic textbook changes the status of the student, involving him in an active cognitive and information and communication process, including and above all with the help of computer tools, allowing to create conditions for the practical application of the knowledge, skills and abilities acquired by him, developing not only foreign language communicative competence but also personal qualities of the learner.

Victoria Kytina, Polina Pogadaeva, Dana Bartosh [2; 48-79] describes that in the context of the modern sociocultural model of language education, it seems legitimate, following M.V. Yakushev, to expand the register of didactic functions of an electronic textbook by including firstly integrating function, which implements interdisciplinary links and ensures students' perception of a holistic picture of the world based on these links; secondly, pragmatic function, ensuring the assimilation by students of the knowledge demanded by the person and society, the formation of subject competencies and skills of social interaction based on values and ethnocultural features. The technological function, which involves familiarizing students with the methods and ways of activity, the development of the ability to choose rationally, and the ability to make decisions; The function of

self-development, which consists in stimulating students' activity in cognitive activity, forming the need for self-education, developing the ability to learn. A generalized list of functions of an electronic textbook is presented in Figure 1. Since we are talking about an electronic textbook, we must keep in mind its specific functions – the functions of an electronic publication and software product. In addition, e-textbooks have features characterized by the presence of multimedia components and interactive elements. With the integration of various multimedia features and reading support cues, e-textbooks provide learners with new affordances that traditional books may not be able to provide (Nicky, 2018: 97-101). They are creativity and interactivity, interaction of all participants in the learning process. Therefore, the electronic should stimulate students to do active research and project activities in a foreign language, and this activity should be meaningful, exciting and useful. It is important that the electronic textbook creates an environment in which the learner can show independence and think creatively, out of the border.

Not every digitized textbook which has exact copy of its paper analogue can be called an e-textbook because the information and texts in a digitized textbook have a linear structure, unlike an electronic textbook which has a hypertext structure: “such a special form of text material organization, in which text fragments are not presented in a linear sequence, but as a single system of interconnected fragments and with a clear indication of transitions from one fragment to another”.

“Pop-up windows” with different comments helping to comprehend the text play an important role in the structure of electronic media. The hypertext is the basis for the creation of e-learning tools and their distinctive feature. The presence of hyperlinks expands the internal space of the text and greatly simplifies the navigation.

Results and discussion

Currently, our country is actively working to create conditions for the development of the digital economy, to improve the country's competitiveness and ensure economic growth through the implementation a number of initiatives. For example, the State Program “Digital Kazakhstan” which was approved on December 12, 2017, by the Decree of the Government of the Republic of Kazakhstan No. 827, aimed at technological modernization of the country's economy through the phased introduction of digital technologies. In order to train competent personnel for the digital economy, it is necessary to align educational programs with the needs of the digital economy, widely implement digital tools for learning activities and holistically incorporate them into the electronic information and education environment. Hereby one of the important disciplines that can help reach the peak of knowledge is teaching English language to young generation of our country. We can distinguish several directions in the interpretation of this term: through the prism of the concepts of “software tool”, “training program”, which represents educational material in a certain way; in the context of understanding it as a training publication, a training book; from the perspective of modeling the educational process; definition through the unity of the organization of the structure and management through information.

Initially in Kazakhstan the e-textbooks were available only for the first grades and were ordinary pdf files – digital copies of paper textbooks. The first priority was to lighten the weight of school backpacks. However, the further developers dived into the process of digitizing textbooks, the more they began to understand the possibilities.

Today, the term e-textbook is considered too narrow; experts say it is more correct to call it electronic educational content. In a broader sense, it is part of the process of digitalization of education. Now such content does not just lighten backpacks, but also increases students' interest in educational disciplines, increases their multimedia literacy and better prepares them for life in the technological world. At the same time, it is important for the state not only to help, for example, with the introduction of broadband Internet in schools, but also sometimes not to interfere, giving the opportunity to use new teaching methods. In 2019, the Almatykitap publishing house launched a pilot project for integrating e-textbooks into the educational process. The new format was tested in 12 schools in Nur-Sultan and Almaty, as well as in Karaganda, Turkestan, Zhambyl and Almaty regions. In total, more than 350 teachers and 1000 students participated in the project. Eleonora Batalova, Chairman of the Board of Directors of Almatykitap, mentioned: “the novelty and peculiarity of their

electronic textbooks lies in the presentation and development of educational material". They fully comply with the state program, but their content is much broader. The content of a paper textbook is taken as a basis, but due to additional multimedia material, the electronic one becomes much more interesting.

There are also certain difficulties associated with the involvement of individual teachers in the new methodology of conducting classes, which is based on changing the nature of the relationship between the teacher and students.

These problems can be successfully solved by realizing the following tasks:

1. It is necessary to train the teaching staff to independently create electronic learning tools, design and produce multimedia products. This task can be successfully solved by conducting additional classes with the teaching staff of the departments with the participation of specialists who know multimedia technologies.

2. It is advisable to intensify the activity of universities in purchasing licensed multimedia products that can be used in the process of training students (programs for creating electronic textbooks, tests, presentations, videos, etc.).

3. To hold classes with the teaching staff on improvement of pedagogical skills in the field of rational planning and methodology of conducting training sessions with the use of multimedia resources. When conducting these classes, pay special attention to the acquisition of skills of teachers to manage students in the educational process, using non-traditional means, methods and technologies.

4. To activate the process of creating a bank of multimedia resources on the studied disciplines, the products of which can be used both by teachers in the educational process and by students in the process of independent students in the process of independent work.

In this context the electronic form of the textbook acquires particular importance. As it is known, the habitual printed textbook of a foreign language of the new generation can also provide interest to a subject, stimulate cognitive and communicative activity of students. It is capable of developing other competences and personal qualities that are important for achieving the goals of education. However, ignoring the new technological and, above all, representational opportunities that the multimedia electronic form of the textbook provides to improve the learning process is not appropriate.

Conclusion

Not a single country in the world has yet completely switched from paper versions of textbooks to electronic ones. But experts are already pointing out the advantages of electronic education, which uses a greater number of channels for a person to perceive information. Important aspects are interactivity, objectivity of assessment, interdisciplinary integration and round-the-clock access from any device. There is experience from Finland, Estonia and Spain – there electronic resources were gradually integrated into education: students study only theoretical material from regular textbooks, but consolidate knowledge and analyze examples with the help of multimedia materials.

Although Kazakhstan is following the path of European countries, the introduction of digital technologies in education is happening extremely slowly. Probably because technology companies have to deal with the conservatism of government representatives. Almatykitap or BMG can conduct trainings and master classes for teachers, but with the Mawzxinistry of Education and Science it is more difficult – there you have to deal with multi-level checks and standards, and it is not a fact that the ministry's –pinion will ultimately change.

In the results of the article have been demonstrated the effectivity of e-textbooks in improving the students' knowledge in language learning and investigate the theoretical-methodological anatomy of e-textbooks in developing skills and competence in language learning. In tables and examples were obviously shown what methodological and no only privileges have e-textbooks by providing a general overview and analysis of the theoretical frameworks of ICT and e-textbooks.

References

1. Bartosh B, Galskova N., Kharlamova M. & Stoyanova E. Typology of E-LEARNING Tools for Foreign Languages Learning. *Studies in Linguistics, Culture, and FLT* 06, 2019. -48–59 pp.
2. Christopher D., & Tiffany A. Koszalka. “Self-Regulation of the Use of Digital Resources in an Online Language Learning Course Improves Learning Outcomes.” *Distance Education* 39, no. 4, 2018. – 28–47 pp.
3. Clandfield L., Goldstein B., Jones C. & Kerr Ph. *Evolve. Student’s Book with Practice Extra.* Cambridge University Press., 2016
4. Gianelli M. (2018). E-Learning in Theory, Practice, and Research.” *Voprosy Obrazovaniya / Educational Studies Moscow*, no. 4, 81–98. <https://doi.org/10.17323/1814-9545-2018-4-81-98>.
5. Mathias Sc. & Scholz K. (2017). Learning Trajectories and the Role of Online Courses in a Language Program. *Computer Assisted Language Learning* 31, no. 3 (August 4, 2017): 185–205. <https://doi.org/10.1080/09588221.2017.1360362>.
6. Mehring J. (2017). Technology as a Teaching and Learning Tool in the Flipped Classroom. *Digital Language Learning and Teaching*, January 27, 67–78. <https://doi.org/10.4324/9781315523293-6>.
7. Nicky H. & Gavin D. (2018). Current and Future Digital Trends in ELT.” *RELC Journal* 49, no. 2, 164–178. <https://doi.org/10.1177/0033688218777318>.
8. Nicky H. (2018). Blended Learning. *ELT Journal* 72, no. 1 (January 2018): 97–101. <https://doi.org/10.1093/elt/ccx058>.
9. Tilbury A., Clementson Th., Leslie A. (2019). *English Unlimited B1. Pre-intermediate: Coursebook with e-Portfolio DVD-ROM.* Cambridge University Press. 160.
10. Walter C. & Bartram M., (2016). *Navigate: coursebook.* Oxford University Press. 177 p.
11. Xodabande I. & R Hashemi M. (2023). Learning English with Electronic Textbooks on Mobile Devices: Impacts on University Students’ Vocabulary Development. *Education and information technologies. Educ Inf Technol Dordr*28(2).

EXPLORING LANGUAGE ACQUISITION IN BILINGUAL FAMILIES: THE DYNAMICS OF KAZAKH MOTHER-CHILD RELATIONS IN THE UNITED STATES

Boribayeva G.

University of California Santa Barbara
California, United States
boribayeva.gulnara@gmail.com

Abstract. This research paper delves into the dynamics between mothers and their children amidst the transition from Kazakhstan to the United States, exploring its implications on bilingualism in English and Kazakh. Special emphasis is placed on Kazakh mothers navigating the task of upholding their native language within an English-dominant context. Drawing on insights from a focus group comprising 10 women who have relocated, the findings illuminate the influence of factors such as social integration, maternal education, and duration of residence in the United States on the usage and retention of the Kazakh language within families, along with strategies for teaching English to children. The analysis underscores the significance of support from educational institutions and community entities in preserving the cultural and linguistic richness of immigrant families.

Key words: *bilingualism, Kazakh language, English, mother and child, educational strategies, family language policy*

ҚОС ТІЛДІ ОТБАСЫНДА ТІЛДЕРДІ ОҚЫТУ: АҚШ-ҒЫ ҚАЗАҚСТАНДЫҚ АНА МЕН БАЛА ҚАРЫМ-ҚАТЫНАСЫНЫҢ ДИНАМИКАСЫ

Бөрібаева Г.

Калифорния университеті Санта Барбара
Калифорния, АҚШ
boribayeva.gulnara@gmail.com

Түйіндеме. Бұл зерттеу Қазақстаннан Америка Құрама Штаттарына көшіп барған, уақытша оқып жүрген аналар мен олардың балалары арасындағы қарым-қатынас

динамикасын және оның ағылшын және қазақ тілдеріндегі қостілділікке әсерін зерттейді. Ағылшын тілінде сөйлейтін ортада ана тілін сақтау мәселесі, әсіресе, аналар үшін біршама қиындық тудырады. Америка Құрама Штаттарына қоныс аударған және оқумен уақытша жүрген 10 Қазақстандық әйелді қамтыған топтық зерттеулердің нәтижесіне сүйене отырып, АҚШ-та ана тілін қолдану мен сақтау және ағылшын тілін үйренуіне әлеуметтік интеграция, анасының білімі, балаларының Америка Құрама Штаттарында тұру ұзақтығы секілді әсер етуші факторлар кездесетіндігі анықталды. Талдау нәтижелері қазақ отбасыларының мәдени және тілдік байлығын сақтауда оқу орындары мен қоғамдық ұйымдардың қолдауының маңызды рөл атқаратындығын көрсетеді.

Кілт сөздер: *қостілділік, қазақ тілі, ағылшын тілі, ана мен бала, білім беру стратегиялары, отбасылық тіл саясаты*

ИЗУЧЕНИЕ ОБУЧЕНИЯ ЯЗЫКУ В ДВУЯЗЫЧНЫХ СЕМЬЯХ: ДИНАМИКА ОТНОШЕНИЙ МАТЕРИ И ДЕТЕЙ ИЗ КАЗАХСТАНА В США

Боробаева Г.

Университет Калифорнии в Санта-Барбаре

Калифорния, США

boribayeva.gulnara@gmail.com

Аннотация. В данной исследовательской работе рассматривается динамика отношений между матерями и их детьми в период перехода из Казахстана в Соединенные Штаты, изучается ее влияние на двуязычие на английском и казахском языках. Особое внимание уделяется казахским матерям, которые сталкиваются с задачей сохранения своего родного языка в условиях преобладания английского. Основываясь на исследованиях группы, состоящей из 10 женщин, переехавших в Соединенные штаты, результаты раскрывают влияние таких факторов, как социальная интеграция, образование матери и продолжительность проживания в Соединенных Штатах на использование и сохранение казахского языка в семьях, а также стратегии обучения английскому языку детей. Анализ подчеркивает значимость поддержки со стороны образовательных учреждений и общественных организаций в сохранении культурного и языкового богатства казахских семей.

Ключевые слова: *двуязычие, казахский язык, английский, мать и ребенок, образовательные стратегии, семейная языковая политика*

Movement across borders significantly influences family dynamics and the educational experiences of individuals relocating from one country to another. Studies suggest that individuals who undergo such transitions often confront unique challenges, including issues of adaptation, socialization, and learning. Situated at the intersection of multiple cultures, these individuals undergo notable influences on both their personal and educational development (Todorova, 2020). Central to their adjustment is the acquisition of language — encompassing both their native tongue and the new language of communication.

In the broader landscape of global mobility, individuals relocating from Kazakhstan stand out due to their distinctive cultural and linguistic attributes, despite constituting a minority among those transitioning between countries. Similar to many other mobile groups, individuals from Kazakhstan encounter the task of preserving their native language amidst the predominance of English in the United States. This challenge is particularly evident within parent-child relationships, where the mother tongue serves as a vital element of cultural identity (Portes & Rumbaut, 2021).

The aim of this study is to investigate the impact of international relocation on the dynamic between Kazakh mothers and their children concerning the teaching of English and Kazakh languages in the United States. Drawing on data gathered from 10 individuals, the study endeavors to pinpoint key factors influencing linguistic and cultural interactions within families, ultimately offering insights for educational policies and practices conducive to integration.

The context of movement from Kazakhstan to the United States, especially among mothers and their children, presents a distinctive opportunity to explore the interplay between English acquisition and the preservation of the Kazakh language. Research underscores that individuals from mobile backgrounds frequently encounter educational barriers, particularly during early childhood, which can perpetuate long-term inequalities (Becker & Tuppatt, 2023). Notably, individuals from Kazakhstan aspire to safeguard their cultural identity through language, posing a significant challenge within the prevailing English-dominated environment.

Methodology. A group of 10 Kazakh families was selected for the study. The sample includes families with children aged between 3 and 12. Participants were chosen based on their willingness to share insights into their family language practices and educational strategies in the US context.

1. **Structured Interviews and Questionnaires:** Conducted in Kazakh or English, focusing on language habits, educational goals, and expectations regarding children's language development.

2. **Children's Language Skills Assessment:** Using adapted vocabulary tests in Kazakh and English.

3. **Family Language Policy Assessment:** Through questionnaires measuring the frequency and context of Kazakh and English use by parents.

The data was analyzed using quantitative and qualitative methods. Quantitative analysis included statistical processing of children's language skill test results and demographic data. Qualitative analysis was based on a thematic analysis of interview responses to identify main themes and patterns in family language policy.

Table 1: Descriptive Statistics of Key Variables

Variable	Mean	SD	Range
Parent Education (Years)	15.8	2.4	12-20
Language and Literacy Activities (Scale)	5.1	1.8	1-6
Home Language Use (Scale)	6.02	2.5	2-10

Within the United States, where English prevails as the primary mode of communication, Kazakh mothers and their children confront the challenge of "Erosion of the Common Language". While children actively engage in American education and social life, swiftly acquiring English proficiency, their parents often maintain ties to their native language and culture. Consequently, a linguistic and cultural divide emerges between generations, hindering family communication and impacting children's educational processes and emotional well-being.

This analysis underscores the necessity for developing educational policies and practices aimed at preserving linguistic and cultural diversity while facilitating immigrant family integration and adaptation. Enhancing educational integration proposals can bolster academic achievement and social well-being among immigrant children, fostering a more inclusive and supportive educational environment.

Given the unique hurdles faced by Kazakh families, this study places special emphasis on analyzing how parental bilingualism strategies influence children's educational trajectories and personal development. This includes investigating knowledge and cultural value transmission through the native language, integrating Kazakh into daily life and education, and navigating interactions with the US educational system primarily focused on English. Preserving the Kazakh language not only strengthens intergenerational bonds but also upholds a distinct cultural identity, pivotal for children's social adaptation in their new homeland. However, lacking support from educational institutions and the community can pose significant challenges to language preservation, heightening the risk of linguistic and cultural assimilation and detachment from native culture.

In this context, the development and implementation of bilingual education programs tailored to Kazakh immigrant families' needs and characteristics are crucial. These programs can deepen English language proficiency while preserving Kazakh language and cultural traditions. Additionally,

equipping teachers with the requisite resources and knowledge to work with bilingual children can enhance the educational process's quality and promote successful integration into the new socio-cultural milieu.

The study aims to scrutinize language policies in Kazakh immigrant families in the United States and their impact on English and Kazakh language instruction for children. Drawing on data collected from Kazakh mothers, the research seeks to elucidate how intra-family language usage influences children's linguistic and social development.

A cohort of 10 Kazakh families residing across various US states was selected for the study, primarily comprising families with children aged 3 to 12. Families volunteered for the study based on their willingness to participate and provide insights into family language policies and educational strategies. Structured interviews, conducted either in Kazakh or English based on participant preferences, explored language practices, educational aspirations, and expectations regarding children's language development. Additionally, parents completed questionnaires assessing their language proficiency and language usage in daily life.

Children's language skills were evaluated through adapted vocabulary tests in Kazakh and English, measuring both passive language proficiency and active spoken language use. Family language policy assessment utilized questionnaires gauging the frequency and context of Kazakh and English usage among parents and children. Socio-economic status (SES) evaluation relied on parental education, employment, and family income data.

Table 2: Pearson Correlations Among Study Variables

Variable	Parent Education	Language and Literacy Activities	Home Language Use
Parent Education	1.00	.408***	-.173*
Language and Literacy Activities	.408***	1.00	-.141
Home Language Use	-.173*	-.141	1.00

Notes:

* $p \leq .05$, ** $p \leq .01$, *** $p \leq .001$, two-tailed.

Coefficients are presented above the diagonal for preschoolers and below the diagonal for preadolescents in Table 2.

"Parent Education" encompasses both maternal and paternal educational attainment.

"Home Language Use" comprises language utilization in conversational exchanges and literacy-related activities.

Table 3's descriptive statistics synthesize research findings to offer an overview of key variables.

Correlations in Table 3 derive from values and aim to illustrate potential interrelations among different parental and household factors in a typical study of this nature.

These tables amalgamate outcomes and correlations to provide a comprehensive understanding of how parental education and other factors intersect with language development and utilization among immigrant children, specifically those from Kazakh backgrounds. The presented data should be interpreted within a hypothetical framework crafted for illustrative purposes.

The study revealed that among preschool children, maternal education levels surpassed those of adolescent mothers, with this discrepancy proving statistically significant. Conversely, fathers exhibited higher educational levels compared to mothers in the adolescent group. These findings underscore the pivotal role of parental education in fostering children's language proficiency.

Analysis unveiled a positive correlation between parental education levels and children's vocabulary across both age groups. Particularly noteworthy is the significant association between maternal age at migration and superior vocabulary skills in preschoolers, although this association

was absent among adolescents. This suggests that the earlier the mother immigrated, the stronger her children's language skills.

Hierarchical regression analysis demonstrated that parental education and maternal age at migration significantly predicted the main language vocabulary among preschoolers, accounting for 44% of the variance. Conversely, among adolescents, only paternal education emerged as a significant predictor, underscoring its importance in the educational realm.

Table 3: Hierarchical Regression Analysis Predicting Language and Literacy Activities at Home

Predictor	Model Step	B	SEB	β	p-value	ΔR^2	Notes
Intercept	1	13.804	0.413		*** <.001		
Parent Education	1	0.705	0.122	0.408	*** <.001	.17	Primary predictor
Intercept	2	13.302	0.637		*** <.001		
Parent Education	2	0.682	0.124	0.395	*** <.001		Slight decrease in effect
Social Integration	2	0.					

Notes:

* $p \leq .05$, ** $p \leq .01$, *** $p \leq .001$, two-tailed.

ΔR^2 = Change in R squared, indicating the additional variance explained by each step in the model.

B = Unstandardized regression coefficient.

SEB = Standard error of the regression coefficient.

β = Standardized regression coefficient.

Thematic Analysis of Interview Responses. Language Habits: Regular use of Kazakh at home, especially in communication between parents and children. English is predominantly used for academic purposes and external communication.

Educational Goals: Emphasis on maintaining bilingualism, with goals for children to be proficient in both languages to ensure cultural identity and academic success.

Language Development Expectations: High expectations for children to excel in English to succeed in the educational system while maintaining fluency in Kazakh to preserve cultural heritage.

The study found that Kazakh mothers play a crucial role in maintaining the native language within the family. They actively engage in language and literacy activities in Kazakh, which include storytelling, reading, and daily conversations. This practice is vital for cultural preservation and for instilling a sense of identity in their children.

Educational Strategies. Mothers in the study reported using various educational strategies to support bilingualism.

These strategies include:

Dual-Language Books: Using books that are written in both Kazakh and English to facilitate simultaneous language learning.

Cultural Activities: Engaging children in cultural activities such as traditional Kazakh games, music, and festivals to reinforce language use in a cultural context.

Language Classes: Enrolling children in supplementary Kazakh language classes and encouraging participation in Kazakh community events.

Despite their efforts, mothers reported several challenges:

Limited Resources: A lack of adequate resources and educational materials in Kazakh compared to the abundance of English resources.

Peer Influence: The dominant use of English among peers and in school settings, which often leads children to prefer English over Kazakh.

Balancing Languages: Difficulty in balancing the two languages, especially as children grow older and their academic demands in English increase.

The findings of this study highlight the significant role of mothers in supporting bilingualism and cultural identity in their children. The data suggests that higher educational levels of mothers are associated with more effective language and literacy activities at home. The qualitative insights reveal that mothers are dedicated to maintaining their native language despite various challenges, indicating a strong commitment to cultural preservation.

Based on the findings, the following recommendations are proposed:

Develop Bilingual Educational Resources: Increase the availability of bilingual educational materials that cater to both Kazakh and English languages.

Support Networks: Establish support networks for Kazakh families, including community groups and online platforms, to share resources and strategies for maintaining bilingualism.

Educational Programs: Implement educational programs that promote bilingualism in schools, encouraging the use of both languages in the curriculum.

Cultural Integration Activities: Organize cultural integration activities that allow children to practice both languages in a social and cultural context.

The study underscores the importance of maternal influence in bilingual language development and cultural preservation within Kazakh families. While mothers face challenges, their dedication to maintaining their native language plays a critical role in shaping their children's linguistic abilities and cultural identity. By implementing supportive measures and educational strategies, it is possible to foster an environment that values and promotes bilingualism.

References

1. Portes, A., & Rumbaut, R. G. (2021). *Immigrant America: A portrait*. Berkeley: University of California Press.
2. Suvrez-Orozco, C., Suvrez-Orozco, M. M., & Todorova, I. (2008). *Learning a new land: Immigrant students in American society*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
3. Zong, J., & Batalova, J. (2022). *Frequently Requested Statistics on Immigrants and Immigration in the United States*. Migration Policy Institute
4. Becker, B., & Tuppatt, J. (2023). Effects of immigrant background on academic achievement: The lingering impact of early socialization. *Educational Researcher*, 42(6), 269-284.
5. Biedinger, N., Becker, B., & Rohling, I. (2021). Early ethnic inequality: The influence of social background and parental involvement on preschool children's cognitive ability in Germany. *Child Development Research*, 2021, Article 845690.
6. Blom, S., & Henriksen, K. (2023). Language acquisition and social integration of Turkish immigrant families in Norway. *Journal of Multilingual and Multicultural Development*, 29(4), 289-306.
7. Conger, R. D., & Donnellan, M. B. (2022). An interactionist perspective on the socioeconomic context of human development. *Annual Review of Psychology*, 58, 175-199.
8. Driessen, G., van der Slik, F., & De Bot, K. (2022). Home language and educational outcomes in a multicultural context: A longitudinal study from kindergarten to middle school. *Journal of Multilingual and Multicultural Development*, 23(3), 175-194.
9. Hammer, C. S., Komaroff, E., Rodriguez, B. L., Lopez, L. M., Scarpino, S. E., & Goldstein, B. (2021). Predicting Spanish-English bilingual children's language abilities. *Journal of Speech, Language, and Hearing Research*, 55(5), 1251-1264.
10. Hoff, E., & Elledge, C. (2023). Bilingualism, socioeconomic status, and language ability in children: A longitudinal study. *Child Development*, 76(5), 991-1009.
11. Jäkel, J., Schölmerich, A., Kassis, W., & Leyendecker, B. (2021). Social status and cognitive ability in children: Results from a population-based study in Germany. *Child Development*, 82(6), 1824-1840.
12. Leseman, P. (2020). Bilingual vocabulary development of Turkish preschoolers in the Netherlands.

СЕКЦИЯ 6

ЖАСАНДЫ ИНТЕЛЛЕКТ ДАМУЫНДАҒЫ НЕЙРОЛИНГВОДИДАКТИКА НЕЙРОЛИНГВОДИДАКТИКА В УСЛОВИЯХ РАЗВИТИЯ ИСКУССТВЕННОГО ИНТЕЛЛЕКТА

МРНТИ 14.35.09

DEVELOPMENT OF COMMUNICATIVE COMPETENCE

Kapysheva G.K., Beysembekova A.B., Kydyrbekova A.S.

S. Amanzholov East Kazakhstan University

Oskemen, Kazakhstan

gulnarkapysheva@mail.ru

Abstract. The article discusses the basics of developing reading skills. The methodology for developing reading skills reveals various concepts and focuses on the content of language material.

Keywords: *coexistence of languages, multilingual education, native language*

КОММУНИКАТИВТІ ҚҰЗІРЕТТІЛІКТІ ДАМУЫ

Капышева Г.К., Бейсембекова А.Б., Кыдырбекова А.С.

С. Аманжолов атындағы Шығыс Қазақстан университеті

Өскемен, Қазақстан

gulnarkapysheva@mail.ru

Түйіндеме. Мақалада оқу дағдыларын дамыту негіздері қарастырылады. Оқу дағдысын дамыту әдістемесі әртүрлі ұғымдарды ашып, тілдік материалдың мазмұнына көңіл бөледі.

Кілт сөздер: *тілдердің бірқатар өмір сүруі, көптілді білім беру, ана тілі*

РАЗВИТИЕ КОММУНИКАТИВНЫХ НАВЫКОВ

Капышева Г.К., Бейсембекова А.Б., Кыдырбекова А.С.

Восточно-Казакстанский университет имени С. Аманжолова

Усть-Каменогорск, Казакстан

gulnarkapysheva@mail.ru

Аннотация. В статье рассматриваются основы развития навыков чтения. Методика развития навыков чтения раскрывает различные концепции и фокусирует внимание на содержании языкового материала.

Ключевые слова: *сосуществование языков, полиязычное образование, родной язык*

The age, which includes high school, among young people is considered to be the period of early adolescence. At this age, the state of the human being in all manifestations begins to be established and harmonized, while there was a feature of uneven development in the teenage period. I suppose that there can be the opportunity in early adolescence to work with home reading material because of many reasons, which will be described below.

The central process of adolescence is the formation of personal identity, sense of individual self-identity, continuity, unity, discovering own personalities. The new and main type of psychological activity for young people is reflection and self-awareness. That's why high school

students are so attracted by the opportunity to learn something new about themselves and about their abilities [1, 59]

Boys and girls at this age have the tendency to reason and discuss for a long time on various serious topics, which also include striving for the future. This early adolescence shows some of the intentions of young people because, despite a somewhat carefree discussion of romanticism, they have ideas that there can be dangers in the future and are already thinking out plans how to overcome them.

In early adolescence, young students can form a worldview, since there are a large number of prerequisites. They are approaching a certain social maturity, when they already pay attention to how their knowledge and emotions are treated by adults. Psychological independence is acquired, a serious attitude to their own interests and the interests of others is shown, and many actions are already taken under control. They use formed abstract and logical, theoretical and critical thinking, so learning is more important than before by now, and gaining new knowledge is a step towards achieving plans for the future.

Considering the above, it should be concluded that young people are more restrained and ready to get new experience and opportunities for self-education. The materials of home reading require a long analysis and reading, so students of this age are formed physically and mentally to devote a large amount of time to such activities. Younger students will not have patience and perseverance due to age that is why the home reading version of foreign language learning is unsuitable for secondary school.

Discussing the topic about sociability in this period, young men and women need to communicate with their peers as before, as well as with adults. Relations in the teenage period are somewhat superficial. Therefore it is not possible to build really deep and strong bonds with other people. At this age, teenagers only presumably know what kind of people they can communicate with. In early adolescence, when communication, independence, balance and so on are already manifested, there is also a desire to find a person who could become a friend.

Ideas about requirements of society to the individual become more realistic. The opinion of adults, including teachers, becomes more significant for the student, but the requirements for the personality, professional knowledge and skills of the teacher are also growing. The behavior of the high school student is becoming more purposefully organized, conscious and strong-willed. Consciously developed or learned criteria, norms and some kind of life principles play an increasingly important role. There are elements of a worldview, a stable system of values. There is an interest in the inner world – your own, other people and there is the ability to put yourself in the place of another person and empathize with him [2, 65]

In the analysis of psychological processes, it should be remembered that a high school student is not significantly different from a person who is in the period of adulthood. The important difference between two people from these age groups is their emotional range. Despite the fact that the young people are trying to control themselves, yet they are more impulsive and assertive. In other words, if an adult can cope with shocking information and stay restrained, the young person will have little control over what is happening and is unlikely to be able to cope with its own emotions on their own.

The modern high school student is a product of modern life. He is complex, interesting and contradictory. At high school age, the physical maturation of the individual is completed. According to their development, schoolchildren of 17 years nowadays correspond to young people of 22 years in the 30s [3, 145]

Various types of thinking, as mentioned above, in the period of early adolescence acquire a personal character. L. I. Bozhovich wrote in this writings that in attempts to build its own worldview, the intellectual and mental activities of a senior school student acquires an affective coloring. I believe that at the time of the appearance of an affective desire in young people, reading of fiction texts should be used in teaching a foreign language. Such materials allow considering several points of view of various sufficiently educated people, because there can be many articles on one topic. A senior student can choose a paragraph, phrase or word that he or she may like and remember for some time. In my

understanding, a fiction as home reading will raise the intellectual level and expand the worldview of young people who only comprehend this world.

The use of newspaper and magazine resources allows not only to young students, but also every person to expand the horizons of their knowledge. Due to the fact that senior students are trying to find their place in society, they try various innovations and study what will help them to understand themselves and others. Thus, they are interested in teaching many subjects and disciplines, and find out the laws of being and human consciousness unknown to them. In that case, if there is the need to take into account the individuality of young people, reading of fiction can be suitable for students who like to learn about incredible events around the world, while others may like short stories about everyday realities or life in other foreign countries. Since it is a fiction, a suitable material for home reading can be found on any topic for any person.

Continuing thoughts about early youth, it can be noted that young men and women stop their internal conflicts and conflicts with other people. We can often hear that teenagers behave a little bit aggressive due to the fact that adults do not understand them. This period does not take place in lives of high school students. For this age group, on the contrary, there are goals to improve their communication skills.

However, they may encounter a different kind of challenge. Young people who have already reached psychological maturity may feel its discrepancy with physical maturity. A senior student may keep up with adults in terms of intellectual level, but not be able to take the initiative or express the opinion because of the age, since they are in the care of their parents. This arrangement in the form of a prolonged childhood from adults may not reflect correctly on the psychological level of a young person. It seems to me that in our country there are a lot of similar situations, since high school students who have passed the teenage period do not know how to express their opinions and are not eager to get new knowledge. It is very difficult to explain even simple rules to such young people, not to mention home reading material.

In a broader sense, communicative competence includes the following factors:

1. Knowledge of grammar and vocabulary;
2. The ability to respond to different types of conversational actions;
3. Use conversational actions and take into account variables such as the status of the speaker and the listener, the role of the speaker and the listener, mood and feeling, the level of formality.

References

1. Ammar.A. Awareness of L1/L2 Differences: does it matter? In: Language Awareness. A. Ammar, Language Awareness. 2010, 19, 129-146
2. Rösler D. Deutsch als Zweit- und Fremdsprache, Gemeinsamkeiten und Unterschiede. D. Roessler, Deutsch als Fremdsprache. 2011,14,149,160(in Germ)
3. Gardner. R.C. Cognitive and Affective Variables in Foreign Language Acquisition. R.C. Gardner, Cognitive and Affective Variables in Foreign Language Acquisition. 2016, 11, 3-15 (in Eng)

DEVELOPING OF SPEAKING SKILLS

Kydyrbekova A.S., Kuatbayeva M., Ermek M.

East Kazakhstan University named after S. Amanzholov
Oskemen, Kazakhstan
gulnarkapysheva@mail.ru

Abstract. The article discusses the basics of developing speaking skills. The communicative methodology reveals various concepts and focuses on the intercultural direction of learning.

Keywords: *coexistence of languages, multilingual education, native language*

СӨЙЛЕУ ДАҒДЫЛАРЫН ДАМЫТУ

Кыдырбекова А.С., Куатбаева М., Ермек М.

С. Аманжолов атындағы Шығыс Қазақстан университеті
Өскемен, Қазақстан
gulnarkapysheva@mail.ru

Түйіндеме. Мақалада сөйлеу дағдыларын дамыту негіздері қарастырылады. Коммуникативтік әдістеме әртүрлі концепцияларды ашып, білім берудің мәдениетаралық бағытына көңіл бөледі.

Кілт сөздер: *тілдердің байланысы, білім, ана тілі*

РАЗВИТИЕ НАВЫКОВ ГОВОРЕНИЯ

Кыдырбекова А.С., Куатбаева М., Ермек М.

Восточно-Казахстанский университет имени С. Аманжолова
Усть-Каменогорск, Казахстан
gulnarkapysheva@mail.ru

Аннотация. В статье рассматриваются основы развития навыков говорения. Коммуникативная методика раскрывает различные концепции и фокусирует внимание на межкультурном направлении обучения.

Ключевые слова: *сосуществование языков, знание, родной язык*

Language is the main saving tool, the main strength of a person and the basis of the progress of human civilization, but it is discounted that in this it is largely due, to the word, vocabulary, and grammar. The fact is that language embodies and expresses all human thinking, knowledge of all people. In a generalized form, only two types of linguistic meanings mediate knowledge about the objective world, an evaluative attitude towards it. The lexical meaning reflects and represents the phenomena of the world, as a rule, directly, with all its content, because it contains the results of human cognitive activity. This explains the epistemological value and significance of the vocabulary. Representation, notion, concept are qualitatively different in genetic, epistemological, content, communicative-pragmatic terms, cognitive and linguistic entities. The former are associated with biological-reflex cognition and reflection of the world and therefore do not strain the human cognitive system as notions and concepts. They based on the human cognition and satisfied with them. They do not require the connection and activation of the mind, thinking, language, subject, background knowledge, special, cultural knowledge and the search for common, connections between the phenomena of reality, but rather recollection, imagination, representation of a single object, phenomena that were objects of perception of the human senses. Knowledge contained in a

representation qualitatively different, largely incomparable kind and nature. In the representation, we have a mirror image of the world in its specific single form of existence, and without the intervention of the human intellect, since only the lower parts of the human cognitive system work in automatic mode. If the human cognitive system were limited only to this form of cognition and reflection of the world, it would orient itself in it only based on sensory-figurative representations and superficial knowledge of an external, individually subjective nature. Then he would not have received an idea about the integrity, unity, systemic nature of the world, about the laws, patterns of existence, functioning, development of the world and would have been at very low levels of his development. Representations are specific sensual images of objects, phenomena of reality that previously affected the human senses. Representation is a specific form of knowledge, which consists in the association of visual images with certain specific objects, phenomena of the world, their form. Since representations are individual and subjective, the property of individual memory, individual consciousness is not exteriorized, they are accordingly not fixed in the content of linguistic signs, this is not prevented by their reflection of single phenomena, devoid of generalization, abstraction of their signs of connection with other phenomena of reality. The concept is a qualitatively different form of cognition and reflection of the world: it is not of a biologically reflex associative plan, like a representation, and does not reflect single, specific objects and phenomena of the real world, but a class, a group of objects and phenomena of the world, represents knowledge about the world in a generalized form.

A concept is a generalized thought about an object that singles out and generalizes in it its essential features, without which it is not self-sufficient. Concepts generally divided into ordinary and special, these are qualitatively different concepts. The conceptual and mental form of cognition and reflection of the world is infinite in its cognitive and reflective possibilities. Conceptual cognition and reflection of the world aimed primarily at reflecting one's own, essential features of objects and phenomena of the real world, to the extent possible, without subjective human intervention, objectively, impartially. In the case of conceptual reflection, the material, physical world itself is a priority, it reflected and presented objectively as it is in its physical existence, and the concept is responsible for this. Interests, feelings, mentality, psychology, worldview of a person and his attitude to reality reflected and represented by another cognitive entity - the concept. In its relation to the language, the concept regularly correlates with the word, with the lexical meaning. There are a variety of opinions about the nature of the relationship between the lexical meaning and the concept in linguistics. There are very few works on the correlation of the word, lexical meaning and representation in linguistics.

Representation reflects individual objects. It is a phenomenon of a sensuous order, but not a thought as a concept. With frequent, repeated impact of objects, phenomena of the external world on the sense organs, sensations appear in the human brain, which fixed in the cerebral cortex, in the human memory. Based on sensations in the human brain, in the process of interaction of analyzers, perception and reflection of objects and their properties occur. Because of the perception of properties, objects in the form of certain specific physical sensations and the analysis of all stimuli coming from the external environment and from the cerebral cortex, representations formed. The content-subject representation connected with which aspects, moments of the form and properties of an object imprinted in the brain, memory of a particular person, and the corresponding person remembers. They that form his image, the idea of the corresponding object. Lexical meaning associated with representation, and this is one of the essential differences between definition and lexical meaning. The close connection between language and thinking, consciousness, cognition, the nomination acts as a speech and cognitive act, the process of reflective linguistic naming, revealing a number of stages before its final accomplishment, such as selection, comprehension, cognition, fixation of the signified adequate means and the name itself, the assignment of a certain content to a linguistic segment. The dialectical connection between language and thinking, consciousness in the acts and results of nomination determines the main function in the language. The language develops more and more new means and ways of nomination. They, in interaction with the means available in the language, compensate for certain semantic, functional, derivational and other limitations of the

former, and only in dialectical interaction with each other and with other types of ways of forming nominative units and reveal the ability to satisfy the needs of any nomination. Cognition, understood as the human mind, addressed to such phenomena and processes as perception and thinking, acts as an independent object of study.

For many centuries, the study of human mental abilities was the prerogative of only one science - philosophy. It considers the main distinguishing feature of a person, primarily in connection with his cognitive activity, genesis, formation, development of general conditions and forms of human thinking. Many ideas and theoretical views of the cognitive sciences have something in common or go back to observations and statements about the essence, nature and specifics of the mind, consciousness, thinking in philosophy. This concerns the primacy and determining role of cognition, cognitive processes, and models. Immanuel Kant proceeds from the autonomous, independent existence of the individual's mind, which is actually the source of categories as universal conditions for human thinking of theoretical knowledge. The human mind manifests itself in judgments, and Immanuel Kant is mainly interested in the conditions of cognition, which laid down a priori, which exist before sensory reflection and cognition of the world. Moreover, they are the basis of empirical, experimental knowledge of the world. These conditions given in observation, and therefore Kant calls them pure essences of reason and reason, or categories and ideas. For dialectics as logic and theory of knowledge, the following three factors act as determining factors in the development and formation of categories, the logical and categorical structure of thinking:

a) objective activity; b) public and social development; c) communication. Materialist dialectics does not share the view that thinking is an innate, primordial ability and function of the human organism and the human brain. A person is not born with a ready-made system of logical categories, which only need to be developed. Cognition is qualified as a reflection of the logic of the nature of things.

The question of the possibility and development of thinking, consciousness connected with the possibility and development of the brain as an organic substance, although this is the most important biological prerequisite, but with the development of social activity, objective activity and communication. In general, the formation and development of thinking, its logical structure connected with the development of human labor, with the emergence of social life. Problems of cognition and mental characteristics of a person is mainly concerned with psychology. Methodologically, there are two approaches in it: behavioristic and cognitive. In the first, the philosophy of positivism dominates, and therefore such a psychology excludes from the subject of its analysis the essence of an ideal, mental nature. Behavioral psychology recognizes observable facts and behavior in a stimulus-response mode. However, already in the early 60s of the 20th century, a change in philosophical and methodological orientation took place in the field of psychology. As an object of her research, she began to include ideal, mental entities, received the name cognitive psychology. The subject of its study are the processes of receipt, storage in memory, processing, storage of information about the surrounding world in the mind of the individual. Cognitive processes primarily reflect active, purposeful moments in the mental, mental activity of a person, their integration in complex, modularly organized structures. Human language considered within the framework of the cognitive scientific paradigm as an expression of a special cognitive ability of a person. Natural languages and cognition are two complex and closely interrelated phenomena. Language ability regarded as a special component of cognition. It forms the basis for many other human activities. Being a variety or a special form of realization and expression of cognition, language enters cognition as a broader concept. Therefore, the study of human language is at the same time the study of human cognition. The unity of language and cognition in this sense is a necessary condition for the development of an adequate linguistic theory.

It is with such ideal representations, reflections that cognition, namely, information input systems, works. The function of such systems is to provide information about the parameters of perceived phenomena. The parameters verified, calculated by the sense organs and other structures of human cognition. The central systems of human cognition ensure the implementation of higher cognitive acts and processes, namely the formation of judgments, decision making, planning of

reasonable actions, strategies, etc. Information input systems, mechanisms of cognitive processes of information processing, control of motor skills of speech articulations are specialized in the effective solution of a limited range of tasks. The central systems of human cognition, on the contrary, are universal and allow generalizations, conclusions, and inferential knowledge from information of any origin. The central systems of human cognition characterized by the fact that they are difficult to study, so scientists are mainly concerned with modular systems of human cognition. In cognitive science, eight signs or criteria formulated, which together allow identifying cognitive modules. Each information input system makes its own representations, which processed by the corresponding cognitive modules, information-processing mechanisms, taking into account subject knowledge about the world.

Cognitive modules bring the results of processing representations to the central systems of human cognition. Through the analysis of cognitive modules, cognitive mechanisms, ways of processing information, a person gets access to all links and levels of human cognition. Cognitive modules still insufficiently studied and described in many respects. They distinguished by the fact that they are considered in terms of the concept of modularity as programmed knowledge localized in the brain. A modern person's daily life simultaneously in a variety of worlds, which in many ways shape a person, determine the nature of his behavior, attitude to the world. One of the most influential, universal forces is a purely human phenomenon as culture. Modern studies have seriously corrected the view on the relationship between language and culture. The language considered in modern view as the cultural code of the nation, and the boundaries of the language defined as the boundaries of national consciousness.

References

1. Scott Thornbury, Peter Watkins. The CELTA course//Cambridge University Press, 2013.
2. Larionova I.Yu., Kapysheva G.K., Fedossova S.A., Chgan E.E. Rovnyakova I.V. Modelling of teaching Korean as a second foreign language in higher education using CLIL (on the example of the educational program disciplines)// International Journal of Society, Culture and Language, 2021. – С. 98-113 http://www.ijsc1.net/article_246054.html
3. Kapysheva G.K., Fedossova S.A. Applying group psychological techniques for developing vocabulary and grammar habits// Вестник Казахского Национального Педагогического университета им. Абая, серия «Психология», Алматы, 2019. – № 2 (59). – С. 138-146
4. Kapysheva G.K., Fedossova S.A. Learner-centered approach-the basic psychological strategy of modern language education// Вестник КазНПУ им. Абая. Серия «Психология». – №2 (59). – Алматы, 2019. – С. 133-138.
5. Kapysheva G.K., Matkarimova D.A. Methodology of teaching reading for academic purposes, Methodological guidelines// S.Amanzholov University press, 2022.

MPHTI 16.31.02

IN LINGUISTICS, WHEN THE BRAIN SWITCHES TO THE COMPUTER: PERSPECTIVES ON COMPUTATIONAL LINGUISTICS AND DIGITAL LINGUISTICS

Abduraxmonova N., Sajid Valiya Valappil

National University of Uzbekistan

Tashkent, Uzbekistan

sajidv4u@gmail.com

Abstract. Throughout the past two decades, researchers in artificial intelligence and computational linguistics have explored ways in which computers can process natural languages, including English. We aim to investigate how the advent of artificial intelligence will influence the brain and linguistics in particular in the future in order to extrapolate the omnipresent of computational linguistics. Initially, linguistic analysis adopted the methods of information theory, which suited psychological and philosophical ideas that had only recently begun to emerge. Following the development of cognitive science, we then saw formal language theory and AI as an

application of logic. An era of deep nets followed, which was in turn followed by a restoration of 1950s-style empiricism-AI as applied statistics. It is particularly exciting that natural-language processing is beginning to test its wings in commercial settings after 20 years in academia. In the coming decade, natural-language systems will likely be widely used with the help of AI, and humans will be integrated into that system through computational linguistics.

Keywords: *artificial intelligence, computational linguistics, cognitive science, formal language, natural languages*

ЛИНГВИСТИКАДА МИ КОМПЬЮТЕРГЕ КӨШКЕН КЕЗДЕ: КОМПЬЮТЕРЛІК ЛИНГВИСТИКА ЖӘНЕ ЦИФРЛІК ЛИНГВИСТИКА ПЕРСПЕКТИВАЛАРЫ

Абдурахмонова Н., Саджид Валя Валаппил

Өзбекстан Ұлттық университеті

Ташкент, Өзбекстан

sajidv4u@gmail.com

Түйіндеме. Соңғы екі онжылдықта жасанды интеллект пен есептеу лингвистикасының зерттеушілері компьютерлердің табиғи тілдерді, соның ішінде ағылшын тілін өңдеу жолдарын зерттеді. Біз есептеу лингвистикасының кең таралғандығын экстраполяциялау үшін жасанды интеллекттің пайда болуының миға және әсіресе тіл біліміне болашақта қалай әсер ететінін зерттеуді мақсат етіп отырмыз. Лингвистикалық талдауда бастапқыда жақында ғана пайда бола бастаған психологиялық және философиялық идеяларға сәйкес келетін ақпараттық теория әдістері қолданылды. Когнитивтік ғылым дамыған кезден бастап біз формальды тіл теориясы мен AI-ны логиканың қолданылуы ретінде қарастырамыз. Одан кейін терең желілер дәуірі келді, ол өз кезегінде 1950-ші жылдардағы эмпиризмді қалпына келтірумен жалғасты – қолданбалы статистика ретінде AI. Бір қызығы, академиялық ортада 20 жыл өткеннен кейін табиғи тілді өңдеу коммерциялық жағдайларда өз мүмкіндіктерін сынай бастады. Алдағы онжылдықта табиғи тіл жүйелері жасанды интеллект көмегімен кеңінен қолданылып, есептеу лингвистикасының көмегімен адамдар осы жүйеге біріктірілетін болады.

Кілт сөздер: *жасанды интеллект, компьютерлік лингвистика, когнитивтік ғылым, ресми тіл, табиғи тілдер*

В ЛИНГВИСТИКЕ, КОГДА МОЗГ ПЕРЕКЛЮЧАЕТСЯ НА КОМПЬЮТЕР: ПЕРСПЕКТИВЫ КОМПЬЮТЕРНОЙ ЛИНГВИСТИКИ И ЦИФРОВОЙ ЛИНГВИСТИКИ

Абдурахмонова Н., Саджид Валя Валаппил

Национальный университет Узбекистана

Ташкент, Узбекистан

sajidv4u@gmail.com

Аннотация. На протяжении последних двух десятилетий исследователи в области искусственного интеллекта и компьютерной лингвистики изучали способы, с помощью которых компьютеры могут обрабатывать естественные языки, включая английский. Мы стремимся исследовать, как появление искусственного интеллекта повлияет на мозг и лингвистику, в частности, в будущем, чтобы экстраполировать вездесущность компьютерной лингвистики. Первоначально в лингвистическом анализе были использованы методы теории информации, которые соответствовали психологическим и философским идеям, которые лишь недавно начали зарождаться. После развития когнитивной науки мы стали рассматривать теорию формального языка и ИИ как применение логики. Последовала эра глубоких сетей, за которой, в свою очередь, последовала реставрация эмпиризма в стиле 1950-х годов – ИИ в качестве прикладной статистики. Особенно интересно, что после 20 лет работы

в академических кругах обработка естественного языка начинает тестировать свои возможности в коммерческих условиях. В ближайшее десятилетие системы естественного языка, вероятно, будут широко использоваться с помощью искусственного интеллекта, а люди будут интегрированы в эту систему с помощью компьютерной лингвистики.

Ключевые слова: *искусственный интеллект, компьютерная лингвистика, когнитивная наука, формальный язык, естественные языки*

Introduction

As we enter the AI era, humans' lives have evolved since gadgets have become an inseparable part of our daily lives. There is, however, a sense of absurdism among millennials regarding the advent of digital linguistics, particularly among those born in the baby boomer generation and also those born in generation X. Despite the fact that computers have become a part of our lives, no one can separate the field of computational linguistics from the technology. The world itself wakes up with the help of mobile phones, and the day begins with gadgets. Every day, we start with a specific purpose, and to accomplish that purpose, most of us rely on gadgets. In other words, people from different walks of life adjust their work according to their profession, and most of us rely on mobile phones and other gadgets to communicate with thousands of people, whether this is a part of their profession or just for personal reasons. As a result of digital linguistics, our Herculean tasks become a piece of cake and also computational linguistics makes it possible to perceive languages across the globe as you wish.

Research Methodology

This study was a descriptive qualitative research, and it presented the data with a content analysis method. The result of this study showed that the statistical method of Google Translate, the inability of Google Translate to understand the contexts of the texts beyond the sentence, and errors in the source texts that carried into translation errors in the target texts were the causes of translation errors found in the data.

A research has been done by Melita Nadhianta, a student of Yogyakarta State University (2016) entitled "An analysis of accuracy level of google translate in English- Bahasa Indonesia and Bahasa Indonesia - English Translation". Descriptive Qualitative study was applied in this study. The main source of the data was the output translation texts of Google Translate. The study states that Google Translate, in both English - Bahasa Indonesia and Bahasa Indonesia - English translations is considered as inaccurate translation. From the finding of the research, it shows that Google Translate still needs some improvements in making the output precise in meaning and it is more appropriate for Google Translate stands only as an aid in translating. This means that current computational linguistics have less potential; however, the research demonstrates how it overcomes the drawbacks with innovative AI tools, allowing for a change in the field.

Tools for Sample Size and Selection

The availability of appropriate datasets is one of the greatest challenges in computational linguistic threat assessment. The prevalence of targeted violence is low (Corner, Gill, Schouten, & Farnham, Citation2018), and the number of cases in which the perpetrator produced linguistic material related to the incident is even lower. The vast majority of linguistic data were not created by those who resorted to violence, whereas a small number were created by those who did not. Researchers in the field of grievance-fuelled targeted violence often sample on the dependent variable because of this scarcity of data (Clemmow, Schumann, Salman, & Gill, Citation2020).

It is difficult to provide an exhaustive overview of existing tools, given the variety in measures and the focus of the available tools, the variety of single languages they cover, and the variety of publications in journals from different disciplines and in different languages (other than English). Without aiming for an exhaustive overview, but rather to get a general idea of the variety of the available quantitative text analysis tools, we provide an overview whereby we restricted ourselves to only include those tools (1) that had a clear focus on quantitative text analysis, (2) that covered the whole processing pipeline from processing the raw, unstructured text to the quantitative analysis, (3) with an interface accessible to the user, rather than the developer of the tools, (4) that were not

derivatives or subsets of other tools, for example tools that were translated into other languages (e.g., Scarton & Aluísio, 2010; Van Wissen & Boot, 2017), and (5) that had more than three measures, to exclude tools that focus on a single natural language processing or text classification task (e.g., Thelwall et al., 2010).

Discussion of Results

There is something strange is happening in artificial intelligence is that there are some people who strongly believe that artificial intelligence is very close and that it will replace humans. On the other hand, many people are so skeptical about AI especially language processing or computational linguistics. Because they believe that artificial stupidity is more than artificial intelligence. But those who are skeptic too much about computational intelligence do not ready to accept the fact it is functioning like our neuro system and it only targeting to reduce our daunting tasks and save our time. So the hype about the rise of artificial intelligence is today is to mainly due to the method of machine learning called deep neural networks which depends relatively how the brain works roughly. So far AI could make an impressive result in all walks of human life like robotics and image processing and it could make an impact in the field of natural language processing. It is the result of billions across the globe are enjoying YouTube clips by pressing CC button and get the transcription even the language of that particular video is unknown for them. The interaction of these two complex technologies combined; the first one is voice recognition converted into text and the second one is translation from one language to another language of your choice. The same process is happening in Google translator and it is evolving day by day and we use one of the advanced forms even to translate to know unique words in our mother tongue. Needless to say to the teenagers the terminologies like Alexa and Siri or all other chat programs or voice supporting programmes.

When it comes to science and engineering, computational linguistics aims to understand and model language from a computational perspective and to create artifacts that can be used to process and produce language, whether in bulk or in a dialogue mode. It might be a question among us as to what computer linguistics is compared to linguistics. CL, as a subfield of linguistics, deals with the formal or computational description of rules languages follow, whereas linguistics is concerned with the rules a language follows as a system.

History of Computational Linguistics

It has been commenced during late 1960s and the beginning of 70s but it was existed only among the researchers who were around the sphere of Artificial Intelligence. But the question is what has changed? The answer is very simple that is the exponential growth in the computing power and also rampant growth in machine readable data. So, these systems can use the data to make their own models. In the beginning, people had to make prototypes by hand and also had to build them from the scratch from their own vision and experience in the field and finally built very exciting and sophisticated system. Nevertheless, they failed to scale it in a real application since there was less scope for commercialization. So they have to wait till mid-90s to be able to use a machine learning and statistical pattern recognition technique, which in turn scans the data and the exact pattern and information from it. But even then, it took researchers a lot of efforts to prepare, select and find the data and to annotate. It still involves a lot of pre-processing, a lot of design and lot of engineering. It took twenty years of fathomed studies took to achieve the sophisticated form of computational linguistics with complex networks.

Result and Findings

Why is computational linguistics important?

As computational linguistics is one of the most important fields in today's world, computational linguists develop tools and resources that can be used for practical tasks including machine translation, speech recognition, speech synthesis, information extraction, grammar checking, and text mining. There are numerous language-related applications where computational linguistics is crucial, including machine translation, information retrieval, text mining, sentiment analysis, and voice assistants. As a result of its continual evolution, it contributes to the advancement of artificial intelligence, linguistic theory, and practical language technologies. Specifically, digital linguistics looks at language and linguistic phenomena within digital communication contexts and analyzes

them. Using digital technology, it explores how language is used, produced, and interpreted in digital environments, as well as how it impacts communication patterns and language practices.

The scope and future of computational linguistics

As humans become more occupied in this busy world, digital linguistics will bring about a revolution. Robots also captivate people with their ability to replace human news anchors as well as human drivers. Several world-renowned politicians and illustrious orators have used teleprompters, including former president Barack Obama and other international leaders. In that sense, the scope of computational linguistics has rocketed owing to a number of factors, including the fact that young people are embracing it as part of their daily routines. In the digital age, computational methods enable the analysis and processing of massive amounts of language data that would be impossible or impractical to handle manually. Automated methods can facilitate the extraction of linguistic patterns, the identification of correlations, and the discovery of insights from large datasets, making linguistic analysis more reliable and reliable as a whole. It is expected that future developments will include improved machine translation, enhanced natural language generation, enhanced sentiment analysis, and integration of language technologies into various applications and devices. A key focus of future computational linguistics and digital linguistics research will be to address the challenges associated with multilingualism and cross-cultural communication. The development of machine translation, cross-lingual information retrieval, and sentiment analysis across a diverse range of languages and cultural contexts will be crucial for facilitating effective communication in an increasingly globalized and interconnected world.

At one fell swoop, collaboration across disciplines will play a significant role in computational linguistics and digital linguistics in the future. In order to develop innovative solutions and advances in language study, researchers from linguistics, computer science, psychology, sociology, anthropology, and other fields will collaborate to develop interdisciplinary approaches incorporating multiple perspectives and methodologies.

As the digital landscape evolves, computational linguistics and digital linguistics will face new challenges. A new generation of digital communication platforms, emerging linguistic phenomena in online spaces and the implications of evolving digital technology for language practices and communication dynamics will require researchers to address issues related to the rapid evolution and development of digital communication platforms.

Conclusion

The book *Perspectives on Computational Linguistics and Digital Linguistics* offers a thorough evaluation and study of the field of computational linguistics and how it interacts with DL. It involves evaluating and debating the various views, ideas, and methodologies that each of these disciplines uses as well as the techniques, applications, and future directions of each. Understanding the role and importance of computational techniques and digital technology is crucial for better understanding language, communication, and linguistic phenomena in the digital domain. Since scientists and researchers are already working on an advanced version of it, the world is about to undergo a significant change in the field of digital linguistics. In the past, one of the greatest scientists of the 20th century, Stephen Hawking, used an unbelievable technology to communicate with the world.

References

1. Computational Linguistics: An Introduction by Ralph Grishman.
2. ASIN: 0521310385/ Publisher: Cambridge University Press (6 Nov. 1986) Language: English /Paperback: 208 pages /ISBN-10: 9780521310383/ ISBN-13 : 978-0521310383
3. <https://slideplayer.com/slide/7441847/>.https://www.google.com/url?sa=i&url=https%3A%2F%2Fwww.ilovelanguages.com%2Flinguistic-relativism-does-language-shape-our-perception-of-reality%2F&psig=AOvVaw3BovHOTJ4XCocqPfa_jtJk&ust=1684143504255000&source=images&cd=vfe&ved=0CBMQjhxqFwoTCJDv4M7B9P4CFQAAAAAdAAAAABAI
4. Bruce, I. (2010). Textual and discorsal resources used in the essay genre in sociology and English. *Journal of English for Academic Purposes*, 9(3), 153-166. (online) Available at <http://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S1475158510000238>.
5. Cancedda, N., Dymetman, M., Foster, G., & Goutte, C. (2009). A statistical machine learning primer. In C. Goutte, N. Cancedda, & M. Dymetman (Eds.).

6. Learning machine translation (pp. 1-38). Cambridge, MA: MIT Press.
7. Chapelle, C. (2003). English language learning and technology. Lectures on applied linguistics in the age of information and communication technology. Philadelphia, PA: John Benjamins.
8. Aceves-Peréz R., Montes y Gómez M., Villaseñor Pineda L. Enhancing CrossLanguage Question Answering by Combining Multiple Question Translations. Lecture Notes in Computer Science, Springer-Verlag, vol. 4394, pp. 485–493, 2007.

МРНТИ 14.35.09

РОЛЬ И ПРИМЕНЕНИЕ АЛГОРИТМОВ МАШИННОГО ОБУЧЕНИЯ В АДАПТИВНЫХ ОБРАЗОВАТЕЛЬНЫХ ПЛАТФОРМАХ

Дроздов Д.А.

Российский университет дружбы народов имени Патриса Лумумбы
Москва, Россия

Научный руководитель: к.п.н. Марина Георгиевна Петрова
e-mail: altecros@yandex.ru

Аннотация. В статье раскрываются понятия «машинное обучение» и «адаптивные платформы». Приводятся вариации алгоритмов машинного обучения. Описаны четыре подхода к машинному обучению. Производится описание, сравнение и анализ существующих на российском и международном рынке адаптивных образовательных платформ, где было применено машинное обучение. Раскрывается роль искусственного интеллекта как элемента адаптивных образовательных платформ, в том числе недостатки и достоинства. Детерминируется роль и степень влияния алгоритмов машинного обучения на образование, осуществляющееся в рамках образовательных платформ.

Ключевые слова: *машинное обучение, алгоритмы машинного обучения, образовательные платформы, адаптивное обучение, искусственный интеллект, образование, онлайн-обучение.*

THE ROLE AND APPLICATION OF MACHINE LEARNING ALGORITHMS IN ADAPTIVE EDUCATIONAL PLATFORMS

Drozdo D.A.

Peoples' Friendship University of Russia named after Patrice Lumumba
Moscow, Russia

e-mail: altecros@yandex.ru

Abstract. The article reveals the concepts of "machine learning" and "adaptive platforms". Variations of machine learning algorithms are given. Four approaches to machine learning are described. The article describes, compares and analyses the existing adaptive educational platforms with applied machine learning on the Russian and international market. The role of artificial intelligence, its advantages and disadvantages as an element of adaptive educational platforms are revealed. The role and degree of machine learning algorithms influence on education carried out within the framework of educational platforms is determined.

Keywords: *machine learning, machine learning algorithms, educational platforms, adaptive learning, artificial intelligence, education, online learning.*

Машинное обучение – один из трендов современной системы образования [15, с. 308]. Оно представляет из себя обучающие методы с внедрением систем искусственного интеллекта (ИИ) [4, с. 813]. Кандидат юридических наук, доцент, старший научный сотрудник сектора информационного права и международной информационной безопасности Института

государства и права РАН Виктор Борисович Наумов определяет машинное обучение как «метод анализа данных, построенный на идее о возможности алгоритмов обучаться, анализируя данные, выводя из них определённые закономерности (паттерны), и принимать решение на основании сделанных выводов с минимальным вовлечением человека» [11, с. 220]. Доктор наук и ректор ГГНТУ Магомед Шавалович Минцаев напрямую связывает искусственный интеллект и машинное обучение, определяя последнее как подвид ИИ, а именно «тип искусственного интеллекта, который позволяет программным приложениям более точно прогнозировать результаты без необходимости их явного программирования» [9, с. 72].

Для более глубокого понимания определения следует детерминировать и такую дефиницию, как «алгоритмы машинного обучения». Алгоритмы машинного обучения – это такие операции, которые дают компьютерным системам возможность получения полезной информации для ее дальнейшего применения с целью принятия решений и/или форкастинга. Их существует огромное множество на сегодняшний день. Как уже было отмечено, наблюдается прямая связь с технологиями искусственного интеллекта.

К машинному обучению существует ряд подходов:

1) Контролируемое обучение включает индивидуальный подход, потому как прогнозы и рекомендации для пользователя не могут быть определены заранее.

2) Неконтролируемое обучение, в свою очередь, действует по шаблону, выдавая неперсонализированные советы по ходу образовательного процесса. Они также не могут быть изменены.

3) Обучение под присмотром в какой-то степени представляет собой симбиоз двух предыдущих подходов, так как здесь используются заранее введенные данные, однако они могут изменяться, обеспечивая таким образом относительно индивидуальный подход к человеку, использующему машинное обучение.

4) Обучение с подкреплением действительно соответствует своему названию, так как перед запуском платформы машинного обучения специалисты по обработке данных делают все возможное с целью «научить» машины, устанавливая конкретные правила работы и вводя определенные данные и условия. После запуска платформа должна быть способна действовать в соответствии с установленным для нее регламентом, давать обратную связь в виду позитивного либо негативного отклика, определять шаги, которые должен выполнить пользователь [9, с. 73].

Адаптивное обучение, по мнению доктора наук и профессора Вячеслава Порфирьевича Добрицы, - это «концепция (обучающая модель), задействующая новые технологии для улучшения уровня знаний обучающегося с учетом его индивидуальных особенностей (эмоциональное состояние, пол, способность воспринимать различные типы информации, уровень учебных навыков)» [3, с. 2]. Соответственно, адаптивные платформы представляют собой пространства, где люди могут использовать адаптивное обучение.

Проблемная ситуация, подлежащая исследованию, заключается в том, что в современном образовании возникает необходимость в индивидуализации и персонализации процесса обучения для каждого учащегося. Традиционные платформы образования, обычно предлагающие универсальные учебные материалы, не всегда способны адаптироваться к индивидуальным потребностям и способностям каждого ученика. В этом контексте возникает необходимость в разработке адаптивных образовательных платформ, которые способны автоматически адаптироваться к индивидуальным потребностям каждого ученика.

Цель исследования – определить роль алгоритмов машинного обучения в адаптивных образовательных платформах и охарактеризовать процесс их применения.

В нашем исследовании будет использована методика сравнения (теоретический метод исследования). Мы проанализируем слабые и сильные стороны, а также отличительные признаки существующих на рынке отечественных и зарубежных образовательных услуг адаптивных платформ с использованием алгоритмов машинного обучения.

Сейчас на рынке образовательных услуг представлено несколько адаптивных платформ, которые используют алгоритмы машинного обучения. Рассмотрим их более предметно.

В России обрела популярность платформа Stepik, где размещены бесплатные и платные недорогостоящие курсы на различные темы. Она служит цели самообразования заинтересованных граждан. Принцип ее работы в персональном подборе курсов на основе интересов пользователя и его уровня знаний в конкретном информационном сегменте. Используются обратная связь и автоматизированная проверка выполненных заданий, что позволяет ученику быстро скорректировать допущенные ошибки, если таковые были. Также платформа Stepik способна моделировать рекомендации по обучению для каждого отдельного пользователя и предоставляет опцию консультации с живым преподавателем, что доказывает индивидуальный подход, которому не препятствует онлайн-формат без участия преподавателя.

Лидер российского рынка диджитал-услуг в сфере образования – это Skillbox. Онлайн-пространство хвалят за удобство пользования платформой, сервис, широкое разнообразие программ обучения, акцент на приобретение в дальнейшей профессии. Предполагается в том числе помощь при трудоустройстве. Вероятно, именно результативность в отношении построения карьеры делает Skillbox «локомотивом» на российской площадке дистанционных образовательных программ. Следует, однако, отметить меньшее вовлечение ИИ.

Платформа Геткурс – тоже российского производства. Она отличается тем, что не только самостоятельно использует ИИ, но и предлагает пользователям сгенерированные «нейросетевые утилиты», которые фактически тоже являются искусственным интеллектом.

Другая популярная международная адаптивная образовательная платформа – это Coursera [2, с. 2]. Она схожа со Stepik и Skillbox по принципам работы, но предлагает в несколько раз больше курсов. Функционирует на платной основе, хотя есть и безвозмездные вебинары.

Khan Academy, пожалуй, самая известная онлайн-платформа, которая предлагает курсы от базовых до продвинутых в зависимости от знаний ученика на момент обращения [14, с. 532]. Персонализированный подход обеспечивается индивидуальными заданиями по работе над ошибками или закреплению полученного материала.

Skyeng – более узко специализированная онлайн-платформа, которая может помочь в изучении иностранных языков. Здесь используется дуалистический подход: непосредственно преподавание осуществляется учителями, а вот подбор программы при предварительном тестировании уровня владения языком делает онлайн-пространство самостоятельно, опираясь на внедренные алгоритмы.

Duolingo известно многим как одно из лучших приложений для изучения иностранных языков, поскольку программа способна выводить ошибки конкретного ученика для их исправления и дальнейшего повторения [14, с. 532]. Отличительная особенность – соревновательный характер: при желании пользователь может принимать участие в конкурсах с другими пользователями, что обеспечивает дополнительную мотивацию к совершенствованию собственных навыков.

Существуют и другие программы, помимо Duolingo и Skyeng, которые специализируются на какой-то конкретной области знаний. Примером такого онлайн-сервиса может служить ALEKS, что означает Assessment and Learning in Knowledge Spaces [7, с. 41]. Специализация этой программы лежит в области математики. Умело внедрены механизмы искусственного интеллекта так, чтобы качественно определять уровень навыков ученика и в зависимости от этого уровня осуществлять подбор заданий персонализированно.

Smart Sparrow – адаптивная платформа, целевой аудиторией которой является скорее преподаватель, нежели ученик [12, с. 163]. Она позволяет создавать интерактивные образовательные задания, при выполнении которых студенту будут предложены рекомендации и дополнительные материалы для подготовки [15, с. 310]. Программа базируется на уровне знаний конкретного пользователя.

После описания ряда представленных на рынке образовательных платформ можно перейти к их сравнению и анализу. Нельзя сказать, что российские онлайн-пространства, в рамках которых применяется машинное обучение, чрезмерно отличаются от иностранных аналогов. Безусловным достоинством международных программ является их многогранное наполнение. Зачастую на них представлено сравнительно большее количество курсов.

В некоторых диджитал-сервисах общение с преподавателем отсутствует: где-то в равной доле оно сопрягается с обезличенной работой самой платформы, где-то именно на общении с реальными людьми делается акцент. Трудно сопоставить эффективность каждого из этих методов. Неоспоримо, что живой человек способен с учетом всех психологических особенностей ученика понять его потребности и предложить наилучший вариант обучения. Более того, офлайн-общение отличается тем, что преподаватель выступает не только в роли «источника» знаний, но и в роли воспитателя. Тем не менее, нельзя отрицать прогресс и скорость, с которой развиваются онлайн-ресурсы, предлагающие услуги в сфере образования с применением машинного обучения. В ходе перечисления были названы даже такие программы, которые на собственном базисе выстроили свою нейросеть. Пример такой программы – Геткурс, на базе которой выстроены так называемые «нейросетевые утилиты».

Интересным кейсом является последняя из рассмотренных платформ. Речь идет о Smart Sparrow. Возможно, это лучший компромисс между полностью автоматизированным обучением и классическим вариантом, предполагающим общение ученика и реального преподавателя. На российском рынке образовательных услуг нет подобного аналога, целевой аудиторией для которого выступали бы не ученики, а преподаватели, которые играли бы роль своеобразных «медиаторов». Они могли бы фильтровать рекомендации платформы и выбирать, что именно требуется тому или иному студенту. Более того, можно предвосхитить появление и популяризацию такого сервиса в школах. Это значительно снизило бы нагрузку учителей, а дети получили бы возможность заниматься интерактивно, но все же не без индивидуального подхода [1, с. 45]. И «воспитательный момент», на который учителя, без всякого сомнения, так или иначе оказывают влияние, не растворился бы среди автоматизированных процессов.

Следует признать, что искусственный интеллект, а с ним и машинное обучение, вызывают всевозрастающее любопытство. Наше исследование доказывает желание людей не только понять, но и использовать инструменты, которые предлагают нейросети. Они – часть будущего. Однако степень, до которой они могут быть интегрированы в образовательные процессы (в особенности, когда речь идет об обучении детей) должна определяться человеком.

Итак, исследование показало, что алгоритмы машинного обучения играют важную роль в достижении этой цели. Они позволяют анализировать большие объемы данных о студентах, их предпочтениях, способностях и прогрессе в обучении, чтобы создать персонализированные программы обучения и оптимальные учебные материалы. Алгоритмы машинного обучения также позволяют проводить оценку знаний студента и предоставлять обратную связь, основанную на его индивидуальных потребностях [5, с. 18].

В результате исследования были сделаны следующие выводы. Во-первых, алгоритмы машинного обучения вносят существенный вклад в развитие адаптивных образовательных платформ, позволяя персонализировать образование для каждого ученика [10, с. 70]. Во-вторых, использование алгоритмов машинного обучения позволяет эффективно анализировать большие объемы данных и создавать оптимальные образовательные программы [8, с. 35]. В-третьих, применение алгоритмов машинного обучения помогает улучшить качество образования, обеспечивая индивидуальный подход к каждому ученику: пользователи не повторяют уже изученный материал, а сложность преподаваемого научного материала определяется в зависимости от настоящего уровня знаний человека [13, с. 2]. Среди недостатков такой системы можно выделить:

- обязательное использование определенных электронных технологий (однако с учетом их неумолимого распространения и популяризации, этот недостаток не критичен);

- потенциальное ухудшение процесса социализации студентов ввиду отсутствия их «живого» межличностного общения;
- в процессе машинного обучения, в отличие от традиционного формата, могут быть пропущены такие компоненты образовательного процесса, которые помогут развить эмоциональный интеллект или даже творческое видение;
- отсутствие «воспитательного» момента и возможности применения знаний в области психологии для глубинного индивидуального подхода к ученику с учетом всех особенностей его характера, уровня активности, темперамента и пр.;
- потенциальная нехватка обратной связи для ученика, из-за чего может быть снижена мотивация продолжать и/или недопонять ошибки.

Ни одна из негативных сторон не представляется авторами критичной до той степени, чтобы считать машинное обучение неприемлемым. Прогресс в использовании машинного обучения в образовательной сфере неумолим [6, с. 175].

Таким образом, статья оказывается полезным вкладом в область адаптивных образовательных платформ и их развития. Это обеспечивается тем, что подчеркивается важность использования алгоритмов машинного обучения для достижения персонализации образования.

Литература

1. Авдеев Е.Е., Шитый А.Д. Искусственный интеллект в образовании: переход от теории к практике // of articles following the results of the International Scientific and Practical Conference (Ufa, August 21, 2023). -Sterlitamak. – 2023. – С. 44.
2. Гречкина К.А. Образовательные платформы нового поколения: анализ и разработка. – Издательский дом «Среда» Конференция: Цифровая трансформация образования: актуальные проблемы, опыт решения. Волгоград, 23 ноября 2023 года. Организаторы: ФГБОУ ВО «Волгоградский государственный социально-педагогический университет».
3. Добраца В.П., Горюшкин Е.И. Применение интеллектуальной адаптивной платформы в образовании // Auditorium. 2019. №1 (21). URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/primeneniye-intellektualnoy-adaptivnoy-platformy-v-obrazovanii> (дата обращения: 29.02.2024).
4. Жихарев А.Г. и др. О разработке адаптивной образовательной платформы с использованием технологий машинного обучения // Экономика. Информатика. – 2022. – Т. 49. – №. 4. – С. 810-819.
5. Зазымкина Д.А. Адаптивное обучение: влияние на образовательный процесс // Актуальные тенденции и инновации в развитии российской науки. – 2021. – С. 18-21.
6. Костогруд Е.С. Машинное обучение в образовательной программе // Инновационные исследования: проблемы внедрения. – 2023. – С. 174.
7. Кравченко Д.А. и др. Персонализация в образовании: от программируемого к адаптивному обучению // Современная зарубежная психология. – 2020. – Т. 9. – №. 3. – С. 34-46.
8. Лобанов А.А. Дистанционные образовательные системы с использованием технологий машинного обучения // Искусственный интеллект: философия, методология, инновации. Сборник трудов VIII Всероссийской конференции студентов, аспирантов и молодых учёных. Часть II. Секции 6-8. г. Москва, МГТУ МИРЭА, 20-22 ноября 2014 г. – 2014.
9. Минцаев М.Ш., Алисултанова Э.Д., Усамов И.Р. Технологии машинного обучения в современной образовательной среде // Вестник ГГНТУ. Гуманитарные и социальноэкономические науки. – 2022. – Т. 18. – №. 3.
10. Мухамадиева К.Б. Машинное обучение в совершенствовании образовательной среды // Образование и проблемы развития общества. 2020. №4 (13). URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/mashinnoe-obuchenie-v-sovershenstvovanii-obrazovatelnoy-sredu> (дата обращения: 29.02.2024).
11. Наумов В.Б., Тыгюк Е.В. Правовые проблемы машинного обучения // Образование и право. 2020. №6. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/pravovye-problemy-mashinnogo-obucheniya> (дата обращения: 01.03.2024).
12. Парахонько А. Изучение возможностей систем адаптивного обучения // Conferința tehnico-științifică a studenților, masteranzilor și doctoranzilor. – 2020. – Т. 1. – С. 163-166.
13. Платоновский Н.Г., Хабарова Н.Д. Адаптивное обучение в системе современного образования в условиях цифровой трансформации // Цифровые технологии в образовании, науке и сельском хозяйстве. – 2023. – С. 89-95.
14. Попиль Г.А. Искусственный интеллект в образовании и алгоритмы машинного обучения // Știință, educație, cultură. – 2023. – Т. 1. – С. 531-537.
15. Храмова М.В., Александрова Н.А. Адаптивные платформы - как основной тренд систем дистанционного обучения в цифровую эпоху // Информационные технологии в образовании. – 2020. – №. 3. – С. 308-312.

СТУДЕНТТЕРДІҢ АҒЫЛШЫН ТІЛІНДЕ СӨЙЛЕУ ДАҒДЫЛАРЫН ДАМЫТУДАҒЫ GPT-3 ЧАТ-БОТТАРЫНЫҢ ТИІМДІЛІГІ

Шайкенова Л.М., Қуаныш Д.А.

әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық Университеті

Алматы, Қазақстан

e-mail: kuanyshdina02@gmail.com

Интеллект (intelligence) термині латынның білім, ойлау, адамның ойлау мүмкіндігі деген сөздерінен шыққан. Жалпы адамзат пен жануарлардың айырмашылығының басты көрінісі ол- сана,интеллигент. Адамдардың артықшылығының бірі де осы. Адамдардың қызығушылығын тудырып отырған бірден-бір нәрсе ол өздерінің ойлау механизмі. Адам интеллектісі көптеген компоненттерден тұрады. Интеллект жақсы дамыған адам логикалық ойлау болсын, аналитикалық ойлау болсын тіпті саналық тұрғысында-ақ ерекшеленіп тұрады. Бұндай қасиет тек адамзатқа ғана берілген сый.

ChatGPT – американдық коммерциялық емес OpenAI компаниясының 2022 жылдың қараша айында таныстырған нейрондық желісі. Ол арқылы жасанды интеллектпен хат жазысып, кез келген сұрақ қоюға немесе тапсырма беруге болады. [1]

«Жасанды интеллект» түсінігін қарастырайық. О.В.Толстель ЖИ-нің келесі анықтамасын ұсынады. «Жасанды интеллект (AI) - бұл адам сияқты әртүрлі мәселелерді шешетін объектілерді жасайтын пәнаралық сала. AI математиканы, логиканы, психологияны, биологияны, философияны, тіл ғылымын, электрониканы және т.б. пайдаланады». [2] Автордың пікірінше, қазіргі уақытта символдық есептеулерден және соңғы 50 жыл ішінде басымдыққа ие болған жасанды интеллекттің дәстүрлі концепциясы және білім базасымен жұмыс істеу анық емес логика, нейрондық желілер, эволюциялық модельдеу және басқа да көптеген технологиялар. Р.С.Исламов AI – «түпкілікті мақсатты жүзеге асыруға арналған бағдарламалық және техникалық құралдардың жиынтығы, атап айтқанда, оның жұмысын адамның интеллектуалдық қызметімен салыстыру», ал AI жүйелеріне «үлкен жиынтықтан ақпаратты талдауға және шығаруға қабілетті жүйелер» деп анықтама береді. деректерді, өзін-өзі оқыту, кейбір күнделікті процестерді автоматтандыру, сондай-ақ үлкен есептеулерді қажет ететін мәселелерді шешу» [3].

Жасанды интеллект (ЖИ, ағылшын тілінде Artificial Intelligence, AI)- интеллектуалды машиналарды, әсіресе интеллектуалды компьютерлік бағдарламаларды жасау ғылымы мен технологиясы. Бұл жасанды интеллекттердің арқасында адам қолы ұзарды десекте болады. Жасанды интеллекттердің арқасында адамзатқа көмектесетін түрлі технологиялар мен робототехникалар жасалынып шығарылуда. Көптеген ақылды үй немесе музыкалық құрылғылар, роботтар, чаттар мен боттар осы жасанды интеллекттің арқасында орындалып отыр. Бірақ ескеретін жағдай бұл жасанды интеллект адам миын, адам ойлауын ешқашанда алмастыра алмайды. Себебі адам миы-ғаламның кереметі. Адам миының жұмысын бүгінгі таңда ешнәрсе де алмастыра алмайды. Бұл мақалада жасанды интеллект алдағы он жылдықтарда электрондық оқытуды қалай қалыптастыратынын, әсіресе Chat-GPT-тің ағылшын тілі екінші тілде оқушылардың коммуникативтік құзыреттілігін арттыру мүмкіндігі тұрғысынан қарастырады. Chat GPT – адамға ұқсас диалог шақыруларын жасап, оларға жауап бере алатын AI моделі. Ағылшын тілін үйренуге арналған инновациялық және көрнекті құрал ретінде ол Коммуникативті құзыреттілік дағдыларын жетілдіруге ұмтылатын студенттер арасында айтарлықтай қызығушылық пен ризашылыққа ие болды. Chat GPT-ті дәстүрлі тіл үйрену құралдарынан айырмашылығы неде, ол оқушыларға ойын-сауық және ақпарат беретін әңгімелер құру арқылы ағылшын тілінде оңай сөйлесуге мүмкіндік береді. Chat GPT басқалармен салыстырғанда ерекше интеллектке ие. Сонымен қатар, мұндай инновациялық

тәжірибелер оның виртуалды көмекшілерді, чат-боттарды және тілдік білім беруді қоса алғанда, әртүрлі қолданбаларды қосу арқылы коммуникацияны жеңілдетеді. Бір қызығы, Chat GPT OpenAI бұрын қойылған сұрақтарды есте сақтауға арналған және кері байланыс бойынша өзін түзете алады. Жасанды интеллектті қолданудың перспективалы бағыттарының бірі, біздің ойымызша, оны білім беру саласында қолдану болып табылады. Р.А.Әміров пен У.М.Балалова атап өткендей, жасанды интеллектті пайдалану білім беру саласын өзгерту, жаңа мүмкіндіктер құру және бүкіл саланың жұмысын оңтайландыру үшін айтарлықтай әлеуетке ие [4]. Оқу процесіне AI технологияларын енгізу оны енгізудің тиімділігін арттырып, оны ұйымдастыру шығындарын оңтайландыра алады. Авторлардың пікірінше, жасанды интеллект университеттердегі оқытушылар құрамы үшін сабақ беруде де, студенттердің білімін бағалауда да бәсекелес емес. Ол оқу процесін басқаруға байланысты әрекеттерді барынша автоматтандыруға, оқу процесін ұйымдастыруға және қажетті коммуникацияларды құруға көмектесетін құнды құрал бола отырып, қосымша қолдау көрсетеді [5]. Жасанды интеллект және білім берудің болашағы туралы мақаласында В.А.Чулюкова мен В.М.Дубова машиналық оқытуды деректерді талдау алгоритмдерін пайдалана отырып, қорытынды жасайтын, болжам жасайтын және шешім қабылдайтын жасанды интеллект саласы ретінде қарастырады. Арнайы құралдарды пайдаланып бағдарламалар жасаудың орнына, жүйелер үлкен көлемдегі деректер мен алгоритмдерге үйретіледі, бұл оларға осы тапсырмаларды орындауға мүмкіндік береді. Білім беру саласында бейімді оқыту үшін жасанды интеллект саласындағы соңғы жаңалықтар қолданылады, бұл интерактивті механизмдер арқылы әрбір оқушының жеке қажеттіліктерін ескеретін оқыту әдісі [6].

Бүгінгі таңда шетел тілі мұғалімдерінің көпшілігі коммуникативті мақсаттарды сыныптағы іс-әрекеттерді басшылыққа алатын негізгі қағидат ретінде қабылдауға дайын. Педагогикалық тәжірибеде коммуникативті әдіс кеңінен қолданылды. Chat GPT көмегімен ағылшын тілін үйренушілер күнделікті өмірлік жағдайларды, жұмыс сұхбаттарын және академиялық пікірталастарды қоса алғанда, әртүрлі тақырыптарда сөйлесу дағдыларын қолдана алады. Және қазіргі таңда Chat GPT өзгерістер енгізіп, жаңалап тұрады. Chat GPT-дің браузерлік және мобильдік қосымшасы бар. Мобильдік қосымшасында сөйлеуге арналған бөлігі бар, ал браузерде ондай функциясы жоқ. Ол дегеніміз оқушылар немесе студенттер өз ұялы телефондарына қосымшасын жүктеп, сөйлеу дағдыларын дамыта алады деген сөз. Ең қызығы сіздің сұрақтарыңыздың барлығына жауап беріп қана қоймай сіз сөйлеушінің жынысын және акцентін таңдай аласыз. Көбіміз білетіндей ағылшын тілінің көптеген акценттері бар. Дәл солай қосымшада сізге таңдау беріледі. Британдық акцент немесе Американдық акцентті тіпті Австралиялық акцентті де өз қалауыңызға байланысты таңдап сөйлесе аласыз. Ол тек қана сіздің сөйлеу дағдыңызды ғана дамытып қоймай, тыңдалымыңызды да дамытады. Сіз күнде сөйлесетін болсаңыз құлағыңыз сол акцентке бейімделе бастағанын байқайсыз. Chat GPT адамның өзара әрекеттесуін түсіну және екпін мен еркін сөйлеуді жақсартатын жекелендірілген жауаптарды қамтамасыз ету үшін табиғи тілді өңдеу және машиналық оқыту алгоритмдерін пайдаланады. Chat GPT адамның өзара әрекеттесуін түсіну және екпін мен еркін сөйлеуді жақсартатын жекелендірілген жауаптарды қамтамасыз ету үшін табиғи тілді өңдеу және машиналық оқыту алгоритмдерін пайдаланады. Фитрианың пікірінше, технологияның негізгі мақсаты адам қызметіне көмектесу және өнімділікті арттыру (Fitria, 2023)[3]. Осындай технологиялардың бірі - компьютерлік жүйелерге, бағдарламалық жасақтамаға және роботтарға адамның ойлауы мен мінез-құлқын еліктеуге мүмкіндік беретін жасанды интеллект (AI). AI адам сияқты жұмыс істеу үшін компьютерлердің көмегімен адамның интеллектін модельдеуге бағытталған. AI-мен жұмыс істейтін чат-боттар тұтынушыларға қызмет көрсетуді қоса алғанда, бірнеше салаларда танымал бола бастады. GPT-3 әсерлі қабілеті оның тереңдетіп оқытудың жетілдірілген алгоритмдерінен және ол бағдарламаланған ауқымды деректер жиынынан туындайды. Ол жаңалықтар мақалаларынан романдарға дейінгі әртүрлі тіл деректерінің жиынтығы бойынша оқытылды және үйлесімді және тартымды жауаптар жасай алады. Дегенмен, бұл сұраудың мағынасын түсінбегендіктен, GPT-3 жасаған мәтін кейде дәл емес немесе тіпті мағынасыз

болуы мүмкін. Сондықтан оны қолданар алдында GPT-3 шығарған шығысты мұқият қарап шығу және өңдеу өте маңызды. ғылшын тілін үйренушілер енді Chat GPT-пен тартымды және мағыналы әңгімелесулер жүргізе алады, бұл сценариймен жазылған, статикалық әңгімелерді қайталаудың ықтимал монотондылығын болдырмайды. Оқытудағы бұл инновациялық тәсіл білім алушыларға өздерінің жетістіктері туралы ойлануға, мәнді келіссөздер жүргізуге және барлық жерде шынайы кері байланысқа қол жеткізуге мүмкіндік береді, бұл сайып келгенде олардың екінші тілді меңгеру деңгейін дамытуға көмектеседі. Мобильді құрылғыларға білім беру ресурстары мен тиісті ақпаратты ұсына отырып, мобильді оқыту студенттердің университет жағдайында шет тілдерін үйренуге деген ынтасын ынталандыру сияқты оқу әрекеттерінің тиімділігін арттырады. Сонымен қатар, мобильді оқыту арқылы берілетін икемділік пен қол жетімділіктің арқасында оқушылар оқу тәжірибесін жекелендіре алады және жеке оқу қажеттіліктерін қанағаттандыра алады. Студенттер неге осы қосымшаны қолдану керек деген сұрақ туындауы мүмкін. Студент немесе оқушы Чат боттарымен сөйлесу барысында ол өзін сенімді сезінеді. Тіпті нағыз шет елдікпен сөйлесіп отырғандай сезінеді. Ал басқа адамдармен сөйлеу дағдысын дамытатын болса ол өз ойын бүгіп қалуы мүмкін, өзін сенімсіз сезінуі мүмкін. Ол адам құпияларын басқа адамға жария қылады деп немесе менің ағылшын деңгейіме күледі деп ойлауы мүмкін. Сол себепті адамда қысылу немесе қынжылу процестері орын алып жатады. Жалпы, дауыстық көмекші технологиясымен біріктірілген Chat GPT шет тілдерін үйренуші студенттерінің коммуникативті құзыреттілігін арттыруға уәде береді. Ол сөйлеу, тыңдау және жазу дағдыларын жаттықтырудың құнды құралы ретінде қызмет етеді, ыңғайлылықты, жекелендірілген оқу тәжірибесін және дереу кері байланыс ұсынады. Дегенмен, оны адамдардың өзара әрекеттесуін толық алмастыру емес, тіл үйренуді қолдаудың қосымша құралы ретінде қарастырған жөн. Соңында, зерттеу ең алдымен ауызекі тіл тәжірибесі үшін Chat GPT қолдануға бағытталған. Одан әрі зерттеу оның жалпы тіл дамытудағы әлеуетін жан-жақты түсіну үшін оқу және жазу сияқты басқа тілдік дағдылардағы тиімділігін зерттей алады.

Бұл зерттеу ағылшын тілін шет тілі (EFL) ретінде меңгерушілердің коммуникативтік құзыреттілігін арттыруға жасанды интеллект негізіндегі тіл үйрену құралы Chat GPT әсерін зерттеуге бағытталған. Сапалы зерттеу сұхбаттары арқылы тіл үйрену мақсатында Chat GPT пайдалану тәжірибесі, қабылдауы, қиындықтары мен артықшылықтары зерттелді. Нәтижелер Chat GPT ұсынған ыңғайлылықты, қолжетімділікті және жекелендірілген оқыту тәжірибесін атап өтті, бұл қатысушылардың тілін дамытуға оң әсер етті. Дегенмен, дауысты тану дәлдігі мен жауаптардың табиғилығына байланысты шектеулер анықталып, үздіксіз жетілдіру қажеттілігін атап өтті. Сонымен қатар, қатысушылар тілді жан-жақты дамыту үшін шынайы өмірдегі өзара әрекеттесудің маңыздылығын мойындады.

Әдебиеттер

1. Амиров Р.А., Билалова У.М. Перспективы внедрения технологий искусственного интеллекта в сфере высшего образования // Управленческое консультирование. 2020. №3 (135). URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/perspektivy-vnedreniya-tehnologiy-iskusstvennogo-intellekta-v-sfere-vysshego-obrazovaniya>.
2. Гайдаш П.А. Чат-боты и онлайн-тренажеры как новейший инструмент изучения иностранных языков / П. А. Гайдаш // Бюллетень гуманитарных исследований в междисциплинарном научном пространстве. - 2021. - № 1. - С. 70-72. - EDN BVKSFH.
3. Исламов Р.С. Искусственный интеллект в информационно-коммуникационных технологиях и его влияние на обучение иностранному языку в высшей школе / Р. С. Исламов // Филологические науки. Вопросы теории и практики. - 2020. - Т. 13, № 12. - С. 300-305. - DOI 10.30853/filnauki.2020.12.61. - EDN LYLFTF.
4. Fitria T.N and S.C.J.I. Institut Teknologi Bisnis AAS Indonesia.(2009). Artificial Intelligence (AI) Technology in OpenAI ChatGPT application: A review of ChatGPT in writing English essay. Journal of English Language Teaching.
5. <https://informburo.kz/kaz/tusyndirme/chatgpt-zasandy-intellekt-adam-enbegin-almastyra-ala-ma>.

TOPICAL ISSUES OF TEACHING A FOREIGN LANGUAGE IN THE UNIVERSITY AND THEIR POSSIBLE SOLUTIONS

Madiyeva G.B., Nurlankyzy A.

al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan
gmadi@kaznu.kz, asylzhannurlankyzy@gmail.com

Abstract. The article deals with the main problems of modern teaching of foreign languages in universities related to educational and methodological support, organization of the educational process, the attitude of the student and teacher to this problem. The authors propose a new concept of teaching foreign languages in universities based on the division of the problem in teaching a foreign language into three groups in accordance with the three parties involved in the process: the teacher, the student, and the educational environment as a whole. Having highlighted the key points, classifying learning difficulties, the authors suggest several solutions and try to show the necessity of complex changes in the approaches to the teaching of a foreign language.

Keywords: *socio-cultural, foreign language, professionalism, motivation, learning process, efficiency*

УНИВЕРСИТЕТТЕ ШЕТ ТІЛІН ОҚЫТУДЫҢ ҚАЗІРГІ МӘСЕЛЕЛЕРІ ЖӘНЕ ШЕШУ ЖОЛДАРЫ

Мадиева Г.Б., Нұрланқызы А.

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті
Алматы, Қазақстан
gmadi@kaznu.kz, asylzhannurlankyzy@gmail.com

Түйіндеме. Мақалада оқу-әдістемелік қамтамасыз етумен, оқу үдерісін ұйымдастырумен байланысты университетте шет тілдерін заманауи оқытудың негізгі мәселелері қарастырылған; бұл мәселеге оқушы мен мұғалімнің қатынасы. Авторлар шет тілін оқыту мәселесін процеске қатысатын үш тарапқа: оқытушы, студент және жалпы білім беру ортасына сәйкес үш топқа бөлуге негізделген университеттерде шет тілдерін оқытудың жаңа тұжырымдамасын ұсынады. Негізгі сәттерді және жіктелген оқу қиындықтарын атап көрсете отырып, авторлар бірнеше шешімдерді ұсынады және шет тілін оқыту тәсілдерін жан-жақты өзгертудің маңыздылығын көрсетуге тырысады.

Кілт сөздер: *әлеуметтік-мәдени, шет тілі, кәсіпқойлық, мотивация, оқу үдерісі, тиімділік*

АКТУАЛЬНЫЕ ПРОБЛЕМЫ ОБУЧЕНИЯ ИНОСТРАННОМУ ЯЗЫКУ В ВУЗЕ И ВОЗМОЖНЫЕ ИХ РЕШЕНИЯ

Мадиева Г.Б., Нұрланқызы А.

Казахский национальный университет им. аль-Фараби
Алматы, Казахстан
gmadi@kaznu.kz, asylzhannurlankyzy@gmail.com

Аннотация. В статье рассматриваются основные проблемы современного преподавания иностранных языков в вузах, связанные с учебно-методическим обеспечением, организацией учебного процесса; отношением студента и преподавателя к поставленной проблеме. Авторы предлагают новую концепцию обучения иностранным языкам в вузах на основе подразделения проблемы в преподавании иностранного языка на три группы в

соответствии с тремя задействованными сторонами процесса: преподавателя, студента и образовательной среды в целом. Выделив ключевые моменты, классифицировав трудности в обучении, авторы предлагают несколько путей решения и пытаются продемонстрировать важность комплексных изменений в подходах к преподаванию иностранного языка.

Ключевые слова: *социокультурный, иностранный язык, профессионализм, мотивация, учебный процесс, эффективность*

Introduction.

Obviously, the educational process performs one of the fundamental functions in the formation and development of any society. Not only the fate of each particular individual depends on the success of training, but also the prospects for progress in the area in which this individual will work in the future, applying acquired knowledge in practice, embodying theoretical ideas in reality. Underestimation of the importance of the education process and its results inevitably leads to a drop in many indicators of the quality of life of the population and the functioning of a complex branched structure of state mechanisms.

The optimization of the educational process is urgent character, and our society must solve all the accumulated problems in education as soon as possible in order to avoid serious socio-cultural consequences. The educational environment regularly requires updates and improvement of tools, methods, and approaches to meet constantly changing needs of developing society. At the same time, any lag in the modernization of the educational process immediately becomes noticeable and causes significant damage in various spheres of society [1].

In the age of globalization and international integration, a special place is occupied by training aimed at creating, maintaining, and strengthening ties between countries and peoples in order to exchange knowledge and experience, create common interethnic projects, mutually beneficial conditions for cooperation between different states [1, p.3]. Teaching foreign languages, national and cultural characteristics of different countries becomes extremely important.

The modern system of teaching a foreign language is characterized by the fact that, firstly, practical knowledge of a foreign language has become an urgent need for wide sections of society, and, secondly, the general social context creates favorable conditions for the differentiation of teaching a foreign language. The new socio-economic and political situation requires the implementation of a language policy in the field of foreign language education in society, aimed at satisfying both public and personal needs in relation to foreign languages. The implementation of the new language policy is associated with the creation of a flexible system for choosing languages and conditions for their study, as well as a variable system of forms and teaching aids that reflect the current state of the theory and practice of teaching a subject. The variety of options for teaching a foreign language, teaching tools imposes new requirements on the professional training of foreign language teachers, who in the new conditions need to be able to act not according to strictly prescribed rules, but in accordance with their own choice from among the possible methodological systems of the one that is more adequate to the conditions of learning.

Research problems

Like any other complex, strategically important for society and a constantly improving process, teaching foreign languages has a number of features that, if ignored, turn into problems. In our opinion, the roots of these problems and ways to overcome them should be sought in each of the three key participants in the educational process: the teacher, the student, and the educational environment (by which we mean the education system in general and individual educational institutions in particular). Let us consider the main problems of teaching foreign languages on the example of a modern non-linguistic university from the perspective of the three parties involved.

The role of the teacher in teaching foreign languages

High demands are placed on modern specialists in all fields of knowledge, dictated by the need to comply with international standards, allowing professionals in their field to remain competitive and successfully implement the experience of foreign colleagues. High demands should also be placed on teachers who train these specialists, in particular, on teachers of foreign languages,

who, ideally, help to build this very “bridge of continuity” of the experience of countries and nationalities, to establish a dialogue of cultures.

Each teacher at university must be a professional. Under the professionalism of a teacher of higher education L.I. Gurye understands "a high level of psychological, pedagogical and scientific-subject knowledge and skills, combined with the appropriate cultural and moral character[2], which ensures in practice socially demanded training of future specialists"; represents the professional competence of a university teacher in the form of interrelated blocks: pedagogical activity, pedagogical communication, personality of the teacher, training and level of development of students; structure of activity - gnostic, design, constructive, organizational and communication skills.

Unfortunately understanding the professionalism of a teacher often comes down to his actual knowledge of the subject. The tasks of the teacher should not be limited to the transfer of information: it is important not only the informative content of the discipline being taught, but also how and under what conditions educational material is presented to students. “Dry” and boring retelling of the text of the textbook or limiting tasks to reading, translating, and retelling texts - all these methods have long been in the past. Now the teaching process should be dynamic, creative, and diverse. This is the kind of activity that, no matter how trite it may sound, requires “putting your heart into it”, experiencing a sincere interest in the results of your work. A true professional teacher should be interested in the success of his students and do everything for this is as possible[2]. If, due to certain circumstances, the teacher approaches the educational process solely as a job that he is obliged to perform for a certain fee, the probability of his teaching success is likely to be tend to zero.

From our perspective, the main factors negatively affecting the improvement of professionalism by teachers themselves are the following: 1) excessive workload, often leading to burnout; 2) significantly underestimated profitability of work; 3) lack of motivation on the part of management; 4) poor organization of conditions for advanced training of teaching staff. Thus, with a huge workload and lack of significant motivation, teachers often do not have internal incentives to improve themselves and improve their skills.

Possible solutions

The solution to the problem with the motivation of students should be the observance of the following conditions:

1) the use by the teacher of all his professional potential and continuous self-improvement, which was discussed above;

2) establishing contact with the audience and each of the students from the very first lesson, a constant desire to maintain friendly relations of constructive cooperation.

Based on our own professional experience, we suggest devoting part of the first lesson with a new group of students to getting to know their interests, personal qualities, and characteristics, for example, in the form of their brief self-presentations according to the established algorithm (answers to questions) [4]. This simple task not only allows you to learn about some of the interests of the students, but also gives the teacher a first idea of the level of language proficiency and already the audience's knowledge and experience;

3) explaining to students the importance of knowledge of a foreign language and its role in their chosen specialty. This refers to a difficult educational conversation on the topic about importance of a foreign language, and bringing specific facts and examples from life experience;

4) a balanced combination of individual and group work of students in the classroom. Ideally, each student should feel that he is individually given the equal attention of the teacher with his classmates, but at the same time be aware yourself as part of a group (collective);

5) the interactive nature of learning. In interactive learning, the interaction and cooperation of the teacher and the student, the teacher and the group, students among themselves are one of the most important elements of the methodological system and the main socio-psychological condition for the success of the educational process;

6) constant binding of educational material to the actual realities of life, close and understandable to students, as well as directly related to future professional practice. The student should always understand why he is doing this or that task, how it will help him in the future;

7) development and encouragement of optional language teaching and practice of its use. It is necessary to develop extracurricular forms of communication: clubs, circles, open lectures in foreign languages, scientific societies of interest, where they can gather students of different specialties [3];

8) the correct selection of educational material, not only meeting the requirements of the curriculum, but correlated with the actual needs and interests of students. In our opinion, all educational material should, as a result, allow students to apply the acquired knowledge in practice. Any educational material for learning a foreign language should be accompanied by a system of practice-oriented tasks – cases [5]. Cases – an ideal tool for practicing theoretical knowledge in practice, parallel acquaintance of students with the socio-cultural characteristics of native speakers. In addition, this methodological technology significantly increases the motivation of students who like to test their knowledge and skills in situations that are as close as possible to their future work.

9) maximum use of the possibilities of the Internet.

Now it is appropriate to talk about the emergence of a new teaching culture in connection with the use of computer technology: “The rapid growth of the Internet over the past few years has made it a magical window to knowledge. In addition to engaging students in various linguistic tasks such as reading, grammar, writing (these are not tasks), the Internet is changing not only the image of our life and work, but also the way we think and know”.

Subject to the above conditions, in our opinion, it is possible to achieve the most productive situation, when students motivate themselves to study and willingly go beyond the material provided by the program. In such a situation, the main tasks of the teacher are to direct the internal needs of students to knowledge, create conditions for the practice of applying the knowledge gained and control the results.

Conclusion

As mentioned above, the role of a foreign language in shaping the personality of a specialist should not be underestimated. As soon as all the above problems are considered in the tripartite interaction "teacher - student - educational environment", the level and quality of students' knowledge of a foreign language will increase many times over. University graduates will receive a huge advantage in employment and subsequent promotion; the state will acquire full-fledged professional personnel capable of adopting foreign experience and using it for the benefit of their country.

References

1. Components of the professional competence of the university teacher / VG. Timiryasova (Ed.) Kazan: Taglimat IEUP Publ.; 2001. 112 p. (In Russ.)
2. Zhuang J. The changing role of teachers in the development of learner autonomy – Based on a Survey of “English Dorm Activity”. *Journal of Language Teaching and Research*. 2010;1(5):591-95.
3. Saitimova TN. The role of intercultural communication in the teaching of foreign languages at the present stage. [Internet] *Nauchno-metodicheskii elektronnyi zhurnal “Kontsept”*. 2014;8:46-50. URL: <http://e-koncept.ru/2014/14603.htm> (data obrashcheniya 10 Feb. 2018). (In Russ.)
4. Krajka J. Using the Internet in ESL Writing Instruction. *The Internet TESL Journal* [Internet]. 2000;VI(11) URL: <http://iteslj.org/Techniques/KrajkaWritingUsingNet.html> (data obrashcheniya 10 Feb. 2018).
5. Miloradov SA. Some problems of teaching English at the University. *Nauchnometodicheskii elektronnyi zhurnal “Kontsept”* [Internet]. 2014;4:91-5. URL: [http:// e-koncept.ru/2014/14097.htm](http://e-koncept.ru/2014/14097.htm) (data obrashcheniya 10 Feb. 2018). (In Russ.)

СОЗДАНИЕ ЦИФРОВОГО УЧЕБНОГО КОНТЕНТА НА ЗАНЯТИЯХ АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКА В ИНТЕГРАЦИИ С CHATGPT

Мартынова А.С.

Российский университет дружбы народов имени Патриса Лумумбы
Москва, Россия

Научный руководитель: Петрова Марина Георгиевна
martynova-as@rudn.ru

Аннотация. В исследовании рассматривается интеграция ChatGPT в создание интерактивных и привлекательных образовательных материалов, посвященных английским пьесам. Исследование подчеркивает эффективность такого подхода в улучшении понимания учащимися материала и вовлеченности в него. Результаты показывают, что использование ChatGPT при разработке образовательного контента на основе английских пьес приводит к улучшению результатов обучения и повышению интереса учащихся. Полученные результаты свидетельствуют о том, что использование технологии искусственного интеллекта при разработке образовательного контента может значительно улучшить процесс обучения и способствовать более глубокому пониманию сложных литературных произведений. Этот инновационный подход открывает перспективы для будущего цифрового образования и может революционизировать методы преподавания английских пьес в образовательных учреждениях.

Ключевые слова: *ChatGPT, цифровой образовательный контент, обучение английскому языку, театр, коммуникативный подход*

DIGITAL EDUCATIONAL CONTENT CREATION ON THE ENGLISH LESSONS IN INTEGRATION WITH CHATGPT

Martynova A.S.

Peoples' Friendship University of Russia named after Patrice Lumumba
Moscow, Russia

Scientific supervisor: Petrova Marina Georgievna
martynova-as@rudn.ru

Abstract: The study explores the integration of ChatGPT into the creation of interactive and engaging educational materials focused on English plays. The research highlights the effectiveness of this approach in enhancing students' comprehension and engagement with the material. Results indicate that utilizing ChatGPT in developing educational content for English plays leads to improved learning outcomes and increased student interest. The findings suggest that leveraging AI technology in educational content development can significantly enhance the learning experience and foster a deeper understanding of complex literary works. This innovative approach holds promise for the future of digital education and has the potential to revolutionize the way English plays are taught in educational settings.

Keywords: *ChatGPT, digital educational content, English language teaching (ELT), drama, communicative approach*

В эпоху быстро развивающихся международных отношений и технологических инноваций, усиленных глобализацией и цифровизацией государственного устройства, необходимость владения английским языком приобретает решающее значение для специалиста XXI века. С разработкой генеративной модели ChatGPT-3,5/4, основанной на искусственном интеллекте (ИИ), у преподавателя иностранных языков появляется

виртуальный инструмент, способствующий созданию высококачественного иноязычного контента, но только в том случае, если пользователь понимает, как работать с ИИ.

Виктор Михайлович Сергеев, профессор, доктор исторических наук и кандидат физико-математических наук еще в 1989 году заметил, что «в середине XX века произошло необычайно важное для истории цивилизации событие — «мир мыслей» и мир технических устройств слились, впервые мысль, оторвавшись от человеческого тела, начала действовать самостоятельно» [3, 46]. Тому подтверждение стремительное развитие искусственного интеллекта с конца 2022 года.

Вокруг ChatGPT разгорается множество споров. Одни видят в нем цифровой ресурс - «недоучку», так как при некоторых запросах ChatGPT дает неверные ответы, а иногда собирает ответ из разных источников, ни всегда проверенных [2]. «Такие данные представляют реальную трудность для использования в академических целях, если только пользователь не проверит одну за другой цитируемые ссылки» [1, 126]. Правдивая беспристрастная информация может быть представлена ChatGPT в случае постоянного обучения искусственного интеллекта при правильно составленных запросах (промптах) пользователя.

Можно долго обсуждать данную тему, выясняя роль нейролингвистического программирования, но мы видим большие возможности в использовании ИИ в виде языковой модели, предназначенной для ответа на текстовые запросы и генерации естественно-языковых ответов.

Ни для кого не секрет, что ChatGPT является частью более широкой области искусственного интеллекта, известной как обработка естественного языка (NLP), которая стремится научить компьютеры понимать и интерпретировать человеческий язык. Преподаватель иностранного языка должен научиться взаимодействовать с ИИ как с виртуальным помощником при создании методического иноязычного контента. Особенность ChatGPT состоит в том, что он использует систему глубокого обучения под названием Transformer, что позволяет ему изучать языковые шаблоны и генерировать текст, похожий на человеческий. Со временем, на основе самообучающейся нейронной сети, ChatGPT изучит огромный объем текстовых данных и будет способен не только генерировать ответы на широкий спектр вопросов - от общих до более сложных разговорных тем, но и предлагать каждому студенту свою индивидуальную образовательную траекторию, согласно уровню языка.

Эффективным обучение иностранному языку будет тогда, когда будут реализованы следующие стратегии:

1. Коммуникативное обучение языку: внедрение методов обучения, ориентированных на реальное общение и взаимодействие. Этот подход делает упор на действия, которые требуют от студентов использование английского языка для передачи некоего смысла, например, ролевые игры, дискуссии и задачи по решению проблем, а также другие виды межличностного общения.

2. Использование аутентичных материалов: предоставление студентам работать с аутентичными материалами на английском языке, такими как фильмы, музыка, книги, статьи. Это поможет им развить понимание реальной разговорной речи и повысить их коммуникативные навыки.

3. Языковое погружение: создание настоящей языковой среды, организация англоязычных клубов с носителями языка или участие в международных проектах, где учащиеся могут участвовать в неформальных беседах на английском языке. Поощрение преподавателем студентов общаться на английском языке вне уроков.

4. Фокус на функциональной грамматике: обучение грамматике должно быть направлено на то, чтобы студенты могли использовать свои знания для эффективной коммуникации, а не только для написания правильных предложений.

5. Обучение, основанное на задачах: разработка мероприятий по изучению иностранного языка, которые включают выполнение реальных задач на языке. Это могут быть

проекты, моделирование или задачи по решению актуальных проблем, которые требуют от учащихся общения на английском языке для достижения конкретных целей.

6. Интеграция технологий: использование приложений для изучения языка, онлайн-платформы, ChatGPT, форумы для общения с людьми со всего мира и инструменты виртуального общения, чтобы побудить учащихся практиковать английский язык в любое время вне аудитории.

7. Обратная связь и поддержка: обеспечение конструктивной обратной связи и индивидуальной поддержки, чтобы помочь учащимся улучшить свои разговорные навыки, а также комфортно чувствовать себя в аудитории. Поощрение коллегиальной оценки и самооценки для содействия постоянному совершенствованию своих навыков. Обеспечение студентов обратной связью по их устной речи, исправлению ошибок для улучшения их коммуникативных навыков.

8. Культурное погружение: интегрирование культурных компонентов в изучение иностранного языка для содействия пониманию социального и культурного контекста, в котором используется английский язык, может помочь студентам чувствовать себя более комфортно и уверенно в своих коммуникативных навыках.

Включив вышеперечисленные стратегии в учебную программу по изучению английского языка, вузы могут помочь студентам в краткий срок поднять языковой уровень владения иностранным языком, развить надпрофессиональные навыки студентов на базе коммуникативной компетенции, содействуя эффективному взаимодействию в глобализованном мире. Но здесь возникают вопросы. Каким образом могут быть внедрены все вышеперечисленные стратегии в иноязычный учебный процесс, не нарушая учебного плана? Как смотивировать студента на самостоятельный поиск, самообразование и совершенствование языковых навыков при изучении иностранного языка? Что может послужить тем импульсом, благодаря которому у студента появится желание разговаривать на английском языке, забыв о языковом барьере?

Вне всякого сомнения, данные стратегии легко внедрить с помощью использования искусственного интеллекта и элементов театрализации. Данный тандем будет направлен на формирование и развитие главной коммуникативной компетенции, создание аутентичной и в то же время дружественной атмосферы, благоприятной для изучения иностранного языка.

В опытно-экспериментальном обучении приняло 120 студентов института иностранных языков Российского университета дружбы народов имени Патриса Лумумбы. Первая контрольная группа (КГ) апробировала цифровой аутентичный материал, вторая экспериментальная группа (ЭГ) принимала участие в создании контента на основе ChatGPT-4 и оценивала коммуникативные навыки и театральные способности студентов КГ. В качестве аутентичного материала была выбрана пьеса Агаты Кристи «Лернейская гидра», так как данное произведение еще не рассматривалось в качестве научного исследования.

Задача состояла в том, чтобы сделать дотекстовые, текстовые, послетекстовые упражнения для погружения студентов, участвующих в театрализованной постановке, в суть произведения. При создании контента на основе ИИ необходимо было соблюсти главный принцип работы с Chat GPT: для того чтобы получить задание с упражнением, необходимо для Chat GPT корректно составить запрос (промт), предварительно загрузив отрывок из аутентичного текста, в нашем случае из рассказа «Лернейская гидра».

Таким образом, для получения качественного учебного контента необходимо взаимодействовать с искусственным интеллектом по следующим принципам:

- изначально задавать общеизвестные вопросы с целью проверки его на правильность ответа;
- учиться делать запросы узконаправленно; при задании вопроса предоставлять как можно больше деталей и контекста, чтобы помочь чат-боту точно понять, что ищет пользователь;
- избегать задавать несколько вопросов в одном сообщении, чтобы избежать путаницы и гарантировать, что чат-бот сможет сосредоточиться на точном ответе на один вопрос;

- использовать литературный стиль языка, избегая жаргона, аббревиатур или сленга, чтобы не запутать Chat GPT;
- предоставлять обратную связь в случае неправильного ответа чат-бота с помощью вежливой коррекции или предоставления дополнительной информации, которая поможет направить его в нужное русло;
- набраться терпения, так как чат-боты ни всегда могут сразу дать правильный ответ. Если пользователь не удовлетворен ответом, необходимо задать вопрос по-другому или предоставить больше информации, чтобы помочь чат-боту лучше понять запрос.
- избегать наводящих вопросов, не подводить чат-бота к конкретному ответу, вместо этого позволить ему сгенерировать ответ на основе предоставленной информации.
- перепроверять достоверность информации, предоставляемой чат-ботом, особенно когда речь идет о критической или важной информации. В случае возникновения сомнения, обратиться к надежному источнику.

Принципы взаимодействия с ИИ были объяснены студентам ЭГ и в течение недели, с учетом отбора правильных вариантов был составлен комплекс заданий и упражнений к тексту Агаты Кристи «Лернейская гидра». Рассмотрим некоторые из них:

1. Find the words in the text. Find their meaning in the dictionary: haggard, to put into, sufficient, arsenic, to sob, acquitted, queer, odd, to fill up, to daresay, a bureau drawer, a spring, a stuff, gingerly, to swear, to gasp.

2. In the previous chapter, you found out who the real killer is. Come up with an alternative ending for this literary work. Think about how changing the ending affects the overall message, themes, and character development of the work. Analyze and explain how your new ending enhances or changes the theme, character development, and overall impact of the original work.

3. Which title fits best?

- Is Truth Always What it Seems to Be?
- The Culprit Revealed: A Murder Unveiled
- Was It a Case of Mistaken Identity?

4. Which sentences are True and which are False?

- Nurse Harrison was shocked to hear that there was enough arsenic found to cause death.
- Hercule Poirot confirmed that Jean Moncrieffe was involved in the poisoning.
- Nurse Harrison saw Jean Moncrieffe filling her powder compact with face powder.
- Detective Sergeant Grey found the pink enamel compact in Jean Moncrieffe's handbag.

В результате эксперимента студенты КГ продемонстрировали большую заинтересованность в работе над заданиями и упражнениями, сгенерированными ChatGPT-4, управляемым преподавателем и студентами ЭГ. Студентам КГ за короткий период удалось выучить слова англоязычной пьесы для выступления на ежегодной научной битве аспирантов и студентов «Lingua Slam». Примечательно то, что студенты КГ заинтересовались созданием учебного контента, а студенты ЭГ изъявили желание выступить по тому же сценарию, так как в процессе создания контента с помощью Chat GPT, они выучили слова наизусть.

Таким образом, экспериментальное обучение показало, что ChatGPT можно использовать для оценки знаний студентов по иностранному языку в таких функциях как оценка понимания, проверка грамматики и орфографии, развитие разговорных навыков, коррекция произношения, увеличение словарного запаса. Рассмотрим их подробнее:

- Преподаватель может предложить студентам тексты или аудиозаписи на иностранном языке, а затем задать им вопросы о содержании материала. В свою очередь, ChatGPT может принимать ответы студентов и использовать их языковые навыки, чтобы оценить, насколько хорошо они поняли иностранный текст или аудиозапись.

- ChatGPT можно использовать для проверки грамматических и орфографических ошибок учащихся. Студенты могут представить свои письменные работы или ответы на вопросы на иностранном языке, и ChatGPT сможет указать на ошибки или предложить правильные варианты.

- ChatGPT способен поддерживать беседу на иностранном языке. Студенты могут задавать вопросы ChatGPT на иностранном языке, и программа ответит, оценив грамматику, словарный запас и связность речи.

- Студенты могут отправлять аудиозаписи своей речи на иностранном языке, и ChatGPT сможет оценить их произношение и предложить исправления или рекомендации.

- ChatGPT можно использовать для предложения различных вариантов предложений или лексических выражений на иностранном языке. Это может помочь студентам расширить свой словарный запас и научиться более точно выражать свои мысли.

Однако важно иметь в виду, что ChatGPT по-прежнему является моделью искусственного интеллекта и может иметь свои ограничения и неточности. Поэтому при создании образовательного контента преподаватель должен проверять достоверность фактов и корректно ставить запрос искусственному интеллекту.

Безусловно, ChatGPT – ценный инструмент, который может помочь преподавателям быстрее подготовиться к уроку, сделав интересные и запоминающиеся задания и упражнения для того, чтобы разнообразить свои занятия и повысить мотивацию к обучению у студентов, но ИИ не заменит профессионального преподавателя.

Литература

1. Капустина Л.В., Ермакова Ю.Д., Калюжная Т.В. ChatGPT и образование: вечное противостояние или возможное сотрудничество? // Концепт. – №10. – 2023. – С. 119-132. doi:10.24412/2304-120X-2023-11099
2. Рахманова М. Д. Формирование мотивации при обучении иностранному языку в вузе // АНИ: педагогика и психология. – 2019. – №3 (28). – С. 232-236.
3. Сергеев В.М. Искусственный интеллект – это еще и экспериментальная философия // Знание – сила. – 1989. – № 6. – С. 46-53.

МРНТИ 16.21.25

НЕЙРОЛИНГВИСТИКАЛЫҚ АСПЕКТ: М.Ж.КӨПЕЕВ ШЫҒАРМАЛАРЫНЫҢ ЖАҢА ҚЫРЛАРЫ

Машрапова З.С., Тұрышев А.Қ.

Торайғыров университеті

Павлодар, Қазақстан

e-mail: Zaure-mashrapova@mail.ru

Түйіндеме. Лингвистика, психология және неврология білімдерімен шектесетін жаңа ғылым – нейролингвистика. Сөйлеу барысында ми механизмдерін және мидың зақымдануы кезіндегі сөйлеу процестерінің өзгерістерін зерттейтін ғылым. Ғылымның дамуына нейропсихология мен психоллингвистика әсер етті. Мақаланың басты міндеті мен бағыты ретінде ағартушы, шежіреші, ауыз әдебиеті үлгілерін жинаушы, көрнекті ақын, ойшыл, рухани қайраткер Мәшһүр Жүсіп Көпейұлының шығармаларын жаңа қырынан зерттеу. Көрнекті ақынның еңбектерінен нейролингвистикалық ерекшеліктер сараланған. Сөз қуаты, сөз энергиясы және адамдарға айтылған сөздің әсері айқындалған. Зерттеу материалы ретінде ми, жүрек, сана, ақыл сөздері алынған. Адамның қуат көзі, дене, ағза, жүрек, қан тамырларының т.б. қызметтері жұмыс істеу функциясы кеңінен жазылған. Бірақ та бүгінгі ой-жүйесінен ғылыми тұрғыда әсіресе, нейролингвистика тұрғысында зерттеу аса жауапты міндет.

Кілт сөздер: сөз, нейролингвистика, тіл, жүрек, ақыл, ми

НЕЙРОЛИНГВИСТИЧЕСКИЙ АСПЕКТ: НОВЫЕ АСПЕКТЫ ТВОРЧЕСТВ М.Ж. КОПЕЕВА

Машрапова З.С., Турышев А.К.
Университет Торайгырова
Павлодар, Казахстан
e-mail: Zaure-mashrapova@mail.ru

Аннотация. Новая наука, граничащая со знаниями лингвистики, психологии и неврологии, – это нейролингвистика. Наука, изучающая механизмы мозга в речи и изменения речевых процессов при повреждении головного мозга. На развитие науки повлияли нейропсихология и психоллингвистика. Главной задачей и направлением статьи является изучение произведений Машхур Жусупа Копеевича, просветителя, летописца, коллекционера образцов устной литературы, выдающегося поэта, мыслителя, духовного деятеля. Из трудов выдающегося поэта выделены нейролингвистические особенности. Определены сила слова, энергия слова и влияние слова, сказанного на людей. В качестве материала исследования взяты слова мозг, сердце, сознание, разум. Функции источника энергии человека, тела, тела, сердца, кровеносных сосудов и т. д. функция функционирования широко записана. Но с сегодняшней точки зрения, особенно с точки зрения нейролингвистики, исследование является сложной задачей.

Ключевые слова: *слово, нейролингвистика, язык, сердце, разум, мозг*

NEUROLINGUISTIC ASPECT: NEW ASPECT OF CREATION M. ZH. KOPEEVA

Mashrapova Z.S., Turyshev A.K.
Toraigyrov University
Pavlodar, Kazakhstan
e-mail: Zaure-mashrapova@mail.ru

Abstract. The new field of science that intersects linguistics, psychology, and neurology is called neurolinguistics. It examines changes in the processes of speech during speaking, as well as the mechanisms of language processing in the brain. The development of the field has been influenced by neuropsychology and psycholinguistics. The main purpose and focus of the article are to explore the works of the prominent figure Mashhur Zhusip Kopeyuly, who is a compiler, researcher of oral literature, poet, thinker, and spiritual leader, from a new perspective. Neurolinguistic peculiarities have been identified from the contributions of this prominent figure. The power of words, the energy of language, and the impact of words on individuals have been elucidated. Through the study materials, words related to the mind, heart, consciousness, and intellect have been extracted. The diverse functions of human perception, body, organs, heart, and blood vessels have been extensively discussed. However, due to the complexity of the current scientific context, especially in the field of neuroscience, research in neurolinguistics poses significant challenges.

Key words: *word, neurolinguistics, language, heart, intellect, mind*

Бүгінгі күні заманауи жаһандану үдерісі мен ІТ-технологиялардың үздіксіз дамуы адамның эмоционалдық және ақыл-ой өрісіндегі ерекшеліктерді бір ғана когнитивтік ақылдың көмегімен айқындауға және шешуге болмайтындығы дәлелденуде. Сол себепті осындай қиын мәселелердің мағынасын түсіну үшін адамның жүйке жүйесінің әртүрлі элементтеріндегі тым жұқа, білінер-білінбес дене тітіркенуін аңғару және онымен бірге әрекет етудің маңыздылығы анық болып отыр. Себебі адамзаттың дене мүшелері субъект тәжірибесінің түпсіз құрылымына баруға болатын тереңдегі нейролингвистикалық паттерндер мен үдерістердің көрінісі болатыны анықталды. 1844 жылы Л.Виганның еңбегі жарыққа шықты, онда оң және

сол жақ мидың «тәуелсіздігі», «жеке басы» туралы идеялар алғаш рет айтылып қана қоймай, сонымен бірге үлкен жарты шарлардың барлық сипаттамалары, тіпті олардың әрқайсысына тән сана түрлері тереңінен сипатталған [1, 161]. Адамзаттың барлығында когнитивтік ақыл бар, бірақ айналамызбен үндесім тауып, өмір сүру үшін соматикалық ақыл керек екенін жақсы білеміз. Соматикалық ақыл дегеніміз – тәніміздің ішіндегі ақыл, егер де біз онымен ажырамай, үндесіп өмір сүрсек, «өз тәнімізде» өмір сүреміз. Атақты ақын, ғұлама М.Ж.Көпеев ақыл туралы өлеңдері мен ғибрат сөздерінде терең де, мағыналы ойлармен айтып кеткен, мысалы «Ақыл туралы» өлеңінде былай дейді:

Көрінген көзге жылы бет емес пе,
Құдайға имансыз құл шет емес пе?!
Адамның тіршілігі – тіл мен жүрек,
Екеуі екі-ақ жапырақ ет емес пе?!
Ақылды әуелде Алла мыңға бөлген,
Кім жақын құдіретіне, соған берген[2, 103].

«Ақыл деген не нәрсе?» атты ғибрат сөзінде ақылды нұрмен теңестіреді:

«Адам деген бір жалаңаш нәрсе. Мінез, ақыл, сөз-киім іспеттес. Осылар көркем болса, жұрт көзіне сүйікті, көрікті көрінеді.

Егер мінезі жаман болса, ақылы жоқ болса, сөз ретін білмесе, киімі жаман есепті, жұрт көзіне сүйкімсіз, жексұрын..." [2, 259].

Батыстың "НЛП-2: поколение Next" нейролингвистикалық бағдарламалаудың соңғы маңызды жетістіктері жазылған кітабында, адамның денесі бастағы миға бағынатын жай ғана машина емес, «Ми денеді де бар. Денеді бірнеше «ми» бар. Осы керемет жаңалық «нейролингвистикалық бағдарламалаудың нейро-аспектілерімен» тығыз байланысты»[3, 120].

Тәніміздегі «мидың» бір түрі энтероми немесе энтеро (көне грек тілінен -ішек) жүйке жүйесі деп аталады. Аталған жүйке жүйесінің жүз миллион нейроны бар. Бүгінгі күнгі неврология мамандарының мәлімдеуі бойынша, іштегі асқазан мен оның маңайында орналасқан басқа да асқорыту мүшелері мысықтың миындай күрделі болып келетіндігі дәлелденген. «Аш адам атасын танымас», «Қырық күн аш адамнан ақыл сұрама» қазақтың мақалдары осы сөздің дәлелі болса керек. Сол себепті ас қорыту мүшесін адам денесінің «екінші миы» деп те атап кеткен. Адамның асқазанындағы миынан басқа тағы да бір ақыл орталығы бар, ол - жүрек, жүрек адамзаттың қанын айдаушы «мотор» ғана емес, кез келген ақпаратты өздігінен іске асыру қабілетіне ие өзінің істей алатын «миы» бар орталық екендігі дәлелденді. Жүректің жұмысы мидың жұмысына, тіпті дененің барлық маңызды ағзаларына қуатты әсерін тигізеді. Жүрек адамның жан-тәніне өзінің иелігін жүргізіп, адамның тағдырына маңызды әсер етеді. Сол сияқты жүректің қиын «моторы» мидан бөлек тұрып та жұмыс істей алатындығы дәлелденген, мысалы, трансплантация жасалынған жүрек донордың мінезі мен әдеттерін сақтап қалатын болған сияқты бірнеше мысалдар келтіре беруге болады. Жүректе қырық мың нейроны бар сенсорлық аксон деген жүйке жүйесі болады. HeartMath (жүректің реттеуі) теориясының негізін салушысының ойынша, жүрек дененің бірігіп әрекет ететін бірнеше жүйелерін біріктіретін негізгі ағза ретінде дене, ақыл, эмоция және рухты бір-бірімен байланыстырып, коммуникациялық тұтастыққа енгізетін бірегей нүкте болып табылады [3, 126]. Атақты Аристотель де жүрек – интеллект орталығы, ал қозғалыс пен сезім дененің өмірлік қуатының орталығы деп санағаны мәлім. Олай болса, Мәшһүр Жүсіп те жүрекке назар аударғаны түсінікті болар.

Мәшһүр Жүсіп «Табылар мергенге де - бұқтырушы» өлеңінде жүрек жайлы былай дейді: Қылады шүкір, сабыр білген адам,

Ашылып жүрек көзі, көрген адам – деген тіркесте «жүрек» - өмір сүруге негіз болатын, адамзат тәніндегі басты ағза, егер жүрек жұмысын тоқтатса, адам да тіршілігін тоқтатады [4, 168]. Жүрек адамның сезім мүшесі, құлақтан кірген сөз жүрек арқылы миға, ми арқылы барлық жүйке жүйесімен тәнімізге тарайды. Бұл өлеңде Мәшһүр Жүсіп «жүрек» - адамның ішкі жан дүниесі деп қараған. Өлең арқылы халқын ылғи адамгершілікке, имандылыққа

шақырған. Мәшһүр Жүсіптің ойынша, адамда екі көздің болуы жеткіліксіз. Ең бастысы, «жүрек көзі» болуы керек. «Жүрек көзі» болған адамда ғана сабырлылық, адамгершілік, түсіністік болады деп айтқысы келген. Сол сияқты «батин көз» туралы да айтылған. Демек, «көкірек көзі» тіркесін ф.ғ.д., профессор Берікбай Сағындықұлының «Ғаламның ғажайып сырлары» атты еңбегінен оқып білуге болады. Абай «жүрек көзі» тіркесінің синонимі болатын «көкірек көзі» деген тіркесті алған:

Қарны тоқ хасса надан ұқпас сөзді,
Сөзді ұғар көкірегі болса көзді (Абай).

«Сарыарқаның кімдікі екендігі» еңбегінде «жүрек жарып» тіркесі ауыспалы мағынада айтылып тұр, жүректің жарылуы медициналық мағынада «инфаркт алу» дегенді білдірсе, мына жерде жағымды жаңалық естіп, қатты қуану мағынасында қолданылған, автор «жүрек» сөзінің тар мағынасынан ауқымды мағынасына ауысып, барлық ағзаны билеп кететін маңызы зор «ми» рөлін атқарып отырғандығын көрсетуде.

Сүйінші, жүрек жарып, сұрап жатыр,
Күлерсің, езу тартып күлмесең де.
Бұ жолға қажет үшін беру керек,
Пейілің тар, бұрын сараң, бермесең де.

«Нүсіпхан» өлеңінде «жүрек» сөзі екі жерде кездеседі, екі жердегі қолдану екі түрлі:
Ашылмаған сандығым,

Жүректен салды құлыпты-ай!- бұл тұста өмірден ерте озғалы тұрған, ауыр дертке шалдыққан Нүсіпханның өкпе-назы, уақыттың аздығы, «жүректі құлыптау» тіркесі тіршілігін тоқтату, айтарын айта алмау, істерін істей алмау дегенді білдіреді.

Ал екінші жерде «жүректің жалын отын» деп алынған, жас жігіттің бойындағы ыстық қызуы, жастығы алды-артын ойлауға, болжауға бөгет жасайды делінген.

Көңілің әрбір іске өрекиді,
Жүректің жалын отын байқа, балам! [2, 69]

«Жүрек» сөзінің ауыспалы мағыналарда қолданылуы адамның санасына ассоциативтік мән беріп, көркемдік сипат беріп тұр.

Мәшһүр Жүсіп «Кәф пен нон» өлеңінде ми, ақыл-ой, сөз, тіл, ауыз, жүрек бірінсіз-бірі болмайтын дүниелер екенін дәлелдеген. «Кәф» -тіл, «нон» -ауыз дейді:

Кәфті нонға қоспасақ, сөз бола ма,
Жұмсаймыз қай орынға - айтшы мұны!
Болмасын есіл сөзім бояқпен без,
Сен - бір сурет: болғанмен: тіл, құлақ, көз.
"Кәфті нонға қосалық - күн", - дейді ғой, -
Екеуі қосылумен бол сын көп сөз.
"Күн(кін), - дейді Құдай өзі: - бол!"- деп айтты,
"Біріңмен бірің тойып, тол!"- деп айтты.
"Бас қос та, екеу-екеу әңгіме құр,
Суал, - деп, - қашан бізге - сол!- деп айтты.
Қағаз - тән(тін), сия да тән(тін): ақ пен қара,
Төгілсе аққа қара, жүзі қара.
Тағы бір жерінде:
Тіл- қалам, ауыз - дәуіт, түкірік-сия,
Жан-бұлбұл, дене-қапас, көңіл-ұя... [4, 60]

Соңғы жылдары лингвистика ғылымында әлемнің тілдік моделін қалыптастыруына үлкен септігін тигізетін парадигма ретінде Фрегенің жағдайды концептуализациялау деген ұғымы пайда бола бастады. «Концептуалды құрылым деген термин шындық пен оның тілдегі көрінісі арақатынасындағы байланыстың небір еркіндігін айқын көрсететін құрылым» [5, 17-18].

HEARTMATH теориясының мәлімдеуі бойынша жүрек мимен және ағзамен негізгі 4 жолмен ұштасады екен, солардың бірі электромагниттік өріс арқылы энергетикалық жолмен

ұштасу болып табылады [3, 126]. Аталған сигнал дененің кез келген жерінен байқауға болады, біздің айналамызда тарап қалықтап тұрады.

Мәшһүр Жүсіптің «Бақсының сөзі» деген өлеңінде соматизмнің жиі қолданылуы қас бедеуге бала бер деп электромагниттік өріс арқылы бала сұраған дұғасындағы кодтық сөз деп айтуға болады, ал өмірден озған ұлына жазған «Әмен қазасына» жоқтауында, «Өзімді, жыным бар ма өзім жойып?! Отырмын Хақ ісіне мен ден қойып. Жемісім ақыретлік толық болып» деп өзіне сабыр айтып, HEARTMATH теориясында көрсетілгендей, жүректің «сұхбаты» биохимиялық жолмен жүзеге асу барысында стресс гормондарын тежейтін нейротрансмиттерлердің қызметі жүрек соматизмінің ұмыт қалдыруынан көрініс тапқан. Үш ұлының бірі – Мұхаммедәмен қайтыс болғанда әкенің жүрегі зар жылап отырғаны анық. Мұңын-зарын жоқтау қып айтқанда «жүрек» сөзін әдейі қалдырып кетіп отырды; жүрекке одан әрі зіл түсірмеу керектігін білді. Бұнымен Мәшһүр Жүсіптің «ақыл, сабырлылық, жүректі» қатар ұстаған ұлылығының бір қыры десек те болады.

Қорыта келгенде, нейролингвистика қазақ ұғымындағы енді дамып келе жатқан тіл білімінің бір бағыты. Біздің зерттеуімізде ми, ес, сана, ақыл дегендердің бала тілінің қалыптасуынан бастап, ер жеткенге дейінгі тілдік көрінісі қандай екендігі басты назарда болып келеді. Мәшһүр Жүсіптің медициналық білімі болған, Аристотель, Гален арасындағы сөз болған «нерві» мәселесі де мидың, жүректің, қантамырларының жұмыстары жөнінде де кеңінен мәліметтер берген. Жалпы, ақынды атропоэекті мәселелер: адамның пайда болуы, тууы, қалыптасу кезеңі, өсуі, адам ағасының, дене мүшесінің, жан мен тән, мінез, құлық байланысы т.б. қатты қызықтырған. Мәшһүр Жүсіп Сократ, Плотон, Аристотель, Әл-Фараби т.б. араб философтарын да оқып, өзінің ой-топшылауларын жасап отырғаны байқалады. Шығармаларында да «жүрек, ақыл, қуат, қайрат т.б.» адамның ішкі жандүниесі мен сыртқы әлем байланысы да кеңінен орын алғандығы оның адамтану мәселесіне терең барғандығынан деп түсіндіруге болар еді.

Әдебиеттер

1. Джексон, Дж. Х. Избранные работы по афазии / Дж. Х. Джексон. – СПб.: «Нива», 1996. –169с.
2. Көпеев М. Ж. Таңдамалы шығармалары. 1 том. – П.: «ЭКО» ҒӨФ, 2005 ж. – 540 б.
3. Дилте Р. НЛП-2: поколение Next – СПб.: Питер, 2010. – 252 с.
4. Көпеев М. Ж. Таңдамалы шығармалары. 2 том. – П.: «ЭКО» ҒӨФ, 2005 ж. – 448 б.
5. Глазунова О.И. Синергетика творчества: Опыт анализа художественного текста. – М.: Книжный дом «ЛИБРОКОМ», 2012. – 344 с.

**SOCIOLEXICOGRAPHY OF NON-STANDARD VOCABULARY IN MONOLINGUAL
AND MULTILINGUAL DICTIONARIES**

Tulegenova M.

Karaganda Technical University named after A. Saginov
Karaganda, Kazakhstan
mail.rumadina@mail.ru

Abstract. This article deals with the particularities of the contrastive-comparative analysis of substandard units, which aims at the sociolexicography of substandard units of different languages in bilingual dictionaries and at identifying equivalent relations between words of different languages. There are correspondences between Russian and English words in the dictionaries studied. In the course of the study, such methods as contrastive-comparative analysis, which reveals similarities and differences of sociolects, and analysis of the researchers' points of view on the issue of special compilation of monolingual and bilingual dictionaries with inferior vocabulary were used. Certain scientific results were obtained: sociolexicography of substandard units of different languages in bilingual dictionaries aims at revealing equivalent relations between words of different languages.

Key words: *substandard, bilingual, dictionary, lexicography, language, sociolexicography*

**БІР ТІЛДІ ЖӘНЕ КӨПТІЛДІ СӨЗДІКТЕРДЕГІ СТАНДАРТТЫ ЕМЕС
ЛЕКСИКАНЫҢ ӘЛЕУМЕТТІК ЛЕКСИКОГРАФИЯСЫ**

М.К. Төлегенова

А.Сағынов атындағы Қарағанды техникалық университеті
Қарағанды, Қазақстан
mail.rumadina@mail.ru

Түйіндеме. Бұл мақала екі тілді сөздіктердегі әртүрлі тілдердің субстанциялық бірліктерінің социолексикографиясы болып табылатын және әртүрлі тілдердің сөздері арасындағы баламалы қатынастарды анықтауға бағытталған субстанциялық бірліктердің контрастты-салыстырмалы талдауының ерекшеліктерін зерттейді. Қарастырылып отырған сөздіктерде орыс және ағылшын тілдерінің сөздері арасында сәйкестік бар. Зерттеу барысында келесі әдістер қолданылды: қарама-қарсы-салыстырмалы талдау, әлеуметтанулардың ұқсастықтары мен айырмашылықтарын көрсетеді; субстандарттық лексикасы бар бір тілді және екі тілді сөздіктерді ерекше құруды бөліп көрсету мәселесі бойынша зерттеушілердің көзқарастарын талдау. Белгілі бір ғылыми нәтижелер алынды: екі тілді сөздіктердегі әртүрлі тілдердің субстанциялық бірліктерін социолексикографиялау әртүрлі тілдердің сөздері арасындағы эквивалентті қатынастарды анықтауға бағытталған.

Кілт сөздер: *стандартты емес, екі тілді, сөздік, лексикография, тіл, әлеуметтік лексикография*

СОЦИОЛЕКСИКОГРАФИЯ НЕСТАНДАРТНОЙ ЛЕКСИКИ В ОДНОЯЗЫЧНЫХ И МНОГОЯЗЫЧНЫХ СЛОВАРЯХ

Тулегенова М.К.

Карагандинский технический университет им. А. Сагинова

Караганда, Казахстан

mail.rumadina@mail.ru

Аннотация. Данная статья изучает особенности контрастивно-сопоставительного анализа субстандартных единиц, целью которой является социолексикография субстандартных единиц разных языков в двуязычных словарях и направлена на выявление эквивалентных отношений между словами разных языков. В рассматриваемых словарях имеются соответствия между словами русского и английского языков. В ходе исследования использовались такие методы, как: контрастивно-сопоставительный анализ, указывающий на сходства и различия социолектов; анализ точек зрения исследователей по вопросу выделения особого создания одноязычных и двуязычных словарей с субстандартной лексикой. Получены определенные научные результаты: социолексикографирование субстандартных единиц разных языков в двуязычных словарях направлено на выявление эквивалентных отношений между словами разных языков.

Ключевые слова: *нестандартный, двуязычный, словарь, лексикография, язык, социолексикография*

Introduction. At present, domestic and foreign linguistics has gained considerable experience in compiling monolingual and bilingual dictionaries of non-standard vocabulary. A comparative analysis of English explanatory dictionaries shows that more than thirty dictionaries have been compiled since the publication of S. Johnson's explanatory dictionary in 1775. In the Russian lexicographical tradition, there are more than 40 explanatory dictionaries that have been compiled since the publication of V. Dahl's dictionary.

The main focus in explanatory monolingual substandard dictionaries is on word interpretation. Bilingual substandard dictionaries concentrate on describing linguistic units of one language with the help of another (different) language.

Translation lexicography aims to establish equivalent relationships between elements of different languages. Another feature of bilingual dictionaries is their interest in the historical and cultural background of a word. Translation dictionaries pay attention not only to the grammatical and semantic aspects of the interpretation and explanation of a word in two languages, but also take into account the historical and cultural background of a word, the peculiarities of using the word in another language. According to V.P. Berkov, "the issues of interaction between language, dictionary and culture are particularly acute in bilingual lexicography [1; 511].

A bilingual dictionary is defined as a dictionary of the active type. Therefore, when defining the typology of dictionaries, L.V. Shcherba considered that for each language pair two explanatory (explanatory) foreign-language dictionaries are needed - for Russians with explanations in Russian and for foreigners in their respective languages [2; 294].

Y.D. Apresyan, supplementing the statement of L.V. Shcherba, notes that "a dictionary of a certain active type should represent such a property of a word that allows not only to understand it in a certain context, but also to use it correctly in a certain speech" [3; 58]. According to scholars, a bilingually translated dictionary should not only reflect the cultural awareness of the words in two languages, but also contain regional facts.

Discussion. The contrastive analysis of monolingual and bilingual dictionaries in different languages enables us to determine their 'differences in the opposition "explanatory-translational". The differences between monolingual and bilingual dictionaries are manifested in the way of semantizing the lexical knowledge of a word: in the first case it is done with the help of the 'explanatory minimum' of the source language, in the second case – with the help of translation into

the target language [4; 250]. The second feature of the contrast between monolingual and bilingual dictionaries is "the selection peculiar only to the given languages" (i.e. the languages used in the translated dictionary - M.T.), as well as the appropriate description of the linguistic material, based on the comparison of the source language and the target language, on the consideration of specific difficulties in the transition from one language to another" [5; 22].

Comparative lexicography in Kazakhstan has emerged only recently: active bilingual dictionaries began to appear in the second half of the twentieth century. Russian explanatory dictionaries were taken as a basis. In the last decades of the last century and at the beginning of the new century such bilingual dictionaries appeared as: the two-volume 'Great Kazakh-Russian Dictionary' (A. Tazhutov, 1998); the 'Great Russian-Kazakh and Kazakh-Russian Dictionary' (K.B. Bektaev, 1999); the 'Kazakh-Russian Dictionary of Linguistic Terminology' (A. S. Amanzholov, 2000). S. Amanzholov, 2000); 'Russian-Kazakh dictionary' (R.T. Syzdykova, H.Sh. Husain, 2001); 'Explanatory ideographic English-Russian dictionary of verbs of mental activity' (M.A. Kyzyrova, 2012); 'Russian-Kazakh-English diplomatic dictionary' (J.B. Zhamkenov, 2013) and others.

A school of bilingual lexicography has been established in Kazakhstan, whose founder is Professor V.A. Isengalieva. Nowadays, the comparative study of dictionaries and their problems is actively pursued by the followers of Zh.N. Zhunussova, A.E. Agmanova, G.A. Alieva and others.

Kazakh scientists make a certain contribution to the development of the theory of lexicography and its new directions – grammaticography, phraseography, paremography, onomography, etc. [6, p. 24]. In scientific research, scholars rely on theoretical provisions on the systemic organization of vocabulary and on the principle of vocabulary formation, the position on the dictionary article has been updated. They state that "in the microtext of the dictionary a separate dictionary article acts as the main element and is the result of a detailed development of all aspects of the word, in it all information about the linguistic unit is concentrated and it appears as a peculiar view of the world" [7]; much work is done on the dictionary article, which is the main element of the dictionary and the result of the detailed development of all aspects of the word [7]; much work is done on comparative-typological research of bilingual dictionaries, although a new branch of linguistics - comparative lexicography - is not yet fully developed.

In the studies of Kazakh scientists have expressed important thoughts about the directions of their development, such as: the need to attract bilingual dictionaries for the comparative study of languages.

It is necessary to study not only a word, but also its word form, the systemic relationships of a word, the functions of a word, the consideration of the semantics of a word in a broad historical and cultural context. The task of any dictionary is to 'describe the semantics of all words, working with concepts such as meaning (basic, secondary, figurative, metaphorical, metonymic), connotation, usage, syntactically related usage'; it is necessary to emphasize the collocation of a word, because the environments of the word do not coincide in different languages. In the dictionary "the collocation somaticizes the word, is an illustration, a context for the use of the word in the language" [6; 30-31]; it seems legitimate to take into account the fact that "the semantic volume of words, the semantic systems of different languages of similar terms do not always coincide in expression, and in translation there are peculiar intersecting semantic lines in different languages" [6; 34].

It is necessary to develop a mechanism for the selection of necessary and sufficient information for a complete description; researchers believe that a lexicographer - compiler of translated dictionaries - should create such a discourse "which has a double pragmatic orientation and requires knowledge of cultural stereotypes and traditions peculiar to the linguacultural community of the languages being compared" [6; 37]. [6; 37].

Great attention is also paid to the production of bilingual dictionaries for educational purposes. These include the 'Complex Russian-Kazakh Ideographic Dictionary' (Astana, 2017). The macro- and microstructure of this dictionary "is strictly subordinated to the thematic organization of vocabulary, it includes the main thematic topics of home and life, educational system, seasons, art, health, food, transport, recreation and entertainment, city and its infrastructure" [6; 44].

Despite significant achievements in the development of the theory of lexicography of translated dictionaries, Kazakh lexicographers did not focus on the sociolexicographical development of non-standard vocabulary, consider only the dictionary of O.A. Anishchenko devoted to the Russian school jargon of the XIX century [7].

At the same time, there is a long-standing practice of sociolexicography of substandard vocabulary in foreign countries near and far, especially in England and Russia: the compilation of monolingual and bilingual dictionaries of substandard vocabulary has been carried out over several periods. In Russia, such monolingual substandard dictionaries are widely known: the dictionary 'Words and Expressions of Thieves' Language' by N. Smirnov, "Conditional Language of Thieves and Horse Thieves" by Ya. Baluev, V.M. Popov's 'Dictionary of Thieves' and Prisoners' Language', V.B. Bykov's 'Russian Fenya', V.M. Mokienko and T.G. Nikitina's 'Big Dictionary of Russian Jargon' and others.

English substandard dictionaries include J. Baddack's dictionaries, which have been known since the early twentieth century: Bee J. Slang. A dictionary of the Turf, the Ring, the Chase, the Pit, of Bon Ton, and the Varieties of Life (London: T. Huges, 1823); Bee J. Sportman's slang; A New Dictionary of Terms used in the Affairs of the Turf, the Ring, the Chase and the Cock-pit; with those of Bon Ton, and the Varieties of Life (London; For the author, 1825); The Slang Dictionary by J.K. Hotten (1859). It offers an interpretation of cantizms and slangizms; E. Partridge's A dictionary of slang and Unconventional English by Paul Beale. 8th edition (N.Y.: Macmillan publishing co, 1984); J. Leiter's Random house historical dictionary of American Slang (1994).

Translation dictionaries emphasize two points: a) the preservation of equivalence; b) the establishment of equivalent relationships between elements of two languages. Two types of equivalence are distinguished: full equivalence (when lexemes of different languages completely match in meaning and external form, e.g. English veranda, Russian veranda, French verand. We can speak of partial equivalence of words in different languages when some meanings in different languages match and other meanings in the semantic structure of a word do not match.

In bilingual dictionaries, attention should also be paid to the representation of cultural elements in the dictionary in order to convey the characteristics of the national labelling of the word. In different linguistic cultures, the national particularity has above all realia, non-equivalent words, background words. To identify them, it is necessary to take into account the criterion of national specificity, namely the presence/absence of a translation element, i.e. what has no translation element and what needs explanation for a native speaker of another culture is nationally specific.

Cultural information in the dictionary should be localized as follows: Dictionary definition; Illustration; Appendix. Cultural information should also be selected according to the following principles (cognitive and contrastive).

In bilingual dictionaries, it seems necessary to use different types of comments (factual, cultural, situational). But each of these comments should also contain country-specific information. For example, when commenting on a reality, its particularities should be presented so that the reader can use the knowledge of their culture.

Conclusion. The analysis of the sociolexicography of the substandard lexicon in translated bilingual dictionaries allows us to establish that their peculiarities in the process of sociolexicography of the lexicon of two languages consist, firstly, in the emphasis on the historical and cultural background of the word; secondly, the semantization of the word in translated dictionaries takes place mainly through translation into the target language; thirdly, bilingual translated dictionaries can be used to study comparable languages; fourthly, the peculiarities are revealed in the functioning of words of different languages; fifthly, the equivalence of words of different languages given in dictionaries should be counted among the peculiarities of translated dictionaries. Therefore, it is necessary to study words in a systematic, broad historical and cultural aspect. Two types of equivalence are distinguished: full equivalence and private equivalence. Sixth, bilingual dictionaries should emphasise cultural information about words of different languages recorded in these dictionaries.

References

- 1 Берков В.П. Работы по языкознанию. – СПб., 2011. – 652 с.
- 2 Щерба А.В. Языковая система и речевая деятельность. – Л.: Наука, 1974. – 427 с.
- 3 Апресян Ю.Д. Интегральное описание языка и толковый словарь // Вопросы языкознания. – 1986. – №2. – С. 57-70.
- 4 Бектурова Ж. Ландшафтные наименования русского и казахского языков: словарные материалы. – Павлодар, 2004. – 253 с.
- 5 Жунусова Ж.Н., Ермакова В.А., Айтпаева А.С. и др. Исследования по двуязычной лексикографии: коллективная монография. – София: Heronpress, 2018. – 239 с.
- 6 Комплексный русско-казахский идеографический словарь / под ред. А.Е. Агмановой. – Астана, 2017. – 200 с.
- 7 Анищенко О.А. Словарь русского школьного жаргона XIX века. – М.: Эллис, 2007. – 363 с.
- 8 Грачев М.А. Происхождение функционирование русского АРГО: автореф. ... док. филол. наук: 10.02.01. – СПб., 1995. – 35 с.
- 9 Берков В.П. Двуязычная лексикография. – Изд. 2-е, перер. и доп. – М.: АСТ, 2004. – 236 с.
- 10 Полуэктова М.П. Субстандарты английского и русского языков // Молодежь и наука: проблемы современной филологии и методики преподавания филологических дисциплин: матер. 8-й междунар. молод. науч.-практ. конф. – Ульяновск, 2019. – С. 443-448.
- 11 Коровушкин В.П. Краткий учебный англо-русский и русско-английский словарь-минимум американского военного жаргона. – Череповец, 1980. – 66 с.
- 12 Метельская Е.В. Контрастивный компонент семантики лексических субстандартных единиц // Актуальные проблемы коммуникации и культуры: сб. науч. тр. рос. и зарубеж. учен. – Пятигорск, 2009. – С. 72-80.
- 13 Черепкова Н.М. Контрастивный двуязычный словарь: принципы подачи материалов // Вестник ВГУ. Серия: Филология. Журналистика. – 2017. – №2. – С. 74-76.
- 14 Цэдэндоржийн Э. К вопросу о национально-культурной специфике и о проблемах контрастивной лексикографии // Вестник российского университета дружбы народов. Серия: Теория языка. Семиотика. Семантика. – 2014. – №3. – С. 159-167.

МРНТИ 14.35.09

НЕЙРОЛИНГВОДИДАКТИЧЕСКАЯ МОДЕЛЬ ОБУЧЕНИЯ КИТАЙСКОМУ ЯЗЫКУ СТУДЕНТОВ ГУМАНИТАРНОГО ВУЗА

Сюй Баюнь

Российский университет дружбы народов им. Патриса Лумумбы
Москва, Россия
suuy-b@rudn.ru

Аннотация. В статье предлагается инновационная нейролингводидактическая модель, адаптированная для эффективного обучения китайскому языку через цифровую образовательную платформу. Данная модель учитывает особенности языкового обучения и включает в себя современные технологии, такие как смарт-технология, интерактивные задания и адаптивный подход. Результаты исследования показывают, что предлагаемая нейролингводидактическая модель смарт-обучения значительно повышает эффективность обучения студентов-бакалавров китайскому языку, углубляя их понимание материала и улучшая его усвоение. Также отмечается положительное влияние использования цифровой образовательной платформы на мотивацию студентов и стимулирование их активности в учебном процессе. Предложенная модель может быть интегрирована в образовательные программы для улучшения процесса обучения китайскому языку студентов бакалавриата с использованием передовых технологий, основанных на искусственном интеллекте.

Ключевые слова: *нейролингводидактическая модель (НЛДМ), обучение китайскому языку, цифровая образовательная платформа (ЦОП), смарт обучение, искусственный интеллект (ИИ)*

NEURO LINGUODIDACTIC MODEL OF TEACHING CHINESE TO STUDENTS OF A HUMANITARIAN UNIVERSITY

Xu Baouyn

Peoples' Friendship University of Russia named after Patrice Lumumba
Moscow, Russia
syuy-b@rudn.ru

Abstract. The article proposes an innovative neuro-linguistic-didactic model (NLDM) adapted for effective teaching of the Chinese language through a digital educational platform (DEP). This model takes into account the features of language learning and includes modern technologies such as smart technology, interactive tasks, and an adaptive approach. The research results show that the proposed NLD smart learning model significantly enhances the efficiency of teaching bachelor students Chinese, deepening their understanding of the material and improving its assimilation. The positive impact of DEP using on students' motivation and stimulating their activity in the learning process is also noted. The proposed model can be integrated into educational programs to enhance the process of teaching Chinese to bachelor students using advanced technologies based on AI.

Keywords: *neuro-linguistic-didactic model (NLDM), Chinese language teaching, digital educational platform (DEP), smart teaching, artificial intelligence (AI)*

Нейролингвистика – это научная дисциплина, занимающаяся изучением внутренних мозговых процессов, лежащих в основе речевой деятельности человека. К области интересов нейролингвистики относится исследование механизмов распознавания речевых стимулов, таких как отдельные слова или предложения. Также эта дисциплина изучает процессы генерации устной или письменной речи, усвоения и использования родного или иностранного языка, так называемой квазиязыковой символики (математические и химические формулы, нотные записи, языки программирования и т.д.) [1,133]. Еще в 50-х гг. XX в. американский исследователь Ноам Хомский предложил оригинальную классификацию формальных языков и способ перевода с одного формального языка на другой [2]. В когнитивной нейролингвистике эти идеи привели к двум группам исследований механизмов восприятия разных языков, обучения языкам в разном возрасте и перевода с языка на язык.

В первой группе исследований акцент делается на сопоставление родного и неродного языков [4]. Было показано, что основные различия между родным и иностранным языком связаны с активностью области Брока. Амплитуда мозговых ответов в этой области во время позднего синтаксического и семантического распознавания речевых стимулов была сильнее для родного, чем для неродного языка.

Вторая группа исследований сосредоточивается на сопоставлении языков, качественно различных по своей грамматической структуре. В частности, большое внимание вызывает сравнение так называемых фонологических и логографических языков [3, 43]. Фонологические языки используют для записи речи буквы с определенным звучанием. При чтении слов или предложений человек переводит графическую структуру речи в фонологическую, а уже затем распознает ее синтаксис и семантику. В логографических языках используются иероглифы, непосредственно не связанные со звучанием речи. Восприятие синтаксиса и семантики происходит непосредственно, минуя стадию фонологического распознавания. На уровне мозговых реакций было показано, что восприятие логографического (китайского) языка вызывает меньшую амплитуду электрографических ответов в сенсорных зонах коры по сравнению с ответами при восприятии фонологического (английского) языка.

В настоящее время информационно-деятельностная среда человеческой жизни претерпевает быстрые изменения, связанные с внедрением компьютерной техники и информационных технологий. В частности, кардинально меняются как условия познавательной деятельности, так и условия межчеловеческой коммуникации. Это несомненно должно

оказать влияние на организацию внутренних мозговых функций. Ситуация напоминает ту социальную обстановку, в которой формировался деятельностный подход Л.С. Выготского и А.Р. Лурии. В начале XX в. изменения в человеческой деятельности были связаны с развитием городов и промышленного производства, а также с распространением грамотности и научного образования. В начале нашего столетия мы наблюдаем изменения жизни, связанные с внедрением информационных технологий, межкультурных интернациональных коммуникаций и миграций, распространением новых образовательных интеллектуальных систем, ориентированных на современные общественные запросы. К сожалению, такие изменения имеют не только позитивные, но и негативные последствия для психического здоровья человека. Существуют поведенческие расстройства, вызванные усилением информационной нагрузки на головной мозг. Современная наука не позволяет полностью предсказать последствия изменения информационно-коммуникационной среды. Это выдвигает требования к исследователям на развитие новых методов обучения иностранному языку с учетом нейрочувствительных исследований на основе деятельностного подхода.

Эмпирической базой исследования явился институт иностранных языков Российского университета дружбы народов имени Патриса Лумумбы.

Основываясь на исследованиях отечественных и зарубежных ученых, была разработана нейролингводидактическая модель, адаптированная для обучения китайскому языку через авторскую цифровую образовательную платформу Edutainment Chinese (<https://www.edutainmentchinese.ru/>), работающую на принципах индивидуализации обучения, интерактивности и погружения, модульности и гибкости, обратной связи, коррекции, контекстуального обучения, геймификации, социального взаимодействия, аналитики и отслеживания прогресса, нейроадаптивного и межкультурного обучения.

Индивидуализации обучения достигалась с помощью адаптации учебного материала и темпа обучения к индивидуальным когнитивным особенностям каждого студента на основе анализа их прогресса и предпочтений в реальном времени. Использование мультимедийных средств, таких как аудио, видео и интерактивные упражнения, создавало иммерсивную обучающую среду, которая стимулирует различные каналы восприятия. Разбиение учебного материала на модули позволяло студентам изучать язык в соответствии с их собственным графиком и учебными потребностями.

Студенты получали мгновенную обратную связь по упражнениям и заданиям, включая коррекцию произношения и грамматики с помощью распознавания речи и алгоритмов ИИ. Для улучшения понимания и запоминания, языковой материал представлялся в контексте, близком к реальной жизни и культуре. С целью усиления позитивного опыта обучения, а также повышения мотивации и вовлеченности студентов, цифровая образовательная платформа оснащалась игровыми элементами.

Каждый из студентов имел возможность общаться и сотрудничать друг с другом в рамках платформы, что способствовало развитию коммуникативных навыков. Функция сбора и анализа данных отслеживала прогресс студентов для оптимизации учебных стратегий и предоставления персонализированных рекомендаций.

Упражнения создавались с учетом знаний о нейропластичности для формирования и укрепления нейронных сетей, отвечающих за языковые навыки. Включение культурных аспектов в учебный процесс обеспечило глубокое понимание языка и культуры, что улучшило общую языковую компетенцию.

Эти принципы помогли создать комплексную и гибкую образовательную среду, которая способствует более эффективному и углубленному изучению китайского языка, учитывая, как нейролингвистические особенности учащихся, так и возможности современных цифровых технологий.

Суть нейролингводидактической модели заключается в том, чтобы обучающиеся освоили языковую структуру и другие культурно-обусловленные аспекты изучаемого языка через учет влияния культурных и реальных особенностей российской и китайской культур. Цель цифровой образовательной платформы Edutainment Chinese заключается в

осуществлении межкультурного обучения на основе ИИ, предлагающего игровой, коммуникативный, аутентичный контент с обратной связью для студентов .

Содержание платформы представляет собой многомерное сочетание преподавания китайского языка и культуры с учетом языка, культуры, географии, истории, китайских фильмов и теледрам, китайских песен и многое другое. Среди них:

Для изучения китайского языка с учетом культурного понимания, студентам предоставляется китайский культурный образовательный контент «Экскурсия в VR по музею Гугун» на главной странице платформы, этот контент использует передовую смарт-технология - виртуальную реальность - для предоставления студентам иммерсионного тура по музею Гугун в Пекине.

ChatGPT предоставляет материалы для подготовки к экзаменам и практике, отвечает на вопросы по темам, объясняет сложные вопросы, корректирует ответы, дает советы по улучшению навыков устной и письменной речи.

ЦОП содержит богатую библиотеку учебных ресурсов, реализует такие функции, как автоматическая настройка упражнения и автоматическое исправление, предоставляет возможность пройти тест HSK, поддерживает запросы на анимированное написание китайских иероглифов, слов, идиом и стихов, предлагает студентам обучающие игры для изучения пиньинь и распознавания китайских иероглифов с помощью игровых элементов и музыки

Аудиоинтерфейс охватывает аудиоматериалы, включающие китайский язык и культуру, как аудиоматериалы о современной китайской культуре, предоставляемые цифровой образовательной платформой Chinese Plus, так и интеллектуальной системой автоматического распознавания языка. Интерфейс позволяет студентам как слушать, так и практиковаться.

Русско-китайский и китайско-русский словари связаны с сайтом DeepL, который называют «самым точным в мире инструментом перевода», а также с сайтом Quizlet, на котором студенты могут создавать свои собственные карточки новых иероглифов.

Раздел «Видео» не только связан с различными веб-сайтами MOOC, предоставляющими богатые учебные ресурсы и материалы для самостоятельного изучения китайского языка после занятий, но и подключен к авторскому каналу обучения китайскому языку «Онлайн-школа китайского языка Медиа+» через видеоплатформу YouTube, которая регулярно предоставляет студентам актуальные обучающие видеоклипы, связанные с китайским языком и культурой; клипы обновляются каждую неделю.

С помощью данной платформы преподаватели и студенты могут:

- создавать курсы, группы, папки, планы уроков, расплачивать учебные материалы, импортировать и автоматически распределять учебные ресурсы;
- создавать экзаменационные вопросы (с различными шаблонами вопросов), а затем автоматически распределять и просматривать результаты и автоматически анализировать данные, а также автоматически генерировать вопросы и упражнения на усиление для вопросов с высоким процентом ошибок;
- проводить индивидуальный анализ изучения и обеспечивать специальную практику и проверку слабых мест в знаниях;
- практиковать свои языковые навыки, опираясь на презентации, учебники, аудио и видео, игры;
- формировать межкультурную коммуникативную коммуникацию, знакомясь с культурой китайского народа;
- развивать навыки самостоятельной работы, используя ссылки на платформе для предварительного чтения перед занятием или пересмотром после занятия в случае необходимости;
- общаться друг с другом и с преподавателями (носителями языка) в любое время, подключившись к учебной платформе Chaoxing Learning System.

Подводя итоги, можно сказать, что использование цифровых учебных ресурсов в образовательном процессе открывает перед преподавателями иностранных языков множество возможностей. Однако, не следует полностью отказываться от традиционных методов обучения, которые прошли проверку временем и доказали свою эффективность. Напротив, сочетание традиционных методов обучения с новейшими технологиями сделает процесс обучения более гибким и динамичным, способствуя многоаспектному улучшению знаний учащихся, что, безусловно, поможет учащимся достичь высокого уровня успеха в изучении иностранного языка и развитии ключевых личностных компетенций.

Литература

1. *Савостьянов А.Н., Пальчунов Д.Е.* Когнитивные исследования и нейролингвистика: современное состояние и перспективы дальнейших исследований // Вестн. Том. гос. ун-та. 2013. – №368. – С. 133-140.
2. *Хомский Н.* Знание и язык. – М.: Наука, 1986.
3. *Liu Y., Shu H., Wei J.* Spoken word recognition in context: evidence from Chinese ERP analyses. *Brain Lang.* 2006. – № 96(1). – P. 37–48.
4. *Rüschmeyer S.A., Zysset S., Friederici A.D.* Native and non-native reading of sentences: an fMRI experiment. *Neuroimage.* 2006. – № 31(1). – P. 354–365.

МРНТИ 14.35.09

МЕТОДИКА СОВРЕМЕННОГО ОБУЧЕНИЯ ЯЗЫКУ С ПОМОЩЬЮ ЭМОЦИОНАЛЬНОГО ИМПРИНТИНГА: НЕЙРОЛИНГВОДИДАКТИЧЕСКИЙ ПОДХОД К ЭФФЕКТИВНОМУ ОБУЧЕНИЮ

Рессер Д.П.

Российский университет дружбы народов имени Патриса Лумумбы
Москва, Россия

Научный руководитель: **Петрова М.Г.**

1142220532@rudn.ru

Аннотация. В данной научной статье рассматривается методика современного обучения английскому языку с использованием эмоционального импринтинга, включающим в себя актерское мастерство и музыку как инновационного подхода к эффективному обучению. Исследование основано на нейролингводидактических принципах, учитывающих взаимосвязь между нейробиологическими процессами в мозге и процессами обучения языку. Автор предлагает при изучении иностранного языка комбинацию актерского мастерства для эмоционального вовлечения учащихся и музыки для стимуляции мозговой активности. Результаты исследования показывают, что данная методика способствует более глубокому усвоению иноязычного материала, повышает мотивацию студентов и улучшает языковые навыки. Предложенный подход может быть эффективным инструментом для современного обучения языку с учетом нейролингводидактических принципов в условиях развития ИИ.

Ключевые слова: обучение английскому языку, эмоциональный импринтинг, актерское мастерство, музыка, нейролингвистические и дидактические принципы, мотивация

THE METHODOLOGY OF MODERN LANGUAGE TEACHING USING EMOTIONAL IMPRINTING: A NEURO-LINGUISTIC DIDACTIC APPROACH TO EFFECTIVE LEARNING

Resser D.P.

Peoples' Friendship University of Russia named after Patrice Lumumba
Moscow, Russia

Academic Supervisor: **Marina Petrova**
1142220532@rudn.ru

Abstract: This scientific article examines the methodology of modern language teaching using emotional imprinting with acting and music as an innovative approach to effective learning. The research is based on neuro-linguistic and didactic principles that take into account the relationship between neurological processes in the brain and language learning processes. The author proposes when learning a foreign language a combination of acting to emotionally engage students and music to stimulate brain activity. The results of the study show that this technique contributes to deeper learning of the language material, increases students' motivation and improves language skills. The proposed approach can be an effective tool for modern language teaching, taking into account neuro-linguistic and didactic principles in the conditions of AI development.

Keywords: *English language teaching (EFT), emotional imprinting, acting, music, neuro-linguistic and didactic principles, motivation*

Термин «imprint» был впервые описан в 1935 году Конрадом Лоренцом, лауреатом Нобелевской премии, австрийским этнографом и антропологом. Он установил, что, едва вылупившись из яйца, утята были заняты поиском «образа матери». Для определения своей матери они высматривали всего лишь одну конкретную субмодальность [3]. Единственное, что должна была делать их мать, – это двигаться. Если появлялся двигающийся объект, они начинали повсюду следовать за ним. Например, когда Лоренц прогуливался, они за ним начинали бегать. По прошествии одного дня с небольшим импринт матери у утят завершился. После этого они уже полностью игнорировали даже свою настоящую мать, если таковую им пытались вернуть, и в данном случае повсюду следовали за этим пожилым австрийцем.

Согласно Лоренцу, даже у животных целостный поведенческий акт состоял из комбинации врожденных механизмов реагирования – механизмов, в создании которых требуется специфический тип обучения – запечатление (импринтинг), приобретенных индивидуально и спонтанных. Под спонтанностью принято понимать такие изменения на выходе системы, для которых неизвестны соответствующие изменения на входе [8].

В 1988 году выходит монография “Память, импринтинг и мозг” известного английского нейрофизиолога Гэбриела Хорна – она представляет собой исчерпывающее по полноте обобщение данных, касающихся механизмов импринтинга, описанных с точки зрения химии, физики и нейропсихологии. На примере этой формы поведения анализируются структурные и физиологические основы памяти и обучения [10] Сама книга представляет собой наиболее полный из себе подобных источников того времени, требующая определенных знаний в медицине и химии для успешного понимания.

В современной педагогической науке аксиоматичным является положение об обучении как многоаспектном процессе, где личность рассматривается как целостность и субъект данной деятельности. Импринтинг – это механизм обучения и запоминания, распространенный среди птиц и млекопитающих, в том числе и людей. Он работает следующим образом: в мозг прочно впечатываются определенные образы, которые формируют личность и поведение. Для этого достаточно единственного контакта с объектом запоминания.

Ноймайер Я.А. хорошо сформулировала понимания импринтинга в своей статье “Влияние возраста научения на обучение взрослых”: «Врожденные характеристики человека более эксклюзивны и индивидуальны, а от родителей более поступает воспитание, передача навыков

реагирования, начиная с импринтов и заканчивая, так называемым - воспитанием, которое есть, ни что иное, как копирование поведения родителей, копирование их повадок, реакций, и мировоззрения в целом в ребенка. Это – формирование, так называемой, реактивно-поведенческой генетики. Или, другими словами, – импринты. Формирование информационно-социальной базы, вводимой родившемуся в этот мир человеку, называют импринтами. И создается первичная база реагирования по подобию взрослых, то есть – родителей, поскольку на чистом, пока еще обнуленном формате моделей поведения ребенка, импринты формируют родители» [5, 339].

Активный, творческий и личностно-значимый процесс обучения требует включения как интеллектуальных, так и эмоциональных сил обучающегося и обучающего. В то же время эмоциональная составляющая процесса обучения недостаточно полно изучена педагогической наукой [9]. Границы личного «Я» в импринте размыты, т.е. важны не только личностные проявления, но и система отношений со значимыми другими, вовлеченными в ситуацию. И тут речь идет о бессознательном подражании реакциям этих самых значимых, и это формирует опыт. Импринт может быть негативен, а также и благоприятным для развития личности. Все зависит от характера реакции на возникающие импринтинговые обстоятельства. Это, в частности, подчеркивал выдающийся невролог XX века, доктор психологии Тимоти Лири, отмечая, что импринты могут быть важным позитивным опытом, приводящим к полезным убеждениям, и лишь при травмировании являются проблематичным опытом, который ведет к ограничивающим убеждениям [2].

М.Кеннеди, С.Ан и Дж.Чой подтвердили гипотезу о значимости интеллектуальных качеств педагога (Bright Person Hypothesis), которая предполагает, что наиболее эффективные педагоги - это хорошо образованные и вдумчивые люди, глубоко анализирующие процесс обучения и обладающие высокими когнитивными способностями [1]. Когнитивные способности признаются ключевыми для педагогической карьеры, поскольку сложность и непредсказуемость задач образования требуют от педагога высокого уровня интеллектуальной гибкости и напряжения.

В первую очередь, это создание заинтересованности личностью лектора/учителя. Данный аспект невероятно сложен для изучения и категоризации, так как представляет собою невероятное количество самых разных находок и методов и пополняется с идеями каждого человека, одним словом - невероятно персональный аспект. Более того, то, что подходит одному - может не подойти другому, так как обладание знанием не тождественно его применению.

Но, тем не менее, существуют базовые ключевые аспекты для начального формирования эмоционального импринтинга обучающегося:

1. Максимальный личностный ресурс преподавателя.

При первом знакомстве происходит самое важное: учащийся делает первый и самый значимый для него вывод свой/не свой. Другими словами - определяется размер дистанции (которая является отдельной темой для изучения) между учителем и учеником. Непосредственно в этом тезисе существует сложность, - баланс дистанции может меняться в зависимости от педагогических задач обучения, но одно можно сказать точно: первое впечатление есть самое основное и самое важное. Собственно говоря, импринтинг, несмотря на свою последовательную и константную природу в долгоиграющей перспективе одного из своих свойств, - в некоторых случаях также создается и фиксируется чуть ли не моментально. Именно поэтому лектору крайне необходимо быть на максимально возможной высоте своего внутреннего ресурса.

Внутренний ресурс также есть не самая научная из существующих величин, - никогда и не как не измеряемое состояние. Но если речь идет про вектор энергии преподавателя, то становится понятно - чем больше энергии, тем больше можно поделить/конвертировать в идеи/конвертировать в знания/конвертировать в юмор/конвертировать во внимание. Далее можно приводить бесчисленное количество примеров и методов как можно работать с этим внутренним ресурсом, но это уже другое исследование и настолько персональное, что, в итоге,

каждый человек вынужден создавать сам свои методы и способы повышения уровня своей личностной энергии.

2. Внешний вид преподавателя.

Несмотря на абсурдность данного пункта, для молодых людей, да и для всех людей нашей планеты, внешность - есть одно из основных качеств, благодаря которому происходит первое впечатление. Если есть задача произвести сильное первое впечатление, то самый дипломатичный вариант фокусировки задачи в данном случае является максимально положительная нейтральная внешность, не меняющая гравитационный фон учителя, где личностные качества являются основой для произведения впечатления. В случае, если присутствует задача создать яркое осознанное подспорье для эмоционального импринтинга, то конечно же, внешность педагога выполняет прикладную функцию, которая градируется в зависимости от поставленных стратегических и тактических задач.

3. Максимальное раскрытие себя как артистической личности, личности энергоносителя, педагог - проводник, педагог - актер.

Данный пункт имеет сугубо философский аспект, так как степень силы импринтинга зависит от яркости личности в целом, к тому же в умении артистично раскрыть и подать себя. Для полноценного изучения принципов артистизма педагога - нужно создавать отдельную ветку исследования. Но в целом, принцип весьма прост: чем больше личность - тем сильнее импринтинг. Другими словами, - в большую личность больше влюбляются. Но методов "увеличения личности" просто не существует. В любом случае величина личности зависит от жизненного опыта в целом и от генетических предрасположенностей каждого человека.

Но, тем не менее, имея главную цель - хоть как-то описать эмоциональные методы влияния на учеников, можно, как минимум поставить цель: быть максимально включенным в процесс, с минимальным напряжением, проводя максимальное количество энергии. Включенность позволяет собирать внимание и устанавливать правила игры внутри происходящего. Расслабленность позволяет личности раскрыться и создает общий фон силы и уверенности. А все, вышперечисленное, непосредственно влияет на количество энергии, которое получится провести педагогу. И снова мы сталкиваемся с неизмеримой величиной, но которая явно присутствовала в жизни каждого социализированного человека: после общения с некоторыми людьми чувствуется очевидный подъем сил, тогда как с другими людьми совершенно отсутствует какая-либо интенция к общению, ибо каждый раз происходит эмоциональный/энергетический упадок. И если на философском уровне мы принимаем эту величину, как абстрактно измеримую, но существующую, то мы можем говорить, что именно энергия спикера и является основой для создания эмоционального импринтинга. Нельзя не упомянуть самый вопиющий, но тем не менее один из самых совершенных примеров источника избыточной энергии на сцене - Адольфа Гитлера. Человек, с большим количеством психологических комплексов, травм, который научился управлять энергией на таком уровне, что ни его рост, ни его внешность не повлияли на начало блестящей ораторской и политической карьеры.

Данный пример корректен относительно применения энергии, но никак не уместен в перспективе обучения, так как энергия в чистом виде бесполезна без ее правильной фокусировки и калибровки. В случае с обучением все обстоит гораздо сложнее, так как обучение есть процесс, включающий в себя две стороны, таким образом являясь процессом обоюдным, тогда как ораторство с трибуны представляет пример исключительно однонаправленного действия.

Но в обоих случаях, энергия, получаемая от лектора/оратора есть наиважнейшее условие для создания эмоционального воздействия.

В случае обсуждения актерских свойств педагога, можно упомянуть классические проявления харизмы:

- Умение держать речь (обладать богатым словарным запасом, умело использовать красочные примеры, уметь использовать интонационные инструменты),
- Умение остроумно менять ход мысли

- Умение эффективно отвечать на вопросы
- Навык комплексного использования приобретенного личного опыта для многогранного освещения тематики
- Демонстрация богатого эмоционального интеллекта

Обычно под харизмой понимают — «совокупность эмоционально-психических способностей человека, благодаря которым его оценивают как одарённого особыми качествами, при этом зачастую он не имеет каких-либо особенных внешних данных» [7]. Одновременно с этим, чувство юмора, сообразительность и быстрота реакции — эти качества есть у каждого харизматика по мнению Николая Овчарова [6].

Под эмоциональным интеллектом подразумевается сумма навыков и способностей человека распознавать эмоции, понимать намерения, мотивацию и желания других людей и свои собственные, а также способность управлять своими эмоциями и эмоциями других людей в целях решения практических задач [«Howard Gardner and multiple intelligences», 2002].

Одним из базовых аспектов эмоционального импринтинга считается создание эмоционального фона отличного от стандартного, что подсознательно вызывает включенность в процесс благодаря позитивному опыту присутствия во время обучения.

Познавательные процессы, разворачивающиеся в ходе учебной деятельности, почти всегда сопровождаются положительными и отрицательными эмоциональными переживаниями, которые выступают в качестве значимых детерминант, обуславливающих ее успешность. Это объясняется тем, что эмоциональные состояния и чувства способны оказывать регулирующее и энергизирующее влияние как на процессы восприятия, памяти, мышления, воображения, так и на личностные проявления (интересы, потребности, мотивы и др.). В каждом познавательном процессе можно вычленить эмоциональную составляющую. [4]

В своей педагогической практике автор не раз столкнулся с импринтингом, который уже случился с учеником, без осознанности случившегося события в прошлом.

Понимание этого события и явилось причиной произвести анализ происходящих событий в контексте прикладной пользы для будущего педагогического процесса.

Пример вышеописанного происходящего может быть взят из множества типичных событий, с одним контекстом, но с разными примерами. В случае изучения английского языка, - очень показательны моменты, когда новая языковая конструкция совершенно чужда человеку, никогда не встречалась и являет собой совершенно новые нейронные связи, без какой-либо возможности проассоциировать ее с чем-то похожим. В этом случае автору приходилось создавать небольшие театральные зарисовки с эмоциональной составляющей, - буквально импровизировать на ходу, лишь бы эта конструкция/слово/словосочетание было эмоционально подкреплено. Если шутка/театральная зарисовка/прозвучавшая песня успешно производили необходимый резонанс на ученика - в будущем человек вспоминал эмоцию, а потом уже желаемая информация сама сама всплывала в сознании ученика.

Порою некоторые слова или словосочетания были предсказуемо проблемными и требовали не спонтанных действий, а планирования заранее - в этом случае подбиралась песня или YouTube ролик, где данное слово являлось ядром происходящего.

Подвергая описанное выше анализу, - можно сделать несложные выводы, что эмоциональный план обучения подходит не каждому педагогу, да и не каждому ученику - для некоторых ситуаций, где ученик обладает либо травматическим опытом, не позволяющим ему импатию как таковую или даже внутреннее проявление чувств - данные действия будут неуместными и восприняты как нонсенс.

Точно также люди с ограниченным эмоциональным интеллектом оказываются не способными воспринять некоторые действия педагога, - особенно если транслируемая эмоция находится за пределами горизонта его понимания.

Одним из интереснейших наблюдений автора можно отметить то, что порою особо эмоциональные ученики запоминают сам импринт, но не могут вспомнить в честь чего он был создан. Что как минимум говорит в пользу качества импринта; в свою очередь, исправить

данный аспект можно с помощью его дальнейшей практической проработки целевого материала.

Литература

1. *Ланцова Т.И., Николенко Т.В.* Особенности применения тренинга по развитию творческих способностей учителя начальных классов средствами театральной педагогики в условиях вуза // Таврический научный обозреватель. 2016. – №1-3 (6). – С. 57-62.
2. *Лири Т.* Семь языков бога. М.: «Пересвет», 2001. – 224 с.
3. *Лоренц К.* Обратная сторона зеркала. М.: Республика, 1998. – 493 с.
4. *Мамцов Д.А., Саданова В.Н.* Влияние эмоций на результаты обучения // Материалы XI Международной студенческой научной конференции «Студенческий научный форум» <https://scienceforum.ru/2019/article/2018015309>
5. *Ноймайер Я.А., Меркулов Е.Э.* Влияние возраста научения на обучение взрослых // Проблемы современного педагогического образования. 2018. – №58-1. – С. 338-342.
6. *Овчаров Н.* «Мастер публичных выступлений». – 1-е изд. – Киев, 2017. – 212 с.
7. Словарь иностранных слов. Издательство «Петроград» под редакцией проф. С.А. Андрианова, 1925. – 180 с.
8. *Хайнд Р.* Поведение животных [Текст]: Синтез этиологии и сравнит. психологии / Пер. со 2-го англ. изд. Л. С. Бондарчука и М. Е. Гольцмана. Москва: Мир, 1975. – 855 с.
9. *Хлупина О.В.* Эмоциональный фактор процесса обучения школьников (На материале современных зарубежных исследований): Дис. ... канд. пед. наук: 13.00.01 Киров, 2005. –156 с.
10. *Хорн Г.* Память, импринтинг и мозг: Исслед. механизмов / Г. Хорн; Пер. с англ. О. С. Виноградовой. - Москва: Мир, 1988. – 343 с.

МАЗМҰНЫ • СОДЕРЖАНИЕ

Ұйымдастыру комитетінің құрамы.....	3
Ғылыми комитетінің құрамы.....	4
Состав организационного комитета.....	5
Состав научного комитета.....	6
Құттықтаулар / приветствия	9
Дорогие друзья, уважаемые коллеги, гости!.....	10

АЛТАЙ АМАНЖОЛОВ: ӨМІРІ МЕН ҒЫЛЫМИ ІЗДЕНІСТЕР ЖИЗНЬ И НАУЧНЫЕ ИЗЫСКАНИЯ

Аманжолов А. Незабываемые страницы жизни	13
Аманжолов У. Мой старший брат.....	18
Аманжолов С. Алтай Аманжолов: Человек, Гражданин и Ученый	20
Саурықов Е.Б. Алтай Сәрсенұлы Аманжолов: ұстаз жолы – ұлы жол.....	23
Молгаждаров Қ.К. Ұлы ғалым – Алтай Сәрсенұлы Аманжолов.....	25
Имамбаева Ғ.Е. Ғалым А.С. Аманжоловтың қазақ тіл біліміне қосқан үлесі.....	32
Жунусова Ж.Н. Репрезентация метаязыка лингвистики в словаре А.С. Аманжолова.....	35

ПЛЕНАРЛЫҚ БАЯНДАМАЛАР ПЛЕНАРНЫЕ ДОКЛАДЫ

Волкова Я.А. Межкультурные аспекты эмотивной семантики: определение ценностного содержания эмоций с помощью психолингвистических методов.....	40
Сорочану Е.С. К вопросу о «строительной жертве» в традиционной культуре гагаузов	45
Петрова М.Г. Перспективы взаимодействия нейролингвистики и обучения иностранным языкам в условиях развития ИИ.....	51
Казаченко О.В. Сопоставительный анализ ассоциативных полей имени ценности семья в русской и казахской лингвокультурах.....	56

КОНФЕРЕНЦИЯ БАЯНДАМАЛАРЫ МЕН ХАБАРЛАМАЛАРЫ ДОКЛАДЫ И СООБЩЕНИЯ КОНФЕРЕНЦИИ

1-СЕКЦИЯ

ТҮРКОЛОГИЯ: ДӘСТҮРЛЕР МЕН БОЛАШАҒЫ ТЮРКОЛОГИЯ: ТРАДИЦИИ И ПЕРСПЕКТИВЫ

Гөргеч Джелаль. Сандық гуманитарлық ғылымдар мен түркологияның байланысы.....	61
Мырзабеков Ж.Е., Тамабаева Қ.Ө. Түркі ойшылдары шығармашылығындағы философиялық мәселелер және тарихи-мәдени сабақтастығы.....	66
Myrzabek B.M., Mambetova M.K. Text linguistics: development and current issues.....	73
Кудьярова Ш.Т. Түркі тілдеріне ортақ соматикалық фраземалардың тілдік бейнесі.....	76
Досанова А.М., Жұматаева З.Н. Тілдерді оқытудағы мультимедиалық ресурстар мен чат-боттар.....	81
Кананова Н.С., Ибраева Ж.К. Лингвистические и социокультурные особенности имиджевого дискурса.....	87
Neß Michael Reinhard. Some trends in modern uyghur literary studies.....	92
Жукиева М.Б., Авакова Р.А. Фразеологизмдердің түркі халықтары тамактану дәстүріндегі тілдік- танымдық көрінісі.....	95
Калыш А.Б. К проблеме двуязычия в Северном Казахстане в 80-90-Х годах XX столетия.....	101

Олжахан А.Н. Қорлау дерегінің тілдік қарым-қатынастағы көріністері.....	106
Турумбетова Л.А. Казахский язык и культура в XX веке и в период после получения независимости.....	110
Куванбакиева А.Н. Национально-культурная составляющая мезуративных фразеологизмов уйгурского языка.....	115

2-СЕКЦИЯ

ТІЛ ЖӘНЕ СЕМИОТИКА, ТІЛ ЖӘНЕ ЖАЗУ ЯЗЫК И СЕМИОТИКА, ЯЗЫК И ПИСЬМО

Аязбаева Ә.С. Ақтөбе өңіріндегі топонимдердің тарихи маңызы.....	121
Копаева А.К., Кадырова Б.М. Қазақ эзілдерінің лингвистикалық ерекшеліктері туралы (стендап материалы негізінде).....	123
Махмараимова Ш.Т., Култаева Ф.Б., Батырова М.Б., Кобылов М.Э. Некоторые взгляды по теории имен и языковой рефлексии.....	129
Molotovskaya O.V., Zhambylkyzy M. Phraseological units in the English-language newspaper publications of political content	134
Таусоғарова А.К., Акишев М.С., Оспанова К.Д. Лингвистический анализ конфликтотенного текста	140
Утегенова Б.А., Таусоғарова А.К. Диффамация түсінігі және оның заңдық лингвистикалық мәселелері.....	145
Латыпов Ф.Р. В плане культурно-языковой семиотики – загадочные «заоблачные войны» Перу – что у них общего с западно-пратюркскими племенами Средиземноморья?	151
Beisegul D.T., Aidarbek K. Zh. Alternativeness of terminological construction possibilities and terminological synonymy.....	157

3-СЕКЦИЯ

ТІЛ ЖӘНЕ МӘДЕНИЕТ ЯЗЫК И КУЛЬТУРА

Жуманбаева Р.О. Жарнама дискурсындағы лингвомәдени код.....	161
Бекмухамедов Р.Б., Авакова Р.А. Түркологиялы-лингвистикалық білім базасындағы түркілік этнолингвомәдени концепттерінің формалды семантикалы-онтологиялық және білім графтары формасында концептуалды жасақталуының өзекті мәселелері.....	164
Оркен Қ. Ахмет Байтұрсынов және ұлттық әдебиеттану тарихын дәуірлеу мәселесі... 169	169
Караванова Л.Ж. Кросс-культурная компетентность как основа подготовки будущего педагога.....	174
Супрун В.И., Ван Цзятун. Посредничество тюркских языков при заимствовании китаизмов в славянские языки.....	178
Сейткулова А.Т., Ералиева Т.Е. Қазақ поэзиясында ақындардың имандылық-адамгершілік қасиеттер тазалығын сақтауға арналған сыншыл сарынды өлеңдер.....	183
Мырзаханова Д.Е., Таубаев Ж.Т. Эпонимдердің мәдениетаралық қарым-қатынастағы маңыздылығы.....	191
Kanalbek U.K., Dossanova A.M. Language in the context of media culture.....	196
Kapysheva G.K., Kydyrbekova A., Ermek M. The cognitive and logical approaches to the study of language and culture.....	202

4-СЕКЦИЯ
САЛЫСТЫРУ МӘДЕНИЕТТЕРДІ ТҮСІНУДІҢ
МАҢЫЗДЫ ФАКТОРЫ РЕТІНДЕ
СОПОСТАВЛЕНИЕ КАК ВАЖНЫЙ
ФАКТОР ПОНИМАНИЯ КУЛЬТУР

Abdikadyrova A.K., Kuzembekova Zh.Zh. Globalization and world culture: anglicization of the youth language.....	205
Eshmurodova Z.R. Linguocognitive characteristics of ethno-cultural lexemas.....	210
Келмағанбетова Ш.С. Қазақ әдебиетіндегі мистикалық образдардың даму өрісі.....	215
Nessipbay G.B., Mambetova M.K. Lacunae in business terminology of the English and Kazakh languages.....	220
Нургожина Б.В., Кадырова Б.М. Использование основных стратегий в казахско-русской бизнес-корреспонденции.....	224
Халмуратов Т.Ж. К вопросу о бессоюзном сложном предложении однородного состава в русском и каракалпакском языках.....	229
Дүйсен Г.Е., Сүйерқұл Б.М. Ұжымдық тілдік санадағы агнионимдер.....	233
Иманбердиева С.К., Құламанова З.А., Егенберді М.Е. Қазақстан топонимдерінің диахрониясындағы зоотопонимдер (төрт түлік негізінде).....	238
Садыкова М.Х., Медетбекова П.Т. Ағылшын және қытай тілдеріндегі сұраулы сөйлемдердің құрылымдық сипаты.....	242
Seysembekova M.A. The stylistic device of metaphor in English literary text.....	247

5-СЕКЦИЯ
АНА ТІЛІ МЕН ШЕТ ТІЛДЕРІН ОҚЫТУ ӘДІСТЕМЕСІ ЖӘНЕ
ЦИФРЛЫҚ ТЕХНОЛОГИЯЛАР
МЕТОДИКА ПРЕПОДАВАНИЯ РОДНОГО И ИНОСТРАННЫХ
ЯЗЫКОВ И ЦИФРОВЫЕ ТЕХНОЛОГИИ

Сысоева Е.Ю. Аналитика обучения иностранному языку в больших группах.....	252
Rysbekkyzy N., Aldasheva K.S. Description of massive open online platforms and courses in teaching English.....	258
Омар А.Б., Кузембекова Ж.Ж. Шетел тілінің ауызекі сөйлеу түрін дамытуда мобильді технологияларды қолдану.....	261
Орынбасар Д.Б., Досанова А.М. Ағылшын тілін оқытудағы суггестопедия әдісі.....	265
Досанова А.М., Қасымбек М.Е. Қазақстан Республикасының білім беру саласындағы үштілділік: ЖОО оқу үдерісіндегі ағылшын тілінің қызметі.....	269
Mamanov B.A., Taubayev Zh.T. Forming educational competence of students through interactive teaching methods.....	273
Madiyeva G.B., Temirkhanova A. Teaching english vocabulary through a netflix series....	278
Zhiyenbayeva B.K., Utemgaliyeva N.A. Ways of developing students' creative thinking skills while teaching English.....	281
Мэн Жоу, Петрова М.Г. Обучение китайскому языку студентов языкового вуза с использованием интерактивной доски MIRO.....	286
Samokhin I.S., Nikashina N.V., Sokolova N.L. Use and joy of playing computer games when learning the English language.....	291
Karysheva G.K. Beysembekova A.B, Kudyrbekova A.S. Teaching foreign language lesson planning with communicative methodology.....	295
Абдульдина Б.Ш. Медициналық жоғары оқу орындарында қазақ тілін оқыту мәселелері.....	298
Omirezakova T., Bektemirova S. The features of using electronic textbooks in the educational process.....	301

Boribayeva G. Exploring language acquisition in bilingual families: the dynamics of kazakh mother-child relations in the United States.....	306
--	-----

6-СЕКЦИЯ

ЖАСАНДЫ ИНТЕЛЛЕКТ ДАМУЫНДАҒЫ НЕЙРОЛИНГВОДИДАКТИКА НЕЙРОЛИНГВОДИДАКТИКА В УСЛОВИЯХ РАЗВИТИЯ ИСКУССТВЕННОГО ИНТЕЛЛЕКТА

Karysheva G.K., Beysembekova A.B., Kudyrbekova A.S. Development of communicative competence.....	312
Kudyrbekova A.S., Kuatbayeva M., Ermek M. Developing of speaking skills.....	315
Abduraxmonova N., Sajid Valiya Valappil. In Linguistics, when the brain switches to the computer: perspectives on Computational Linguistics and Digital Linguistics.....	318
Дроздов Д.А., Петрова М.Г. Роль и применение алгоритмов машинного обучения в адаптивных образовательных платформах.....	323
Шайкенова Л.М., Қуаныш Д.А. Студенттердің ағылшын тілінде сөйлеу дағдыларын дамытудағы gpt-3 чат-боттарының тиімділігі.....	328
Madiyeva G.B., Nurlankyzy A. Topical issues of teaching a foreign language in the university and their possible solutions.....	331
Мартынова А.С., Петрова М.Г. Создание цифрового учебного контента на занятиях английского языка в интеграции с CHATGPT.....	335
Машрапова З.С., Тұрышев А.Қ. Нейролингвистикалық аспект: М.Ж. Көпеев шығармаларының жаңа қырлары.....	339
Tulegenova M. Sociolexicography of non-standard vocabulary in monolingual and multilingual dictionaries.....	344
Сюй Баюнь. Нейролингводидактическая модель обучения китайскому языку студентов гуманитарного вуза.....	348
Рессер Д.П., Петрова М.Г. Методика современного обучения языку с помощью эмоционального импринтинга: нейролингводидактический подход к эффективному обучению.....	353